BIJDRAGEN TOT DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

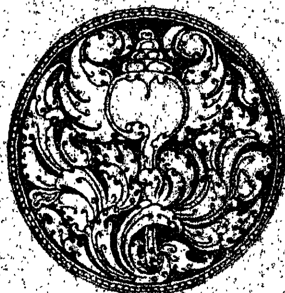
UITGEGEVEN DOOR HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

- DEEL 102 -

EERSTE- EN TWEEDE AFLEVERING

1 & 2



's-GRAVENHAGE - MARTINUS NIJHOFF - 1943

INHOUD

Notulen van de Bestuursvergaderingen.

BIJDRAGEN TOT DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

UITGEGEVEN DOOR HET
KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

DEEL 102
DERDE- EN VIERDE AFLEVERING

3 + 4



's-GRAVENHAGE - MARTINUS NIJHOFF - 1943

INHOUD

Notulen van de Bestuurs- en Algemeene Vergaderingen.

HET RECHTSMIDDEL DER REVISIE VOOR DEN RAAD VAN JUSTITIE DES KASTEELS BATAVIA.

DOOR

Mr. J. VAN KAN.

Ter inleiding. — In de dagen der Compagnie was van eene nauwkeurige afbakening van de taak der besturende en der rechterlijke overheid geen sprake. Dat gaf aanleiding tot allerlei wrijving tusschen de Hooge Regeering, de draagster van het hoogste besturend gezag in het handelsrijk, en den Raad van Justitie des Kasteels Batavia, die met het hoogste rechterlijk gezag bekleed was. Reeds de rechtsstof zelve en de toepassing van wetsbepalingen, welke voor toepassing door den rechter geschreven waren, lokten herhaaldelijk moeilijkheden uit, die soms in vinnigen en hardnekkigen strijd verkeerden. Maar vooral op een ander terrein lagen de twistappels opgestapeld. Want ook aan de Regeering was in sommige opzichten rechtstreeksche bemoeienis met het rechterlijk bedrijf opgedragen. Dientengevolge waren er rechtsmateries, die met tergende uitdaging naar beide zijden gelegen waren op het grensgebied der rechterlijke en der uitvoerende macht. Eene derzulke was het rechtsmiddel der revisie.

De revisie. — De revisie was het uiterste rechtsmiddel, gericht op het bewijs van dwaling — „erreur en misslag" —, begaan in de rechterlijke uitspraak, waartegen alle andere rechtsmiddelen waren uitgeput en waarvan verbetering bij den hoogsten rechter gevraagd werd. Daarmede is reeds gezegd, dat de revisie was een buitengewoon rechtsmiddel, in lateren tijd alleen toegelaten tegen vonnissen van den Raad van Justitie der hoofdplaats. Immers van de gewijsden der andere gerechten, te Batavia of in de buitencomptoiren zetelende, stonden appèl en reformatie op de hooge Bataviasche rechtbank open. Dat alles heeft echter slechts betrekking op rechtsgedingen van een zeker belang. Zoowel in strafzaken als in burgerlijke zaken waren zoowel hooger beroep alsook de revisie zelve aan bepaalde grenzen gebonden. Voor de revisie in vermogensrechtelijke gedingen werd de gelds-



waarde der veroordeeling of van den eisch, na verschillende schommelingen te hebben ondergaan, in 1669 op honderd rijksdaalders gesteld[1]).

De practijk der rechtzoekenden heeft echter de revisie, welke door den wetgever was ingesteld om alleen in de uitzonderingsgevallen van rechterlijke dwaling te worden ingeroepen, door veelvuldige aanwending tot een semi-gewoon rechtsmiddel verheven. De veroordeelde of in het ongelijk gestelde partij zint begrijpelijkerwijs op nadere uitkomst, wanneer de hoogste rechter zijn laatste voor haar noodlottig woord gesproken heeft. Daarbij blikte men bij voorkeur naar den eenigen uitweg, welken de wet scheen open te stellen: de revisie. De bij hare toepassing betrokken autoriteiten, de Hooge Regeering en de Raad van Justitie, hebben zich tegen dat streven niet verzet, doch op ruime schaal hare medewerking verleend. Zoo kon Pieter van Dam in zijne *Beschrijvinge* gewagen van „alles bijeengebraght, een seer groot getal, mogelijck eenige honderde revisiën", in den loop der jaren „geïntenteert en afgelopen"[2]), voor zijn eigen tijd van „meer als seventigh saecken... sonder interruptie in gebruyck geweest[3]) en bij andere gelegenheden, zonder getallen te noemen, van revisiegedingen „in een ontallijck getal"[4]) of „soo menigvuldig, jae ontallijck voorgevallen"[5]).

De revisie en de hooge moederlandsche overheid. — De eerste vraag, naar aanleiding van de revisie gerezen en welker oplossing hardnekkig misverstand uit den weg heeft moeten ruimen, is in het moederland opgeworpen en wel vooral door de practijk der rechtzoekenden. Het gebeurde, dat gerepatrieërde Compagniesdienaren of ook vrije kooplieden, te Batavia door den Raad van Justitie als partij in het ongelijk gesteld, zich door die rechterlijke uitspraak bezwaard achtten. Het kwam ook voor, dat in Nederland woonachtige partijen voor den Raad van Justitie een proces verloren hadden of, naar haar voorgevoel, bezig waren te verliezen. Zulke litiganten waren bedacht

---

1) Bij *resolutie van G.-G. en RR van 19 Maart 1669,* Van der Chijs, II, bl. 472.

2) *Beschrijvinge,* derde boek, kap. 5, ARA, *Kol. Arch.* 107F, bl. 94 r°.

3) Bericht aan de Staten-Generaal van omstreeks 10 Juli 1692, ARA, *St. Gen.* 5754, exhib. 14 Juli 1692.

4) Bericht aan de Staten-Generaal van omstreeks Mei 1698, ARA, *St. Gen.* 5754, lect. 30 Mei 1698, bl. 3 van het bericht.

5) Bericht aan de Staten-Generaal van begin 1700, ARA, *St. Gen.* 5754, lect. 1 Februari 1700, bl. 5 van het bericht.

op middelen om herstel van grieven of hetgeen zij voor hun recht hielden in Nederland te verkrijgen en zij wendden zich tot de Nederlandsche overheid ten einde tot verbetering van de Indische vonnissen of tot verbeterde behandeling van hunne rechtszaak te geraken. Zij deden dat naar hunne voorstelling op goede gronden, in welke voorstelling zij door ingewonnen adviezen van toonaangevende rechtsgeleerden werden versterkt. Want de revisie, toegepast op onherroepelijk gewijsden, die den kring der rechterlijke behandeling op uitputtende wijze hadden doorloopen, werd, evenals de gratie, beschouwd als eene daad van het souverein gezag: „de revisiën niet kunnen worden geaccordeert of verleent dan by den Souvereijn". De Souverein, dat waren de Staten-Generaal: „dewyle de souverainiteyt in Oost-Indiën over de landen en plaatsen, mitsgaders d'ingesetenen van dien, dewelcke deselve (de Compagnie) daar possideert, aan Haar Hoog Mogenden dependeert"[1]). Volgt nu daaruit, dat alleen de Staten-Generaal revisie kunnen verleenen en derhalve noch de Compagnie — zoo stelt Van Dam het vraagstuk in het eerste boek[2]) —, noch eerst recht „de Generaal ende Raden — aldus Van Dam in het derde boek[3]) — bevoeght souden wesen, deselve toe te staan"? Of mag worden aangenomen, dat de Compagnie, aan welke door de Staten-Generaal de uitoefening in hunnen naam van de souvereiniteit over het handelsrijk is toevertrouwd, ook alle voorrechten, aan de souvereiniteit verbonden, ontvangen heeft, met inbegrip van de bevoegdheid, het rechterlijk gewijsde zoo noodig te breken of te verbeteren?

Men ziet, dat zoodoende eene kwestie was opgeworpen, die evenzeer het moederlandsch als het Indisch staatsrecht raakte. Vandaar, dat aan de revisie van Indische vonnissen in Nederland eene belangstelling te beurt viel, welke andere gelijksoortige en gelijkwaardige onderwerpen van Indische rechtspraak nimmer hebben gevonden. Met die omstandigheid hangt het ongetwijfeld ook samen, dat het hoofdstuk over de justitie van Van Dam's *Beschrijvinge*, hetwelk overigens in hoofdzaak aan de rechtsprekende organen gewijd is en waarin van den procesgang slechts een kort en vluchtig overzicht wordt gegeven, bovendien bijzondere rechtskwesties als zoodanig geen systematische behandeling vinden, eene afzonderlijke bespreking *Van de revisiën* inhoudt.

---

1) Van Dam, *Beschrijvinge*, t.a.p., bl. 93 v°.
2) *Beschrijvinge*, uitgave Stapel, I, 's-Gravenhage 1927, bl. 88.
3) Ter in noot 1 aangehaalde plaatse.

De vraag heeft dan ook reeds vroegtijdig de hooge moederlandsche overheid beziggehouden, weliswaar niet met betrekking tot de Oost-Indische, doch met betrekking tot de West-Indische Compagnie. Wij lezen in de *Instructie voor de Hooge en Lage Regieringe der Geoctroijeerde West-Indische Compagnie* van 23 Augustus 1636, art. 50:

> Soo wie hem bij den voorszeiden... vonnisse... niet reparabel vint beswaert... sal mogen appelleren aen 't Collegie van de Politicque Raden..., sonder dat van derselver sententie vorder betreck ofte provocatie sal vallen, ten ware den Gouverneur ende Hooge Raden op versoek van parthiën, die hem gegraveert vint, raetsaem vint, mandement van revisie ende propositie van erreur te verleenen ende reviseurs ende adjuncten te stellen in gelijcke getalle als de Politicque Raden, die over 't formeren van de sententie sijn geweest [1]).

Hier wordt dus het beginsel aanvaard, dat de revisie wegens erreur van koloniale rechterlijke uitspraken behoorde te worden afgedaan door de koloniale en niet door de moederlandsche overheid [2]).

In de instructies, voor de Indische Regeering opgesteld, wordt van de revisie niet gerept, noch in de vroegere van 1609, 1613 en 1617, noch in de latere van 1632 en 1650. Intusschen had voor het gebied der groote Compagnie de kwestie op andere, en wel onrechtstreeksche, wijze hare wettelijke oplossing gevonden, geheel in den geest, door Hunne Hoog Mogenden ten aanzien van de West voorgestaan. Bij de Bataviasche Statuten, kap. XVI, art. 4—6, werd de revisie als eene Indische aangelegenheid geregeld. Met de erkenning van het Bataviaasch wetboek als wetboek voor het handelsrijk bij de instructie van 1650 was ook de daarin vervatte regeling van de revisie bekrachtigd.

De betreffende regeling der Statuten van de revisie als Indische aangelegenheid was overigens niets anders dan de bevestiging van eene van ouds toegepaste practijk, „een constante practijck in In-

---

1) ARA, *St. Gen.* 3286, bl. 239 v°. De instructie is vastgesteld ter zitting van 23 Augustus 1636, ARA, *St. Gen.* 61, bl. 651 r°. Ook afgedrukt in het *Groot Plakkaatboek,* II, 1247.

2) In de late Republiek is juist ten aanzien van de West het beginsel verlaten, bij resolutie der Staten-Generaal van 13 Januari 1778, *Groot Plakkaatboek,* IX, 671. Na de opheffing van de Compagnie werd het nieuwe stelsel ook bestemd voor de Aziatische bezittingen te werken. Zie de besluiten van het Staatsbewind der Bataafsche Republiek van 17 Februari en 12 Mei 1803 (bij Van der Chijs, XIII, bl. 593 en 626), welke, tegen de bedoeling der uitvaardigers in, op de Oost niet van toepassing konden zijn en dan ook bij resolutie van Gouverneur-Generaal en Raden van 19 Juni 1804 (Van der Chijs, XIV, bl. 56) buiten werking zijn gesteld.

dien"[1]), „van immemoriale tijden af tot Batavia... een constante practijcq en onwederspreeckelijcke gebruijck"[2]), „sulcx all van lange tijden aff aldaer in practijcq is geweest"[3]), „al lange jaren voordat de voorschreven ordonnantie van Batavia is gemaeckt geweest... en sonder dat het oyt in Indiën is gecontroverteert geweest of iemant sigh daartegens heeft geopposeert". Dat die toepassing eene veelvuldige was, is hiervóor gebleken. Indien wij op Van Dam's *Beschrijvinge* mogen afgaan, hebben ook de Staten-Generaal zich bij die practijk neergelegd: „soo hebben Haar Hoog Mogende dat... op die wyse van alle die oude tyden aangesien gehadt"[4]). Zij deden dat te gemakkelijker, omdat zij, die het stelsel immers uitdrukkelijk voor de West hadden voorgeschreven, blijkbaar geen ander stelsel wenschten. Zij deden meer dan dat. Zij hebben het stelsel tegen de hardnekkige pogingen der rechtzoekenden in het moederland om den gang van zaken in andere richting te sturen in bescherming genomen.

Beroep op revisie in het moederland. — Want al die wettelijke regelingen, evenmin als die stevig gevestigde Indische practijk, waren bij machte, „parthyen, die haar meynden gegraveert te vinden", in Nederland verblijvende, er van terug te houden, bij de dragers van het hooge gezag in het moederland aan te kloppen om te trachten van deze machthebbers gedaan te krijgen hetgeen de Indische rechter haar geweigerd had te geven of weigerde in het vooruitzicht te stellen. De hooge moederlandsche overheid, dat waren de Compagniesbestuurders en, boven hen, de Landsbestierders. In den beginne wendde men zich bij voorkeur tot de Bewindhebbers, later bij voorkeur tot de Staten-Generaal, soms eerst tot de Compagnie en, wanneer die toeleg mislukte, tot de Landsoverheid. Al die verzoeken om revisie waren verbonden door de grondgedachte, dat de hoogere staats- of bestuursmacht herwijzen kan hetgeen de lagere macht gewezen had. Zoo werd de hiërarchie gezien als opklimmend van den Raad van Justitie, die zelf de bekroning der Compagniesrechtspraak was, langs den weg der Hooge Regeering tot de Bewindhebbers toe en aan den top Hunne Hoog Mogenden, de Souvereinen, die ver-

---

1) Bericht van HH XVII aan de Staten-Generaal, niet gedagteekend, geexhibeerd op 14 Juli 1692, ARA, *St. Gen.* 5754.

2) Bericht van HH XVII aan de Staten-Generaal, niet gedagteekend, gelezen op 1 Februari 1700, ARA, *St. Gen.* 5754, bl. 6 van het bericht.

3) *Resolutie van HH XVII van 7 April 1663,* ARA, *Kol. Arch.* 254, bl. 366.

4) ARA, *Kol. Arch.* 107F, bl. 93 v°.

mochten in te grijpen in elken tak van het staatsbestel, dus ook in de rechtspraak der kolonie. Maar verder reikte de onderlinge overeenstemming der revisie-verzoeken niet. Zoowel de aard der gevraagde rechtshulp, als de voorstelling van partijen omtrent de bijzondere aanleiding tot het gehoopte ingrijpen der hooge overheid verschilden van geval tot geval. Van de onderscheidene figuren, welke zich daarbij voordeden, moge de nadere beschouwing van eene reeks van eenigermate sprekende en uiteenloopende gevallen een denkbeeld geven.

Een vraagteeken. — Alvorens daartoe over te gaan, worde vermeld, dat ook de Raad van Justitie zich met de kwestie heeft ingelaten. In het *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek* wordt, onder dagteekening 9 Januari 1669, gewaagd van eene door de rechters van het Kasteel uitgesproken „Verwerping van het regt om van den Raad van Justitie te Batavia te appelleren op den Hove provintiaal of den Hoogen Raad in Nederland"[1]). Behalve nog de beknopte motiveering dezer uitspraak houdt de mededeeling van het *Plakaatboek* niet meer dan het vorenstaande in. Omtrent de aanleiding tot het geven van de uitspraak, evenals omtrent haren aard, strekking en naderen inhoud tasten wij in het duister. Zeer waarschijnlijk is hier sprake van eene resolutie van het rechtscollege, die is vastgelegd in 's Raads Memoriaal. Aangezien het Memoriaal in de Nederlandsche archieven niet aanwezig is en de raadpleging van het Landsarchief te Batavia thans niet mogelijk is, blijft het raadsel voorshands onoplosbaar. Hoe de oplossing echter ook moge blijken te zijn, in elk geval staat vast, dat het standpunt, ingenomen door den Bataviaschen rechter in eene kwestie, welke de bevoegdheid der moederlandsche overheid raakt, deze houding nauwelijks of niet heeft kunnen beïnvloeden.

De houding der Bewindhebbers. — Niet te Batavia, doch in Nederland werd de beslissende houding tegenover de hier te lande ingeroepen revisie-hulp bepaald. Al vroeg werden de Bewindhebbers voor de kwestie gesteld. Lang vóor de revisie bijzondere wettelijke regeling in Indië had gevonden, wendden partijen, die in Indië haar proces verloren hadden, zich bij rekest tot Heeren Zeventien, zooals in 1615 de gewezen scheepscommies Jan Rijckaert, „omme te retracteeren de sententie tegen hem in Indië gewesen". Maar deze kreeg tot kort bescheid: „dat 'tselve niet en kan geschieden ende hebben hem over-

[1]) II, bl. 470.

sulx sijn verder versoeck, bij de requeste gedaen, ontseijt ende affgeslagen"[1]).

Eene halve eeuw later had de schipper Symonsz van Wardom, die ter kuste Coromandel eene veroordeeling door den plaatselijken Raad van Justitie had opgeloopen, zijne zaak voor den Raad van Justitie te Batavia gebracht en, bij uitspraak van 15 Januari 1665, was het veroordeelend vonnis „ten merendele geretracteert". Door dit succes aangemoedigd, trachtte hij, in het vaderland teruggekeerd, van de Meesters gedaan te krijgen, dat het Coromandelsch vonnis „om de nulliteyt ende iniquiteyt, in dezelve residerende, soude mogen werden geanulleert en vernieticht". Heeren Zeventien bleken den requestrant, mede op grond van de „goede getuygenissen van denselven", zeer wel gezind te zijn en kwamen hem zoo ver mogelijk tegemoet door hem de tuchtrechtelijke straf van ontslag uit den Compagniesdienst, die hem „alleenlyk ter discretie van den Generael en de Raden" was opgelegd, kwijt te schelden en te bepalen, „dat soo wanneer hy aan d'een of ander Kamer syn dienst weder soude mogen komen te presenteren, dat hy daartoe voor habil en gequalificeert sal worden gehouden". De ten nadeele van den klager getroffen bestuursrechtelijke maatregel werd dus krachtens het hooge bestuursgezag der Bewindhebbers te niet gedaan. Maar aan de rechterlijke uitspraak weigerden zij te raken: „in die sake niet en kan worden getreden"[2]).

Zoo verging het ook Mr. Jan Bitter, voormalig lid van den Raad van Justitie te Batavia, die, na den Compagniesdienst met moeilijkheden te hebben verlaten, in 1663 den Principalen verzocht, wederom in dienst te mogen treden. Met groote vlotheid werd goedgevonden, „hem wederom aen te stellen tot ordinaris lith in den Raet van Justitie voornoemt ende hem daerinne by desen te voegen den rangh en plaets, die hy voor sijn vertreck vandaer heeft gehadt". Mr. Bitter had echter nog meer gevraagd, en wel tusschenbeiden te komen in „de questie, tusschen hem en syn vrouw voormaels geresen en, waerover proces voor den Raet van Justitie voormelt ontstaen synde, sententie t'synen nadeel is gewesen". Ook op dat stuk werd hij met veel welwillendheid behandeld en hij vond Heeren Zeventien bereid, der Indische Regeering aan te bevelen, „alle goede devoiren aen te wenden" om ook die kwestie bij te leggen en in der minne te schikken.

---

1) *Resolutie van HH XVII van 1-10 October 1615,* ARA, *Kol. Arch.* 249, bl. 323.

2) *Resolutie van Heeren XVII van 16 April 1666,* ARA, *Kol. Arch.* 254, bl. 657.

Maar geen stap verder gingen zij en voor het geval „sulcx (de minnelijke schikking) niet soude willen gelucken", werd hem aangezegd, dat hem geen ander middel overbleef dan de rechtsgang der revisie voor den Bataviaschen rechter, „dat hem tot Batavia alsnoch revisie sal werden vergunt" [1]).

Het is onzeker, of tot deze weigeringen der Bewindhebbers, zich met de herziening van Indische rechterlijke beslissingen te bemoeien, ook moet worden gerekend een revisie-verzoek, dat op 4 November 1670 ter Hooge Tafel is behandeld. Aan Aletta van der Keer, weduwe van wijlen Jacob Keijser, „in sijn leven raet in den Rade van Justitie", was door het rechtscollege, waarin haar overleden echtgenoot zitting had gehad, bij vonnis van 13 December 1668, een eisch tot geldvordering ontzegd. Zich naar aanleiding van die uitspraak „ten hoogsten voelende beswaert", had zij gemeend daarvan in beroep te kunnen komen bij den Hoogen Raad van Holland. Maar „in 't vaderlant gearriveert", was haar beduid, „dat van de voorszeide sententie niet anders en kan gedaen als geprovoceert aen UEdelmogende", met welke onjuiste betiteling de weduwe Keijser Maetsuycker en zijne Raden aansprak. Aangezien „in de voorszeide sententie notoir is erreur", volgt de verongelijkte schuldeischeresse dezen eenigen weg, die haar tot redres open stond.

Deze beschrijving van het geval, welke aan Maetsuycker's resolutieboek is ontleend [2]), is in zoo algemeene termen gehouden, dat niet blijkt van de rechtsgronden, waarop het beroep op den hoogen vaderlandschen rechter gedacht was. Evenmin blijkt, wie de rechtzoekende weduwe op het Indische spoor gebracht heeft, na haar te hebben onderricht, dat het Nederlandsch spoor bijster loopen moest. Was het de weigering van den Hoogen Raad, van het geval kennis te nemen? Of had Aletta van der Keer haar licht bij de Zeventien of bij de Staten-Generaal of wellicht bij een rechtsgeleerden raadsman opgestoken? Zeker is echter, dat de rechtzetting aanknoopte bij de vaderlandsche gedragslijn, die weigerachtig stond tegenover elke bemoeiing met heroverweging van Indische rechterlijke uitspraken.

De houding der Staten-Generaal. — De vastberadenheid der Bewindhebbers heeft hare uitwerking niet gemist. Omstreeks het einde

---

[1]) *Resolutie van HH XVII van 8 Maart 1683*, ARA, *Kol. Arch.* 258 (niet gefoliëerd).

[2]) *Resolutie van G.-G. en RR van 4 November 1670*, ARA, *Kol. Arch.* 585, bl. 175—177.

der zeventiende eeuw beginnen de sporen der verzoekschriften om revisie, tot Heeren Zeventien gericht, te verbleeken. De door den Indischen rechter teleurgestelden begonnen te begrijpen, dat zij bij hen hun heil niet zoeken moesten. Wel worden de voorzittende Kamers vóór en na in de revisie-aanvragen gemoeid, maar voortaan alleen als raadgevers der andere overheid, tot welke partijen nu hare toevlucht gaan nemen. Toen de klagers bij de Zeventien geregeld nul op het rekest kregen, gingen zij hoogerop en beproefden zij hun geluk bij de Souvereinen, de Hoog Mogende Heeren Staten-Generael deser Vereenichde Nederlanden.

Het geval Daniël de Cocq. — In het jaar 1691 wendde zich bij verzoekschrift tot Hunne Hoog Mogenden Daniël de Cocq, die eenige jaren tevoren bij den Raad van Justitie eene actie tot echtscheiding wegens overspel had ingesteld. Tegelijkertijd had de advocaat-fiscaal voor hetzelfde rechtscollege eene strafactie tegen de echtbreekster op grond van dezelfde, overigens krasse en deugdelijk bewezen, feiten, „*ex iisdem actis et probationibus*" aanhangig gemaakt. Toen de strafactie leidde tot veroordeeling tot het tuchthuis, benevens eene boete, de civiele actie echter werd afgewezen, stelde de beleedigde echtgenoot, „dat daerinne tegens alle regten geoordeelt" was, „dewijle naer de goddelijcke en menschelijcke wetten door het overspel — dat immers *in criminali* als bewezen was aangenomen — den bandt des huwelijx wierdt verbroken" en hij verzocht en verkreeg revisie. Eenigen tijd daarna vertrok hij, zonder de uitspraak in revisie af te wachten, waartoe hem de gelegenheid vermoedelijk ook niet geboden was, in Compagniesdienst naar Perzië en later vandaar naar het moederland. Om de beslissing in het revisie-geding heeft hij zich niet meer bekommerd, doch de klaarblijkelijke tegenspraak der twee Bataviasche vonnissen heeft hem doen vertrouwen, dat de beslissing voor hem gunstig was uitgevallen. In het vaderland heeft hem inmiddels het stellig bericht van het overlijden zijner gewezen vrouw bereikt. In de veronderstelling, dat zijn huwelijk door rechterlijke uitspraak ontbonden, en in de zekerheid, dat het in elk geval door den dood tenietgegaan was, is hij in Nederland hertrouwd. Thans op het punt, wederom in Compagniesdienst, nu als koopman, uitgezonden te worden, verneemt hij van onlangs uit Indië aangekomenen, dat de dood gewaande nog in leven is. De schrik slaat hem om het hart om de moeilijkheden, welke hem bij terugkeer in Indië kunnen te wachten

staan en hij wendt zich rechtstreeks tot de Staten-Generaal met eene dubbele bede, de eene primair, de andere secundair voorgedragen.

Het subsidiair verzoek veronderstelt de mogelijkheid, dat de indertijd te Batavia aangevangen revisie-procedure als gevolg van des impetrants afwezigheid van de rol geschrapt is. Voor dat geval vraagt Daniël de Cocq, dat hem worde toegestaan, de afgebroken procedure voort te zetten, in welk verzoek wordt bewilligd.

Van veel verdere strekking in dezelfde richting was de primaire bede, welke, zooals uit het voorafgaande is af te leiden, werd afgewezen. Doch reeds hare indiening was belangwekkend. Zij luidde: dat „Haer Hoog Mogenden geliefden het groot en onverantwoordelijck abuijs, bij den Raet van Justitie op Batavia gedaen, *ex plenitudine potestatis* te remediëren ende te verstaen, dat het eerste huwelijk uijt de nature van de saeck en door het begane overspel gedissolveert en verbroocken was geworden". Aan de Staten-Generaal wordt dus gevraagd, te doen hetgeen naar de in Indië geldende procesorde de welomschreven taak van den Indischen revisie-rechter was. Dat verzoek vond zijn uitgangspunt in deze voorstelling, dat de moederlandsche dragers der souveraine macht, die de uitoefening van hunne souvereiniteit over het handelsrijk aan de Compagnie hadden overgelaten, terwijl van Compagnieswege op hare beurt eene rechterlijke organisatie was in het leven geroepen, niettemin de bevoegdheid hadden, deze beide tusschengeschoven gezagsdragers voorbij te gaan en uit de volheid hunner oorspronkelijke macht beslissingen konden nemen op het gebied, dat zij aan anderen hadden afgestaan. Hunne Hoog Mogenden hebben tot dezen primairen eisch en zijnen rechtsgrond het zwijgen gedaan en, zóo doende, de voorgedragen leer hunner eigen, in weerwil van vrijwilligen afstand voortdurend werkzame *plenitudo potestatis* verworpen [1]).

Het geval Daniël van Heussen. — Allerlei gegevens houdt in eene even later ondernomen poging van een naar zijne voorstelling in Indië verongelijkte om zijn recht in het vaderland te zoeken.

Daniël van Heussen, pakhuismeester op Onrust, was door den Raad van Justitie veroordeeld tot betaling aan de Compagnie van de aanzienlijke som van 3504 rijksdaalders, welk bedrag hij had moeten voldoen vooraleer hem vergunning tot repatriëering werd verleend.

---

1) De geschetste gang van zaken is te vinden in de *resolutie der Staten-Generaal van 26 April 1691,* ARA, *St. Gen.* 142, bl. 586 r°-587 v°; de aanhalingen op de laatstvermelde bladzijde.

Tevergeefs had hij der Indische Regeering om „redres" verzocht [1]). Wat daaronder verstaan werd, is niet met zekerheid na te gaan. In Nederland teruggekeerd, wendde hij zich, in December 1690, tot Heeren Zeventien met verzoek, „de voorszeide sententie, als volgens sijn gesustineerde van nulliteijt en iniquiteijt laborerende, [te] willen corrigeren en altereren". Het verzoek werd „affgeslagen als saecken sijnde, die in Indiën moeten werden geïnstitueert en getermineert" [2]). Toen klaagde de gewezen pakhuismeester zijn nood aan de Staten-Generaal met de bede, dat zijne zaak door „neutrale regters" [3]), „bij eenigh Hoff alhier off's Lands advocaat soude mogen werden geëxamineert en, bevonden wordende, dat hij onreghtmatigh soude wesen gecondemneert, bevooren sententie soude mogen werden te niet gedaen" [4]) en, voor het geval dit niet zou kunnen geschieden, hoopte hij, dat de Staten zelf „soodanigh daarin [zouden] voorsien als Haar Hoog Mogenden in aequiteijt souden bevinden te behooren" [5]).

Alvorens te beslissen, vroegen Hunne Hoog Mogenden de Bewindhebbers om „consideratiën en bericht" en, toen om administratieve redenen dit advies langer op zich liet wachten dan strikt noodig scheen, drong de requestrant zachtkens op verhaaste indiening aan [6]). Hoe het advies luidde, is na het vorenstaande gemakkelijk te raden: van de Indische rechterlijke uitspraak kan bij Haer Hoog Mogende bij overgifte „geen appel off provocatie" vallen, — provocatie in zeer ruimen zin als eenigerlei rechtsherstel genomen. Op die wijze kan de requestrant dus niet worden geholpen. Daaraan wordt echter toegevoegd, dat „de voorszeide Van Heussen ... sigh hadde kunnen bedienen van het ordinaris middel van revisie tot Batavia en 'twelck hij oock alsnogh kan doen". Tot rechtstreeksch advies overgaande, raadden Bewindhebbers, „dat Uw Hoog Mogende goede geliefte magh wesen, hem ten fine voorszeid derwaerts te renvoyeren" [7]). Hunne Hoog Mogenden lieten zich gemakkelijk overtuigen en verstonden, „gelesen de remonstrantie van de Bewindhebberen", dienovereenkom-

---

1) *Resolutie der Staten-Generaal 15 Juli 1692,* ARA, *St. Gen.* 145, bl. 60.

2) *Aankomende patriasche missive van 27 Augustus 1692,* LA, bundel 1690—1694, bl. 467.

3) Aldus de resolutie, aangehaald in noot 1.

4) Brief van 27 Augustus 1692, bl. 468.

5) Resolutie van 15 Juli 1692.

5) *Resolutie van HH XVII van 3 April 1692,* ARA, *Kol. Arch.* 260 (niet gefoliëerd).

7) Bericht van HH XVII aan de Staten-Generaal, niet gedagteekend, geëxhibeerd op 14 Juli 1692, AR A, *St.-Gen.* 5754.

stig, „dat in het versoeck, bij den voornoemden Van Heussen gedaan, niet can werden getreden", maar dat hij, hem bij de voorgemelte sententie (van den Raad van Justitie) beswaart vindende, door de wegh van revisie daarvan redres can versoecken, naar gewoonlijcke forma" [1]). Deze beslissing, welke naar het bericht der Zeventienen, om zich er op te beroepen, verwees, werd onverwijld ter kennis van den voor zijn recht strijdenden Van Heussen gebracht en reeds den volgenden dag werd bij de hooge vergadering een nieuw rekest ingereikt met de strekking, „dat Haar Hoog Mogenden hem, suppliant, geliefden te permitteren om copie te mogen ligten van 't berigt, dat de Bewindhebberen op sijn voorszeide requeste aan Haar Hoog Mogenden hadden overgelevert, om daartegens sijn contra-redenen... voor te dragen ende dat middelerwijlen Haar Hoog Mogenden de voorszeide saake geliefden te laten buiten finale resolutie". Haar Hoog Mogenden lieten zich echter niet vermurwen en besloten „te persisteren by haar resolutie op gisteren desen aangaande genomen" [2]).

Toen dan de onvermoeide kamper voor zijn eigen recht zich in alle instanties elke kans op rechtsherstel in Nederland zag afgesneden en verwezen was naar de revisie-procedure in Indië, koos hij de wijste partij. Hij benutte de hem geboden gelegenheid en nam aanstonds maatregelen om zich te dekken tegen de exceptie van verzuimde termijnen. Daartoe drong hij in een nieuw verzoekschrift bij Heeren Zeventien aan, „dat deze vergaderingh soude gelieven... soodanige voorsieninge te doen, dat het voorszeide proces, niettegenstaende de laps van de *fatalia*, volgens Haer Hoog Mogende resolutie in revisie magh werden aengenomen". In dien zin werd besloten, bij resolutie van 25 Augustus 1692: bij aenschrijvens zullen Generael ende Raden worden gelast, „den voormelten Van Heussen, desversoeckende, in revisie te admitteren, mitsgaders hem te doen erlangen kort reght en expeditie van justitie" [3]). Bijzondere hulp tegen het verstrijken der fatale termijnen had Van Heussen wel noodig, want zijne ijdele pogingen om in het vaderland zijn recht te zoeken alleen hadden aan tijd één en drie kwart jaar gekost.

Het geval Jacob Wouters en Jurriaan Beek. — Geen andere revisiebehandeling heeft zooveel stof opgeworpen en zooveel geschrijf ver-

---

[1]) *Resolutie der Staten-Generaal van 14 Juli 1692,* ARA, *St.-Gen.* 145, bl. 50-51.

[2]) *Resolutie der Staten-Generaal van 15 Juli 1692,* ARA, *St.-Gen.* 145, bl. 61.

[3]) *Resolutie van HH XVII van 25 Augustus 1692,* ARA, *Kol. Arch.* 260 (niet gefoliëerd).

oorzaakt en zooveel beraadslaging vereischt als die, welke is ondernomen in de jaren 1696—1700 op aandrang van Jacob Wouters. Maar ook geen andere revisiebehandeling is zoo leerzaam als deze. Aan Mr. Jacob Wouters, Heer van St. Jans Steen, ordinaris gecommitteerde ter Rekenkamer van Zeeland, of liever aan zijne vrouw, wier belangen hij waarnam, behalve dat zij ook de zijne waren, was te zamen met haar Bataviaschen zwager Jurriaan Beek[1]) de erfenis tebeurt gevallen van Johanna Beek, die te Batavia zonder testament was overleden. Toen Jurriaan de nalatenschap voor zich zelven en zijne schoonzuster in bezit wilde nemen, stootte hij op den tegenstand der Weeskamer, die met het oog op de mogelijke rechten van andere nabestaanden der overledene de goederen onder zich had genomen. De Kamer werd voor den Raad van Justitie des Kasteels gedagvaard tot afgifte van de nalatenschap. 's Raads uitspraak, van 23 Juni 1694, kende slechts de helft der erfenis aan de eischers toe en bekrachtigde het standpunt der Weeskamer, dat de andere helft ter beschikking van de andere erfgenamen moest worden gehouden. Het verschil van inzicht over deze erfrechtelijke kwestie sproot hieruit voort, dat Jurriaan Beek en de zijnen zich op het standpunt stelden, dat het geval moest worden berecht naar de Bataviasche Statuten, terwijl de Raad van Justitie mét de Weeskamer van oordeel was, dat niet de Statuten, doch het octrooi van 10 Januari 1661 op het stuk van het recht van successie *ab intestato*, van de Staten-Generaal afkomstig en op 7 Febr. 1662 te Batavia afgekondigd[2]), van toepassing was.

De teleurgestelde erven verzochten en verkregen toelating tot revisie in Indië, echter niet dan nadat, in verband met het overleg, dat op zoo grooten afstand tusschen Beek te Batavia en Wouters te Middelburg moest worden gepleegd, geruimen tijd was verstreken. Het duurde tot 14 Februari 1696 eer de revisie-procedure kon worden aangevangen voor den met de adjunct-reviseurs versterkten Raad van Justitie. Maar ook toen het eindelijk zoover gekomen was, wilde de zaak niet vlotten. Na acht maanden ondernam het rechtsprekend college eene poging om de zaak op ongewone en onverwachte wijze tot een einde te brengen. De poging was echter zoodanig opgezet, dat zij tot mislukking gedoemd was. Geheel onverhoeds werden partijen overvallen met een „interlocutoir appointement" „ten fine van accoort"

---

1) Dezelfde, die door De Haan in *Oud-Batavia* geteekend wordt als het type van den rijk geworden vrijen koopman. Zie *Oud-Batavia*, Batavia 1922, I, bl. 453 en passim.

2) Zie Van der Chijs, II, bl. 340

en opgeroepen binnen éendaagschen termijn, namelijk des anderen daags om acht uur in den ochtend, voor den Raad van Justitie te verschijnen om zich over de door het college voorgestelde schikking uit te spreken. Het was voor een lichaam als de Weeskamer, dat zich over een zoo gewichtig voorstel, wellicht ook met anderen, te beraden had, feitelijk nagenoeg onmogelijk, aan dien oproep te voldoen. De voorzitter der Kamer, die de functie vervulde in zijne hoedanigheid van Raad van Indië, wendde zich in allerijl tot het hooge college, waarvan hij deel uitmaakte, ten einde de noodlottige gevolgen der schier gedwongen niet-verschijning voor gerecht af te wenden en wist onverwijld eene resolutie der Hooge Tafel uit te lokken, waarbij den Raad van Justitie nevens adjuncten werd aangezegd, „met de verdere dispositie ten definitive soo lange... te supersederen tot tijt en wijle Heeren Weesmeesteren haer dierwegen na behoren sullen hebben konnen beraden en bequaem sijn haer over 't voorszeide interlocutoir te verklaren" [1]).

Bij den waakzamen president der Weeskamer — Laurens Pijl was zijn naam — schijnt intusschen het juiste of onjuiste vermoeden te zijn gerezen, dat de revisie-rechter niet voornemens was, te vonnissen naar het octrooi van 1661, hetgeen voor de Weeskamer verlies van het geding zou beteekenen. Men mag gissen, dat hij toen de Regeering heeft weten te bewegen tot den zonderlingen stap, die nu volgde. Bij resolutie van 27 November werd van den versterkten Raad van Justitie gevorderd „bericht off Haar Edelens ook eenige duijsterheijt vinden in het octroij van . . .den 10e Januarij 1661 . . . rakende de successie *ab intestato* en dienvolgens swarigheijt maken om ingevolge van 'tselve te vonissen . . ., alswanneer sulx sullen gelieven op te geven en dese vergaderinge bekent te maken, omme daerop als van Haer Edelen de nodige elucidatie te laten toekomen en daermede deselve scrupule wegnemen" [2]). Van eene dergelijke Regeeringsbemoeiing met de rechterlijke raadkamer ging, met vermijding van rechtstreeksch ingrijpen in de rechtspraak, eene sterke aansporing uit om vonnis te wijzen naar de door de Regeering aangegeven richtlijn. De rechters van het Kasteel antwoordden begrijpelijkerwijs, „niet sonder bevremdinge" van de resolutie te hebben kennis genomen, verklaarden echter, dat zij in het octrooi van 1661 „geen

1) *Resolutie van G.-G. en RR van 26 October 1696,* ARA, *Kol. Arch.* 611, bl. 714.

2) *Resolutie van G.-G. en RR van 17 November 1696,* ARA, *Kol. Arch.* 611, bl. 783.

de minste duijsterheijt vinden" en dat zij „dienvolgens ook geene swarigheijt sullen maken . . . ingevolge dit octroij te vonnissen", indien daartoe aanleiding zal blijken te bestaan[1]). Dit antwoord was voor de Heeren der Hooge Tafel nog niet afdoend. Zij besloten, de dispositie over de aangelegenheid „uijt te stellen tot nader occagie" en „onderwijlen, dat over voorszeide sake . . . ten definitive niet gedisponeert sal mogen werden"[2]).

Indien de partij Beek, zooals misschien vermoed mag worden, in het aanbod van het accoord de stille hand gehad had, dan zag zij zoo hare hoop, de zaak te verhaasten, in rook opgaan en toen zij bij de Regeering eene rechtstreeksche poging tot bespoediging waagde door de Hooge Tafel te verzoeken, „dat de Raed van Justitie deses Casteels nevens de adjuncten-reviseurs in voorschreve saecke moghten werden geordonneert, deselve vóor het vertreck der aenstaende retourvloot te termineren", kreeg zij nul op het rekest, met deze motiveering, dat „Heeren Weesmeesteren bij voorschreve request tegens de waerheijd werden beschuldight, omtrent voorschreve saecke stil te sitten en het contrarie... komt te blijcken"[3]).

Overbrenging van het geding naar Nederland. — Het is waarlijk niet te verwonderen, dat deze bejegening der Regeering, die van eene zekere begunstiging van de Weeskamer niet is vrij te pleiten, weinig geschikt was, den impetrant van revisie en zijne moederlandsche mede-erfgename, voor wie hij tevens optrad, gerust te stellen. Daarmede begint het middel van het beroep op de Souvereinen te spelen. Van dat oogenblik af treedt Jurriaan Beek te Batavia op den achtergrond, om de leiding over te laten aan zijn zwager Mr. Jacob Wouters te Middelburg, die, zooals wij reeds gezien hebben, met de medeerfgename gehuwd was. Deze tracht nu de Staten-Generaal te bewegen, de overbrenging van de revisie-procedure naar Nederland te gelasten en hij wendt zich daartoe tot Hunne Hoog Mogenden met verzoek, dat dezen „geliefden de kennisse van de voorschreve saecke aen de raden en adjuncten-reviseurs op Batavia te avoceren ende te ontnemen de geheele saecke", benevens de desbetreffende stukken te stellen „in handen van een van de Hoven van Justitie in het vader-

---

1) Bericht, opgenomen in *resolutie van G.-G. en RR van 7 December 1696*, ARA, *Kol. Arch.* 611, bl. 832.

2) D.t.p.

3) *Resolutie van G.-G. en RR van 18 December 1696*, ARA, *Kol. Arch.* 611, bl. 852.

lant . . . om . . . in de . . . instantie van revisie soodanigh voortgeprocedeert en soodanige sententie gewesen te werden als sy oordeelen souden in goede ende neutrale justitie te behooren" [1]). Het verzoekschrift werd behandeld ter zitting van 17 Februari 1698 en door Hunne Hoog Mogenden den Bewindhebbers toegezonden om „bericht en consideratiën". Met de voorbereiding van deze taak werd het Haagsche Besoigne belast [2]); in de laatste dagen van Mei is de „remonstrantie" der Bewindhebbers bij de Staten ingediend.

In hoofdzaak betoogt het stuk, dat de „pretense evocatie" in de eerste plaats onaanvaardbaar is als strekkende „tot een seer groot nadeel en gantsch prejudiciabel gevolgh voor de Compagnie", omdat deze door de Staten-Generaal met de rechtspraak in hare landen belast is en de rechtspraak haar niet kan ontnomen worden zonder haar aanzien en dat van den Raad van Justitie te schaden; in de tweede plaats eene „notoire absurditeijt" zou zijn, omdat de impetranten van revisie de procedure zelf in Indië hebben „geëntameert en geïnstrueert"; in de derde plaats „een gantsche ongehoorde nieuwigheijt" zou zijn, waarvan „niet een eenig exempel soude kunnen werden bijgebragt", immers „nog noijt tot desen huijdigen dagh toe een eenige saecke van revisie bij wegen en manieren van evocatie aan denselven Raet (van Justitie) is onttrocken". Voorts worden de geüite klachten ontzenuwd en teruggebracht tot wrevel „over hetgeene niet na der requiranten appetijt gedaan of geresolveert soude wesen" en verdedigd de bevoegdheid van den rechter in revisie, naar eigen inzicht „te decideren soo en invoegen deselve sullen oordeelen in goede justitie te behoren", met name diens goed recht, ja plicht, op de onderhavige erfrechtelijke kwestie het octrooi van 1661 betreffende de successie *ab intestato* toe te passen. Zoo wordt de gevolgtrekking voorbereid: voor hen, die zich door eene uitspraak van den Indischen rechter bezwaard achten, staat „geen andere wegh open . . . als de revisie, gelijck deselve door de voorschreve requiranten oock is ingeslagen" [3]). Het stuk, in behandeling genomen ter zitting der Staten van 30 Mei 1698, was blijkbaar overtuigend. Na korte beraadslaging werd verstaan, „dat in het versoeck . . . niet kan werden getreden, maer dat aen de gemelte Bewindhebberen . . . gerecommandeert ende

---

[1]) *Resolutie der Staten-Generaal van 17 Februari 1698,* ARA, *St.-Gen.* 660, bl. 96-97.

[2]) *Resolutie van HH XVII van 2 April 1698,* ARA, *Kol. Arch.* 261 (niet gefoliëerd).

[3]) ARA, *St.-Gen.* 5754, bestaande uit losse stukken, bl. 2-4 van het stuk.

gelast werdt mits desen, soodanige ordres te senden naer Batavia, dat aen partyen in desen goede justitie sullen mogen werden geadministreert" [1]). Aan deze opdracht is voldaan bij missive van Heeren Zeventien van 31 Juli 1698 [2]).

Zoo waren Jacob Wouters en zijn Indische medelegger Jurriaan Beek weer naar den Bataviaschen rechter verwezen. Intusschen lag te Batavia de uitspraak reeds te wachten. Maar de eischende partij, die er alle belang bij had, het uitspreken van het Indisch vonnis te voorkomen, zoolang de hoop nog bestond, den Nederlandschen rechter in te schakelen, had door opzending naar Indië van de bescheiden, waaruit bleek, dat in het moederland pogingen werden in het werk gesteld om de zaak daarheen over te brengen, den Raad van Justitie bij rekest trachten te bewegen, „om met het afdoen der voorschreve saecke te supercederen tot nader ordre uijt 't vaderland op de gedaene instantie dienaengaende". Die toeleg was ook gelukt. Doch toen Van Outhoorn en zijne Raden daarvan verwittigd waren, schreven zij aan den Raad van Justitie en adjuncten ter „betuijgingh van de verwonderingh deser vergaderingh over dat Haer Agtbarens door zoo inutiele schriftuur als het gemelte request haer hebben laeten stutten in de voortgangh van Haer Agtbarens besoigne", met aanbeveling, „met het afdoen en termineren van de gemelte saeck hoe eer hoe liever voort te gaen en partijen te doen erlangen kort en onvertogen regt" [3]). Vermoedelijk waren de rechters van het Kasteel reeds gewaarschuwd. Den dag voorafgaande aan dien dezer hoffelijke berisping, op 24 November, was eene gedeeltelijke uitspraak gevallen en het aanvullend vonnis volgde drie dagen later. De dubbele beslissing bracht den impetranten van revisie hetgeen men in de processueele taal dier dagen noemde: *Nihil.*

Het tweede bedrijf. — Wie verwacht, dat daarmede de zaak eindelijk tot rust was gekomen, rekent buiten de taaiheid en de vindingrijkheid der procedeerende partijen en harer raadgevers. Sinds het afwijzend vonnis van den Indischen revisie-rechter was nog geen jaar verstreken, toen, op 7 November 1799, bij de Staten-Generaal in behandeling werd genomen een rekest van den rekenmeester ter

---

1) *Resolutie der Staten-Generaal van 30Mei 1698,* ARA, *St.-Gen.* 660, bl. 301.
2) ARA, *Kol. Arch.* 461, onder Batavia.
3) *Resolutie van G.-G. en RR van 25 November 1698,* ARA, *Kol. Arch.* 613, bl. 647 en 648.

Kamere van Zeeland Mr. Jacob Wouters, Heere van St. Jans Steen *cum socio*, „klagende over twee sententiën in cas van revisie . . . op Batavia . . . tot nadeel van de supplianten gewesen, en over de informaliteyten, die daerin souden wesen gepleeght door de ordres en resolutiën van den Gouverneur en Politicque Raden op Batavia [1]), waerdoor aen de rechters soude wesen benomen de faculteyt om te oordeelen naer haer gemoet en naer rechten", met verzoek, „de voorschreve sententiën . . . by een van de Hoven van Justitie in het vaderlandt . . . te laten revideren" [2]), met de gevolgen van dien.

Uit de resolutie der Staten-Generaal, waaraan deze gegevens ontleend zijn, valt omtrent den inhoud van het rekest niet veel meer op te maken dan hier vermeld wordt. Het stuk zelf is onder de bewaarde papieren, welke op de procedure betrekking hebben, niet aangetroffen. Toch is het mogelijk, zich van het gevoerd betoog een nader denkbeeld te vormen aan de hand van de weerlegging, welke van Compagnieswege tegen de schriftuur is ondernomen en welke hierna ter sprake zal komen. De beide vonnissen, die de revisie-procedure besloten hebben, worden als „informeele en politique sententiën" gekenschetst en veroordeeld. Informeel is de rechterlijke verrichting, die met vormfouten behept is; politiek de rechterlijke verrichting, die door het besturend gezag is beïnvloed. In het besproken geval vloeit het politieke met het informeele gebrek samen, omdat de vormfouten onder den druk van het politiek gezag zijn begaan. Als zoodanig worden voorgedragen: het bevel der Regeering, onder den invloed van het lid der Regeering, tevens voorzitter der Weeskamer, welke instelling partij was in het geding, aan den rechter verstrekt, tot vertraging van het proces, toen de Weeskamer tijd behoefde om zich uit te spreken over het voorgesteld accoord; voorts het omgekeerde bevel der Regeering tot beëindiging van het geding ondanks de kennisgeving aan den rechter van de beschikking der Generale Staten, welke eene andere wending der procedure als mogelijkheid in het vooruitzicht stelde; bovenal het verwijt, dat zoowel sommige leden van den Raad van Justitie zouden zijn verwijderd als sommige adjuncten uitgezocht met het oog op het standpunt, dat zij in de hangende rechtskwestie huldigden.

---

1) De requestreerende rekenmeester ter Kamer van Zeeland of zijn raadgever verwart hier de constitutie der West-Indische met die der Oost-Indische Compagnie.

2) *Resolutie der Staten-Generaal van 7 November 1699*, ARA, *St.-Gen.* 661, bl. 666.

Maar belangrijker dan al deze vormelijke en van buiten opgelegde fouten was de bemoeiing der Regeering met „'twelck in het voorschreve request selfs wordt geposeert sulx de questie alleen of wel voornamelijck te wesen", te weten de materiëel-rechtelijke kernvraag, of de beslechting in het gevoerde geding moest geschieden op den grondslag der Bataviasche Statuten dan wel van het octrooi van 1661 over de vererving bij versterf. Om den voorrang der eerstgenoemde rechtsbron vast te stellen was namens den vrijburger-koopman Jurriaan Beek *cum socio* betoogd, dat het octrooi alleen „(concerneerde) de bediende van de Compagnie en niet de vrije luijden", dat het „het octroi niet (kon) derogeren de statuten locaal of iemant ontnemen het *ius originarium*", dat het octrooi bovendien „tot Batavia niet (was) gepubliceert" en reeds uit dien hoofde rechtkracht miste. Ook daarmede en daarmede vooral heeft de Hooge Tafel, steeds onder invloed van Laurens Pijl, zich bemoeid: „de regters, siende die saeck al vooraf politicquelijck gedecideert en haar benomen de faculteijt om in conformite van de Statuten van Batavia deselve af te doen". Dat was eene zware beschuldiging. Bij dat alles voegde zich de algemeene tegenwerking, die de rechter van de zijde der Weeskamer had ondervonden [1]).

Met dit verzoekschrift was deze figuur geboren: de partij, die tevergeefs gepoogd had, een te Batavia aanhangig revisie-proces naar Nederland over te brengen, vervolgens dat revisie-proces verloren had, stelt nu voor de voor haar nadeelige einduitspraak in revisie opnieuw aan revisie te onderwerpen. Hetgeen zeggen wil revisie van revisie, moederlandsche revisie van Indische revisie. Het mag eenige verbazing wekken, dat de Generale Staten met een dergelijken toeleg geen korte metten maakten, integendeel de kwestie in ernstig onderzoek namen en, vernomen hebbende, dat twee der Bataviasche raadsheeren, onder wie de voorzitter, die in de zaak Beek c.s. *contra* Weesmeesters gezeten hadden, sindsdien in het vaderland waren teruggekeerd, besloten zij, het rekest in dezer handen te stellen, met verzoek om bericht [2]). Weldra volgden de verzoekschriften van Jan Wouters elkander met matige tusschenpoozen op. Op 27 November drong hij bij de Staten er op aan, dat zij „geliefden finael te disponeren". Daartoe gingen Hunne Hoog Mogenden niet over, doch zij

---

1) Remonstrantie der Bewindhebbers, niet gedagteekend, gelezen ter vergadering der Staten-Generaal op 1 Februari 1700, ARA, *St.-Gen.* 5754.
2) *Resolutie der Staten-Generaal van 7 November 1699,* ARA, *St.-Gen.* 661, bl. 666.

gelastten partijen, d.w.z. hare vertegenwoordigers hier te lande, „haer belangh te seggen" en droegen den Gedeputeerden tot de saken van de Oost-Indische Compagnie op, de beide Indische raden van Justitie, waarvan hiervóor sprake is geweest, Mrs. Daniël Heyns en Elbert Buys, te hooren [1]). Het verslag der Gedeputeerden werd eenige dagen later uitgebracht en gaf aanleiding tot het besluit, de Bewindhebbers der Compagnie uit te noodigen, „derselver consideratiën en belangh daerop aen Haer Hoogh Mogende te laten toekomen" [2]). Toen de Heer van St. Jans Steen, bij rekest van 9 Januari 1700, de Staten andermaal verzocht had, „finalijck te disponeren" en bij die gelegenheid bleek, dat het gevraagd advies nog niet was binnengekomen, werd op spoedige inzending bij Bewindhebbers aangedrongen en tevens den gerepatrieerden Bataviaschen raadsheeren aangezegd, op korten termijn hunne beschouwingen in te reiken [3]).

De schriftuur der Heeren Heyns en Buys is ontvangen en besproken ter zitting van 2 Februari [4]), doch kon in het Algemeen Rijksarchief niet worden weergevonden. Reeds den dag tevoren waren in behandeling genomen de ter zake gevoerde beschouwingen van Heeren Zeventien, neergelegd in eene uitvoerige nota, welke de onderteekening draagt: P. van Dam en zeer waarschijnlijk door hem is ontworpen. Deze nota wordt in het Algemeen Rijksarchief bewaard [5]). Met veel zorg opgesteld, onderneemt zij, na de feiten te hebben vastgesteld en sommige hunner te hebben rechtgesteld, de weerlegging van de door de requestranten bijeengegaarde beweringen en de gronden, waarop de beweringen en de uitgebrachte beschuldigingen berusten, soms met dooddoeners als „immers notoir ongegrond" of „gantsch ongehoort", veelal echter op wel overlegde en wel onderlegde wijze. Zij wendt zich ook tegen den toon van het rekest, tegen de bedekte en openlijke toedichting van „vuijle en onbehoorlijcke practijquen en kuijperijen", der Regeering en den president der Weeskamer, zelf lid der Regeering, aangewreven, doch weet op hare beurt, ter kenschetsing van de voorstellingen der tegenstanders, scherpe uitdruk-

1) *Resolutie der Staten-Generaal van 27 November 1699,* ARA, *St.-Gen.* 661, bl. 700.

2) *Resolutie der Staten-Generaal van 1 December 1699,* ARA, *St.-Gen.* 661, bl. 708.

3) *Resolutie der Staten-Generaal van 9 Januari 1700,* ARA, *St.-Gen.* 662, bl. 17.

4) *Resolutie der Staten-Generaal van 2 Februari 1700,* ARA, *St.-Gen.* 662, bl. 57.

5) *St.-Gen.* 5754, lias Oost-Indiën 1691—1700.

kingen als „tegen de waerheijt" of „buijten de waerheijt" en afstraffingen als „onbetamelijck", „verkeerdelijck", „quaetaerdiglijck", „odieuselijck", „met onbeschaemtheijt", niet te vermijden. Zij poogt bovenal den opzet der requestranten in het hart te treffen. „Revisie van revisie", „van een sententie, in revisie daarop gevolgt, in een superrevisie te komen" dat is, op zich zelf beschouwd als revisie in tweede instantie, een juridisch onding, „een saecke, gantsch ongehoort en buijten alle exempel", bovendien revisie in Nederland van rechtspraak in Indië en elke revisie in Nederland, hetzij in tweede, hetzij ook in eerste instantie, van koloniale vonnissen is uit den booze. Zulks om afdoende practische redenen, want revisie in het moederland op zóo grooten afstand beteekent feitelijk „de luijden... afsnijden en benemen de wegh van justitie" en „soude niet als met d'uijtterste ongelegentheijt en derselver ruïne konnen geschieden [1]).

De Staten deden ook op deze remonstrantie de zaak niet af, maar stelden het stuk in handen der Gedeputeerden tot de zaken der Oost-Indische Compagnie [2]), evenals des anderendaags geschiedde met het bericht der raadsheeren Heyns en Buys [3]). De verslagen der Gedeputeerden lieten lang op zich wachten. Op 18 Mei was er nog niets vernomen. Op dien dag diende Jacob Wouters nogmaals een verzoekschrift in, met de bede, „finalijck te disponeren" [4]). Maar ook ter zitting van 18 Mei en in vele daarop volgende zittingen werd geen beschikking getroffen, zoodat het vermoeden rijst, dat de zaak door niet-afdoening was afgedaan.

Het geval Pieter Doen. — Van gansch ander aanzicht was het geval, dat zich in 1705 met den gewezen Compagniesschipper Doen voordeed. Toen Pieter Doen naar zijne vaderstad Hoorn terugkeerde, had hij twee veroordeelingen door den Bataviaschen Raad van Justitie achter den rug, de eene, dagteekenend van 1698, tot terugbetaling van onder zijne hoede geplaatste Compagniesgelden ten bedrage van omstreeks 2200 dukatons, de andere, in 1700 uitgesproken, wegens diefstal van 56 zakken Compagniespeper. De laatste veroordeeling had hem voor den tijd van drie jaren naar het eilandje Rosingain ver-

1) ARA, *St.-Gen.* 5754, lectum 1 Februari 1700.
2) *Resolutie der Staten-Generaal van 1 Februari 1700,* ARA, *St.-Gen.* 662, bl. 55.
3) *Resolutie der Staten-Generaal van 2 Februari 1700,* ARA, *St.-Gen.* 662, bl. 57.
4) *Resolutie der Staten-Generaal van 18 Mei 1700,* ARA, *St.-Gen.* 662, bl. 273.

bannen in dwangarbeid aan den ketting. Na volbrachten straftijd hier te lande aangekomen, wendde hij zich bij rekest tot de Staten-Generaal, stellende, dat hij beide malen onschuldig was veroordeeld en verzoekende volledige schadeloosstelling, benevens herstel van eer en van de gelegenheid, weder in dienst der Compagnie te kunnen treden. Hij deed een beroep op de „souveraine maght, authoriteijt en bevel" der Staten, opdat zou „werden gedisponeert off anders soodanige middelen beraemt en geordonneert" als Haer Hoogh Mogenden dienstigh souden vinden tot „sijn dedommagement en retablissement van eer", daarbij echter tevens lettende op de „conservatie van de maght, aan de Compagnie gedemandeert". Dat was geheel iets anders dan revisie in Nederland van Indische rechterlijke uitspraken. Verwacht werd niet eene nieuwe beslissing van den Nederlandschen rechter, doch eene hersteldaad van de Staten zelf; niet de cassatie van eene rechterlijke dwaling, doch, met handhaving van de uitspraken van den Raad van Justitie, de wegneming van de gevolgen dier uitspraken. Gesteld werd niet hetgeen de requestrant voorheen als partij in de tegen hem aanhangige gedingen gesteld had, doch aan „Haer Hoogh Mogende rechte wetenschap, wysheyt en gewone aequiteyt" werd het overgelaten, te „disponeren naer behooren" of middelen te beramen, die uitkomst brengen. Een beroep werd gedaan niet op den bestuursplicht van het Opperbestuur, dat alle takken van staatszorg, ook de rechtspraak, onder zijn toezicht heeft en dus in de rechte banen moet houden, doch op het billijkheidsgevoel en den gerechtigheidszin van het Opperbestuur, dat als drager van het hoogste gezag zich bemoeien kan met al hetgeen de belangen der onderdanen raakt [1]). De Staten, die nog nimmer getreden waren in eenigerlei verzoek tot revisie, hadden tegen deze suppliek geen bezwaar en gaven, ter zitting van 22 Januari 1705, de hun gevraagde beslissing, der presidiale Kamer van Zeeland aan te schrijven, „soodanige voorsieninge te doen, dat aen den suppliant alle rechtmatige redenen van klachten benomen mogen werden" [2]).

Daarmede was de zaak afgedaan. Maar met de aanschrijving aan Heeren Zeventien ging, ter inlichting, gepaard de toezending van het rekest des schippers Doen. De Kamer begreep aanstonds, welk groot gevaar schuilde in die argelooze beschikking op een onschuldig in-

1) De hier verwerkte gegevens zijn ontleend aan de *resolutie der Staten-Generaal van 22 Januari 1705,* ARA, *St.-Gen.* 667, bl. 98-99, benevens aan het straks te vermelden bericht der Bewindhebbers.

2) D.t.p.

gekleed verzoek: „die saecke als de Generale Compagnie concernerende en als van een groot gevolgh sigh opdoende". Want, hoezeer naar den vorm zorgvuldig alles vermeden was, dat rechtstreeks aan eene aanvraag van revisie herinnerde, was het niettemin duidelijk, dat dit treden in de klachten van een in Indië veroordeelde en deze voorziening in hetgeen bestemd was de gevolgen dier veroordeeling weg te nemen of te verzachten, in wezen de Indische gewijsden in hunne onaantastbaarheid aantastten en derhalve in hunne uitwerking met verkapte revisie gelijkstonden. En, ofschoon ditmaal, in overeenstemming met den aard der genomen beslissing, in het geheel niet om hun advies gevraagd, hebben de Bewindhebbers ongenood „haere ondervindinge, consideratiën en beright" doen opstellen en uitbrengen. De bij de Staten ingediende remonstrantie legt het zondenboek van Pieter Doen open en hangt eene sombere schildering van het Compagniesverleden van „dese fijne man, die voorgeeft, de Compagnie soo vele jaren met alle trouwigheijt en vigilantie te hebben gedient" op, om te besluiten met de uitgesproken hoop, dat het „van Uw Hoogh Mogende goede geliefte magh wesen... schipper Doen daermede aff te wijsen".

Maar de Bewindhebbers hebben geen bezwaar, den weerstand tegen de rechtspraak van den Raad van Justitie te leiden in de banen der Indische revisie. Niet om de onherroepelijkheid der Indische gewijsden is het hun te doen, nog minder willen zij wien dan ook eenige kans op verbeterde rechtspraak onthouden, doch de herroeping en de verbetering moeten in Indië naar de Indische processueele ordening door den Indischen rechter geschieden, zonder rechtstreeksche tusschenkomst der moederlandsche overheid. „Meent hij (Doen) verongelijckt te sijn, hij hadde, tot Batavia sijnde, . . . kunnen en moeten revisie versoght hebben". En zij zijn bereid, den requestrant langs dien weg alsnog de volle kans te bieden en niet alleen, ter ondervanging van de exceptie der lang verstreken termijnen, hem „met favorabel voorschrijvens" bij de Hooge Regeering aan te bevelen voor ontheffing van „de laps van de *fatalia revisionis*", maar zelfs hem „na Batavia over te voeren, vrij van transport en kostgelt, off wel dat hij daertoe iemant in Indiën kan maghtigh maecken"[1]).

Het bericht werd door de Staten-Generaal in behandeling genomen op 10 April 1705. Het gevoerd betoog was blijkbaar overtuigend, want, zonder dat met zoovele woorden tot uitdrukking te brengen, kwamen Hunne Hoog Mogenden op hun besluit van 22 Januari terug

[1]) Bericht van Bewindhebbers in zake Doen, ARA, *St.-Gen.* 5755 (lias Oost-Indiën 1701—1710), exhib. 10 April 1705.

en beslisten zij, bij resolutie van den dag, dat „in het versoeck, by de voorschreve requeste gedaen, niet kan werden getreden, maer werdt den suppliant vry gelaten, in revisie te komen, soodanigh als hem by Bewinthebberen van gemelde Oost-Indische Compagnie is gepresenteert"[1]).

Samenvatting. — De aandachtige beschouwing van de geschetste pogingen om in Nederland te geraken tot de herziening van Indische rechterlijke uitspraken of de afwenteling dezer gevolgen leert ons, dat, bij alle verscheidenheid van opzet en aangewende middelen, de standvastige houding der overheid hier te lande eenheid heeft geschapen in de uitwerking en dientengevolge in de practische juridische beteekenis of liever de juridische onwaarde van het beroep op het moederland.

De wrokkende partijen wendden zich tot het Opperbestuur der Compagnie en tot het souvereine Landsbestuur, soms achtereenvolgens tot de eene en de andere overheid. Zij vroegen om herstel van grieven hetzij door rechtstreeksche overheidshulp van wege de ingeroepen besturende machten zelve, hetzij op dezer bevel of aanwijzing door de rechtshulp van den vaderlandschen rechter, gedacht als een der Gerechtshoven of als de Hooge Raad van Holland, of zelfs als de Landsadvocaat. Zij stelden zich de justitiëele afdoening afwisselend voor als de Nederlandsche revisie van Indische vonnissen of als de Nederlandsche revisie van Indische revisie of ook als de overneming door den Nederlandschen rechter van de loopende Indische revisie-procedure of soms ook als de hervatting van eene afgebroken Indische revisie-procedure.

Op al die bont geschakeerde bedenksels hebben zoowel de Principalen als de Souvereinen onveranderlijk „neen" geantwoord. Zooveel doenlijk hebben zij de rechtzoekenden geholpen, doch steeds door hen naar de revisie te Batavia te verwijzen. Was de termijn voor de indiening van het revisie-verzoek of voor de voortzetting van een onderbroken revisie-geding verstreken, dan werd ruime verlenging van termijnen met groote vlotheid toegestaan, maar de verlengde termijnen waren die der Indische revisie. Die weigerachtige gedragslijn is, voor zoover kon worden nagegaan, zonder afwijkingen gevolgd. Hetgeen zich soms als afwijking voordeed had in werkelijkheid andere strekking. Eene in Indië uitgesproken ontzetting van het recht

[1]) *Resolutie der Staten-Generaal van 10 April 1705,* ARA, *St.-Gen. 667,* bl. 485.

om bij de Compagnie te dienen is door de Zeventien opgeheven, maar dat gold slechts eene bijkomende tuchtstraf, niet door den Indischen rechter, doch door de Indische besturende overheid opgelegd. Toen éenmaal, in het geval van den schipper Doen, redres hier te lande door de Staten-Generaal was verleend, was dat het gevolg van misverstand en, toen van het misverstand bleek, is de vergissing ongedaan gemaakt. Rechtstreeksch herstel van rechten door eigen tusschenkomst, evenzeer als middellijk herstel door herbehandeling voor den Nederlandschen rechter is immer geweigerd. „Sententiën, in Oost-Indiën gewesen, is men niet gewoon hier te lande te retracteeren en worden dienvolgende sodanige versoeken afgeslagen"[1]).

De vastberaden opgezette en stelselmatig doorgevoerde rechtspolitiek der moederlandsche overheid, Staten-Generaal en Bewindhebbers, beiden, heeft het eigen karakter der Indische rechtspraak, die in de revisie hare bekroning vond, en zoodoende hare gave afronding gered.

De revisie als Indische aangelegenheid. — Boven twijfel was nu gesteld, dat de revisie van Indische vonnissen eene Indische aangelegenheid was, welker bezorging bij de Indische instanties berustte. Daarmede waren echter de moeilijkheden, welke haar in de practijk van het rechtsleven wachtten, niet bezworen.

Die moeilijkheden sproten hieruit voort, dat te Batavia twee instanties zetelden, die met voortvarenden naijver streden om haar aandeel in de rechtspleging: de Raad van Justitie, die het als zijne natuurlijke roeping beschouwde, de rechtspraak en al hetgeen daarmede samenhing in zijne hand te houden, en de Hooge Regeering, die niet besluiten kon, iets uit handen te geven, indien dat hare hooge en centrale overheidsmacht dreigde te schaden.

De oudste regeling. — Zooals wij hiervóor hebben gezien[2]), wordt de revisie niet bedacht in de vroege instructies, welke als grondslag van het Indisch staatsbestel door de Bewindhebbers der Compagnie, soms in overeenstemming met de Souvereine Staten zijn opgesteld. Nu het stelsel, hetwelk de revisie tot Indische rechtsinstelling verhief, aanvaard en bezegeld was, lag het ook voor de hand, dat deze veeleer tot voorwerp van Indische rechtsregeling zou worden gemaakt.

Vroege Indische regeling is inderdaad niet uitgebleven, al is zij verre van volledig te noemen. Toen, in Coen's eerste bewindsperiode,

1) Van Dam, *Beschrijvinge,* ARA, *Kol. Arch.* 107F, bl. 96 v°.
2) Bl. 4.

de „luyden van den gerechte in 't fort" waren in het leven geroepen [1]), werd die schepping — de voorloopster van den Raad van Justitie — op den voet gevolgd door de regeling van eenige „poincten van policie" [2]), waarvan enkele in nauwen samenhang met den even tevoren getroffen maatregel stonden. Nu nevens de bestaande rechtbank van Schepenen een tweede rechtscollege van eenigermate hoogeren stand was opgericht, was hooger beroep van de vonnissen der Schepenbank op de Gerechtsluyden van het Kasteel mogelijk geworden. Zulk appèl werd nu toegelaten, in burgerlijke zaken begrijpelijkerwijs gebonden aan een zeker minimum van den ingestelden eisch (vyff en twintich stucken van achten). Maar ook de niet appellabele uitspraken van Schepenen konden ter nieuwe behandeling bij de Gerechtsluyden worden gebracht, indien „partye gegraveert dede blycken, in de voorszeide mindere . . . saecken . . . qualyck gewesen te syn . . ., in welcken gevalle 't gewysde *gerevideert* ende sententie op een nieuw aldaer gepronunciëert sal worden als nae rechten" [3]). Derhalve zal hem, die van wege de geringheid van den eisch niet de kans had, zijne zaak in hooger beroep voor de rechters van het Kasteel te brengen, die kans toch nog gegund worden in revisie op grond van rechterlijke dwaling („qualyck gewesen te syn"). Men beschouwde dus de revisie als eene aanvulling van het appèl, als hulpmiddel weggelegd voor hen, die, ofschoon niet voor appèl in aanmerking komende, wegens „erreur" aanspraak maakten op herbehandeling van hunne rechtszaak. Vandaar dat deze revisie beperkt bleef tot de niet appellabele vonnissen; immers ten aanzien van de appellabele zaken was reeds krachtens de mogelijkheid van hooger beroep de kans op herziening verzekerd.

Uit het vorenstaande blijkt reeds, dat de *afdoening* in revisie aan den rechter was toevertrouwd. Anders stond het echter met de *toelating* tot de revisie-procedure, het voorspel tot de eigenlijke herbehandeling. Zij werd niet van den rechter gevraagd, dus ook niet door den rechter verleend. Het „clachtlic vallen" geschiedde „aen den Edelen Heer Generaal ende Raden van Indiën". Dezen schortten de tenuitvoerlegging van het aangevochten vonnis op en door hen werden „partyen by evocatie betrocken voor de ordinaris raden ende gerechtsluyden van 't fort". Voor hen moest de bezwaarde partij aantoonen, dat in het geding voor Schepenen „qualyck gewesen" was.

---

[1]) Bij *resolutie van 15 Augustus 1620*, Van der Chijs, I, bl. 62.
[2]) Bij *resolutie van 18 Augustus 1620*, Van der Chijs, I, bl. 65.
[3]) D.t.p., onder 2°.

Deze oudste bepaling droeg dus de kiem der bemoeiing van het bestuurlijk gezag met de rechtspraak in revisie in zich. Zij wordt herhaald in eene even later op last der Hooge Regeering door Schepenen uitgevaarde reeks van voorschriften betreffende een aantal ongelijksoortige onderwerpen, die in nauw of verwijderd verband met de door hen uitgeoefende rechtspraak stonden [1]). Daaraan nam in den beginne niemand aanstoot.

Het nieuwe stelsel. — De Bataviasche Statuten hebben de revisie losgemaakt van hare samenkoppeling aan het appèl en, zoó doende, de instelling op een hooger plan gebracht, het plan, waarop zij in de vaderlandsche rechtspraak stond. De revisie werd nu verheven tot een algemeen rechtsmiddel, in geval van gestelde rechterlijke dwaling toepasselijk op alle in hoogste instantie gewezen vonnissen. Daarmede kreeg zij haar volle karakter van buitengewoon rechtsmiddel, dat eerst wordt aangewend nadat de gewone rechtsmiddelen zijn uitgeput, doch anderzijds op alle uitspraken, die beweerd worden met dwaling te zijn besmet. Tevoren, naar Coen's regeling, was dat niet het geval. Toen diende de revisie alleen om de partij, die „erreur" stelde en niet langs anderen weg voor den hoogeren rechter verschijnen kon, aan herbehandeling van zijne rechtszaak te helpen. Aan hem, wien de herbehandeling reeds uit hoofde van hooger beroep in het vooruitzicht was gesteld, werd revisie niet meer toegezegd. Deze oudste revisie was eenerzijds een beperkt rechtsmiddel, alleen toepasselijk op éene categorie van vonnissen en wel de minst belangrijke, die juist om haar minder belang van de herbehandeling in hooger beroep was uitgesloten, anderzijds een zoodanig middel, dat het zich van het gewone middel van hooger beroep alleen door inkleeding van gesteld „erreur" onderscheidde.

Nu de revisie een algemeen buitengewoon rechtsmiddel was geworden, lag het in de rede, zooals dat ook elders het geval was, hare toepassing, behalve aan hare natuurlijke begrenzing, het bewijs van rechterlijke dwaling benevens een zeker belang, te binden aan den eisch der voorafgaande uitputting van de gewone rechtsmiddelen. Dit beginsel, teruggebracht tot de verhouding zijner practische wenschelijkheid, wordt in de Bataviasche Statuten tot uitdrukking gebracht door de propositie van erreur te beperken tot de „sententiën, by den Raedt des Casteels gewesen" (XVI, 4). De Raad van Justitie was

[1]) Regeling van 28 Augustus 1620, Van der Chijs, I, bl. 72.

het beroepshof voor het handelsrijk, van de uitspraken van den lageren Bataviaschen rechter krachtens uitdrukkelijke regeling, van de vonnissen der gerechten in de buitencomptoiren voorshands krachtens als van zelf sprekend aanvaard gebruik, dat bezig was zich tot gewoonterecht te ontwikkelen, totdat ook op dit stuk, in 1663, eene algemeene regeling afkwam, waarop hierna wordt teruggekomen. Zoo vond in den Raad van Justitie de rechtspraak voor geheel het handelsrijk hare afsluiting, met uitzondering nochtans van de „kleine" zaken, die niet voor hooger beroep vatbaar waren. Deze, in eersten aanleg hetzij te Batavia, hetzij in de buitencomptoiren beslist, bereikten den Raad van Justitie nooit, waren derhalve niet voor revisie vatbaar. Die gevolgtrekking werd bewust aanvaard, om twee redenen, in de eerste plaats omdat de aanwending van een buitengewoon rechtsmiddel, dat gegrond is op een zoo ernstig feit als de beweerde rechterlijke dwaling, een aanmerkelijk belang vooronderstelt en niet voor eene luttele som gelds behoeft in werking te worden gesteld, in de tweede plaats omdat, bij overbrenging van het geding van buiten naar Batavia, de kosten zóo hoog zouden kunnen oploopen, dat in vele gevallen het hoofddoel der nieuwe procesvoering zou worden voorbijgeschoten. De betrekkelijk lage grensbepaling der appellabiliteit van de sententiën der Schepenbank is door de eerste, de betrekkelijk hooge grens der appellabiliteit van de sententiën der buitencomptoiren door de tweede overweging gericht.

Dit stelsel vertoonde eene zwakke plek. Het hooger beroep op den Raad van Justitie van de uitspraken der justitiëele raden in de subalterne comptoiren werd van ouds verleend, soms door de gewestelijke, soms door de centrale overheid, van geval tot geval naar bevind van zaken, doch die practijk ontbeerde den wettelijken grondslag. Die wettelijke grondslag is geschapen bij resolutie van Heeren Zeventien van 7 April 1663. Het merkwaardige dezer regeling nu is hierin gelegen, dat zij is in het leven geroepen niet tot voorziening in het hooger beroep, doch tot voorziening in de revisie ten bate van de rechtzoekenden der buitenbezittingen. Nu de revisie wegens rechterlijke dwaling voor Batavia geregeld was, rees van zelf de vraag, of de „propositie van erreur van sententiën, buijten Batavia in de subalterne gouvernementen en residentiën van de Compagnie gewesen", niet ware te behandelen op soortgelijke wijze als de van dwaling betichte sententiën der Bataviasche Schepenbank. Overwogen werd eenerzijds, dat men billijkheidshalve „de luijden, haer bij soodaenige sententiën vindende gegraveert, niet wel can afsnijden en benemen

alle middelen van provocatie", anderzijds, dat „indien men . . . voor deselve soude openstellen den wech van revisie, het oock een saecke vol van bedenckelijkckheden soude wesen"[1]). Die bedenckelijckheden zijn tweeledig. In de eerste plaats zal het „groote ongelegentheijt ende beswaernisse . . . voor de goede luijden" opleveren, „van deselve afgelegen gouvernementen, dickmael alleen om de twistgiericheijt van de partije, na Batavia getrocken te worden . . . ende daer dan nootsaeckelijck vele costen aen vast sullen wesen". In de tweede plaats is de bezetting van de justitiëele raden van dien aard, dat „de rechters . . . niet wel geoctroijeert ofte geauthoriseert werden om te wijsen bij arrest, sonder dat daervan soude verleent mogen worden eenige vordere provisie van justitie"[2]). Met dit voor en tegen voor oogen werd deze middenweg gekozen, die voorkwam „het naeste en sortabelste middel in desen te wesen": de in de buitencomptoiren gevelde vonnissen, „boven seeckere somme als van 400 rijxdaelders off diergelijcke monterende, appellabel . . . te maecken aen den Raedt van Justitie tot Batavia"[3]). Het hooger beroep op den Raad van Justitie te Batavia werd dus voor de rechtzoekenden der buitengewesten als controleerende rechtshulp voldoende geoordeeld. Rechtstreeksche revisie werd voor hen niet opengesteld. Middellijk kan echter de revisie ook te hunnen voordeele werken, want het appèl-vonnis van den Raad van Justitie was, als elk vonnis van den Raad van Justitie, binnen de door de wet gestelde grenzen, op zijne beurt aan revisie onderworpen.

Nu het stelsel der Indische revisie in groote trekken bekend is, worden wij gesteld voor de vraag: welke overheidsmachten waren bij zijne toepassing betrokken?

De Bataviasche Statuten. — De gestelde vraag is in de eerste plaats te beantwoorden in het licht der wettelijke regeling van de stof, belichaamd in de Bataviasche Statuten, kap. XVI, art. 3—7.

In aansluiting bij het oud-vaderlandsch recht onderscheidden de Statuten in de revisie-procedure drie opeenvolgende overheidsverrichtingen. De door de uitspraak van den Raad van Justitie bezwaarde, die stelt het slachtoffer eener rechterlijke dwaling te zijn, begint met

---

1) *Resolutie van HH XVII van 7 April 1663,* ARA, *Kol. Arch.* 254, bl. 366-367.

2) *Missive van G.-G. en RR aan HH XVII van 26 Januari 1661,* ARA, *Kol. Arch.* 1122, bl. 477 v°-478 r°.

3) *Resolutie van HH XVII van 7 April 1663,* ARA, *Kol. Arch.* 254, bl. 367.

de aanvraag, in revisie te worden ontvangen; de gevraagde revisie wordt verleend of geweigerd. Indien zij wordt verleend, wordt een gerecht *ad hoc* ingesteld, welks taak het wordt, te oordeelen over het bestreden gewijsde van den Bataviaschen Raad van Justitie, de hoogste normale rechterlijke instantie van het handelsrijk; dat geschiedt door de aanvulling van den Raad met adjunct-reviseuren. Voor de aldus gespannen vierschaar wordt de revisie behandeld. De tweede dezer verrichtingen, de benoeming van de adjuncten, geschiedt door de Regeering, de derde, de eigenlijke gedingvoering, voor den telkens *ad hoc* versterkten Raad van Justitie. Dienaangaande heerscht geenerlei onzekerheid. Des te meer twijfel omhult de bevoegdheid tot opening van de procedure, de verstrekking van het verlof om in revisie te gaan, de verleening van het *mandement van revisie,* zooals men het in de dingtaal dier dagen noemde. Met dien twijfel was een nieuw terrein geschapen, waarop de Hooge Regeering en de rechters van het Kasteel elkander in botsing zouden ontmoeten.

De bepaling der Statuten, welke op het verzoek van revisie betrekking had, luidende, XIV, 4: „Soo iemant erreur wilde proponeren ende revisie versoecken, soude sulcx mogen doen, . . . mits consigneerende onder den secretaris van den Raedt (van Justitie) de somme van . . .", die bepaling vermeldt de autoriteit, bij welke het verzoek wordt ingereikt, niet. De toevoeging, dat de bij de aanvraag te storten waarborgsom (voor fol revisie) moet worden gesteld in handen van den secretaris van den Raad van Justitie, verstrekt weliswaar eenige aanwijzing in de richting, dat naar de bedoeling van den wetgever het genoemd rechterlijk college met de behandeling van de revisie-verzoeken belast was. Aangezien echter dit bijkomstig geldelijk voorspel bij den Raad zich ook verdraagt met de afdoening van het verzoek zelf door de Hooge Tafel, is dat zwakke vermoeden niet in staat geweest, de kwestie op te lossen.

De Ampliatie der Bewindhebbers. — Het besproken punt was niet het eenige, waarop de Bataviasche Statuten met betrekking tot het rechtsmiddel der revisie aan duidelijkheid te wenschen lieten. In die omstandigheid vonden Heeren Zeventien aanleiding, ter zake van de wenschelijkheid der verduidelijking of aanvulling van de Statuten het gevoelen van eenige niet genoemde vaderlandsche rechtsgeleerden in te winnen. Dezen, inderdaad van oordeel, dat de bedoelde bepalingen „wat verder behoorde te worden uytgebreyt en klaarder gestelt", ontwierpen eene „ampliatie" van het Bataviaasch wetboek, welk ontwerp

in 1660 naar Indië is verzonden[1]). Het Regeeringsbesluit ter invoering van deze wijziging kon niet worden weergevonden en dientengevolge kon evenmin de nauwkeurige dagteekening der invoering worden opgespoord. Het is echter mogelijk gebleken, langs anderen weg den inhoud der Ampliatie vast te stellen en den bedoelden datum te benaderen.

Onder dagteekening 26 Januari 1661 schrijven Gouverneur-Generaal en Raden naar het moederland hunne bevinding, „het concept van rechtsgeleerden, daarop (de revisie) beraemt, . . . wel ter materie ingestelt te wesen ende te behelsen verscheijde goede poincten". Daaraan voegen zij echter toe: „maer sullen hetselve evenwel mede een jaer in bedencken houden"[2]). Toen de bedenktijd verstreken was, berichtten zij: „Het concept-ampliatie . . . sullen wij soo doen achtervolgen ende in treijn brengen"[3]). Vermoed mag dus worden, dat de wetswijziging in 1662 of daaromtrent is in werking getreden.

De tekst der Ampliatie is ingelascht in Van Dam's *Beschrijvinge.* Daaruit blijkt, dat ook het punt, hetwelk ons bezighoudt, tot oplossing is gebracht: „Dogh soo iemant erreur wilde proponeren tegens sententiën, by den voorschreve Raet (van Justitie) gewesen, sal gehouden sijn binnen twee jaren van de pronunciatie sijn request over te leveren *in denselve Rade,* inhoudende syne redenen ende middelen". Daarop volgt de regeling van de procedure in het stadium der revisie-aanvraag en deze is, naar analogie van de vaderlandsche regeling, opgezet als eene zuiver judiciëele procedure, zeer blijkbaar voor den Raad van Justitie te voeren: dagvaarding van de tegenpartij en volledige vermelding van de gronden der beweerde dwaling, met verbod, in het eigenlijk geding andere gronden te stellen, waarna de gedaagde van antwoord dient, „nemende over wedersyde pertinente conclusie" en „daaraf acte gemaeckt sal werden"[4]).

De practijk. — Bij de regeling van Augustus 1620 had de Hooge Regeering zich zelve tot de bemoeienis met de revisie-verleening geroepen. De latere Regeeringsgeslachten hebben niet alleen de gelegenheid, door de Bataviasche Statuten geboden, om hetgeen aanvankelijk door het besturend gezag werd waargenomen naar den rechter over te brengen, niet benut, zij hebben ook, het door de

1) Van Dam, *Beschrijvinge,* ARA, *Kol. Arch.* 107F, bl. 91 v°.

2) *Missive van G.-G. en RR van 26 Januari 1661,* ARA, *Kol. Arch.* 1122, bl. 477 v°.

3) *Missive van G.-G. en RR van 30 Januari 1662,* ARA, *Kol. Arch.* 1124, niet gefoliëerd, bl. 38 v° van den brief.

4) ARA, *Kol. Arch.* 107F, bl. 91 v°-92 r°.

Bewindhebbers in 1660 uitgevaardigd verbod ten spijt, vastgehouden aan de bevoegdheid, hun door hunne voorgangers toegekend. En nu doet zich de merkwaardigheid voor, dat zulks langen tijd heeft kunnen geschieden zonder weerstand van den Raad van Justitie en onder de oogen, ja met de medewerking der Principalen.

Voor en na werd het zoogenaamd mandement van revisie door de Hooge Tafel verstrekt. Vermeld wordt eene Indische resolutie van 29 October 1650, waarvan alleen de korte inhoudsbeschrijving te onzer beschikking staat [1]). Deze is in hare beknoptheid niet volkomen duidelijk, doch met groote waarschijnlijkheid mag daaruit worden afgeleid, dat op het tijdstip der uitvaardiging van de resolutie „den impetrant van revisie van de Hooge Regeering een mandement obtineerde". Dat was nog onder de gelding der Bataviasche Statuten.

Na de inwerkingtreding der Ampliatie is niets veranderd. In het laatste decennium der zeventiende eeuw kon Van Dam in zijne *Beschrijvinge* nog neerschrijven, dat „den Generaal ende Raden in Oost-Indiën al lange jaren . . . parthyen, die haar meynden gegraveert te vinden, in revisie hebben geadmitteert" [2]). Maar op Van Dam's gezag alleen behoeven wij niet af te gaan. De officiëele stukken spreken voor zich zelf.

In 1670, dus omstreeks acht jaren na de invoering van de Ampliatie, welke nochtans anders gelastte, werd de suppliante Aletta van der Keer „in revisie ontvangen" [3]). En zoo ging het ongehinderd voort tot het einde der eeuw toe. In 1693 werd aan den Moor Mawiena Lebe „op sijn versoek toegestaen in revisie te komen" [4]). In 1696 werd goedgevonden, aan de „gesamenten erfgenamen" van Johanna Beek ter zake van een proces over een schip „de versogte revisie . . . te accorderen" [5]). Dat accordeeren, toestaan, ontvangen geschiedde door Gouverneur-Generaal en Raden. Toen, in het laatstelijk vermelde jaar, Jurriaan Beek en zijne medepartij revisie aanvroegen [6]),

1) *Realia*, III, bl. 138. Ongelukkigerwijs is de tekst der resolutie thans niet bereikbaar. De jaargang 1650 ontbreekt in de verzamelingen van het Algemeen Rijksarchief en deze leemte kan voorshands niet worden aangevuld door raadpleging van het Landsarchief te Batavia.

2) ARA, *Kol. Arch.* 107F, bl. 94 r°.

3) *Resolutie van G.-G. en RR van 4 November 1670,* ARA, *Kol. Arch.* 585, bl. 175.

4) *Resolutie van G.-G. en RR van 21 Augustus 1693,* ARA, *Kol. Arch.* 608, bl. 539.

5) *Resolutie van G.-G. en RR van 18 December 1696,* ARA, *Kol. Arch.* 611, bl. 852.

6) Zie hiervóor bl. 13.

hadden „sij, supplianten, van de Hooge Regeeringe van Indiën geïmpetreert de provisie van justitie"[1]), welke provisie werd verleend.

De gewoonte, dat de bezorging van het mandement van revisie tot de Regeeringstaak behoorde, was zoo vast ingeworteld, dat ook de Bewindhebbers, die nochtans in de Ampliatie van 1660 andere richtlijnen hadden aangegeven, daaraan geen aanstoot meer namen en het langjarig gebruik door hunne stilzwijgende goedkeuring en bij gelegenheid ook door hunne medewerking bezegelden. Toen, in 1683, Mr. Jan Bitter met een verzoek om revisie zijne toevlucht tot Heeren Zeventien nam, verwezen zij hem niet naar den Raad van Justitie, doch zegden zij hem toe, „dat hem tot Batavia alsnóch revisie sal worden vergunt"[2]), hetgeen beteekent, dat zij daartoe hunne aanwijzingen aan de Indische Regeering zullen verstrekken, zooals met even zoovele woorden geschied was, toen zij, in 1692, verstaan hadden, Gouverneur-Generaal en Raden te gelasten, Daniël van Heussen, desgevraagd, „in revisie te admitteren"[3]).

Ommekeer. — Na eene ongestoorde practijk van bijkans eene eeuw in de geschetste richting is eindelijk de ommekeer gekomen en wel op eene onverwachte en eenigszins merkwaardige wijze.

Onder het bewind van Van Hoorn was de stemming der Hooge Tafel jegens de rechters van het Kasteel verre van inschikkelijk. Dat is tot uiting gekomen in de uitvoerige resolutie van 5 Mei 1705, welke eene principiëele uiteenzetting van de verhouding der beide overheidsmachten, de bestuurlijke en de rechterlijke, inhield en om die reden elders bespreking heeft gevonden[4]). De resolutie ontleende hare aanleiding aan een tot Gouverneur-Generaal en Raden gericht rekest van twee Chineezen als „impetranten in cas van revisie". Van deze gelegenheid maakten Van Hoorn en zijne Raden gebruik om „eenige elucidatie off wel ordre voor die van den Raad van Justitie ten belange der revisie te stellen op seckere difficulteijten, onlangs . . . in cas van revisie aldaar gemoveerd sijnde[5]). De kwestie, die ons bezighoudt en waartoe wij ons derhalve in dit verband hebben te beperken, wordt

[1]) Zoo blijkt uit de *resolutie der Staten-Generaal van 17 Februari 1698*, ARA, *St.-Gen.* 660, bl. 97.

[2]) *Resolutie van HH XVII van 8 Maart 1683*, ARA, *Kol. Arch.* 258 (niet gefoliëerd).

[3]) *Resolutie van HH XVII van 25 Augustus 1692*, ARA, *Kol. Arch.* 260 (niet gefoliëerd).

[4]) J. van Kan, *Uit de rechtsgeschiedenis der Compagnie*, I, Batavia 1930, bl. 120.

[5]) ARA, *Kol. Arch.* 620, bl. 188. De resolutie is afgedrukt bij Van der

daarin evenwel niet aangeroerd. Integendeel bevat het rekest der impetranten niets anders dan het verzoek tot benoeming van de vereischte bijzitters ter behandeling van het geding in revisie, terwijl juist ditmaal, in afwijking van de tot nog toe gevolgde practijk, het mandement van revisie door den Raad van Justitie was verleend, — op zich zelf eene merkwaardigheid, die niet gemakkelijk verklaarbaar voorkomt. Niettemin kwam in de resolutie een passus voor, die, hoezeer in den gedachtengang van den Raad van Indië met andere strekking neergeschreven, den schijn kon wekken, alsof de Raad bedoelde vast te stellen, dat slechts hij zelf en niet de Raad van Justitie de bevoegdheid had, de impetranten tot de revisie toe te laten. Deze passus luidt: „Indien er eenig of verder beroep (te verstaan als: eenig rechtsmiddel, dat hoogerop voert, met inbegrip van de revisie) door den succumband gesogt ofte getenteert mogt werden, 'tselve niet by Haar Agtbaren, maar by een hooger vergadering gevonden moet worden, te weten by dese Hooge Regeering alleen" [1]).

De uitlating was bedoeld met het oog op de eigenlijke procedure, niet met het oog op het voorspel der toelating tot de procedure. Maar aan haar hebben vermoedelijk de Bewindhebbers aanstoot genomen en zij hebben het noodig gevonden, in den eerstvolgenden patriaschen brief de vóór-procedure opnieuw te regelen. „Dat wyders", zoo luidt het voorschrift, „het mandament van revisie . . . versogt werd van gemelte Raad van Justitie en niet van UEdelen en dat het voorszeide mandament, by den Raad van Justitie verleent . . . synde . . .„daerinne by denselven Raed alleen en met seclusie van allen anderen eerst werd gejugeert, sooals sy bevinden te behooren". Eerst wanneer dit voorspel is afgeloopen, is „diegene, die in revisie ontfangen is, . . . gehouden . . . van UEdelen adjuncten tot de voorseide revisie te versoecken". Uitsluitend daartoe is de rol der Hooge Tafel beperkt: „als wanneer UEdelen . . . in dat eenig geval tot het subject van de revisie concurreren [2]), dogh niet anders off verders als met het verleenen van versogte adjuncten van revisie" [3]). Met deze duidelijke taal was de voorbehandeling der revisie teruggeleid in de banen, die sinds 1662 door de wet waren uitgestippeld, doch waarlangs de practijk van hen, die de wet hadden toe te passen, zich niet bewogen had.

Chijs, III, bl. 540 e.v., echter met weglating van den aanhef, waaraan de hier vermelde bijzonderheden zijn ontleend.

[1]) Van der Chijs, III, bl. 540.

[2]) Van der Chijs leest bij vergissing: concurrentie.

[3]) *Missive van HH XVII aan G.-G. en RR van 21 Juli 1707*, Van der Chijs, III, bl. 547.

Slappe uitvoering. — De Hooge Regeering was dus door de Bewindhebbers in het ongelijk gesteld en de sedert onheuglijke tijden door haar uitgeoefende bevoegdheid was haar ontnomen. Zij heeft dat niet kunnen verkroppen en zij heeft niet den moed gevonden, als een goed verliezer, van haar voorrecht zonder voorbehoud af te zien, toen het haar was ontzegd. Dat geldt niet alleen voor Van Hoorn en zijne Raden, die de nederlaag geleden hadden, doch evenzeer voor het besturend college onder Van Hoorn's opvolger en zelfs, ofschoon in zeer verzwakte mate, nog voor latere bestuursgeslachten.

Het was de taak der Regeering Van Hoorn, het bevel der Principalen ten uitvoer te leggen. Dat is geschied bij resolutie van 8 Februari 1709, echter niet op ruiterlijke wijze. Daarin werd de aandacht samengetrokken op de benoeming van de adjunct-reviseuren, de bemoeienis, die van ouds aan de Regeering opgedragen was geweest, terwijl het hoofdpunt, de vraag, wie voortaan het mandement van revisie te verleenen had, en hare beantwoording verdoezeld werden. Dat de bedoelde bevoegdheid in het vervolg niet meer door de Regeering zou worden uitgeoefend, was wel uit de resolutie af te lezen, doch op zóo bedekte wijze, dat slechts de ingewijde het begrijpen kon. De omschrijving van de Regeeringsverrichting ten aanzien van de revisie, welke in de aanwijzing van bijzitters bestond, wordt namelijk ingeleid door het woordje „alleenlijk", waaruit dan moet worden afgeleid, dat het andere, de verleening van het mandement van revisie, niet meer tot de Regeeringstaak behoort. Dat die verleening in de toekomst door den Raad van Justitie zal worden bezorgd, wordt in het geheel niet vermeld[1]).

Bij deze eerste slappe uitvoering van de opdracht der Meesters is het niet gebleven. Ofschoon door Heeren Zeventien uitdrukkelijk was gelast, het in hunne missive van 21 Juli verhandelde „by authentique extract kennisse en communicatie aen den Raad van Justitie" te geven[2]), werd dezen niet alleen de inhoud van den brief onthouden, maar zelfs werd het college uit de hiervóor besproken tot uitvoering van de brief vastgestelde resolutie van 8 Februari slechts op ondergeschikte punten (1 en 2) mededeeling gedaan, terwijl van het hoofdpunt (3) „authentycq extract" niet werd verstrekt[3]).

Nog erger maakte het Van Hoorn's opvolger Van Riebeeck, die het in samenwerking met zijne Raden bestond, het nieuwe voorschrift

1) Zie den tekst der resolutie bij Van der Chijs, III, bl. 555-556, onder 3°.
2) Aan het slot van den brief. Van der Chijs, III, bl. 555.
3) Van der Chijs, III, bl. 556.

ten spijt, op den ouden voet door te gaan en, bij resolutie van 11 October 1712, aan den gezaghebber George Frederik van Beijlwits op zijn verzoek of liever op verzoek zijner gevolmachtigden „te verleenen de versogte revisie"[1]).

Die tegenstribbelende en gebrekkige uitvoering, ja openlijke overtreding van hunne bevelen kwamen den Meesters weldra, op twee achtereenvolgende tijdstippen, ter oore. Binnen het jaar zijn toen twee brieven naar Batavia verzonden, die onder „de materie van de revisiën" onzachte aanwijzingen aan de Indische Regeering inhielden.

Onder dagteekening 12 Augustus 1713 schrijven de Meesters, na herinnerd te hebben aan de verstrekte opdracht tot voorlichting van den Raad van Justitie: „Gemerkt gemelte Raadt niet van het volkomen extract onses voornoemt aanschrijvens, de gantsche materie der revisiën concernerende, volgens haer voorgeven schijnt te wesen voorsien, soo sullen UEdelen alsnogh die ordre hebben te stellen, ingevalle sulx invoegen voorszeid niet mogt wesen geschiet"[2]).

De brief van 19 Juli 1714 begint, onder het hoofd „Batavia", met de terechtwijzing: „Soo sijn UEdelen . . . nogh sterker verbonden om onse bevelen op te volgen" en gaat dan voort: „ingevolge van dien hadden wij ook niet verwagt, dat UEdelen aen de observantie onser ordre op 't stuk der revisiën, den 21 Julij 1707 beraemt, soude hebben gemanqueert (alwaer uijtdruckelijk werd gesegt, het mandement van revisie van gemelte Raat van Justitie en niet van UEdelen moet werden versogt en verleent), so als wij dat in de saak van den opperkoopman Beijlwits . . . contrarie onse voorszeide ordre bevinden geschiet te wesen" en besluit met de vermaning: „En sullen wij in het toekomende een betere observantie onser ordres van UEdelen verwagten"[3]).

Toen die brieven te Batavia aankwamen, hadden de schuldige Landvoogden het Kasteel reeds verlaten, was Van Hoorn al lang in Holland teruggekeerd en daar door de Bewindhebbers goed ontvangen en was Van Riebeeck overleden. Inmiddels had diens opvolger Van Swoll den stoot opgevangen en het verzuim van de officiëele kennisgeving aan den Raad van Justitie hersteld bij resolutie van 1 Mei 1714 [4]), nog eer de Zeventien zich over de aangelegenheid tot schrijven hadden gezet. De bitse brief van 19 Juli kon dus ter zijde worden gelegd.

[1]) ARA, *Kol. Arch.* 628, bl. 704.
[2]) ARA, *Kol. Arch.* 463, onder Batavia (niet gefoliëerd).
[3]) ARA, *Kol. Arch.* 463, onder Batavia (niet gefoliëerd).
[4]) ARA, *Kol. Arch.* 630, bl. 333.

Smeulende tegenkanting. — Zelfs na al het gebeurde is er iets blijven hangen van de herinnering, met verlangen vermengd, aan de uitoefening van eene bevoegdheid, die der Hooge Regeering zoo dierbaar was, omdat zij ten nauwste samenhing met hare voorstelling omtrent het wezen van haar gezag.

In het jaar 1721, toen Van Swoll op zijne beurt voor Zwaardecroon had plaats gemaakt, ontvingen Gouverneur-Generaal en Raden op zekeren dag ter behandeling een schriftelijk vertoog van den advocaat-fiscaal Mr. Petrus Vuyst, wiens naam toen nog niet de treurige vermaardheid had verworven, waarmede hij de Compagniesgeschiedenis is ingegaan. Mr. Vuyst achtte de veroordeeling van twee beklaagden, die, met bonte beschuldigingen beladen, voor den Raad van Justitie hadden terechtgestaan, veel te licht uitgevallen, „geen proportie tusschen de misdaden . . . en straffe van dien". Hij was daarom voornemens, revisie te verzoeken. „Dan, nademaal hij tot sodanig een wigtig poinct niet raadsaam gevonden heeft te treden dan na alvorens daartoe verkregen te hebben de toestemming en g'eerde ordre van sijne Principalen, welke Uw Hoog Edelens alhier zijn", wendt hij zich tot deze laatsten om „een favorabel besluijt ter narigting". Van de Regeering wordt dus zeer duidelijk alleen gevraagd hare goedkeuring op het voornemen, revisie te impetreeren, hetgeen dan langs den gewonen weg, dat wil nu zeggen bij rekest aan den Raad van Justitie gebeuren kan.

Hadden Zwaardecroon en zijne Raden verkeerd gelezen? Of wilden zij gaarne nog eens verwijlen bij de kwestie, die hunnen voorgangers zoo na aan het hart had gelegen en welker oplossing, zooals zij door de Meesters besteld was, ook hun een doorn in het oog was? Hoe dat zij, zij duidden de ondubbelzinnige strekking der gestelde vraag anders dan daarin te lezen stond en behandelden het rekest als hield het in een tot hen gericht verzoek van den fiscaal, hem mandement van revisie te willen verleenen. Het antwoord luidde volstrekt niet kortweg afwijzend, zooals men verwachten zou, nu het toch voor een ieder vaststond, dat de Regeering niet meer gerechtigd was te doen wat van haar, in de geopperde vooronderstelling, gevraagd werd. Dat wordt in de ter zake genomen resolutie ook voorop gesteld: „dat . . . het verleenen van dien wel gedemandeerd is aan den Raad van Justitie". Maar de Raad van Indië had in een vaderlandschen brief van jongere dagteekening dan die, waarbij de nieuwe regeling van de revisie was afgekomen (21 Juli 1707), eene uitlating ontdekt, die misschien zóo kon worden gelezen, dat in het onderhavig geval het

mandement toch nog van de Regeering zou kunnen uitgaan. In den brief van 5 November 1711 werd namelijk, naar 's Raads samenvatting, „*in generalibus* . . . geposeerd, dat al hetgunt aan gemelte Rade (van Justitie) niet uijtdruckelijk is gedefereerd, in sijn vorige staat gelaten werd" [1]). Overwogen werd nu, of niet het zich thans voordoend geval, waarin niet de veroordeelde partij, doch de officier van justitie in revisie wenschte te komen, kan worden gezien als „een seldsaam geval", dat aan de werking der regeling van 21 Juli 1707 onttrokken was en derhalve „eenigermate soude konnen worden gecompeteerd" onder de materie, welke „aan gemelte Rade (van Justitie) niet uijtdruckelijk is gedefereerd", zoodat „dienvolgens de revisie bij voormelte fiscael alsnog van dese Tafel [zou] konnen versogt werden". Een oogenblik heeft de Tafel er aan gedacht, met deze gewrongen redeneering haar geliefkoosd voorrecht te redden. Nochtans heeft zij de gevolgtrekking niet aangedurfd en, na het vóor en tegen te hebben gewikt, besluit zij, „het jongst gerecipiëerde voorschrift tot het versoecken van revisie (van 1707) . . .vooralsnog ook stand te doen grijpen". Hetgeen voor haar den doorslag geeft, is niet de regeling van 1707, doch de hiervóor besproken vaderlandsche brief van 19 Juli 1714, ofschoon ook de daarin gedane uitspraak over de verleening van het mandement van revisie slechts aanvaard wordt met de beperking, dat „ook daerinne maar werd gesproken over het verleenen van revisie in een saek, die particuliere en niet den officier was aangaande" [2]). Misschien hoopte men, dat in dit voorbehoud nog eene mogelijkheid voor de toekomst zou kunnen sluimeren ter gedeeltelijke wederwinning van het zoo onwillig verloren voorrecht?

De laatste tegensparteling. — Zoo was dan eindelijk het twistpunt, dat zóo lang slepend was gehouden, voor goed tot rust gekomen. Van Gouverneur-Generaal en Raden wordt nu door de impetranten van revisie niets anders meer gevraagd dan de benoeming van bijzitters, „om adjunct-reviseuren te mogen hebben" of „erlangen", naar luid der formules. In welk verzoek wordt bewilligd zonder dat eenig onderzoek wordt ingesteld naar de gronden der aanvraag, mits slechts blijke, dat het mandement van revisie vooraf door den Raad van Justitie is afgegeven, „nademaal deeze zaak in staat van wijzen was gebragt" of „nademaal die zaak, blijkens een geëxhibeerde notul van den gemel-

[1]) De tekst bij Van der Chijs, IV, bl. 18.
[2]) De aanhalingen zijn genomen uit de *resolutie van G.-G. en RR van 21 Maart 1721,* ARA, *Kol. Arch.* 637, bl. 97-101.

den Raade reeds in staat van wijzen was gebragt" of nademaal „de suppliant in revisie geadmitteert is, blijkens de daarvan overgelegde notul van den Raad van Justitie deezes Casteels", en andere dergelijke zegswijzen, die alle de vóor-behandeling bij den rechter voorop-stellen [1]).

Toen de nieuwe practijk reeds stevig gevestigd was en hare moeilijke geboorte weer in vergetelheid was geraakt, heeft in het jaar 1775, het laatste van Van der Parra's bewind, een Bataviaasch pleitbezorger, de „consuleerend advocaat" Mr. Johannes Christoffel Schultz, nog eens eene uiterste poging aangewend om de Regeering in de verleening van het mandement van revisie te betrekken. In een rechtsstrijd met den procureur Nicolaas Johannes Bestbier gewikkeld, had hij zich langs den nu sinds lang algemeen en uitsluitend gevolgden weg tot den Raad van Justitie gewend met verzoek, „in revisie te worden geadmitteert" van een afwijzend vonnis, op welk verzoek „bij Hunner Agtbaren dispositiën . . . *nihil* was geappointeerd". Deze nieuwe teleurstelling maakte den vechtlustigen praktizijn vindingrijk en hij bedacht een soortgelijk rechtsmiddel als drie kwart eeuw tevoren den hardnekkigen procesvoerder Jacob Wouters [2]) in min of meer aannemelijke omstandigheden als mogelijke uitkomst had toegelonkt: hij diende bij den Raad van Justitie een nieuw rekest tot revisie van 's Raads eigen weigering van revisie in. Begrijpelijkerwijs kreeg hij ook ditmaal nul op het rekest. Nu stapte hij naar de Regeering, in de hoop, van haar te verkrijgen revisie van de laatstvermelde rechterlijke beschikking, die zelf betrof de revisie van eene weigering van revisie. De revisie van den tweeden graad was nu verheven tot revisie van den derden graad. Om in zijne eigen bevoordingen te spreken: van zijn „wederverzoek, van die dispositiën, contineerende ontzegging van revisie, in revisie te worden geadmitteert" verzocht hij nu „gratieuselijk te mogen obtineeren revisie *in communi forma*" van Hunne Hoog Edelheedens, tot wie hij zijne toevlucht nam bij wijze van *recursus ad principem vel patres,* die *ex plenitudine potestatis* alles kunnen „repareeren", ook hetgeen de rechters van het Kasteel misdaan hebben.

Het vorenstaande is de korte samenvatting der suppliek, welke door

1) Voorbeelden: *resolutie van 30 Juni 1769,* ARA, *Kol. Arch.* 699, bl. 746; *resolutie van 20 April 1770,* ARA, *Kol. Arch.* 700, bl. 263; *resolutie van 11 September 1770,* ARA, *Kol. Arch.* 700, bl. 643; *resolutie van 14 Mei 1776,* ARA, *Kol. Arch.* 706, bl. 188; *resolutie van 11 Juni 1776,* ARA, *Kol. Arch.* 706, bl. 359; *resolutie van 10 September 1776,* ARA, *Kol. Arch.* 706, bl. 849.

2) Zie hiervóor bl. 19.

Mr. Schultz bij de Regeering werd ingediend, gedragen door een lang betoog, hetwelk zich in onbeheerschte taal vele klachten en ook grove schimpscheuten aan het adres van den Raad van Justitie en diens rechterlijk beleid veroorloofde. Beproefd wordt hier, het teere instrument der *plenitudo potestatis* van de representatieve Souvereinen, welks snaren in vroegere dagen voor de bemoeiing met de rechtspraak in revisie zoo gevoelig getrild hadden, nog eenmaal te bespelen. Het eigenbelang der verliezende partij in het proces poogde tot nieuw leven te wekken hetgeen taaie vasthoudendheid aan verkregen recht lang in het leven had weten te houden tegen het bevel der wet in en dat eindelijk door toedoen van hooger hand was bezweken. Het was menschkundig gezien, der Hooge Tafel de flikkering van de volheid der souvereine macht voor te houden, die voor haar zoo begoochelende aantrekkelijkheid had. Niet dat de toeleg gelukt is. Maar over het geval is toch nog „rijpelijk gedelibereert" en het besluit, dat de ingediende bede afwees, is bij meerderheid en niet met eenparigheid van stemmen genomen. Intusschen verstond die meerderheid, het gedane verzoek „bij dezen te ontzeggen" en bovendien den verzoeker „over de bij zijn request gebruikt onbetaamelijke uitdrukkingen . . . te verwijzen in een boete van één honderd stuks zilveren gekartelde dukatons ten behoeven van den Gereformeerden diakonij-armen deezer steede" [1]).

---

[1]) *Resolutie van G.-G. en RR van 5 Januari 1776*, ARA, *Kol. Arch.* 706, bl. 6 e.v.; de opzet van het rekest, bl. 7-8 en 15; Mr. Schultz' schriftelijke doleantie, bl. 8 e.v.; de uitslag, bl. 52-53.

OVER DE DERDE PERSOON MEERVOUD IN HET AUSTRONESISCH.

DOOR

PATER H. GEEROMS C.I.C.M.

De derde persoon meervoud kan in de meeste Austronesische talen teruggebracht worden tot een van deze drie vormen: *ḍa, iḍa, siḍa. Ḍa* is het persoonlijk voornaamwoord zonder meer; *i* en *si* zijn de bekende persoonswijzers. In verscheidene talen hebben wij twee vormen naast elkaar, b.v. Pang. *ra*[1]), *ira*; Il. *da, ida*; Cham. *ha, siha*; Fordaatsch *r(a), ira*. Deze dubbelvormen hebben vaak een verschil in gebruik of beteekenis, die zoozeer van de functie van voornaamwoord kan afwijken, dat men[2]) ze niet meer als samenhoorend herkent en er allerlei vreemde interpretaties over is gaan nahouden. In andere gevallen bestaat slechts één vorm, de korte. Deze dwaalt meer dan eens van zijn oorspronkelijk gebruik af en geeft aanleiding tot groote misvattingen omtrent zijn natuur. In enkele gevallen is *ḍa* als pronomen verdwenen, maar gebleven in verstarde restjes met een functie, die niet meer aan een voornaamwoord doet denken.

Zooals wij boven zeiden, is *ḍa* als pronomen over het heele Austronesische gebied verbreid. Op grond hiervan is het aan geen twijfel onderhevig, dat het als dusdanig gebruikt werd in de oertaal. Wij kunnen niet aannemen, dat dit gebruik een latere ontwikkeling zou zijn, toen de talen uit elkaar waren gegaan. Toch zijn er schrijvers die er heel wat anders in zijn gaan zoeken. Wij citeeren hier alleen Codrington. De anderen komen later aan de beurt.

"This *ra*[3]) is not the third person plural in Malay or in Malagasy,

---

[1]) Volgens de RLD wet. Zie Brandstetter, Common Indonesian and original Indonesian, n. 130.

[2]) Adriani N., Hoofdstukken uit de spr. van het Tontemboansch, p. 244; Sangir. spr. p. 239; Brandstetter, Common Indonesian and original Indonesian, n. 96; Geurtjens, VBG., Dl. 63, 1922, p. 9; Williams H. W., Grammatische Skizze der Ilocano-Sprache, München, 1904, p. 48 enz.

[3]) *ra* in Mota: *ineira*, Araga: *ikera*, beide met de beteekenis van 3e pers. mv.

(though in the latter it is a plural sign, as it is in the Polynesian and Micronesian, nor is it in every Melanesian tongue. In claiming a common source for it, from whence it has come alike to Melanesia and Polynesia, it is not unreasonable to suppose that to use it as a Pronoun, third person plural, is a later product of the common language which has divided into the Malay and Malagasy, the Polynesian and the Melanesian branches, coming into use after the division had begun. The singular pronouns would come first into use, the plural later; a third person would satisfy for a time without distinction of number; as it is plain that in some of these languages, Malay and Melanesian, one form of the second person still suffices for one or many. In Malagasy the plural force of *ra* shows itself, but the third person plural is not there developed. It is remarkable also that the inclusive and exclusive forms of the first person should seem to have preceded in time any form for the other persons of the plural" [1]).

Codrington gaat hier in tegen meer dan een vaststaand feit in het Austronesisch. Ook is zijn opvatting moeilijk overeen te brengen met het princiep, algemeen aanvaard in de taalkunde, dat men van het concrete overgaat tot het abstracte, en niet omgekeerd. Nu komt het ons voor, dat het concept van het persoonlijk voornaamwoord minder abstract is dan het teeken voor het plurale. Ook vindt men het eerste overal in de Archipel, het pluraalteeken als zoodanig niet. Trouwens uit ons verder betoog zal blijken, dat het juist andersom is gegaan.

Maar één ding heeft Codrington goed opgemerkt: *ra* duidt in veel talen het meervoud aan. Hierop willen wij verder ingaan. Wij zullen alleen de feiten geven, zooals ze in de verschillende grammatika's voor ons liggen, en niet zoeken naar taal-psychologische verklaringen. De meervoudige en daarmee verband houdende functies zullen afzonderlijk onderzocht worden. De indeeling van het materiaal is willekeurig. Wij onderzoeken *ḍa* toegevoegd aan:

1. substantieven,
2. persoonlijke voornaamwoorden,
3. andere voornaamwoorden,
4. het lidwoord, of als lidwoord gebruikt woord.

Verder zullen wij dan, met behulp van dit materiaal en de conclusies die er uit voortvloeien, licht trachten te werpen op een paar punten, welke tot nog toe in het duister zijn gebleven.

---

[1]) Codrington, The Melanesian Languages, Oxford, 1885, p. 124.

1°. *De derde persoon meervoud is pluralisator bij substantieven.*

In tegenstelling met de gewone werkmethode beginnen wij met Melanesië. Wij doen het zoo omdat het materiaal uit dit gebied het minst moeilijkheden oplevert. In verscheidene talen gesproken op de N. Hebriden is het pron. van de 3e pers. plur. meervoudsaanduider bij substantieven, nl. in het Baki, Aulua, Uripiv, Sinesip, Tasiko. Voorb. uit het Baki: *veru nalo* = steenen (nalo = 3e pers. meerv.); *kalisa nalo*: jongens [1]).

Fidji. "Another mode of distinguishing the numbers of the nouns in Fijian is by the personal pronouns: e. g. sing. *O koya na tamata,* the man. Plural. *O ira na tamata,* the men". De schrijver voegt er interessante gegevens aan toe omtrent het gebruik.

"The personal pronouns cannot be so used before all nouns. They are used. 1. Before rational beings, as gods, angels, devils and men . . . ; 2. Sometimes, but not generally, before the inferior animals . . . . : but the strict propriety of this use of them seems very doubtful, as general usage does not countenance it. 3. The latter remark applies with still greater force in reference to their use before vegetable and inanimate objects. *O ira na kau* may sometimes be heard, but the nouns then seem to be personified. 4. They cannot be used before nouns of action . . . ." [2]).

Fagani (San Cristoval). Sprekende over het meervoud der substantieven zegt Codrington: "There is no plural sign, except *ra,* which with pronouns applies to both things and men; *a rima naera:* these houses; rima: house". [3]). Hier ter plaatse legt hij niet uit wat *naera* is, maar wat hooger zegt hij: "The demonstrative articles are *a* and *na*". Het pron. 3e pers. meervoud is in deze taal: *iraira, -ra.*

Mosin (Vanua Lava). "Plural. (Nouns). The noun *tare* means an assemblage; *o tare*: im (sic) houses; there is no other plural sign, except *ra* with persons" [4]). Codrington geeft geen voorbeelden. Het pron. 3e persoon enkelvoud is: *eni, ni*; meervoud: *enir, nir.*

Nu komen wij op Indonesisch gebied.

Gadang (Phil.). „De meest gewone wijze om het meervoud te vormen van de gemeene zelfst. naamw. bestaat hierin, dat men het partikel

---

1) Ray S. H., The Melanesian Island Languages, Cambridge, 1926, p. 236, 274, 285, 303.

2) Hazlewood D., A Fijan and English and an Engl. and Fij. Dic. and a Grammar, p. 11.

3) Codrington, The Melanesian Languages, Oxford, 1885, p. 500.

4) o.c., p. 350.

ira (3e pers. meerv.) toevoegt: *tolay ira*: de menschen; *bahat ira*: de plataanboomen"[1]).

Batan (Phil.). Al het materiaal dat ik hierover bezit is een aanteekening op een tekst: "*siraya,* from *sira* (they) and *aya* (this); sira is often used to denote plurality". Hier volgt het tekstverband: „*Du makuyab nu nakavuya namen su isla siraya am nairaya kami du asaori du isla abnikan su Iami*"[2]).

Veel materiaal geeft E. Stresemann in § 76 van „Die Paulohisprache". „Den Suffix-Neutren (§ 56) ist, falls sie die enklitische Form des Possessivpronomens bei sich führen, eine durchaus abweichende Pluralbildung eigentümlich, nämlich diejenige mit Hilfe der enklitischen 3. pers. pl. neutr. des Personalpronomens: *-ru,* welche dem Substantivum und seinem Possessivsuffix angefügt wird (Hilfsplural). Diese Bildungsweise stimmt principiell überein mit der Bezeichnung der Mehrzahl im Rotti, Kupang, Tettum, West-Timor und Buru. So lässt sich Rotti (Dial. v. Dengga) *lima-n-eru* (Hand-ihre[3])-sie) ihre Hände, wobei *eru* der Plural des Artikels ist und gleichzeitig mit dem pron. pers. der 3. pers. pl. zusammenhängt[4]), direkt vergleichen mit paul. *lima-si-ru*: Hand-ihre[5])-sie. Auch die Endsilbe *-ro,* welche die Sprache von Tifu dem Substantivum zum Ausdruck des Plurals anfügt, dürfte sich auf das M. P. *ra,* das praefigierte Pron. pers. der 3. pers. plur. zurückführen lassen; es würde dann wie ein nachgesetzter Artikel stehen: *fatu* Stein, *fatu-ro* (Stein sie), die Steine.

Eine Stütze findet diese Auffassung in dem Umstand, dass der Dialekt von Wolu (an der Talutibai, Südküste von Mittel-Seran), den Plural aller Substantiva unverkennbar mit Hilfe dieser Pronominalform bildet, also von seinen westlichen Verwandten in dieser Hinsicht sich wesentlich unterscheidet: *hihina* Frau, pl. *hihina-lu* (Frau sie); *mau* Kind (eig.: das Kleine), pl. *mau-lu* (Kind sie); *fineu* Kalong, pl. *fineu-lu* ....

---

[1]) Martinena P. Fr. Is., Gramatica de la Lengua Gadang. Het exemplaar in mijn bezit is getypt. Voor zooveel ik weet, is deze grammatika niet gedrukt. Hij is gedateerd: Bayombong, 1889. Zie n. 46.

[2]) Scheerer O., Batan Texts with Notes. The Philippine Journal of Science, Manila, volume 31, No. 3, 1926.

[3]) *ihre* zou ik hier weg laten; *n* zal wel een partikel zijn die dient om b.v. de bezitsverhouding aan te geven.

[4]) Het zal wel andersom zijn.

[5]) *ihre* lijkt mij weer onvoorzichtig uitgedrukt. De 3e pers. mv. zelfstandig gebruikt voor personen = *sile*; wij zien in *si-* de persoonswijzer en in *-le* het eigenlijke pronomen. Gepraefigeerd of gesuffigeerd valt *le* weg en wij behouden alleen *si*. Historisch althans is het onjuist gezegd.

Während nun im Rotti'schen der aus dem Personalpronomen abgeleitete Artikel sowohl dem Singular wie dem Plural des Substantivums angehängt werden kann, mag dasselbe mit einem Possessivsuffix versehen sein oder nicht (*hatoli-a* der Mensch, *hatoli-la* die Menschen, (*ndia*) *mata-n-a* sein Auge, (*sila*) *mata-n-ala* ihre Augen), hat er sich im Buru'schen nur im Plural der Substantiva erhalten. Das Paulohi schliesslich, das im Gegensatz zu den vorigen Sprachen die Spaltung der Substantiva in suffigierende und praefigierende bewahrt hat, wendet diese Form des Artikels nur im Plural hinter dem Possessivsuffix neutraler Substantiva an".

Boelisch (Cel.) *Si* (pron. 3e pers. plur.) wordt gevoegd aan volksnamen of persoonsnamen om het meerv. te vormen. B.v. *Slamsi*: mahomedanen, *Gebsi*: lieden van Gebe [1]).

Oost-Makiansch (Cel.) Hier hebben wij hetzelfde. B.v. *mapinsi*: vrouwen [2]).

Fordaatsch. „In het Fordaatsch gebruikt men, om het meervoud aan te geven, een achtervoegsel, bestaande uit een enkele *r*. Ze wordt altijd uitgesproken met een zeer korten, doffen klinker als naslag, dien we niet schrijven.... Zoo klinkt de meervoudsvorm van het woord *vata*....: *vata-re*, of *vata-ra* of *vata-rô*, dus de *r* min of meer van het woord gescheiden.... Een bijzonderheid, die we hier best kunnen onderbrengen is, dat een kampongnaam of andere plaatsnaam tegelijk den bewoner van dien kampong of van die plaats aanduidt, en als zoodanig ook het meervoudsachtervoegsel kan aannemen. *Kelaanr*, de lui van Kelaan; *Keljobarr*, de lui van Keljobar [3])". De derde persoon meervoud luidt: *ira, ra, r*. Hier zal het meervoudsteeken gelijk zijn aan het pron. pers.

Jamdeensch. Om het meerv. van znw. aan te geven heeft men een achtervoegsel *-ar*; b.v. *boeti*, tiental, m.v.: *boetjar*; *boeboe*, vischfuik, mv.: *boebwar*. De derde persoon meervoud is: *sira, ra, r*. We meenen in het meervoudsteeken een metathesis te mogen zien van het pron. pers. Dit is echter slechts hypothese die wij vormen naar analogie van het pluraalteeken in het Fordaatsch en andere talen.

Slaroeëesch. Het meerv. van substantieven wordt gevormd met *rĕ*. B.v. *ir* of *iri*: mensch, meervoud: *irirĕ*; *asoe*: hond, meervoud *asoerĕ*. Het pron. 3e pers. meervoud is: *r, ra*. Wij denken, dat *re* hiermede

---

1) Adriani-Kruyt, Bare'e sprekende Toradja's, III, p. 330.
2) Ibid., p. 306.
3) Drabbe P., Spraakkunst der Fordaatsche Taal, VBG., Deel 67, eerste stuk, 1926, n. 17, 18.

verband houdt en dat *ĕ* in *rĕ* een verzwakking is van *a* in *ra*. We zagen hetzelfde, of iets dat er op lijkt, in het Fordaatsch.

Soembaneesch. Het enkv. wordt uitgedrukt door *na,* het meerv. door *da.* B.v. *na oema:* het huis; *da oema*: de huizen[1]). Het pron. 3e pers. luidt: Sing. Nom. *njoena,* Gen. *na,* Dat. *nja,* Acc. *ja.* Plur. Nom. *njoeda,* Gen. *da,* Dat. *ndja,* Acc. *ha*[2]). Het is duidelijk dat *na* en *da,* vertaald door het lidw., resp. enkv. en meerv., oorspronkelijk een pronominaal partikel zijn geweest.

Het Soembaneesch heeft deze eigenaardigheid, dat in de bezitsverhouding deze partikels tweemaal achter elkaar worden gebruikt. B.v. *na ana na na maramba* het kind van den vorst; *na oema da da tau hoemba*: het huis der Soembaneezen[3]).

Wielenga meent, dat het eerste *na* en *da* moet vertaald worden met het bepalend lidwoord[4]); wat het tweede *na* en *da* komt doen, zegt hij niet. M.i. is dat niet juist. Ik zou het willen formuleeren als volgt: *na* en *da* stonden aanvankelijk alleen vóór woorden in bezitsverhouding. Door het veelvuldig gebruik verstarden deze pronomina tot „lidwoorden", zooals blijkt uit *na oema, da oema,* waar *oema* niet in de bezitsverhouding staat. Om deze duidelijk aan te geven werden *na* en *da* herhaald.

Wij zullen deze partikels ook ontmoeten bij de demonstratieven.

Wahinama, (Ceram). Deze taal kent ook een pluralisator *re* in een bepaald geval, nl. wanneer het pronomen possessivum niet gesuffigeerd doch gepraefigeerd wordt. De voorbeelden zullen het duidelijk maken: *ai-hata-re*: ihre Körper (*ai* = 3 p. mv. als praefix); *omi-hotare*: eure Schwester; *ita-ehe-re*: unsere Brüder. Maar: *hata-wita*: unsere Körper[5]). Iets dergelijks kent het Seleman (Ceram); *re* varieert hier met *ri* of *r*: b.v. *tinina-re*: Ohren; *lesi-ri uni*: Zahnfleisch[6]). Het pronomen 3e pers. meerv. luidt: *sio, i* (alleen praefix). Zelfstandig gebruikt hebben wij ook: *sio roin, ro.*

Het is niet zoo duidelijk, of de pluralisator hier gelijk te stellen is met het pronomen dat in vorm, tenminste wat het Wahinama betreft, er heel wat verder afstaat dan in de vorige gevallen. Maar voor

---

1) Wielenga D. K., Schets van een Soembaneesche Spraakkunst, Batavia, 1909, p. 15.

2) Ibid., p. 26.

3) Ibid., p. 30.

4) Ibid., p. 29.

5) Tauern O. Dr., Beitrag zur Kenntnis der Sprachen und Dialekte von Seran, Anthr. dl. 26, 1931, p. 111.

6) Tauern O. Dr., Anthr. dl. 24, 1930, p. 568.

oogen hebbend wat vooraf gaat zijn wij geneigd het terug te brengen tot het Austronesische *ḍa*.

Tettum. Het meervoud van woorden voor levende wezens kan gevormd worden door toevoeging van de 3e pers. meerv.: B.v. *mánè sira*: de menschen; *labáric sira*: de knapen [1]).

Chamoro. „In der Regel kennzeichnet man den Plural als solchen, und zwar durch das Wörtchen *siha*, welches entweder vor oder hinter das Substantiv gesetzt wird. Dieses *siha* ist identisch mit dem Fürwort der 3ten. Pers. Plur. und hat hier den Wert eines unbestimmten Fürwortes mit der Bedeutung „welche, deren, mehrere, einige". *gwaha siha gima' mu? gwaha gima' mu siha?* — hast du Häuser? *gwaha siha* — ich besitze welche" [2]).

Polynesië. Wij geven hier het oordeel van Pater Schmidt. „Innerhalb der melanesischen Gruppe sind in den meisten (?) Sprachen eigene Suffixformen für den Plural nicht vorhanden [3]), in den anderen zeigt sich ein Ansatz dazu, indem die verkürzten Formen der Pluralpronomina herangezogen werden. Bei den polynesischen Sprachen kann auch im allgemeinen von eigenen Pluralsuffixen nicht gesprochen werden .... Der polynesische Plural ist ja eigentlich nichts anderes als ein Trial. Dieser Trial wird in den melanesischen Sprachen gebildet durch Anfügung des Zahlwortes für ‚drei' an die eigentliche Pluralform, so dass das so entstandene Ganze dann so viel bedeutet als: Vielheit (und zwar) drei. Auch für den polynesischen Plural-Trial, der sich nur aus dem melanesischen Trial herausentwickelt hat, muss nun die Regel als massgebend gefordert werden, dass er gebildet werde durch Anhängung der Zahlform für ‚drei' an die Pluralform des Pronomens" [4]).

Conclusie. In verscheidene Indonesische, Melanesische en Polynesische talen treedt *de 3e pers. meerv. op als pluralisator* bij substantieven. Deze talen maken gewoonlijk geen onderscheid tusschen hetgeen door de zelfst. naamw. wordt uitgedrukt. Het Fidji, Tettum en Mosin maken hierop een uitzondering; de grammatika's zeggen duidelijk, dat deze meervoudsvorming alleen met personen of iets dgl. kan gebruikt worden. Misschien mogen wij vermoeden, dat, indien ons materiaal vollediger ware, wij nog elders deze distinctie zouden aantreffen. Maar hierop willen wij niet verder ingaan. Wij willen

---

1) Da Silba A., Diccionario Portuguez-Tétum, Macau, 1889, p. (4).
2) Costenoble, Die Chamoro Spr., p. 463.
3) Mijns inziens kan dat vraagteeken wegvallen.
4) Sitzungsberichte der wiener AK. der Wiss., Band 141, 1899, p. 19, 20.

alleen nog aantoonen, dat het feit niet zoo zonderling en alleen staand is. Wat we hier hebben vinden wij ook elders. Prof. Royen schrijft het volgende over deze kwestie: „Von unmittelbarerer Bedeutung für die Gruppierung der Nomina sind einige Flexionsformen von Substantiven, namentlich die Pluralisierung in einigen Kreolisierten und indo-iranischen Sprachen.... Im Hottentotten-Afrikaans wird das Personalpronomen der dritten Person Mehrzahl *hulle* hinter pluralisierte Namen lebender Wesen gestellt. Von *pa* ‚Vater', *ma* ‚Mutter' lautet die Mehrzahl mit der Bedeutung ‚Eltern': *pa hulle, ma hulle*; andere Beispiele sind: *mijn baas hulle* ‚meine Herren'; *boeti Dirk hulle* ‚Bruder Dirk und Familie'; *moskoe hulle* ‚Mosku (Pferdename) und die Pferde seiner Koppel'. Dieses *hulle* entspricht semantisch dem Nama *-gu,* dem männlichen Pronomen conjunctum der dritten Person Mehrzahl, das auch als Pluralexponent fungiert: *Khoi-b* ‚der Mann': *Khoi-gu* ‚die Männer', bzw. eig. ‚Mann-er', ‚Männ(er)-sie' (Planert, MSOS VIII Abt III 9, 13); vgl. N. 360. In Calvinia ist dieser Pluralexponent des Nama *-gu* infolge Lautkontakt mit dem ndl. *goed* durch dieses niederländische ‚Suffix' ersetzt worden, N. 353; so wurde *-goed* zum Pluralsuffix, teilweise Kollektivsuffix, bei Namen von Lebewesen: *Jan-goed* ‚Jan und die Seinen', *Elly-goed* ‚Elly und Familie', *baas-goed* ‚Herren', *frau-goed,* Frau und Kinder' (Du Toit, Studies 27, 86 f., 90 f.; Van Ginneken, Handboek I 219 f.; Bouman, NT XVIII 126; vgl. Royen, Verand. N. 504).

Das pluralisierende Pronomen im Negerholländisch der Dänischen Antillen ist *sender* bei Dingnamen und Personen, *sellie* ausschliesslich bei Personennamen: *die radies sender* ‚die Rettiche', *die volk sender* ‚die Menschen'. Auf analoge Weise wird im Neger-französischen von Haiti und Louisiana gesagt: *Kaj layo, Kaj layé,* cage-là + eux.... Im Ningre-tongo von Surinam kommt das pluralisierende Pronomen *dem* vor das Pronomen zu stehen. Im Papiamento dagegen findet suffixale Pluralisierung statt durch *-nan,* das u. a. von Fokker (TNTL XXXIII 62—65) mit dem Karibischen Pron. person. 3. plur. *num* identifiziert wird: *e kas-nan* ‚die Häuser'. Sogar das Pronomen *és* lautet im Plural *és-nan* ‚die' [1]).

Deze gegevens deden mij vermoeden, dat wij in Afrikaansche talen hetzelfde verschijnsel zouden aantreffen als in het Austronesisch. Het was voor mij niet gemakkelijk, in deze omstandigheden, het

---

[1]) Royen G., Die nominalen Klassifikations-Systeme in den Sprachen der Erde, n. 370.

materiaal te onderzoeken. Ik heb mij dan gewend tot P. L. De Boeck, Leuven; deze kon het met competentie doen. Hij is zoo vriendelijk geweest mij een overzicht te sturen van de meervoudspartikels en het pron. 3e pers. mv. Ik doe er een keuze uit.

	Meervoudsaffixen	pron. 3e pers. mv.
Ful	verscheiden suffixen	dezelfde suffixen [1])
Twi:	o.a. *-fo*	*wo* [2])
Ewe	*wo*	*wo* [3])
Gola	*a-, ma-, e-*	*a, ma* [4])
	(mv. part.)	(pr. 3 p. mv.)
Tobote	door prefixen, o.a. *be-*	*be* [5])
Akasele	„ *be-*	*be* [6])
Gurma	„ *be-*	*be* [7])
More	door suffixen, o.a. *ba-*	*b* [8])
Kusasi	„ *ba-*	*ba* [9])
Yoruba	*awon* vóór naamw.	(*a*) *won* [10])
Nyang	verscheidene prefixen	dezelfde prefixen [11])
Mambila	geen, (zelden: *-bo, -bě* *-ib*)	*bě* [12])
Kassena	door suffixen	door zelfde suffixen [13])
Malinke	*-lu*	*lu*

Voor dit laatste zie Westermann: Charakter und Einteilung der Sudansprachen, Africa, vol. VIII, 1935, p. 140. Ter plaatse worden nog meer voorbeelden gegeven van pronomina die optreden als meervoudsaffixen. Voor het pronominaal karakter van deze affixen verwijst de schrijver naar zijn werk: Die westlichen Sudansprachen p. 303.

---

1) Geeft geen referentie op.
2) Christaller, Dict. Twi-Engl., 1933, p. XXIV.
3) Westermann, Gramm. der Ewe Spr., 1907, p. 47.
4) Westermann, Die Gola-Sprache, 1926, p.p. 39—50, 69—71.
5) Westermann, Die Sprache der Guang und 5 andere Togosprachen, 1922, pp. 43—47, 50—51.
6) Ibid., p. 77.
7) Ibid., p. 108.
8) Alexandre, Grammaire More, 1935, pp. 64—87.
9) Lässig, Die Kussassi-Spr. in West Sudan, 1928, p. 42.
10) de Gaye and Beecraft, Yoruba Grammar, 1923, pp. 8—9, 28—29.
11) Itmann, Die Sprache der Nyang, Zeitschr. für Eingeb., 1935—36, pp. 22—33, 111.
12) Meyer, Mambila Studie, Zeitschr. für Eingeb., 1939—40, pp. 13—16, 30—33.
13) Cremer, La lengua Kassena, 1924, pp. 34—35.

Wat de Indianentalen betreft werd minder materiaal onderzocht. Wij troffen hier ook hetzelfde verschijnsel aan. B.v. het meerv. van menschelijke wezens wordt in het Chinook gevormd door *t-* dat oorspronkelijk de 3e pers. mv. zou zijn: *ī'kala*: mensch; mv. *tkā'lauks*[1]). In het Klamath wordt het meervoud van demonstratieven van levende wezens op dezelfde manier gevormd[2]). Er zijn nog meer voorbeelden[3]).

In andere taalgroepen zijn wij niet naar parallellen gaan zoeken. Het genoemde moge volstaan om aan te toonen, dat het geen zonderling en alleenstaand feit is, dat in het Austronesisch zekere talen het meervoud van substantieven op deze wijze vormen.

2⁰. *Persoonlijke voornaamwoorden.*

In enkele talen vinden wij ook een vorm van het persoonlijk (of bezittelijk) voornaamwoord, waaraan een partikel is gehecht, dat gelijk is te stellen met de uitdrukking voor de derde pers. meerv., of gemakkelijk daartoe is te herleiden. Soms hebben wij daarnaast een korte vorm, zonder dat partikel.

Iloko: *da-tayo, tayo*: wij (incl.); in Tag. en Pang.: *tayo. Da-kami, kami*: wij (excl.). *Da-kayo, kayo*: gij (meervoud). *Da-ta, ta* = Gij en ik. De 3e persoon heeft speciale vormen. Lopez geeft hem als volgt:

Sing. Nom.[4]) : *dédi, di, isú, isú dédi.*
Gen.: *dédi, na.*
Cas. comm.: *Kenkuana.*

Plur. Nom.: *dakuada, isuda, da, ida.*
Gen.: *da.*
Cas. comm.: *Kadakuada.*

Dédi is ook een aanwijzend voornaamw. *Kenkuana* kan worden ontleed in *ken*: casus comm. van het pers. lidwoord; *kua*: zaak, als zoodanig nog gebruikt; *na* is 3e pers. sing. gesuffigeerd, gelijk te stellen met Mal. *nya. Dakuada* ontleden wij in *da* + *kua* + *da*; *da* is 3e pers. plur. De samenstelling van dit woord komt niet zoo

[1]) Boas Fr., Handbook of American Indian Languages, Bur. of Am. Ethn., Bull. 40, Part I, p. 603.
[2]) The Klamath Indians, Contrib. to North-Amer. Ethn., Vol. II, Part. I, 1890, p. 546.
[3]) Ibid., p. 463.
[4]) Wij nemen hier over de gebruikelijke terminologie door de Spanjaarden ingevoerd.

zonderling voor als men de volgende pronominale vormen vergelijkt: *isu*: 3e pers. sing., *isu-da*: 3e pers. plur.; *tayo*: wij, naast *da-tayo* met dezelfde beteekenis. In *da-kua-da* hebben wij dus twee keer het pronomen, vóór en na. De pronominale beteekenis van *da* zal hier wel niet meer aangevoeld worden; *da* is een meervoudig partikel geworden toegevoegd aan de pronomina zooals ook aan eigennamen en respektspersonen; dit zien wij verder.

Het Iloko heeft nog een kleine eigenaardigheid, die eveneens in het Gadang voorkomt. In het Iloko wordt, in bepaalde gevallen, de 3e pers. mv. gebruikt voor de eerste en tweede pers. mv. B.v.: *gayem da kami*: wij zijn uw vrienden; *gayem da kayo*: gij zijt onze vrienden. Zooals wij hierboven zeiden is in het Gadang de 3e pers. mv.: Nom. *ira*; Gen. *da*. *Da* wordt ook gevonden in de 2e pers. sing. en plur. om de bezitsverhouding aan te duiden naast *nu, mu* (sing.), *diau, yu* (plur.).

Ifugaw. De volgende pronomina worden opgegeven:

Sing. 1e p.: *haon* of *haoy*; 2e p.: *hea*; 3e p.: *hiya*.
Plur. 1e p.: *ditaku* (incl.); 2e p.: *dakayu*.
dakami (excl.); 3e p.: *dida*.
dita (gij en ik).

Di in *ditaku*, enz. zal wellicht gelijk zijn aan het lidw. *di*. *Da* zou ik willen gelijkstellen met het pron. 3 p. mv., dat oorspronkelijk geen *di* voor zich had. Voor zoover mijn gegevens streken, komen *kami* en *kayu* niet voor [1]).

Lepanto. Hier vinden wij de volgende vormen naast elkaar: *dakami, kami, da(i)tako, tako, daita, ta*: wij. *Dakayo, kayo:* gij (meervoud).

Jamdeensch. Persoonlijke voornaamwoorden zijn: *jakoe, kooe, ije, kite, kami, kmi, sire.*

Bezittelijke voornaamwoorden: *ningoe, nime, nije, ninde, mami, mire, nire.*

Dus in de 2e pers. meerv. vinden wij een vorm op *-re*, die alleen in de 3 pers. meervoud verwacht wordt. Wij denken hier met een analogische formatie te maken te hebben.

Maar van het bezittelijk pronomen bestaat nog een versterkte vorm, die, juist als het substantief, het meervoudsteeken *-ar* krijgt. Zoo hebben wij: *ningwar, nimar, nijar, nindar, mamjar, mirar, nirar*. In deze twee laatste zou tweemaal het meervoudsteeken zitten [2]).

---

1) Lambrecht Fr. P., Beknopte spraakkunst van het Ifugawsch. Nog in voorbereiding.

2) Voor verdere détails, o.c.p. 32 sqq.

Hetzelfde vinden wij in het Fordaatsch en Slaroeëesch. Wij behoeven dat niet in het bizonder te bespreken.

Wij zagen boven, dat bij substantieven *ḍa* dienst doet als pluralisator; daar beschikten wij over heel wat meer materiaal dan voor dit onderdeel van ons onderzoek; het lijkt me toch aannemelijk, dat wij hier met een overeenkomstig verschijnsel hebben te maken.

3⁰. *Demonstratieven. Interrogatieven.*

Voor dit punt zijn weer van belang de Philippijnsche talen.

Pangasinan. Om het materiaal duidelijk te laten spreken geven wij de vormen van de 3e pers. meervoud.

Nom. *sicara, ra, ira.*
Gen. *da* [1]), *ra.*
Casus comm.: *ed sicara.*

De aanwijzende voornaamwoorden zijn:

Sing. Nom. *saya, ia, áya*: deze.
Gen. *tonia, nasaya.*
Dat. *ed saya.*
Acc. *ed saya, na sáya.*
Abl. *ed saya, diad saya.*
Plur. Nom. *saraya, raya, iraya.*
Gen. *dania, na, saráya.*
Dat. *ed saráya,* etc.
Sing. Nom. *satan, tan, itan, atan, sosatan*: die.
Plur. Nom. *saratan, ratan, iratan, sosaratan.*
Sing. Nom. *Saman, man, iman áman*: gindsche.
Plur. Nom. *saraman, raman, iraman, sosaraman.*
Sing. Nom. *siopa, opa*? Wie?
Plur. Nom. *siopara, opara*?

Het verschil tusschen enkv. en meerv. bestaat dus in *(i)ra* of *da*. *Da* komt alleen voor in genitief, gepraefigeerd; *(i)ra* in de andere naamvallen en wel als praefix (*raya*), infix (*saraya*), suffix (*opara*). Wij zullen de partikels *ra, da* verder nog ontmoeten bij het lidwoord.

Tiruray. Derde persoon meerv.: *-ro, -re.* Zelfstandig: *berro* (*be-* is in alle pers. te vinden). Aanwijzende voornaamwoorden:

Sing. Nom. *ini, eni, inide.* De pluralis wordt gevormd door toe-

[1]) Pellicer M., Arte de la Lengua Pangasinan ó cabaloan, Manila 1904, p. 13: *d* en *r* loopen in zekere gevallen door elkaar. Wisseling *d* : *r* komt ook voor in het Latijn. Zie Sommer, Handbuch, p. 193.

voeging van *-de, -do, -da.* Het vragende voornaamw.: Sing. Nom. *tino, ti, ati.* Meerv. wordt op zelfde wijze gevormd.

Een woord ter verklaring. Terwijl de 3e persoon meervoud *-ro, -re* is, hebben wij *d*-vormen als pluralisator. Dit geeft niet veel moeilijkheid, als men bedenkt, dat men bij het persoonlijk lidwoord in het meerv. heeft *re, ro,* in het andere lidwoord *de, do, da.* Voor zooveel ik kon nagaan, treedt in het midden van het woord, in plaats van *ḍ, r* op. Wat de wisseling der vocalen betreft, deze is zeer gewoon op het einde van een woord in het Tiruray, niet alleen bij pronominale woorden, maar ook bij naamwoorden.

Gadang. Pronomen personale 3e pers. plurale = *ira.* De demonstratieven worden in het meervoud gevormd door toevoeging van *ira* aan het enkelv. B.v. *yau*: deze, meerv.: *irayau, yau ira.*

Ibanag. Derde persoon meerv. *ira* (nom.), *da* (gen.), *nira* (casus comm.). Er zijn veel demonstratieven die alle verbogen worden als *yau*: deze, dit.

Sing.	Nom.: *yau, au.*	Plur.: *danau, annau.*
	Gen.: *nau.*	Plur.: *danau.*
	Casus comm.: *tau.*	Plur.: *taccaranau, taccuaranau.*

Annau is misschien te verklaren uit *adnau* (metathesis en assimilatie). *Taccuaranau* bevat het meerv. van het persoonlijk lidwoord: *taccua-ra.* Het vragend voornaamwoord, dat gebruikt wordt voor personen, luidt in nom. sing: *yasi,* plur.: *danasi.* Voor zaken bezigt men *anni.* Dit heeft geen meerv.

Isinay. Aanwijzend voornw.: *sari,* die.

Verbuiging: Sing. Nom.: *sari.* Gen.: *nari, disari.* C. Comm.: *siri.* Plur. Nom.: *sarari, darari.* Gen.: *darari, disarari.* C. Comm.: *sirari.* 3e pers. mv. van het pron. pers.: *dira.*

Ifugao.	*Hantu*	: deze,	Plur.: *Hantuda.*
	Hanna	: die,	Plur.: *Hannada.*
	Handi	: gene,	Plur.: *Handida.*
	Hituwe	: deze,	Plur.: *datuwe.*
	Hinae	: die,	Plur.: *danae.*
	hidaye	: gene,	Plur.: *dadie.*

Deze laatste drie pronomina worden gebruikt als men meer nadruk wil leggen. Men merke op, dat in de eerste serie *da* suffix is, in de tweede wordt *da* gepraefigeerd. De uitdrukking voor het pron. pers. is *dida* of *da.* Het materiaal voor deze twee laatste talen kreeg ik toegezonden van P. Dr. Ampe, Leuven.

Pampangan. Ini, iti: deze, plur.: *deni, deti. Iyan*: die, plur.: *deyan. Ita*: gene, plur.: *deta. Nino*: wie?, plur.: *dinino, deno, careno*?

Iloko. Hetzelfde partikel *da*, dat wij in het persoonlijk voornaamwoord hebben ontmoet, en dat ook het meerv. is bij het persoonlijk lidwoord, meenen wij ook terug te vinden in de demonstratieven, maar, zooals we boven zeiden, zit er een moeilijkheid aan vast.

Sing. Nom. Gen. *(i)toy, daytoy*: deze, Plur. *dagitoy, (i)toy.*

Sing. Casus comm.: *itoy,* Plur.: *kadagitoy.*

De andere demonstratieven zijn: *dayta, (i)ta*: die; *daydiay, (i)diay*: gindsche. Hun meervoud wordt op dezelfde wijze gevormd, de verbuiging is gelijk boven.

Een eerste moeilijkheid: vanwaar de vormen *daytoy, dayta, daydiay,* naast *(i)toy*....? Hier kan men toch de pluralisator *da* niet veronderstellen. En vanwaar in het meerv. *g* of *gi*, zoo men ontleedt in *da-g-itoy* of *da-gi-toy*? Voor het laatste zou men kunnen denken aan *gi*, dat in Iban. gepraefigeerd, samen met het suffix *-an*, het meerv. van substantieven aangeeft. B.v. *balay*: huis, *gibalayan*: huizen. In het niet-persoonlijk lidwoord van het Iloko zit hetzelfde element als in de demonstratieven: *(i)ti*: Nom. Sing. In het meerv.: *dagiti.*

Soembaneesch. Wij zagen hierboven, dat het meerv. wordt aangegeven door *da* tegenover het enkv. *na*. Dezelfde oppositie treffen wij aan bij de demonstratieven waaraan deze partikels zich hebben vastgehecht. Enkv. *nina, jeàna*: deze, dit, meerv. *nida, jeàda.* Enkv. *nana, noena*: die, dat, meerv. *nada, noeda*[1]).

Mori. Derde persoon meervoud: *ira, -do.* Deze twee vormen behooren etymologisch samen[2]). In het Tinompo dialekt wordt het meervoud der demonstratieven gevormd door toevoeging van *-do.* B.v. *andio*: deze; meervoud: *andiodo*[3]).

Malagasy. Toen wij de pluralisator bij het pronomen personale behandelden, hebben wij het Malagasy onbesproken gelaten, omdat wij meenden in klaarheid te winnen, als wij het samennamen met de aanwijzende voornaamwoorden. De 1e persoon enk. en meerv. hebben een aparte formatie. Maar de tweede- en derde persoon hebben in het meerv. een pluralisator *re*, die aan dat partikel doet denken, dat

---

[1]) Wielinga, o.c. p. 31.

[2]) Esser S. J., Klank en vormleer van het Morisch. VBG., dl. 67, derde stuk, 1927, p. 66.

[3]) Zie hierover §§ 172, 176.

wij gelijkstelden met de uitdrukking voor de 3e persoon meervoud. We geven de vormen, die G. Ferrand[1]) rangschikt onder "Provinces", een dialekt. 2e pers. sing.: *anāō*, plur. *anarēō*[2]); 3e pers. sing.: *īzy*, plur. *īzy*, (*ī*)*zarēō*, *āzy*. Het meerv. van al de demonstratieven wordt gevormd door *re*, b.v. *īō*, deze, die, plur. *irēō*; *ity*: deze, plur. *irēty*. *Re* is hier toegevoegd aan het lidwoord *i*.

Komen wij nu tot Melanesie. Verscheidene talen kennen *ra* als teeken van het meerv., vooral wanneer het personen betreft; jammer, dat de schrijvers het er niet altijd bijzeggen.

Wano (San Cristoval). Een algemeen demonstratief is *na*: deze. Meerv. *naira*.

Mota (Sugarloaf Island). *Gai:* die. Meerv. *iragai*. Volgens Codrington: *i* = persoonsaanduider, *ra:* meervoudspartikel.

Merlav (Star Island). Interr.: *isei*, wie? Plur. *ira sei*? Dit alleen voor personen gebruikt. Voor zaken *sava*, wat? Hij geeft geen meerv. aan van dit laatste.

Gog (Santa Maria). "The demonstrative made from the vocative *vae*! is *irava*, or *rave*; *rave ta Qaur me ter gasagna gavrur*? How do the Bauro people build their houses? *irava* is the Mota *iragene*, not *iragai*. There is also, corresponding to the Merlav words, *ra melmer*, vocative and demonstrative, you people! and those people; *rarmer* you two! and those two; *ratolmer*: you three! and those three; *mer* meaning boy, child"[3]).

Codrington zegt het wel niet, maar hij zal hier de vorming van het meervoud van het demonstratief voor oogen gehad hebben. Ik ben bang, dat hij hier, zooals elders, te veel geneigd is de aanwijzende woorden terug te brengen tot uitroepen.

Het interrogativum is (*i*)*se*, pl. *irase*. Dit wordt alleen voor personen gebruikt. Voor zaken heeft men (*u*)*sa*, dat blijkbaar geen meervoud heeft.

Mosin (Vanua Lava). Na gesproken te hebben over een demonstratief, dat schijnbaar alleen voor zaken gebruikt wordt, zegt Codrington: "Another (demonstrative) is *ti*, with the plural *ra*, *ra ti*: those persons; *vet row mun rati*: tell those people....".

Interrogatief: *esei*, plur. *erasei*. Voor zaken wordt een ander opgegeven zonder meervoud.

---

1) Ferrand G., Essai de Grammaire Malgache, p. 197.
2) Later komen wij hierop terug.
3) Codrington, o.c. p. 370.

Hierbij kunnen wij het laten. Meer materiaal is te vinden bij Codrington. Trouwens een deel van het materiaal, dat deze schrijver onder deze paragraaf brengt, zullen wij verder ontmoeten bij het lidwoord. Deze twee loopen door elkaar, vooral in de Melanesische spraakkunsten.

Onze conclusie is als boven. In verscheidene talen wordt het meerv. van de demonstratieven en interrogatieven gevormd door een pluralisator, die zich laat terugbrengen tot *ḍa*, dus de 3e pers. meerv. In een taal waar dit niet zoo duidelijk is mogen wij de identiteit met het pronomen vermoeden; ook nog wegens een feit, dat wij verder bespreken. Wij hebben ook kunnen constateeren, dat deze meervoudsaanduider vooral gevonden wordt met voornaamwoorden, die betrekking hebben op personen, minder vaak, wanneer zij staan voor zaken. Hetzelfde zal men kunnen opmerken bij het lidwoord en het honorifieke partikel dat wij er mede in verband brengen.

4°. *Het Lidwoord.*

Boven zagen wij, dat *ḍa* gebruikt wordt met de beide lidwoorden in het Iloko en het Tiruray.

Bisaya. Pron. 3e pers. sing. *siya,* plur. *sira.* Lidwoord voor eigennamen: sing. *si Pedro,* plur. *sira Pedro*: Petrus en de zijnen.

Pangasinan. Derde pers. sing.: *sicato,* plur. *sicara*; *to* en *ra* stellen enkv. en meerv. tegenover elkaar.

Lidwoord voor eigennamen: sing. *si Juan,* plur. *sara ḍi Juan, sicara di Juan.* Lidwoord voor gemeene naamwoorden: sing. *Say too, so too:* de mensch, pl. *saray, iriya, ray, so saray too.* De andere naamvallen kunnen wij onbesproken laten.

Lepanto. Juist als in het Iloko vinden wij hier *da* met eigennamen in het meervoud. Wij vinden *da* ook terug in het Ibanag *da-na-* bij verwantschapsnamen.

Chamoro. "*Ha,* welches unbetont vor dem Substantivum steht und berechtigterweise auch als Formans *ha-* aufgefasst werden könnte. Es wird benützt in Verbindung mit Personennamen, und fasst Glieder einer Familie oder einer Anhängerschaft zusammen. Dieses *ha* ist identisch mit dem Element *ha* in dem Fürwort der 3ten Pers. Plur. und geht zurück auf urindonesisches *ḍa*".

Si ha Apo: die Familie Apo;

gwaha gipud as ha Luhan: bei Luhan ist ein Fest im Gange[1]).

[1]) Costenoble, o.c. p. 464.

Een bladzijde verder zegt hij nog: „In formeller Rede bedient man sich des aus dem pluralbildenden *ḍa*-entstandenen *ha* in der Anrede, und zwar mit einer einzigen Ausnahme nur im Plural:

ha fanguʾcuŋ!: Freunde. Genossen!
ha fañeʾlo jan ha fanʾaday!: Brüder und Freunde!
ha fanʾ ăfñago!: Mitmenschen!
Eine Ausnahme im Gebrauch und in der Form bildet:
ăsayna Juʾus!: „Herr Gott"!

Men merke hier op, dat de schrijver alleen voorbeelden geeft van eigennamen en namen van personen.

Soembasch. Het lidwoord in het Soembasch is in het enkelvoud *na*, in het meervoud *da*. Dit laatste is ook 3e persoon meerv. B.v. *Delinanja-ka na kataka na ama. Da anana, njoeda i Omboe Ndiloe, dăngoe i Omboe Mada, dăngoe i Rămboe Kahi. Metika na inada.* De vader sleep zijn bijl. Zijn kinderen waren .... Hun moeder was gestorven [1]).

Soloreesch. Hier eveneens gaat het pronomen van de derde persoon meervoud dienst doen als lidwoord. P. Arndt zegt hierover: „Zu den persönlichen Pronomina können andere Worte und Satzteile als nähere Bestimmungen treten; die Pronomina der dritten Person nehmen sich dann beinahe aus wie bestimmte Artikel. Die nähere Bestimmungen können sein: Substantive, Eigennamen, Ortsbestimmungen, Zahlwörter, Demonstrativpronomina, Indefinitivpronomina: *raʿ ata bereketen*, (sie) die Tapferen; *ra ina wae* (Witi Hama dialekt): die Frauen; *raʾ Sérang Gorang téti hau*, die Leute von Sérang Gorang kamen vom Osten [2])".

Ngad'a. Misschien kunnen wij ook *da* in het Ngad'a hiermee gelijk stellen. P. Arndt beschrijft het gebruik hiervan aldus: „Die Partikel *da* wird bei Substantiven und substantivierten andern Wörtern in folgender Weise gebraucht:

1) bei Verwantschaftsnamen .... hat es den Sinn des Pron. poss. der 3. Person sein, ihr: *da cĕma*, der Vater, sein, ihr Vater. Auch sonst kommt *da* bisweilen in der Bedeutung sein, ihr vor; *kiü da lima*: seine Hand zerschmettern, *rae da saö*: sein Haus zerstören.

2) *da* mit folgendem Ortsnamen bedeutet soviel als „die Leute von"; *da Bena*: die Leute aus Bena ....

---

1) Onvlee L., Eenige Soembasche Vertellingen, Diss. Leiden, 1925, p. 52, 53.
2) Arndt P., Grammatik der Solor-Sprache, Ende, Flores, p. 43.

3) dient es zur Substantivierung von Adjektiven, Verben und adverbiellen Ausdrücken; *da ngai*: der Reiche....

4) dient es zur Unterscheidung von Personen und Sachen, besonders bei Gegensätzen: *vunga vunga zoze kole da susu, vaümuzi noö zoze da lalu*: zuerst schlachtet man das Weibchen, dann das Männchen.

5) auch vor hinweisenden Pronomina wird es gebraucht....: *moli da Kĕnana*: darauf" [1]).

Dit laatste doet ons voorzichtig zijn *da* hier gelijk te stellen met het pronomen. Trouwens wij vinden hiervoor een jongere uitdrukking: *micu*: zij. Indien wij wat meer afwisten van de phonetica van deze taal, zouden wij misschien in staat zijn een conclusie te trekken.

Rottineesch. In deze taal hebben wij een pronomen van de 3e persoon: *a,* plur.: (*a*)*la* of (*a*)*ra,* dat ook als lidwoord kan worden gebruikt [2]). Elders [3]) zegt Jonker: "*la* (*ra*) is natuurlijk het *ra,* dat optreedt als pers. voornw. in de vervoeging, dat vervat is in *sila, sira,* en in het Soemb. in den vorm *ḍa* ook de functie van een meervoudig lidwoord vervult.

In *ala, ara,* na een consonant zou de *a* ingevoegd kunnen zijn [4]); evenwel valt nooit eenige nadruk op de eind-lettergreep van *ala, ara,* en, schoon het woord enclitisch gebezigd wordt, zou van het bijzondere accent op de laatste lettergreep waarschijnlijk toch nog wel iets overgebleven zijn....". Dit laatste is mij alles behalve duidelijk.

Nog op een andere plaats spreekt hij over *la, ra.* Wij zouden dit citaat vroeger vermeld hebben, was het niet zoo ondoorzichtig. Wij lieten liever veel materiaal voorafgaan om deze beschouwing duidelijker te maken. In acht genomen wat voorafgaat, lijkt Jonker's betoog niet zonder grond.

„Er is nog te spreken over het bij den meervoudigen vocatief voorkomende *lemi -n,* (*lemi na, lemi -né,* de *n* blijkbaar eene verkorting van *na* of *né,* zie § 122, 216). Het bevat klaarblijkelijk het pers. voornw. *emi,* gijl.; in Korfabo zegt men ook eenvoudig *kemi-é,* in Bilba *kemi-dé,* (het laatste *dé* duidelijk in waarde gelijk aan é), ter-

---

[1]) Arndt P., Grammatik der Ngada-Sprache, VBG., Dl. 72, derde stuk, 1933, p. 5.

[2]) Zie Jonker, Rottin. Spr., § 164.

[3]) Ibid., p. 390, Aanm.

[4]) Gezien wij in het enkelvoud een eenvoudige *a* hebben, moet men zoover niet zoeken; *ala* = *a* + de pluralisator of 3e persoonmv. *la, ra.*

wijl Ba. *lei-n(é)* bezigt, gelijk het *ei* heeft voor *emi*; Ti zegt *nggara-rei-n*; er ligt dus in *lemi-n* een(e) *r(a)* verscholen. In Dengka bezigt men *nggelu-é*, in Oen. *nggeru-é* of *ama-nggeru-é*. Nu is *elu, eru,* in beteekenis gelijk Term. *la,* Ti *ra,* als meervoudig lidwoord, dat als *ala, ara,* in de beteekenis van een pers. voornaamw. 3den pers. meerv. voorkomt [1]; blijkbaar is dus wel het eerste element *nggara,* in Ti *nggara-rei-n* = *nggelu, nggeru*. En denkelijk is de *l* in *lemi-n, lei-n,* de *r* in *rei-n,* een overblijfsel van hetzelfde element, dat dus in het Ti-sche *nggara-rei-n* tweemaal vervat is. In beteekenis kan het alleen versterking [2]) van *emi* zijn, gelijk dan ook een pers. voornw. van den 3den pers. meerv. meermalen voor den 2den pers. kan geplaatst worden; voor dit woord vgl. in 't bijzonder Bim. *siara-e,* gijl. van *sia* zijl. [3]) Het *ama-nggeru-é* van Oen. bevat denkelijk *ama* = *emi*" [4]).

Om te beoordeelen wat Jonker zegt zou men in de talen van de streek wat moeten ingewerkt zijn. Voor zooveel ik hem begrijp, lijkt het mij niet onwaarschijnlijk, wat hij zegt, en in overeenstemming met wat wij zelf boven betoogden. Het is het meest diepgaande en het meest gezonde van al wat ik over deze kwestie kon vinden.

Gaan we nu over tot Melanesië om daarna nog een paar dingen op Indonesisch gebied te bespreken.

In het *Maewo* is het persoonlijk lidwoord *i,* meerv. *ira.* Hetzelfde hebben wij in het Oba, Arag, Mota, Merlav en Vuras. Ook wat het Motlav heeft komt op hetzelfde neer: sing. *i,* plur. *ir.* In het Mosin heben wij: sing. *e,* plur. *era.* Voor het persoonlijk lidwoord in het Wano geeft Codrington maar een vorm, nl. *ia.* Maar sprekende over het demonstratief zegt hij: "The third plural *ira* is also used as demonstrative: *ira na Mara*: the Malanta people". Men zou beter *ira* als een persoonl. lidw. bestempelen. Hetzelfde kan opgemerkt worden over wat hij zegt aangaande het demonstratief in het Mosin. *Ra ta Mota* vertaalt hij door the Mota people, en brengt het onder de paragraaf van het demonstratief. Sprekende over de demonstratieven in het Oba maakt Codrington nog deze opmerking, onkonsekwent en geen rede aangevend, "The plural *ra* may be taken as a pronoun; *ra ta Oba,* the Oba people, *i ginew naha,* or *nehi* or *hii,* this or that person, *ira ginew nehi,* those persons, *ra garue,* the two, *ra gatolu,*

[1]) M.i. moet het juist andersom geformuleerd worden.
[2]) Dit zegt weinig. Men zou ook aan andere mogelijkheden kunnen denken op grond van wat wij lieten voorafgaan.
[3]) Maar in Bim. Spr. geeft hij *si-a* aan als 3e pers. sing.
[4]) Rott. Spr., p. 331.

those three persons. But *ra* has no more than personal and plural force, it belongs to the second person also, *ra gatolu*! ye three! vocative"[1]).

Het honorifieke RA.

In verscheidene talen hebben wij een honorifiek partikel *ra*, nl. in het Malagasy, Fidji, Formosaansch, Bare'e, Javaansch. Laten wij eerst zien wat daar elders over gezegd wordt en gaan wij dan de mogelijkheid na of wij dat *ra* niet kunnen in betrekking brengen en identificeeren met de 3e pers. meerv.

Malagasy. Over dit partikel in deze taal zegt Ferrand: „Il se prefixe aux noms propres masculins et féminins. Cette ancienne particule nobiliaire est appliquée en malg. moderne à des noms de roturiers. Elle est devenue une simple particule de courtoisie. Exemples: *Rabē*, Monsieur Be, *Ramangamāso*, Madame Mangamaso. Préfixé à Andriana, il indique que le nom propre est masculin. Exemples: *Randriamiādana*, le prince Miādana, *Ramiādana*, la (princesse) Miādana"[2]). Wij vinden het ook in *reny*: moeder, etc.

Fidji. "Ra, frequently used before the name of a person, by way of respect, as Mr. is with us. It is a contraction of *Ratu*. B.[3]). In *Ragone*, you children, (or *Ralai*, you little ones, Lau) it merely expresses the plu. nu. and is used only in the voc. case"[4]).

Formosaansch. „Het Singkansch Formosaansch heeft overeenkomende met het Javaansch *ra*, gewestelijk *za* (gespeld *sa*): *rama, rena*"[5]).

Bare'e. Ra-[6]) en *nda-*[7]) zijn beleefde voorvoegsels bij 3e pers. enkv. en mv. B.v.: *i Papa raintjani*: Vader, ZEd. weet het; *ndato'o i Ine*: HEd. heeft het gezegd, Moeder. *Ra-* en *nda-* zijn oorspr. de 3e pers. mv.[8]). Op een andere plaats[9]) spreekt Adriani van *ra-* en noemt het een „vereerend lidwoord van eigennamen in poëzie, om iemand te onderscheiden dien men bezingt of toezingt". Hij voegt er

---

1) Codrington, o.c. p. 423, 424.
2) Ferrand, o.c. p. 184.
3) B. = Bau dialect.
4) Hazlewood, o.c. p. 94.
5) Kern, V.G., VIII, p. 164.
6) Adriani N., Spr. der Bare'e Taal, Bandoeng, 1931, p. 342.
7) Ibid., p. 342: de nasaleering zou *ra-* nog verfraaien.
8) Ibid., p. 341.
9) Adriani, De Beteekenis der vervoegde Vormen in het Bare'e, Ind. Gids, 1903, p. 399.

aan toe, dat *ra-* niet meer als lidwoord wordt gevoeld, want een eigennaam met *ra-* krijgt toch weder *i* vóór zich. B.v. *Koesale moënde anakoe i Ra-Gompi*: ik noodig tot den reizang mijn dochter Jonkvrouw Gompi. Hij gaat verder en zegt, dat in sommige eigennamen *ra-* een vast bestanddeel is geworden, b.v. *Rantendo*.

Dit *ra-* stelt hij gelijk met *la-* [1]), dat ongeveer hetzelfde moet zijn. Hoe zij zich juist tot elkaar verhouden, zegt hij niet; aangezien *l* wisselt met *r* [2]), kunnen wij op de eerste plaats denken aan een dialectisch verschil, althans oorspronkelijk. Hij meent hetzelfde *la-* te vinden in het Mori en in het Boeg. B.v. Bare'e *lamoa,* (de titulaire benaming der gestorven voorouders) = Mori *lahoemoa*; het bestanddeel *moa,* zegt de schrijver, is identiek met het Baria *mboa*: geest. Maar er zijn bezwaren tegen deze opvatting. Vooreerst, zooals Adriani zelf voorstelt, zou *la-* in dit woord een verkorting kunnen zijn van *lasa,* dat hij nog in andere woorden abstraheert en noemt: „een meervouds- of beleefdheidsvorm van *la-*". *Lahoemoa* zou komen van *lasoemoa* uit *lasamoa*. Een tweede bezwaar ligt hierin, dat *la-* in het Mori kan wisselen met *li-*; in Morische eigennamen vindt men zoowel *li-* als *la*. Deze vocaalwisseling wordt niet verklaard. En ten derde, indien *la-* in het Mori gelijk was aan het Bare'e *la-* en *ra-*, dan zouden wij deze vorm ook in het pron. pers. moeten terug vinden. Dit is niet het geval. Wel hebben wij *ira, do, ro,* maar geen *la* wordt opgegeven [3]). Men zou misschien kunnen vermoeden, dat *la* een oude vorm van het pron. is [4]), alleen bewaard gebleven in oude benamingen waar het een honorifiek partikel is geworden.

Wat *la-* in het Boeg. betreft, waar het gebruikt wordt voor mannelijke eigennamen, hier kan o.i. evenmin geverifieerd worden, of het samenhangt met het pron. pers.; *l* kan een repraesentant zijn van oer-IN. *ḍ,* maar, zooals in zooveel andere talen, treden hier ook nog andere vertegenwoordigers op [5]). Zoolang de klankwetten in het Boeg. niet beter bestudeerd zijn, kunnen wij niet verder komen. Wij kunnen onze meening niet toetsen aan het pron.; voor de 3e pers. mv. hebben wij een jongere vorm: *na-* of *(s)ia* (= 3e pers. sing.).

Toba. Deze taal bezigt *da* „bij substantieven, die een verwant

[1]) Ibid., p. 262.
[2]) Ibid., § 47.
[3]) Esser, o.c. p. 66: *ira:* zelfst. vorm; *do, ro:* geaffigeerde vormen met dialectisch verschil.
[4]) *r* en *l* kunnen wisselen. Zie ibid., nn. 88, 101.
[5]) Jonker, Rott. Spr. § 18; Brandstetter, Sprachvergl. Charakterbild eines Ind. Idiomes, p. 54, V.

(sic!) aanduiden, dien men wegens ouderdom met eerbied moet bejegenen"[1]). Eindigt het substantief op een klinker, dan sluit men het met *ng*. B.v. *damang:* (mijn) vader (*ama*), *dainang*: (mijn) moeder (*ina*), *dahanang*: (mijn) oudere broeder, zuster (*haha*).

Verder meent v. d. Tuuk, dat het gebruik van *da* vroeger meer uitgebreid was en vergelijkt het met OJ. en Mlg. *ra,* en Mal. *da* (b.v. in *inangda*). Het pron. van 3e pers. mv. = *nasida* (*na-si-da*).

Javaansch. 1) *Ra* wordt gevonden met namen van adellijke titels, respectspersonen en nog een paar andere. Bij een oppervlakkig onderzoek vond ik de volgende: *rabrahmana, rāka, rakarayān, rakawi, rakryan, ranten, rāma, rahadyan, rahayu, rahina, reṇa, rāditya, rayi, rari, raputu, ranak, remboelan*[2]), *ratapa, rampu, rawiku, rakaki, rasaṅhuluṇ, rakĕmbar, ramatsyapati,* e.a.

2) *Ra* zit ook in *ḍa-ng*[3]) „de oudere uitspraak van 't Jav., Malag., Fidji, enz. *ṇa*, dat deel uitmaakt van *ratu, ḍatu,* Mal. *datuq,* Bat. *datu,* Fidji *ratu,* Tagal. *dato*, enz. In 't Oudjav. staat het als pers. lidw. vóór den titel of naam van hoogeerwaarde personen, als priesters, brahmanen, leeraars. Bijv. *ḍang ăcarya,* de (geestelijke) leeraar[4])".

3) *Ra* in de aanw. voornw. *rasikă, rasikĭ, rasike,* kenmerkt deze vormen als beleefd, zegt Kern. „Voorts is het duidelijk dat zij *ikă,* die, en *ikĭ, ike,* deze, bevatten; hoe men de *s* ook te verklaren hebbe, hetzij als de *s* in Mandailingsch *di siya,* aan hem, haar, *tu siya,* tot hem, haar, of als staande voor *si*[5])....

Weinig of niet verschillend van de zooeven genoemde woorden zijn *sarikă* en *sariki. Sarikā* Ādip. 42 slaat op den koning....".

Wat den vorm van *sarika* en *sariki* aangaat, zou ik meenen dat *rikă* en *rikĭ* bijwoordelijke locatieven zijn, beteekenende „daar" en „hier", vgl. Jav. *ngrika* en *ṇgriki. Sa* is de substantiefvorm van 't bijvoegelijke *sang,* en het hooge woord voor *si. Sarika* is dus zoo iets als „hoogstdezelve daar"; *sariki,* „hoogstdezelve hier". Het is wel te begrijpen dat een vorst zich zelven aanduidt met „hoogstdezelve daar", als wilde hij te kennen geven dat hij te hoog en te ver staat om door

---

1) v. d. Tuuk, Tob. Spr., pp. 252—254.

2) v. d. Tuuk, Kawi-Bal. Wdb., I, 688.

3) *-ng* = lidwoord.

4) Kern, V. G., VIII, p. 164; Adriani, o.c., p. 239, noot, meent, dat in Bare'e *datoe,* titel van vorst v. Loewoe, een leenwoord uit Boeg., dit *ra* zit. Hij zegt niet hoe dat samenhangt met Boeg. *la* met zelfde bet.

5) Het mand. pron. = *iya,* na prepos. = *siya.* Misschien is dit laatste de oorspr. vorm. Wat er ook van zij, voor het Jav. zou ik vermoeden: ra-si-ka; *si* als zoodanig bestaat nog en is persoonsaanwijzer

de tegenwoordigheid van mindere wezens besmet te worden. In 't algemeen schijnt mij *sarika* een hooger rang of zaken van nog hooger waarde aan te duiden dan *rasika*" [1]).

Het lijkt mij heel onwaarschijnlijk, dat een vorst, op zich zelf wijzend, zou zeggen „die daar".

Men zou een andere etymologie kunnen uitdenken, die evenmin als de voorgenoemde bewezen is, maar minder omslachtig. *Sarika* zou een metathesis voor *rasika* kunnen zijn, dialectisch gebruikt. Het feit, dat wij in het eerste gedeelte van het woord een *r* hebben, die dikwijls aanleiding geeft tot dit taalverschijnsel [2]) — zou voor deze hypothese kunnen spreken.

Met dit materiaal voor oogen gaan wij trachten een verklaring te geven. Wij doen het niet zonder aarzelen.

Wij zagen, dat Kern de Formosaansche vorm gelijk stelt met de Javaansche, ook die van het Fidji en het Malagasy. De vorm in het Formosaansch heb ik phonetisch niet voldoende onderzocht [3]). Voor het Malagasy heb ik gezien, dat *r* één van de vertegenwoordigers is van *ḍ*. Wij zouden deze vier vormen willen terugbrengen tot **ḍa*. Volgens de klankwetten van deze talen kunnen wij dat doen. Overigens, Bare'e *ra* en Toba *da* stemmen hiermede ook overeen [4]).

Welke is nu de beteekenis van **ḍa*?

Voor het Bare'e zagen wij hier boven, dat *ra-* (of *nda-*) gelijk te stellen is met de 3e pers. mv. In het Fidji gebruikt men in het eene dialekt *ra-* louter honorifiek, in het andere doet het dienst als meervoudsaanduider bij personen .... (zie hierboven). In het O.Jav. vinden

---

1) Kern, o.c., pp. 147, 148.

2) Voor: *r* + voc. + *s* zouden wij geen ander voorbeeld kunnen citeeren dan: *lĕrĕs, lĕsĕr:* juist; *rĕgĕmĕn, grĕmĕn:* als een groot lichaam z. voordoen, mag hier misschien ook geciteerd worden om meer grond aan onze hypothese te geven, al is het niet geheel en al hetzelfde geval. Deze twee gevallen van metathesis teekende ik terloops aan bij mijn lectuur. Indien men het Wdb. er op doorlas zou men vermoedelijk verscheidene voorbeelden kunnen noteeren.

3) Wel heb ik gezien, dat Form. *r* inderdaad een vertegenwoordiger kan zijn van de RLD wet. B.v. *roa* twee, Jav. *ro; borom,* een sterke drank, Jav. *bĕrĕm.*

4) Ferrand G., Essai de Phonétique comparée du Malais et des dialectes Malgaches, Paris, 1909, p. 126. Zie ook hierboven. Tagalen und Madagassen, 1902, p. 79, maakt Brandstetter een eigenaardige opmerking; *ra,* bloed kan niet beschouwd worden, zegt hij, als het zelfde als het hon. part., gezien dit laatste voornamer klinkt. Hij zal wel bedoelen: deze twee hebben niet dezelfde herkomst. Dit is inderdaad ook zoo. Mlg. *ra,* bloed = Jav. *rāh,* Il. *dara*; komt dus van **ḍara*(h). Wijl andere het hon. *ra* meenen terug te vinden in Tag. Bat. *dato* (*datu*), ziet hij de mogelijkheid in, dat het schuilt in Tag. *lagoyo:* vriend, en in Boeg. *la-Muhamma.* Tag. *da-* en *la-* worden dus praktisch geïdentificeerd zonder onderzoek naar de phonetische wetten.

wij een parallel. B.v. *Sampun padâmit mangkat maring āçrama-nira bhagawān Wṛgusuta*: nadat zij afscheid genomen hadden vertrokken zij naar de kluizenarij van den eerwaarden Wṛgusuta[1]). *Tadanantara katwan ta sang Wṛhaspati, saking yoga bhagawān Nārada sira:* dadelijk verscheen Wṛhaspati, ten gevolge van de concentratie van den eerwaarden Nārada[2]).

Tadànantara hana ta sira brâhmaṇa tĕka: onmiddellijk daarop kwam er een brahmaan aan[3]).

Mangkana pakon bhagawān Byāsa ring çiṣyanira, tan langghana pwa sang (Wai)çampāyana, Samantu .... Parĕng pwa sira manguccāraṇa mantra pwa sira....: Zoo luidde het bevel van den eerwaarden Byāsa aan zijn leerlingen. W., S .... gehoorzaamden. Zij reciteerden ṭezamen mantra's ....[4]).

Mangkana wuwus bhagawān Jāhnawīsuta ring sang Korawa sira kabeh....: aldus de woorden van den eerwaarden Jāhnawīsuta tot al de Korawa's[5]).

In de twee laatste voorbeelden staat *sira* bij een meervoudig substantief. Het wijst niet het meervoud aan; het zou evengoed kunnen gemist worden zonder, dat de zin onduidelijk wordt. Het wordt alleen gebruikt omdat het hier gaat over voorname personen, het is louter honorifiek. In de drie eerste voorbeelden wordt het eveneens honorifiek gebruikt, maar bij een enkelvoudig begrip. Hadden wij hier te maken met niet in aanzien staande personen, dan zou dit woordje wegvallen. Nu zou men dit kunnen bedenken. Wij namen aan als oorspronkelijke vorm van de 3e pers. meerv. *ḍa,* zonder persoonswijzer *i* of *si*. Verder weten wij, dat de voornaamwoorden voor de eerste en tweede pers. enkelv. en meerv. in het O. Jav. kunnen voorkomen met of zonder *si*[6]). Wat de 3e pers. enkelv. betreft, veronderstelt Kern *siya* naast *ya*[6]); de eerste van deze twee zou om zekere reden zijn verdwenen. Van de 3e pers. meerv. spreekt hij niet, maar men moet een vorm *ra* naast *sira* veronderstellen. Indien wij in de boven geciteerde voorbeelden *ra* schrijven in plaats van *sira,* zouden wij best de mogelijkheid begrijpen, dat de 3e pers. meervoud zich tot een louter vereerend partikel kan ontwikkelen. *Sira* is de zelfstandige

---

1) Swellengrebel J. L., Korawāçrama, Diss. Leiden, 1936, pp. 38, 39.
2) Ibid., pp. 24, 25.
3) Ādip., p. 205.
4) Koraw, p. 30, 31.
5) Ibid., p. 34, 35.
6) Kern, V.G. VIII, p. 138.

vorm, *ra* wordt aan het substantief gepraefigeerd en groeit er, op de duur, aan vast[1]).

In het Chamoro vinden wij ook steun voor deze opvatting. Wij citeerden: „Uber den Gebrauch des pluralen *ha* als Zeichen der Höflichkeit.... In formeller Rede bedient man sich des aus dem pluralbildenden *ḍa* entstandenen *ha* in der Anrede, und zwar mit einer einzigen Ausnahme nur im Plural". We gaven de voorbeelden. Hier hebben wij iets, dat heel dicht staat bij het gebruik, dat wij in het O. Jav. enz. veronderstellen. Het pronomen heeft zich ontwikkeld tot een honorifiek partikel, dat gewoonlijk staat bij namen van personen in het meervoud, maar ook een enkele maal met het enkelvoud. Voor het Toba *da-* nemen wij eenzelfde ontwikkeling aan. Het verschil tusschen het Chamoro en het O. Jav. — en het Toba — bestaat dus alleen hierin, dat in deze laatste taal het gebruik van *sira* heel gewoon is bij geëerde enkelvoudige personen, terwijl *ha* in het Chamoro bij uitzondering staat bij een enkelvoudig respectspersoon; aan deze term geef ik hier een ruime beteekenis.

Men kan ook nog het volgende in overweging nemen. Op de vorige bladzijden hebben wij naast het Chamoro verscheidene talen ontmoet, die als meervoud van het *persoonlijk* lidwoord hebben de 3e pers. plur., o.a. het Bisaya, Lepanto, Saloreesch, Maewo, enz. Deze talen kennen geen 3e pers. plur. bij het *gewone* lidwoord. Het onderscheid tusschen persoon en niet-persoon voeren zij ook elders door, b.v. bij de demonstratieven. Nu, het persoonlijk lidwoord zou men, in het algemeen, kunnen betitelen als honorifiek partikel. Indien men zou aannemen, dat de meervoudige beteekenis van dit partikel is opgeheven door mechaniseering, zooals wij in het Fidji zagen gebeuren, waar *ra* een louter vereerend partikel is geworden zoowel voor meervoud als voor enkelvoud, dan zouden wij niet alleen een verklaring hebben voor het feit, dat het pronomen zich zou ontwikkeld hebben tot een honorifiek lidwoord, maar wij zouden ook kunnen veronderstellen, dat wij in hooger genoemde talen een parallelle ontwikkeling hebben.

Dat men een pronomen, met oorspronkelijk meervoudige beteeke-

---

[1]) Als voorb. hiervan: ya ta tinadah *dera* Dwirada-Mada, ri jĕngira sang ṛṣi, ndan sang apuputrâ, — nâdhukārâmisarja, saha wacana amanis, lah sabhāgea, *denira* kakih patih. Een tweede voorbeeld om aan te duiden hoe *ra* is gaan verstarren in sommige gevallen. Yatika tinur wineh añakraḍhala, *dera* *ra*kryan apatih. Hier hebben wij twee keer *ra*; het eerste is tot één woord geworden met *de*, waarvan het een uitgebreide vorm is. Zie Berg, Kidung Pamañcangah, Santpoort, 1929, Zang I, vv. 19, 20.

nis, gaat gebruiken voor beleefd enkelvoud, hebben wij gezien in het O. Jav. en Cham. Ik heb het materiaal op dit punt niet onderzocht, maar wil nog een paar gevallen terloops aanstippen, n.l. in Tag., Toba, Sedik-Formosaansch en Mori. In deze laatste taal doet het bezitt. voornw. 3e pers. mv. — dat de gesuffigeerde vorm van het pron. pers. is — ook dienst als beleefd enkelv. B.v.: „*rombia-do:* hun, haar, (meerv. of beleefd enkelv.), zijn (beleefd) sagopalm" [1]). Dit gebeurde ook in de Indo-europeesche talen voor de drie personen. Bijv. het Duitsche *sie* voor de tweede en derde pers. enkelv.

De tweede persoon meervoud in het Nederl., Eng. en Fr., resp. *gij, you, vous* worden aanvankelijk gebezigd voor beleefd enkelv., later voor het enkelv. zonder meer. Iets dergelijks zal zich ook hebben voorgedaan op Austronesisch gebied. Dit zien wij b.v. ook voor *ki*ˢ <*kita* in Boeg. en *hita* in Toba, dat als beleefd geldt in sing. en plur. Er zijn nog meer voorbeelden. Indien het zoo licht gebeurt, dat de meervoudige beteekenis van een pronomen verzwakt, dan zouden wij dat verschijnsel nog eerder kunnen onderstellen met een honorifiek partikel, dat, door het veelvuldig gebruik, op de duur in proklisis komt te staan met nomina, in een taalgroep, waar de uitdrukking van het meervoud door aparte affixen in het algemeen weinig is geprononceerd.

Ten bewijze hiervan kan men denken aan de zgn. passieve deelwoorden of het onpersoonlijk passief in verscheidene talen op Celebes. B.v. *rabete tala:* zij pletten bamboe; *tala rabete:* geplette bamboe [2]). Esser noemt dit *ra-* de onbepaalde vorm van het werkwoord, en zegt, dat men in de 3e pers. m.v. *ra* een tweede maal gebruikt om onderscheid te maken met de genoemde vorm; b.v. *ratoedoera:* zij zullen bevelen [3]).

Indien men nu zou aannemen, dat het honorifieke *ra* oorspronkelijk de 3e pers. mv. was, dan zou er meteen klaarheid gebracht zijn in enkele duistere punten. Men zou kunnen vermoeden, dat de pluralisator *re,* die in het Mlg. gevonden wordt in de tweede en derde persoon meerv. en in de plur. der demonstratieven, ook met Austron. *ḍa* is te verbinden. Maar het vocalisme geeft een moeilijkheid. Iets dergelijks komt men meermalen tegen op Philippijnsch gebied.

Op de tweede plaats zouden wij een verklaring kunnen gissen voor

---

1) Esser S. J., o.c. n. 147.
2) Adriani-Kruyt, BST., pp. 126, 179, 181, 182, 183.
3) Esser, Koelawische Taalstudiën, Bandoeng, 1939, Dl. II, p. 11.

het partikel (*a*)*r* in afhankelijke zinnen in het O. Jav.; (*a*)*r* wordt gevonden met de 3e pers. meerv. of 3e pers. beleefd enkelv.; voor de andere personen worden andere partikels gebezigd die ook m.i. met hun pronominale vormen in verband kunnen worden gebracht. Kern noemt ze: „verkorte vormen van persoonlijke voornaamwoorden" [1]). Voorloopig zal ik mij bepalen tot deze suppositie. Deze kwestie moet grondig onderzocht worden.

Ten derde zou men een vermoeden kunnen opperen omtrent het honorifieke (*ṇ*)*ḍa* van het Oud-Maleisch. Coedès [2]) spreekt erover en zegt: „*ṇḍa* pron. honorifique de la 3. pers. encore employé en malais littéraire.... Dans cette phrase.... „*Maka bagindapun mangkat-lah. Maka anakanda baginda Raja Iskandar Shah naik raja menggantikan kerajaan ayahanda,*" „Le roi mourut et le fils (de ce roi) monta sur le trône de son père", l'enclitique *-ṇḍa* tient exactement la place qu'occuperait *-ña* dans une phrase analogue mais se rapportant à des gens du commun.... De même que *-ña* est formé du pronom *ya* précédé de l'élément nasal qui a la valeur de l'article ou du relatif [3]).... *ṇḍa* est évidemment formé de ce même élément suivi de *ḍa* qui apparaît dans *ḍapunta* (q.v.) et qui est plutôt un véritable pronom qu' un simple préfix, comme le dit M. van Ronkel".

Wij willen deze hypothese nader omschrijven en verdere argumenten er voor in het geding brengen. Coedès spreekt maar van één vorm van het suffix, n.l. *nda* [4]); Crawfurd noemt het *-anda* [5]); bij van Wijk vinden wij *-da* en *-anda* [6]). In werkelijkheid bestaat het suffix uit drie varianten, nl.: *-anda, -nda* en *-da*. Hier volgt het materiaal, dat wij konden verzamelen:

ajah — ajahanda; anak — anakanda, anakda (*a*)*nanda; adik* [7]) — *adinda; bagi — baginda; bibi — bibinda; iboe —* (*in*)*boenda, bonda, kakak —* (*ka*)*kanda; mak — manda; mamak — mamanda; nénék —* (*né*)*nénda; oewa*(*k*) *— oewanda; poetera — poeteranda; tjoetjoe —* (*tjoe*)*tjoenda; tjitji —* (*tji*)*tjinda; sahaja — sahajanda, sanda;*

[1]) Kern, V.G., VIII, p. 278.

[2]) Coedès, Bulletin de l'Ecole franç. de l'Extr. Or., Tome 30, 1930, Nos. 1—2, p. 69.

[3]) Niet erg gelukkig uitgedrukt; juister ware: de nasaal geeft de bezitsverhouding enz. aan. Zie Kern, V. G., VIII, p. 154.

[4]) Wij normaliseeren de spelling.

[5]) Crawfurd J., A Grammar and Dict. of the Mal. Lang, London, 1852, Vol. I, p. 70.

[6]) Van Wijk, Spr. der Mal. Taal², § 87.

[7]) De *k* is hier en nog in een paar andere voorbeelden anorganisch.

bidoean — *bidoeanda; inang* — *inangda; mojang* — *mojangda* [1]). In O. Mal. inscripties vinden wij nog enkele voorbeelden: *sabdakala* — *sabdakalanda* [2]); *pranidhana* — *pranidhananda* [3]); *parva* — *parvanda* [4]).

Deze vormen toonen aan, dat het suffix zich voordoet als *-anda, -nda* en *-da*. *-Anda* komt alleen voor in *ajahanda* en *anakanda*. M.i. is dit een jongere vorm van het suffix, ontstaan door metanalysis, naar *kakanda, mamanda,* etc. Hoewel Crawfurd in *anakanda* de oudste vorm ziet en in *anakda* een verkorte vorm, lijkt ons deze uitleg niet erg gelukkig; wij zouden dan moeten aannemen, dat *-an-* midden in het woord is weggevallen; van een dergelijke syncope zou ik in het Maleisch geen andere voorbeelden kunnen aanhalen. Blijft dan nog de dubbelvorm *-nda, -da*. Wellicht zal *n,* die in zooveel Indonesische talen de bezitsverhouding aangeeft, hier een rol spelen. Tot nog toe weten wij er weinig van. Zij treedt in bepaalde gevallen op, in andere weer niet. Voor zooveel ik mij herinner komt ze vooral voor met *y, d, r*; ook wel met een andere klank [5]).

Beschouwen wij nu het materiaal van dichterbij. Wij hebben dus benevens het praefix *da-* (b.v. in *dapunta,* waarvan Coedès spreekt in boven aangehaalde plaats), een suffix in tweeërlei vorm: *-da* en *-nda*. Algemeen wordt aangenomen, dat zij een honorifieke beteekenis hebben. Nu rijst de vraag: zijn zij van dezelfde natuur als *ra* in het Javaansch en andere talen, zooals van der Tuuk meent? [6]) Of zou men niet kunnen veronderstellen, dat het oorspronkelijk vereerende titels waren, zooals *padoeka, sri,* in het hedendaagsche Maleisch? Wat *da-* betreft, lijkt ons, voorloopig althans, dit de eenvoudigste oplossing; waar wij in Jav. *r* hebben, verwachten wij *d* in Mal.; het zou ons onlogisch lijken voor *da-* een andere oplossing te gaan zoeken dan voor *ra*. En wat wij zouden moeten aannemen voor *da-* zou ook gelden voor *-da,* alleen met dit verschil: *da-* staat vóór het substantief als Jav. *ra, dera* of *sira, -da* komt er achter als Jav. *(n)ira* [7]),

[1]) Klinkert in Wdb. geeft nog *senda* = pron. 2 pers., samengesteld uit *si* + *nda*. Deze etymologie kunnen wij niet aanvaarden, want we zouden dan *sinda* moeten hebben.

[2]) Bijdr., Dl. 100, 1941, p. 49. [3]) BEFEO, Dl. 30, 1931, p. 39, 2, 3.

[4]) In deze laatste voorb. hebben wij de spelling genormaliseerd zooals hierboven.

[5]) Voor *y* liggen de voorbeelden voor het grijpen: *nya* naast *ya* in veel talen. Zie ook Kern, V.G., pp. 150, 154. In dit geval kan moeilijk aan metanalysis gedacht worden; hiervoor zou alleen *bidoean-da* in aanmerking komen, dat zelden voorkomt.

[6]) Van der Tuuk, Tobasche Spr., p. 253, Aanm. I.

[7]) Wij herinneren er aan, dat *si-* of *ni-* aanvankelijk niet vastgehecht waren aan het pronomen; het zijn persoonswijzers die ook konden ontbreken.

het gaf de bezitsverhouding aan. Zoo zou het mogelijk zijn, dat wij dit zelfde partikel nu eens vóór, dan eens achter het substantief vinden. Indien wij integendeel in *da-* of *-da* oorspronkelijk een zelfstandig naamwoord zouden willen zien, dat een titel aangeeft, hoe zouden wij dan deze wisselende positie moeten verklaren? Titels in het Maleisch hebben hun vaste plaats, zij gaan het woord vooraf waarbij zo hooren.

Nog minder zou deze veronderstelling opgaan voor *-nda*. Hoe is *n* er bijgekomen of weggevallen, wanneer het niet de *n* is, die zoo dikwijls gevonden wordt, in bepaalde klankcombinaties, om de bezitsverhouding aan te geven? Bovendien staat *-nda* steeds achter het substantief terwijl men het vóór het substantief zou verwachten, als het aanvankelijk op gelijke voet stond met *padoeka,* etc. Ook wordt *-nda* in O. Mal. gebruikt met zaaknamen, die betrekking hebben op vorstelijke personen, dus niet alleen met adellijke titels.

Wat de vorm van dit partikel aangaat, deze is niet in overeenstemming te brengen met de woordvorming van het Maleisch, ook niet met die van het Oud-Maleisch, voor zoover de gegevens strekken. Wij vinden geen enkel woord dat begint met *nd*[1]). Dit zou er dus op wijzen dat *-nda* niet kan opgevat als een substantief van herkomst, maar wel als een suffix. Indien wij nu dit partikel opvatten als een pronominaal suffix, dan lijkt ons een woord als *baginda,* Zijne majesteit, duidelijk. Men ontleedt het in *bahagia* <Skt. deel, welvaart + *-nda.* Wij zouden dan eenzelfde manier van uitdrukken hebben als in zooveel andere talen: de Welvaart van Z.Ed., Zijne Welvaart, Zijne Majesteit. Zoekt men naar een andere verklaring, hoe legt men dan deze zegswijze uit, en waarom vinden wij *-nda* niet gesuffigeerd aan andere titels? Zoo *-nda* aanvankelijk een pronomen was, dan kon het verwacht worden met *bahagia,* dat met dit suffix, zonder nadere toevoeging van de naam van den vorst, wordt gebruikt; *padoeka* en andere titels worden op zich zelf niet gebezigd.

Ook het volgende, dunkt mij, geeft grond aan deze hypothese.

Men kan met Coedès opmerken, dat de woorden, die eindigen op *-nda*, anders dan de gewone woorden in het grammatisch verband behandeld worden: ze krijgen geen *-nya.* De reden hiervan zou mij niet duidelijk zijn, indien *-nda* oorspronkelijk een honorifiek suffix was zonder meer; waarom zou *-nya* bij deze woorden niet worden gesuffigeerd wanneer eenmaal *-nda* een éénheid vormt met het woord?

---

[1]) Zie BEFEO, o.c., p. 69.

Wijst het gebruik, dat wij kennen, niet op een phase in het Maleisch, waarin *-nda* nog gevoeld werd als een pronominaal partikel, dat als dusdanig, op gelijke voet stond met *-nya*? Indien wij in *nda* een pronomen zien, wordt het meteen duidelijk waarom wij alleen bij deze categorie van woorden geen *-nya* aantreffen; het zou terug gaan op een oudere toestand waarin *nda* gelijkwaardig was met *-nya*[1]).

Tot nog toe kunnen wij niet verder argumenteeren uit het Maleisch zelf. Wij hebben in andere talen naar parallellen gezocht en gevonden. Hierboven maakten wij de opmerking, dat verscheidene talen de 3e pers. meerv. gebruiken voor beleefd enkelv. Wij noemden toen o.a. het Tag., Toba en Sedik-Form. De twee eerste hebben alleen de langere vorm van het pron., resp.: *nila* en *nasida;* deze worden niet gesuffigeerd. Het Sedik-Form. heeft als suffix het oudere *-na* bewaard; het gebruikt *sida* in deze functie niet. Wel zagen wij, dat het Mori de kortere vorm -do van het pron. 3e pers. plur. suffigeert als beleefd enkelv. Wij trokken ook de aandacht op het feit, dat het Gadang dit pronomen gebruikt in de 2e pers. sing. en plur. De grammatika zegt wel niet, dat het een beleefde vorm is, maar hij is, zooals zooveel andere, op dit punt erg onvolledig; wij kunnen vermoeden, dat dit gebruik, althans in oorsprong, respectvol is bedoeld. In het Iloko wordt dit pronomen gebruikt in bepaalde combinaties voor de 2e pers. m.v. Voor zooveel ik weet, heeft het hier deze nuance niet. Ander en beter materiaal vinden wij op Celebes. In het Bare'e luidt de korte vorm van de 3e pers. mv. *ra, nda, a,* volgens de dialekten. Deze wordt als beleefd enkelvoud gebruikt. B.v.: *i Papa raintjani:* vader, Z. Ed. weet het; *ndato'o i Ine:* H. Ed. heeft het gezegd, Moeder[2]); *ananda* H. Ed.'s kind[3]); *taboa:* Z. Ed's, H. Ed's (en mv.) drinknap[4]).

Dit zouden ontwikkelingen kunnen zijn die parallel loopen met Mal. *-nda;* ze geven een redelijke verklaring maar geen afdoende bewijs. Indien wij meer dergelijke gevallen konden aanstippen zou onze

[1]) Iets wat hiermee in verband kan gebracht vinden wij bij de To Pebato's. Zij gebruiken, zooals hun buren, niet het honorifieke *-a,* maar ook niet *-nya.* Zie Adriani, o.c., p. 342.

[2]) Adriani, o.c., pp. 337, 342.

[3]) Ibid., p. 343.

[4]) Ibid., p. 10.

Wij meenden ook het materiaal, dat Dr. Haaksma p. 47 van zijn Diss. „Inleiding tot de vervoegde vormen in de Indonesische Talen", 1933, aangeeft voor het Engganeesch te kunnen gebruiken. Hij citeert het uit Bijdr., Dl. 72, 1916; het is echter te vinden in Dl. 71, 1915. Hij geeft als pron. 3 p. enk.: *kia, -dia, -nia, -na -da.* De plaatsen, die hij voor deze laatste vorm citeert, slaan op het

argumentatie versterkt worden en overtuigend zijn. Wij gelooven, dat indien men verder zou gaan zoeken, men meer parallellen zou aantreffen. Men mag echter niet vergeten, dat de voorbeelden, die wij aanhaalden om te verklaren, hoe de 3e pers. mv. tot een louter vereerend praefix kan worden, hier ook kunnen worden vergeleken.

Voor wij hiervan afstappen, willen wij een laatste punt aanroeren dat de grammatici heeft beziggehouden. Indien *-nda* (of een variant hiervan) van huis uit de 3e pers. mv. zou zijn, welke verklaring moet men dan zoeken voor het feit, dat in enkele zeldzame gevallen er toch nog een pronomen gesuffigeerd wordt? Gerth van Wijk, over deze kwestie handelend, zegt: „Deze woorden nemen geen bezittelijk pronominaal suffix achter zich, daar dit reeds in den vorm opgesloten is; *ajahanda* beteekent *mijn, uw, zijn* vader, al naar het verband van den zin dit medebrengt; alleen *boenda* maakt hierop een uitzondering, misschien wel omdat dit woord, door het verliezen van de eerste lettergreep, een vorm heeft aangenomen die het niet onmiddellijk tot een afgeleid woord stempelt; zoo b.v.: . . . *ja boenda-koe:* o (mijn) moeder, *maka kata boenda-nja*: toen sprak zijn moeder". In een noot[1]) geeft hij ook nog voorbeelden van *ajahanda-nja*[2]). Om reden, dat *-da* en *-nda* een pronominaal suffix kunnen krijgen, meent Tendeloo, dat deze partikels niet eens suffixen zijn: „gering is het aantal woorden, waarin men dit element aantreft, en de Maleier beschouwt deze als grondwoorden, zooals onder andere blijkt, dat hij spreekt van *boendanja,* wat hij zeker niet doen zou indien hij nog de kracht gevoelde van dit eertijds levende formatieve element"[3]).

De redeneering van Tendeloo houdt o.i. geen steek, en wel om deze twee redenen. Niets is er tegen, dat wij een opeenstapeling van „levende" suffixen zouden hebben. De voorbeelden zijn zonder tal zoowel in de Indonesische[4]) als Indo-europeesche talen[5]). Veel minder

meerv. Hier een voorb. door mij zelf gekozen, dat aantoont, dat *-da* meervoud is. Bijdr., Dl. 71, p. 533. De Mal. vert. geven wij ook.

E. *Kidikoeda kakia hade ilopo eana kahai ekaka.*

M. Ditjeritrakan adalah doeloe dinegrie itoe satoe orang.

E. *Kaha iphiada hi honamia, moö kanio B.*

M. pergi keladangnja dengan bininja jang bernama B.

Wij zochten ook tevergeefs in Spr. en teksten naar de vormen *-dra, -ndra,* die Dr. Haaksma, p. 39 van hetzelfde werk, voor het Mĕntawai opgeeft.

[1]) Van Wijk, o.c., p. 219.

[2]) Zie ook Hikajat Pandji Semirang[4], Volkslect., nr. 48, p. 16 et passim.

[3]) Tendeloo, Mal. Gramm., II, p. 100.

[4]) Denk aan de met suffix samengestelde zelfstandige naamw. en werkw., gevolgd door het gesuffigeerde pronomen.

[5]) Bijvoorbeeld alleen nog maar de flectievormen.

nog kan men de mogelijkheid daarvan bestrijden wanneer het geldt een „eertijds levend formatief element” met een nog levend suffix, wat hier het geval zou zijn. Denken wij b.v. aan het Nederl. *schoen*, oorspronkelijk het meerv. van *schoe*; omdat de vorm *schoen* als pluralis niet meer zoo duidelijk was, voegde men er nogmaals het meervoudssuffix *-en* aan toe. *Kinder* was eerst het meerv. van *kind*. Omdat dit meerv. afweek van de meest gewone vorm op *-en*, kreeg het nogmaals het teeken van de pluralis en werd *kinderen*. Zoo zijn er veel voorbeelden. Voor het Indonesisch zagen wij, dat o.a. in het Soembaneesch de 3e pers. sing. en plur. twee keer achter elkaar worden gebruikt. De voorbeelden, die wij aanhaalden, toonen de mogelijkheid aan van opeenhooping van een en hetzelfde suffix.

De veronderstelling van G. van Wijk lijkt ons eveneens onaannemelijk, wanneer hij meent, dat het toevoegen van het pron. *-koe* aan *boenda* misschien zijn verklaring vindt in het feit, dat dit woord zijn eerste lettergreep verloren heeft. Hij vergeet, dat *inboenda* ook voorkomt; ook al kwam deze vorm niet voor, en al hadden wij alleen *boenda* naast *iboe*, dan zou men dit nog een gewaagde hypothese moeten achten; naar analogie van zooveel andere vormen die paarsgewijze voorkomen zullen o.i. *boenda* en *iboe* in het taalbewustzijn als correlatief aangevoeld worden. Bovendien wordt deze veronderstelling weerlegd door een ander voorbeeld, dat van Wijk zelf geeft. *Ajahanda-nja* verklaart hij niet op deze wijze en het kan ook aldus niet uitgelegd worden; niettemin wordt *-nja* gesuffigeerd. De schrijver drukt zich onduidelijk uit wanneer hij zegt, dat de woorden, uitgaande op dit suffix, geen pronomen gebezigd wordt omdat het er in ligt opgesloten. Hoe is het er in begrepen? Hoe komt het, dat *ajahanda* zonder toevoeging van het pronomen even goed voor de eerste persoon kan gebruikt worden als voor de tweede en derde, voor enkelvoud en meervoud? Wij zouden evenmin deze vraag kunnen beantwoorden, tenzij wij zouden mogen aannemen, dat dit gebruik teruggaat tot een periode in de taal, waarin *-anda* (en beide varianten) gevoeld werd als een levend element, als het pron. 3e pers. plur.; zoolang deze functie levend bleef, kon geen nieuw pronominaal suffix toegevoegd worden en werden deze vormen zonder andere affixen gebruikt. Pas later, toen de beteekenis van het pronomen vervaagd was en alleen het honorifieke element overbleef, kon men er mee aanvangen een nieuw pronomen te affigeeren en kreeg men stapelvormen. Dit zou de huidige toestand zijn in het Maleisch.

Het plurale ar, ĕr, al, ĕl in het Soendaasch.

In het Soendaasch wordt soms het meervoud van substantieven en werkw. gevormd door één van de affixen *ar, ĕr, al, ĕl,* dat voor het woord staat, zoo dit met een klinker begint en als infix optreedt, zoo het met een consonant aanvangt [1]). Bijv. *boedak:* kind, meerv. *b-ar-oedak; oelin:* spelen, meerv. *ar-oelin.*

De vraag rijst nu: kunnen wij ook dit *ar-* met het pronomen verbinden, zooals Jonker meent [2]). Wanneer men sommige feiten uit de Phil. talen in overweging neemt, zou men voor die hypothese kunnen voelen. B.v. Pang. *sáya:* deze, meerv. *saraya; satan:* die, meerv. *saratan.* Nu gelooven wij voor de Phil. talen genoegzaam te hebben aangetoond, dat *ra* hier oorspronkelijk het pron. pers. was. Met het Soendaasch is er toch een verschil: wij hebben niet *ra* maar *ar* in deze taal.

Meer zouden wij nog voor deze onderstelling kunnen voelen als wij in het Bikol (Phil.) het volgende zien. „Het partikel *mag-* dient om verwantschapsbetrekkingen en dgl. te vormen; b.v.: *magamá:* vader en zoon (of dochter); *magtugang*: twee broers [3]) .... Wanneer er meer dan twee zijn wordt er een der volgende syllaben geïnfigeerd: *ra, ri, ro* (naarmate de eerste vocaal *a, e,* of *o* is).... na de eerste vocaal. Wij zijn *allen* broeders: *mag-tu-ru-gang* „(tugang) [4]). Verder nog: „Het meervoud van deze substantieven (nl. 'de compañia' als Ned. *mede*-student) wordt gevormd door *ra, ri, ro* te infigeeren. B.v. *magcaiba:* twee metgezellen; *magcairiba* drie of meer metgezellen" [5]).

Dus het meervoud bestaande uit een drievoudig, viervoudig.... subject heeft als kenmerk *ra* of een ander infix; deze zullen oorspronkelijk wel één en hetzelfde zijn geweest. Indien de feiten in het Bikol waren zooals in zooveel van zijn zustertalen, zouden wij daarin ook een uitlooper van het pronomen kunnen gissen. Maar, voor zooveel ik zie, treedt hier het pronomen als pluralisator niet op; ik kan geen enkel geval verifieeren. Wij moeten dus op onze hoede zijn voor lichtvaardige hypothesen.

Een andere omstandigheid, die wij in verband met het Soendasche *ar*.... kunnen brengen, is de volgende. In het Mentawei kan het pron.

---

1) Zie: Oosting H. J., Soendaasche Grammatica, Amsterdam 1884, § 113 sqq. en Coolsma S., Soendaneesche Spraakkunst, Leiden, Sijthoff, p. 163.

2) Jonker, Over de vervoegde werkwoordsv. Bijdr. K. I., 8e volgr. I, p. 277.

3) Schrijver zal wel bedoelen: twee gebroeders *zijn.*

4) De Vera R.M., R.P., Gramática Hispano-Bicol, Manila, 1904, p. 31.

5) Ibid., p. 32.

pers. tusschen voorvoegsel en stam van het werkw. staan; b.v.: *a-nu-kuñan*: gij hebt gezegd, *a-ra-kua*: zij zeggen. Het voornw. kan ook tusschen twee praefixen ingeschoven worden: *a-ra-pa-šabu*: zij zijn verdwenen.

In het Olon-Maanjan (Borneo) hebben wij een geinfigeerd *ar* met plurale beteekenis. „Die mit *ba-* gebildeten Wörter bedeuten: sich mit etwas beschäftigen, etwas betreiben: *ba-gawai* — arbeiten, *ba-dagang* — Handel treiben.... das im Substantiv genannte besitzen, haben oder gebrauchen.... Das Präfix *bara-* kann nur dann Anwendung finden wenn das Subjekt im Plural steht. Es wird nur selten gebraucht" [1]).

In het Bare'e komen de volgende affixen voor: *la-, le-, li, lo, loe-, ra-, ri, ro-, roe-* [2]). Deze kunnen praefix of infix zijn. Na veel voorbeelden te hebben opgesomd van vormen met deze affixen naast andere zonder affix, concludeert hij: „uit deze voorbeelden is te zien, dat de beteekenis der besproken voorvoegsels in vele gevallen geheel is teloorgegaan. Waar de beteekenis van het prefix zich nog laat gelden, daar is het die van „gelijkend op, zijnde als het grw." Maar waar behalve het prefix *la-, ra-,* enz. nog een voorvoegsel als *ma-, ka-, ba-, pa-, ta-* enz. aanwezig is, zoodat de samengestelde prefixen *mala-, mara-, molo* .... enz. ontstaan, daar wordt èen frequentatief infix *al-, ar ol, or* in het voorvoegsel gevoeld, zoodat de beteekenis zich daarnaar richt en ook frequentatief wordt, in 't eene geval meer, in het ander geval minder [3]). Bladz. 346 vinden wij dit: „Een meervoudsvorm van *se'i* is *sare'i* (infix *-ar-*), die niet wordt gebruikt ter bepaling van ieder meervoudig woord, want *se'i* is evengoed enk. als mv. *Sare'i* geeft aan het woord, dat het bepaalt, een algemeene beteekenis, weer te geven met „deze en zijns (haars) gelijken, deze heele soort", bv. *bara ngiromo komi, ngkai? Tampe ngkoempoe, taoe toe'amo sare'i*: is U al tandeloos, grootvader? Natuurlijk, kleinkind, menschen die al zoo oud zijn als ik."

Williams maakt ook enkele opmerkingen over *al, ar* [4]) „.... Im Sang. (Adriani S. 151 ff.), Battak und Jav. hat dieses Infix eine frequentative oder intensive Bedeutung. Im Bisaya bildet *li* oder *lo* Diminutiva; Intensiva werden durch *umala* gebildet (Mentrida S. 194

---

[1]) Bijdr. Dl. 67, 1913, pp. 210, 211.
[2]) Adriani, o.c., § 164.
[3]) Zie ook §§ 143, 146 sqq., § 185.
[4]) Williams H. W., Grammatische Skizze der Ilocano-Sprache, Inaugural-Dissertation, München, 1904, p. 40.

und 178). Im Bikol bildet *ar* Diminutiva. Im Iloko gibt es einige Fälle, wo dieses Infix scheint vorhanden zu sein. Vgl. . . . . : *alipunged,* Verdriesslichkeit mit *punged,* hartnäckig und *pungtot,* Zorn; *pinak,* die Hälfte mit *palinaak,* die Hälfte. . . ."

Wat betreft de vormen met *l, r,* enz. naast vormen zonder die klanken bracht Prof. Gonda veel licht in zijn bijdrage: „*Some remarks on onomatopoeia, sound-symbolism and wordformation à propos of the theories of C. N. Maxwell*", Tijdschr. Ind. T. L. V., Dl. LXXX, 1940, Afl. 2. Met veel materiaal toont hij aan, dat wij niet altijd behoeven te denken aan een oud infix maar ook wel aan „Streckformen" met een onomatopoeisch karakter of iets dergelijks [1]).

Ik heb het materiaal niet van dichtbij onderzocht, maar heb de indruk, dat wij hier met meer dan een phenomeen hebben te maken; voor het Mentawei is het duidelijk, dat wij de verschijnselen niet op dezelfde voet kunnen stellen als het Soendaasch, enz. Voor wij hier tot een oplossing kunnen komen zal al het feitenmateriaal moeten verzameld en grondig bestudeerd worden. Ik raakte de kwestie hier aan om de aandacht te vestigen op een gezichtspunt dat, voor zooveel ik weet, in dit probleem altijd over het hoofd is gezien. Men kan de vraag stellen: kan het pron. pers., verstard tot pluralisator, zooals in veel andere talen, niet worden tot een praefix met plurale beteekenis en nadien door metathesis infix worden met behoud van die beteekenis?

Nu gaan wij over tot het corrigeeren van enkele opvattingen die met onze conclusies niet stroken.

Sprekend over Il. *da* zegt Williams: „Vermutlich is *da* (Iloko) ein Mehrzahlzeichen = viele. Der Gebrauch als Personalpronomen hätte sich also aus diesem entwickelt. Man könnte auch das *da* vom Altjav. *datu* (und Fiji *ratu,* Herr, Häuptling), welches ein persönlicher Artikel zu sein scheint, vergleichen" [2]). Hij citeert Adriani, Sangir. Spr. p. 239: „Indien de laatste lettergreep *ra* het uit versch. talen bekende meervoudsteeken is, dan is *sira* het mv. van *si* en beteekent dus, de velen".

Wij zeiden in het begin van dit opstel, dat wij ons de ontwikkeling juist omgekeerd voorstellen: primair is o.i. het pronomen, dat later

1) Zie pp. 161 sqq., 183, 193 sqq. Een opmerking die hiermee kan verband houden vond ik nog bij P. Geurtjens, Spr. der Keieesche Taal V. B. G., Dl. 63, 1922, p. 9. Zie ook BST. III, p. 98. Hiermee zal het materiaal wel niet uitgeput zijn.

2) Williams, o.c., p. 48.

is gaan dienst doen als pluralisator. Wij meenen te hebben aangetoond, dat het honorifieke *ra* samenhangt met het pronomen; Williams denkt er ook zoo over, maar bewijst niets. Zonder dit te citeeren zegt Brandstetter: „The plural pronoun *ra* and the honorific particle *ra* (§§ 91 sqq.) are identical. We have a parallel in the Karo pronoun *kena*. This is the pronoun of the second person plural 'you, without any nuance of politeness, but it can also be used in addressing a single person, and then it is polite" [1]).

Brandstetter ziet dus in *ra* hetzelfde woord als in het pronomen. Maar in n. 130 van dezelfde verhandeling, waar hij het pron. 3 pers. plur. bespreekt, geeft hij geen vorm *ra* op, wel *(s)ira*, *(na)sida*. Hij verwijst ook naar §§ 91 sqq., maar daar handelt hij alleen over het honorifieke *ra* in het O. Jav., Hova en Fidji. In n. 96 zegt hij: „*ra* .... only *one* function appears to be common IN. viz. its use an article". Hij bedoelt het honorifieke partikel.

Deze twee schrijvers brengen dus het pronomen, het pluralis- en honorifieke affix samen. Hoe ze samenhooren, zeggen zij niet en hun opvatting bewijzen zij evenmin. Zij hebben zich aan een gissing gewaagd, die wij ook hebben gemaakt, onafhankelijk van hen. Wij hebben echter naar bewijsgronden gezocht en die gediscuteerd.

Wat *ra* betreft in O. Jav. *ratu* (vorst), Tag. *datu*, enz., waarin Kern, Williams en Brandstetter (n. 92) het honorifieke *ra* zien, kunnen wij dit zeggen, zoo ons voorafgaand betoog wordt aangenomen. Indien wij hier werkelijk te maken hadden met het honorifiek partikel, zouden wij in het Tagalog **lato* (koning) verwachten naar het pron. *sila*, en wij hebben *dato*. Maar we mogen de mogelijkheid niet uit het oog verliezen, dat wij hier een „kruising" in de klankwetten kunnen hebben; misschien met assimilatie van *lato* tot *dato*? Dit zou moeten worden onderzocht; het zou wellicht een argument meer in het geding brengen voor of tegen onze opvatting. Men kan dit nog opmerken: indien O. Jav. *ratu*, enz. zoo was te ontleden, waarom zouden wij dan in het Tagalog en Batak dit praefix alleen in dit woord kunnen aanwijzen, en toevallig in hetzelfde? Andere woorden worden niet opgegeven [2]).

Brandstetter, sprekende over de 3 pers. sing. en plur., zegt: „Wenn aber *ia* aus *i* und *a* besteht, dürfen wir auch den kamberischen Artikel *na* in *n* und *a* zerlegen, denn der Artikel *n* existiert ja auch für sich im Bare'e. Und wenn wir den Singular *na* in *n* + *a* zergliedern,

[1]) Brandstetter, Common Indonesian and original Indonesian, n. 131.
[2]) Zie ook noot 3, p. 63.

so müssen wir konsequenter Weise die entsprechende Operation auch beim Plural *da* vornehmen und ihn in *d* + *a* anatomisieren, wenn schon ein Artikel *d* nirgends existiert" [1]).

Wat Brandstetter hier zegt en doet, klinkt en is al te chirurgisch. Met de anatomie toegepast op de sing. wil ik mij niet zoozeer inlaten. Alleen lijkt het mij, dat wij hier in de eigenlijke zin geen lidwoord, maar wel een pronomen — misschien wel een verstard — hebben. Hij citeert voor het Kamberisch: *na lima*: „Die Hand; *na lima na*: seine Hand; *da lima na*: Seine Hände. Zoo we nog aanvaarden wat hij beweert voor het enkelvoud, niets wettigt ons a pari te besluiten tot eenzelfde ontleding van *da*; trouwens de schrijver in kwestie voelt zelf aan, dat hij daartoe geen positieve bewijsgronden kan aanvoeren. Naar onze meening is *da* in het Kamberisch oorspronkelijk geen lidw., maar pron. Een voorbeeld van Brandstetter zelf maakt het duidelijk: „*da katiku da da lua*: die Köpfe von ihnen, den Luas, die Köpfe der Lua-Pflanzen" [1]). Zooals de schrijver zelf zegt, is Kamb. *da* identisch met meervoudig lidw. *la* van het Rottineesch, volgens de RLD wet [2]).

Asai geeft de volgende vormen voor het pron. 3 pers. van het Sedik-Form.

Sing.			Plur.	
	lange vorm	korte vorm	lange vorm	korte vorm
Nom.	*hiḏa*	—	*dahiḏa*	—
Gen.	*niḏa*	*na*	*nudĕhiḏa*	*daha* [3])
Obl.	*hiḏa*	—	*dahiḏa*	—

Pag. 47 zegt hij: „*hiḏa* is primarily an adverb of place meaning the far invisible place' and sometimes used to indicate a person who is at the far invisible place. *Dahiḏa* also means things or persons at the far invisible place".

Vooreerst merken wij op, dat, zooals vroeger is gezegd, (*si*)*ḍa* de oorspronkelijke vorm was van het pron. 3 pers. plur. Wij hebben verschillende talen aangestipt waar dit meervoudig pronomen gebruikt werd in het enkelv. Voor zooveel wij nu voor het Sedik kunnen nagaan, beantwoordt *hiḏa* aan Austr. *siḍa*. Op een andere plaats zegt de schrijver: „The lingual *r* (die wij altijd als *ḍ* aangaven) becomes *ḏ*. The phenomena of this *r* are explained with the RLD Law by Dr.

1) Brandstetter, Der Artikel, n. 39 I.
2) o.c., n. 63.
3) Asai ,Some observations on the Sedik Language of Formosa, Philologia Orientalis, I', 1934.

R. Brandstetter. Common IN *parai,* hulled rice, > *padai*"" [1]). De gelijkstelling van de andere klanken in *hida* kan ik bij Asai niet verifieeren; zijn behandeling van de klankleer is verre van volledig.

Bovendien blijkt onze opvatting de juiste te zijn, als wij sing. en plur. vergelijken: *hida* en *dahida. Da* stelt beide getallen tegenover elkaar en is dus pluralisator. Wij kunnen vermoeden, dat het een korte vorm is van het pronomen. Wij zouden hier iets kunnen hebben als in het Iloko: *da-cua-da*: zij; *da-tayo* wij; *da-cayo*: gij (plur.). Hierop wil ik niet verder ingaan.

Als korte vorm van het pron. 3 pers. sing. wordt *na* aangegeven. Men kan vermoeden, dat *na* de gesuffigeerde vorm is, gebruikt b.v. in de bezitsverhouding; dit is in ieder geval een zeer verspreide vorm. Maar dit *na* beantwoordt nergens aan *sida,* wel aan *ya* of iets dergelijks. *Ya* zou hier de plaats hebben geruimd voor *sida,* en alleen behouden zijn gebleven als suffix. Van dit gezichtspunt ook blijkt onze voorstelling van zaken juister te zijn.

Nu is dit de eenige plaats van alle beschouwingen, die wij doorgenomen hebben, waarin gezegd wordt dat *sida* oorspronkelijk beteekende: „the far invisible place". Indien dit werkelijk zoo was, dan zou men voor de plur. verwachten: „the far invisible places". Maar neen, Asai zegt: „*dahida* means things or persons at the far invisible place". Hier steekt dus een inkonsekwentie in en daarom ook vinden wij de vertaling van *hida*: „the far invisible place" verdacht. Asai kent wel beter deze taal dan wij, maar, als wij ons niet vergissen, berust zijn studie alleen op een paar oude aanteekeningen. Men zou de waarde van deze dokumenten moeten nagaan.

Hier knoopen wij bij aan een opvatting van P. Geurtjens; hoewel niet juist, is ze leerrijk. Hij zegt in zijn spraakleer der Keieesche taal: „Een eigen meervoudsvorm hebben de woorden niet. Oorspronkelijk heeft er waarschijnlijk wel een meervoudsvorm bestaan op *ar* of *r;* zooals we die nog in 't Jamdeensch geregeld en in 't Fordaatsch sporadisch aantreffen. Men vindt daarvan nog sporen, bv. in 't pers. voornw. *i,* hij, meerv. *hir,* zij, of *er* als persoonlijk praefix van den derden pers. meerv. bij de werkwoorden; het bezittel. voornw. *ni,* zijn; *rir* of *hirrir,* hun. . . ." [1]). *Hir* en *er* vatten wij op als een dubbelvorm, teruggaande op *sida*; *rir* en *hirrir* lijken ons stapelvormingen.

Maar hier, dunkt mij, hebben wij de proef op de som van de

---

[1]) Asai, o.c., p. 13.
[2]) Geurtjens, V. B. G., Dl. 63, 1922, p. 9.

meening die wij vooruit zetten tegen Codrington, Adriani en Williams, die, ten onrechte beweren, dat de oorspronkelijke beteekenis van *ḍa* is het meervoud.

In de 3e pers. meerv. alleen zou de pluralisator (*a*)*r* bewaard zijn gebleven, en overal elders verdwenen. Neen, voor zooveel wij weten, is hij in het Kei nergens verdwenen, en wij treffen (*a*)*r* alleen daar aan waar hij verwacht kan worden.

In het begin van deze verhandeling gaven wij een kort overzicht van de stof die wij zouden behandelen. Wij achtten het noodig dit te laten vooraf gaan als leiddraad in een opstel dat niet veel meer bevat dan feitenmateriaal met een korte verklaring. Nu zou ons nog de taak resten, dat nader te interpreteeren en een oplossing trachten te geven van de vragen die in de loop van deze studie zijn gerezen. Op het oogenblik kunnen wij daarop niet ingaan.

Wij zeggen onze oprechte dank aan onze Professoren Gonda en Gerlach Royen, die zoo goed zijn geweest dit opstel na te lezen en het op menigvuldige plaats hebben gecorrigeerd; zij deden ons ook materiaal aan de hand, dat wij, niet zonder veel nut, hebben aangewend.

DE SOENDASCHE UMPAK BASA.

DOOR

R. A. KERN.

Er bestaat in de Soendasche taal een groep van woorden die in den loop der rede vóór het werkwoord worden uitgesproken en daarmee van gelijke beteekenis zijn. In de spraakkunst worden ze werkwoordelijke tusschenwerpsels of redewoord van het werkwoord genoemd. In den zin: *tuluj pok ngomong* - vervolgens sprak hij, is *ngomong* het werkwoord, *pok* het werkwoordelijke tusschenwerpsel. Zij zijn de aankondigers van het werkwoord dat komen gaat, zij bereiden den hoorder voor en wekken zijn aandacht. Het kruiden van de taal met deze woorden verlevendigt den spreektrant in hooge mate, men kan ze, wat dit betreft, eenigszins vergelijken met Nederlandsch: pats, daar kreeg hij een klap in het gezicht; plof, daar lag hij, enz.

De Soendanees noemt hen *umpak basa;* umpak is voetstuk, een voorwerp waarop iets anders kan gesteld worden zóó dat het steunt, basa is taal, 't zijn dus „taal-opstapjes", woorden die de aandacht van den luisteraar een zetje geven om hem op de gedachte van het werkwoord te brengen. Er ligt in de umpak basa dezelfde beteekenis als in het werkwoord in verbinding waarmede het gebruikt wordt, ze kan ook alleen gebruikt worden en neemt dan geheel de plaats van het werkwoord in. In het algemeen is de beteekenis der umpak basa minder scherp begrensd, minder pregnant, zoodat het mogelijk is één zelfde umpak basa nevens verschillende werkwoorden, mits van verwante beteekenis, te gebruiken. De grenzen worden nog verder uitgezet, wanneer zij gebezigd wordt om aan de beteekenis van het werkwoord nog iets toe te voegen, dat uit het laatste niet vanzelfsprekend voortvloeit, men kan snel en langzaam, luide en zacht spreken, enz. Men leert de beteekenis eener umpak basa het beste kennen door acht te slaan op de werkwoorden welke zij vergezelt. 't Zal daarom noodig zijn in de volgende bladzijden die werkwoorden nu en dan te vermelden. Hierbij doet zich de moeilijkheid voor dat deze voorbeelden slechts illustratief en nooit limitatief kunnen zijn. Immers, de vage omlijning der umpak basa-begrippen laat aan het subjectief oordeel ruimte van keuze bij welke

werkwoorden een bepaalde umpak basa te gebruiken, nog afgezien van het aanvullend optreden. De umpak basa is voorts onveranderlijk, zij komt in denzelfden, eenigen vorm voor bij transitieven en intransitieven, in actief en passief, ook dat helpt mede naar een andere beteekenis voeren. Zij is dus de zelfde bij „vallen" en „laten vallen", bij „omhoogstijgen" en „omhoog werpen", voor „er vandoor gaan" en „den teugel gevierd worden" van een paard. Een voorbeeld kan dit nog nader toelichten. In de umpak basa *bĕng* ligt de beteekenis „zich snel of al maar door van een punt verwijderen"; het wordt op de volgende wijzen met een werkwoord gecombineerd (ik geef de werkwoorden in den aangetroffen vorm): *luntjat* - sprong op;*dibalangkön* - hij wierp (het voorwerp) weg; *njĕratan* - schreef een brief; *mĕlĕsat* - (de pijl) vloog weg; *muluk* - schiet steil omhoog in de lucht; *diijangkön* - werd geëxpedieerd. Hier blijkt dat de umpak basa, wat beteekenis betreft, aanvullend optreden kan, *bĕng njĕratan* geeft duidelijk te kennen dat zonder verwijl, met spoed, een brief werd „afgevuurd"; iets dergelijks geldt voor *diijangkön.*

Blijft na een umpak basa het werkwoord achterwege, dan wordt wel hetzelfde gezegd maar het accent valt anders, bv. *djol* is u.b. van *datang* - komen. Als Karta gekomen is, kan men evengoed zeggen: *Karta gös djol,* als: *Karta gös datang,* maar er is toch verschil in toon, het eerste is weer te geven met: K. is er al, het tweede met: K. is reeds gekomen.

Het aantal umpak basa is zeer groot, ik heb er voor en na een duizendtal verzameld en het zou niet moeilijk vallen daaraan uit het woordenboek, uit de litteratuur en uit de gesproken taal velen toe te voegen. Er komen homonymen onder voor. Zij zijn één- of meerlettergrepig. De mono-syllabische zijn het talrijkst, ongeveer 400, daarna volgen de drielettergrepigen, ruim 80 minder en de tweelettergrepigen, weer een 40 minder. In haar eenvoudigsten vorm is de umpak basa een mono-syllabe van de structuur consonant-vocaal-consonant (*c-v-c*), bv. *bul, dĕk; djag, sur, gĕn* enz. Bij uitzondering vindt men, wanneer *g* of *h* beginconsonant zijn, wel eens twee vocalen, bv. *haok* vóór: *njarekan, njösöl* - uitschelden; *gauk* vóór *tjörik* - schreien. Er zijn slechts enkele umpak basa die op een klinker uitgaan, tesamen ongeveer een tiental.

Veelal is tusschen beginconsonant en vocaal een *r* of *l* geschoven. In het tegenwoordige Soendaasch is *-ar-* meervoud-infix: *budak* - knaap, *barudak* - knapen; *maneh* - gij, *maraneh* - gijlieden enz[1]).

[1]) Bij woorden die met een klinker beginnen, prefix.

In bepaalde gevallen volgens vrij ingewikkelde regels, die hier niet behoeven te worden nagegaan, o.a. wanneer (met zeker voorbehoud) verderop in het woord een *r* voorkomt, verandert de *r* in *l*: *majar*, *malajar* - betalen. De meervoudsvorm van het werkwoord kan zien op een meervoud van subject, van object en van handeling, het laatste staat gelijk met intensief. Ook bij de adjectiva kan de meervoudsvorm intensief zijn, *aringgis* van *inggis* - beangst, kan dus van meerdere personen gezegd worden en van een enkel individu dat zeer beangst is of vele angsten heeft. De meervoudsvormer als prefix luidt *ra-*, alleen voorkomende bij de umpak basa en gezegd van meervoud van subject: *djol* - komen, *radjol* - komen, van velen, enz. De eigenlijke meervoudige kracht ligt in de consonant, wat o.a. in het Javaansch bij de woorden die een *r* of *l* geïnfigeerd hebben, duidelijk uitkomt.

Het Soendaasch kent hetzelfde in het bijzonder bij mono-syllabische umpak basa en in dit geval staan *r* en *l*, anders dan boven aangestipt, gelijk en worden zij door elkaar gebruikt: *brug* = *blug*, u.b. van neerkomen, vallen e.d., waarnaast in zelfde beteekenis *bug*, aangetroffen vóór: (gaan liggen om te slapen), *sare* - gaan slapen; *blug* vóór: *ragrag* - omlaag vallen, *labuh* - omvallen, *rubuh* - ineenstorten; *brug* vóór: *sare, labuh, rubuh, nindihkön* - doen neerkomen op, *ngagimbung* - te hoop loopen. Men kan *blug, brug* sterke vormen van *bug* noemen, het infix maakt het woord emphatischer. Meervoud, intensief, emphase behooren bijeen. Dit is echter niet zoo op te vatten alsof emphatische en niet-emphatische vorm naast elkaar staan om in verschillende gevallen gebruikt te worden. Het karakter der umpak basa brengt mede dat zij emphatisch gemaakt wordt. Veelal bestaat niet anders dan de emphatische vorm. Daarom kan men emphatische en niet-emphatische mono-syllabische umpak basa tesamen wortel-umpak basa noemen in tegenstelling met de meerlettergrepige die uit den wortel met een toevoeging bestaan, zie beneden.

Wortel u.b. die alleen van klinker verschillen, zijn eveneens in beteekenis verwant; schematisch voorgesteld behooren dus bijeen: *c-a-c, c-ĕ-c, c-ö-c, c-e-c, c-i-c, c-u-c, c-o-c,* evenzoo: *c-*(*r* of *l*)*-a-c, c-*(*r* of *l*)*-ĕ-c,* enz. de z.g. sterke vormen. Als regel zijn slechts enkele termen van de reeks aanwezig. Verder valt de scheiding tusschen homonymen ook hier in het oog te houden. Bv. *tap* staat vóór: *njandak* - grijpen, *tampanan* - neem in ontvangst, *ditampi* - werd ontvangen, *katema* - gevolgd, aan het voorafgaande zich hechtende

of dat rakende; *tep* vóór: (aanvoelen, v.e. heet voorwerp), *dur diditu tep didijö* - dan hier dan daar pijn gevoelen, i.c. vóór de bevalling, *töp* vóór: *öntöp* - zitten, als een vogel op een tak, *tup* vóór: *nutup* - sluiten, dekken, *top* vóór: *ditjokot* - greep het, *dirampa* - vatte het aan, *didjingdjing* - lichtte het met de hand op om aan de hand te dragen, *digegel* - werd gebeten, *tampanan* - neem in ontvangst. Afwijkend: *top dölö!* - zie!

In alle deze gevallen ligt in de umpak basa de beteekenis „vatten, grijpen".

De meerlettergrepige umpak basa zijn twee- en drielettergrepig, de laatsten zijn iets talrijker dan de eersten. Nog meer lettergrepigen zijn er slechts enkelen: *barakatak* vóór: *söri* - schaterlachen; *bĕlĕgĕdĕg* vóór: *ngadĕg* - staan, bij plotseling verschijnen; *pĕlĕkĕtĕktĕk* vóór: *moelĕk* - rondwarrelen, v. rook. De tweelettergrepigen bestaan uit den wortel, voorafgegaan door een verbreeding, zijnde een open lettergreep met bepaalden klinker, alle klinkers komen voor behalve *ö*. Klinkers alleen treden niet als verbreeding op, men vindt alleen aksara's met uitzondering van de nasalen, *j* en *w*, terwijl *t* + vocaal niet alleen als verbreeding voorkomt maar steeds tesamen met de intensiveering, zie hiervoor beneden bij de drielettergrepige u.b. De verbreeding heeft geen ander effect dan de umpak basa emphatischer te maken. Hierbij geldt m.m. wat bóven naar aanleiding van infigeering van *r* of *l* in een wortel-umpak basa gezegd werd. Ook hier kunnen emphatische en niet-emphatische vorm naast elkaar bestaan, dan wel er bestaat alleen een van beiden, *djĕdur* = *dur* vóór: afgaan v.e. vuurwapen; naast *djĕp* vóór: zwijgen, staat geen verbreeds vorm; naast den verbreeden vorm *djĕdod* vóór: slaan, staat geen wortel-umpak basa enz.

Wij moeten ons de vorming der verbreede vormen niet zoo voorstellen dat er een wortel-umpak basa was die men daarna verbreed heeft, waarna de wortel-umpak basa c.q. in onbruik geraakt zou zijn. Er moeten ook verbreede vormen — men zou wellicht juister van „breede" vormen kunnen spreken —, spontaan zijn ontstaan, dit blijkt waar de tweede lettergreep met *j* begint terwijl deze consonant nimmer een wortel-umpak basa opent, bv. *bijur* vóór: *ngapung* - in de lucht omhoog stijgen, *lumpat* - hard wegloopen; *rejang* vóór: *disada* - geluid geven, *tjörik* - schreien, *ngomong* - spreken, luide en algemeen. De verbreede vorm heeft dus wel een emphatischen klank, maar hij heeft dien niet verworven ter onderscheiding van een niet-

emphatischen. De verbreeding met *ha-* of *hĕ-* gevolgd door nasaal is duidelijk emphatisch: *hĕndjor* - „snijd uit!", *djor*, ook grof, vóór: *mantog* k.p. naar huisgaan; *hĕndjig* - „vooruit!", *djig* - in beweging komen, vóór: *tejang* gw., *nejang* - gaan zoeken, *indit* - vertrekken, zelfs *handjĕbrud* vóór: *ngarabut* - uitrukken (met kracht), naast *djĕbrud*.

Men zou verwachten dat aangezien de verbreedingen slechts emphatisch zijn en dus alle aksara's (behoudens de boven uitgezonderden) gelijkwaardig, dat zij gemakkelijk zouden wisselen. Dit is echter niet het geval, zoowel aksara als vocaal der verbreeding is in ieder geval vast. Dit is misschien uit het karakter der umpak basa te verklaren, zij zijn explosieven en dit explosie-achtige zoekt ook in de combinatie met een verbreeding van bepaalden klank en bepaalde klankassociatie met den wortel, een uitweg; *gĕ-* en *djĕ-* zijn de talrijkste voorkomende verbreedingen.

De drielettergrepige umpak basa onderscheiden zich van de tweelettergrepige hierdoor dat in de verbreeding nog een *r* of *l* is geïnfigeerd, d.w.z. de vorm is dubbel-emphatisch gemaakt. Tusschen beginconsonant en *r* of *l* wordt een scheidklinker geschoven van denzelfden klank als dien der verbreeding, dus *djĕgur* > **djlĕgur* > *djĕlĕgur*, *berewek* = *wek* o.b. vóór: *surat dibuka* - de brief werd geopend nl. opengescheurd, *sowek* - gescheurd; *giritik*, eenige vorm, vóór: *madju* - voortgaan, i.c.v.e. sado. Overigens geldt van de geïnfigeerde consonant, ook van de gelijkheid van *r* en *l*, hetzelfde als bij de infigeering van wortel-umpak basa werd opgemerkt. De afkeer dien Indonesische talen van opeenvolging van consonanten toonen, bezit het Soendaasch in sterke mate, ook waar de tweede consonant *r* of *l* is. 't Emphatische karakter maakt dat in mono-syllabische umpak basa die afkeer overwonnen wordt, in de meersyllabische evenwel niet. Zelfs bij de eersten komt hij voor den dag, voor *blak* zegt men wel *balak*, voor *bral bàral*, voor *braj bĕraj*, voor *prak pĕrak* enz.

Ook bij de drielettergrepige umpak basa doen zich de gevallen voor dat zij staan naast een wortel-umpak basa en een tweelettergrepige, dat een tweelettergrepige niet aanwezig is of dat zij de eenige vorm is. Bv. *gur* vóór: *hudjan*, geruisch van inzettenden regen, *djĕgur* = *djĕlĕgur* vóór: losbranden van geschut, donder, aardstorting; *tjĕlĕtet*, *tjĕtet* vóór: *njotjo* - steken, bv. v. een insect, **tet* ontbreekt; *bĕlĕtok* vóór: *ngĕtig* - met de vuist op iets slaan, *tok* vóór: tikken, kloppen; *geresel* vóór: *ngöröt* - doorsnijden, v.e. touw, eenige vorm.

Ten slotte moet op eenige drielettergrepige umpak basa gewezen

worden die een afwijkend beeld vertoonen, bv. *burahol* vóór: (ineens voor den dag komen) i.c.v. iets bolvormigs, vgl. *hol* o.b. van *datang* - komen, *njampörkön* - naderen, aan komen loopen, *burijak* vóór: (uit elkaar gaan, zich verspreiden), eenige vorm; *djanggelek* vóór: *djadi rupa kasep* enz., dwz. zich opeens in schoone (zekere) gedaante vertoonen; *djĕtĕtĕt* vóór: *pundung* - boos; *djuringkang* of *tjuringkang* vóór: (rondspringen van herten); *gandöang* vóór: *angkat* - heengaan, nl. schrijdende met lange passen, het hoofd omhoog; *gantawang* vóór: *njösöl* - uitschelden, luide en in een woordenstroom; *gudjubar* vóór: *ragrag* - vallen, i.c. neerplonzen; *kĕtĕjĕp* vóór: *asup lalaunan* - langzaam en voorzichtig binnengaan, nl. op de teenen, zacht en voorzichtig; *kodjengkang* vóór: *hudang* - oprijzen; *kuduppruk* vóór: *labuh* - vallen, *rubuh* - neerstorten, *pruk* wordt anders gebruikt; *putjunghul* vóór: *bidjil* - voor den dag komen, i.c.v.e. hert, vgl. *hol* boven en een aanmerkelijk aantal anderen. In vele dezer gevallen heeft men met een werkwoord te doen dat, kennelijk aan de plaats in den zin en een eventueel volgend werkw., als umpak basa dienst doet. Een duidelijk voorbeeld van zoo'n „geleende" umpak basa is: *balijös ngabalijös* - hij wendt het hoofd af; *balijös* dat hier als umpak basa optreedt, is zelf reeds een met het praefix *ba-* van het gw. *lijös* afgeleide werkwoordsvorm; hiervan bestaat een actieve vorm *ngalijös* in de zelfde beteekenis; *balijös* wordt als sec. gw. opgevat, waarvan een actieve vorm *ngabalijös* gemaakt wordt.

Er zijn ook tweelettergrepige, als umpak basa optredende woorden die gw. van een werkwoord zijn, bv. *gĕro ngagĕroan* - hij schreeuwde.

Naar boven werd opgemerkt is er verwantschap in beteekenis tusschen een u.b. en anderen waarin andere klinkers in dezelfde consonanten geklemd zijn of, bij open u.b., dezelfde consonant volgen. Doch het vage karakter der u.b. brengt mede, dat de verschillen moeilijk zijn te definieeren en vaak in het geheel niet aanwezig zijn. Alleen in het geval dat een wortel-umpak basa zich met een geluid kan associeeren, bv. bij umpak basa van „slaan", is een zekere rangschikking mogelijk in dien zin dat de vocaal de herinnering oproept aan een geluid van bepaalden klank: *o* is doffer dan *u*, *i* is hooger en scheller, *ĕ* is toonloos, *a* schallend. Van vastheid in de scheidingen is echter geen sprake, men vindt *dur* vóór: afgaan van een geweer, *dor* idem; *dur* vóór: afgaan van kanonnen, een zwaarder geluid waar men eerder *dor* zou verwachten, maar dit wordt niet van geschutvuur ge-

zegd. Men zegt in één adem *blak nangkarak bluk nangkuban* - zij vielen achterover, zij vielen voorover. Klankassociatie met het werkwoord is hier voor de vocaal der umpak basa beslissend.

De umpak basa wordt herhaald om een verscheidenheid uit te drukken, deze vorming is analoog aan herhaling van het werkw. met klinkerverandering: *luwak lijök* - om zich heen zien, *untang-anting* - heen en weergaan enz., de klinker verandert in de herhaling maar deze klinkerverandering volgt geheel andere regels, voor zoover daarvan te spreken is, bv. *bĕk,* meerv. *bakbĕk* en *bubbĕk*; *blak* meerv. *blukblak; blug,* meerv. *blagblug; dug,* meerv. *dagdigdug; djol,* meerv. *djaldjol* en *djuldjol; gĕr.* meerv. *gorgĕr,* enz. 't Komt voor dat alleen de herhaalde vorm bestaat: *dordar,* vóór: *gĕlap* - slag op slag van den donder[1]), *luhlah* vóór: *njaritakön* - verhalen, het een na het ander. Het onderscheid met het meerv. door voorvoeging van *ra-* gevormd (boven blz. 3), is dat dit meerv. op een meervoud van handeling ziet, terwijl ra-, als gezegd, van een meervoudig subject gebezigd wordt.

Van meer belang is de slotconsonant. Met u.b. die op *-k* uitgaan, wordt steeds gezegd dat de handeling met kracht geschiedt, onafhankelijk van de beginconsonant Bv. *bak* o.b. vóór: *njarajnjaj* - flikkeren, lichten (krachtig), vgl. *tĕbak* gw., *nĕbak* - met kracht slaan tegen, als de golven tegen de rotsen, met kracht aankomen tegen, als de wind, *lambak* - baar, *ombak* - golf; *bĕk* u.b. vóór: *maehan* - dooden, *nönggölan* - slaan, *ragrag* - vallen, *nuwar* - vellen, *dipĕdang* - met een zwaard een slag gekregen, *dikadek* - een houw gekregen, *ditampiling* - oorvijg toegediend, *nangkarak* - viel achterover; *bakbikbuk* meervoudige u.b. vóór: (zich links en rechts van zijn zaken ontdoen);

dĕk u.b., zéér veel gebruikt, o.a. vóór: *tönggöl* - sla, *adĕk* - aan iets rakende, *dikampak* - met de bijl gehakt, *dibĕdil* - geschoten, *tĕmbang, ngawitan* - beginnen, in de beide laatste gevallen wordt met kracht ingezet;

djĕkok vóór: *köna* - geraakt, *kadek* - raak gehouwen, *dikampak, mĕdang*;

djlok vóór: (vastgrijpen), *datang* - komen (onverwacht);

gapruk vóór: *ngarontok* - zich op iemand werpen, *diadu* - laten vechten, *ragrag* - vallen, *dirungkupkön* - (het net) werd uitgeworpen (met een krachtige beweging);

[1]) Het Wb. geeft *dar* als zelfstandig woord op, ik heb dit nimmer aangetroffen.

hĕk voor: *ngarandĕg* - stil blijven staan, stoppen;

lĕguk vóór: *nginum,* drukt wel in de meeste gevallen uit dat het drinken gretig geschiedt;

ngĕk vóór: *ngareheng* - boos, *pundung* - idem, *ngewaön* - van haat vervuld jegens iemand;

sĕwek, ook: *wek, sĕwik* vóór: (scheuren v. papier, stof e.d.);

sĕwuk vóór: *naradjang* - aanvallen, *tewak kĕris* - grijp de kris!

kĕlĕtrak vóór: *ditakolkön* - op (het bekken) werd met (een hamer) geslagen;

kerek vóór: *njĕgrek* - snorken;

ketjlak, tjlak vóór: *mantjal kuda* - te paard stijgen;

rumpujuk vóór: *njuuh* - zich in elkaar zakkende voorover werpen;

paralak vóór: *njarijos* - vertellen, waarbij de woorden a.h.w. neerparelen, hier is van bijzondere kracht geen sprake, alleen dat het vlot geschiedt;

sĕk vóór: *kapaehan* - in zwijm gevallen;

-g als slotconsonant is soms gelijkwaardig aan *-k*: *djlog* = *djlok* vóór: *datang* - komen; *brĕg* o.a. vóór: *bĕdil, marijĕm* - afgaan v. geweer en kanon, *tatabeuhan* - slaan op slaginstrumenten, *brĕk* o.a. vóór: afschieten v.e. pijl; men vindt *brag dipurak* en *brak dipurak* - de proviand werd aangesproken, enz., doch tusschen *brug* en *bruk* wordt wel eenig onderscheid gemaakt, in zooverre dat men het tweede als u.b. vóór forscher termen vindt. *bĕlĕdag* vóór: donderslag eindigt op *-g* onder invloed der voorafgaande mutae, dit is bij met *bĕlĕd-* beginnende u.b. altijd het geval. Omgekeerd gaat een beginconsonant *k* nooit samen met een slot-*g*, de slotconsonant is dan ook *k*, bv. *kulisik* u.b. vóór: *usik* - bewegen, hoewel hier van bijzondere kracht geen sprake is. Overigens kan men in het algemeen zeggen dat wanneer er onderscheid gemaakt wordt u.b. op *-g* minder kracht inhouden dan die op *-k;* in plaats van het momentane treedt iets met een nagalm, een nawerking, of de handeling houdt eenigen tijd aan, bv. *bug* vóór: *sare* - gaan liggen om te slapen; *dĕrĕgdĕg* vóór: *lumpat* - liep weg op een holletje, *disered* - werd langs den grond gesleurd; *djĕgug* vóór: *ngagogog* - blaffen; *djig, djlig* vóór: *indit* - heengaan; *heg* vóór: *dibere* - gegeven, *dikĕdĕngan* - lag op, *tjangtjang* - bind!, *ditjĕlukan* - geroepen, *tĕtĕmbangan* - zingende, *tjörik* - schreien, *diitung* - werd gerekend, *gös burit* - 't is al laat op den dag, *aja nu gering* - er is een zieke, *dibuka* - werd geopend; *hog* vóór: (inhouden, v. paarden); *hög* vóór: *njaring* - wakker worden, *njatu* - eten, *njalukan* - roepen,

tinggalön - achtergebleven, *karipöpönan* - een stofje in het oog gekregen, *tjörik, diatjungkön* - (de vingers) werden omhoog gestoken, *diilikan* - i.c. werd voortgegaan met bekijken; *lĕg* vóór: *ditöröj, dilĕglĕg* - werd verzwolgen, ingeslikt; *rijĕg* vóór: *dipangku* - werd opgenomen; *rĕg* vóór: *örön, ngarandĕg* - ophouden, stilhouden, vgl. boven *hĕk; srog* vóór *sumping* - komen, *nintjak* - treden op (voortschrijdend), *aduharöpan* - vóór iemand gaan zitten, *mobil* - de auto komt aan; *ngadöhösan* - zijn opwachting komen maken bij; *tirigtig* vóór: *indit* - in trippelpas, *tjagtjigtjĕg* vóór: (zaailingen uit den grond trekken), *tjugtjĕg* vóór: (zaad uitleggen) (op de hoema).

Om niet te uitvoerig te worden zullen de volgende consonanten korter worden behandeld. Allereerst *-t* en *-d*. De umpak basa op *-t* geeft gewoonlijk te kennen dat de handeling plotseling, op eens, geschiedt of daar op die wijze een aanvang mee wordt gemaakt, een snelle beweging, kort en hevig, bv. *bĕlĕsat* vóór: *lumpat* - hard wegloopen, er van door gaan, *dibawa ngapung* - wordt mee de lucht in genomen; verscheidene umpak basa op *-t* worden gebezigd vóór werkwoorden die slaan, houwen e.d. beteekenen, *dut, tut, put* vóór: een wind laten, bij werkwoorden die vergeten, te binnen schieten, losmaken, binden, e.d. beteekenen. Er zijn echter gevallen die afwijken, bv. *lĕnggut* vóór: *nundutan* - indutten, ziet op het knikkebollen, *löt* vóór: *ngalöt* - in een lange rij gaan e.d.m. De *-d* komt veel minder als slotconsonant voor, een umpak basa op *-d* staat soms met die op *-t* gelijk, bv. *djĕbrod* vóór: *dirangket* - geranseld, *nönggöl* - slaan, *dituwar* - geveld, *disosih* - met een sleutel gesloten, *ditakol* - wordt geslagen, bv. een bekken, *ditampiling* - krijgt een muilpeer, doch meestal is het brusske getemperd doordat ook te kennen gegeven wordt dat de handeling langzaamaan geschiedt of zekeren duur heeft, bv. *kelesed* vóór: *lungsur* - zich terugtrekken, heengaan; *njod* vóór: *hampang* - licht, dwz. 't was lichter geworden, *ngĕndoran* - vieren; *sĕd, sod,* vóór: opschuiven, *srod* vóór: langs iets schuiven.

De *-p* vormt als slotconsonant een afsluiting, de handeling krijgt haar beslag, er heeft een overgang van eene situatie naar een andere plaats en nu kan de umpak basa zoowel op het voorgaande als op het volgende zien, bv. *djĕp* vóór: *repeh* - zwijgen, *djĕmpe* - idem, *tjitjing* - zich stil houden (inslapen); *hijap* vóór: *balik* - naar huis gaan; *lap* vóór: *poho,* ook: *lat!; lĕp* vóór: *tölöm* - wegzinken, in het water. *-b* Staat soms met *-p* gelijk: *lĕp* = *lĕb,* gelijk aan *rĕp,*

rĕb (V.G. V 46); *rub* vóór: *ku padung,* (zij bedekten het lijk) met de grafplank, *rup* vóór: idem, *dituruban* - werd bedekt, *tutup* - dicht was het. Overigens komt ook hier het duratieve naar voren, men zegt *krĕb* vóór: *kalĕm* - zinken, *krĕp* vóór: *ditungkup* - de hand werd op hem gelegd; *tjĕb* vóór: *dipĕlak* - geplant, *ditantjĕban* - in den grond gestoken, *tjrĕb* vóór: *nantjĕb, tjrub* vóór: *antjrub* - te water gaan, door het water wadende.

-s Drukt uit dat de handeling eenigen tijd in haar spoor doorgaat, indringend, doordringend. Enkele voorbeelden kunnen dit illustreeren: *bus* is u.b. vóór: *abus, asup* - binnengaan; er is eenig verschil tusschen *abus* - binnengaan, in iets doordringende, en *asup* - binnengaan, zonder meer, na de u.b. *sup* heb ik wel *asup,* niet *abus* aangetroffen. Sterke vormen: *blus* vóór: *asup, brus* vóór: *antjrub* - te water gaan, *mandi* - (gaan) baden, *ngoöm* - weeken, trans.

Verbreede vormen: *bulubus* vóór: *asup, kĕtjĕbus* vóór: *ditölöman* - hij dook naar. Verbreede sterke vormen: *gĕblus* vóór: *abus, ngarandjing* - in iemand varen, zóó dat hij bezeten wordt, *djĕblus* vóór: (lans in den buik gestoken), *gĕbrus* vóór: *tuturubun* - v.e. hoogte zich omlaag storten, te water of te land, *ngaruwang* - begraven. Hier blijkt tevens dat de differentiatie van *blus* en *brus,* het laatste „in het water", op spraakgebruik berust, want *gĕbrus* is niet aan het water gebonden.

Voorts: *bras* vóór: (met iets doorgaan, doorgaan op iets), *blas* = *bras, bas* ontbreekt; *gĕblas* vóór: *sapat* - (zijn hals) werd glad af (gesneden), *gorobas* - (van herten die door ruigte gaan); *bĕs* vóór: *tölöm* - wegzinken in het water, *kĕtjĕbĕs* = *kĕtjĕbus; brĕs* vóór: *asup; gabrĕs* vóór: (zich steken, bv. aan dorens die in het vleesch dringen, in een kuil zijgen);

bis vóór: *bitu* - uitbarsten, een vulkaan;

bos vóór: *ngalambus* - aan een blaasbalg trekken, hierbij wordt aan de uitstroomende lucht gedacht, *blos* vóór: (zich naar buiten begeven); *djĕblos* = *djĕblus, bros* vóór: *tiporos* - ergens doorheen zakken;

plas vóór: *njumpit* - met een blaasroer schieten, waarbij gedacht aan het voortschuiven der pijl door de schacht, = *blas*; *kĕplas* vóór: *nilas* - doorkappen; *plus* vóór: *diasupkön* = *blus.*

In wortels op *-r* ligt steeds een beweging, van een punt uitgaande, elders heen. Het verschil met *-s* is dat hierbij alles stiller, gezapiger, in een meer besloten omgeving in zijn werk gaat, bij *-r* geschiedt het in het vrije, onbelemmerd, bv. *bĕr* vóór: *hibĕr* - opvliegen; *bĕlĕsur*

vóór: *ngabalangkön* - werpen, bv. een lans, *ngapung* - in het luchtruim omhoog stijgen; *bĕlĕwĕr* vóór: *ngalungkön* - toewerpen, *ngalĕmpagkön* - werpen, v.e. speer, *malengpeng* - naar iets met een stuk hout e.d. smijten; *bĕtjir* vóór: *lumpat* - hard wegloopen; *pur* vóór: (loslaten) (er van door gaan, als een wegvliegende vogel), en vele anderen.

't Is een algemeen verschijnsel in de Indonesische talen dat somtijds een zelfde woord zoowel „naar toe" als „van af" kan beteekenen, men denke slechts aan het suffix van het 1e transitief, Soend. *-an*, Jav. *-i*. De oempak basa op *-l* toonen hetzelfde, de handeling die zij aangeven, kan ergens van uitgaan doch er ook op afkomen. Bij de u.b. op *-s* en *-r* wordt de aandacht naar de beweging, den aard van voortbeweging getrokken, bij de u.b. op *-l* is dat niet het geval, 't zegt slechts dat iets gebeurt, een komen en dan vaak een opkomen, voor den dag komen, of een gaan. Voor het Soendaasch taalgevoel is hier geen tegenstelling, bv. *djol* u.b. vóór: *datang* - komen, *aja* - daar is hij!, *dibikön* - gegeven, d.i. het voorwerp werd geproduceerd en overgegeven, *gabrug* - om den hals vallen, *mulih* - naar huis gaan; *radjol,* meervoud van *djol* vóór: *muru ka luwar* - zij haastten zich naar buiten; *tjĕl* vóór: (uitkomen van een plant), (van iets uitgaan), (zich verplaatsen), *luntjat* - springen, *djĕl* vóór: (uitschieten van een padiaar), dus *djĕl* = *tjĕl,* maar in beperkter gebruik; *hol* vóór: *datang* - komen, *njampörkön* - naderen, *mawa* - bij zich hebbende, dwz. ermee aankomende, *burahol* vóór: (zich opeens vertoonen, opdoemen), *pĕtjĕnghul* vóór: *datang torodjol* - met haast komen aanloopen, *bidjil* - naar buiten komen of gaan, al naar het standpunt van den spreker.

Er zijn echter gevallen waarin de gegeven definitie niet past, bv. *kusuwĕl* vóór: *njijön roko* - een strootje draaien, *mĕnĕrkön buuk* - het haar in orde maken, *kusiwĕl* vóór: *njandak* - nemen i.c. met beide handen, *diporosotkön* - liet het glippen.

Ook de umpak basa *tĕl* = *pĕl,* met beteekenis: aaneensluitend, dicht opeen, wijken af. Doch men zegt ook *tĕl* vóór: *njöngöt* - aansteken, in dit geval past de definitie wel.

Voor woorden op *-j* schijnt men tweeërlei beteekenis te moeten aannemen, ten eerste een voortgaan op, doorgaan met, het doortrekken van een lijn, vooral benedenwaarts de tweede beteekenis is te karakteriseeren als een ontlading, de uitkomst van een stille of verborgen werking. Tot de eerste categorie behooren: *braj* I vóór: *ngujupuk* - afhangen, langs den grond sleepen, bv. de sarong, *baranjaj*

vóór: *lungsur* - zich terugtrekken; *lĕgĕdĕj* vóór: *ngaliwat* - passeeren, i.c.v. velen, *ngabantaj* - in orde oprukken, *ngamparkön* - uitrollen, een mat, *diaos* - werd gelezen (eenige duur), tot de tweede *braj* II vóór: *katembong* - werd zichtbaar, *bönta* - de oogen openen zoodat men weer kan zien, *mubjar* - schitteren, *molongo* - open zijn, na gesloten te zijn geweest, *dibuka* - werd geopend, *puraj* - uiteenvallen, *tjaang* - het werd licht, *bölah* - splijten, *waluja* - (weer) gezond en andere u.b. op *-j* die zich verbreidend licht aankondigen; *gĕbraj* vóór: *tjahaja mantjur* - het licht straalt - *braj* II, maar vóór: *didjampak* - in het haar gegrepen, bij een vechtpartij, is geheel onverklaarbaar. Voorts *kĕj* vóór: *söri* - lachen. Bij: *laj, roj, rokotoj,* alle drie vóór: *mando* - in sila-houding vóór een meerdere gaan zitten, schijnt men aan het neerzijgen te denken, *roj* staat ook vóór: *tjondong* - in schuinen stand, hellend, *hajang* - verlangen. Tot de 2e beteekenis zijn te brengen: *raj* vóór: *pijas* - bleek worden, *powe* het werd licht, *muringkak* - rechtop gaan staan, v.d. lichaamsharen; *rĕj* vóór: *kapusing* - in de war gebracht, *sĕbĕl* - (wordt) misselijk, *köröm* - i.c. blozen = *raj* vóór: *pijas, karunja* - medelijden krijgen, *kesangan* - het zweet brak hem uit, *gĕtih naek* - het bloeg steeg (hem naar het hoofd).

P-*v*-j, b-*v*-j, t-*v*-j, l-*v*-j komen voor als wortels van grondwoorden, vaak met eerstgenoemde beteekenis, bv. *papaj, mapaj* - gaan langs, volgen, bv. een weg, een berghelling; *rumpaj, ngarumpaj* - los nederhangen, bv. het hoofdhaar; *gapuj, ngagapuj* - zóó hangen dat het benedeneinde goed den grond raakt; *labaj* = *sampaj, njampaj* - over iets, bv. een droogstok, afhangen; *antaj* - achter elkaar, in een rij, *salaj, njalaj* - rijstbossen op een *lantaj* - droogstok, hangen of een *rantjatan* - draaglat, misschien ook *lalaj* - vleermuis (naar zijn hangen overdag).

Alles tesamen genomen toont *j* als slotconsonant geen duidelijk beeld.

't Zelfde geldt van *-h*. Er bestaan slechts weinige umpak basa op *-h*, meestal is de beteekenis: „van elkaar wijken, uiteengaan", bv. *brah* vóór: *bĕdah* - doorbreken, als een dijk; *brĕh* vóór: *katingali* - zichtbaar (als een panorama dat zich opent), *beh* vóór: *ningali, dangdan* - was gereed, *manggih* - bevinden, *tempong* - zichtbaar, veel zelfstandig gebruikt in de beteekenis: zichtbaar, te zien komen, zich ontrollen, de schermen worden a.h.w. weggetrokken; *tjoh, tjroh, kĕtjoh* vóór: *njiduh* - spuwen, ziet op het openen der lippen; zoo ook: *elengeh* vóór: *söri* - lachen, *njeh* vóór: idem, *imut* - glimlachen.

Geheel anders echter: *kĕproh* vóór: *nönggöl* - slaan, tenzij drukfout voor *kĕprok*; *luhlah* vóór: *njaritakön* - het een na het ander vertellen.

De umpak basa op *-ng,* die zeer talrijk zijn, hebben een nagalm, te vergelijken met Nederlandsche woorden als flang! pang! e.d. Zij drukken uit dat de handeling nawerkt en zijn daarom in bijzondere mate emphatisch. Dit kan zich, afhankelijk van de beteekenis, op verschillende wijzen uiten. Vóór woorden die een „er niet zijn" beteekenen, drukt de umpak basa uit: „weg, verdwijnen, heengaan, zich steeds verder aan het oog onttrekkende, tot onzichtbaar wordens toe" of dat iemand iets ontgaan is; vóór woorden met ruimtelijke beteekenis wordt met de umpak basa gezegd dat de vlakte zich ver uitstrekt (horizontaal) of dat iets ver omhoog stijgt (verticaal) of dat iets zich in den tijd verliest.

Men vindt deze umpak basa vaak vóór woorden die „heengaan, vertrekken" beteekenen en dan wordt daarmee gezegd dat iemand radicaal heengaat, met vaart of ver weg. Voorts om het doorklinken van een geluid of van de menschelijke stem uit te drukken, enz. Voorbeelden: *blang* vóór: (aan eenen door, zonder onderbreking, v. terrein, v. tijd), *bejak* - op, dwz. dat er niets meer over is; *blĕng* vóór: *öwöh* - was verdwenen; *blong* vóór: *totos* - met een gat door en door, *dibukakön* - werd geopend (en dáár zag men het vóór zich); *brang* vóór: (op de trom slaan), (laden en lossen); *brĕng* vóór: *hibĕr* - opvliegen, emphatischer dan *bĕr, lumpat* - hard wegloopen, *digĕdĕrkön* - (men liet de muziekinstrumenten) klinken, *ditaböh* - (het muziekinstrument) werd geslagen, *nanggap wajang* - hij liet de wajang vertoonen, *madju* - voorwaarts gaan, *sasauran* - met elkaar praten, *tinggĕrĕndĕng* - klonken overal met doffen klank, *digawe* - ging aan het werk, *baralik* - gingen huiswaarts, i.c. vliegende, *nu tahlil* - (*brĕng*! klonk het geluid) der lofprijzingen zingenden);

bring vóór: *angkat* - vertrekken, *pipindahan* - telkens een andere plaats innemende;

brung vóór: (geluid v. biddenden in de moskee), (slaan op de trom);

djlĕng vóór: *lumpat* - hard wegloopen, *luntjat* - springen. Synoniemen: *gadjlĕng, tjlĕng. Ratjlĕng* vóór *njampörkön* - naderbij komen, v. velen;

gereleng vóór: het voortrollen der wielen v.e. wagen; *gorolong* vóór: *tjatjarijos* - verhalen (het verhaal rolt a.h.w. verder), (zweet-

droppels die langs iemands rug naar beneden rollen), (een rollend geldstuk); *gorolang* vóór: *digorol* - roffelde het af;

hing, nging vóór: *tjörik* - schreien;

plong vóór: *negla* - ruim uitzicht biedende, (van iemand die langen tijd gestudeerd heeft zonder resultaat, *plong* - het was nog een vacuum bij hem); *tröng* vóór: *ninun* - weven (naar het geluid); *trong* vóór: *nakol kohkol* - op het alarmblok slaan;

lĕng vóór: *kapowekan* - de kluts kwijt raken, *kapijuhan* en *tö emut* - bezwijmen, *ngahulĕng* - peinzen, *lijör* - draaierig worden, *tunduh* - slaperig worden, *katorekan* - suizingen in de ooren krijgen; *lung* vóór: *dialungkön* - werd toegeworpen, *diragragkön* - liet het vallen, *diöradkön* - werd als strik geworpen, *dibaledogkön* - hij wierp ermee, *dipitjön* - werd weggeworpen;

tjlung vóór: *dialungkön, ragrag,* (men schudde de *angklung*).

De nasalen *-n* en *-m* komen te zelden als slotconsonant van een u.b. voor om er conclusies uit te trekken. Wel kan gezegd worden dat in wortels van woorden, waartoe ook de meeste u.b. behooren, *-m* wisselt met *-p,* bv. *kĕm* = *kĕp* (V. G. V 40), *gĕm* is naverwant met *kĕp* (V. G. V 62, 64), *djĕm* = *djĕp* en *lĕm, rĕm* = *lĕp, rĕp. w* Ontbreekt als slotconsonant. In het Soendaasch kan een woord niet op *-tj, -dj* of *-nj* uitgaan.

De slotconsonant doet zich dus gelden onafhankelijk van de beginconsonant, zij bepaalt in hoofdzaak de beteekenis van de u.b. en van den wortel. Om niet te uitvoerig te worden hebben wij alleen voorbeelden van u.b. gegeven, doch uit den aard der zaak verandert hieraan niets als deze u.b. ook wortel van een gw. zijn. Voor grondwoordwortels die niet tevens u.b. zijn, geldt hetzelfde. Toch kan men niet zeggen dat de beginconsonant er niet toe doet in dien zin dat zij willekeurig wisselen kan, zij helpt mede aan een bepaalde klankverbinding een bepaalde beteekenis te geven. Wel vindt men dat tenuis en muta gelijkwaardig zijn, bv. *plas* = *blas, tjĕl* = *djĕl, kĕtjos* = *gĕtjos, tut* = *dut* en verschillende anderen. Het is echter niet mogelijk aan een bepaalde beginconsonant een bepaalden zin te verbinden; het is niet na te gaan waarom een wortel begint met *l* en niet met bv. *k* of *p,* van de slotconsonant en vaak ook van de vocaal, kan men dat wel zeggen.

Leiden, Juli 1941.

DE ZG. HULPPRAEDICAATSWOORDEN IN MALEIS EN JAVAANS.

DOOR

J. GONDA.

Het is bijna een halve eeuw geleden, dat de dissertatie van H. J. E. Tendeloo, Maleische verba en nomina verbalia en de zich daarbij aansluitende geschriften van dezen auteur veel beroering brachten in het wereldje der beoefenaars van het Maleis. Thans valt er nuttiger en dringender werk te doen dan in retrospectieve beschouwingen of hernieuwde kritiek over deze publicaties te vervallen. Tenzij het opvattingen en uitlatingen betreft, die een taai leven hebben en doordat ze in veelgebruikte leerboeken zijn te lezen nog steeds half of geheel onbewust worden herhaald.

Door Tendeloo's werk loopt als een rode draad de gedachte, dat het Maleis inzake zijn „verba en nomina verbalia" volkomen vergelijkbaar is met Indogermaanse en Semietische talen en dat aan Griekse en Oudindische actieve, mediale, passieve vormen, aoristen etc. bepaalde Maleise vormkategorieën beantwoorden. Waarbij ten grondslag lag de opvatting, dat het Maleis met genoemde en andere talen en taalfamilies eenzelfde ontwikkelingsgang doormaakt, waarin de ene taal thans in een eerder, de ander in een verder stadium verkeert[1]). De denkbeelden van Tendeloo, die een nieuwe richting in de beoefening van het Maleis inluidde, zoals het heette, berustten (wat ik misschien bij een andere gelegenheid nog eens uitvoeriger zal kunnen aantonen), in wezen op opvattingen, waarmee juist een jaar voor het verschijnen van zijn dissertatie door Jespersen radikaal gebroken werd[2]), doch die enige decenniën lang verbreid waren geweest en in de door Tendeloo geciteerde werken van Whitney en eveneens in de daarmee in populariteit wedijverende Lectures van Max Müller

1) H. J. E. Tendeloo, Maleische verba en nomina verbalia, Diss. Leiden, 1895, zie in het bijzonder bl. 177; 52; 27 vlgg.; 43 vlgg.; 64 vlgg.; 112 vlgg.; 131 vlgg.; 141 vlgg.; 155 vlg. etc.; 46; 7.

2) O. Jespersen, Progress in Language, 1894.

waren neergelegd, opvattingen, die grotendeels uiteindelijk reeds tot Bopp teruggingen en ten dele in de werken van August Schleicher (1821—1868), die onder de invloed der filosofie van Hegel stonden, hun meest typische uitdrukking hadden gevonden.

In de kritieken op Tendeloo's dissertatie was er op gewezen, dat het daarin betoogde te weinig aan het Maleis zelf geverifieerd en te veel volgens vooropgezette denkbeelden uitgewerkt was. Reden waarom hij later zijn opvattingen aan de feiten toetste en wel met behulp van materiaal ontleend aan de Sedjarah Melajoe [1]). Ook in dit artikel echter, evenals in zijn Maleische Grammatica [2]), komen verschillende geheel onjuiste uitlatingen en voorstellingen voor, waarvan sommige om bovengenoemde redenen nu nog verdienen te worden geattaqueerd.

De aoristvorm van het Maleise verbum, zegt Tendeloo [3]) (en hiermee bedoelt hij het grondwoordelijke werkwoord), fungeert niet alleen als verbum finitum, maar ook als infinitivus (nomen verbi) en participium (adjectivum verbale). „Als nomen verbi, dat is dus de handeling als substantivum voorgesteld, kan de aoristvorm in den zin zowel subjekt zijn als objekt, ofschoon de laatste functie de meest voorkomende is. Daarom kan *tangkap* .... ook dienen ter aanduiding van den infinitief „vangen", en dus in den zin „ik wil vangen" voorkomen als *akoe maoe tangkap*, m.a.w. als object van *maoe*. Is in *ésok hari datang seboeah kapal* het woord *datang* hoofdwoord van het praedicaat, in *hendaklah segera datang* „stemt het volkomen overeen met onzen infinitief: „wil toch spoedig komen"" [4]). „Stemt overeen", d.w.z. is in de vertaling aequivalent, maar wil dat zeggen, dat *datang* dan ook als infinitief fungeert? Als een grondwoordelijk werkwoord in het Maleis in de vertaling een tegenhanger kan zijn zowel van onze infinitief, van ons participium en van onze finiete verbaalvormen, zou men daaruit eerder concluderen, dat ze geen van drieën zijn. Als er in het Maleis geen formeel duidelijk gekenmerkte groep vormen is, die de functie heeft van wat men elders een infinitief noemt, is er geen infinitief. Er zijn verscheiden talen, waarin men deze Nederlandse zin, die dus een infinitief bevat, weergeeft zonder infinitief: in het Sanskrit bv. kan men zeggen *gaccheḥ, gacchasva tvam* zonder infinitief, naast *gantum arhasi* met infinitief; in het Oud-

[1]) T.B.G. 40.
[2]) Twee delen, verschenen te Leiden 1901.
[3]) Mal. Gramm., I, p. 159.
[4]) T.B.G. 40, p. 75.

Grieks gebruikt men een optatief. Er zijn talen, zoals bv. het Ewe[1]), die een intentionalis hebben, welke aanduidt „die Absicht haben zu....". Evenzeer onjuist is wat Tendeloo verder[2]) zegt: „in *ia tiada patoet diam disana* bepaalt een adjectief (*patoet*) den infinitief *diam*". Met zijn opvatting omtrent *datang* en *diam* als infinitief hangt natuurlijk samen een bepaalde visie op woorden als *hendak* en *patoet*.

In leerboeken, die thans nog in gebruik zijn, lezen we over dit punt m.i. geheel onjuiste voorstellingen. Gerth van Wijk[3]) betoogt het volgende: «De werkwoorden, die kunnen, vermogen, willen, van plan zijn beteekenen, *dapat, bolèh, hendak, maoe,* nemen het werkwoord, dat er bij behoort in het passief, wanneer de nadruk niet op het kunnen of willen, maar op de handeling of het object van dat tweede werkwoord valt en staan dan gewoonlijk vóór het onderwerp, bv. *tiada dapat ditangkapnja boeroeng itoe* „het gelukte hun niet dien vogel te vangen"; *hamba hendak djadikan toeanhamba saksi* „ik wil U tot getuigen nemen". Valt echter de nadruk op het subject dat kan of wil of op het kunnen of willen zelf, dan staat het tweede werkwoord in het actief, hetzij het subject vóór of achter *dapat* enz. geplaatst is, bv. *bolèhlah toean membatja soerat itoe* „gij moogt dien brief lezen"; *tiada maoe saja menantikan dia lagi* „ik wil hem niet langer wachten". Het gebruik van het actief of passief hangt hier dus geheel af van de vraag, of de spreker den nadruk op het kunnen of willen, dan wel op de handeling legt». Iets dergelijks lezen we bij Alkema[4]): «Wanneer in een zin, die de woorden kunnen vermogen, van plan zijn, vóór het gezegde heeft, de nadruk valt op het onderwerp van de zin, staat de geheele zin in den bedrijvenden vorm: *bolèh toean mengerti akoe keroegian besar* „U kunt begrijpen, dat ik groote schade leed".».

Afgezien van de termen passief, actief etc., die men m.i. beter vermijdt en vervangt door „zg. vervoegde vorm etc.", „*me-* vorm" komen we terstond voor de vraag te staan of *dapat, hendak, bolèh* etc. hier wel werkwoorden zijn, of om de term „werkwoord" te elimineren, of ze op één lijn staan met *menantikan, mengerti, djadikan, ditangkapnja* etc. Het antwoord moet m.i. ontkennend luiden. Ten eerste zijn zij in dit gebruik steeds „grondwoordelijk", d.w.z. zij nemen nooit affixen aan. Natuurlijk, er zijn verscheiden andere woor-

---

1) D. Westermann, Grammatik der Ewe-Sprache (1907), p. 67.
2) T.B.G. 40, p. 78.
3) Gerth van Wijk, Spraakleer der Maleische Taal³, § 175.
4) B. Alkema, Maleische Taalcursus³, p. 59.

den, die ook „grondwoordelijk" voorkomen en die men toch werkwoord" noemt: *pergi, toeroen, datang,* maar deze kan men meestal zonder inbreuk te maken op het taaleigen (doch met wijziging der betekenis) door een geaffigeerde vorm vervangen: *saja toeroen dari atas koeda ini: saja menoeroenkan dia dariatas koeda ini.* En ten tweede: men kan de zg. hulpwerkwoorden *bolèh, dapat* etc. uit de zin schrappen en houdt dan toch goede, compleet Maleise zinnen over: alleen is dan het begrip „kunnen, willen, van plan zijn etc." niet uitgedrukt. Het gebruik van de „vervoegde" of *me*-vorm is in zo'n geval in overeenstemming met de regels, die daaromtrent ook in andere gevallen in het Maleis gelden: *hamba djadikan toean hamba* betekent „ik neem U tot getuige".

Gaan we eens een aantal bladzijden uit klassiek Maleise teksten op het gebruik van deze woorden en vormen na [1]). We vinden de volgende zinstypen: *akoe hendak mendjadikan meréka itoe laskar; kamoe haroes memberikan itoe kepadakoe; baharoelah engkau boleh mendapat . . . .; orang berlaki-isteri biasa berdjalan bersama²; maka iapoen tiada berani masoek;* daarnaast: *djika hendak ditangkap dan diserang dari kiri; jang... tiada dapat diloepakannja lagi,* etc. Maar naast deze gevallen, waarin de zg. „hulppraedicaatswoorden" optreden, vinden we precies eender gebouwde zinnen, waarin op dezelfde plaats zg. wijzers van tijd staan: *ra'jat M. jang telah lari tjerai-berai; tjahaja matahari jang soedah masoek; seolah² sekaliannja akan mengganti; kawan²nja soedah ditangkap; pada hari inilah akoe akan dialahkan.* En daarnaast weer staan de typen: *P. segera menjembah pada boenda baginda itoe* en *laloe segera ditegoer oleh R. S.*

Syntaktisch gedragen de woorden als *hendak, boleh* etc. in zinnen die op deze wijze gebouwd zijn zich als *telah, akan, segera* etc.

Er zijn echter ook zinnen, waarin *hendak* en dergelijke de eerste plaats innemen: *hendaklah toean berlakoe takoet; hendaklah toean tidoer dipangkoeannja; hendaklah pada malam ini kita beringat²; haroeslah kamoe djaga baik².* In dit gebruik noemt Gerth van Wijk [2]) *hendak* en dergelijke „hulpwoorden". Spat [3]) spreekt van „modale hulpwoorden". Op dezelfde plaats kunnen andere „hulpwoorden" staan: *marilah kita masoek dan minta; adapoen T. T. ini baik koebawa ke Melaka; nanti koeberi makanan kepadanja; masakan tiada dapat ajahanda itoe memohonkan.* In de zin *segeralah inangda poe-*

[1]) Voorbeelden ontleend aan Pandji Semirang, Sang Boma en Hang Toeah.
[2]) O.c., § 218.
[3]) C. Spat, Maleische Taal, § 205.

lang keroemah zou men *segera* door *hendak* kunnen vervangen. Vergelijkt men voorts zinnen als *anak itoe memanggil iboenja; anak itoe maoe m.i.; anak itoe tiada m.i.; anak itoe tiada maoe m.i.*, dan blijkt dat ook *tiada* zich syntaktisch als deze woorden gedraagt, en zo ook *beloem: K. ini beloem pernah mengantar orang perempoean.*

Ik zou in *hendak, maoe* en dergelijke geen hulpwerkwoorden, maar modale hulpwoorden of wijzers van modaliteit willen zien, evenals *akan, nanti* als wijzers of hulpwoorden van andere aard worden beschouwd, woorden die zich praktisch gedragen als „adverbia" (*segera*).

Ook in andere Indonesische talen vindt men overeenkomstige verschijnselen: tbat. *naiṅ* of *naeṅ*, bv.: *molo naeṅ unaṅ hupaṅan ho, bowan ma au tu ginjaṅ* „indien ge wilt, dat ik U niet opeet, breng mij dan naar boven". „Dit *naiṅ* en andere „willen" betekenende woorden, zoals bv. *siyol* slaan in passieve uitdrukkingen altijd op de agens", zegt Van der Tuuk[1]), „. . . . *aha siyol paṅanommu* „wat wil uw te eten iets zijn?" d.i. „wat verlangt ge te eten?". Ook Van der Tuuk heeft moeilijkheden met het qualificeren van deze woorden, maar hij redt zich er niet onaardig uit door te zeggen: „als adverbiale bepaling gebezigd, die we weergeven kunnen met „naar uw wil, volgens uw begeerte". Vandaar dat dergelijke woorden soms met andere Nederlandse aequivalenten weergegeven kunnen worden, bv. min. *na*ˢ „willen"[2]), ook, aan het begin van een zin die met een vorige zin in verband staat „opdat": *tjarikanlah dèn kintjië, na*ˢ *dèn-djahī*ˢ *badjukô* „zoek me een naaimachine, opdat ik dit baadje naaie".

Ook Berg heeft over deze woorden gesproken, in de paragraaf „De dubbelzijdigheid van het hulppraedicaatswoord" van zijn verhandeling over het Javaanse werkwoord[3]). Van „dubbelzijdigheid" spreekt deze auteur, wanneer de begripsinhoud van een bepaald adjectief (of ander woord, bv. werkwoordsvorm) zich niet richt op een substantief A, waar het primair bij past, doch op een substantief B, dat tot A in een of ander verband staat, dat door de beide substantieven in hun gegeven betekenisverhouding vanzelf gesuggereerd wordt: *een warm werkje* is niet „een werkje van hooge temperatuur", doch „een werkje, dat dengene, die het verricht, warm doet worden". Nu noemt Berg in de eerste paragraaf van zijn genoemde verhandeling verschillende

1) H. N. van der Tuuk, Tobasche Spraakkunst.
2) Van der Toorn, Minangkabausche Spraakkunst, p. 139.
3) C. C. Berg, Bijdrage tot de kennis der Javaansche werkwoordsvormen, Bijdr. Kon. Inst. 95 (1937), § 3.

verschijnselen in één verband. Bij sommige voorbeelden hebben we met semantische ontwikkeling te maken. In een geval als *hij draait de deur* tegenover *de deur draait*[1]) staan we echter voor transitief en intransitief gebruik van eenzelfde werkwoordsvorm, een vaak voorkomend verschijnsel. Voor deze en dergelijke gevallen moet men in iedere taal zelf historische verklaringen trachten te vinden.

Daarna[2]) gaat Berg over tot Javaansche gevallen van dubbelzijdigheid, bv. *sepi, sepen*, dat van A gezegd kan betekenen „B niet in zich aanwezig hebben" en van B gezegd „niet in A aanwezig zijn". Het standaardvoorbeeld van dergelijke Indonesische woorden met „dubbelzijdige" betekenis is mal. *penoeh* „vol (van een vat)" en „geheel vullend (van de vloeistof etc. die in het vat is)". Waarna hij komt tot het zg. hulppraedicaatswoord, in gevallen als *jagéné akoe arep kopatèni?* „waarom zou je mij willen doden?"; *kowé nijat dakpèk mantoe* „ik ben voornemens je tot schoonzoon te nemen"; *kajoe nangka arep ginawé koersi* „nangka-hout, waarvan stoelen gemaakt zullen worden, n. om er s. van te maken"; *prakara ikoe doeroeng bisa rampoeng* „die zaak is nog niet afgedaan kunnen worden". Roorda, wiens inzicht in deze door Berg bestreden wordt, merkte o.a. op[3]): „Een opmerkelijk taaleigen is ook het gebruik van het woord *bisa*.... „kunnen vermogen, in staat zijn" in een gezegde van een voorwerp in dien zin, dat men daarmee niet een kunnen van dat voorwerp bedoelt, maar het kunnen van een niet genoemd subject, om uit te drukken, dat men (het niet genoemde subject) dit of dat van dat voorwerp niet gedaan kan krijgen....". De ingewikkelde explicatie, die Berg dan zelf laat volgen, komt hierop neer[4]): Een praedicaatswoord vormt met een adaequaat subject een zin. Het kan echter „degraderen", d.w.z. zijn relatie tot het adaequate subject kan verdwijnen. Uit oorspronkelijke praedicaatswoorden kunnen zich bijwoorden ontwikkelen, die het praedicaat nader bepalen zonder in relatie tot het subject te staan. Er kan dus verschil in intensiteit van de saamhorigheid met het subject zijn, anders gezegd: in graad van affiniteit tot het subject. En in dit graadsverschil in affiniteit ligt nu volgens Berg de diepere oorzaak van het onderhavige verschijnsel. „Het gedegradeerde praedicaatswoord is uiteraard een tweeslachtig iets; in zooverre als het pr.w. is, staat het tot een adaequaat subject in een be-

---

1) O.c., p. 3.
2) Berg, o.c., § 2.
3) Vgl. Roorda, Beknopte Javaansche Grammatica[5], §§ 253; 254.
4) Berg, o.c., p. 33 vlg.

trekking, die van logischen zoowel als van grammaticalen aard is; logisch en grammatisch zijn dan slechts als twee aspecten van één zelfde relatie van elkander onderscheiden. Maar in zooverre het *hulp*-pr.w. is, is juist een zeker gebrek aan affiniteit tot het subject karakteristiek voor het woord, en uit dit gebrek kan voortvloeien, dat het behalve bij een adaequaat subject ook gaat optreden bij een inadaequaat subject". Ten aanzien van het door hem aldus genoemde „hulppraedicaatswoord" betoogt Berg nu verder [1]), dat „de leer van de onvolkomen affiniteit" ons dus het geval verklaart, waarin het bij een inadaequaat subject optreedt en waarin er aldus een divergentie ontstaat tussen de grammatische affiniteit en de logische affiniteit van het hulppraedicaatswoord. In dit geval spreekt hij van dubbelzijdigheid van het hprw., die van syntaktische aard is: het hprw. richt zich tegelijkertijd naar twee grootheden in de zin: „naar een subject A, dat optreedt in de feitelijk uitgesproken of neergeschreven zin F en tot hetwelk het hprw. van F louter grammatische affiniteit vertoont; en naar een X, die aequivalent is met het subject B van een niet uitgesproken of neergeschreven zin N, welke verondersteld wordt zoo geconstrueerd te zijn, dat er tusschen B en het hulppraedicaatswoord van N zoowel grammatische als logische affiniteit bestaat; met zin N wordt bedoeld de zin, naar analogie van welks constructie zin F, die A tot subject heeft, gevormd is geworden. De zinnen F en N zijn, voor zoover hun begripsinhoud aangaat, volkomen gelijkwaardig, maar de constructie, die F vertoont, kan geheel verschillend zijn van die van N, zooals van de zinnen *mijn voet doet pijn, ik heb een zeeren voet* en *ik heb pijn in mijn voet* de begripsinhoud gelijkwaardig is, doch de constructie geheel verschillend". De gegeven voorbeelden legt hij dan zo uit, dat de eerste zin gevormd is naar analogie van de „N-zin" *kowé arĕp matèni akoe*, waarin *kowé* „jij" optreedt als B, het adaequate subject van het hprw. *arep* „willen", „wensen"; de tweede naar *akoe nijat ngepèk nantoe kowé*, waarin *akoe* „ik" optreedt als adaequaat subject van het hprw. *nijat* „het voornemen koesteren". Enz. Verderop [2]) zegt hij dan nog, dat „gebleken is, dat deze dubbelzijdigheid geen eigenschap is, die den hprwoorden per se toekomt, doch dat zij een gevolg is van een onder bepaalde omstandigheden optredende analogiewerking, m.a.w. dat zij secundair is".

Lezen we Berg's betoog goed, dan krijgen we ongetwijfeld de

[1]) Berg, o.c., p. 37 vlg.
[2]) O.c., p. 44.

indruk, dat hij zich het degradatie-proces voorstelt als een in de tijd verlopend, als een historische ontwikkeling. Hieruit volgt, dat de „niet uitgesproken of neergeschreven zin N" naar zijn mening in tijd primair is. Hij staat derhalve op het standpunt dat de zinswending met de genasaleerde vorm „historisch primair" is. Maar kan hij dit met de gangbare taalwetenschappelijke methoden verdedigen? Naar mijn mening niet. De enig mogelijke verdediging van zijn standpunt zou hierin bestaan, dat hij op grond van historische gegevens in het Javaans zelf of van taalvergelijkende conclusies uit de verwante talen zou aantonen, dat in het Javaans inderdaad het zinstype met de genasaleerde vorm oorspronkelijk de enige constructie was in dergelijke gevallen. Dat aan te tonen laat hij na en ik zie ook niet, hoe hij het zou kunnen. Hij ziet bewust af van argumentatie volgens de historisch-taalvergelijkende methode: „wij moeten tot onze spijt de vraag, in hoeverre aan eenige verwante Indonesische talen argumenten ter ondersteuning van de te berde gebrachte theorieën ontleend zullen kunnen worden, voor het oogenblik laten rusten"[1]). Maar ook deze opmerking zou een linguist die de gangbare methoden aanhangt anders formuleren: immers de verwante talen behoren in zaken als deze niet achteraf argumenten te leveren ter ondersteuning van voor het Javaans opgestelde theorieën, maar men behoort de Javaanse taalfeiten te verklaren op grond van conclusies getrokken uit het totaal der regelmatige overeenstemmingen en constante verschillen van de leden der taalfamilie, waarvan het Javaans deel uitmaakt. Voorts gaat Berg klaarblijkelijk uit van de stelling, dat de uitdrukking in taal oorspronkelijk met de logisch meest geëigende vorm moet hebben overeengestemd, een stelling waarvoor hij nalaat bewijzen aan te voeren. Al wat hij zegt over N-zinnen etc. is logicistische constructie, die geen rekening houdt met taalhistorische en taalvergelijkende feiten en conclusies [2]).

Men is m.i. van de gehele moeilijkheid die Berg zich met Roorda en Kiliaan schept af, als men *arep, bisa, nijat* enz. niet houdt voor wat ze niet zijn, hulppraedicaatswoorden of hulpwerkwoorden, maar als men ze beschouwt als Javaanse tegenhangers van de Maleise wijzers van wil, wens, voornemen, mogelijkheid etc. Doet men dat, dan heeft men de zeer ingewikkelde constructies van Berg niet nodig. Deze woorden zijn indifferent ten opzichte van actief en passief.

---

[1]) Berg, o.c., p. 7, n. 1.

[2]) Zie ook Berg, Inleiding tot de studie van het Oud-Javaansch, p. 200, n. 1.

Evenmin overtuigt mij Berg's betoog[1]) ten aanzien van *paḍa dipakani* „laten wij het (paard) te eten geven" wat zou zijn gevormd naar en na *akoe paḍa mangan, akoe paḍa makani* etc. Beschouwt men *paḍa* als een meervoudswijzer die indifferent is ten aanzien van verbaalgenus, dan is men ook hier van de moeilijkheid af.

Er zijn echter — dat is onmiddellijk toe te geven — merkwaardige dingen. Tot deze groep van woorden behoren enkele die geen grondwoordelijke gedaante hebben, maar die van een genasaleerde of een *ke*-vorm: *meksa* in *pitoetoerkoe merksa ora dirèwès* „hij dreef zijn wil met geweld door, door zich niet aan mijn woorden te storen", en *kelakon* in *apa ija kelakon moeroengaké remboeg kang woes dadi iki?* „zullen we het inderdaad zien gebeuren, dat je dit plan, dat al vaste vormen heeft aangenomen gaat verijdelen"? Berg stelt, wederom zonder enig taalkundig bewijs, als „N-zinnen": *meksa ora ngrèwès pitoetoerkoe* en *nggonmoe moeroengaké remboeg kang woes dadi iki apa ija kelakon*? Ik zou liever, zo mogelijk, een taalhistorisch onderzoek instellen naar het inderdaad merkwaardige gebruik van deze vormen, waarbij men van de werkelijke functie van de gepraenasaleerde en *ke*-vormen in het Javaans zal hebben uit te gaan en niet van de er opgeplakte etiketten „actief" en „passief".

[1]) O.c., p. 41, vgl. p. 28.

Februari 1943.

DE MALEISCHE VERTELLING VAN DEN DIEF-SCHRIFTGELEERDE EN HAAR ARABISCH ORIGINEEL.

DOOR

Dr. PH. S. VAN RONKEL.

De tijd waarin men aannam dat Maleische verhalen van Mohammedaansch karakter, en spelende in Arabien en Perzië, *per se* uit het Arabisch vertaald waren ligt verre achter ons. Later bleek dat bijna al die „hikajat's" uit het Perzisch waren overgenomen. De uitzonderingen waren weinige, zooals, naar alle waarschijnlijkheid, de Alexander-roman, het verhaal van Tamīm ad-Dārī, en de bovengenoemde vertelling, gelijk ik in deel CI dezer bijdragen, blz. 120, opmerkte. Aldaar mocht ik mededeelen dat jaren geleden Dr. A. A. Cense, toen nog doctorandus, haar Arabisch origineel had gevonden; meer dan eens, drong ik bij hem aan op bekendmaking daarvan, maar steeds bezig als hij was in werkzaamheden ten aanzien van de studie van Boegineesch, Makassaarsch en de folklore van Zuid-Celebes, kon hij aan mijn verzoek niet voldoen.

Als mijn geheugen mij niet bedriegt, had hij ook een Turkschen tekst gevonden; dien had hij, goed turcoloog, kunnen behandelen, terwijl die voor ons een gesloten boek zou geweest zijn. Niet opgeteekend hebbende waar de Arabische tekst in quaestie vermeld stond — alleen „in een der oude jaargangen van het *Journal Asiatique*" was mij bijgebleven — zocht ik, doch te vergeefs, in de drie deelen van R. Basset, *Mille et un Contes, récits et légendes arabes,* 1924—1926, in Victor Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux Arabes publiés dans l'Europe Chrétienne de 1810—1885,* 12 deelen, Liège, 1892—1922, en in de catalogi der Arabische handschriften, alsmede in C. Brockelmann's onschatbaren „catalogus catalogorum Arabicorum", *Geschichte der Arabischen Litteratur, 1898—1942* niet alleen om den gewenschten tekst, maar ook teksten met gelijken of identieken titel, te vinden. Ook de om de 20 jaren verschenen inhoudsoverzichten van het (*Nouveau*) *Journal Asiatique* werden zonder resultaat geraadpleegd, totdat wij de deelen antérieur

aan dat register nagaande, het aantroffen in genoemd tijdschrift, tome VIII, 1826, bl. 193—206: „Conte arabe. Histoire du cady Mohammed Bin Mocatil et de ce qui lui arrive de la part d'un voleur qui le vainquit et lui prit ses habits", en bl. 206—219 den Arabischen tekst *Qiṣṣat al-qāḍī Muḥammad Bin Muqātil wa mā djarā lahu maʿa 'š-šāriq ḥīna galabahu wa achhaza ithyābahu"*.

Nu wij den heer Cense niet meer kunnen bereiken, nemen wij de taak van vergelijkende behandeling der beide teksten op ons.

Het verhaal was in de Maleische wereld niet beroemd, noch zeer populair, maar er zullen exemplaren van in omloop geweest zijn, waarvan slechts twee zijn overgebleven, waanaan enkele m.i. woorden gewijd moeten worden. Het eerste is beschreven in den *catalogus der Maleische en Sundaneesche Handschriften der Rijksuniversiteits-bibliotheek te Leiden,* 1899, van Dr. H. H. Juynboll, op bl. 172, waar men leest: „Deze qâdî gaat 's nachts alleen naar zijn tuin, om de *subuḥ* te bidden, doch wordt aangesproken door eenen dief. Als deze hem wil berooven, tracht de qâḍî hem door uitspraken van Allah te bewijzen, dat hij daartoe geen recht heeft, doch de dief stelt tegenover iederen firmân, een welke het tegenovergestelde bewijst, zoodat de qâḍî zich eindelijk gewonnen geeft en zich door den dief laat berooven van zijne kleederen, zijn paard en zijn ring. Later komt de dief hem zeggen, dat de opbrengst van 't gestolene nog niet genoeg is, om een huis te koopen, waarop de qâḍî hem grootmoedig de ontbrekende 45 *mitqâl's* goud schenkt".

Het tweede is vermeld in mijn *Supplement-Catalogus der Maleische en Minangkabausche handschriften in de Leidsche Universiteits-bibliotheek,,* 1921, op bl. 272. Het 1e is 19 × 14 c.M. en telt 29 bl. 15 r., het schrift is netjes, de spelling vrij goed, datum ontbreekt (d.w.z. alleen 25 December, Zondag), en als eigenaar wordt genoemd Sinjo Bising, welke naam ons onbekend is (wellicht: Wiessinck?). Een andere naam is Hikajat Pertjoeri.

No. 2, 23½ × 16 c.M. 8 bl. 16 r. is het laatste gedeelte van den „Sammelband"-Snouck Hurgronje, no. 97. Deze „maǧmūʿ" is typisch Bataviaasch, en bevat specimina van de eene eeuw geleden aldaar geliefkoosde litteratuur. Het schutsblad van het eerste stuk (het stuk zelf: het slot van den vermaarden heldenroman van Amir Hamzah ontbreekt) is gedateerd: 11 Maart 1849, en geschreven in Kampoeng Keroekoet, met de bijvoeging: de huurprijs hiervan is 15 duiten per dag, en de waarde 30 zilveren guldens. Bl. 2 bevat slechts den titel der roemruchte *Mas'alah seriboe* (G. F. Pijper's dissertatie, 1924 was

aan dat werk gewijd), met het verzoek om het slechts drie dagen ter leen te vragen tegen passende betaling, doch dan vangt het zonderlinge verhaal aan van den strijd van Radja Chandak en Radja Badar, personificaties van de befaamde gracht om Madinah (*chandaq*), en den slag bij Badr. Het volgende is het vroeger zeer bekende verhaal van Tamīm ad-Dārī, het daarop volgende: dat van den sjaich Ibn Yazīd al-Busṭāmī, dat in Catalonië heet te spelen, gelijk op bl. 278 van mijn suppl. catal. is vermeld. Het vierde is de geschiedenis der voorbeeldige echtgenoote, waarvan enkele exemplaren bekend zijn, met de onvermijdelijke aanmaning tot voorzichtige behandeling, en den prijs in „pasemat pérak kantjing", eigenaardig vroeg 19 eeuwsch. (op. cit. bl. 272).

Nu volgt, als pars leonina, de verhandeling der „Duizend Vragen" (op. cit. bl. 275), dan: het zonderlinge verhaal van 'Isā (Jesus) en den tot het leven teruggeroepen schedel (op. cit. bl. 275), de stichtelijke geschiedenis van Moses' verheerlijking op den berg Sinaï (op, cit. bl. 273), en de bekende legende van het wonder der maanspouwing vroeger alom gelezen (op. cit. bl. 276), daarna: de vertelling van den duivel en zijne verleiding (ib.), waarbij zich het ook vrij zonderlinge verhaal over Fatimah's huwelijk aansluit (op cit. bl. 277). Daarna vraagt de aandacht: het relaas van Moehammad's zalig sterven, bekend uit het Perzisch en Hindoëstānī (*wafātnāmah*), zie op. cit. bl. 277, gevolgd door de roerende legende van 'Oemar's zoon Aboe Sjaḥmah, die door zijn vader met den dood gestraft werd (ib.), en ten slotte *ons* verhaal, evenals de andere: typisch Bataviaasch, een goed specimen van plaats en tijd, met hun literairen voorkeur.

De auteur kan slechts een „'arab peranakan" (zie *Bijdragen*, dl. CI, bl. 130) geweest zijn. De inhoud is kinderlijk-romantisch, min of meer koeran- en ḥadith-achtig, beantwoordde blijkbaar aan den smaak der Maleisch-lezenden in de 18e en 19e eeuw, is als zoodanig typeerend en, als men wil, belangrijk, doch het slot komt ons zwak voor.

De vergelijking met den Arabischen tekst zal dit bevestigen. Eerst iets over die tekst-editie Het blijkt niet uit welk handschrift ze ontleend is, en de uitgever-vertaler is niet genoemd. Het kan niet anders of een van de toenmalige redacteuren moet ze uit zijne verzameling handschriften overgenomen hebben; onder hunne namen treffen ons twee van bekende arabisten: Garcin de Tassy en Silvestre de Sacy. Mogen wij veronderstellen dat laatstgenoemde, de zeer beroemde arabicus, de persoon in quaestie is? Zijne nauwkeurigheid en de voortreffelijkheid der vertaling spreken dan van zelf; alleen verbaast het

ons dat hij de koeranplaatsen citeert, zonder hoofdstuk en vers op te geven, maar in dien tijd bestond er nog geen concordantie als die welke we thans dagelijks gebruiken!

Het eerste wat ons opvalt is de eigennaam, die in de Maleische HSS Moehammad Bin Moeqābil, doch hier M. bin Moeqātil luidt, een meer waarschijnlijk nomen proprium! Verder treft ons de grootere uitvoerigheid der Maleische teksten; immers waar de Arabische spreekt van een rechter die vermaard was wegens zijn wetenschap en *adab,* en die een deskundige was als *faqīh* en de rechtsinstellingen kende, noemt de Mal. versie hem: zeer kundig in den *fiqh* en de koeranuitlegkunde, de overlevering, de wetenschap der *ḥaqīqah* en *ṭarīqah* benevens den *adab*; als de Arab. tekst slechts des rechters tuin vermeldt, beschrijft de Mal. bewerker dien als: zeer fraai, met vele boomen en eigen schoone rivieren.... en vele, verschillende zangvogels daarin, waar hij steeds vertoefde en zich baadde.

Zoo vervolgt de Arab tekst: op een nacht, op zijn bed uitgestrekt, bladerde hij in zijne boeken, en viel zijn oog op een passus waar de overlevering werd vermeld, dat de Profeet gezegd heeft: de godsdienstoefening is verdienstelijk én in de stad én daarbuiten, doch de Maleier schrijft: eens gebeurde het dat de rechter op zijn bed lag en den slaap niet kon vatten, waarop hij zijnen dienaar gelastte de lamp aan te steken. Daarna nam hij een boek en ging daarin lezen; hij kwam eene overlevering des Profeets tegen, als volgt: de slaap is de broeder van den dood; toen wilde hij niet meer slapen wegens het aanhooren van den *ḥadīth,* namelijk: ik schep grootelijks behagen in de godsdienstoefening onder de boomen en in de tuinen.

Onzes inziens zijn dergelijke amplificaties en opsieringen aan het origineel toegevoegd om aan den smaak der Maleische lezers te voldoen.

Kleine verschillen ontbreken overigens niet, zooals het noemen van het paard des rechters, terwijl het Arab. van zijne muilezelin spreekt; vreemd, want *bagal* is een bekend uit het Arabisch geleend woord in Maleische verhalen. Andere „versieringen" als Mal. de afstand van den tuin was: een *perdjalanan",* d.i. drie parasangen, drie mijl, de mijl van 4000 schreden, wijzen op ultralitterairen (geenszins geletterden) smaak des bewerkers. Soms is hij, of waarschijnlijk een copiïst, in de war met namen en termen; zoo worden de Arab. namen voor de Schorpioen, Jupiter en Mars, eenigszins verminkt.

Nu en dan heeft de Mal. den Arab. tekst niet begrepen, zooals waar deze heeft: *al-mu'min man salamat al-nās min yadihi wa lisānihi,*

(geloovig is hij voor wiens hand en tong de menschen veilig zijn) „vertaalt" gene: geloovig is hij die alle geloovigen veilig doet zijn (*mensadjaterakan!*) voor zijne tong, en wiens hand mild is, misschien meer uit zucht tot *tazjīn* dan uit onkunde!

Nu en dan verbaast ons eene vertaling van eene uitdrukking, bv. *menjantosakan seorang setengah daripada iman djoea-adanja* voor: *alḥayā yamna' al-rizq* („la honte nuit aux moyens d'existence"), maar die „vertaling" kan te wijten zijn aan eene uitlating in den Mal. tekst; trouwens de bewoordingen zijn in het Mal. lacuneus en niet duidelijk. Er zijn meer dingen die opvallen. De woordenstrijd tusschen rechter en dief is in het Arab. iets uitvoeriger, en met iets meer citaten uit de schriften; waar de laatste spreekt van de 7 *qira'at* des koerans en de *batjaan toedjoeh qira'at* noemt het Mal. slechts Aboe 'Oemar, Ibn Kathīr en Aboê 'Amir, doch de Arab. tekst noemt van de lieden der 7 *riwāyāt* niet alle doch zes, blijkbaar eene omissie! Doch over het algemeen is de Maleische versie eene getrouwe weêrgave van den Arabischen tekst te noemen, afgezien van eene omissie zooals het ontbreken van de partij schaak tusschen de beide personen, die door den rechter verloren werd, waardoor hij zijn ring, waarover reeds citaten gewisseld waren, moest afstaan. Zoude deze weglating te wijten zijn uit de overweging dat het schaakspel bij de Maleiers niet bijzonder in eere is?

Trouwens éène omissie meer of minder verandert het karakter der vertolking niet al te zeer, en niet altijd is daarvan een reden aan te geven.

Ten slotte de finale, in het Mal.: zijne vrouw zeide: mijn heer, wat doet gij door hem 45 mithqāl's te geven, waarop hij zeide: houd uwen mond voordàt gij verder praat. Zij zweeg toen, en durfde niets meer te zeggen omdat hij, de rechter, zeer boos was. In het Arab. luidt ze: „is hem (den dief) dan niet genoeg wat hij u aangedaan heeft gisterenavond, dat hij vandaag terugkomt? Zwijg, zeide de rechter, opdat hij uw spreken niet hoore en hier terugkome, en beweert dat gij zijne vrouw zijt, en dat staaft door aanhalingen uit koeran en traditie".

Dit is zeker aardiger en krachtiger dan het Mal. slot, maar overigens, we zeiden het reeds, is de vertaling getrouw; wellicht is het wegblijven van beleefdheidsvormen als *hamba, sahaja, toeanhamba* en het bezigen van familiaire woorden en suffixen als *akoe, engkau -koe* en *-moe* aan eene slaafsche navolging van het Arabische *anā, anta -ī* en *-ka* te danken.

Eindelijk de vraag of uit eene vergelijking met den Arab. tekst kan blijken welke der beide Mal. HSS. dichter bij het origineel staat. Feitelijk is het antwoord van betrekkelijke waarde, daar we het Mal. prototype niet kennen, de verschillen niet karakteristiek zijn, en het plus of minus der congruentie dikwijls van toevallige omstandigheden afhankelijk kan zijn. Edoch, waar de vergelijking met het origineel wel van nut kan zijn voor de vaststelling der juiste lezing, zal dit in de „variae lectiones" achter den tekst vermeld worden, en dan zal blijken dat no. 2 den Arab tekst beter weêrgeeft.

Dien tekst uittegeven in deze *Bijdragen* achten we, én wegens den geringen omvang — een groote tekst zoude in de *Verhandelingen* thuis behooren — én wegens het genus, de moslimsche, quasi-schriftuurlijke, Maleische „Unterhaltungslectur", waartoe deze „hikajat" behoort, wel verantwoord.

Zoo volgt dan eerst de tekst naar HS. 1738, daarna de opgave van tekstverschillen met HS. Sn. H. 97 N, met, waar zulks gewenscht schijnt, verwijzing naar het Arabische originale. (Over de Arabische tekstuitgave veroorloven wij ons slechts ééne aanmerking, nl. (op bl. 217), waar de tekst heeft: *faqāla likhādimihi*, en op dit mann. woord feminiene praedicaten volgen, merkt de uitgever op: „le mot *khādim* a évidemment ici le sens de femme, épouse, et si on l'emploie ainsi, c'est sans doute par suite de l'extrême réserve des musulmans en parlant de leurs femmes, ou de l'état de sujètion dans lequel elles sont vis-à-vis de leurs maris". Zoover ik weet is deze gissing niet boven twijfel verheven, immers (op bl. 218 r. 1 v.o.) komt de echtgenoote (*zawdjat al-qāḍī*) pas ten tooneele. Wel is waar vermeldt Dozy in zijn bekend *Supplément aux dictionnaires arabes* de beteekenis van neger-concubine, maar dit lijkt ons niet afdoende; evenwel van belang is deze quaestie niet).

1 Wabihi nasta'īn 'alā [1]) ini tjeritera daripada zaman Amir almoe'minīn soeltan Haroen arrasjid maka ada seorang kadi soeltan Haroen ar-rasjid bernama Moehammad Moeqābil maka ia sangat faham daripada 'ilmoe pikih da(n) tapsir dan hadis dan 'ilmoe hakikat dan tarikat dan 'ilmoe adab maka ada padanja seboeah boestan [2]) terlaloe indah-indah serta beberapa pohon-pohonan [3]) didalam keboen itoe serta dengan soengainja poen terlaloe indah-indah didalamnja dengan bertorap tebiknja maka boeroeng poen banjak pada pohon itoe dengan berboenji-boenji jang berbagai-bagai soearanja maka adalah **2** kadi itoe sentiasa pergi bermain-main kekeboen serta mandi kepada soengai itoe maka adalah sekali peristiwa kadi Moehammad

Moeqābil berbaring-baring ia kepada tempat tidoernja[1]) maka tiadalah ia berolèh[2]) tidoer matanja maka ia menjoeroeh kepada seorang chadimnja memasang pelita maka laloe ia mengambil soeatoe kitab maka dita'liknja[3]) (*sic*) maka bertemoe soeatoe hadis nabi[4]) dalam kitab itoe[5] bermoela tidoer itoe saoedara meti dèmikianlah laloe tiada ia maoe[6]) tidoer daripada sebab mendengarkan hadis[7]) rasoel Allah ertinja[8]) akoe terlaloe gemar sembahjang dibawa(h) pohon kajoe dan didalam keboen-keboen itoe maka berkata kadi sejogianja[9]) mengikoet hadis rasoel itoe maka laloe ia mengambil dan mengambil[10]) pakajannja maka laloe memakai ia akan pakajannja jang amat baik maka mengambil[11]) ia seékoer koeda maka berdjalanlah ia pergi kekeboennja dengaan seorang dirinja pada waktoe jang amat gelap hendak sembahjang soeboeh kepada keboennja itoe maka adalah **3** djaoehnja antara keboennja dengan roemahnja itoe soeatoe perdjalanannja itoe tiga parsah tiga mil dan soeatoe mil itoe empat riboe langkah maka tatkala sampai ia kepada sama tengah djalannja itoe maka kedengaranlah soeatoe soeara demikian boenjinja berhentilah engkau dehoeloe maka berhentilah kadi itoe maka tiba-tiba dilihat[1]) ada seorang laki-laki pentjoeri jang sangat faham kepada mentjoeri serta dengan soearanja poen terlaloe haibat maka berkata kadi tiadakah engkau maloe kepadakoe karena akoelah ini kadi kepada segala orang islam maka kata pentjoeri itoe tiadalah engkau maloe kepadakoe karena akoelah ini pentjoeri daripjada segala orang islam mengapakah engkau berdjalan kepada waktoe ini dengan seorang-orang dirimoe maka tiada engkau membawa temanmoe adalah engkau ini daripada orang jang koerang akal djoega **4** maka berkata kadi akoe keloear sendirikoe sebab waktoe soeboeh telah hampir maka berkata pentjoeri 'adjaib sekali akoe betapa engkau katakan dirimoe kadi jang besar pada hal engkau tiada mengetahoei sa'at dan waktoe dan toedjoeh bintang dan doeabelas boeroedj dan doea poeloeh delapan manzil maka betapa engkau mendjadi kadi tiada mengenal segala sa'at malam dan tiada bagimoe mengenal bintang maka berkata kadi karam bagimoe tiadakah engkau mendengar sabda nabi barangsiapa pertjaja akan bintang maka sanja[2]) kapir maka berkata pentjoeri telah benar firman Allah dan kata rasoelnja betapa adalah engkau mengambil kata nabi dan engkau tinggalkan firman Allah 'azza wadjalla[3]) maka berkata kadi olèh firman Allah Ta'ālā jang koetinggalkan maka berkata pentjoeri firman Allah Ta'ālā[4]) ja'ni sanja kami djadikan pada langit doeabelas **5** boeroedj dan dihiasi akandia bagi jang menilik dan lagi pada itoe jang lain[1]) ertinja djikalau ala kamoe daripada jang mempoenjaï

'alam [2]) nistjaja kamoe ketahoeilah [3]) firman Allah itoe maka engkau menda'wai akandia [4]) dirimoe bahoeasanja kadi daripada segala orang islam pada hal engkau tiada mengenal segala waktoe sembahjang tetapi diamlah engkau [5]) daripada mendjawab katakoe dan toeroenlah engkau daripada koedamoe dan tinggalkan pakajanmoe dan serahkan olèhmoe kepadakoe koedamoe dan pakaianmoe maka djanganlah engkau berkata bagikoe minta' bertoenggoe [6]) lagi maka akoe hendak dengan segeranja maka 'adjaib kadi daripadanja dan mendengar perkataannja demikian itoe maka berkata kadi akandia akoe bertanja kepadamoe bahoea engkau chabarkan akandakoe daripada sa'at boelan [7]) ḥālalah namanja dan bintangnja sateri pada sariḥ namanja itoelah sa'at jang terlaloe baik kiranja **6** hendak [1]) bagi segala pentjoeri djika [2]) hendak mentjoeri hai kadi maka tiadalah engkau perolèh sa'at seoepama sa'at ini dan apabila engkau hendak berdjalan maka djanganlah engkau berdjalan pada sa'at ini hingga laloe [3]) tiga sa'at ini dan lagi djanganlah engkau berkata [4]) kepada kebonmoe melainkan kemoedian daripada terbit matahari fadjar maka berkata kadi tiada akoe keloear daripada roemahkoe melainkan sebab mengikoet sabda rasoel Allah ṣalla' llāhoe 'alaihi wasallam [5]) ertinja sangat akoe gemar [6]) bahoeasanja sembahjang dibawah pohon kajoe dan keboen-keboen maka berkata pentjoeri telah benarlah sabda rasoel Allah [7]) maka berkata kadi mana sabda jang koetinggalkan maka kata pentjoeri sabda rasoel Allah ertinja maka ambil olèhmoe taulan sebeloem lagi berdjalan maka djikalau ada kiranja sertamoe taulanmoe tiada akoe hampir kepadamoe dan tetapi adalah engkau jang **7** meninggalkan akan sabda rasoel Allah sebab itoelah didjatoehkan olèh Allah ta'ala engkau didalam djaringkoe [1]) ini maka hendaklah engkau tinggalkan pakaianmoe dan pandakkan perkataanmoe dan toeroenlah engkau dariatas koedamoe maka berkata kadi kepada pentjoeri ada bagimoe 'ilmoe maka berkata pentjoeri na'am tiadaka(h) engkau dengar sabda nabi bermoela islam itoe barangsiapa mensadjahterakan segala islam daripada lidahnja dan tangannja itoe moerah maka engkau mengatakan dirimoe kadi pada hal tiada engkau mempoenjaï soeatoe daripada 'ilmoe dan tiada soeatoe daripada hadis nabi maka berkata kadi betapa katamoe demikian itoe kepadakoe maka berkata pentjoeri itoe akoe mengata bahoea engkau sangat gemar sembahjang bermoela Allah soebhanahoe wa ta'ala berfirman dan dirikan olèhmoe sembahjang dan berzakat maka barangsiapa sembahjang pada hal **8** tiada ia memberi zakat adalah seperti awan dengan tiada mengandoeng hoedjan dan barangsiapa berzakat pada hal tiada sembahjang adalah seperti sepohon kajoe dengan

tiada baginja berboeat (l. berboeah) dan adalah akoe ini hendak djoea mengambil pakaianmoe dan koedamoe daripada hisab zakat djoea karena bahoeasanja engkau laki-laki jang sangat kikir[1]) tiada memberi zakat maka djikalau engkau mati dan daripada dibangkitkan engkau dan dikira-kirakandikau[2]) olèh Allah ta'ala adakah engkau dengan firman Allah ta'ala ertinja pada hari kami meteraikan segala moeloet merèkaïtoe ertinja segala kafir kami beri kata-kata doea tangan merèkaïtoe dan naik saksi kaki merèkaïtoe dengan barangjang dioesahakannja merèkaïtoe maka hendaklah tinggalkan olèhmoe pakaianmoe dan pandakkanlah iaitoe pandaklah perkataan dan perkataan baoe[3]) toeroenlah **9** engkau daripada koedamoe maka berkata kadi bihakk Allah djanganlah engkau sakiti akandakoe dan lepaskan olèhmoe akandakoe kepada djalankoe maka bahoeasanja segala sètan jang menjakiti akan segala islam maka berkata pentjoeri itoe djika ada akoe daripada sètan maka adalah engkau daripada orang jang kafir maka berkata kadi apa dalilmoe atas demikian itoe maka berkata pentjoeri itoe firman Allah ta'ala[1]) bahoeasanja kami atas demikian ma'sijat kerasi segala sètan atas segala kafir membawa' merèkaïtoe maka berka(ta) kadi tiadakah engkau maloe daripada kadi segala orang islam dan engkau kata akandakoe kafir maka sanja sabda nabi salla lahoe 'alaihi wasallam bermoela menjentosakan seorang setengah daripada iman djoea adanja maka berkata pentjoeri itoe dan engkau tiadakah engkau maloe kepada siapa jang terlebih tahoe daripadamoe **10** 'ilmoe dan betapa akoe[1]) bolèh maloe kepada kadi[2]) apa tiada 'ilmoe ber'ilmoe dan tiada penjajang maka berkata kadi bermoela segala 'oelama moerad[3]) segala nabi maka kata pentjoeri djika engkau daripada orang 'oelama dan akoe daripada orang ahli Allah maka berkata kadi apa dalilmoe daripada demikian itoe maka berkata pentjoeri iaitoe bermoeda ahli 'l-koran itoe ahli Allah namanja[4]) karena[5]) akoe adalah daripada ahli 'l-koeran akoe batja toedjoeh kira'at[6]) maka berkata kadi chabarkanlah olèhmoe dari segala nama koeran itoe maka berkata pentjoeri itoe bahoea akoe chabarkan dahoeloe akandikau jang akoe hendak mengambil pakaianmoe dan koedamoe dan tiada koechabarkan kepadamoe jang akoe tinggalkan engkau maka lepas berdjalan maka berkata poela pentjoeri itoe bermoela segala batjaan toedjoeh masjaich dan merèkaïtoe[7]) pertama nama jang Abi 'Oemar namanja dan Abi Kathir namanja **11** dan Ibn 'Amir namanja maka tertjengang[1]) kadi daripadanja maka berkata kadi apabila ada engkau mengenal jang demikian itoe dan mengapa tiada engkau takoet akan firman Allah ta'ala dan engkau hendak menganiajaï akandakoe djoea

dan firman Allah ta'ala [2]) ketahoei olèhmoe la'nat Allah atas segala orang jang lalim bahoea engkau daripada jang mempoenjaï la'nat maka berkata pentjoeri itoe benarlah telah [3]) firman Allah itoe maka chabarkan olèhmoe akandakoe daripada orang jang lalim engkau hendak mengambil pakaiankoe dan koedakoe dengan tiada sebenarnja maka berkata pentjoeri itoe bermoela jang lalim itoe engkau menganiajaï akan dirimoe [4]) bahoeasanja engkau mengandaraï koeda jang baik dan pakaian jang soetji dan engkau keloear pada malam jang gelap ini maka bahoeasanja engkau jang kena la'nat itoe maka berkata kadi itoe tinggalkan [5]) olèhmoe lalim **12** dan takoet olèhmoe akandirimoe maka sanja bahoea Allah 'azza wa djalla befirman didalam koeran jang moelia itoe ertinja hai sekalian manoesia isi Meka(h) lainnja takoet olèhmoe akan Toehan kamoe bahoeasanja gerak jang amat sangat bagia [1]) iaitoe hampir kijamat soeatoe jang amat besar maka berkata pentjoeri itoe firman Allah ta'ala [2]) ertinja djangan kamoe poetoeskan daripada rahmat Allah bahoea sesoenggoehnja Allah ta'ala mengampoeni segala dosa behoeasanja amat mengampoeni lagi amat mengasihani dan akoe tiada tinggalkan daripada mengambil pakaianmoe dan koedamoe dan kamoedian daripada itoe taubatlah akoe kepada Allah dan sanja telah befirman Allah ta'ala [3]) dan iatoe jang menerima taubat daripada segala hambanja dan mengampoeni daripada segala dosanja dan lagi sabda rasoel Allah salla 'llahoe 'alaihi wasallamahoe ertinja barangsiapa taubat ia daripada diwasanja seperti orang **13** tiada berdosa maka tinggalkan olèhmoe pakaianmoe dan pandakkan perkataanmoe maka berkata kadi firman Allah ta'ala [1]) ertinja barangsiapa memboenoeh ia akan moemin dengan disengadja maka dibalasnja neraka djahannam dan dimoerkaï pentjoeri [2]) olèh Allah atasnja disediakan baginja siksa-[3]) jan amat besar maka berkata firman Allah ta'ala [4]) ertinja barang siapa taubat dan pertjaja dan ber'amal jang salih maka bermoela mereka itoe diganti Allah ta'ala segala kedjahatan merèkaïtoe dengan kebadjikan didalam achirat dan adalah Allah ta'ala mengampoeni dan lagi mengasihani maka bermoela akoe ini tiada hendak memboenoeh akandikau ini hanja akoe hendak mengambil pakaianmoe dan koedamoe maka berkata kadi bersabda nabi salla'llah 'alaihi wasallamahoe haram harta segala moemin seperti haram dan darahnja djoea tiada dihalkan [6]) harta seorang melainkan dengan rèlanja **14** maka berkata pentjoeri sabda rasoel Allah hanja sanja moemin bersoedara maka hendaklah [1]) engkau kasihani dengan hal akoe ini dan adalah akoe ini didalam soesa(h) jang amat sangat tinggal olèhmoe pakaianmoe dan pandakkan olèhmoe perkataanmoe

dan toeroenlah engkau daripada koedamoe maka berkata kadi firman Allah ta'ala [2]) ertinja bahoeasanja Allah ta'ala tiada ditinggalkan merèkaïtoe ni'matnja hingga meninggal [3]) merèkaïtoe barang jang ada pada diri merèkaitoe daripada kelakoean jang baik dengan ma'ṣijat maka berkata kentjoeri telah benarlah Allah dan rasoelnja dan tiada seorang meninggalkan atas dirinja melainkan engkau akoe pentjoeri jang mem.nt.ng [5]) djalan dan engkau kadi adalah engkau tidoer atas hamparanmoe dan dengan dihadap oléh [6]) segala ahlimoe dan chadam-chadammoe maka berdjalan dirimoe dengan kelakoean sendirimoe maka didjatoehkan Allah engkau didalam djaringkoe **15** ini maka tinggalkan olèhmoe pakaianmoe dan pandakkan olèhmoe perkataanmoe dan toeroenlah engkau daripada koedamoe dan djanganlah engkau tjoetjah akandakoe tjoetjahlah akan dirimoe maka berkata kadi dan takoetlah engkau [1]) akan Allah ta'ala maka bahoeasanja Allah ta'ala berfirman ertinja segala merèkaïtoe jang memakai dan memakan segala harta anak jatim dengan aniaja hanjasanja sesoenggoehnja dimemakan (*sic*) merèkaïtoe darah didalam peroet merèkaïtoe naraka dan lagi akan dinjalahi merèkaïtoe didalam api neraka sa'ir maka berkata pentjoeri itoe engkau jang telah memakan harta anak jatim maka sebab inilah didjatoehkan Allah engkau didalam djaringkoe pada hal akoe tiada hendak memboenoeh engkau tetapi akoe hendak mengambil pakaianmoe dan koedamoe maka berkata kadi sabda rasoel Allah kasihani olèhmoe kepada seorangorang dikasihani engkau olèh Allah ta'ala kasihanilah olèhmoe akandakoe dikasihani engkau olèh **16** Allah ta'ala maka berkata pentjoeri itoe akoe terlebih kasihan akan dirikoe maka sesoenggoehnja dikasihani [1]) olèh Allah akandakoe maka adalah akoe berkehendak kepada pakaianmoe dan koedamoe dan sanja telah dikaroeniaï [2]) Allah ta'ala bagikoe pakaianmoe dan koedamoe maka djika koetinggalkan dikau adalah demikian itoe daripada koerang'akal maka berkata kadi firman Allah ta'ala [3]) ertinja bahoeasanja Allah ta'ala mengeroeniaï bagi barang siapa [4]) jang dikehendakinja dengan tiada dikira-kira maka tinggalkan akoe maka berkata pentjoeri itoe firman Allah ta'ala [5]) ertinja hai segala merèkaitoe jang pertjaja apabila dikata orang bagi kamoe loeaskan olèhmoe pada tempat kedoedoekan maka loeasi olèhkamoe diloeaskan olèh Allah ta'ala bagimoe didalam soerga dan apabila dikata orang bagi kamoe berdirilah kamoe kepada [6]) sembahjang maka berdirilah kamoe ditinggalkan [7]) olèh Allah merèkaïtoe berdiri 'ilmoe daradjāt **17** didalamnja [1]) soerga dan engkau daripadakoe daripadamoe [2]) maka berkata kadi darimana akoe dan darimana engkau ini laki-laki kadi dan engkau

laki-laki pentjoeri jang sangat tahoe mentjoeri kemoedian berkata kadi firman Allah ta'ala [3]) ertinja dan pada langit rezki kamoe ertinja hoedjan jang disisakan [4]) toemboeh-toemboehan dan iaitoe rezki dan siksa dan barang jang kamoe [5]) didjandjikan daripada tempat kembali dan pahala dan siksa [6]) ertinja iaitoe disoerat pada langit maka berkata pentjoeri itoe telah benarlah Allah dan rasoelnja dan berkata pentjoeri firman Allah ta'ala [7]) ertinja kami behagikan antara kehidoepan merèkaïtoe didalam hidoep doenja dan tiada didjadikan Allah ta'ala bahagiankoe melainkan pada mentjoeri maka tinggalkan olèhmoe pakaianmoe dan pandakkan olèhmoe perkataanmoe dan toeroenlah engkau daripada belakang koedamoe maka berkata kadi tinggalkan olèhmoe akandakoe bermoela **18** manoesia banjak jang lain daripadakoe berkata pentjoeri itoe selama ada akoe mentjoeri tiada akoe melihat jang terlebih koerang 'akal daripadamoe dan tiada seorang jang terlebih bengong [2]) daripadamoe engkau keloear dengan seorang-orang dirimoe pada malam ini dari pada sebab koerang 'akalmoe dan pengenalmoe tinggalkan pakaiànmoe dan pandakkan olèhmoe akan perkataanmoe tiadakah engkau menengar sabda rasoel Allah barangsiapa membatja koeran dengan tiada ma'rifat maka sanja kafir dan barangsiapa mentafsirkan koeran dengan tiada 'ilmoe maka tempat kedoedoekannja [3]) daripada api neraka ketahoeï olèhmoe hai kadi bahoeasanja tiap-tiap seorang ada baginja kepandaiannja dan oesaha dan akoe adalah kepandaiankoe dan oesahakoe mentjoeri dan djika koetinggal akan dikau pada malam ini adalah akoe daripada orang jang koerang 'akal seoepama engkau karena bahoeasanja engkau keloear seorang-orang dirimoe pada malam ini maka sekarang baiklah **19** engkau tinggalkan pakaïanmoe dan toeroenlah engkau daripada belakang koedamoe maka sanja sabda nabi barang siapa tiada memberi manfa'at akandia 'ilmoe maka sanja berapalah [1]) malarat akandia olèh karena djahilnja dan sabda nabi bermoela tidoer orang jang malam itoe terlebih baik daripada sembahjang orang jang djahil dan bermoela tidoer orang jang malam itoe soeatoe 'ibadat dan djika ada engkau tidoer diatas hamparanmoe dan sembahjang engkau didalam masdjidmoe atau didalam roemahmoe nistjaja adalah [2]) kebadjikan bagimoe maka ta'adjdjoeb kadi bahoea lemahlah daripada mendjawab kemoedian berkata kadi bahoeasanja mentjoeri itoe tiadalah berkat maka tertawa pentjoeri itoe daripada menengar akandia maka berkata kadi [3]) bahoeasanja Allah ta'ala tiada menerima 'amal jang berboeah fasid [4]) maka berkata pentjoeri itoe sebenar-benarnja katamoe itoe engkaulah jang berboeat fasid [4]) atas **20** dirimoe sebab engkau keloear

pada waktoe ini dengan seorang-orang dirimoe maka tinggalkan olèhmoe pakaianmoe dan pandakkan perkataanmoe dan toeroenlah engkau daripada belakang koedamoe maka djikalau bahoeasanja engkau mechabarkan akandakoe dengan seriboe itoe daripada koeran dan seriboe mas'alat daripada hadis tiada djoega koetinggalkan daripada mangambil pakaianmoe dan koedamoe maka berkata kadi telah dapat[1]) tiada engkau hendak mengambil pakaiankoe dan koedakoe maka berkata pentjoeri na'am maka berkata kadi marilah engkau sertakoe berdjalan kepada keboenkoe maka djikalau sampai akoe disanja (e. disana) maka koe (e. kau) tinggalkan pakaiankoe dan koedakoe[2]) maka berkata pentjoeri itoe hai kadi adapoen perkataanmoe itoe daripada orang jang koerang 'akal djoea adanja engkau soeroeh akoe berdjalan bersama-sama dengan engkau kepada keboenmoe dan djikalau sampai kepada keboenmoe maka engkau soeroeh tangkap kepada segala chadam[3]) dan **21** kamoe ikoet akandakoe kemoedian engkau soeroèh akan chadam-chadammoe mem(oe)koel akandakoe maka kemoedian apabila poelang engkau kepada tempatmoe maka engkau doedoek kepada madjlis maka membawa'lah sekalian chadam-chadam moe akandakoe engkau soeroeh ikat[1]) akoe maka engkau soeroehkan sekalian merèkaïtoe hoekoemkan dengan hoekoem Allah itoe maka engkau salahkan[2]) akandakoe maka karena sanja firman Allah ta'ala[3]) bahoea sanja telah akoe membatja koeran dan akoe dengar barang jang telah befirman[4]) djangan kami[5]) dengan doea tangan kamoe ertinja dari[6]) kamoe kepada kebinasaan dan baiki olèhkamoe bahoesanja Allah ta'ala memberi pahala akan segala jang berboeat kebadjikan maka berkata kadi akoe berdjandji dengan engkau nama[7]) Allah tiada akoe mengobahkan djandjikoe dengan[8]) segala-segala maka berkata pentjoeri telah mentjeritera bapa'koe daripada nè(nè')koe daripada nabi barangsiapa moenkir daripada hadiskoe ini maka atasnja **22** la'anat Allah pada hal tiada akoe maoe(h) daripada[1]) mempoenja la'anat tiada akoe maoe berdjalan sertamoe takoet akoe bahoea engkau soeroeh akan chadammoe dan segala hambamoe memoekoel[2]) akandakoe maka berkata kadi akoe bersoempah bagimoe dengan soempah jang ada baginja maka berkata pentjoeri telah bertjeritera bapa'koe daripada nènèkoe hadisnja daripada Abî Hoerairah daripada 'Alî anak Abī Talib daripada nabi[3]) bersoempah dengan orang pentjoeri tiada baginja keparat dan tiada tetapi tinggalkan papaianmoe dan toeroenlah engkau daripada belakang koedamoe maka toeroenlah kadi daripada koedanja dan diberikannjalah akan sekaliannja barang jang ada atasnja kepada pentjoeri itoe bagi tiada lagi

tinggal atas kadi melainkan sehelai badjoe maka berkata pentjoeri itoe adalah sertamoe pada tempat jang lain[4]) daripada badjoe ini[5]) maka berkata kadi na'am maka berkata pentjoeri telah mentjeriterakan bapa'koe daripada nènèkoe daripada Abī Hoe(rai)rah daripada nabi **23** Allah bahoeasanja bersabda ia bermoela sembahjang orang jang bertelandjang haroes maka berkata kadi betapa koetinggal badjoe ini dan tiada kain dalam sembahjangkoe maka berkata pentjoeri tidakah engkau lihat orang jang karam daripada laoet kemoedian keloear ia dan sembahjang ia dengan bertelandjang boekan sah sembahjangnja maka ditinggalkan olèh kadi badjoenja maka diberikannja kepada pentjoeri maka dipakai olèh pentjoeri maka berdiri kadi dihadapan pentjoeri dengan bertelandjang maka melihat pentjoeri pada tangan kadi adalah soeatoe tjintjin kira-kira adalah beratnja lima miskal maka berkata pentjoeri hai kadi berilah olèhmoe akandakoe[1]) tjintjinmoe itoe apabila akoe pakai tjinjinmoe itoe senentiasa akan menjeboet[2]) akandikau dengan nama kebadjikan dan tiada akoe loepa akandikau maka berkata **24** kadi adapoen tjintjin ini koepakai karena sembahjang maka berkata kadi itoe maka djawab pentjoeri tiada wadjib membawa' tjintjin kepada sembahjang behoeasanja kadi ini adalah teramat doesta dan lagi koelihat tjintjinmoe pada kanan engkau pakai djikalau tjintjin dibawa' sembahjang adalah dikiri tempatnja maka lemahlah kadi daripada mendjawab kata pentjoeri itoe kemoedian tepekoer kadi sangat laloe ditanggalkan olèh kadi tjintjin itoe daripada djarinja maka berkata ia ambil olèhmoe engkaulah jang fakih dan engkaulah jang 'alim dan engkaulah jang kari dan engkaulah jang ahli'l-hisab laloe dilontarkannja tjintjin itoe kepada pentjoeri maka berkata kadi ambil olèhmoe[1]) tiadalah sekali-kali diberi berkat olèh Allah akandikau maka berkata pentjoeri tiada sekali-kali diterima Allah daripada perkataanmoe itoe maka tatkala soedah pentjoeri berolèh pakaian kadi dan koeda kadi dan tjintjin kadi itoe maka iapoen pergilah **25** maka berkata jang empoenja tjeritera kemoedian maka kadi poelanglah kepada tempatnja dengan doekatjitanja serta dengan terboeka kepalanja tiada bersorban dan tiada berkain maka tatkala sampai keroemahnja maka berkata kepada boedaknja perampoean bawa' olèhmoe kemari kainkoe maka membawa'lah boedak perempoean itoe akan kain maka dipakainja olèh kadi akandia dan sembahjanglah kadi waktoe soeboeh maka tatkala selesai ia daripada sembahjang maka doedoeklah ia kepada mandarsahnja[1]) tempat menghoekoemkan[2]) segala orang dengan masjgoelnja maka berkata setengah daripada chadamnja mengapa maulana kadi sangat masjgoel kami lihat

maka ditjeriterakan olèh kadi atasnja dan barang jang berlakoe baginja dengan pentjoeri itoe maka berkata jang empoenja tjeritera maka segala[3]) peristewa kadi berchabarkan merèkaïtoe[4]) dengan tjeriteranja maka tiba-tiba ada orang menjeroe diloear pintoe **26** itoe maka berkata kadi bagi chadimnja dilihat[1]) olèhmoe siapa ada diloear pintoe itoe maka keloear chadimnja itoe kepada pintoe dengan bersegera berdiri[2]) di pintoe maka berkata ia boeka olèhmoe pintoe maka diboeka pintoe itoe maka tiba-tiba dilihat ada seorang laki-laki ada atasnja pakaian kadi dan koeda kadi maka kembali chadim itoe maka berkata ia hai maulana kadi koelihat dipintoe ada seorang laki-laki ada atasnja pakaian kadi dan koeda kadi padanja dikandaïnja[3]) maka berkata kadi bagi chadimnja toetoep olèhmoe pintoe itoe djangan diberi masoek maka sebeloem sempoerna perkataan kadi maka pentjoeri itoepoen masoek doedoek ia dihadapan kadi pada hal tiada ia memberi salam atas seorang maka berkata kadi apa hadjatmoe maka berkata pentjoeri tatkala akoe poelang daripadamoe **27** itoe maka tiada akoe perolèh[1]) soeatoe soerat daripada bapakoe bahoeasanja engkau ini[2]) menilik kepadakoe maka berkata kadi (toe)toep moeloetmoe djangan engkau katakan ʻaibkoe dengan engkau daʻwaï hambamoe soepaja djangan kita berhoekoem dan katakan olèhmoe apa kehendakmoe semalam itoe maka berkata pentjoeri ketahoeï olèhmoe hai kadi tatkala akoe laloe daripada semalam itoe maka akoe membeli seboeah roemah dengan lima poeloeh miskal daripada emas dan[3]) tjintjinmoe harganja lima poeloeh miskal maka koerang daripada harganja roemah itoe empat poeloeh lima miskal dan sesoenggoehnja akoe datang kepadamoe meminta genapkan[4]) bagikoe akan harga roemah itoe jang koebeli[5]) itoe bersoeratlah kita jang tiada berdaʻwaï[6]) dan djangan lagi toentoet-menoentoet kemoedian daripada ini lagi maka berkata kadi kepada djoeroe koentji bawa olèhmoe anak koentji perbendaharaʻan itoe maka boeka olèhmoe dan ambil olèhmoe emas empat poeloeh lima **28** miskal maka diberilah kadi kepada pentjoeri itoe maka berkata kadi akoe bersaksi atas dirimoe barang siapa jang hadlir pada medjelis[1]) ini bahoea tiada lagi koetinggal[2]) antarakoe dan antaramoe daʻwa dan tiada lagi toentoet-menoentoet[3]) maka naik saksilah bagi kadi atas[4]) pentjoeri itoe dan menjoeratlah baginja soeatoe soerat dan naik saksi lah baginja tiap-tiap siapa jang hadlir dan menjerahkanlah kadi itoe akan emas itoe kepada pentjoeri dan keloearlah pentjoeri itoe daripada kadi[5]) maka berkata isterinja kadi mengapa[6]) olèhmoe hai maulana kadi dan apa perboeatanmoe semalam itoe maka datang kepada[7]) seorang laki-laki kepada tempatmoe maka engkau beri akandia[8]).

empat poeloeh lima miskal maka berkata kadi bagi isterinja toetoep moeloetmoe sebeloem lagi [9]) engkau berkata-kata maka berkata jang empoenja tjeritera ini maka diamlah isterinja itoe tiadalah berani berkata **29** [1]) lagi sebab kadi terlaloe moerka adanja tammat al-kalām adapoen hikajat ini habis tersoerat pada doea poeloeh lima hari boelan December kepada hari ahad jang poenja sinjo bising adanja.

1 [1]) Afwijkende lezingen in HS. Sn. H. 97. N.
[2]) andere doxologie
[3]) seboeah maligai dan seboeah keboen; Arab. boestān
[4]) dan tanamannja
2 [1]) dengan bertoerap tebingnja
[2]) ketidoerannja
[3]) berolèh
[4]) ditiliknja; Arab. yuṭāli'u
[5]) soeatoe baris
sabda rasoel Allah ṣalā 'llahoe 'alaihi wasallama
[6]) bermoela tidoer itoe etc.
[7]) djadi
[8]) mendengar hadisnja
[9]) akoe kemari (l. gemar); Arab. fainnī aradtu
[10]) seraja katanja akoe mengikoet
geen herhaling maar : ia mengambil pakajannja maka
3 [1]) laloe ia naik memakai dengan etc.
4 [1]) ontbreekt, en dan:
[2]) tiba-tiba iaitoe ada seorang
[3]) koesangka waktoe soeboeh soenggoehnja
[4]) dubbele uitdrukking. koeranvers: en: ja'ni soenggoehnja
5 [1]) voegt bij koeran XV: 16 en LVI: 74
[2]) 'ilmoe
[3]) kamoe ketahoeilah besar soempah
[4]) ontbreekt
[5]) dengan djahilmoe dan diamlah
[6]) bertanggoeh
[7]) daripada sa'at malam jang kita dalamnja ini maka berkata pentjoeri itoe hai kadi inilah sa'at malam boelan pada arhal namanja etc.
6 [1]) ontbreekt
[2]) djika engkau kiranja hendak mentjoeri
[3]) laloe daripada

[4]) berdjalan

[5]) maka berkata pentjoeri dan apa kata rasoel Allah maka berkata kadi sabda rasoel Allah

[6]) gemari kepada sembahjang

[7]) voegt bij: tetapi adalah engkau mengambil soeatoe kata dan engkau memboeangkan soeatoe kata maka berkata pentjoeri telah benar kata rasoel Allah soeata djoea daripada hadis nabi maka berkata kadi betapa katamoe demikian itoe kepadakoe maka berkata pentjoeri itoe engkau gemari kepada sembahjang bermoela Allah ta'ala befirman koran II: 40 (en 77) dirikan olèhmoe sembahjang dan beri olèhmoe zakat maka barangsiapa sembahjang pada hal tiada ia memberi adalah seperti awan dengan tiada mengandoeng hoedjan dan barangsiapa berkata pada hal tiada sembahjang adalah seperti sepohon kajoe dengan tiada baginja berboeah dan adalah akoe ini hendak mengambil pakaianmoe dan koeda daripada hisab djoega etc. als op bl. 7 en 8 van HS. 1738; no. 1 staat dichter bij het Arab.

7 [1]) ontbreekt; overigens anders geredigeerd; o.a. zijn hier de koranverzen in Arab. tekst met Mal. vertaling vermeld. nl. XXX: 65 en XIX: 86

8 [1]) bachil; Arab. radjul bachīl

[2]) ontbreekt

[3]) ontbreekt

9 [1]) koeranvers XIX : 86 bijgevoegd, vertaling eenigszins anders

10 [1]) engkau

[2]) de volg. 5 woorden ontbreken; verder corrupt

[3]) moeridnja akan

[4]) ontbreekt

[5]) ontbreekt

[6]) koeran-aanhaling

[7]) Nāfi' dan Ibn 'Oemar dan Ibn Kathīr dan Aboe 'Oemar dan Hamzah dan Koesāidan Ibn 'Amir; als in Arab.

11 [1]) ta'adjdjoeb; Arab. idem.

[2]) bijgevoegd koeran VII : 42

[3]) telah benarlah

[4]) dirimoe baik dan atasmoe pakaian

[5]) Allah befirman didalam koeran jan moelia itoe XXII : 1 ertinja hai segala maroesia isi Mekah dan lainnja

12 [1]) besar; hampir kijamat etc. ontbreken

2) voegt bij koeran XXXIX : 54 en dan: ertinja djangan kamoe segan sanja daripada raḥmat Allah
3) voegt bij koeran XLII : 24

13 1) voegt bij koeran IV : 95
2) ontbreekt
3) ‘adab
4) voegt bij koeran XIX : 61, dan volgt hetgeen in het andere HS. op bl. 7 staat
5) ontbreekt
6) dihalalkan

14 1) hendaklah baik-baikkan antara segala kamoe maka hendaklah engkau kasihani
2) volgt bij koeran XIII : 12 (incompleet)
3) meninggalkan
4) voegt bij koeran XII : 2
5) memet.ng (?) djalan
6) vier woorden uitgelaten

15 1) akoe
2) voegt bij koeran IV : 11

16 1) ontbreekt
2) aniaja
3) niet ingevuld
4) barangsiapa bagi dikehendaki en voegt bij koeran III : 32
5) voegt bij koeran LVIII : 12
6) ontbreekt
7) ditinggikan segala jang pertjaja daripada kamoe dan ditinggikan olèh Allah ta‘ala merèkaïtoe jang diberi ‘ilmoe daradjāt

17 1) didalam
2) dan engkau daripadakoe dan akoe daripadamoe
3) voegt bij koeran LI : 22
4) disebabkan
5) voegt bij: jang
6) saksi
7) voegt bij koeran XLIII : 31

18 1) dari selamanja
2) bingoeng
3) kedoedoekannja tempatnja

19 1) beròleh
2) adakah
3) voegt bij koeran X : 81

4) fasad
20 1) ta' dapat
2) koedamoe
3) chadamkoe
21 1) serta akoe diikat
2) engkau soela(h) akandakoe
3) voegt bij koeran V : 42
4) voegt bij koeran II : 192
5) kawoe kikir
6) diri kamoe
7) dengan nama Allah
8) dengan engkau sekalī-kali
22 1) daripada jang empoenja
2) voegt bij : merèkaïtoe
3) weglatingen en verward, nl. dan tiada akoe maoe berdjalan sertamoe takoet akoe bahoea akoe engkau soeroeh akan chadammoe dan segala hambamoe memoekoel merékaïtoe akandakoe, eene herhaling dus.
4) tempat lain
5) weglating
23 1) bagikoe
2) menjeboet-njeboet
24 1) ia olèhmoe
25 1) mandjlis tempatnja; Arab. ilā manziliki manzilihi
2) mehoekoemkan masjgoelnja; Arab. maksūr al-chāṭir
3) sekali
4) memberi chabar akan merékaitoe dengan chabarnja
26 1) lihat
2) diri
3) dikandaraī
27 1) akoe perolèh
2) kadi ini
3) dan adalah
4) meminta' genap
5) beli
6) da' wa-menda'waī
7) emas berat
28 1) mendjelis
2) tinggal
3) toentoet

[4]) dan pentjoeri itoe dan rélanja kadi dan pentjoeri itoe

[5]) roemah kadi; Arab. wacharadja al-sāriq wawada'ahu wa'n-ṣarafa

[6]) mengapakah maulana kadi dan apa perboeatan

[7]) kepadamoe

[8]) emas akandia

[9]) sebeloem bahoea

[10]) berkata-kata

29 [1]) berkata-kata daripada perihal ahwalnja itoe dan tiada dikatahoeï apa hai segala toean-toean jang mengerti dan mengetahoeï hendaklah fahamkan tammat al-kalam wa'llah a'lam bissawāb hai segala toean toean jang membatja djikalau ada lebih dan koerang toean-toean tolong tambahi olèh sahaja tiada sempat lagi dan djikalau ada koerang toean tambahi soepaja djadi patoet sebegitoe djoea

Eigenlijke tekstcritische vergelijking was hier slechts zelden te maken, doch genoeg om vasttestellen dat het HS. Sn. H. 97 den Arabischen tekst beter weêrgeeft dan het andere manuscript.

CORRESPONDENTIE VAN DIRK VAN HOGENDORP MET ZIJN BROEDER GIJSBERT KAREL.

DOOR

E. DU PERRON—DE ROOS.

De brieven die hier volgen, zijn door Dirk van Hogendorp, op weg naar en tijdens zijn verblijf in Indië, geschreven aan zijn broer Gijsbert Karel; vanaf het oogenblik dat hij met het eskader-Van-Braam van Texel vertrok, tot kort vóór zijn arrestatie, en schorsing als Gouverneur van Java's Oosthoek op 1 Januari 1798. De brieven berusten op het Rijksarchief in den Haag; herhalingen en particuliere aangelegenheden heb ik samengevat of weggelaten. Eraan toegevoegd zijn het *Verhaal van de vervolging, aan Dirk van Hogendorp door de Commissarissen Generaal en de Regeering van Nederlandsch Indien aangedaan*, waarvan het ms. eveneens op het Rijksarchief ligt; *Korte Leevensschets van Dirk van Hogendorp* (door hemzelf). Het materiaal is verzameld door E. du Perron, die een studie maakte van de figuur van Dirk van Hogendorp, waarvan een gedeelte verwerkt is in de in Groot Nederland van Oct.-Nov. 1940 gepubliceerde hoofdstukken van den onvoltooiden roman *Zich doen gelden*.

Dirk van Hogendorp was op zijn 21e jaar teruggekomen uit Duitschland, na een duel dat hem een welkome aanleiding was geweest om ontslag te nemen uit den pruisischen dienst; hij was toen in Koenigsberg luitenant bij de Grenadiers; en kreeg zijn ontslag met den rang van kapitein. Gijsbert Karel en hij waren beiden als kleine jongens op de Kadettenschool in Berlijn geplaatst voor hun militaire opleiding. De militaire opvoeding zou Dirk zijn leven lang bijblijven, veel meer dan dit bij Gijsbert Karel het geval is geweest. Bij de zaak van Banda's overgave door Boeckholt b.v., waarover hij een geruchtmakende brochure schreef, die een van de onmiddellijke oorzaken werd van zijn arrestatie, was het in de eerste plaats de militair in hem die verontwaardigd was.

Gijsbert Karel heeft later — in Juni 1830, op een omslag waarin hij papieren van Dirk bewaarde — verteld, hoe het lid van de Staten-Generaal Baron van Brakel, toen Dirk op zijn 21e jaar uit Duitsch-

land terugkwam, op het tijdstip dus ongeveer waarop de hier volgende correspondentie aanvangt, van hem zei: „men kan alles van hem maken, generaal, ambassadeur, staatsman, alles wat men wil."

Curieus is, hoe men zelfs in deze correspondentie, waarbij men de antwoorden mist, het verschil tusschen de toch aan elkaar verknochte broers herkennen kan. Gijsbert Karel op den achtergrond is ook hier de beheerschte, de schijnbaar oudste der beide broers, hoewel hij een jaar jonger was dan Dirk; tegenover Dirk met het heldere hoofd en het „lastige karakter", in eeuwige geldnood, slecht zakenman, die zich voortdurend de illusie maakte dat hij door „handige zetten" zijn finantieele positie zou kunnen consolideeren; het eenige middel trouwens dat hem in Indië, waar het salaris zoo gering was, dat hij het zijn zusters als speldegeld afstond, overbleef, wanneer hij zich niet op de gebruikelijke manier wilde „rijk stelen". Met zijn neiging tot grootspraak ook, en zijn eeuwig geloof — getuigend van een eigenlijk nogal naief cynisme — in de almacht van recommandaties uit het vaderland. Zie overigens zijn verantwoording hierover in den brief van 10-XII-1792 (p. 173).

In nagelaten aanteekeningen schrijft E. du Perron: De „ontdekking van de Javaan" door D. van Hogendorp geschiedt — niet *geheel*, maar grotendeels — bij toeval. De stoot mag komen door Rousseau (waarde van den natuurmens — slavernij als euvel); maar: verderop wordt de Javaan ontdekt terwijl *hoofddoel blijft* handelsbelang van de Compagnie, — en dus van dienaren als D. zelf.... D. v. H. was dus tenslotte: minder een voorlooper van Multatuli dan van Van Hoëvell.... en van de „vrije-arbeid" en zogeheten „liberale" partij."

En in een bespreking van de prullige biografie van Pierre Mélon, *Le Général Hogendorp*[1]): „Dirk, in wezen wellicht genialer dan zijn beroemde broer Gijsbert Karel, d.w.z. van een spontanere, rijkere, veel minder tot het uiterste geëxploiteerde genialiteit, is vooral boeiend door de complicaties in zijn karakter, waardoor hij zijn beste kansen soms verspeelde. Hoogmoedig was hij niet minder dan Multatuli, aan wiens impulsiefheid zijn karakter soms herinnert; maar hij was als militair opgevoed en het was de militair, dien Napoleon, toen hij reeds vijftig was, in hem nog herkende en voor wien hij een nieuw leven opende.

.... Deze man, die meer dan Multatuli voorlooper was van de liberale koloniale politiek, en die — al had hij dan het noodige in de

---

[1]) N. R. C. 25-VIII-'38.

engelsche koloniën waargenomen en had hij den Javaan niet ontdekt zonder Rousseau aan den eenen kant en het belang van de vervallen Compagnie aan den anderen — zijn tijd zoover vooruit was, dat men gerust zeggen mag, dat bij hem de geestesgesteldheid aanvangt die een nieuwe wending na dien van Coen zou beteekenen."

Toen de jonge Dirk van Hogendorp dus in 1782 terug in Holland kwam, wilde hij bij de marine, om te dienen tegen Engeland. Want, zoo verklaart hij dit in zijn *Mémoires* [1]), „comme une justification de ma conduite ultérieure, qui ne s'est démentie dans aucun temps,.... d'après le point de vue sous lequel j'avois étudié l'histoire de ma patrie, je me sentois une prédilection décidée pour ce qu'on nommoit le système ou le parti d'alliance avec la France contre l'Angleterre, que je considérois, — en suivant tant de grands politiques et tant d'hommes d'état de mon pays, parmi lesquels on compte plusieurs de mes ancêtres, — comme la rivale et l'ennemie de notre prospérité commerciale."

Nu zou hij, hoewel al kapitein in het leger, bij de marine weer van onderaf hebben moeten beginnen. Admiraal van Kinsbergen, vriend van de familie Hogendorp, liet hem daarom benoemen tot kapitein bij de landingstroepen van het eskader-Van-Braam. Op het oogenblik dat de correspondentie aanvangt, wachtte Dirk van Hogendorp dus voor Texel het vertrek af, aan boord van de *Utrecht*, onder commando van Van Braam zelf.

Dat Van Hogendorps inzichten in 1802 voor het Charter geraadpleegd, en in de grondwet van 1814 gevolgd zijn, is bekend [2]). Ook dat hij altijd is blijven verlangen naar een Gouverneur-Generaalschap, het ook bijna gekregen had, maar dat Daendels ten slotte in zijn plaats is gegaan, en op een ruwe manier soms toch wel in den geest van Van Hogendorp heeft gewerkt, vooral ten opzichte van de ambtenaren. Toen hij na zijn veelbewogen carrière van generaal-aide de camp van Napoleon, na 1813 noch in Frankrijk noch in Holland meer terecht kon, heeft hij een toevlucht gezocht in Brazilië, waar hij op zijn kleine plantage *Novo Sion* opnieuw koffie en peper plantte, zijn Mémoires schreef, en in 1822 gestorven is [3]).

---

1) Hfdst. II.

2) Vgl. Dr. F. W. Stapel, Uit de Wordingsgeschiedenis van het Charter van 1804 (Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde 1933, II en III).

3) N.B. Ik heb de spelling min of meer gemoderniseerd, in bijna alle substantieven de hoofdletters door kleine vervangen, en de leesteekens veranderd — een overmatig gebruik van komma's vooral — in dien zin, dat de tekst zoo

L'Utrecht au Texel ce 28 Février 1783.

... Je deviens de jour en jour plus content de ma position. Je fais de grands pas dans la connaissance des noms de toutes les différentes parties dûs vaisseau. Le dedans je le connais déjà parfaitement; comme aussi les màtures, et les principaux cordages. Le froid m'a empêché de monter encore jusqu'à la pointe du mât; cependant le voyant faire tous les jours à tant de gens, mes yeux s'y accoutument et je le ferai certes aussi. On dit pour sûr que nous irons en Zeelande; j'en serais bien aise, surtout pour voir Sandrik; et puis je pourrai faire encore une emplette d'une commode, que je puis fort bien placer dans ma hutte à la place du grand coffre. Mr. van Braam m'a donné le premier ce conseil, et je l'aurais déjà fait venir d'Amsterdam, si je n'avais craint qu'il viendrait trop tard; mais si nous allons en Zeelande il me sera plus facile de le faire venir de Middelbourg. Aujourd'hui le vent commence à tourner du côté de l'Est, mais il n'est encore assez stable pour pouvoir partir, ce qui me chagrine beaucoup; car je commence à m'ennuyer de rester si longtemps à la rade.

Je vous écrirai encore d'ici, si nous allons en Zeelande ou non. Si nous y allons, je vous prie d'en avertir Sandrik, pour que nous ne manquions pas de nous voir. Je crois que je pourrais aussi bien aller pour un jour à Middelbourg. Le proverbe „les absents ont tort" me fait toujours un peu peur, que je ne sois oublié à l'érection du Corps de marine; ou tellement placé sur l'aile gauche, que ce ne soit pire que d'être oublié. Il faut toujours considérer que je suis près de 22; qu'à mon retour j'aurai 24, peut-être 25, et qu'alors je devrais être pire qu'une bête, pour n'être aussi bon marin qu'aucun des lieutenants à notre service; enfin je me fie à vous; à ma chère Mère et à ceux qui me veulent réellement du bien. Pour Kinsbergen, je crois bien qu'il me veut du bien; mais il veut être si strict sur le temps de service; cependant je lui écrirai encore avant mon départ, et j'espère que ma lettre aura un bon effet. De Cap je tâcherai d'engager Mr. van Braam à lui écrire sur mon sujet, et alors je lui écrirai aussi.

---

duidelijk mogelijk wordt voor den hollandschen lezer: de zinsbouw is n.l. over het algemeen toch meer hollandsch dan fransch. De spelling van eigennamen varieert nogal: b.v. van Overstraten en van Overstraaten, Sieberg en Siberg, etc. Fouten die de tekst al te onduidelijk maakten, heb ik af en toe verbeterd. Als jongen correspondeerde Dirk met zijn broer in het duitsch, met zijn moeder in het fransch; zijn nederlandsch verraadt dan ook zijn duitsche opvoeding, en zijn fransch de nadeelige gevolgen van deze talen-verwarring!

Adieu mon cher frère, soyez sûr de mon amitié, et comptez sur ma promesse de vous écrire pendant le voyage.

D. v. Hogendorp.

Voordat zij de Kaap bereikten, schreef Dirk aan Gijsbert Karel over zijn bevindingen aan boord, en beklaagde zich — een thema dat hij, toen hij eenmaal in Indië was, nog herhaaldelijk op zou vatten — over het ondeskundige varen dat de Hollanders toen deden. Later komt hij er ook in zijn *Mémoires* nog op terug: „Le commodore Van Braam, excellent marin pratique, n'entendoit rien à la théorie, et par conséquent n'en fesoit nul cas; sentiment qui lui étoit commun avec tous les officiers du vaisseau, dont les deux premiers avoient été pris dans la marine marchande, comme on avoit été obligé de le faire pendant la guerre d'Amérique à cause du manque d'officiers instruits. Tous les autres étoient des jeunes gens sans expérience, et novices dans cette carrière pour laquelle ils n'avoient pas même été élevés. Cette ignorance générale avoit pour cause un grand défaut qui existait alors dans la marine militaire de la république. Tous les calculs de la navigation étoient faits à bord par les pilotes embarqués à cet effet sur les vaisseaux de guerre. Ces pilotes, jadis très instruits pour leur temps, n'avoient guère fait de progrès depuis deux siècles, que la science de la navigation et celle même de la construction navale demeuroient stationnaires en Hollande, de sorte qu'après avoir été sans contredit la première puissance maritime du monde, il y avoit déjà un siècle que nous voyions les Anglois nous dépasser et nous laisser loin derrière eux. Tirés pour la plupart des classes inférieures de la société, ces pilotes, sans instruction que l'habitude aveugde de leur métier, n'étoient guère et état de guider les jeunes officiers et les garde-marines dans l'étude d'une science dont ils ne connoissoient pas les principes et dont ils ne soupçonnoient même pas les développements possibles. Je citerai un exemple. Le premier pilote de notre vaisseau soutenoit quqe le soleil tournoit autour de notre terre qui se trouvoit au centre, que rien n'étoit plus clair, qu'on le voyoit. Il ajoutoit qu'à chaque lune Dieu en créoit une nouvelle; qu'il ne falloit pas s'en étonner, puisque Dieu est tout-puissant. Il étoit impossible, suivant lui, de trouver les longitudes en mer; il y auroit même eu de l'impiété à le tenter: Dieu ne le vouloit pas. A mon âge il étoit naturel d'entendre impatiemment de tels discours; je fesois moi-même les observations, et je répondois les preuves en main. D'après le calcul des pilotes, nous devions voir le cap de Bonne Espérance, tandis que

d'après le mien nous en étions encore à plus de cent lieues, et le résultat prouva que j'avois raison: ce qui ne réussit guère à les convaincre, et ne fit que m'attirer leur haine et toutes sortes de dégoûts" [1]).

Dirk leest aan boord dan ook boeken over zeevaartkunde, boldriehoeksmeting en astronomie: „rien ne me manque", schrijft hij aan zijn broer, „hormis l'Astronomie de Lalande; je donnerais 20 ducats pour l'avoir, car tous les calculs de la connaissance des temps sont fondés sur le livre...."

Verder een boek over de Amerikanen, Egyptenaren en Chineezen, dat hij al twee keer gelezen heeft, en waaraan hij wel een derde maal zou willen beginnen, en Raynal over de europeesche handel „dans les deux Indes", dat hij ook Gijsbert Karel sterk aanraadt.

In een ongedateerde brief van vóór de Kaap (*Mei, Juni '83*), deze persoonlijke noot als uitleg waarom hij toch een carrière in Holland, en aan land, wil zoeken:

„....vous savez mes desseins touchant le mariage, et bien loin qu'ils soient affaiblis, ils se sont affermis au point que je suis plus amoureux que jamais, et bien décidé à la rechercher en mariage aussitôt que je reviendrai en Hollande. Je sais bien qu'un frère ne peut pas faire l'amour pour l'autre, mais il peut bien veiller un peu sur ses intérêts, et donner des assurances de sa constance; en cela j'espère que vous ne voudrez pas me desservir, mais qu'au contraire vous voudrez bien ne pas m'oublier, et faire en sorte que je ne sois pas oublié. Si alors je parviens à ce bonheur, et que je puis me flatter de pouvoir mener une vie heureuse, vous sentez bien que je n'irai pas servir dans des emplois subalternes, et qui m'assujettissent à mener une vie vagabonde; à moins qu'on ne fasse d'assez bonnes conditions, qui puissent contenter mon ambition, que je ne me défends pas d'avoir." Dit huwelijk, met een uit Indië afkomstig jong meisje in Holland, is overigens niet doorgegaan.

In Indië zag Dirk zijn vader Willem van Hogendorp terug als administrateur van Onrust, voordat hij met het eskader naar Malacca vertrok. Toen hij terug kwam van die expeditie (eind October '84) had zijn vader al de reis naar Holland ondernomen, dat hij echter nooit bereiken zou, want zijn schip leed, met vier andere van de Compagnie, schipbreuk; waarschijnlijk, schrijft Dirk later in zijn *Mémoires*, omdat zij overbeladen waren met smokkelwaar, wat ge-

---

[1]) *Mémoires*, hfdst. II.

regeld voorkwam, dankzij ,la corruption commune à toutes les branches du service à Batavia, et presque légitimée par le détestable système de la Compagnie de mal payer ses employés, favorisant une cupidité qui n'avoit plus de bornes...." Dirk zelf heeft trouwens aan de Kaap-kolonie voor het eerst de deplorabele gevolgen geconstateerd van het monopolie van de O. I. C.[1]).

De eerste brief uit Indië is ongedateerd, en moet van *voorjaar '85* zijn:

„Mon cher frère Charles!

Quoique j'avais déjà fermé mon paquet, je ne puis m'empêcher de vous écrire encore quelques lignes; pour vous marquer l'intérêt que je prends à votre heureuse délivrance du danger où vous vous êtes trouvé, pendant votre voyage en Amérique. Notre cher père vous informera de mes affaires, et de mes projets; je crois que vous ne désapprouverez pas mes vues, et que vous voudrez bien vous intéresser pour moi, si l'occasion se présente.

Nous venons de faire une rude campagne, mais en Hollande on dira, qu'est-ce-que Rio? qu'est-ce que Salangor? je le sens, mais si par l'ignorance du public, nous serons privés d'un peu de gloire, je me contenterai volontiers du sentiment intérieur d'avoir fait mon devoir, et d'avoir sauvé la Compagnie d'un grand danger, de sa ruine. Sans nous le Détroit de Malac, et toute la côte de Malaie, était perdue sans ressource. Quiconque connaît les intérêts de la Compagnie, sait ce que cela veut dire[2]). Adieu, très cher frère, que je croyais mort, et que j'ai pleuré dans un moment où j'avais besoin de fermeté. Adieu, je suis jusqu'à la mort

votre D. de Hogendorp.

(Achterop: pour mon cher Charles)

Het avontuur van Gijsbert Karel waarop Dirk zinspeelt, vertelt hij later in zijn *Mémoires:* Gijsbert Karel had in het gevolg van den gezant Van Berckel, een familielid, een reis naar Amerika gemaakt, kort na Dirk's vertrek uit Holland. De „Erfprins", het oorlogsschip waarop zij reisden, raakte bij de amerikaansche kust in nood, en Gijsbert Karel werd door den kapitein in een visschersboot naar den wal gestuurd om hulp te halen. Toen hij met booten terugkwam, was

---

1) *Mémoires,* hfdst. IV.

2) Een uitvoerige beschrijving van de expeditie-Van Braam vindt men in de *Mémoires* hfdst. III. Brieven van tijdens den tocht zijn er niet.

het schip al aan het zinken, en alleen de kapitein en enkele leden van de bemanning werden gered.

In Maart '84 kwam het eskader in Batavia aan, waar men in geen twee eeuwen een oorlogsschip van den Staat had gezien.

Nu volgt een ongedateerde brief in het nederlandsch, waarin Dirk zijn broer om aanbevelingsbrieven uit Holland verzoekt, en zijn voornemen te kennen geeft om ook buiten het krijgswezen zijn vaderland te dienen. De voornaamste ambten in Indië vielen namelijk aan burgerlijke dienaren ten deel. Verder vraagt hij om boeken, en voor zijn aanstaande vrouw „een forte piano zo als dezelve, kort voor mijn vertrek uit Duitsland, sterk gebruikt wierden; namentlijk met een zijde klep boven de snaaren, die men met een veer, open en toe kon laten gaan."

Vóór zijn verloving met de dochter van den vice-voorzitter der schepenen van Batavia, Bartlo, „une fille fort jolie, et que avoit reçu une éducation plus soignée que celle qu'on donne aux femmes dans ce pays", speelt zich nog een romantische geschiedenis af. Kort na zijn aankomst in Batavia werd hij verliefd op de jongste dochter van den Gouverneur-Generaal Alting. Het jonge meisje beantwoordde zijn gevoelens; Willem van Hogendorp, die toen nog in Indië was, hechtte, ondanks een zekere animositeit tusschen hem en den Gouverneur-Generaal, zijn goedkeuring aan Dirks plannen, maar Alting zelf stond hem voorloopig nog slechts toe haar het hof te maken. Bij zijn terugkomst van de expeditie-Van Braam staan de zaken er heel wat slechter voor: de familie van den Gouverneur-Generaal en vooral zijn schoonzoon Sieberg, gouverneur van Semarang, met wien Willem van Hogendorp vóór zijn vertrek naar Holland ruzie had gehad, werken hem tegen. De Gouverneur-Generaal was bovendien niet gesteld op Van Braam, en nog minder op de komst van de oorlogsschepen, „qui l'inquiétoit et le forçoit à s'observer davantage dans sa conduite". Constance Alting zelf, zestien jaar oud, vertelt hem dat zij volstrekt niet wenscht te trouwen met den man dien haar familie voor haar heeft uitgezocht, den juist in burgerlijken Compagniesdienst uitgekomen Umbgrove. Zoowel Sieberg als Umbgrove zal Dirk van Hogendorp later nog vaak als vijanden in zijn ambtelijke loopbaan tegenkomen. Dirk had intusschen de marine verlaten, en woonde als kapitein van de „dragons de la garde" te Batavia. Op een avond bij maanlicht, verscheen Constance Alting bij hem thuis om er te blijven, en zoo haar vader te dwingen zijn toestemming te geven tot het huwelijk. Dirk „week echter niet van het pad der deugd af", ver-

telt hij in de *Mémoires,* maar bracht haar in tranen terug naar huis. Kort daarna vond haar huwelijk met Umbgrove plaats; Dirk was verplicht het feest bij te wonen, en gedurende het souper stuurde zij een slavin met een ring en eenige andere juweelen naar hem toe, en ook met de boodschap, dat haar hart hem nog altijd toebehoorde, „et ne seroit jamais à aucun autre, surtout à celui qu'on l'avoit contrainte d'épouser. Je voulus éviter un scandale funeste pour elle; je lui renvoyai le lendemain ses byoux par une main sûre"[1]).

De volgende brief is belangrijk, niet alleen omdat de jonge Dirk van Hogendorp er voor het eerst de carrière die hij hoopt te maken, onvoorwaardelijk in verband ziet met een te verwachten *hervorming* van het koloniaal bestuur, maar ook omdat hij karakteristiek is voor zijn persoonlijkheid. Typisch, vooral ook bezien vanuit de latere ontwikkeling van deze beide historische figuren, is het dat Dirk, sprekend over het „team" dat hij met Gijsbert Karel vormen wil, daarbij zoo sterk de tegenstelling tusschen hun beider individueele talenten in het oog houdt: niet alleen het idee dat men er via de familie moet komen drijft hem, maar ook dat men zoo de kans moet trachten te scheppen voor *individueele* ontplooiïng („être *employé"*!) ; Dirk staat hier midden in den overgang tusschen het regententijdperk en het doordringen, weldra, van de ideeën der fransche revolutie, die er twaalf jaar later toe zullen meewerken dat hij een andere politieke keuze doet dan Gijsbert Karel. Iets van naderende romantiek (de twee broers hebben in Duitschland samen Rousseau gelezen) ligt er in de passage: „Que ne peuvent quatre frères...." Wanneer hij zijn eigen talenten opsomt, komt hij ook altijd, met een soort koppige eenzijdigheid, op zijn persoonlijke, karakteristieke eigenschappen terug, en laat de meerderheid op het gebied van ge-etiketteerde kennis graag aan Gijsbert Karel. Zelfs zijn concreet, en zoo practisch, kennen, later, van taal en volk in Indië, was in dien tijd iets dat buiten de geijkte ambtenaren-bekwaamheden viel.

à Batavia, ce 25 juillet 1785.

Mon très cher frère, et intime ami Charles!

J'ai un an de plus que vous; cependant je sais que vous avez infiniment plus de connaissances que moi. Je sais apprécier votre savoir et votre mérite; et estimer votre vertu, et vos sentiments. Je n'en suis pas jaloux, comme peut-être autrefois; je suis mûri avec l'âge,

---

[1]) *Mémoires,* hfdst. IV.

et mon esprit et mon coeur se sont formés, par les revers et les étranges aventures qui m'ont fait rouler dans ce monde. Cependant malgré cette infériorité et malgré la nullité de ce que je sais, auprès de ce que j'aurais pu savoir, je crois qu'une certaine ambition, un fonds de droiture de mon coeur, et un esprit soutenu d'une tête assez capable de comprendre des idées, et cultivée par une expérience pratique, je crois, dis-je, qu'avec cela, je puis encore être de beaucoup d'utilité à ma patrie, faire honneur à ma famille, et établir le bonheur de mes jours. Or il s'agit ici, mon cher Charles, que nous soyons d'accord, et que nous voulons nous entre-aider l'un l'autre. Nous devons faire cause commune, et travailler sur le même but. Vous vous dévouez au bonheur, au bien-être de la patrie; vous voulez soutenir, élever notre famille, et vous procurer par là le bonheur et la félicité de vos propres jours. J'ai le même but, les mêmes desseins, et si nous sommes d'accord, nous pouvons indubitablement mieux réussir, vous dans la patrie, et moi dans l'Inde, que si nous étions ensemble. Jetezl es yeux sur la situation de la Compagnie, et de ses Colonies! ensuite sur les grands intérêts, qui la lient à la mère patrie; vous verrez que le temps d'une révolution, ou d'un changement dans la Direction est proche; que du moins il doit y avoir une réforme. J'ai l'ambition d'être utile à ma patrie, j'ignore si j'en ai les talents. Pour mon métier, j'ose dire que je le sais, et j'en ai donné des preuves qui dans d'autres temps m'auraent mérité des récompenses. Présentement je n'en ai d'autres fruits que d'avoir dépensé de l'argent; d'avoir ruiné ma santé; et la satisfaction intérieure d'avoir fait mon devoir est tout ce qui m'en reste. Je ne sais si vous me comprenez; mais je l'espère. Vous aurez du crédit, cela ne peut manquer. On manque de gens instruits, d'hommes droits; on vous cherchera, et vous serez employé; cela vous mettra dans l'occasion de me pousser ici. Si j'obtiens du crédit dans ce pays; si je parviens à y jouer un rôle, cela ne peut que cimenter votre influence dans les affaires, et de cette manière, en nous entr'aidant, et en étant d'accord, nous pouvons beaucoup faire, surtout si Willem et Frits, avec le temps, comme je n'en doute pas, se poussent aussi, et se rendent capables. Que ne peuvent quatre frères, bien attachés l'un à l'autre; travaillant sur le même dessein dans différents départements, et selon les mêmes principes d'honneur, de probité, mais aussi d'ambition?

Mr. Boers est dans ce moment celui qui est le plus en état de me pousser; il a un crédit infini auprès du Gouverneur Général, et tous les membres de la régence; vous ne pouvez mieux faire que de lui

parler à lui-même, et de ne pas lâcher prise avant que vous n'ayez obtenu qu'il acquiesce à vos et à mes demandes; savoir de me recommander fortement au général et autres conseillers des Indes, pour me faire avancer à la première vacature. Le plus grand empêchement qu'il y ait à présent, c'est que je suis capitaine, et qu'il y a un ordre de Mrs. les Dix-sept de n'employer aucun militaire dans des postes politiques; cela a eu son origine dans ce que la plupart des militaires ici sont étrangers, du plus grand commun, et dépourvus de connaissances en tout genre; auxquels on n'a ni pu, ni voulu confier les intérêts de la Compagnie, surtout des gouvernements importants; mais je crois qu'il ne serait pas fort difficile à Mr. Boers de me procurer une dispense de cette loi, et de me faire recommander à la Régence ici, pour m'employer dans quelque poste de considération. Enfin demandez conseil à Mr. Boers sur ce sujet; il peut savoir mieux que moi de quelle manière entâmer cette affaire, et comment la diriger à mon profit. En un mot, c'est lui qui peut mettre le fondement à ma fortune. Mr. la Clé, qui est marié avec la soeur de ma future bellemère, est devenu Sjabandhar, à la place de Mr. Geusau qui est mort, et il tâchera certainement de devenir dans trois ou quatre ans d'ici Conseiller des Indes; si à présent vous pouvez disposer Mr. Boers et d'autres à me recommander à ce poste, cela ne peut me manquer de l'obtenir, quand Mr. la Clé en sort. L'importance de ce poste vous sera certainement bien connue. C'est l'Introducteur des Ambassadeurs et des Etrangers, et le receveur des droits d'entrée et de sortie. Cela doit être un homme qui a vu le monde; qui sache vivre avec toutes sortes d'étrangers; qui sache parler leur langue, et qui soit d'une humeur toujours égale, pour attirer leur confiance et leur estime. Tout le monde n'est pas fait pour cela; la plupart des employés de la Compagnie viennent ici comme des jeunes gens sans expérience, qui ne savent qu'à peine leur langue maternelle. J'ai au moins vu le monde. Je sais le français, l'anglais et l'allemand. Le malais m'est déjà aussi familier que le hollandais, et j'en ai déjà attrappé si bien les différents accents, que cela m'a donné une grande considération parmi l'Indigène, où je suis d'ailleurs généralement connu et estimé par l'expédition de Rio. Je dois même vous en conter une anecdote. Il y a quelques semaines, qu'un de mes esclaves vint me dire qu'un Bouginois demandait à me parler. Je le fis entrer, et il me dit: qu'il avait été à la suite du roi de Rio, et qu'il avait été dans le Coeboe (espèce de Redoute) que j'avais pris d'assaut, où il m'avait bien remarqué; que s'étant enfui avec le Roi, il l'avait quitté et s'était

retiré dans le territoire de la Compagnie, où on ignorait qu'il avait été dans le parti ennemi. Ajoutant que son négoce l'ayant amené de Macassar à Batavia, il ne pouvait manquer de venir me voir pour me marquer son estime. Il m'avait aussi vu à l'audience que j'ai eue chez le Roi de Rio, et il m'assurait que si j'avais attendu encore un moment pour rendre la lettre, on m'aurait poignardé. Cela n'a pu manquer de me faire plaisir, et a été le meilleur compliment que j'ai reçu, puisque il venait d'un témoin, et d'un ennemi.

De rest van deze brief loopt over familiezaken, en over de ongerustheid die Dirk van Hogendorp voelt omtrent het lot van zijn vader.

Een brief van *24 Augustus 1785* uit Batavia gaat over de jongens Bartlo, zijn jeugdige zwagers, die naar Holland gezonden worden voor hun studie, en op wie Gijsbert Karel en zijn moeder toezicht zullen houden.

Batavia ce 25 Octobre 1785.

Chérissime ami et frère Charles!

(Het eerst gedeelte van deze brief loopt over familie-aangelegenheden en een commercieele coup die Dirk van Hogendorp gelukt is.)

. . . . Le Gouvernement de Malacca, cette clé de l'Inde hollandaise, est de nouveau dans la plus grande détresse. Salangor, que j'ai pris, est reconquis par les ennemis de la Compagnie, uniquement par la lâcheté, et la mauvaise foi des officiers qui y ont commandé, et par l'inexpérience et l'indolence du Gouverneur De Bruyn; et j'ose assurer qu'aussi longtemps qu'on n'y placera un gouvernement militaire, ou du moins qui s'y entende, et qui soit déterminé, Malacca ira en dépérissant jusqu'à ce que tôt ou tard la Compagnie perdra entièrement ce poste important. Les Anglais l'ont en vue, et si Mr. de Suffren n'avait pas été, on y verrait dans ce moment le Pavillon Anglais. Aussi je suis persuadé que si jamais nous avons une nouvelle guerre avec l'Angleterre, ce sera le premier poste qu'ils attaqueront, et qu'ils emporteront, si on n'y met un meilleur ordre. Pendant le siège de l'année passée ni le Gouverneur ni le Commandant Militaire n'ont été une seule fois à la vue de l'Ennemi assiégeant.

. . . . Vos principales questions sur les Indes, se bornent aux suivantes.

1. Vous demandez combien de forces navales les différentes Puissances ont, ou peuvent avoir aux Indes.

Cette question est aisée à résoudre. Dans ce moment, nous avons

le plus grande force navale, ou du moins nous pouvons balancer avec avantage celle des Anglais. L'Esquadre de Mr. Van Braam, présentement à Ceylan, ne manque que des matelots et des soldats, outre cela il est en bon ordre. Deux de ses vaisseaux, le Capt. Spengler, et Kuyper, sont ici en rade, et peuvent en tout cas faire face aux ennemis Indiens de la Compagnie. Pour ce qui regarde de savoir qui peut avoir les plus grandes forces navales aux Indes? Je crois que ce sont les Français dans la position actuelle. L'Isle de France, que nous nommons Mauritius, a le meilleur port possible, et par les sages soins des Ministres de la Marine Française, on y trouve tout ce qui est nécessaire pour l'équipement et la réparation d'une flotte, dans la plus grande abondance. Les Anglais ont pour cela Bombay; mais comme ils doivent faire un beaucoup plus long trajet pour y arriver, et que quand ils sont en guerre avec nous, ils ne peuvent pas relâcher au Cap, leurs vaisseaux souffrent toujours plus, et courent plus de dangers que les nôtres, ou les Français, avant que d'arriver aux Indes. Mais ce qui donne une bien plus grande préférence à l'Isle de France, c'est que dans toutes les moussons et saisons de l'année, on peut y arriver et en partir, pour presque tous les points de l'Asie; tandis qu'une flotte Anglaise, étant à Bombay dans la mousson contraire, ne peut pas doubler le Cap Cornovin, et cingler à la côte de Chormandel, au Bengale, ou vers les mers de l'Est, à moins de ne faire un grand détour vers le Sud, qui rend le voyage long, pénible, dangereux et incertain.

Mais ni les Français, ni les Anglais, ni aucune nation du monde, ne pourraient avoir des forces comparables aux nôtres, si nous faisions usage des ressources qui nous restent encore; malgré le cruel dépérissement et l'abattement de notre Puissance dans les Indes.

Nous avons le Cap. Je ne m'arrêterai pas même à faire entrevoir les avantages et la prépondérance qu'il nous a donnés. Cela est palpable et trop clair, pour avoir besoin d'éclaircissements. Mais de ce côté du Cap, quelle nation a des avantages comparables aux nôtres, et pour la bâtisse et pour l'entretien des vaisseaux? Pour la bâtisse, aucune nation ne peut bâtir aussi bon marché et aussi commodément que nous. J'avoue que je ne saurais au juste affirmer si les Anglais bâtissent des navires à Bombay, ou au Bengale; mais je sais que quand ils ont l'occasion d'acheter un navire bâti à Java, ils le payent la moitié plus cher qu'il ne nous coûte, ce qui paraît me prouver, que si peut-être ils bâtissent quelquefois, cela leur revient beaucoup plus cher qu'à nous. L'Isle de Java donne le meilleur bois de charpente du monde,

et Malacca donne le bois des màts en abondance, et sans aucun défaut, si non qu'il est un peu pesant. Annuellement les Résidents de Rembang, Joana et Tagal bâtissent quelques petits vaisseaux, en partie pour la Compagnie, en partie pour eux-mêmes; mais à quoi des vaisseaux, quand le Commerce languit et qu'il est soumis à des entraves insoutenables et injustes. Consultez sur cela De Oost Indische Post; ce qu'il dit est vrai; aussi je ne m'étendrai pas là-dessus. La Compagnie a bâti quelques vaisseaux à Onrust. L'expérience al démontré qu'ils ont navigué deux fois aussi longtemps que ceux bâtis en Europe, mais ils coûtaient deux fois autant presque. Cette cherté a fait décider qu'on n'en bâtirait plus; mais a-t-on bien examiné quelle en est la cause? Ne se pourrait-il pas que l'avidité et la mauvaise foi des employés à cette bâtisse en fussent la cause? Le maître des charpentiers à Onrust gagne vingt mille rixdaalders par an, sans faire aucun commerce, et cependant il ne bâtit présentement point de vaisseaux, et ne fait que les réparer. Mais il n'y aurait point de fin, si d'un article dans l'autre, je voudrais entrer dans les détails pour découvrir la cause de ce délabrement de tous les départements du Gouvernement. Le temps qui mûrira mes connaissances et mon expérience, me mettra, j'espère, en état de faire des recherches plus approfondies, qui me feront peut-être encore un jour utile à ma patrie, et de m'acquérir la réputation de l'avoir honnêtement et bien servi. Au moins j'ai la volonté. Je dresse la machine; qu'on la mette en (?) [1]).

Votre seconde question est de savoir ce que les Européens peuvent avoir à craindre des Indiens?

Les Tartares, nation belliqueuse et brave, qui ont envahi tout l'Indoustan; les Marattes, que je soupçonne en être aussi une branche arrivée plus tôt que les Mogols, sont des nations à craindre pour les Anglais et les Français. Nous ne pouvons perdre que nos établissements à la côte de Mallabar et le peu qui nous reste à Chormandel. Mais les Indiens ne peuvent vivre sans le commerce avec les Européens, que nous ne perdrons par conséquent jamais; mais les Anglais peuvent perdre leurs Dominations au Bengale, à Madras; à Pondicherry, ou du moins être pillés et maltraités. Les Chingulais paraissent n'être pas à craindre pour nous. L'Empereur de Candie méfie les Anglais et les François, nous veut du bien, et sait qu'à la durée il ne peut tenir contre nous.

Le reste des Indiens, si j'en excepte les Macassars et les Bouguinais,

---

[1]) Onleesbaar, misschien: branle.

sont une race abatardie, inférieure aux Européens, et incapable d'aucune révolte préméditée et exécutée avec ordre et vigueur. (In de marge: Le Bouginois est bien de l'Isle de Macassar, mais c'est une autre race d'hommes, qu'on ignore quand il y est venu.) Le Macassar serait indomitable, si une fois accoutumé au joug, il ne s'était fait à vivre paisiblement sous le gouvernement hollandais; mais le Bouginois inquiet, faux et entreprenant, se hasarde avec ses barques de bamboes, et ose lever l'étendard de la sédition et la révolte depuis les Isles de Macassar et de Banda jusqu'à la côte de Java, et de là jusqu'à Malac, et plus loin encore. Cependant jamais la Compagnie ne devrait le craindre si on était plus actif pour entretenir des correspondances, pour savoir où et quand s'assemblent leurs complots, qu'on peut aisément détruire en leur enfance, et qui ensuite deviennent dangereux; surtout par la lâcheté des officiers qu'on envoie contre eux.

Voilà ce qui me semble prouver que, quoique généralement les Européens ont peu à craindre des Indiens, nous sommes cependant ceux qui ont le moins de raison de trembler; quoique hélas.... Mais cela revient toujours au même. Tous les malheurs viennent de la même cause. Envoyez des Jan Pieterse Coen; des Van Goens, des Speelmans aux Indes, et vous verrez les ressources que nous avons. L'Empire des Indes, et de ces mers, est dans nos mains; il ne s'agit que de vouloir. Mais je me perds dans la multiplicité des idées qui me viennent, quand je pense sur ce sujet. Le Tout et les Parties doivent être réformés; aucun département n'est en ordre. Examinez police, commerce, politique, justice, militaire; dans tout on doit couper dans le vif; sans cela point de fruit ou de changement.

Votre troisième question est de savoir si un commerce entièrement libre changerait beaucoup la situation des nations commerçantes aux Indes?

Pour vous répondre à ceci, je dois poser que vous êtes assez instruit sur le commerce de L'Inde pour savoir les différentes manières dont les Européens le font. Chaque nation a la sienne; mais à présent il s'agit de savoir quelle est la meilleure, et si un changement serait avantageux ou nuisible pour le nôtre. C'est un objet trop grand, et qui demande une expérience et un savoir plus approfondi que le mien pour oser en décider. J'ose me flatter de connaître les fautes de la Direction et du Gouvernement, selon le système adopté, et peut-être de pouvoir être de quelque utilité pour indiquer les moyens de réparation; surtout pour ce qui regarde l'article du militaire, de la marine, et de la défense et fortification des places;

mais pour oser décider si on devait changer le système, si on devait rendre le commerce libre ou non, cela est au-dessus de mes connaissances. Seulement j'ose dire une chose qui est indubitable: c'est qu'il faut ou le rendre plus libre, ou le resserrer davantage, et principalement quant aux étrangers qui viennent commercer à Batavia. Défendez leur de venir, ou traitez les mieux qu'on ne fait.

Enfin votre dernière question est: comment les Moluques sont défendues, et si les étrangers y sont déjà reçus?

Il n'y a pas d'endroit, je crois, dans le monde connu, où on soit plus ignorant sur ce qui nous regarde de plus près, qu'à Batavia; et cela a surtout lieu quant aux Moluques. Je n'ai pu, quelques peines que je me suis données, prendre des informations bien justes et judicieuses sur cet article. Dans des livres étrangers on trouve le plus de précision; et les Anglais et les Français ont de meilleures cartes que nous; quoiqu'il n'y ait que quelques années qu'on a fouetté et marqué un pilote, pour avoir montré un brouillon de carte, qui ne valait rien, à un étranger. Et les juges qui l'ont condamné, étaient bien étonnés, lorsqu'on leur montra des cartes anglaises et françaises bien plus exactes du même endroit. Pour les employés qui sont aux Moluques, je n'ose presque pas en parler. La plupart de ceux qui vont de Hollande aux Indes, vous savez quelle sorte de gens ce sont; tous viennent à Batavia, et là on choisit les plus mauvais pour les envoyer à ces Comptoirs de l'Est. Tous, ou du moins presque tous, gens sans aveu, sans honneur, sans probité, dénués de toutes connaissances, sachant à peine lire et écrire, on leur confie les possessions les plus importantes de la Compagnie. Un Onderkoopman, qui ne se conduit pas bien à Batavia, est envoyé à Banda, Macassar ou Ternate. A la première vacature, il entre dans le Conseil, et avance selon son tour jusqu'au poste de Second, et souvent devient Gouverneur. Voilà l'une moitié des employés; l'autre peut aller de pair. Ce sont des Allemands, Français, ou autres, qui viennent comme matelots ou soldats dans ce pays; s'ils savent lire et écrire tant soit peu, on les fait changer (comme on dit ici) à la plume, et ils deviennent soldats de plume ou assistants et avancent à mesure qu'ils savent bien flatter, et faire des bassesses pour les Gouverneurs, jusqu'au grade d'Onderkoopman; entrent dans le Conseil, deviennent souvent Gouverneurs, et quelquefois même après Conseillers des Indes. Or, qu'est-ce que la Nation, qu'est-ce que la Compagnie doit espérer ou attendre d'une pareille engeance; peut-on leur supposer de la probité? de l'honneur? des connaissances?

Des circonstances singulières, l'espoir de mon mariage avec la fille du Général; la crainte d'un long et inutile voyage d'un port dans l'autre avec l'Esquadre; enfin un je ne sais quoi; un désir, un pressentiment de faire fortune, et de pouvoir servir ma patrie et m'acquérir un grand nom, m'ont fait résoudre à rester dans ce pays. Deux chemins m'y sont ouverts; il y a deux carrières à entreprendre. La première d'amasser quelques biens en peu de temps, par des postes lucratifs subalternes; la seconde plus honorable, mais plus dangereuse, c'est celle des emplois et des dignités. Je m'y sens le plus de volonté, mais on doit presque renonocer à revoir sa Patrie. Il est vrai que le poste de Gouverneur Général est le plus éminent auquel un particulier peut monter. Toute l'Europe n'offre pas une place plus faite pour assouvir l'ambition la plus effrénée. S'il connaît sa puissance, c'est un Roi, un Monarque; il commande à des Souverains, les couronne et les dépose à son gré! Et cependant il peut rester bon citoyen, serviteur fidèle de l'Etat. Tout employé de la Compagnie peut y aspirer. La plupart ne parviennent que déjà d'un certain âge au grade de Conseiller, et de là lentement à celui de Général. De là vient que débiles, usés et sans ambition ni amour de la patrie, ils laissent flotter négligemment les rêves du Gouvernement; pensant seulement à enrichir et élever leurs familles; se consolant par le proverbe indien „*Cela durera bien tant que je vivrai, et après ma mort, cela ne m'embarrasse pas.*" J'ai entendu dire à Mr. Smith, qui espère bientôt devenir général, „*Celui-là est bien fou, qui ne vole pas la Compagnie tant qu'il peut; que m'importe que demain la Compagnie fasse banqueroute, pourvu que j'aie fait mon compte.*" Voilà comment parlent des personnes que leur mauvaise conduite et leur inconséquence et inhabileté ont conduites aux Indes. Aussi longtemps qu'ils tiendront le gouvernail, le vaisseau ira de mal en pis, jusqu'à ce qu'il coulera à fond. Mais tout cela n'est encore qu'une esquisse du véritable tableau qu'on pourrait en faire; et ce tableau même encore ne pourrait donner une idée juste et vraie de la vérité. Il faut le voir, ou croire ceux qui l'ont vu; si mon père serait, ou, Dieu veuille, soit arrivé en Europe, je suis sûr qu'il aurait parlé, et que si on voudrait se servir de ce qu'il dirait, qu'on s'en trouverait bien. La Compagnie est un malade, qui a le cancer. Il faut couper dans le vif pour le guérir, et pour empêcher le mal d'empirer. A présent que les troubles de la République ont produit une gestation qui a fait fermenter les germes de l'amour public et de la liberté, qui ont conduits à la recherche des abus et des remèdes pour le mal, oublierait-on les Indes?

Méconnaîtrait-on l'importance de son commerce et de ses possessions? Je ne puis le penser; je me persuade qu'on va y pourvoir de coeur et d'âme. Je l'espère pour ma patrie; je l'espère pour la Compagnie, et je l'espère pour moi-même; parce qu'un homme qui a des vues droites, du patriotisme et de l'ambition, y doit trouver son compte. Le bien du public, le bien de l'état est le bien du citoyen honnête. Ces intérêts sont liés, et sont sacrés. Dieu veuille me donner la satisfaction que mon pressentiment soit vrai, et que mes voeux s'accomplissent.

Quem nosti.

In een brief van *25 November 1784* uit Batavia bespreekt Dirk van Hogendorp familie-aangelegenheden, en vertelt van een plan om met zijn schoonvader Bartlo samen een portugeesch schip met handelswaar te laten uitkomen, waarop 30 % te verdienen zal zijn. Hij verzoekt dit plan vooral geheim te houden, omdat men anders den import zou kunnen verbieden.

Pondok Poeton, een Land van mijn
Schoonvader, den 26 maart 1786.

(Het eerste stuk van dezen brief loopt over persoonlijke aangelegenheden)

. . . . Ik durv het nog niet te waagen (vooral terwijl ik sterk Agterdogt heb dat reeds brieven van mij, en aan mij, aangehouden zijn) om U regt vrij over dit Land te schrijven. Maar ik zit niet ledig, weest daarvan verzekert. Met alle vlijt leg ik er mij op toe, om alle de omstandigheden te kennen te leeren, en er mijne aanmerkingen over te maaken. Met de tijd, zult Gij wel het een of ander daarover van mij krijgen. Oppervlakkig heb ik U reeds het een en ander voorlede Jaar geschreeven; maar over veele dingen durv ik mij nog niet uitlaaten. De Post van Oost & West heeft niet zo gantsch mis, en er zijn zeker Lieden, die wel van Zaaken weeten, die er aan werken, of ten minsten Bijdraagen toe leveren; egter gaat het er mede, als met alle dergelijke weekschriften, tegenswoordig in ons Vaderland, namentlijk dat ze tot haatlijke Bitterheden, en daardoor wel tot te ver gaande gevolgtrekkingen uitaarten. Onder de waare redenen van het verval deezer Volksplantingen, en de Verwaarloozing van 's Maatschappijs Belangens, behoort zonder twijffel de slegte toestand van het krijgsweezen. Dewijl dit van mijne Jeugd af aan mijn beroep is geweest, en ik nog als krijgsman dien, zo geloove ik, mij hierover vrij te mogen uitlaaten, en ronduit mijne meening te zeggen. Mag diegeen

dien het raakt het zig aantrekken! Ik geef er niets om. Mijn hart wordt gescheurd als ik zo een menigte frisse gezonde Jongens als soldaat hier zie aankomen, daarvan binnen drie maanden van de tien negen dood zijn; alleen door de verwaarloozing, en de slegte orde die er plaats heeft, zo wel bij het dienst doen, als in de Hospitaalen.

En zo het niet te veranderen was, zoude men zig moeten getroosten! maar indien de Regeering slegts wil, zo kan het in de tijd van een half Jaar verbetert worden.

Ik wil hier in 't geheel niet van de aanneeming en uitrusting van het volk in Nederland zelfs spreeken; hier valt ook al vrij wat over te zeggen; maar hier van ben ik niet grondig genoeg onderrigt. Ik zal dus maar alleen van de slegte manier van Huishouden met de Menschen hier te lande, en bezonders te Batavia, spreeken. Vooreerst moet ik hier bijbrengen de veragting die men voor het krijgsweezen hier heeft. Deeze ontstaat uit deeze redenen: vooreerst zijn de meeste Gouverneur Generaals, hier in een zeer laage stand, en zonder de Waereld in Europa gezien te hebben hier aangekomen. Bij hunne Aankomst worden zulke Jonge Lieden op de Generaale Secretarij geplaatst, en moeten Dag en Nagt copieeren. Vervolgens worden zij langzamer hand bevordert; krijgen een oppervlakkige, alleen theoretische kennis van Zaaken; worden eyndelijk geheimschrijver van de Generaal en Secretaris van de Regeering. Tot hier toe hebben ze niets gedaan, en kunnen niets doen als schrijven. Ze weeten alle de Bijzonderheden van de Buiten Comptoire; wat er jaarlijks af en aangeschreeven is; maar alles zo als voorheen, en voorlang; zoals het voor vijftig jaaren was, moet het nu ook weesen; kort 't geen men den Slender noemt; dit weeten zij en ook niets meer. Nu worden zij Gouverneur van een Buiten Comptoir, en dewijl ze niets als resolutien schrijven kunnen, zo doen ze ook niets anders. Van het militaire hebben ze hoegenaamt geen kennis, en daarom veragten zij het; gelooven dat het van geen nut is, om dat er juist in dit Oogenblik geen Oorlog is, want verder als hun Neus lang, hebben zij bij de Schrijflessenaar niet leeren zien.

Als zulke Heeren dan, van Gouverneurs Raden van Indien, en vervolgens Gouverneur Generaal worden, kunt Gij denken wat voor een diepe kennis zij van het krijgsweezen hebben, en hoe Dapper zij zig in geval van Oorlog zullen gedraagen. De Generaal van Riemsdijk maakte zijn drie Europeese koks vaandrig, en de Hofmeester van den Generaal staat als Officier met monteering agter de tafel. Kan dat wel Agting baaren? De Brigadier Colmond die thans

Hoofd over 's Compagnies Militie is, in plaats van dit tegen te gaan, is de eerste die de Officiers met minagting behandelt; hij laat ze een uur voor zijn Deur op de straat wagten, als (zij) hem iets komen rapporteeren. Mij heeft hij het nooit durven doen, maar andere Capiteyns heb ik hem als kwaade jongens zien behandelen. Hij is een man, die als Gemeen Soldaat hier in 't Land gekomen is, en nooit in Europa gedient, of iets gezien heeft. Door zijn Dapperheid heeft hij zig zo ver voortgeholpen; maar van den Dienst weet hij hoegenaamt niets. Het Volk word niets geleerd, en nooit word er Parade, of eenige Oeffening gehouden. Als de Hooft Officiers en Capiteyns maar hun geld trekken, het overige schijnt hun niet te raaken.

Als het Volk van de Schepen aan de Wal komt, in stede van hun als dan naar een gezonde plaats te brengen; aldaar te excerceeren, en te disciplineeren, zo worden ze aanstonds aan de Poorten daar ze hunnen wooningen onder de Stadswallen hebben, verdeelt, en als ze niet de wagt hebben, alle vrijheid gelaaten; deeze misbruiken ze, om allerhand ongezonde vrugten te eeten, en vervolgens waater op te drinken; daar ze schielijk ziek van worden, en als ze dan in 't Hospitaal gaan, komen zij er niet ligt weder uit.

Deeze zo verregaande Losbandigheid en Onorde, die uit de onverschilligheid der Hoofden ontstaat, zoude ligt geweerd kunnen worden, indien een Gouverneur Generaal er zich aan geleegen liet leggen, en indien hij er zelfs de nodige kundigheden niet toe had, er ervaren en trouwe Officiers toe gebruikte. Want wat voor Staatkunde is het dog, een franschman, en wel van zulke laage afkomst, dien niets aan de Belangen van de Maatschappije kan verbinden, het hoogste gezag over de militie toe te vertrouwen? Hij zoekt niets als zijn Beurs te maken, en een gemakkelijk Leven te leiden. Bij Gelegenheid dat ik hem eens over de een en ander Verbetering sprak, zeide hij mij: „Ei mijn lieve Hogendorp, weest dog niet zo gek van je om zulke dingen te bekommeren, trek maar zo veel uit de Compagnie als gij er van haalen kunt, en laat ze maar krepeeren. Gij zult het tog nooit in Orde krijgen, en gij kunt U Geld gemakkelijker verdienen. De Wagtmeester brengt het immers alle eersten van de maand?"

Dit zijn zijn eige woorden; wat kon ik nu doen? Wagten tot dat ik wat meer te zeggen heb. Maar ondertusschen sterft het arme volk, op een jammerlijke wijze, en wierd Batavia eens aangevallen, zo zoude het er slegt uitzien.

Ondertusschen is er niets gemakkelijker, als alles op een goeden voet te brengen, en ik wil mijn Hoofd verliezen, indien het slegt

uitviel; zo men het maar verzoeken wilde. Namentlijk, mijn voorstel zoude weezen, het volk zo als het van de Scheepen kwam, buiten Batavia een mijl Landwaarts in, daar het reeds zeer gezond is, te brengen; aldaar een soort van Cazernen, (maar zeer lugtig, en ingeslooten) te bouwen. Hier het volk in een goede Discipline, en Krijgstugt te houden, en goed exerceeren te leeren.

Dan zouden ze niet kunnen uitloopen, in de grootste Hitte van de Zon, en onrijpe ongezonde vrugten eeten, daar ze ziek van worden. De Officiers zouden in het stadsleeven niet bedorven worden, en den Dienst leeren, daar ze thans volstrekt onkundig in zijn; en eyndelijk zoude Batavia, daardoor veel beter verdeedigt worden. Het eenigste dat men hier tegen inbrengen kan, is dat de stad alsdan van binnen niet bezet zijnde, ligt overweldigt zoude kunnen worden; maar dit is immers belagchelijk geredeneert; want is dan Batavia tegenswoordig bezet? Kunnen zieken iets uitrigten? en anders zijn er geen. Integendeel, als men nu een wel ingerigte, goed geoefende Bende van twee à drieduizend man voetvolk, en een paar hondert te Paard buiten had leggen, konden dezelve altoos binnen de tijd van twee uur in de stad inrukken, en dezelve bewaaren. Indien de vijand met een Vloot van Buiten komt, kan men zulks schielijk genoeg weeten; en van binnenslands, van de Javaanen en Chineezen, vooral als men zulke Magt had, heeft men niets te vreezen; want al wilden zij eens iets doen, zo hebben ze niet beleid genoeg om zulks geheim te houden; of zo het al eens zo ver kwam, het ordentlijk uitvoeren. Maar tegenswoordig, bij deeze slegte Inrigting, houde ik staande, dat ze ons ligt overrompelen, en al de Hollanders de nek kunnen breeken, zonder dat wij ons zouden kunnen verweeren of tegenstand bieden. Is het nu wel mogelijk? dat men zig, in zulken weerloozen staat, zo gerust en onverschillig kan gedraagen?

En wat de kosten aanbetreft, deeze zouden veel minder zelfs zijn als tegenswoordig; want hoeveel menschen worden niet jaarlijks uit Nederland verzonden, die na eene korte tijd hier geweest te zijn, zonder eenigen Dienst gedaan te hebben, overlijden. Indien nu het volk bleef leven, zoude dan, als dit Corps, of de bepaalde magt die de Compagnie onderhouden wil, compleet was, men niet veel minder volk behoeven uit te zenden, als nu dat ze zo schielijk sterven? Maar ik vrees dat ik deeze verandering nimmer beleeven zal. Die geen die de Magt in handen hebben, bekreunen zig weynig hoe het gaat; en mindere kunnen niets uitrigten. Zedert een jaar, dat ik mijn Kompagnie heb, hebben wij nog niet eens geexcerceerd, en mijn volk is

zedert die tijd al twee maal uitgestorven, want ik kan hoegenaamt geen verbeteringen invoeren; en zo gaat het maar altoos den ouden Slendergaan weg. De Officiers worden zeker niet zeer rijkelijk, maar dog beter als in Europa betaalt, en als men wilde, zoude men altoos ordentlijke en braave Lieden daartoe kunnen krijgen; maar dat wil men niet, men moet laag, slegt, en gemeen volk, zoals Helbaardiers en Oppassers tot Officiers maaken; deeze kan men uitschelden, en mishandelen, zonder dat ze durven tegenspreeken. Dan gaat het ook zo als laast. Een Capiteyn genaamd Swijkhart kreeg van een Cornet van mijn Kompagnie Stokslagen. Hij moest weg, maar omdat hij een Liefling van de Brigadier was, zond hij hem na Salangor (dat wij ingenomen hebben). Zodraa de vijand kwam, nam hij de vlugt, en bijna was hij door de Brigadier vrijgepleit worden.

Op de Buiten Comptoiren, is het even eens, en bijkans nog slegter gesteld. Een Capiteyn, of Major, die er het Bevel onder de strengste onderdaanigheid van de Gouverneur voert, zoekt egter het arme volk zo veel te ontsteelen als hij maar kan. Hij doet braaf Laagheden, voor den Pennenheld die zijn Gebieder is; maakt hem wijs, dat zijn volk in Order is, en hem zo in slaap gewiegt hebbende, doed hij willekeurig met het arme volk wat hij wil. De treurige gevolgen van zulk eene krijgstugt hebben wij immers in de laatste onlusten op Malacca ondervonden. Nog de Gouverneur, nog de Capitein Commandant, zijn ooit buiten de Poort van het Casteel den vijand te gemoed gegaan, en de Officiers die het dus moesten doen, gedroegen zig zo als het altoos gaat, wanneer lafhartige Hoofden terug blijven. Zij zeiden opentlijk, dat ze te weynig Geld wonnen, om zig voor de Compagnie dood te laaten schieten. Was het zo wel mogelijk dat het gemeen dapper kon zijn? En al waren zij het, konden zij, zonder wel aangevoert te worden, iets tegen den Vijand uitrigten? Neen, zeker niet; zij kreegen klop, overal waar ze den vijand te gemoed kwamen! Een vijand! die voorheen, op het Gezigt van een Hollander beefde; die zoude nu bijna Malacca, de sleutel van de Oost ingenomen, en tot onze Schade en Schande misschien aan de Engelschen verkogt hebben. Ja waaragtig; indien ons Esquader onder van Braam er niet gekomen was, en de Bougineesen overal verslagen hadde; zij hadden zeker Malacca verovert, en ons misschien vervolgens op andere plaatsen nog meer afbreuk gedaan, en gehoont.

Den 27 Maart 86 (de pagineering loopt door).

Hieruit kunt Gij zien, mijn waarde Karel, hoe ellendig het hier met het Krijgsweezen staat, en dat men dus niet veel Liefhebberij kan hebben, om Officier onder zulke Hoofden, en over zulke Soldaten te zijn. Buitendien geeft men nog wel bij Oorlogsvoorvallen het Opperste Gezag aan Politique Bediendens, zelfs over Officiers van hoger Rang; 't geen eyndelijk alle eer en eerzugt uitdooft. Daarom wensche ik zo zeer, om maar een Residentie op Java te kunnen krijgen, en over een Jaar of agt 'thuis te kunnen vaaren. Wil men mij dan, bij Oorlogs geval, eens weer gebruiken, dan staan ik ten dienst.

De rest van deze brief gaat over finantieele aangelegenheden, over een plan om met Karel samen handel te drijven, en eindigt met genegenheidsbetuigingen. Als persoonlijke noot nog dit: „Dat ik met mijn vrouw niets heb medegekregen, en niets heb trachten mede te krijgen, heeft zijne gegronde redenen, die Gij ligt zult kunnen begrijpen. Aurea Libertas! en mijn kinderen kan het tog niet ontgaan. Zo lang ik leef, al had ik het ongeluk van nooit iets te krijgen, zal ik de kost wel kunnen winnen."

Brieven als de beide voorgaande waren zeker niet alleen bedoeld ter informatie van Gijsbert Karel, maar ook om ter bevoegder plaatse ter inzage te worden gegeven. Uit latere antwoorden van Dirk op berichten van zijn broer, blijkt ook wel dat Gijsbert Karel hier inderdaad voor zorgde.

In een brief van *30 Mei 1786* komt, naast persoonlijks, ook nog eens de slechte behandeling door Van Braam ter sprake, die na onaangenaamheden met Dirk opweg naar Indië, zijn aandeel in de krijgsverrichtingen geheel verzweeg in zijn verhalen over de expeditie[1]).

Niet lang daarna, op 10 Juli '86, wordt Dirk van Hogendorp tot Onderkoopman benoemd, en kan dus nu een politieke bediening krijgen; den 14en Juli al wordt hij „Tweede" te Pattena of Patna, in Bengalen, waar hij fortuin hoop te kunnen maken om naar Holland terug te keeren. De onmiddellijke voorgeschiedenis van deze benoeming is wonderlijk, en vertoont, hoewel vermoedelijk buiten Dirk's schuld, die combinatie van protectie, locaal schandaal en carrière, die

[1]) Zie *Mémoires,* hfdst. II.

in Indië lang genoeg heeft geduurd om er tot op zeer recenten datum nog zooiets als „revolver-journalistiek" mogelijk te maken.

De brief van *15 Juli '86* vertelt ervan: een buurman van de Van Hogendorps in Batavia, Ricard, maakte het de zeer jonge mevrouw van Hogendorp lastig. Dirk liet hem door zijn slaven bij zich in huis brengen om hem een pak ransel te laten geven, waarop de man zoo abject om vergiffenis smeekte, dat hij hem na een scherpe reprimande liet gaan. Nog dezelfde nacht viel Ricard met een kornuit op straat een ook in die buurt wonenden neef Van Hogendorp aan, waarbij Ricard van den neef een pak slaag opliep. Dirk, wakker geworden door het lawaai, snelde naar buiten, volgde Ricard zijn huis in, en bracht bij ongeluk Ricard's medebewoner, dien hij voor hem aanzag, een lichte degenslag in het gezicht toe. Ricard had zich intusschen haastig opgesloten, en wilde niet naar buiten komen. Een tijdje later, opgestookt van buitenaf (Dirk heeft nog steeds te lijden van de vele vijanden die Willem van Hogendorp zich in Indië gemaakt had) dienen beide jonge lieden een klacht in bij den Raad des Gerigts. Deze Raad („tegenswoordig meest ge-assumeerde leden, en door hunne andere posten, en verregaande onkunde, van de Grooten dezer landen zeer afhangelijk") staat weer onder invloed van een eersten Secretaris der Regeering Greeve, gebrouilleerd met Dirk's vader en schoonvader, die echter weldra bijdraait, en vreedzame relaties met Dirk aanknoopt, waarop het proces gestuit, en de zaak in de doofpot gestopt wordt; behalve dat Dirk 400 ducatons betaalt aan den bij vergissing geraakten Van Santen. Deze Greeve, weldra Raad van Indië, is namelijk van geringe afkomst, en inderdaad door eigen verdienste, waarvan Dirk hoog opgeeft, in de positie gekomen die hij nu bekleedt. Hij heeft echter relaties noodig, en hoopt nu op aanbevelingsbrieven van Dirk's moeder Caroline van Hogendorp, die zeer bevriend is met de Prinses van Oranje. Wij zijn midden in de famileregeering: Caroline van Hogendorp moet ook aan den G. G. schrijven om te bedanken voor Dirk's benoeming, en een ander maal probeeren om zijn schoonvader Raad van Indië te laten worden. Aan dezen Greeve nu schijnt Dirk zijn benoeming in Patna te danken te hebben.

Volgt de eerste brief uit Bengalen:

Chintzura ce 18 Octobre 1786.

. . . . De Heer de Vriese, dien ik aflos, en die met deese Schepen 'thuisvaart, heeft er (in Patna) zo men zegt twee ton in vier Jaaren gewonnen. Dog het is onvoorzigtig, om daarover zig veel aan

het papier aantevertrouwen, en het beste is er zo wynig als mogelijk over te spreeken en te schrijven. Eenige bijzonderheden kan ik U egter wel melden; namentlijk dat onze winsten komen van de Afioen of opium, die wij aan de Compagnie leveren, en dat het Hooft (tegenswoordig de Heer van Citters) daar twee derde, en ik een derde van hebben, zo dat hij net twee maal zo veel wint als ik. Dus begrijpt Gij dat ik zeer wensch om Hoofd te worden, als van Citters afgaat of thuisvaart; en hoope dat Moeder, en Gij, u best zult doen, om mij goede aanschrijvingen daartoe te bezorgen.

. . . . Maar zo goede uitzigten ik ook heb, tot een spoedig fortuin, zo heb ik dog voor het oogenblik veel verlies geleden; vooreerst door het schielijk verkoopen van al mijn goederen en slaaven te Batavia; ten tweeden de onkosten van mijn reyze, en eyndelijk de zwaare onkosten, om zig hier weder in een huishouden te steeken. Onmogelijk kan men zig in Europa een denkbeeld van de duurte hier maken, het is onbeschrijfelijk, en de weelde en de pracht van de Engelschen gaat alles te boven. Het is maar een maatig huishouden, dat op Calcutta vijftig duyzend Ropijen verteert. Wij Hollanders zijn in de noodzakelijkheid om veel zuyniger te leeven, en vooral te Patna; egter hoe zuinig ik het ook overleggen wil en zal, zal ik het er dog niet onder de twaalf duyzend Ropijen 's jaars kunnen stellen.

. . . . Buiten de Leverantie van Opium, bestaan mijn grootste winsten op Patna in Lijwaaten te laaten aanmaaken Zie hier hoe dit geschied. In Maart en April geef ik zo veel Geld als ik maar heb en opneemen kan aan mijn Banian, en die deelt het uit onder de weevers, en geeft hun de monsters daar zij naa werken moeten. In October en November worden deeze Lijwaaten ingezamelt, en na beneden de Rivier afgezonden, daar ze aan de Schepelingen ten minste voor vijf en twintig, en wel voor veertig ten hondert winst, verkogt worden; en zo gaat het dan weer het andere, en volgende jaaren, van vooren af aan, op den zelvden voet. Maar doordien men de weevers altoos het geld vooruit moet geeven, zo begrijpt Gij wel hoe onontbeerlijk de Contanten hier zijn, en dat men zonder die niets uitvoeren kan. Als het maar immers mogelijk is, zal ik dit toekomende jaar voor veertig à vijftig duyzend Ropyen Lijwaaten laaten aanmaaken; maar doordien ik geen Geld heb, en twaalf per cento voor hetgeen ik opneem, moet betaalen, zo zullen mij maar omtrent dertien à vijftien per cent zuivere winst overblijven. Ik hoop dat deeze gewigtige reedenen mij bij U verontschuldigen zullen, dat ik nog geen geld overmaake; en dat, niet te min, Gij mij zult helpen met het overzenden

der gevraagde Goederen. Blijv ik leeven, is er geen gevaar; en kom ik intusschen te sterven, zo zal mijn gemagtigde de Heer van Haugwitz, een allerbraafst en eerlijk Man u alles naauwkeurig verantwoorden. Ik zend U hiernevens veertig gemaakte hemden; om dat ongemaakte Lijwaaten moeielijk zijn over te krijgen, en de Capteyn deeze voor zijn eigen kan uitgeeven. Ik hoop dat deeze kleynigheid U aangenaam zal weezen. Ik heb er geen Lubbens aan laaten maaken, want Gij kunt die in Holland beter naa u smaak en goedkoper krijgen.

. . . . Ik ben voorleden week, met de Heeren Titzingh en van Haugwitz, de eerste nationale visite aan Lord Cornwallis gaan geeven. Zijn Lordschap heeft ons bijzonder beleeft en vriendelijk ontfangen; wij hebben alle dagen bij hem, of met hem bij Leden van den Hoogen Raad te Calcutta gegeeten. Hij maakt veel veranderingen en verminderingen, die de Engelschen niet al te wel aanstaan. Door zijn Hooge Geboorte, en Rang in Engeland, geeft hij niets om voorspraak en Protectie; en door zijn Rijkdom en groote Inkomens, is hij niet door Geld om te koopen; dus schijnt hij de regte Man te zijn om de vervallen Zaaken der Engelsche Maatschappij te herstellen, en om de Weelde, Pracht en Hoogmoed deezer Natie een perk te stellen, Als een goed Soldaat is hij bezig de Subordinatie en goede Orde weder bij de Armee intevoeren; die sedert Lord Clive, en nog meer sedert Generaal Coote, bijna onbekent geworden waren. Kort hij schijnt veel kennis van zaaken te hebben, en een vast voornemen om alle misbruiken ten strensten na te gaan, en bij de wortel uit te roeyen.

Wij zijn tien dagen te Calcutta geweest, en ik heb Gelegenheid geduurende dien tijd gehad, om met verscheide Lieden van groot verstand in kennis te geraaken. Onder anderen met den Colonel Ross, General Adjudant, en eerste secretaris van Lord Cornwallis. Ik heb het geluk dat de Engelschen mij wel lijden mogen, en veel schielijker met mij vertrouwt worden, als met andere van onze natie; 't geen ik geloov daarvan komt, dat ik van jeugd af aan, meer gewent om met vreemdelingen om te gaan, minder stijf en terughoudende tegen hen ben, 't geen zij volstrekt niet lijden kunnen!

. . . . Den 31 October zal ik mijn Reyze na Patna aanvaarden; men doet dezelve in een vaartuig genaamt Bassora, daar men zeer gemakkelijke vertrekken in heeft, en buitendien neemt men nog een vaartuig voor een keuken, en een ander voor een spijze kamer meede. Vier weeken heeft men noodig, om zig de Ganges op tot Patna te laaten trekken; maar onderwegs kan men alle mogelijke vermaaken van Jagd, en Visscherijen langs strand hebben; zo dat

de tijd niet lang valt. Vermitz men onderwegs veel merkwaardige plaatsen voorbijkomt, zal ik U een Dagverhaal van onze Reyze zenden . . . .

(Als post scriptum): Zo Gij denkt dat de nevensgaande brief aan van Braam al te sterk is, zo houd hem terug; maar zo gij gelegenheid hebt, zo vraagt hem ergens openlijk, wat de Rede is, dat hij mij nergens noemt. Hoe opentlijker, en in 't bijzijn van de meeste menschen gij het doet, hoe liever het mij is. (De brief aan van Braam, die Dirk van Hogendorp blijkbaar had ingesloten, ligt niet meer in het dossier.)

Patna 20 Dec. 1786.

. . . . De Heer van Citters, die hier hoofd is, heeft mij zeer vriendelijk ontvangen.

. . . . Ik heb zijn Banian ook tot de mijne genoomen, tot zijn bijzonder groot genoegen; dog hier moet ik U eerst zeggen wat een Banian of Benjaan is. Het is een Caste onder de Gentoos of Hindoos, de Bramanse godsdienst toegedaan, en die zig alleen met koophandel ophouden. Terwijl nu de Europeschen selden genoeg de taal kennen en met de Geld species weeten om te gaan, zo neemt men zo een groot Koopman aan, die alles voor iemand gelijk een makelaar doet; en op wiens eerlijkheid en goede trouw men staat kan maken. Onze Banian, genaamt Laal Bekerry, is een man van twee maal hondert duyzent Ropyen, en van beproefde Eerlijkheid.

. . . . Voor het oogenblik zijn wij in een groote verlegenheid, door gebrek aan contanten; veroorzaakt door het verzuim der Compagnie om geld hierna toe te zenden, dat niet alleen de Compagnie veel van haar credit doet verliezen; maar ons ook almagtig veel schade toebrengt.

. . . . Ik beloove U, op mijn woord, toekomende maand van October, ten minsten twintig Duyzend Ropyen, in wissels op de Compagnie, over te zullen maaken. Dit zal u wonderlijk voorkomen, maar ik zal het u uitleggen. Zeedert den vreede heeft de Compagnie nog uit Holland, nog van Batavia, eenig geld na dit Comptoir gezonden; zo dat wij hier het benodigde tot den inkoop van amfioen en Lijwaaten op wissels hebben moeten opneemen; en dus bestaan onze winsten ook in wissels; daar men door de schaarsheid aan geld veel op moeot verliezen, indien men ze jegens gereed geld wil verkoopen. Verscheiden die hier toe genoodzaakt zijn geworden, hebben vijftien van 't hondert verlooren . . . .

In *Augustus '87*:

„...... Zeeker is het dat de Engelschen ons gaarne gantsch uit het land wilden verdrijven, en tot dien eynde doen ze ons alle mogelijke verdrietigheden en onaangenaamheden aan. Dit is een gevolg van onze slegte toestand hier in Indien. Dog over dit en andere omstandigheden dit land betreffende, daar ik verscheyde Papieren, daartoe betreklijk onderhanden heb, zal ik u nader schrijven."

Dirk's toekomstplan is nu om later een grietenij in Friesland te koopen, waar hij door zijn moeder (dochter van Onne Zwier van Haren), burgerrecht heeft.

Gijsbert Karel is intusschen (het blijkt uit een brief van *30 April '88*) regent van Rotterdam geworden.

7 Maart '88: een zware teleurstelling beleeft Dirk van Hogendorp, doordat de Engelschen de Hollanders geen opium meer willen verkoopen. De post te Patna brengt nu niets meer op. Dirk heeft schulden moeten maken, en daarvoor een wissel op zijn familie moeten trekken via een zekeren Mr. Knight, die inmiddels naar Europa terugkeert; een druk waarvan in de verdere correspondentie voortdurend sprake zal zijn, en die het begin is van allerlei finantieele tegenspoed. Op alle mogelijke manieren zal hij probeeren de schuld af te betalen. Dirk van Hogendorp, zeer gedeprimeerd, heeft zijn testament gemaakt, en vraagt Gijsbert Karel om voogd te willen zijn over het kind dat op komst is, en dat in geval van zijn dood onmiddellijk naar Hoolland gestuurd zal worden: „A Batavia education is worse as hell, and I will rather break the neck of my new born infant, as suffer it to be brought to Batavia.

„Nobody in the world had the least apprehension that my post should be ruined, schrijft hij, and so I expected certainly to make at least a stay of six or seven years ad Patna."

Bij een copie van deze brief door een inheemschen klerk, is een post-scriptum van 11 Maart:

„In this moment arrives intelligence from Madras, that there they have learned, that a few days ago has arrived at Pondicherry a small corvette from France, of which only the captain is admitted on shore; that it must bring very important news, because on her arrival the french have immediately sent a vessel to Tomcomalay. This so far is certain. But now the English say (and this I cannot believe) that the corvette brings intelligence, that Amsterdam and Rotterdam, and the whole province of Holland are taken by the King of Prussia in October last."

Een brief met vervolgen uit Patna, loopt van *7 Juni* tot *25 October '88*. Dirk is tegen zijn zin tot Eerste van Patna benoemd; hij was liever overgeplaatst. Nu de opium-leverantie de Compagnie is ontnomen door Lord Cornwallis, ontvangt hij namelijk geen ropij inkomen, en moet toch zijn staat van Compagnies-ambtenaar ophouden. Hij kan niet eens paard en wagen houden. „Ik zie nooit iemand ten eeten als de Assistenten en den Chirurgijn van de Compagnie, die in de Loge woonen, en die het Opperhoofd verpligt is de tafel te geeven, ofwel hij er van de Compagnie niets voor krijgt."

Dirk is verlangend naar berichten over de omwenteling in Holland; waar Gijsbert Karel intusschen 2e Pensionaris van Rotterdam is geworden. „Ce brillant début dans le monde, schrijft Dirk later in zijn *Mémoires,* le fit comparer au fameux Grotius qui, fort jeune encore, avoit occupé la même place, et même à Pitt qui, dans un âge aussi peu avancé, montrait déjà au parlement d'Angleterre tout ce qu'il devait être un jour" [1]). Dirk zelf hoopt, nu de oude regeeringsvorm in Holland hersteld is, meer dan ooit op aanbevelingen van den Prins, die men nu in Indië niet meer zal kunnen negeeren. Hij beschrijft in deze vervolgbrief verder hitte, dieet en levenswijze, ontmoetingen met Engelschen in Calcutta, en geeft een uitgebreid relaas omtrent de Engelsche bezittingen, waarin hij allerlei figuren van inheemsche vorsten teekent, en een overzicht van hun twisten onderling en met het Engelsche bestuur geeft.

Op 15 Augustus wordt zijn zoon geboren.

Tusschen de brieven aan Gijsbert Karel ligt een brief van *4 Sept. '88* aan Mr. le Chevalier Kinsbregen, waarin de affaire Van Braam weer ter sprake komt: D'après ses lettres on dirait que c'est lui-même qui a commandé, mais je vous assure que pendant toute l'expédition il n'a pas hasardé sa personne à la portée du canon ennemi. Si j'avais été vain du peu que j'ai fait (Dirk heeft zelfstandig de aanval op Salangor en den eersten en voornaamsten op Rio gecommandeerd) et ce qui n'a été que mon devoir, j'aurais aussi pu envoyer des relations en Europe, et cela bien aisément, puisque c'est moi qui ai levé et dessiné tous les plans des attaques. Mr.van Braam les a fait copier par un Français nommé l'Epinoi, et les a fait passer ensuite sous son propre nom; ce que je puis prouver être vrai. Je méprise beaucoup trop Mr. van Braam, et d'ailleurs envisage toute l'expédition comme une affaire de trop peu de conséquence, en dépit des descriptions héroïques et

---

[1]) *Mémoires,* hfdst. V.

pompeuses de Mr. van Braam, pour vouloir commencer une querelle publique pour n'avoir pas été loué. J'ai fait mon devoir: cela me suffit; et si on n'attaque pas mon honneur directement, dans le rapport, je dédaignerai de répondre; mais cela n'est pas probable; car Mr. van Braam, après m'avoir embrassé et remercié publiquement à la tête de huit cents hommes, ne pourrait après jeter des aspersions sur ma conduite, sans se blamer lui-même."

25 Februari '89 is Dirk gelogeerd buiten Batavia, teruggeroepen uit Bengalen om op krachten te komen, want zijn gezondheid heeft zeer geleden. Hij wacht daar op een nieuwe benoeming. De Gouverneur Generaal is nu zeer vriendelijk tegen hem, en heeft hem iederen zondag en woensdag ten eten gevraagd. Gijsbert Karel blijkt intusschen eenig Pensionaris van Rotterdam, en de jongere broer Willem Secretaris van Haarlem te zijn geworden.

Voor Dirks latere loopbaan is het verblijf in Bengalen in zooverre van belang geweest, dat hij er het engelsche koloniale systeem heeft bestudeerd, wat hem dan later op Java stof tot vergelijking geeft met de „principes vicieux qu'on suivoit dans le gouvernement de ce beau pays" (Java)[1]).

Samarang ce 22 Juin 1789.

. . . . Nous attendons journellement la mort du Sultan de Djocjocarta, qui a déjà au delà de 80 ans. Dès qu'il meurt, Mr. Greve (de 37-jarige gouverneur van Java) y va pour assurer la succession à son fils. Je suis désigné à l'accompagner dans cette expédition, par lui même. Si cela arrive, j'aurai une occasion de vous marquer des choses fort intéressantes, à quoi je ne manquerai pas. Depuis Valentijn, on n'a point d'Histoire suivie de Java. On n'a que des manuscrits. Je suis occupé à les lire, et à en faire des extraits, que je vous communiquerai avec le temps. Je suis encore trop peu de temps ici pour vous entretenir avec connaissance de cause des affaires de ce pays; mais soyez persuadé que je n'aurai pas l'indolence de rester dans l'ignorance.

Batavia ce 7 Octobre 1789.

Enfin, mon cher Charles, mon sort commence à changer. Je suis devenu, il y a deux mois, second administrateur d'Onrust, et me voici dèjà premier, et Koopman. Mais malheureusement Onrust, n'est à longtemps près ce qu'il a été du temps de notre cher Père. Aussi le

1) *Mémoires*, hfdst. V.

Gouverneur Général m'a promis la première Résidence qui viendra à vaquer à Java, qui soit préférable à Onrust.

Dirk van Hogendorp heeft intusschen eenig geld van zijn schoonvader geërfd, waarvan hij 17000 Rijksdaalders naar Holland stuurt in assignaties van de Compagnie. Hij hoopt nu op één van drie zeer lucratieve en belangrijke posten: „Gezaghebber in den Oosthoek à Sourabaya, ou bien Chef à Souracarta, ou Djocjocarta."

Na een eerste brief over het vertrek van zijn zoontje naar Holland:

Onrust ce 21 Nov. 1789.

. . . . Entre un et trois ans, la plupart des enfants meurent dans ce pays; et s'ils restent en vie, leur caractère est déjà gàté, par les esclaves, entre trois et quatre ans. A l'âge qu'il est, il ne peut encore occasionner de la dépense, que les gages d'une servante, que très certainement je prends sur moi.

(Hij stuurt silhouetten van zichzelf en zijn vrouw, en vraagt om portretten van zijn familie).

. . . . Si par hasard, vous connaissiez un jeune peintre en Allemagne, à qui vous vouliez du bien, je crois ne rien hasarder en vous assurant que, s'il voulait venir ici, il gagnerait heaucoup d'argent en très peu de temps. Ce que ce silhouetteur gagne, est énorme et incroyable; et un peintre gagnerait bien plus; mais il faudrait qu'il fût heureux à attraper des ressemblances.

. . . . depuis cinquante ans il n'est pas d'exemple qu'un Administrateur d'Onrust ait vécu avec tant d'économie. Tous ont tenu table ouverte le soir; tandis que moi, je n'invite que ceux qui appartiennent à l'Administration, et les Capitaines des vaisseaux, qui chargent ou déchargent dans mes magasins. Et malgré cela, j'ai pourtant presque toujours une table de quinze à dix-huit personnes. Le dimanche j'invite le Maître Charpentier, qui est à la fois commandant de l'Isle, avec ceux qui appartiennent à son département. C'est une ancienne coutume, dont on me peut se défaire, et qui est nécessaire pour entretenir l'union et l'harmonie. Pour vous donner une idée de ce poste de Maître Charpentier, ou Baas d'Onrust, figurez vous, qu'on taxe sa dépense au moins à seize mille écus par an; qu'il tient une table de Prince, et entretient une bande de vingt musiciens, tous esclaves, dont il y en a qui lui coutent jusqu'à mille écus un seul.

Je reste à présent ici à Onrust jusqu'àu premier de Mars, alors

Mr. van Hek, mon second, vient ici, et moi je reste quatre mois à Batavia.

(Twee uittreksels van de, ook aanwezige, brief van *12 februari 1790,* Onrust, zijn hierbij gevoegd: beide het volgende fragment:)

. . . . Le sujet sur lequel je veux vous entretenir, regarde les vaisseaux de guerre. Lorsque Mr. van Braam fut choisi pour aller aux Indes, il demanda pour lui, et pour les Capitaines, le rang de Conseiller des Indes. On le lui accorda, sans savoir certainement la conséquence de ce rang, et sans prévoir les suites qu'un tel arrangement pourrait avoir. On partit du principe qu'un tel rang avait été accordé aux Capitaines allant aux Indes Occidentales; sans observer la différence qu'il y a entre un conseil municipal d'une Colonie purement mercantile, et le conseil suprême des Indes Orientales, qui de fait représente le souverain de plusieurs Royaumes, qui élit, confirme et dépose des Empereurs, et à qui plusieurs grands et puissants Princes font hommage, comme vassaux de la Compagnie. L'influence, l'autorité et le pouvoir de la Compagnie dépendent absolument du respect et de la haute idée que les Princes, et en général tous les Indigènes doivent avoir pour le Gouverneur Géneral et les autres membres du Conseil, qui pour eux sont le souverain ostensible et représentatif. Or quelle idée un Empereur de Java, premier et puissant vassal de la Compagnie, qui qualifie le Gouverneur Géneral de Père, et le Gouverneur de Java de frère, doit il se former de ce haut conseil qu'on lui apprend dès sa jeunesse à respecter et à estimer, quand il voit que le Capitaine d'un brigantin ou d'un cotter a un rang égal à celui qu'il regarde comme membre de la souveraineté à laquelle il fait hommage? Si encore on avait donné ce rang au commandant d'une esquadre, et même aux capitaines des vaisseaux de ligne; passe encore; mais qu'un jeune homme, comme Mr. Gobins, et tant d'autres, qui commandent des barques et ont à peine de la barbe, aient en venant ici un rang égal aux membres du suprême conseil, je vous avoue que cela me paraît bien injuste et bien humilant. Cependant il semble qu'on a voulu outrer la chose encore plus, car à notre grand étonnement et indignation, Mr. Staringh en venant ici a prétendu, par ordre, pour tous ses officiers le rang de secrétaire de la Haute Régence. Or il faut savoir, et comme vous pourrez voir par la liste des rangs ci-jointe, que les secrétaires de la Haute Régence ont un rang qui suit presque immédiatement celui des Membres eux-mêmes, et par conséquent est au-dessus de celui d'un Colonel, de tous les premiers employés de la Compagnie; et, ce qui dans ce cas

frappe le plus, au-dessus du Commandeur et Chef de la Marine de la Compagnie. Un lieutenant de vaisseau, les plus jeunes même, souvent encore des enfants, ont donc un plus haût rang qu'un Colonel, qu'un Directeur du Bengale, qu'un Commandeur en chef de la Marine! Que sont donc tous les employés de la Compagnie? Que sont tous ses officiers et employés? Des êtres si vils, si abjects, qu'un jeune homme de 18 ans, sans expérience, sans mérite, soit estimé de plus de conséquence que des hommes qui ont vieilli au service de la Compagnie? Comment le service pourra-t-il se faire? Les deux petites frégattes avec les deux petits bâtiments à deux mâts, qui actuellement sont ici, ne seraient pas suffisants pour faire une expédition un peu sérieuse; on devait donc y ajouter des vaisseaux, et des troupes de la Compagnie. Mais un Commandeur de ces vaisseaux, un Colonel, ou un Major, nommés pour commander ces troupes, seraient ils assez lâches pour se faire commander, et céder le rang aux lieutenants de vaisseau de l'Etat? Moi, je réponds, que si je n'avais pas quitté le service militaire de la Compagnie, je serais actuellement Major. Dans ce cas il se pourrait que la Haute Régence m'eut confié le commandement d'une expédition, mais je vous jure que je me ferais plutôt casser la tête que de me faire commander, ou de céder le rang, dans quelque occasion que ce fût, à un lieutenant de vaisseau, persuadé comme je le suis, que tout officier d'honneur doit penser ainsi, car ce ne peut être que par surprise que les lieutenants puissent avoir obtenu ce rang; et un officier Major, qui en servant la Compagnie, sert en même temps l'Etat, ne peut pas être obligé à s'avilir et à s'humilier ainsi soi-même. Si les lieutenants avaient un rang égal aux Capitaines de l'Infanterie, il me semble qu'ils pourraient déjà se croire assez favorisés et distingués par dessus les officiers de la Compagnie.

Lundi passé, le 15 de ce mois, j'ai donné un grand dîner et soupé en honneur de l'anniversaire du jeune Prince, pour donner une marque publique de mon attachement et de ma reconnaissance pour la maison d'Orange. J'ai arboré un pavillon orange sur le balcon de ma maison, et décoré toute ma maison de rubans de cette couleur. Comme c'est le Gouverneur Général qui célèbre le huit de mars, je ne puis rien faire ce jour-là. Cependant si on n'y dîne pas ce jour, je donnerai un dîner au moins à mes amis et voisins.

Ce que je vous ai écrit dans la feuille seconde de cette lettre, n'est pas dans l'intention que vous en fassiez un mystère, au contraire, je serai charmé si vous trouvez occasion de la montrer à des personnes

en état de juger et d'y apporter remède si, comme je n'en doute pas, ils trouvent le mécontentement des employés de la Compagnie fondé.

Il est certain que depuis la Révolution le crédit du Prince est fort grand ici; mais c'est un problème de savoir, si tous ceux qui lui marquent de la déférence et de l'attachement, sont sincères. La prudence n'exige-t-elle donc pas que S. A., pouvant le faire, procure les premières places à ceux qui lui sont sincèrement attachés? Je ne veux pas jouer le rôle indigne d'un délateur, et désigner ceux auxquels on ne devrait pas se fier, mais je suis sûr qu'ils le sont déjà, car je ne crois pas qu'on a de si mauvaises informations à la Cour, pour qu'on ne sache pas comment certaines personnes se sont conduites et expliquées ici avant la Révolution.

Enfin, dans ce moment la Cour peut tout faire ici. Il ne dépend que du Prince de faire avoir les premiers postes à ceux qui lui sont attachés, et alors il n'a jamais rien a craindre pour les Indes. Car quoiqu'il ne se soit rien passé de voie de fait encore ici, je puis cependant vous assurer que cela n'aurait pas duré beaucoup plus longtemps, et que c'est uniquement à l'esprit pacifique, modéré et sage du bon vieux Gouverneur Général, que cette tranquillité a été dûe. Je vous écrirai une autre fois encore plus sur ce sujet délicat, dont je me ménage autant que possible de parler, et encore plus d'écrire; car la tranquillité rétablie, on doit être fort circonspect, pour ne pas rallumer le feu couvant sous les cendres. Cependant je vous marquerai ce que je croirai être nécessaire que vous sachiez pour l'intérêt de la cause à laquelle je voue mes services, mes biens et ma vie, pour lui être utile.

Batavia ce 17 mai 1790.

. . . . Vous m'écrivez que les Etats d'Hollande et de Zélande ont accordé un subside de plus de trente millions; cependant nous ne voyens pas encore arriver beaucoup, et l'argent papier est encore à 25 pr cent de perte. Malgré tout cela vous avez eu de beaux retours l'année passée; et cette année vous aurez derechef vingt vaisseaux richement chargés. Il y a déjà une immense quantité de poivre et de café; et on en reçoit encore journellement plus. Mais il faut des espèces; non pas des promesses.

J'ai manqué Souracarta, Mr. de Rheede a obtenu la préférence; mais à présent j'ai la promesse sûre de la première Résidence qui viendra à vaquer et que je préférerai à mon poste actuel.

. . . . Encore une chose que je me vois obligé de vous dire; je crois que le Prince, et tous les bien intentionnés pour son parti, doivent être bien sur leurs gardes pour ce pays. Il est vrai que durant les derniers troubles on s'est tenu tranquille ici; mais une autre fois, cela n'arriverait pas, j'en suis très sûr; car la manière de penser de la plupart ici, est assez connue. Je ne veux jouer ni ne jouerai jamais le rôle d'espion ou de délateur; cependant en conscience je me vois obligé de vous avertir. Beaucop de gens ici sont Patriotes invétérés; tant qu'ils sont subalternes, ce n'est rien; mais la plupart sont de la trempe à devenir Conseillers des Indes, et alors ils peuvent beaucoup de mal. Un nom inconnu et ignoré est présenté à la nomination au Prince, et il choisit peut-être quelqu'un qui après le paiera de la plus noire ingratitude. Mon avis est par conséquent que la Cour devrait être fort prudente sur ce point, et absolument pas nommer un Conseiller dont on ne soit bien assuré qu'il soit sincèrement affidé à la bonne cause. Sans cela peut-être un jour verrait-on la fermentation ici plus grande qu'en Europe, et de plus de mauvaises suites; par la distance des lieux, et pas le grand pouvoir accordé à la Régence ici.

Il arrive ici journellement beaucoup de gens dans les situations les plus subalternes, qu' on sait avoir été des plus actifs pendant les troubles. Peu à peu, et insensiblement, ils avancent. Leurs noms sont changés, ou inconnus; mais une fois dans le pouvoir de nuire, ils me le laisseraient certainement pas. Je ne doute pas qu'on ne soit bien informé en Europe des noms de ceux qui ici se sont déclarés le plus librement, car quoiqu' il ne se soit rien passé, cependant les propos ont été, je crois, bien plus indécents et furieux ici qu'en Hollande au milieu des troubles mêmes. Encore à présent on porte des cocardes noires; personne ose en arborer une orange, pas même les militaires ni la marine. Les capitaines de vaisseaux de la Compagnie, qui en ont en venant ici, on leur insinue de les ôter. On dit, nous sommes neutres ici; pourquoi des signes distinctifs? Je réponds bon; mais pourquoi donc des cocardes noires, qui ne sont certes pas neutres? Oh! mais on les a toujours portées ici.

Cependant je suis prudent; je vois, j'observe tout, sans parler beaucoup; mais je me crois obligé de vous avertir. Soyez sur vos gardes. Les précautions sont toujours bonnes. Si je ne craignais le danger des lettres, je pourrais vous dire encore bien plus.

Pour le présent, je crois que la plus grande partie des membres de la Régence sont bien intentionnés pour la Cour. Mr. van Stockum

est fort devoué au Prince, et le sera toujours, surtout si S. A. lui est favorable paur devenir G. G.: ce qui je crois ne pourra lui manquer; car il est hors de doute le plus capable de tous. Il doit sa fortune au Bourguemaître Hasselaar, et comme celui-là est du parti, il en restera aussi bien toujours. Mais comme je vous dis, parmi ceux qui ont apparence de devenir Conseillers des Indes, il y a le plus grand nombre de mal intentionnés, et dont on doit se méfier.

(*Bijlage:* een gedrukt *Rendement van de Jacatrasche Domeinen,* en een *Ranglijst* volgens de ordonnantie van den 30en Maart 1753 etc.)

Ingesloten is ook een brief aan den gerepatrieerden oud-Secretaris van de Hooge Regeering van Indië, Kraane. Dirk raadt zijn broer aan dien brief zelf naar Leiden te brengen, omdat Kraane hem veel wetenswaardigs zal kunnen vertellen. Zelf schrijft hij aan Kraane veel goeds over zijn vriend Van Overstraten, wat kundigheden en karakter betreft.

Op *22 Juli* en *30 October 1790* schrijft hij over het afbetalen van zijn schuld aan de familie: hij zendt geld, maar ook thee en ruwe diamanten; voor f 1.9471 aan diamanten: „Je doute fort que vous pourrez trouver ce prix; mais dès que je ne perds pas plus de 24 pr cent, je gagne toujours encore; car en envoyant l'argent par la Compagnie on perd cela, outre l'inconvénient d'attendre si longtemps pour l'argent."

Tusschen deze beide brieven in is er een van:

Ce 1 août 1790.

. . . . Il arrive tous les jours ici un nombre de bons marchands, qui prétendent tous être fortement recommandés par le Prince. Je ne puis presque pas le croire; premièrement parce que la plupart ont été archipatriotes; et puis parce que si le Prince donne tant de recommandations, elles perdront leur valeur et leur crédit par la quantité et par la qualité des recommandés. Au nom de Dieu! que notre Parti ait les yeux ouverts sur les Indes. Tous les Patriotes viendront ici, et obtiendront les meilleurs postes; et si quelque nouvelle dispute arrive, ils ne seront pas si tranquilles que cette fois. Pourquoi leur confier des postes d'Importance? Pourquoi les recommander?

Campong Malayo ce 20 Nov. 1790.

(Dirk van Hogendorp vertelt dat hij ziek is geweest, en nog steeds niet hersteld.)

. . . . Pour ce qui regarde les troubles a Java, vous serez

curieux d'en savoir les détails. Je suis fâché de ne pouvoir vous en donner, parce que sur ce sujet on entretient le secret le plus profond; mais à Java, je saurai bientôt tout, et alors vous pouvez compter sur des relations très détaillées, au moins autant qu'il me sera permis de vous les communiquer. Ainsi pendant ma maladie ai-je perdu le fil de presque toutes les affaires de conséquence.

. . . . Je loge ici actuellement depuis trois semaines à Campong Malayo, une belle campagne du Gouverneur Général, à trois heures de Batavia, pour le rétabilssement de ma santé; c'est une faveur qu'il n'a encore accordée à aucun particulier, et depuis mon retour du Bengale, je ne puis assez me louer de sa conduite à mon égard. N'est-ce pas bien heurreux de pouvoir aller à Java, et de conserver en attendant les revenus de mon poste.

Na een paar brieven over particuliere zaken en zendingen:

Samarang ce 8 avril 1791.

. . . . Dès que j'obtiens une Résidence (on n'a promis pour sûr la première qui vaquera), alors je demanderai d'être fait Opperkoopman, en gardant mon poste; comme Mrs van der Beke et Panhuis. Alors je suis éligible pour devenir Gouverneur de Java. Voilà le grand point; le chef d'oeuvre, de pouvoir obtenir qu'en 1793 ou 94 son Altesse Mr le Prince veuille demander expressément ce poste pour moi au Général, en cas de vacature, et cela arrivera apparemment en 1795; car les Gouverneurs ne restent ici ordinairement que 4 ou 5 ans, et Mr Overstraten viendra ici en Août prochain, pour prendre possession du Gouvernement auquel il vient d'être nommé, à la place de Mr. Greeve, qui après avoir été quatre ans Gouverneur, retourne à Batavia, très riche.

Mais au nom de Dieu! mon cher Charles, comment est-il possible que la Cour semble si indifférente sur ses vrais intérêts dans ce pays. Nommer Mr. Welgevare, le plus archi-patriote, et C.....n connu, et prouvé, Conseiller des Indes! On est en général encore très mal intentionné ici; personne ne porte ou ose porter des cocardes Orange, et on ose tenir publiquement des discours affreux; et ces mêmes gens se flattent encore de devenir Conseillers des Indes. Ils osent dire qu'ils veulent rester dans ce pays, parce que leur patrie leur est odieuse à cause de la révolution. C'est Mr. Umbgrove qui a dit cela. Mr. Engelhard le Sabandahr, a osé dire qu'on devait pendre le Prince. Et ces Mrs. aspirent tous les deux à des places au Conseil,

et ont en attendant les meilleures places de L'Inde. Mr. Gockinga est plus violent encore. On vient de le faire Opperkoopman, pour qu'il soit éligible. Mettez ceci à profit. Mais sans me nommer, ou me faire soupçonner; car la force est dans ce pays, et vous ne pourriez me sauver, pour la persécution. Aussi le Prince donne-t-il trop de recommandations; il est arrivé l'année passée plus de vingt onderkoopmans, avec des lettres; cela m'a fait déjà beaucoup de tort, je vous assure. Ne sauriez-vous rémédier à celà? Au moins, en me faisant avoir encore une recommandation bien forte, et extraordinaire; car avec les sentiments qu'on a ici, vous sentez bien qu'on m'aime pas à aider les recommandés de la Cour; si les recommendations ne sont pas bien fortes. O! si le Prince voulait, que ne pourrait-il faire pour moi! Le Gouvernement de Java pendant quatre ans; et je suis au-dessus de tout. Adieu, cher Charles! Si Dieu me donne santé et vie, et que vous vouliez me seconder avec vigueur, je puis en 1800 être chez vous, et vous embrasser.

Samarang ce 19 mai 1791.

(Het volgende naar aanleiding van de oudste van Dirk van Hogendorps twee zwagers, de jongens Bartlo, die onder toezicht van Gijsbert Karel in Holland hun opvoeding voltooien.)

. . . . qu'il apprenne autant de droit qu'on puisse faire entrer dans sa tête; qu'il soit promu Docteur en droit et envoyé aux Indes comme Conseiller de Justice. C'est après bien mûre délibération que j'ai formé ce plan, et que je suis persuadé que c'est le meilleur pour lui. En Europe il restera toujours médiocre, quand peut-être on l'admirera ici.

. . . . Comme à une Résidence (iets waarop hij nog steeds hoopt; benoemd is hij nog niet) je dois mener un train un peu brillant, je vous prie de m'envoyer des cordons de notre livrée, sur soie, environ pour dix ou douze habits, le plus tôt possible; car ici on ne peut pas les faire; et je ne veux pas donner des galons d'or ou d'argent, comme c'est ordinairement la mode ici. Envoyez-moi aussi, si cela ne vous donne pas trop de peine, des harnois pour un attelage de quatre chevaux; fort simple et uni, quoique garni, ou monté en argent; mais il faut songer que les chevaux sont fort petits ici; ainsi ils doivent être en proportion.

De volgende brief is uit Semarang, waarheen Van Hogendorp gereisd is vanwege de benoeming van zijn vriend Van Overstraten tot Gouverneur van Oost-Java. Hijzelf is nu Resident van Japara

geworden, en de twee en een half jaar die hij daar bleef, heeft hij later als de aangenaamste van zijn leven beschouwd.

„Un pays délicieux et salubre", schrijft hij in de *Mémoires,* „un sol fertile, une habitation commode, des environs charmants, rien ne manquoit de tout ce qui peut rendre la vie agréable, excepté la société.

Un de mes prédécesseurs avoit construit un moulin à scier du bois. Le contingent en bois que les habitants étoient obligés de fournir annuellement à la Compagnie, étroit délivré à un prix fixe au résident qui remboursait ensuite la Compagnie et lui fournissoit, à un prix également fixe, les planches et autres bois sciés dont elle avoit besoin pour ses constructions à Batavia et ailleurs. Ce moulin, ayant passé par plusieurs mains, souvent ineptes, étoit presque entièrement désorganisé. Je le rétablis, au moyen de manivelles de fer que je fis venir d'Europe, et comme je pouvois par là scier une plus grande quantité de bois, j'augmentai considérablement mon revenu. Je pris aussi un grand soin de l'entretien des forêts qui fesoient la principale richesse de ce district et qui pourtant avoient été négligées et abandonnées par les habitants qu'on forçoit à couper et à livrer le bois à si bas prix, qu'ils n'avoient aucun intérêt à rien conserver. D'un autre côté les résidents sembloient avoir pensé, comme la plupart des employés de la Compagnie, que cela durerait bien leur temps, refrein chéri de ceux qui n'alloient aux Indes que pour faire leur fortune, indifférents aux intérêts de la Compagnie et à ceux de leur patrie.

Malgré le systéme de monopole, et les entraves qu'il mettoit à toute amélioration, je parvins à perfectionner la culture de l'indigo, et j'en fis fabriquer d'infiniment supérieur pour la qualité à celui qu'on obtenoit auparavant. J'eus le même succès dans la construction d'un moulin à sucre, mis en mouvement par l'eau, sur le modèle de ceux des Antilles.

A mesure que je descendois dans les détails de l'administration de ce beau district, j'apercevois de plus en plus le vice radical du système de la Compagnie, par rapport au régime féodal et au monopole odieux du commerce, enté sur cette forme de gouvernement déjà assez destructif par lui-même. Aussi, dès ce temps, je résolus d'essayer tout ce qui seroit possible pour ouvrir sur cet important objet les yeux du gouvernement, en découvrant la véritable situation des choses et les résultats pernicieux de ce système, auquel on tenoit, par préjugé,

par ignorance et par intérêt, au grand préjudice des intérêts réels de notre patrie"[1]).

Na de bestelling van deze „ijzeren molenkrukken", waarvoor hij een houten model opstuurt, voor zijn zagerij, schrijft Dirk van Hogendorp op *6 Aug. '91* uit Semarang:

. . . . Votre lettre de novembre dernier, à laquelle je vous ai déjà répondu, m'a fait beaucoup de peine. Sommez publiquement tous les messieurs de cette Esquadre qui va repatrier, de donner témoignage de ma conduite. Si mon brave et honnête ami, le Capitaine Hartman, vivait encore, je crois qu'il frotterait bien les oreilles à quiconque parlerait désavantageusement de moi, ou oserait débiter de tels contes comme vous me marquez qu'on débite à mon sujet. Mais il n'est pas difficile de reconnaître l'infâme van der Beke à ces traits de médisance.

De Japara ce 11 Octobre 1791.

In de kantlijn van deze brief schrijft hij dat zijn broer maar twee „moolenkrukken" of „fers à moulin" moet sturen inplaats van vier: „car à force d'application et de peine, je suis parvenu à en forger deux ici, qui, j'espère, tiendront."

Ma maladie .... m'excusera .... d'avoir si peu écrit l'amée dernière, surtout des lettres de détails comme vous en désirez et comme je vous en ai écrités du Bengale. Mais songez mon cher frère, que de là, je pouvais vous écrire plus librement que je ne puis faire d'ici ....

. . . . Je suis à présent occupé à lire et à étudier dans des manuscripts fort longs, fort ennuyeux et fort diffus, l'histoire des guerres qui, à la fin, ont mis la Compagnie en possession de ce paradis terrestre encore si peu connu et si négligé.

. . . . (je travaille) .... en animant et bien dirigeant la culture des différentes productions de cette Isle, sur lesquelles la Compagnie fixe maintenant son attention, et qui deviendront des mines inépuisables pour elle.

. . . . Je vous prie de m'envoyer le meilleur livre qu'on ait en Angleterre sur la construction de vaisseaux, et surtout où il y a beaucoup de planches principalement pour des petits bâtiments pour le Commerce. Si on a un tel bien bon livre en hollandais, je le

[1]) *Mémoires*, hfdst. VI.

voudrais bien aussi, mais avec beaucoup de planches, et bien élémentaire.

. . . . Quant aux renseignements que vous me demandez sur le magnétisme animal, je ne saurais absolument vous en donner. D'abord, je suis profondément ignorant dans cette matière, n'en sachant que ce que j'en ai lu par ci par là, pour et contre; et puis je n'enai jamais entendu parler dans ce pays, et ne crois pas qu'on en fait jamais usage. Je ne sais pas même le mom de la chose dans aucune des langues orientales que je sais.

In deze brief komt ook weer even het zoo opmerkelijke karakterverschil tusschen de beide broers te voorschijn: Dirk beklaagt zich, en hij zal het nog vaker doen, over de laconieke briefjes van Gijsbert Karel, terwijl hij toch de eenige is die hem interessante politieke berichten uit Holland zou kunnen geven.

Van Hogendorp begint zich nu naam te maken, en in het begin wordt hem dat ook nog niet kwalijk genomen. *12 Januari 1792* schrijft hij uit *Semarang,* waar hij voor zaken verblijft:

. . . . „Depuis le peu de mois que je suis à Japara, j'ai déjà eu le plaisir de recevoir de la Régence de Batavia, et du Gouverneur et Conseil de Samarang, des louanges publiques sur mon activité. Et Mr. van Overstraten a dit publiquement, à une grande table, en mon absence, que j'étais le Résident le plus actif, et le plus utile de toute la côte, et qu'il désirait que tous suivissent mon exemple."

Hier is ook voor het eerst sprake van de komst, door Dirk van Hogendorp met vreugde tegemoet gezien, — vreugde die zich weldra in teleurstelling zou omzetten — van Nederburgh en Frijkenius, die met den Gouverneur Generaal Alting en Van Stockum de hervormingscommissie zouden vormen.

In een hierop volgenden langen brief zonder datum en aanhef, bespreekt hij, geïnspireerd ook al door het idee dat er nu spoedig een onderzoek zal plaatsvinden en hervormingen overwogen zullen worden, diverse punten waarover hij al eerder aan zijn broer heeft geschreven: het gebrek aan contanten, de kwestie der particuliere scheepvaart en handel, den aankoop van minderwaardige schepen door de Compagnie; de koppigheid van Amsterdam dat niet, zooals Zeeland, driedekkers bouwen wil, en schepen „doublés de cuivre" zooals de andere naties. Engelsche booten bereiken vanuit Portsmouth Madras in drie maanden, de hollandsche doen er negen maanden over, met onnoodige kosten, ziekte, en schade aan de koopwaar als gevolg. En er heerscht geen discipline.

In Indië zelf zijn de fouten: de slechte keuze van Gouverneurs en directeuren van de „Comptoirs subalternes" (zooals b.v. die van Van Vlissingen „qui a vendu Negapatnam aux Anglais"), de slechte officieren, en, van het grootste belang, de onvoldoende kaarten en instructies voor de navigatie. „Il n'y a pas une seule carte hollandaise des Indes qui soit seulement passable; tandis que les Françaises et les Anglais ont des cartes superbes." Ook de kapiteins zijn, in tegenstelling met de engelsche, volkomen onwetend.

Uit een brief van Japara, *29 Februari '92*, blijkt dat Gijsbert Karel Dirk heeft aangeraden zich met magnetisme te laten genezen, een methode waarnaar hij zeer benieuwd schijnt. Dirk heeft er in Indië nooit van gehoord, maar antwoordt met uitgebreide détails over zijn ziektegeval, en het verzoek die aan een dokter in Holland ter lezing te geven. Curieus, als men bedenkt dat het minstens anderhalf jaar zou duren, voordat hij het antwoord en den raad van den dokter zou kunnen ontvangen! De volgende brief geeft een aardigen kijk op de koloniale levenswijze:

Japara ce 14 mai 1792.

. . . . Comme je fais apprendre la musique à mes esclaves, et qu' il y en a déjà seize, qui font de grands progrès, je désirerais d'avoir de bons instruments, mais je crains de donner une telle commission, de goût, à mes Gemagtigdens; qui aussi peut-être me le porteraient fort cher en compte. Ayant donc entendu dire, que la meilleure fabrique d'instruments de musique est à Strasbourg, et qu'ils y sont à fort bon marché, surtout quand on prend un grand assortissement, je vous prie, mon cher frère, de vouloir vous charger de cette commission. Je désire donc avoir, pour une bande de seize à vingt musiciens, un assortissement complet de tous les instruments de musique employés dans un bon orchestre. Blaas en strijkinstrumenten, avec des cordes, et autres nécessités en réserve. Aussi de la plus nouvelle musique, surtout italienne, et allemande, avec toutes les parties. Vous pouvez employer pour cet achat deux mille florins; alors je crois qu'il n'y manquera rien. Il faut surtout un beau clavecin ou forte piano, et au moins dix à douze violons; le reste en proportion.

Ne croyez pas, mon cher ami, que ceci soit une dépense de luxe inutile et ruineuse. Des esclaves qui me coutent 70 à 80 Rixdallers, quand je leur ai fait apprendre la musique, valent 400 à 500 chacun, quand ils la savent; et quand je veux retourner en Europe, je puis

en avoir ce prix. Et pour les instruments et la musique, après en avoir joui cinq ou six ans, je puis encore les vendre, à mon départ, pour cinquante à cent pour cent de profit; tant ils sont chers et rares ici. Surtout si vous m'en procurez de bons, et à bon marché. De plus, c'est presque notre seul agrément ici. J'ai, et je dois avoir des esclaves, qui ne feraient rien pendant toute la journée, et à present sont continuellement occupés avec la musique qu'ils aiment, et pour laquelle les Malais ont un talent particulier. .... J'ai un caporal, qui enseigne la musique à mes esclaves pour cinq Rds. de toelaäg par mois.... Les fonds ne vous manqueront plus; outre la poudre d'or je vous envoie encore cette année pour plus de dix mille florins en Reekenings; et aussi des marchandises en frêt, que j'adresserai à de Vrieze et Moerel à Amsterdam.

. . . . C'est cette infâme clique de la famille du G. G. qui absorbe tous les emplois, qui monopolise tout, et qui encore n'est pas contente; qui calomnie les honnêtes gens pour les exclure de tout.... Mr. Umbgrove, ayant été à Batavia pour arranger l'affaire de la promotion à Chéribon, a tenu les propos les plus infames, et débité les mensonges les plus insignes sur mon compte . . . . Un Mr. van Teylingen a obtenu Tagal, quoique je l'aie aussi demandé, étant beaucoup plus lucratif que Japara. Mais Mr. Umbgrove ne voulait pas de moi pour son successeur, parce qu'il savait bien que je n'étais pas homme à mener par le nez, et à tromper avec le overneem; comme il l'espère de Mr. van Teylingen, qui venant nouvellement de Ceylan, ne peut pas être si bien au fait que moi des affaires de ce pays . . . . Le crédit de Mr. van Stockum accroît de jour en jour. Il me montre beaucoup d'amitié, et solidement; car il vient de m'en donner une preuve non équivoque, en me favorisant d'une très grande livraison de planches à la Compagnie, presque le double de ce qu'ont eu mes prédécesseurs. A présent mon grand but dans ce pays est de devenir Gezaghebber in den Oosthoek . . . .

De Japara ce 1 octobre 1792.

(Hogendorp heeft thee naar Holland gestuurd om te verkoopen.)

. . . . Je ne puis concevoir comment ce thé a pu si mal réussir! Selon toutes les combinaisons politiques et commerciales cet article devait aller à un haut prix. Les Etats ont défendu toute entrée de thé étranger. Les Anglais n'en ont pu obtenir à la Chine assez pour leur propre consommation. Aucune autre nation n'y a eu un seul vaisseau. La Compagnie a retracté la permission donnée aux parti-

culiers d'envoyer du thé pour leur propre compte; c'était donc le dernier. Le thé (au moins les échantillons) était excellent, et a été empaqueté, chargé et dépêché par des marchands arméniens d'une probité connue, car moi-même j'étais dans ce moment à l'agonie. . . . . Vous me dites que notre mére croit à présent avec raison, que dorénavant je pourrai faire de plus grosses remises; cependant malheureusement c'est bien tout le contraire. Ma résidence de Japara est de beaucoup moins lucrative que le poste d'Onrust. Il est vrai que j'ai désiré et sollicité moi-même l'échange, que vous nommez avancement. Mais je vous en ai détaillé les raisons déjà l'année passée. Santé; délicatesse en manière de gagner mon argent; agréments de la vie, voilà ce qui m'a décidé. Joignez à cela l'espoir d'obtenir un meilleur poste; même peut-être le gouvernement de Java, par cette carrière. Un administrateur est un être passif, qui ne peut ni bien, ni mal. Un Résident qui fait son devoir, et s'applique, est un être actif, qui peut procurer d'immenses avantages à la Compagnie, peut faire le bonheur de 10000 familles dans son district. Voilà la différence, pour le sentiment. Pour l'intérêt, la différence de mon revenu à Onrust ou à Japara est au moins comme 3 à 2. Il est vrai que la dépense est aussi moindre de beaucoup, et même comme 2 à 1. Mais contre cela balance l' énorme overneem, dont on ne peut se dispenser. Le moulin seul 14000. Le tout au delà de 35000, outre encore le capital, que j'ai, et que je dois avoir, en esclaves, en équipages, et en vaisselle.

Des équipages! me direz vous, qu'avez vous besoin de ce luxe? C'est bien raisonner, quand on n'est pas au fait des choses. Mais par exemple l'année prochaine Mr. le Gouverneur de Java va faire sa tournée le long de la côte orientale de son gouvernement. Il amène avec lui: Madame son épouse, deux députés du conseil avec leurs femmes, encore quelques messieurs et dames pour compagnie, le secrétaire, l'aide de camp; une compagnie de grenadiers et une de dragons. Il faut recevoir tout cela convenablement, et à mes frais; la Compagnie ne donne rien. Je dois donner mes voitures jusqu'à Joana, la plus proche Résidence. Il me faut une table de 50 à 60 couverts; il me faut 4 ou 5 voitures. Puis je leur offrir des cuillers et des fourchettes d'étain? Il me faut donc une vaisselle; des esclaves pour servir. Je ne puis trouver à louer, ni à emprunter, ni voitures ni chevaux . . . . Et tout cela n'est pas seulement nécessaire pour ce seul voyage du Gouverneur; mais tout chef, tout Résident, enfin tout homme de condition, qui voyage, soit pour affaires, soit pour son

plaisir et passe nos Résidences, il faut lui fournir logis, entretien, et voitures, jusqu'à la plus proche Résidence. Quand je voyage, on me traite avec la même hospitalité. Car nous avons ici ni postes, ni auberges . . . . Tous les postes sont beaucoup diminués et nos revenus moindres; on retranche et ménage partout; et pour comble de malheur, et ce qui nous ruine totalement, on nous demande le quart de notre revenu net; sans vouloir permettre d'en retrancher au moins auparavant notre dépense . . . .

Dit was het zoogenaamde amptgeld. Het resultaat was jammerlijk: niemand gaf wat hij geven moest. Een aanzienlijk ambtenaar liet een pak papieren in de daarvoor bestemde kist glijden, dat men voor bankpapier hield, maar toen men de kist opende, bleek het wit papier te zijn geweest. Er viel echter niets te bewijzen. Tenslotte moesten de ambtenaren onder eede hun inkomsten opgeven: ook dat hielp niet: „ceux qui avoient violé leurs serments et leur conscience pour s'enrichir, n'hésitèrent pas à se parjurer encore pour cacher leurs extorsions et pour en conserver tout le fruit" [1]). Daarop werden de inkomsten van hoogerhand getaxeerd; een regen van protesten was het resultaat. „Effectivement, comme les princicipaux revenus des employés consistoient en extorsions et en fraudes, si on les connoissoit, on devait y mettre un terme; si on ne les connoissoit pas, on ne pouvoit pas les imposer." Het eenige dat werd bereikt, was dat het volk nog meer werd uitgezogen, en de opbrengst in de Compagnieskas was maar een druppel in de oceaan van schulden. . . . . Si je gagne d'une manière illégale, je suis un coquin, et la Compagnie peut prendre le tout. Si je gagne honnêtement, et par ma propre industrie, la Compagnie n'a pas le droit de me demander un sol. Il n'y a pas de milieu . . . . Mon revenu principal vient de mon moulin, où je scie le bois que j'achète, et que je paie à la Compagnie; et je revends à la Compagnie les planches à un taux qu'elle a fixé elle même, et qui est très bas. Si une année j'y dois faire beaucoup de réparations, si tout mon moulin est consumé dans une nuit par les flammes, et encore pour 20000 écus de planches, presque toujours en réserve, la Compagnie me remboursera t'elle un quart de ma perte? Pas un sol; tout est pour mon risque.

. . . . Et qui retirera le fruit de nos travaux, de nos sueurs, de nos biens? La Compagnie! Qui la Compagnie? Les Actionnaires! des rentiers obscurs, des juifs, des étrangers, indifférents sur le bien

---

[1]) *Mémoires*, hfdst. VIII.

de l'Etat et de la patrie, pourvu que leur dividende leur soit payé et que leurs actions augmentent de prix! C'est naturel. A présent, au moyen des secours de l'Etat et des taxes qu'on nous impose, la Compagnie se relèvera, le dividende augmentera, les actions hausseront. L'Etat doit être remboursé; mais nous autres pauvres malheureux, sur qui la taxe est tombée, nous nous serons expatriés, mille auront péris, dix mille seront morts, et ceux qui sont restés en vie, auront dû donner ce qu'ils ont gagné légalement et honnêtement, et ayant fait gagner cent fois autant à la Compagnie, le quart net de leur revenu pour augmenter le bien et enrichir un rentier inutile, qui auprès de sa cheminée se moque de ceux qui lui gagnent son dividende. Si encore on exigeait de nous ce quart en forme d'emprunt....

De bovenstaande brief is in meer dan één opzicht merkwaardig. Psychologisch is de geschiedenis van Dirk van Hogendorp in Indië de geschiedenis van een „geweten" dat zich *vormt* naarmate het in contact met de dingen komt. Wij hebben hem zien uitkomen met de hoop van iederen Compagnies-ambtenaar: fortuin te maken en naar Europa terug te keeren; en zijn teleurgestelde verwachtingen spreken, openhartig genoeg overigens, zeker mee wanneer hij van het eerste oogenblik af zijn kritiek op de toestanden formuleert. Twee dingen geven aan die kritiek niettemin gewicht: ten eerste dat zij juist was — wij weten dat hij in Indië de droevigste tijd van verval meemaakte — en ten tweede dat zijn ambitie van het begin af aan verder ging en serieuzer was dan die van de meeste Compagniesdienaren uit dien tijd: hij verlangde naar een hooge post minder om het aanzien dat eraan verbonden was, dan omdat het in zijn karakter lag actief te zijn, zich nuttig te willen maken. In het begin formuleert hij dit nog geheel in den koopmansgeest van de Compagnie, die zooveel meer profijt had kunnen trekken van het land dan zij deed; langzamerhand krijgt echter de realiteit van het *werk*, dat er te doen valt, naarmate hij zelf in voortdurend nauwer contact met land en volk komt, en in een verantwoordelijker positie, (niet alleen tegenover de Compagnie, maar ook tegenover dat gedeelte van het land dat aan zijn zorgen is toevertrouwd) de overhand. Vol beteekenis zijn in dit verband de brieven die nu volgen, over het bestaansrecht van de Compagnie als *macht*, den invloed van het feodale systeem op de Javanen etc.; ook wat hij over den handel zal schrijven („il n'y a rien au monde de plus noble" etc., pag. 172): wij zien de regentenmentaliteit plaats maken voor het burgerlijk zelfbewustzijn van de volgende eeuw, en

ook hierin is Dirk van Hogendorp een overgangsfiguur.

Curieus zijn in de boven aangehaalde brieven uit Japara passages als deze: . . . . „des esclaves qui ne feraient rien pendant toute la journée, et à présent sont continuellement occupés avec la musique, qu'ils aiment et pour lesquels les Malais ont un talent particulier", en: „Un Résident . . . . est un être actif, qui peut procurer d'immenses avantages à la Compagnie, *faire le bonheur de 10000 familles dans son district.*" Dit is de stem van den Compagniesdienaar die Rousseau gelezen heeft [1]). Al berekent hij weliswaar tegelijk met de grootste gemoedsrust, wat zulke muzikale slaven waard zijn als geldbelegging.

De Japara ce 8 Octobre 1792.

(Deze brief begeleidt het geschrif *Korte en Vrije Aanmerkingen.*)

. . . . Il me semble d'après tout ce que j'ai lu, et d'après tout ce que je sais de la situation véritable de la Compagnie, qu' en effet elle ne peut plus être sauvée, et que par conséquent tous les secours ne sont que des palliatifs. Il m'a paru aussi, que ce n'est que la force du préjugé qui ait empêché qu'on ne soit remonté à la source du mal; savoir l'existence et l'organisation substantielle de la Compagnie qui dans son essence porte sa ruine; et qu'on n'ait encore osé proposer le seul remède radical pour la blessure de l'Etat; savoir: de couper la racine du mal; ou: la dissolution de la Compagnie. . . . . Pour dire encore un mot sur le papier cy-joint: Il me semble que la grande question à proposer devant toute la République, et à faire résoudre par le souverain est celle-ci:

Une Compagnie de marchands peut-elle, en même temps, être une Puissance? De fait, elle l'est; mais porte sa propre destruction dans son essence. De droit, elle n'est que par la concession et au nom du véritable souverain.

Je crois qu'on puisse beaucoup dire pour et contre. Mais si la question est une fois décidée pour la négative, il me paraît qu'alors le parti à prendre n'est plus un problème.

de Japara ce 17 Octobre 1792.

(Met een vriend samen heeft Dirk van Hogendorp voor eigen

---

1) Vgl. ook de *Mémoires*, hfdst. VII: „Je revins à Japara, plus rempli et plus enthousiasmé que jamais du désir de travailler au bien-être de ce peuple intéressant, et par là-même, quoique d'une manière indirecte, à la grandeur de ma patrie." (na een ambtsreis door Midden-Java, en een bezoek aan de hoven van Djocjakarta en Soerakarta, bij den Soesoehoenan en den Sultan.)

rekening een schip met suiker naar Perzië gestuurd) . . . . Mr. Sieberg, Wiegerman, Welgevare, Conseiller des Indes, et Mr. Engelhard et d'autres riches particuliers, ont depuis plusieurs années monopolisé ce commerce, avec deux ou trois vaisseaux qui allaient régulièrement tous les ans en Perse . . . . Je dois bien par le commerce chercher à m'enrichir; car comme les revenus des postes deviennent moindres de jour en jour, et que d'ailleurs par ma façon de penser et d'agir je ne saurais en tirer ce que d'autres en tirent . . . .

de Japara ce 4 novembre 1792.

(Nog steeds naar aanleiding van ditzelfde plan met het suikerschip):

. . . . Il me paraît qu'il n'y a rien au monde de plus noble, et de plus satisfaisant, que d'acquérir une belle fortune par un commerce libre et honorable! Alors en retournant dans ma patrie, je puis lever les yeux, et déclarer hautement, que je dois ma fortune à ma propre activité et industrie. (Volgt opnieuw een passage over den vrijhandel.)

De Japara ce 20 novembre 1792

. . . . Nous attendons avec impatience Mrs de la haute Commission. On les attend en Décembre ou Janvier, et on dit qu'en Mars ils viendront à Samarang. Je suis curieux de savoir s'ils s'appercevront de moi! Ils sont si grands seigneurs ici; et tout ce qui est grand ici s'empressera autour d'eux, qu'ils n'auront pas le loisir de me remarquer. Enfin le temps éclaircira tout cela. M' aurez-vous obtenu le grade d'Opperkoopman?

De Japara ce 4 Décembre 1792

. . . . Sur ce que vous m'avez écrit que peut-être la Commission, ou du moins Mr. Nederburg pourrait bien vouloir savoir mes idées sur plusieurs objets, je me suis occupé emcore plus à bien connaître tout ce qui a rapport à ce pays, et plus particulièrement à ce gouvernement. J'ai donc jeté sur le papier les notes sur plusieurs fautes, abus et négligences, qu'il me paraît que le gouvernement commet dans l'administration de ce pays; et j'ai formé des esquisses de quelques plans de réforme que je crois qu'on pourrait adopter avec le plus de succès.

. . . . Les points principaux sur lesquels j'ai fixé mon attention, sont: une meilleure culture du pays; surtout pour le poivre et

le café. L'introduction d'une meilleure police. Une distribution plus ègale et plus équitable de la justice. Un meilleur ordre, pour prévenir la cherté du riz, et empêcher les monopoles qui en sont la cause. Une plus grande liberté pour le commerce particulier. L'augmentation des fermes et des péages sur ce fondement. Un meilleur ordre dans la discipline, et dans l'économie du militaire. Enfin un projet pour former un corps de milice javanaise, le long de la côte, bien disciplinée, excercée et vêtue, sans coûter un sou à la Compagnie; commandée par des officiers et sous-officiers européens. Egalement formidable contre le Soesoehoenan et le Sultan dans l'intérieur, et contre toute invasion étrangère pour l'extérieur.

Je ne ferai que marquer et noter simplement les fautes et les abus, comme ils me paraissent tels; et puis j'esquisserai un plan de réforme pour chaque article. Le trouve-t-on bon, j'en serai bien aise. Cela ne vaut-il rien, il n'y a qu'à déchirer le papier, et je serai content aussi. Je ferai de mon mieux!

De Japara ce 10 Décembre 1792

. . . . Mais comme vous semblez me soupçonner de pousser trop loin mon ambition, et d'être indiscret dans mes prétentions, je me dois à moi même de vous donner quelques éclaircissements, qui, j'espère, rectifieront vos idées sur ce sujet.

Vous dites: il faut mettre des bornes à son ambition; il ne faut pas exciter l'envie; il faut se pousser par son propre mérite; le mérite ne saurait rester ignoré, et alors la Commission et la Régence le récompenseront. Tout cela est à la lettre et abstraitement vrai; mais pas du tout applicable ni à mon cas, ni à ce pays.

Il faut mettre des bornes à son ambition; très bonne maxime, mais je ne saurais m'imaginer que si vous ouvrez le naamboekje des Employés de La Compagnie aux Indes, vous m'accuserez de trop d'ambition de chercher à devenir Gouverneur de Java et Conseiller des Indes, surtout travaillant jour et nuit....

. . . . Il ne faut pas exciter l'envie; encore très vrai. Mais veuillez me marquer le point où on ne l'excite pas!

Et quand Mr. de Overstraten est Gouverneur de Java, Mr. Umbgrove Résident de Chéribon, et Mr. Engelhard Commissaire, un misérable comme Mr. Vincent Sjabandhar, alors je ne sais pas pourquoi je me bornerais à vouloir rester Résident de Japara.

Il faut se pousser par son propre mérite. Mais y pensez vous? Aux Indes par son propre mérite? Croyez vous que c'est par mes mérites

que j'ai obtenu Onrust, et Japara? . . . . Si donc je demande toujours et encore des recommandations, c'est parce que sans cela on ne peut rien obtenir, ni même être utile dans ce pays; quand même on avait la meilleure volonté et les plus grandes capacités. Et si très respectueusement j'en demande à S. A. Msgr. le Prince, et ose lui en demander nommément pour le poste de Gouverneur de Java, ce n'est vraiment ni une indiscrétion ni une ambition démesurée. Il est vrai que S. A. n'a jamais désigné un poste pour ses protégés; mais aussi s'est-on très bien servi de cette circonstance aux Indes, pour garder les meilleurs postes dans les familles des Gouverneurs et des Directeurs Généraux . . . . Aussi chaudement et vivement je sollicite des recommandations, aussi chaudement et aussi vivement je m'applique ici à me procurer les connaissances et la capacité pour mériter les postes que je désire obtenir par la protection, et ne crois pouvoir obtenir autrement....

. . . . Quant aux nouvelles politiques de ce pays, ou de l'Asie en général, il est assez difficile d'en donner de succinctes et claires; premièrement parce qu'on n'a point de papiers publics hormis dans les établissements anglais de Calcutta, Madras et Bombay, et secondement parce que la plupart des Puissances ont si peu de liaisons et de rapports entre elles, qu'il n'y existe presque point ni politique ni raison d'Etat.

(Na het een en ander over China en de engelsche koloniën):

. . . . Ici en Orient, dans les Molucques, et cet Archipel, il ne s'est rien passé de remarquable, en fait de politique. Les Javanois n'en ont, Dieu merci, pas; et sont contents d'être gouvernés et menés par nous, et tout est paisible.

Dieu nous garde de les maltraiter, et de les dépouiller. En morale ce serait un crime; en politique, une imprudence, que nous pourrions payer bien cher. La modération doit donc être notre devise. Les Molucques sans Java ne sont rien pour la Compagnie. Les Molucques sont la poule qui pond des oeufs d'or. Java est le jardin, où le maître engraisse et garde sa poule. Un maître prudent palissadera et fortifiera le jardin où il garde sa poule; mais par économie ne mettra pas une cotte de mailles à sa poule, qui la suffoquerait et ne la défendrait pas. Voilà mon système en peu de mots.

Nous sommes dans un état de crise et de suspens, dont la Commission doit nous tirer, ... tout est remis à son arrivée.

. . . . Je travaille à collecter des matériaux pour former une description de Java, et un Essai sur son histoire. Mais . . . . on est

fort secret avec les archives, et il n'y a que le seul Gouverneur qui ait toutes les informations. Quoique je croie qu'il y ait plus de pédantisme et de charlatanisme dans ce mystère, que de politique et de prudence. Mais quels hommes! ont depuis longtemps gouverné nos Colonies! La Compagnie a joué de beaucoup de bonheur, d'en être encore où elle en est.

Samarang ce 23 Mars 1993

. . . . Je suis fort occupé à apprendre la langue javanaise, et suis déjà (arrivé) à pouvoir la lire et l'écrire; même le haut javanois, ou langue de la Cour.

Van *7 Juni 1794* een kort briefje, dat evenals het vorige een zending goudpoeder begeleidt, wat een betere manier van afbetaling met Holland blijkt te zijn dan geldzendingen. De daarop volgende brief, van *4 October 1794,* is zeer lang, en bevat allerlei bijlagen. O.a. een lange lijst bestellingen uit Europa: wijn, medicijnen uit Londen, bier, jenever, goudgalons etc. Eens worden jenever en likeur, die hem zijn opgezonden, onderweg aan boord leeggedronken.

In April '94 is Van Hogendorp als Gouverneur van Java's Oosthoek naar Soerabaja gekomen. Een van de bijlagen van den brief van 4 October is een statistiek van bevolking, opbrengst, landbouwproducten etc. van zijn nieuw district. Hij richt er onmiddellijk vijf indigofabrieken op, en een salpeterfabriek.

„Je pourrai le livrer à la Compagnie à meilleur marché que celui qu'elle tire présentement du Bengale; outre l'avantage de ne plus dépendre alors des Anglais pour cet article de première nécessité, surtout en temps de guerre." Hij zet zich ook meteen aan het kweeken van peper. Er liggen groote vellen van een soort agenda of dagboek in dezen brief, waaruit blijkt hoe gespannen zijn activiteit in zijn nieuwe werkkring was. Het is tegelijk een korte inhoud van zijn laatste brieven aan zijn broer, hetzij voor eigen gebruik, hetzij inplaats van een duplicaat. Eenige citaten eruit (de kasboeknoteeringen sla ik over):

11 Januarij. Indigomaakerijen. Best best. Zal een proef zenden.

Peperteelt de moeilijkste. Over 6 jaaren een scheepslading. Comp. een millioen winst. Heeft zaad gebruikt, en komt op tegen alle verwagting.

Coffij gemaklijkst. Moet vermeerderd nu de Eilanden in de West geruineerd zijn. Javasche bijna gelijk aan de Levantsche.

Nog meer uit den grond te haalen. Maar te Batavia tegenstand.

24 Januarij. Aanschrijving om den koffijbouw niet te ver uit te breiden. Te vooren aanspooringen. Colonien in Amerika kunnen er niet door lijden, op verre na niet genoegzaam zijnde, alle de natien bij elkander gerekend.

Bevolking Java te ongelijk verdeeld. Alles trekt naar de kusten. Verbetering hierin tot nut van den landbouw noodig.

Dubbele zaat en oogst mogelijk.

Een deel van den brief zelf gaat over geld- en particuliere zaken. Het blijkt dat hij volgens een belofte zijn *gages* (fl. 80 per maand) aan zijn beide ongetrouwde zusters als speldegeld afstaat.

Een ander aspect van zijn nieuwe werkzaamheden:

. . . . J'ai aussi déjà formé sur un plan tout à fait nouveau, et mêne jugé impraticable, une milice Javanoise, de trois mille hommes, pour défendre les côtes[1]).

Midden in de Compagnies-zeden raken wij met de geschiedenis van Dirk van Hogendorps benoeming in den Oosthoek, waarmee eigenlijk

---

[1]) Vgl. *Mémoires,* hfdst. IX: . . . „Je me mis en état de n'avoir pas même à craindre les attaques des Anglois, malgré les faibles moyens à ma disposition. J'avois quelque bouches à feu, et je garnis les côtes, et surtout l'entrée de la belle baye de Sourabaya, de batteries assez fortes pour empêcher le débarquement. J'avois seulement quelques centaines de soldats Européens encore assez mal composés. Il est vrai que les princes et les chefs du pays étaient obligés par leurs traités avec la Compagnie de l'assister en temps de guerre. Mais leurs troupes étoient si mal organisées et si mal disciplinées qu'on n'en pouvoit attendre aucun secours dans le cas d'une attaque sérieuse. Je résolus donc de les former moi-même. La Compagnie n'allouoit aucune paye ni aucun fonds pour l'entretien de ces troupes auxiliaires, suivant la coutume de la féodalité. Je ne pouvois rémédier à cet inconvénient. Je le fis du moins sentir aux princes Javanais, et principalement à celui de Madura, le plus puissant de tous ceux de ma dépendance; ils convinrent avec moi qu'ils continueroient à pourvoir à la subsistance des officiers et des soldats, en leur donnant des champs de riz, libres de toute rétribution; qu'ils les habilleroient convenablement en uniformes, et que pour tout le reste ils s'en reposeroient sur moi. Je les formai aussitôt en bataillons, et leur fis apprendre les manoeuvres et l'exercice des armes sous la direction des meilleurs de mes officiers et sous-officiers Européens; au bout de quelques mois, je me trouvai avoir une douzaine de bataillons de quatre à cinq cents hommes avec des armes à feu, et le double armé de piques. J'avois su leur inspirer cette confiance en eux-mêmes qui est la véritable source du courage, et je crois que si j'eusse été attaqué dans ce moment, j'aurois obligé l'ennemi à se rembarquer. A Batavia on fut si content de mon administration, qu'à chaque dépêche on me combloit d'éloges; et on me chargea particulièrement d'organiser des troupes Javanoises, qui furent payées et habillées par la Compagnie pour le service et la défense de cette capitale, où presque tous les soldats Européens avoient péri de maladie."

al de moeilijkheden aanvangen, die zijn vertrek uit Indië, en, als nasleep na zijn terugkomst in Europa, zijn finantieele ruïne tengevolge zullen hebben.

. . . . Mr. Frijkenius, lors de son premier séjour aux Indes, avait logé chez ce Vincent, alors administrateur dans les magasins de sucre; le plus inepte, le plus paresseux, et le plus incapable animal qui existe. Sa femme, qui est à présent en Europe, poissarde, catin et babillarde, était alors encore à Batavia, et sut fort bien s'insinuer dans les bonnes grâces de Mr. Frijkenius, qui à son retour en Europe, ou par d'autres canaux, sut procurer à Vincent de si bonnes recommandations, qu'il obtint en 1791, après son départ de Batavia, le poste de Sabandhar; (d'autres disent que, devant déjà alors beaucoup d'argent à Mr. Sieberg, ce fut lui qui lui procura ce poste, pour lui donner l'occasion de pouvoir payer.) Enfin devenu Sabandhar, poste pour lequel il était absolument incapable, on l'a soutenu en dépit de tout le monde.

Enfin Mrs. les Commissaires Généraux arrivèrent. Mr. Barkey[1]) fut fait Conseiller des Indes; et sur la recommandation de Mr. Frijkenius, appuyée très fortement par Mr. Sieberg, *on promit* à Mr. Vincent de lui donner le poste de Gezaghebber de l'Oosthoek de Java. Tandis que Mr. van Overstraten, Gouverneur de Java, avait écrit à Mr. Alting, qu'il me proposait pour ce poste comme le plus capable, et comme l'ayant le mieux mérité par mes services, ma conduite, et mon application.

En arrivant, Mrs. les Comissaires Généraux avaient fait publier, et proclamer, lors de leur installation, qu'ils étaient venus pour avancer et encourager les employés capables, honnêtes et instruits, et punir et démettre les incapables et malhonnêtes. Et voilà qu'ils voulaient commencer leur carrière par donner un poste de la plus grande importance, et qui demande beaucoup de fermeté et d'activité, à l'homme le plus ignorant, le plus paresseux, et le plus indolent qui était au service de la Compagnie! J'en fus indigné, et quand la nouvelle en vint à Samarang, où j'étais alors, je dis, et répétai trés souvent hautement, que si Mrs. les Commissaires Généraux étaient venus dans ce pays pour faire de pareilles sottises, certes la Compagnie eut pu s'épargner les immenses sommes qu'ils lui coûtent. Non que je prétendais que ce poste me revient de droit . . . . je n'étais pas assez vain pour me croire l'employé le plus capable de la Compagnie . . . .

[1]) Van Hogendorp's voorganger te Soerabaja.

je croyais qu'il y en avait beaucoup tout aussi honnêtes que moi, tout aussi et même plus instruits .... mais que si on donnait ce poste à Vincent, je soutiendrais hautement que ce serait trahir les intérêts de la Compagnie; introduire un système de corruption plus infâme qu'il ne fut jamais; et que je m'en plaindrais non seulement aux Directeurs de la Compagnie, mais que je ferais imprimer le cas dans toutes les gazettes et feuilles publiques de notre république.

En même temps j'écrivis à Mrs. les Commissaires Généraux et la haute Régence pour demander ce poste; et comme je craignis qu'avant l'arrivée de mes lettres le poste ne fut déjà donné, j'écrivis en même temps à van de Weert, pour le prier de représenter aux Commissaires Généraux et même à Vincent lui même, combien peu ce poste si actif et si laborieux lui convenait; et que comme Japara est tout aussi lucratif que Sourabaya, il vaudrait mieux pour lui, qu'il eut Japara et moi Sourabaya. A l'arrivée de mes lettres, le poste n'était pas encore donné. Mes lettres firent sensation; Mr. Van de Weert m'écrivit d'abord que Mr. Frijkenius semblait approuver cet arrangement, mais que Mr. Sieberg soutenait que le poste de Gezaghebber valait beaucoup mieux, et que par conséquent, comme il était déjà promis à Vincent, il serait juste que, si on me le donnait, je donne un équivalent à Vincent. Pour cet équivalent, Vincent osa demander vingt et cinq mille écus! Le Gouverneur Général Alting écrivit en même temps à Mr. Van Overstraten qu'il sentait lui-même que j'étais plus fait que Vincent pout être Gezaghebber, et qu'on me le ferait à condition que je serais *raisonnable* avec le overneem de Japara.

Je consentis volontiers à cette clause, et répondis à Mr. Van Overstraten que je remettrais le overneem à sa disposition. En même temps je répondis à Van de Weert, qui m'avait annoncé la demande infâme de Vincent, que le Gouverneur Général m'ayant fait écrire par Mr. van Overstraten au sujet de l'overneem, j'avais laissé cet overneem tout entier à sa disposition et ne me soucierais pas de sacrifier 15 à 20 mille écus sur mes effets; mais que je ne donnerais jamais 25 mille, ou toute autre somme en argent pour avoir un poste. Enfin je fus fait Gezaghebber, et Vincent Résident de Japara. Il vint à Java. Je lui fis le transport, ou l'overneem, de mes moulins et enfin de tout ce qui appartient à la Résidence, et le lui laissai pour plus de dix huit mille écus moins que je ne l'aurais laissé à un autre. Concevez donc quel fut mon étonnement, quand à la fin du compte, il osa me demander encore vingt mille écus? Je lui demandais s'il était fou? Il soutint sa prétention, et écrivit, je crois, à Batavia; ce dont

je ne me souciais pas; et comme par saldo, de mon overneem, il me revenait de lui encore 13500 écus, qu'il ne voulait pas me payer à cause de sa prétention de 20000, je lui fis demander péremptoirement, s'il voulait me payer oui ou non. Sur quoi il s'excusa de n'avoir point d'argent comptant, et sigma une obligation pour cette somme. Cependant depuis il a remué ciel et terre pour me faire contraindre au payement; cependant ne me suis-je encore aperçu que ni Mr. Frijkenius, ni Mr. Sieberg aient tenté la moindre chose pour m'y forcer. Aussi je n'attends que la plus petite vexation ou injustice, que je puis calculer dériver de là, pour vous envoyer tous les papiers relatifs à cette histoire, avec ordre exprès de les faire publier et imprimer dans tous les papiers publics de notre République, Enfin il y a quinze jours que Vincent est mort à Japara. Sa femme en Europe doit dépenser des sommes immenses. Lui doit ici de l'argent à tout le monde, et à ce qu'on assure, de fort grosses sommes à Mr. Sieberg; de sorte que je cours grand risque de ne recevoir pas grand' chose de mes 13500 écus . . . .

. . . . On a depuis donné des postes dans le même goût.

Op 8 October wordt de brief voortgezet:

. . . . Après-demain je pars pour faire une tournée dans mon district, jusqu'à Sumanap, à la pointe de l'Isle de Madura; d'où je traverse le golfe jusqu'à Panaroekan, et retourne de là par terre vers ici. Je veux absolument forcer la culture du poivre, et la fabrication de l'indigo. Les Javanais, qui par leur nature sont indolents et paresseux, font toujours naître des difficultés pour éviter le travail, surtout quand c'est une nouveauté. Je dois par conséquent aller partout moi-même, pour introduire mes règlements et faire exécuter mes ordres. Dans cinq ou tout au plus six ans, je veux livrer à la Compagnie de l'Oosthoek une charge d'un vaisseau, de 12 à 13000 picles de poivre, qui lui vaudra un gain de plus d'un million.

Mais pour cela il faudra beaucoup travailler, et surtout vaincre beaucoup d'obstacles. Si on voulait m'en croire, on pourrait tirer de Java des gains et des revenus immenses, mais il faudrait adopter un tout autre système. Système que les gens en place d'à présent ne sauraient concevoir, n'oseraient introduire, et ne sauraient diriger comme il doit l'être.

Mon prédécesseur Mr. Barkey (qu'on a fait Conseiller des Indes!) ne connaissait pas même le district propre de Sourabaya; bien moins tout le Oosthoek. Il ne s'était jamais éloigné à deux lieues de Sourabaya. Il ignorait absolument la grandeur de son district, la population,

le nombre des villages; la qualité des terres; la manière de percevoir les revenus. Les Régents du pays, et les Chinois qui ont affermé les douanes, lui faisaient accroire ce qu'ils voulaient. Il se contentait de ce que les Régents payaient, et livraient aux magasins leur contingent. Quand on lui écrivait de faire cultiver le poivre, il répondit (et cela est encore sur les registres) que le terrain n'était pas propre à cette culture; tandis qu'à présent j'en cultive partout. Enfin comme lui sont presque tous les Résidents.... Le système féodal est mortel pour toute activité et industrie. Il est ici dans sa plus grande vigueur. C'est ce système, bien plus que le climat, qui est la cause de l'indolence et de l'apathie du Javanois.

Osons rompre la glâce; osons (comme les Anglais ont fait avec succès au Bengale) donner les terres en propriété, ou en ferme héréditaire, au cultivateur Javanois. Nous avons d'abord des Hommes au lieu d'Esclaves, ou d'animaux de somme, qu'ils sont à présent. Osons abolir les corvées, et la servitude personnelle; et introduire l'impôt territorial en nature, et une capitation légère. Des millions, oui des millions! nous aurons de cette belle isle, la plus fertile de l'Univers.

J'ai conçu le plan; je l'ai médité; je me suis fait, et me suis fait faire par des gens instruits, toutes les objections possibles. Je connais à fond le pays, et toutes les circonstances. Et j'ose assurer que le plan est praticable. J'ose entreprendre de le mettre en exécution, et offre ma tête si j'échoue! Mais le voudra-t-on? L'osera-t-on? J'en doute. On me traitera de rêveur, de tête chaude, de faiseur de projets! . . . .

25 November 1794, in een brief waarin hij ketels voor zijn salpeterfabriek en lectuur daarover bestelt, een verdere toespeling op de dreigende moeilijkheden:

. . . . Je m'aperçois que de Batavia, on commence à me chicaner.

. . . . je ne comprends rien aux opérations de Batavia! On fait faire à chacun l'aveu de ses revenus; c'est provoquer le parjure, sans aucun profit.

. . . . Je ne saurais être aussi utile que je voudrais; et cela me désespère.

De Sourabaya ce 24 Décembre 1794

(Van Hogendorp prepareert zich op een franschen aanval op den Oosthoek, vanuit Isle de France.)

Il est inconcevable, qu'on ne nous envoie point de vaisseaux de guerre d'Europe! On doit y savoir pourtant déjà, que les Français ont plus de forces aux Indes qu'on ne l'avait imaginé, et que la mer est couverte de leurs corsaires. Quelles raisons a-t-on donc de nous abandonner à notre sort? Je n'y comprends rien! Je crains de vous parler de la politique de ce pays; les choses s'embrouillent de plus en plus. Et je soupçonne fortement qu'on ouvre nos lettres à Batavia. Tout y est intrigue et brouillerie. L'arrivée de Mr. van de Graaf[1]) qui se dispute le rang avec Mr. Sieberg, a embrouillé les choses encore plus. On croyait que Mr. Alting quitterait son poste. Point du tout, le voilà qui reste. Enfin je n'y entends plus rien, et à cette grande distance de Batavia, on apprend peu de nouvelles.

(Terugkomend op de verplichte opgave van inkomsten:) . . . . On ne trouvera plus que des aventuriers et des gueux qui voudront la servir (de Compagnie). Il n'y a plus que fort peu de postes qui rapportent assez pour pouvoir mettre quelque chose de côté, et qui donnent l'espoir de pouvoir repatrier un jour. Témoin le peu de personnes qu'on voit retourner en Europe.... Mais ôtez cet espoir, ou avenir; qui voudra rester?

Je ne me mêle d'aucune intrigue; cependant je crains fort qu'on ne me laisse pas en repos; mais je saurai me défendre.

Op *8 Januari 1795* niets nieuws; op *11 Januari* goede berichten over de salpeter, de indigo, de peper en de koffie, en:

. . . . On avait cru que le poivre ne germait pas, et qu'on ne pourrait le multiplier qu'avec des plants, mais j'ai éprouvé le contraire, et avec beaucoup de soins et une bonne préparation de la terre, les fruits du poivrier germent, et deviennent de fort bons arbres, mais ils mettent deux ans de plus à avoir leur maturité, que ceux qu'on élève des plants qu'on a coupés. . . . . Notre Gouverneur van Overstraten m'a écrit qu'un des Premiers de Batavia lui avait écrit ces propres termes: *Het was te wenschen dat den gezaghebber van Hogendorp, die vol projecten en nieuwigheden is, meer moderatie en voorzigtigheid in zijne wijze van denken en doen in acht nam, bijzonder daar hij nog zo jong in zijn Dienst is.* Qu'en dites-vous? et ce grand n'est certainement personne autre que Mr. Sieberg, qui hait et craint toutes les nouveautés pour le Java, parce qu'en ayant été Gouverneur, cela montre son ineptie et le peu de peine et de soins

[1]) Die prinsgezind was.

qu'il s'est donné pour la Compagnie, n'ayant songé qu'à amasser les richesses immenses dont il jouit à présent.

In een brief van *11-13 Januari*, over familiezaken o.a., is een brief aan den Prins ingesloten met het verzoek Van Overstraten als Gouverneur van Java te mogen opvolgen; verder een lijst van nieuwe bestellingen, en:

.... On dit qu'à Batavia, tout est dans le plus grand désordre par la brouillerie des grands. Mrs. Nederburgh et Frijkenius sont brouillés ensemble à outrance; et ainsi de suite.

Mr. van de Graaf, étant Directeur Général, a disputé le rang à Mr. Sieberg, qui y prétend comme Commissaire Général. Mr. Alting, dit-on, ne veut pas partir si Mr. van de Graaf doit devenir Général, mais bien pour Mr. Sieberg. Voilà les dit-ons....

En op *24 Januari 1795:*.... Depuis que je suis aux Indes, j'ai vu que tous les postes étaient donnés par protection et par intrigue, sans égard au mérite; mais je vous jure que depuis que les Commissaires sont ici, c'est pis que jamais.

Dirk van Hogendorp klaagt over den particulieren handel, waarvoor nog niets is geregeld; hij heeft een van de schepen gekocht, die in het begin van de fransche revolutie uitgezonden waren, onder d'Entrecasteaux, om den zeevaarder La Pérouse op te sporen, en die na een reis vol ontbering in de haven van Soerabaja binnengeloopen waren, waar deze Franschen den dood van Lodewijk XVI vernamen. De hollandsche autoriteiten wilden de officieren en bemanning gevangen nemen, maar Dirk van Hogendorp kwam tusschenbeide.

Verder:

.... Il nous manque surtout de bons matelôts; des officiers et des pilotes on peut en avoir assez; car tous ceux dont l'engagement est expiré, quittent le service de la Compagnie, où ils ne peuvent plus tenir, à cause du mauvais ordre qui existe, et des vexations auxquelles ils sont exposès. Ainsi cela va avec tout, généralement. Le militaire est dans un état encore plus déplorable. A l'arrivée des Commissaires Généraux, Mr. d'Oostheym était mort; on avait à Batavia deux majors, l'un, le plus ancien, venu du Cap, où il avait un procès avec le Colonel Gordon, qu'il a gagné à Batavia, nommé de Sandol Roy, bon officier, ayant servi avec moi en Prusse. L'autre, nommé Schaeffer, un tisserand de son métier, incapable, ne sachant ni lire ni écrire, ignorant, misérable. Enfin cet homme ils le créent Lieutenant Colonel, de préférence à Sandol Roy, parce que celui-ci a un nom

français et parle français, quoiqu'il soit de Neufchatel, bon réformé, et marié au Cap avec une Demoiselle van Schoor, de très bonne famille et avec qui il a des enfants.

. . . . Comme vous dites fort bien dans votre lettre, certainement les richesses de la terre sont les biens les plus solides.... C'est immense, ce qu'on pourrait tirer de Java! Mais il faudrait changer l'administration absolument.... Je vous enverrai dans peu un mémoire auquel je travaille, où je décris l'état présent du Java, et surtout l'administration actuelle.

. . . . Au nom de Dieu dites moi quel Diable possède les Directeurs en Europe pour avoir, après avoir si fortement recommandé la culture du café, de nouveau écrit de ne pas trop la multiplier? Quelle étrange démence! On dit que c'est pour ne pas ruiner nos Colonies d'Amérique. Mais ne songe-t-on donc pas que toute la masse du café importé et de Java et de nos Colonies occidentales, n'est pas la vingtième partie du café consommé et importé en Europe; et que par conséquent du café importé par notre Compagnie, ne peut nuire aux Colonies d'Amérique? surtout puisque le café de Java étant égal en vertus et en prix, à celui du levant, on le préfère toujours à celui des Isles françaises? Et à présent que ces Isles sont ruinées, et mettront longtemps à se rétablir, pourquoi ne donne-t-on pas immédiatement ordre d'étendre la culture du café à Java autant que possible?

. . . . deux tiers du terrain appartenant à la Compagnie . . . . est encore inhabité et inculte . . . . J'entreprends de défricher et de peupler ce terrain immense en quatre ou cinq ans, si on me laisse les mains libres. Cela augmenterait de deux tiers la masse des productions; et cette masse je la doublerai encore . . . . surtout par l'opération, très facile, et dont j'ai déjà fait l'expérience, de faire semer, et par conséquent, récolter deux fois par an; ce que les Javanois ne veulent absolument pas faire, par paresse, par ignorance, et par superstition; mais si selon mon plan, on leur accordait la propriété des terres, ou la ferme héréditaire, je vous assure que leur intérêt les ferait vaincre bientôt leur paresse et leur superstition. l'Intérêt est le premier mobile de l'Homme; mais le Javanois n'a point d'intérêt à présent à bien cultiver son champs, qu'il ne possède qu'aussi longtemps que le Toumanggong veut bien le lui laisser; qui prend tout ce qui en vient, et ne lui laisse tout au plus que ce dont il a besoin pour son existence.

. . . . dès que la Compagnie demande un article, le Javanois ne veut plus le cultiver que par force, parce que le Toumanggong se

sert toujours du nom de la Compagnie pour prendre tout au pauvre laboureur, sans répartition égale, sans justice, et sans miséricorde; et sans payer le prix que la Compagnie lui paie. Aussi dès que le Javanois apprend que la Compagnie demande un article que jusque-là elle n'a pas encore demandé, ils se mettent d'abord à déraciner et détruire tous les arbres ou plants qui donnent une telle production, de peur de devoir le livrer pour rien, et d'être vexés encore par-dessus le marché. J'en ai vu ici l'exemple plusieurs fois.

Je vous envoie encore ci-joint un cadastre que j'ai fait former du District de Soerabaja. Et le croirez-vous, si je vous dis que c'est le premier qui en soit jamais encore formé; et que d'aucun district de Java, on l'ait encore?

Uit 1795 dateert ook een correspondentie tusschen Nederburgh en Dirk van Hogendorp over de al-of-niet-geschiktheid van Soerabaja voor hoofdplaats, omdat Batavia zoo ongezond is. Hogendorp maakt een project voor een nieuw stadsdeel, een haven etc.

De Sourabaya ce 12 Mars 1795

.... Certes, est ce une bonne nouvelle que vous m'annoncez; savoir que je suis recommandé fortement à la Commission, à condition que ma conduite et mon zèle répondent à mes talents. Vous me flattez que sur ce dernier point l'opinion générale est fixée sur mon sujet. Je devrais donc beaucoup me promettre; car moi-même, j'ai une bien meilleure idée de ma conduite et de mon zêle que de mes talents....

Er zijn in deze brief twee epistels van getrouwen ingesloten, die hem meedeelen wat voor lasterpraatjes er over hem in omloop zijn. Hij zou gevochten hebben met den Prins van Madoera, na met hem te hebben gespeeld, en den Prins op valsch spelen te hebben betrapt. De Prins zou nu dreigen met het sturen van troepen, of hij moest het hoofd van Van Hogendorp hebben![1])

.... „Quelle hardiesse! Quelle horreur! Et il n'y a pas une ombre de vraisemblance en tout, car je sus, et ai toujours été, très bien avec le Prince de Madura; et je ne joue jamais, bien moins gros jeu, et bien moins avec les Grands du pays."

[1]) Een van de twee schrijft: „Vous êtes au-dessus des préjugés et au-dessus de tout ce que l'on peut dire de faux et de mauvais sur votre compte, c'est pourquoi je veux vous faire rire un peu d'une histoire qui nous est parvenue ici il y a 3 jours... Enfin, Monsieur, je trouve que vous jouez le plus grand rôle aux Indes, car on n'est avec personne autant occupé qu'avec vous."

Dit alles moet afkomstig zijn, denkt hij, van de kliek-Van de Weert, ook een pretendent voor het gouverneurschap van Java, en favoriet van Alting en Siberg .... A Batavia tout est en confusion, Mr. van de Graaf ne veut absolument pas accepter le Directorat, et est brouillé ouvertement avec toute la Régence.

De Sourabaja ce 7 avril 1795

Nederburgh heeft aan Dirk van Hogendorp geschreven, dat hij waarschijnlijk geen Gouverneur van Java worden zal, want dat Van de Weert die plaats wel zal krijgen. Voor hem is dit een bewijs hoe zwak Nederburgh is, en hoezeer hij onder invloed van Siberg en Alting staat. Onder Van de Weert wil Dirk van Hogendorp niet op zijn eigen post blijven, hoewel hij hem persoonlijk acht. Hij hoopt echter nog, dat de invloed van den Prins er iets aan zal kunnen doen. Verder:

.... Comme je l'ai prévu depuis longtemps, par un vaisseau arrivé de Bengale on a reçu la nouvelle que les Anglais ont refusé de nous donner du salpêtre, à cause de leurs besoins. Voilà ma fabrique qui devient du plus grand intérêt! Et le croirez-vous? Qu'à Batavia on avait dit, et même fait accroire à Mr. Nederburgh, que cette fabrique ne serait pas avantageuse, parce que peut-être les Anglais du Bengale, si nous ne prenions leur salpêtre, ne voudraient pas non plus nous donner de l'opium. Quelle ignorance! quelle infamie; Et cela uniquement par haine et envie contre moi et contre tout ce que j'entreprends. Encore ceci ne les corrigera pas!

Sourabaja den 6den May 1796

Waarde Broeders

Daar ik nog van U, nog van onze tedergeliefde Moeder, nog van mijn eenig Kind, sedert de voorgevallene onwending, den geringste narigt, of tijding heb mogen erlangen; zo kunt Gij ligt bezeffen, dat dit mij niet weynig ongerust, en droefgeestig doet zijn. Ik bezweer U dus, mij ten spoedigste te melden, hoe het U, en allen die mij dierbaar zijn, geschapen staat?

Wat mij aangaat, kan ik U alleen melden, dat ik nog in mijn post van Gezaghebber in den Oosthoek ben, en mij, zo wel als mijn vrouw, in den besten staat van gezondheid bevinde.

Na het rijpste onderzoek, heb ik het mijn Pligt geoordeelt mij aan de nieuwe Regeeringsvorm te onderwerpen; en zal dus getrouw aan mijn vaderland deze plaats tot mijn laatste droppel bloed jegens de

Engelschen verdedigen; indien ze bij hunne terugkomst uyt de Mollukkos, of andersints, dezelve komen attaqueeren. Hoe het anders hier staat, zult gij uit de opentlijke berigten wel hooren. Ik wensche vuuriglijk, na eene goede uitkomst voor mijn lieve vaderland, en deze gewesten; en ben levenslang,

waarde broeders!

Uw genegen broeder!

Soerabaja den 2 Julij 1796

Waarde Broeders!

Dirk van Hogendorp stuurt zijn broers een — niet aanwezige — *Aanspraak aan het Volk van Nederland:*

. . . . waarin ik den waren toestand der Zaken hier in Oost Indie na waarheid afschildere; en de belangens van het Nederlandsche Gemeenebest, omtrend die kostbare bezittingen, en den gewigtigen handel, in hun waar dagligt doe beschouwen. Maak daarvan het best mogelijke gebruik tot nut voor ons vaderland. Laat het voor mijn reekening drukken; en bied het aan de Vergadering der Volksvertegenwoordigers aan.

. . . . Wij zijn hier thans in de allerongelukkigste omstandigheden. De meeste bezittingen der Maatschappij reeds weggenomen; en de nog overige in de grootste gevaar om ook eerstdaags een prooi van den vijand te worden, waarvan de onbegrijpelijke slegte, en laf-hartige Directie van de Commissie en Hooge Regeering in het treffen van de nodige aanstalten tot verdediging, de eenigste schuld is. Dog deze plaats zal den vijand nimmer overmeesteren, zo lange als ik het leven behoude, dit beloove ik u . . . .

. . . . de eerlooze en landverradersche factie der Aristocraten te Batavia; daar Alting, en Sieberg, met hunne familie, de hoofden van zijn; en daar Nederburgh zig bijgevoegd heeft. Voordien waren zij de vuurigste zogenoemde Patriotten, omdat den invloed van den Prins hun te veel in den weg stond; en zij vermeenden eenige aristocratische bewindhebbers ligter te kunnen omkoopen, en tot hun wil over te haalen. Dog nu, dat zij sien hoe de nieuwe begrippen en constitutie hunne dwingelandij, heerschzugt en schraapzugt ongunstig zijn; nu zijn zij even verbitterd daartegen, als zij te vooren tegen den Prins waren. De ongehoorde behandeling, den Heer van de Graaf aangedaan, en veele andere diergelijke willekeurige ongeregtigheden,

waarmede zij een ieder schrik weten aan te jagen, zijn daar de uitwerkselen van.

De Sourabaja ce 21 Janvier 1797

Enfin, mon cher ami! Je reçois votre lettre du 26 février 1796, et par là, la première nouvelle de vous et de toute ma famille, depuis la Révolution. Jugez de là de mon inquiétude à votre égard, surtout puisqu' à Batavia, on débitait que vous étiez tous passés en Angleterre. Je me réjouis par conséquent beaucoup de vous savoir tous restés dans la patrie, bienportants, et heureux selon les circonstances; car certainement on aurait pu craindre des évènements plus funestes, après un pareil changement.

Je vais maintenant répondre à votre lettre. D'abord je vous félicite bien cordialement de ce qu'àprès avoir perdu votre place à Rotterdam, vous voilà tout d'un coup dans une situation bien plus heureuse et agréable, à mon avis, et pour ainsi dire au-dessus des coups du sort, ou du moins de l'envie et de la jalousie des hommes. Le commerce est, et deviendra de plus en plus, l'état le plus noble, comme il est le plus utile de la société, après l'agriculture.

Vous m'accusez la réception de mes Soldij Reekenings de 1794; mais en me mandant la fatale nouvelle que la Compagnie ne les paie pas même. Cela n'est pas de ma faute, et au moins ai je fait mon mieux de vous remettre des fonds considérables; car excepté ces soldij reekenings, je vous ai adressé encore bien des remises, dont je vais vous faire l'énumération.

. . . .

. . . . Enfin mon cher ami! de l'ordre; sans ordre il n'y a point de commerce! J'écrirai d'abord à Batavia, pour prendre toutes les informations et renseignements nécessaires et possibles pour apprendre avec quels vaisseaux van de Weert vous a dépêché ma poudre d'or. Et après je me flatte que je recevrai de vous des comptes détaillés et pertinents de mes affaires.

Je dois me plaindre aussi des lettres que vous écrivez, toutes laconiques, et écrites à la hâte. Il est certain que je vous ai écrit, depuis que je suis aux Indes, au moins vingt fois autant que vous ne m'avez écrit à moi. Je vous ai donné tous les détails, descriptions, et renseignements que vous m'avez demandés; mais vous n'y avez répondu que par des phrases froides et laconiques. Entre autres par le Vlijt, vous ai-je écrit fort au long sur le sujet des Commissaires Généraux. Cependant en m'accusant la réception de cette lettre, vous ne me

marquez rien en réponse sur ces articles. Cela me désole et me décourage.

Notre mère me traite aussi fort durement, et me fait continuellement des reproches amers et piquants que je ne mérite certainement pas. Mais d'elle je puis le souffrir encore, parce que je l'attribue à son âge, et à présent surtout aux chagrins que les affaires du temps lui auront causés. Cependant n'est-ce pas fort agréable de ne recevoir jamais que des lettres remplies de reproches et de plaintes.

Mais finissons là-dessus. J'espère et me flatte que cela va cesser, et qu'à l'avenir vous me traiterez plus amicalement, comme cela se doit entre frères.

(Dirk hoopt dat Gijsbert Karel hem de groote ketels voor zijn salpeterfabriek nu gestuurd heeft.)

A présent parlons des affaires publiques. Vous saurez apparemment déjà le parti que j'ai pris. Il fallait choisir; j'ai consulté ma conscience, mon honneur, mon devoir et mon intérêt. J'étais attaché à l'ancienne constitution; j'avais de grandes obligations à la maison d'Orange; tout en connaissant les défauts de cette constitution, j'étais d'opinion de ne pas faire des changements, parce que la République jouissait d'une Liberté civile très étendue; et que toute révolution est dangereuse et funeste pour l'état qui en est ébranlé. Aussi je ne cache pas, que si c'eut été en mon pouvoir, j'eusse défendu, soutenu l'ancienne constitution, aux dépens de ma vie et de mon bien. Mais la Révolution s'est opérée sans moi, et s'est consolidée, sinon à l'unanimité, du moins à la grande pluralité des citoyens et inhabitants de la République; nous avons reçu des ordres de nous y soumettre, même des anciens Directeurs de la Compagnie. Que fallait-il faire? refuser d'obéir? ou feindre? Le premier parti n'eut servi à rien, le second est indigne de moi! J'ai donc cédé; je me suis soumis à la nouvelle constitution décrétée par les Représentants du Peuple, d'où seul peut émaner la Souveraineté. Et cela je l'ai fait de bonne foi, et sincèrement.

Je ne vous cache non plus, que les principes qui servent de fondement au système républicain de notre nouvelle constitution ont eu depuis longtemps mon approbation. J'ai suivi les évènements de la Révolution française, et tout en abhorrant les excès, et les abominations auxquels un zèle mal entendu, et l'hypocrisie, ont donné lieu, j'ai admiré les principes d'équité, et de vraie philosophie, qui font la base de ce systéme. J'ai publiquement (longtemps avant qu'on pouvait imaginer qu'une telle révolution puisse avoir lieu chez nous) défendu

la Révolution française, et les principes d'Egalité entre tous les hommes, qu'on calomniait ici; et contre lesquels les tyrans aristocrates de ce pays déclamaient et invectivaient d'une manière terrible. Ainsi on ne peut pas m'accuser d'avoir changé de sentiments et de principes, puisque toujours j'ai été ami et partisan de la Liberté et de l'Egalité; tout en soutenant que dans la Patrie, il fallait s'en tenir à l'ancienne constitution, parce que comme dans ce monde il n'est rien de parfait, et que dans notre République on jouissait d'une Liberté civile assez étendue, on ne devait pas se risquer aux dangers d'une révolution. Quant à la maison d'Orange; je ne crois pas que raisonnablement on puisse me faire des reproches d'ingratitude à son égard. Je ne divulgue ni ne me cache que si j'en avais eu l'occasion, j'eusse défendu l'ancienne consitution, mais pour les raisons nommées cy-dessus, ayant été obligé de me soumettre à la nouvelle, et ne pouvant ni ne voulant m'abaisser à feindre, je ne puis plus en homme d'honneur rien faire pour cette maison, quant aux affaires de la République.

Je dois beaucoup au Prince et à la Princesse. Je le reconnaîtrai aussi toujours; et si l'occasion s'en présentait, certes je donnerais des preuves non équivoques de ma gratitude. Mais seulement en des choses et des cas qui ne regardent pas ma Patrie, ou ne soient pas contraires à ses intérêts. A la Patrie je dois ma vie, mon sang, mes biens, mes talents; et nul devoir, nul intérêt, nulle liaison, peut être préféré à ceux qui m'attachent à ma Patrie. Voilà ma profession de foi politique. Je serai fort aise d'apprendre qu'elle ait votre approbation, et celle de ma mère et famille. Mais elle est le résultat d'un mûr examen, je resterai fidèle à ces principes jusqu'à la mort.

Les Grands de ce pays, pour la plupart despotes et tyrans aristocrates, en ont agi bien autrement que moi. Avant la Révolution soidisants Patriotes, et ennemis du Prince par intérêt, ils ont toujours déclamé contre lui, et espéré une révolution aristocratique.

A présent qu'il voient que le nouveau système de Démocratie et d'Egalité n'est pas favorable à leur vanité, leur ambition et leur soif de richesses, ils regrettent l'ancien régime, et malgré leur haine prouvée contre le Prince, ils souhaiteraient son rétablissement, seulement pour voir tomber la nouvelle constitution. Ceci, joint à leur ineptie, leur manque absolu des connaissances requises, leur lâcheté prononcée, et le dessein de se ménager un appui, et des prétextes de disculpation auprès des deux partis, selon les circonstances, leur ont fait tenir une conduite incompréhensible, condamnable et désastreuse pour notre patrie et ses intérêts dans ces climats. Ce sont Mrs. Alting,

Nederburg, et Sieberg, qui, étant les maîtres, par la majorité dans la Commission Générale, et par leur influence dans le Conseil des Indes, sont les grands coupables, les causes de toutes nos pertes et revers, et que par conséquent on peut hardiment dénoncer comme des traitres, et des ennemis du bien public et de la patrie.

Comme dans les papiers ci-joints je prouve et détaille toutes ces atrocités d'une manière évidente, je ne le répéterai pas ici; mais je vous prie de faire de ces papiers l'emploi nécessaire pour le salut de l'état, et le bien-être et la conservation de nos colonies. Vous saurez apparemment déjà comment ils ont traité Mr. van de Graaf, l'obligeant à partir pour l'Europe, dans la plus mauvaise saison de l'année, avec un petir bâtiment américain. Ce malheureux veillard, pris par les Anglais à la hauteur du Cap, repris par le Contre-Amiral Semey et mené à Isle de France, espérant trouver des nouveaux Commissaires Généraux à Batavia, y est revenu avec le Contre-Amiral.

Mais on ne lui a pas permis de venir à terre, et à son âge il est obligé de repartir et de recommencer ses courses.

Cependant Alting, par pusillanimité, et connaissant son incapacité, a tant pleuré qu on lui a accordé sa démission; dans l'espérance que Sieberg serait élu à sa place, dès que van de Graaf était parti; cependant ils n'ont pu ni osé effectuer ce plan, et van Overstraten est devenu Gouverneur Général. J'aurais dû être Gouverneur de Java à sa place; mais la haine que Nederburg, et Sieberg, et Alting, ont contre moi, a fait préférer Mr. van Reede. La suite fera voir s'il le mérite mieux que moi. Tout ce que je viens de vous écrire, je le dis publiquement, tout haut, et à toute occasion. J'ai publié ouvertement des Remarques sur la Reddition de Banda[1]). Cela a fait enrager les traîtres, parce que ils l'ont acquitté[2]), comblé d'éloges, et donné une pension de trois cent rixdaalders par mois! Pourra-t-on le croire! et cependant cela est vrai. Ils n'osent ni réfuter mon mémoire, ni me traduire en justice. Je les ai défié publiquement de le faire. J'ai proposé d'aller reprendre Amboine et Banda. Je leur ai envoyé le plan. Voici ma lettre; voyez ce qu'ils m'ont fait répondre par le Gouverneur van Reede. Enfin c'est une horreur, et si on n'y met promptement ordre, et n'envoie d' autres Commissaires, les Colonies sont perdues. On dit Lucas pris avec toute son Ecsadre au Cap; j'en doute encore, quoique deux Américains en aient apporté la nouvelle à Batavia. Les traîtres s'en sont réjouis, parce qu'ils pensent que cela

[1]) Zie *Mémoires*, hfdst. VIII.
[2]) Boeckholt n.l.

prolonge leur tyrannie; surtout depuis que le vaisseau sous pavillon prussien Friedrich der Grosze, est arrivé, qui a apporté la nouvelle de la nomination du nouveau Comité; duquel ils disent avoir reçu une lettre pour les prier de continuer leur Gouvernement avec un pouvoir illimité et arbitraire. Ils pensent par là intimider les mécontents. Beaucoup aussi ont eu peur; mais je ne change pas de sentiments, et je dis hardiment ce que je pense.

Je vous conjure, je vous somme, mon cher ami, de parler, et d'agir; au moins de publier les mémoires que je vous envoie; surtout celui sur la reddition de Banda, et sur la conduite des Commissaires Généraux. Je ne crains rien; je prouverai ce que j'avance, et mon amour pour ma Patrie m'ordonne impérieusement de dénoncer ces traîtes à l'exécration publique et de provoquer les recherches qui sont nécessaires pour découvrir le trame de ces crimes et de ces trahisons qui pourraient entraîner la ruine de toute la République.

Je suis presque le seul dans ce pays qui ose ouvrir la bouche et dire hardiment la vérité.

Tous détestent Boeckholt, et sont persuadés de sa trahison; cependant personne n'ose dire ce sentiment. S'il y avait la moindre bonne raison pour colorer sa conduite, certes les Commissaires Généraux ne se tairaient pas; et ni eux, ni lui souffriraient la publicité de mes Remarques, qui l'entachent irréparablement. Eux, les plus infâmes despotes de l'univers, me laisseraient-ils impuni si j'avais tort?

Mais ils me cherchent d'une autre manière, en me faisant toutes les chicanes possibles. Mais je déjoue tous leurs efforts, et m'en moque publiquement; me désolant seulement de ne pouvoir encore abattre leur despotisme; et que l'éloignement de notre patrie doit faire craindre que cela durera encore longtemps avant qu'on ne prenne les mesures nécessaires pour examiner leur conduite, et les traduire en justice.

Puisse cet évènement arriver bientôt. Si vous aimez votre patrie, aidez à le hâter.

(Hier eindigt deze brief. In de kant staat nog):

Ayant reçu la nouvelle de l'établissement du nouveau Comité pour les affaires de l'Inde, qui a remplacé l'ancienne Direction, j'ai cru que cela pourrait peut-être faire tort et à moi et à la Cause que je plaide, de les passer. Voilà pourquoi je vous envoie ci-joint encore une lettre à ce Comité pour que, si vous le jugez convenable et utile, vous puissiez la leur remettre, avec mes mémoires, avant que de les publier ou de les présenter à l'Assemblée Nationale. Il me paraît que mes

matériaux sont en ordre, et suffisants, pour remplir mon but; et qu'il ne s'agira que de choisir le meilleure méthode d'en faire usage pour le bien public.

De Sourabaja ce 7 Mars 1797

Enfin mon cher ami, j'ai reçu la bonne nouvelle que mon vaisseau l'Elisabeth a été vendu à Isle de France avec sa charge, pour cent mille piastres d'Espagne; dont vingt mille en nature, cinquante et neuf mille en lettres de change sur Livourne, et le reste en bonnes marchandises, qui sont apportées à Batavia avec les 20000 piastres en espèces par mon capitaine van Hall sur un vaisseau danois. Mon ami Spoenlin, qui s'est trouvé encore à Isle de France, a aidé et assisté van Hall dans cette opération. Ils vous ont dépêché par deux vaisseaux danois deux exemplaires de lettres de change sur Livourne, payables à deux mois de vue, par messieurs Lands et Constantini. Je vous envoie les quittances des capitaines danois, qui se sont chargés de ces lettres de change. Je vous envoie aussi des copies de tous les papiers relatifs à cette transaction; afin que (quoique j'espère que vous n'en aurez pas besoin) en cas de quelque dispute ou difficulté, vous soyez en état de suppéditer toutes les preuves nécessaires pour la validité des mes prétentions. Vous saurez aussi déjà que mon brigantin *de Vrijheid* est parti en janvier d'ici.

(De rest van deze brief gaat bijna uitsluitend over geldzaken, en verder vertelt Dirk van Hogendorp dat men in Indië — de laatste berichten uit Europa waren van December — een aanval van de Engelschen uit Bengalen en Madras had verwacht, die echter nog uitblijft.)

.... Mr. Frijkenius est mort; il voulait le bien, mais était trop faible pour le faire. On dit que par un vaisseau danois arrivé à Batavia, il est venu une lettre du nouveau Comité, dans laquelle Mrs. les Commissaires Généraux et la Régence sont durement tancés pour leur despotisme: cela est bon, mais pas encore assez! Il faut qu'ils soient rappelés pour rendre compte de leur conduite. Adieu cher ami! Dans peu je vous écris encore. Je suis toujours votre sincère ami et frère.

Bijlage I.

Korte Leevens Schets van Dirk van Hogendorp.

Suum cuique decus Posteritas rependit quomagis socordiam eorum irridere libet qui praesenti potentia Credunt Extingui posse diam siquentis aevi memoriam.

VOORBERICHT.

Aan myne meede burgers in OostIndien.

Het valt my moeyelyk van my zelve te moeten spreeken. Eigenliefde en verwaandheid zyn er zeeker de beweegreedenen niet van.

Naamloose lasteraars hebben in vuile Paskwillen myn eer, en goede naam aangetast. Ik zoude hen veracht en gesweegen hebben, dan daar eenige van hunne beschuldigingen, gebeurtenissen tot grond hebben die niet algemeen bekend en door hun verdraayd oft vergroot zyn voorgebragt, ja zelfs hun aanhoudend schouwen en lasteren waarschynlyk meede oorzaak is van de behandeling my aangedaan, en ik my niet durve vleye algemeen genoeg bekend te zyn, zo heb ik reeds het vuile lasterschrift jegens my uitgebracht beandwoord, en weederlegd, dog vermeene nog nader tot verdeediging van myn eer en goede naam myne meede burgeren deeze korte Schets van myn levensloop en openlegging van myne zeedelijyke en staatkundige gevoelens en denkwyse te moeten aanbieden.

Sourabaya den 20 January 1798.

Korte Leevenschets van Dirk van Hogendorp.

Beneevens eene ontvouwing van zyne zeedelyke en staatkundige gevoelens en Handelingen ter zyner verdediging door hem zelve opgesteld.

Geboren in 't Jaar 1761 ben ik tot mijn twaalfde Jaar in het huys myner ouderen onder de oogen, en het byzonder bestuur eener teedere deugdsaame en schrandere moeder opgevoed, en door goede meesters onderweesen in de grond en van zodanige Weetenschappen en kundigheeden waar die ouderdom vatbaar is.

Toen in 1773 myn Vader door noodlottige omstandigheeden gedwongen, het besluit nam na Oost-Indien te gaan, wierd ik met myn tweede broeder op aanbeveeling der Princes van Orange te Berlijn in

het kweekschool der Cadets opgenomen, eene opentlijke opvoeding in onderwys, zo wel geschikt om een weetbegeerte in jonge harten aantevuuren, deed daar, de in myne ouders Huys gelegde gronden ontluyken.

Door den koning Frederik de Groote in 1777 als Vaanjonker by het regiment Infanterie van Steinwehr in guarnisoen te Bartenstein Oostpruisen geplaatst, leerde ik daar het grondige van dien dienst kennen van Pruissische Trouppes zo zeer van alle andere onderscheiden.

In 1778 en 1779 woonde ik de veldtogt in Bohemen onder het leger van s'konings broeder Prins Hendrik by; dit bezorgde my de gelegendheid in de uytoeffening te zien en te leeren die krygskunde, die ik tot nog toe alleen in de beschouwing had kunnen ontwaaren.

Na de Vreede van Tesschen in ons guarnisoen te rug gekeerd wierd ik uytgekipt onder de jonge officieren die door den koning bestemd wierden om door een kundig ingenieur in de Veldbouwkunde en andere takken der wiskunde voor krygslieden noodzakelyk byzonder onderweesen te worden. Ten dien einde waaren te Koningsbergen in Oostpruisen alle die jonge officieren by een versameld om de lessen en onderwys van den ingenieur Capitain Rauch te genieten.

Op die zelfde plaats eene academie of Hoge school zynde nam ik die geleegendheid waar, om ook de opentlyke voorleesingen der Hoog Leeraars in zulke weetenschappen die voor mij nuttig konde weezen, als het natuur recht, het recht der volkeren, de geschiedeniskunde en in alle Takken der beschouwende en uytoeffenende Wysbegeerte bytewoonen.

In der tyd 1780 bevorderde de koning my tot Luytenant in een Granadier Bataillon in guarnisoen te Koningsbergen zo dat ik myne studien, zo wel omtrend de krygskunde als andere Wetenschappen konde blyven voortzetten.

Ik had het geluk door myn gedrag en myne zeeden de goedkeuring en de achting niet alleen van myne bevelhebbers, maar ook van al wat aanzienlyk in den lande was, te verwerven, en zelfs nog veele geleerde verdienstvolle en aansienlyke mannen in Duytschland blyven met my briefwisseling onderhouden, egter ontken ik niet dat ook somtyds verleyding, losheid van geest en sterk opwellende Hartstogten my vervoerd hebben tot buitenspoorigheeden en uitspattingen, die my niet alleen veel Hartzeer verwekt hebben maar waar van ook bloedige gevolgen my zwaar hebben doen lyden, en nog de nawee-en van doen gevoelen. Dan slegte of laage handelingen heb ik nooit begaan,

en daar nog lieden hier in Indien zyn, die my daar gekend hebben, durve ik my stout op hun getuigenis beroepen.

Den oorlog tusschen Engeland en ons Vaderland ontstaan zynde, kon ik niet van my verkrygen in een vreemd land te blyven daar ik myn Vaderland van dienst kon zyn. Ik verzogt myn afscheyd en verkreeg die met rang van Capitain en een eygenhandig geteekende briev van den grooten Frederik, waarby hy my zyn genoegen over myn beweezen diensten betuigde. Zeldene voorbeelden zyn er in den Pruysischen dienst van een zulke onderscheyding, vooral daar ik nog maar een en twintig Jaaren oud was. Van den toenmaligen kroonprins, den teegenswoordigen koning, heb ik ook verscheide brieven, die van myn gedrag getuigden. Ik ylde na myn Vaderland, de Princes van Orange was eenigsints onvergenoegd dat ik den Pruissischen dienst verlaten had, dog den Prins, die ik mynen dienst voor het Vaderland opentlyk op de parade in den Haag aanbood, ontving my zeer vriendelyk en beloofde daar spoedig gebruik van te zullen maaken; men bood my verscheyde zeer voordeelige plaatsingen by de landarmee aan, dog den oorlog ter zee gevoerd wordende begeerde ik alleen ter zee te dienen, en dewyl den rang van Capitain hebbende zulks veele zwaarigheeden weegens myne plaatsing baarde, verzogt ik als vrywillige te dienen, en zoude ook als zodanig op het schip van den admiraal Kinsbergen gevaaren hebben; dan de uytrusting en zending van een smaldeel oorlog scheepen na OostIndien ter versterking van de braaven Suffren en tot hulp van onze besittingen, waar toe in het eerst den Schout by nagt Bisdom bestemd was opperde eene gelegendheid tot myne plaatsing.

Ik werd tot Capitain Lieutenant en tweede in commando der landtrouppes over het geheele Esquader onder den major Hamel aangesteld en Bisdom door ziekte tehuys blyvende, kreeg den Capitain ter zee van Braam als Commandeur het gezag over deeze Vloot waarmeede wy den 14 maart 1783 uit Texel in zee liepen.

Het despotismus dat ter dier tyden op onze oorlog scheepen plaats vond, de wyse waar op van Braam zyne officieren behandelde, gaf zeeker aanleyding tot eenige moeyelykheeden tusschen hem en my.

Myne vrye wyze van denken, en spreeken, myn bewustzyn dat ik my tot de pligten van myne dienst in staat bevond en de nyd die de zee-officieren meest jeegens de land officieren voeden, voor al wanneer neer deeze zig met de zeezaken willen bemoeyen, zo als ik niet alleen my toe lyde om geduurende de reyse der zeevaartkunde en beschouwingen en uytoeffening te leeren, maar ook verzogt en verkreeg

om als vrywillige dienst te doen en de wagten meede waarteneemen, veroorzaakten zeeker eenig misnoegen tusschen van Braam en my, en schoon het daar omtrend voorgevallen te beuzelagtig en van te weynig belang is om hier aangehaald te worden, zo kan ik egter zonder te bloosen daar van spreeken.

De Vreede was nu geslooten en in steede dus dat ons Esquader in Indien teegen de Engelsen iets zouden uytvoeren, wierden wy na onse aankomst te Batavia gebruikt om Malacca te ontzetten en de Inlandsche Vorsten, die de Maatschappy daar beoorlogd hadden te kastyden. By myn komst te Batavia vond ik myn Vader daar nog. Weederzydsche geneegendheid deed my eene Jonge Juffrouw ten huwelyk vraagen. Ik werd vriendelyk beandwoord, kreeg veel hoop, dog werd tot myne te rug komst van Malacca uytgesteld.

Wy vertrokken, ontzetteden Malacca, namen Salangor en Riouw weg, en daar den major Hamel meest ziek was of my de voorhoede en eerste aanvallen deed aanvoeren, zo geloove ik zonder overdreeven Eygenliefde te kunnen zeggen, de voornaamste oorzaak deeser overwinningen te zyn geweest.

Ik bragt de eerste tyding daarvan te Batavia in november 1784, dog wierd zeer koel ontvangen om dat men den koning van Riouw Radja Alie niet gevangen gekreegen had, dat egter myn schuld niet was, want hadde men myn raad gevolgd zo waar hy zeeker niet ontsnapt.

Myn Vader was na Europa vertrokken, en een mededinger ondersteünd door veele en magtige vrienden waarvan de meeste vyanden van myn vader en dus zo als in Oost Indien gebruykelyk is ook de myne waeren had by de Vader en naastbestaanden der Jonge Juffrouw voorkeuse boven my verkreegen, zo dat in weerwil van de genegendheid die zy voor my had en bleef behouden zy gedwongen wierd met myn meededinger te trouwen.

De vooruitzigt op dit huwelyk en de waarschynlykheid om in deeze gewesten myn gelukstaat te kunnen bevorderen hadden my bewogen uyt s'Lands in Maatschappy dienst overtegaan; en ik was Capitain der dragonders te Batavia geworden. Afkeerig van eene ongebonden en onzeedige leevenswyze en beseffende dat de mensch bestemd is tot een gesellig leeven en om zyns gelyken voorteteelen, zag ik uyt na een ander huwelyk en trouwde in december 1785 met den dogter van den toenmalige Vice-president van scheepenen te Batavia Bartlo.

Eenige maanden maar gehuwd zynde bragt de verregaande onvoorzigtigheid van zeeker Jonkman myne sterke dienst en myne liefde voor myn zo jonge vrouw, die by zulke geleegendheid in woedende

minne nyd uytaardete een ongelukkig geval te weegen, het welk my altoos bitter berouwd heeft dog dat door myne vyanden steeds in een zeer valsch en vergroot dagligt is daargesteld geworden; kort daarna in Juny 1786 kwam de tyding te Batavia, dat ik door de Kamer van Seventienen in aanmerking van myne onder het Esquader van Braam aan de Compagnie beweesene diensten tot onderkoopman was benoemd geworden.

Altoos in den krygsdienst geweest, daar toe opgevoed en deselve ook met myne genegendheid overeen koomende, zoude ik gaarne by dit beroep gebleeven zyn, dog in die tyd den krygstand te Batavia niet alleen zo deerlyk vervallen, maar zelfs in zulk een diepe verachting zynde, zonder eenige vooruytzigt dat daar ooit verandering in zoude koomen en zelfs myn veelvuldige pogingen en voorstellen tot verbeeteringen zo wel voor het geheel als voor Compagnies dragonders in 't byzonder met onverschilligheid ja met verachting van de hand geweesen zynde, moetende kiesen, zo verkoos ik myne benoeming tot onderkoopman aanteneemen.

Te gelyke tyd door den Prins van Oranje sterk aanbevoolen zynde, werd my de Post van tweede op Patna in Bengalen aangebooden, schoon men reeds wist alle de diensten daar door de nieuwe inrigtingen der Engelschen na den oorlog bedorven waaren, of stonden te worden, dog zulks niet weetende en in Bengalen meer vryheid en genoegen als te Batavia hoopende te genieten, nam ik die post aan en vertrok naar derwaarts in augustus 1786.

Daar aangekomen wierd ik wel dra uyt den droom geholpen; de schikkingen van Lord Cornwallis hadden het Comptoir en de diensten op Patna tot niets gebragt, zo dat of schoon ik in 1787 daar eerste wierd, Ik in twee en een half Jaar dat ik daar geweest ben niet alleen geen enkelde duyt inkoomen had, maar buyten myn eigen verteering na alle maanden een aanzienlyke som moest byleggen, om de Inlandsche dienaaren der Maaschappy te betaalen, dewyl ik daar toe assignatien kreeg, ik die met geen minder verlies als vyf en twintig van de Hondert tot geld maken kon.

In die omstandigheden baarde myn vrouw in august 1788 een zoon, dog wierd zo als ik ook zeer krank, en verlof verkreegen hebbende, weeder na Batavia te rug te mogen koomen, vertrokken wy in december 1788 met een kleyn Engelsch brikje, dood ziek in de allerakeligste omstandigheeden met een kind van vier maanden uyt dit voor ons zo noodlottige land. Men kan ligt denken hoe die gebeurtenissen onsen gelukstaat agter uyt gebragt hadden.

De omwenteling van 1787 in ons Vaderland voorgevallen had den invloed en de magt van den Prins van Orange zeer vermeerdert en zyne aanbeveelingen in OostIndien waaren van meer gewigt als ooit.

Terug gekomen te Batavia beloofde men my veel; zeer ziek en swak zynde verkreeg ik verlof tot herstel van myne gesondheid na Java te gaan, alwaar ik hoopte en verzogt geplaatst te worden, na aldaar hersteld en te vergeefsch zes maanden gewagt te hebben, wird ik onverwagts zonder er om verzogt te hebben en zeer tegen myn zin tot administrateur van Onrust aangesteld in Augustus 1789. Wangunst en nyd waaren van dit ogenblik myn deel, voor al van de geene die alles alleen uytsluytend willende bezitten geen ander iets gunden. Een voorgevallen verschil tusschen de officieren van een lands fregat, waar aan ik geen het minsten deel of schuld had wierd my ten lasten gelegd en zelfs by de vergadering der Hoge Regeering in het swartste dagligt voorgesteld.

Het onderzoek deed myne onschuld ten vollen blyken. In dit Jaar zond ik ook myn eenigste kind, veertien maanden oud na het Vaderland....[1]). Den 8: maart 1790 viel het berugten geval voor op het feest by den Heer Gouverneur generaal Alting waar van myne vyanden ook zoveel ophef jegens my maaken; daar het dog volstrekt niets anders is geweest, als het gevolg van te veel drinken door aanleyding van anderen. Egter is het voor my een groote en nuttige les geweest, want schoon nimmer een dronkaard en alleen verleyding en dwang op vroolykheeden my tot drinken hebbende kunnen beweegen, zo heeft dit geval my de gevaaren doen beseffen waar in het my zouden kunnen storten, en van dat ogenblik heb ik my voorgenomen nooit of nimmer te veel te drinken; en heb myn woord gehouden. De besmettelyke ziekte die dit Jaar Onrust verwoestede spaarde my ook niet en daar niets my scheen te kunnen redden als verandering van lugt verkreeg ik weeder tot herstel van myne gesondheid na Java te mogen gaan, alwaar ik in Juny 1791 door den dood van den Resident van Japara Schelkes die post verkreeg.

Den tegenswoordige Gouverneur Generaal van Overstraten wierd ter zelver tyd gouverneur van Java. Deeze post van Resident over een aansienlyke Landstreek was veel meer overeenkomstig met myne wyze van denken en zugt tot werksaamheid als de administrateur van pakhuisen, schoon zeeker veel minder voordeelig omtrent de inkomsten.

---

[1]) In het afschrift een stuk opengelaten.

Ik leyde my toe, om de gesteldheid, Regeeringsvorm, oude geschiedenis, en zelfs de tael van Java te leeren kennen. Ik herstelde en verbeterde de houtzaagmolen, ik zuyverde het land van roovers en dieven, ik onderzogt de gesteldheid der houtbosschen en bragt gereegeltheid en goede orde in het jaarlyksche kappen en sorgde voor de aanplanting van jonge boomen en suyveren der bosschen. Ik plante zelve coffy en peeper aan en liet het door de regenten doen. Ja ik kan aantoonen over de twee duysend ryksdaalders van myn eigen geld uytgegeeven te hebben om jonge plantjes en boomptjes van de bovenlanden te laaten opkoopen. Ik bragt de verwaardeloosde Indigo makeryen weeder in goede ordre, en bezordge jaarlyks veele en zeer deugdzaame Indigo.

Insiende hoe seer de suikermolens, zo als de Chineesen die hebben op Java allernadeeligst voor het landvolk, weynig voordeelig voor de eigenaars waaren, en nog boven dien allen slegte en swarte zuyker opleeverden, en volgens die inrigting niet anders opleeveren konden, ontwierp en bouwde ik met goedkeuring van den Heer Gouverneur van Overstraten een grooten fraaye suikermoolen, na het model der WestIndische, in dewelke men zo veel zuyker kan maken als in de sestien overige Chineese molens, gedreeven door water, en zo ingerigt dat land en volk daar by wel vaaren, geen mensch gedrukt word, den eygenaar veel voordeel aangebragt en de zuyker door een betere behandeling veel witter en beter is als die van andere gemeene moolens.

Uithoofde van den oorlog tot verdediging tegens een aanval van den vyand vormde ik daar het eerste de Pradjoerits of krygsvolk van den Regenten tot een regelmatig Battallon het welk zeer voldeed, — en alle maneuvres zeer wel wist te verrigten waar by ik nog myne slaaven die ik alle ambagten had laaten leeren, ook in de wapenhandel liet oeffenen, om dezelve meede tot verdeediging der plaats te gebruiken. Digt onder het oog van den Gouverneur van Java behaalden myne verrigtingen en werkzaamheeden zo zeer zyne goedkeuring dat hy my reeds in Augustus 1793, op daar toe gedaane aanvraage aan den Heer Gouverneur Generaal Alting als de beste, en bekwaamst tot den Post van gezaghebber over Javas Oosthoek voordroeg als die plaats mogte openkoomen zo als verondersteld wierd.

De Hooge Commissie kwam in November 1793 te Batavia aan, den Gezachhebber Barkey wierd met veele anderen raad van Indien. Ik dagt hem op te volgen, dog wel haest vernam men dat den Sabandhaer Vincent, een oud man volkomen ongeschikt en onbequaam voor die

post, denzelven egter zoude verkrygen. Ik verzogt 'er dringende om, dog den Heer van de Weert ook raad van Indieñ geworden, myn gemagtigde te Batavia, schreef my dat ofschoon een ieder erkende, ik veel geschikter was voor die post, egter Vincent uythoofde van sterke protexie my zoude voorgetrokken worden, en zyne aanstelling zeeker was, indien ik niet door eene opoffering daar hy vier en twintig duysend ryksdaalders voor vroeg hun van zyn verzoek deed afzien, als wanneer hy zig met Japara zoude vergenoegen, daar by nog volgende dat hy zeeker wel volstrekt onbequaam voor die post van gezaghebber was, dog zulks door de protexie wel zoude lukken.

Te gelyker tyd bedeelde my de Heer Gouverneur van Java van Overstraten dat den Heer Gouverneur Generaal Alting hem geschreeven had, dat die man wel begreep het beeter waar, ik den Oosthoek en Vincent Japara kreeg; men egter eerst wilde verzeekerd zyn, hoeveel de Inkomsten van Japara wel bedroegen, en ook dat by den overneem hy wel behandelt wierd. Ik antwoorde voldoende, en schreef ook aan van de Weert, dat ik geen geld geeven wilde, maar wel by den overneem op agtien en twintig duizend ryksd. niet zien.

Ik wierd aangesteld en gaf by den overneem myne goederen byzonders de fraaye suikermoolen en de Houtwerken voor ruym agttien duizend ryksd. minder over als ze waardig waaren als ze door geswoore Taxateurs gewaardeerd waeren en als ik ze aan een ander zoude overgegeeven hebben.

Hier meede meende ik te voldoen en Vincent gaf my ook een secretarieele obligatie van ryksd. 13580: die hy my per saldo schuldig bleef, egter kwam hy nader met een nieuwe vordering op en eyschte twintig duizend ryksd. van my daar voor dat hy van zyn verzoek om de gezaghebbers plaats afgezien had.

En zeedert zelfs heeft den sequester in zyn boedel my daar over durven laaten dagvaarden, de zaak is nog niet uytgeweezen. Intusschen kan ik door brieven van twee Commissarissen generaal aantoonen, dat zy my schryven nimmer in zyn aanstelling zouden toegestemd hebben, zo dat de verzeekering van van der Weert, dat Vincent zeeker gezaghebber zoude worden, een loutere leugen en bedrog is geweest om my in de snoer te krygen. Ik haal dees zaak hier aan, om dat dezelve verdraayd en leugenachtig door myne vyanden voorgesteld, ook al tot beswalking van myne goede naam heeft moeten dienen.

Ik vertrok dan nà Sourabaya in April 1794 en vond tot myn leedweesen dat myne werkzaamheid en iever voor de belangens der Maat-

schappy en geregeldheid om den dienst wel te doen waarnemen, aanleyding gegeeven had om my als geweldenaar en despoot te beschryven en daar door niet alleen de Europees, maar nog veel meer de Inlanders voor my bevreesd te maaken, hoe weynig hier toe ook grond was, blyvende ik my echter om het tegendeel te toonen een ieder met minzaamheid te behandelen. Dan door den gouverneur van Java my ten nadrukkelykste aanbevoolen zynde, de cultuuren van peeper coffy en Indigo ten sterksten te behartigen en overal in te voeren, waaren dit nieuwgiheeden die de regenten en gemeene man, in het begin deeden schrikken en moeyelyk vielen. Egter door vriendelyke aanmaningen, voorstellingen hoe zeer zulks tot hun eygen voordeel, in het eynde zoude strekken, en de Maatschappy in haare ongelukkige verliesen en swaare onkosten door den oorlog veroorzaakt zeer zoude ondersteunen, bragt ik het zo verre dat alle die cultuuren in de tyd van minder als vier Jaaren tot een verbaasende uytgebreydheid zyn geklommen.

De aanstalte tot verdediging vond ik in een allerelendigste toestand. Ik moest alles vernieuwen, alles veranderen, de zogenoemde krygsvolkeren der regenten waaren niets dan eenig te zaam geraapt volk zonder inrigting zonder kunde.

Ik vormde een land militie, acht Bataillons met geweeren van drie hondert man, ieder volkoomen goed georganiseerd en in den Wapenhandel geoeffend, zo dat ze alle nodige krygsbeweegingen uytvoeren kunnen, al het Landvolk en diergelyke Bataillons dog met pieken verdeeld die te samen wel hondert uytmaken, dog waar van maar omtrend vyf en twintig of dertig bestaande uyt de bewoonders der hoofd negory, en in naast by gelegene dessas van ieder regentschap, en alle de krygs manoeuvres zo onderrigt zyn, dat ze met de Bataillons met geweeren dienst doen en Exerceeren kunnen, beneevens eene veld arthillerie van dertig metaelen stukjes van drie en twee ponder bediend door Javaenen alle dewelke de Maatschappy geen enkelde duyt koste, en door de regenten onderhouden worden op grond van hunne verpligting by hunne contracten met de Maatschappy bedongen, om dezelve in geval van oorlog of nood met gewapend volk by te moeten staan door my op die voet gebragt, ingevoerd en steeds onderhouden, zo dat indien den vyand hoe sterk ook den Oosthoek had aangetast, ik met gerustheid en voldoende bewustheid durve verzekeren denzelve zoude afgeslagen zyn geworden.

Dan in weerwil van alle door myne pogingen om het welzyn en verdediging des Landen, het belang en voordeel der Maatschappy te

behartigen, wierd ik van begin af aan op alle mogelyke wyze gelasterd. Het lust my niet hier meerder aantehaalen, wat men al voor leugens omtrend my uytgestrooyt heeft, ik heb het reeds by andere geleegendheeden zelfs in antwoord op vuile en veragtelyke lasterschrifte tot myn leedweezen moeten doen, en daar ik hoop myne meede burgers genoegsaam omtrend al die dingen van myn onschuld overtuygd te hebben zal ik het hier niet weder herhaalen.

In 1796 troff my het ongeluk van twee ryk geladene scheepen te verliezen; zugt tot den koophandel, werkzaamheid van geest, en begeerte om door zulke onderneemingen geld te winnen, daar de inkomsten van myn dienst niet alleen weynig maar nog al booven dien door de slegte inrigting die daar omtrend plaats heeft van die natuur zyn, dat voor een weldenkend man aller onaangenaamst moeten weezen, hadde my langsamerhand in die beslommering ingewikkeld. Stil legge kon ik myne scheepen niet laaten, zonder groot verlies, en waaren deselve in february door Straat Baly in zee geraakt, was het gevaar zeer gering geweest, dog veele te samen geloopen ongelukken hen opgehouden en na Bima vervallen zynde, wierden twee van dezelve een prooi van den vyand, die reeds van hunne komst by Ile de France onderrigt was en op hen wagte. Dit verlies was grievend dog kon myn moed niet doen zinken. De behoude aankomst, en goede verkoop van het derde en rykste schip, en een voordeelige Rheyse van een Bark ook na Ile de France vergoede my een gedeelte van de geleedene schaade.

De omwenteling in ons Vaderland te weege gebragt door het inrukken der Franschen was van veel grooter invloed zo wel voor het algemeen als voor my.

De tyding daarvan wierd in augustus 1795 te Batavia met het fregat van oorlog Medenblik aangebragt.

Nog jong zynde zo als ik hier vooren verhaald heb, door aanbeveeling der Princes van Orange te Berlyn, in het kweekschool der Cadets aangenoomen, moet ik zeeker de opvoeding aldaar genooten, aan haar dank wyten; vervolgens door den prins van Orange voordeelig by de expeditie na Oost Ondien geplaatst, en daar na in Indien, seer sterk aanbevoolen, zoude ik zeer onrechtvaardig en ondankbaar weesen, als ik zulks niet erkende en gevoelde daar dankbaarheid voor verschuldigt te zyn. Ik belyd zulks ook gaarne opentlyk en betuige oprechtelyk te wenschen eene geleegendheid te vinden zulks te bewysen.

Dog niet teegen myn Vaderland! Het vertrek van den prins, zyn strafbaar schryven na de Volk plantingen zo in Oost als Westindien,

de uytdrukkelyke wil, zo niet van 't geheel dog ten minsten van de grootste meerderheid der natie, hebben zyne belangens geheel van die van ons Vaderland afgescheyden en waar dezelven daarmeede in tegenkanting koomen, kan een eerlyk man, een opregt Vaderlander dezelve niet meer voorstaan.

De grond beginselen waar op de nieuwe order van zaaken in ons Vaderland gevestigd is, zyn lange de myne geweest schoon door myne betrekking tot en verpligting aan het huys van Orange zo meede Jongheid en afweezigheid geduurende de onlusten van 1783 tot 1787, met de geheel natie aan de oude constitutie verbonden, ben ik egter nimmer een driftige voorstander daarvan geweest, heb zeeker niemand daar over vervolgd of moeyelijkheeden aangedaan, integendeel heb ik veele, die uyt oorzaak van Patriottismus na Indien gekomen zyn, wel en goed gedaan. In 1790 toen de eerste tyding der omwenteling in Vrankryk te Batavia kwam heb ik opentlyk de grond beginselen daar van verdeedigd en de gevolgen daar voorzegd, waar voor ik zelfs vry scherp gehekeld wierd. Ik heb in myne brieven na het Vaderland aan myn broeder en andere altoos den oorlog teegen Vrankryk de meedewerking met de verbondene Mogendheeden, en alle geweldige middelen afgekeurd.

Ik heb voorspeld wat de gevolgen daar van voor ons zoude zyn. Ik heb altoos gestreeden teegens die geene die de begrippen van Vryheid en gelykheid, in een verkeerd, ja zelfs hatelyk dagligt tragteden voor te stellen, dit alles heb ik gedaan lange voor de omwenteling, ja lange voor dat er de geringste waarschynlykheid was, dat dezelve ooit zoude voorvallen.

Men kan my dus niet met regtvaardigheid beschuldigen dat ik van denkwyze, van grondbeginselen verandert ben, neen, schoon getrouw aan de oude constitutie, zo lang dezelve de wettige Regeerings vorm van ons Land was, heb ik egter, altoos even vry en onafhankelyk gedagt, en gesprooken als teegenwoordig.

Het was dus na een ryp onderzoek en overleg by my zelve wat myn pligt mede bragt dat ik de party koos om my aan de nieuwe Constitutie te onderwerpen. Na myn oordeel moet een eerlyk man zuyver kiezen, zig opentlyk verklaaren, en zig dan stiptelyk daar aanhouden.

De nationaale cocarde op den hoed steeken, de uyterlyke betuyging van de nieuwe orde van zaaken meede doen, een ampt of post onder het nieuwe bestuur behouden of aanneemen, en in zyn hart voor de oude Regeeringsvorm zyn, de nieuwe afkeuren, en na gelegendheid wenschen, om alles weeder op den ouden voet te brengen, is by my

rond uyt een schelmstuk. Ik ben dus niet van gevoelen, van denkwyze veranderd, heb niet den Prins verraaden en verloochend zo als my door kwaad aardige lasteraars verweeten is.

Myne verpligtingen erken ik opentlyk en belyde zeer gaarne myne dankbaarheid te willen toonen, en aan den dag leggen, als ik zulks doen kan, zonder nadeel voor de belangens van myn Vaderland. Hoe, wanneer iemand, my veel goedgedaan, en myne opvoeding bestierd ja zelfs bekostigd had, vervolgens met myne ouders in onmin raakte, het huys verliet, en in opentlyke vyandschap met hun leefde, zoude ik dan zo een man tegens myne ouders moeten aanhangen, of helpen om hen uyt hun huys te verdryven? my dunkt dat juist nu het zelvde geval is, en myne handelwyse volstrekt met alle regulen van eer en deugd overeenkomt.

My dan ten goeden trouwe voor de nieuwe constitutie verklaard hebbende en weesendlyk de grond beginselen toegedaan zynde, heb ik ook by alle geleegendheid zulks opentlyk beleeden, en myne gevoelen verdedigd.

Altoos ben ik van meening geweest zelfs lange voor de omwenteling, dat schoon hier in dienst der Maatschappy verbonden aan myne pligten jegens dezelve, en onder geschikt aan de hooge Regeering deezer landen die weegens haar over deeze volk plantingen heerscht, ik en alle nederlanders egter te gelyken tyd vrye nederlandsche burgers waaren, en bleeven, die belang mogten stellen en neemen in het geene ons Vaderland overkomt. Dat schoon verpligt door daeden, en handelingen gehoorzaamheid te betoonen aan de Regeering, dog echter vry onse gevoelens en gedachten mogten uyten over de voorvallen daedzaaken en gebeurtenissen dien wy dagelyks zien gebeuren; fuurig en opregtelyk myn Vaderland beminnende, hebben de bittere en noodlottige slagen haar in die voor haar zo gewigtige besittingen toegebragt my schrikkelyk getroffen. Bekende omstandigheeden beweezene daed saaken, eenpaarige en waare verhaalen, my overtuigd hebbende, dat de meeste door de losbandigheid onkunde en nalatigheid van de bevelhebbers of Hoofden dier plaatsen, zo roekeloos in s'vyands handen zyn gevallen, zo heb ik zulks durven zeggen en schryven, vermeenende dat als iemand daar door beleedigd, of verongelykt is, denzelven langs den gemeenen weg van regten daar voldoening voor had kunnen eyschen en met regt vorderen.

Wat nu betreft den invloed op, en de betrekking der nieuwe constitutie tot ons in deese gewesten, zo ben ik van gevoelens geweest: Eerstens dat zeer zeeker alle gebooren nederlanders en ook die

zulks door lange inwooningen of diensten geworden zyn hier in Oost-Indien dezelvde recehte toekoomen en eygen zyn als de inwoonders van ons Vaderland, zo wel als onvervreembaare rechten alle menschen uyt de natuur toekoomende als nu nog meer byzonders door de aanneeming en verklaring daarvan tot grond beginsel der nieuwe regeerings vorm van ons gemeene best.

Tweedens dat of schoon wy uit dien hoofde gelyk rechten hebben als onse meede burgers in het vaderland, zulks egter nimmer kan verstaan worden, dat wy die hier afgezondert en voor ons zelven zouden kunnen uitoeffenen en daarom hier wetten maaken of veranderingen in de regeering veroorzaaken, maar wel uyt ons midden afgesonden na het Vaderland zende, om daar als onse vertegenwoordigers in de nationale vergadering met en benevens de vertegenswoordigers van de geheele een en ondeelbaare republicq ook de belangens deezer gewesten en derzelver ingesetenen te overweegen en te helpen bevorderen.

Derdens dat intusschen de hier regeerende Hooge magten, zo Commissarissen Generaal als de Hoge Regeering schoon nog door het voorig bewind aangesteld egter zyn, en blyven ons wettige overheid en regeerings dewelke men moet eerbiedigen en gehoorzaamen tot dat de wil, en de uytspraak van het geheele volk van neederland daar wy meede een deel van uytmaaken, en meede leeden van zyn door hunne verteegenwoordigers over het noodlot deezer volk plantingen zal beslist en bepaald hebben, welke Regeerings vorm of inrigting voor dezelve het beste gekend zal worden.

Vierdens dat uithoofde van den oorlog en andere omstandigheedens waerin wy ons hier bevinden te lang om hier op te noemen, dog voor des kundigen, in de Regeerings vorm veel minder in het huyshoudelyk bestuur in den dienst der Maatschappy en beheering deeser landen heeft kunnen maaken schoon zeeker wel veele dingen overeenkomstig de grond beginselen der nieuwe constitutien tot genoegen, en vreugde van Vrye en Weldenkende burgers hadden ingevoerd kunnen worden zonder het belang der Maatschappy of de veyligheid deezer Landen in de geringste gevaaren te brengen. Eyndelyk,

Vyfdens dat schoon een ieder goed burger en vooral dienaar der Maatschappy, verpligt en verbonden is allerstiptelykst te gehoorzaamen en te eerbiedigen, de beveelen en wetten der Hooge Regeering, hy egter de volkomen vryheid heeft en hem die met regt toekomt om te moogen oordeelen, over de handelingen, en het bestier dier regeering en daar over niet alleen vry te mogen denken, maar

ook spreeken, mits hy zorge dragen niet de gemoederen van het algemeen teegen dezelve te verbitteren of gaande te maken.

Dit zyn de grond beginselen daar myne staatkundige gevoelen op gevestigd zyn, voor al omtrend de betrekking van onze nederlanders hier in OostIndien tot ons Vaderland, en ten opzigten der omwenteling en de nieuwe constitutie; altoos heb ik overeenkomstig dezelve gehandelt, gesprooken en geschreeven, nimmer heb ik ongehoorzaam geweest of willen zyn aan de wettige regeering, nimmer heb ik weederspannigheid of oproer gepredikt. Hoe vry ook in myne meening, en mogelyk driftig in myne uytlaatingen, heb ik altoos de wettigheid der Hoge Regeering en van Commissarissen Generaal voorgestaan, ja zelfs meermalen gesegt, dat ik de eerste zoude weezen die hun gezag zoude verdedigen als bedroogene of kwaadgezinde menschen, het zelven in twyffel trokken, of aantasten wilden. Nimmer heb ik van de Hooge magten, te samen genomen, en als regeering beschouwd anders als met eerbied, en achting gesprooken, want als byzondere persoonen betragt, staat het my eeven als ieder ander burger vry, myne eyge denkwyze en gevoelens over hun te hebben.

Heb ik nu in korte dog waare trekken een schets van myn levensloop gegeeven, en de grond beginselen van myne gevoelens en denkwyse ontvouwd, zo blyfd my nog over eenige aanmerkingen te maaken en ophelderingen te geven die myn steeds gehouden gedrag, en *waar* Character in hun waare dagligt moeten doen bekend worden. Reeds van myne vroege Jeugd heeft myne braeve deugdsaame en als zulks door geheel Neederland bekende moeder de grondbeginselen van deugd, eer, Eerlykheid, en goede zeeden in myn hart tragten in te prenten, de hoedanigheeden van het hart, verre boven die van het Verstand waardeerende; by opentlyke opvoeding meer voor verleyding vatbaar, zo vaak het bederf van Jongelieden, hebben de lessen en vermaningen van myne moeder my voor de besmetting behoed, ten minsten voor die uyttersten die in gevoelloosheid en geheel bederf van hart en zeeden uytaarden; want losheid en onbesonnenheid zyn ook somtyds myn deel geweest, vervolgens een man geworden, menschen en waereld hebbende leeren kennen, heb ik steeds goed voorneemens gehad om myn grondbeginselen ook in de uytoeffening te betragten, dan zwakheid, driften, hartstogten hebben my doen dwaalen, maar altoos ben ik weeder op den regten weg te rug gekoomen.

In myne Vaderland te rug gekeerd, uyt liefde voor het zelve wierd deeze liefde eene nieuwe deugd, eene nieuwe Hartstogt voor my, zy was de oorzaak van myne reise na OostIndien, zy besielde my in de

krygs bedryven by Malacca en Riouw. Veele by elkander koomende omstandigheeden myn verblyf in deese gewesten veroorzaakt hebbende zyn goede reede, en deugd steeds de Hoofd regulen van myne handelingen geweest, en Vaderlands liefde is door de hitte der lugtstreek, en de besmetting van verleydende voorbeelden, niet in myn boesem uytgedoofd.

De aanbeveelingen van den prins van Orange behoeven my niet te doen bloosen. Ik heb ze op grond van bewesene diensten en op voorwaarde deselve waardig te zyn verkreegen; kan men met regt zeggen dat ik de Posten die ik verkreegen heb niet verdiend heb, kan men aantoonen dat ik de nodige kunde en bekwaamheeden voor die posten die ik heb gevraagd en verkreegen niet beseten heb. Ik beken, dat ik waarschynlyk zonder deselve niets zoude verkreegen hebben. Dog is het niet bekend beweesen, dat in Oost Indien nog aanmerkinge koomen, dat famillie betrekkingen en aanbeveelingen alleen de weg tot fortuyn banen; als men nu in het eerste geval niet is, waarom zoude men dan als men dezelve verkrygen kan van de aanbeveelingen geen gebruik maken. Hoe veele Jonge lieden hebben niet door een Huwelyk onbegrypelyk rykdommen gewonnen in zeer korte Jaaren zonder iets te doen.

Dan schoon ik zeeker ook aan myn gelukstaat, en voordeel gedagt, en gewenscht heb zoo als ieder zeedelyk man en vader plicht is te doen, heb ik egter altoos de belangens van het vaderland en van de Maatschappy boven de myne gesteld. Dan myne pogingen zyn ongelukkig uytgevallen, en het verlies van twee ryk gelaadene scheepen hebben my volkoomen geruineerd! monopolie heb ik altoos verafgekeurd, en niet alleen my nimmer zelve daar aan schuldig gemaakt, maar zeeker steeds zo veel mogelyk tragten te beletten, dat anderen dezelve niet hebben kunnen dryven. En dat is wel zeeker eene der hoofd oorzaaken van den Haat en nyd van sommige persoonen Jegens my, die deese reeden niet durvende erkennen andere voorwendsels gesogt hebben, om my te bederven.

Kan men ontkennen dat geduurende myn bestuur over den Oosthoek, ik niet het voordeel van de Maatschappy behartigd! het wel zyn van het land, en het geluk der Ingezeetenen bevordert! de nodige goede orde onderhouden! den handel zo veel de wetten, en bepaalingen der Maatschappy toelieten aangemoedigt en beschermd, alle monopolie, en verderflyke uytsluytende handel tegen gegaan, en geweerd vooral in Ryst, waar van het gevolg is geweest een bestendige overvloed en goedkoopheid van dien korl, daar te vooren deselve

meest altoos duur en schaars was, kort dat ik over 't algemeen regtvaardig, zagt en menschlievend geregeerd heb.

Laat myne vyanden die het tegendeel beweeren, die my zo eerloos lasteren de bewysen daar van by brengen.

Ik heb in alle regentschappen Indigo makeryen aangelegd; reets meer als twintig picols aller beste fyne Indigo legd in het pakhuys behalven eenige weynige onder Grissee zijn alle die fabrieque byzonder wel uytgevallen, en twintig die tans werkelyk aan de gang zyn, zullen ten minsten ieder vier tot vyf picols s'jaars kunnen opleeveren; ieder picol geeft de Maatschappy gemeenlyk ses honderd guldens en zelfs meer suyvere Winst, men bereekene welk voordeel! daar de Maatschappy voor deesen nooit uyt den Oosthoek iets van gehad heeft, welk voordeel heb ik daar by? geen het geringste. Inteegendeel ik heb veel uytgegeeven om zo wel de Europees, als de Inlanders die ik ten aanleering van die kunst na de West moest zenden, op die reyze te onderhouden en aantemoedigen. Ik heb schoon te vooren by officieele brieven geschreeven was, dat de peeper en coffy cultuuren hier niet voor geset konde worden, zo wel om dat de grond daar niet geschikt toe zoude zyn (dat van de Indigo ook gezegd wierd) als om de moeyelykheid zig rankjes te besorgen, egter door die Cultuuren en voor al de eerste, als van het meeste aanbelang in korte tyd tot een aansienlyke hoogte gebragt, zo dat nu in de districten van Sourabya, Bangil, Passourouang, Banger en Ooster Balemboangan, eene groote meenigte Boomen in volle fleur staan, en reeds beginnen vrugten opteleeveren; alle andere Cultuuren, schoon van minder aanbelang voor de Maatschappy, als clappus boomen, aring boomen, cappas cardamon, Tuyn en aardvrugten, tot onderhoud hebbe ik goede geslaagen, laaten opneemen en doen uytbreyden. Ik heb de manioc of cassaven in den Oosthoek mede gebragt doen kennen, en met onbegrypelyke moeyte, tegen de aangeboren vadsigheid, luiheid, en vooroordeelen der Javaanen aan, reeds zo doen vermenigvuldigen en uitbreyden, en in gewoonte gebragt, dat deeze kostelyke wortel nu al een zeer gemeene spyse der Inlanders geworden is, en ingeval van een ongelukkig mis gewas van Ryst, tot een groot, en zeeker voorbehoedmiddel teegens hongersnood in uyterst gebrek kan strekken.

Ik heb met onbegrypelyke moeite, en ongelooflyke onkosten eene Salpeeter-makery aangelegd enkeld uyt Vaderlands liefde om ten opsigten van dit zult onafhankelyk van de Engelsche te worden, en het geld dat daar buyten lands gaat daar binnen te houden zeedert drie

Jaar, zonder eenig voordeel te hebben kunnen genieten, kost my die fabriek al by de twintig duyzend rds. Nu eerst zoude men beginnen te kaaken — zoude men nu denken, dat ik in deese prysenswaardige onderneeming aangemoedigt, ondersteund ware geworden! Neen in tegendeel alles heb ik ten mynen eygene kosten, voor myn gevaar moeten doen, en zelfs de eerste proeven van salpeeter die ik na Batavia gesonden heb, is daar door eygen belang en kwaadaartigheid opgegeeven, by het raffineeren 38¾ procentos te verliesen en schoon door een nader en beeter proeve bevonden is, zulks maar 16 prc. te zyn, zyn egter de eerste proefneemers en berigters, voor de schelmagtige Handelwyze niet gestraft. Met de eerste overgesondene proeve van Indigo is het my eeven eens gegaan, van negen picols die ik van alle regentschappen, het proeve oversond, is de allerslegste uytgekipt als monster overgelegd, alle de andere op dezelve afgekeurd, en na herwaarts te rug gesonden. Dat is myn loon, de behandeling my aangedaan geweest.

Geduurende myn geheele bestuur zyn de verpligte leeveranties der Regenten alle op zyn tyd behoorlyk ingekomen, de pagtpenningen voldaan, alle inkomsten in weerwil van den oorlog en andere ongunstige omstandigheeden eeven als altoos binnen gekoomen.

Den oorlog zelve heeft by na geene buyten gewoone onkosten voor de Maatschappy veroorzaakt, alles is door het Land en de Regentschappen voor niet gedaan, ik heb er van myn eigen aan ten kosten gelegd. Myne inrigting der Land militie durven ik vry zeggen goed te zyn en de Inlanders zo wel Regenten als de gemeenen man begrypen, en voelen en erkennen het zelfs; met vertrouwen en zeekerheid kan en durf ik zeggen, dat den vyand hier zoude afgeslagen zyn geworden.

De Chineesen beschuldigd men my niet wel behandeld te hebben, en dit volk schynt ook over het algemeen niet zeer vergenoegd over my te weezen, dog laat ons de beweeg oorzaaken daarvan naspeuren en men oordeele dan of ik schuldig ben of niet.

Wie kent de Chineese natie in OostIndien en byzonder op het eiland Java niet? zyn zy niet meest alle het uytvaagsel van hun eygen land, en byzonder van de Provincie Chin Cheur waar van de inwoonders zelfs in China voor de slechtsten van Hunne landaard gehouden worden?

Wie kent den geest der inhaligheid, het bedrog, de Wraak zugt en de trotsheid van dit volk niet? dringen zy zig niet in alles in, maaken zy zig niet meester van den handel in alles, zyn ze niet tot in het

binnenste der bovenlanden en tot de gebergtens verspreyd, en hebben ze niet alles aan zig getrokken! alle pagteryen zyn in hunne handen langs de stranden en de tolpoorten in de bovenlanden, is er een enkelde tak van Negotie die niet geheel aan hun onderworpen is, zyn ze niet vlammigvuldigt teegens alle order en Wetten? hebben ze niet reeds geheele landstreeken in hunne directe magt? Zyn ze niet in veele Regentschappen, door het pagten van Negoryen meester van alles! Zyn niet de kostelykste houtbosschen in hun handen! kort wat is er over, daar voordeel mede te doen is voor Europees of ander?

Het is waar, ze staan op swaare lasten en maake kostelyke geschenken, maar heeft de Comp. daar eenig voordeel van?

Hier in den Oosthoek, dat is een ieder bekend, en ik beroep my vry en opentlyk op het getuygenis van alle oude Ingesetenen, hebben zy, dog vooral den Capitain van Sourabaya Han Tian Pit, zyn broeder Man Kit Ko, hoofd der Chineesen te Passourouang, zyn neef Han Soe Sik, Luytenant, en verdere famiellie en aanhang een onbepaalde invloed, en magt reeds by de gezaghebber van der Nieupoort, dog nog meer by den gezaghebber Barkey gehad, zo dat ze niet alleen alles konde doen omtrend hun eygen natie in alle takken van handel, maar zelfs in alle dingen hun in 't geheel niet raakende, zig mengden, en een buyten spoorige trotsheid en Hoogmoed zoo wel tegens de Javaanen, die dit niet weynig ergerde, maar ook teegen de Europees, en zelfs wel teegen de voornaamste dorst te vertoonen. De ryst in het byzonder was voor hun een eygen en uytsluytende handel.

Men onderzoeke hoe veel door hun uytgevoerd is na de overwal zelfs in tyden dat den uytvoer van derwaards verbooden, die korl schaars op Batavia, en hier byna niet te krygen was; laaten de Ingezeetenen, alle openhartig zeggen, hoe schaars en duur in die tyd altoos de ryst geweest is, hebbende niet tot seventig jaa meer ryksd. voor de koyang in de pakhuys moeten betaalen; men opene de Compagniesbrieven en zie wat in het voorjaar 1793 dienaangaande voorgevallen is; meer wil ik hier niet zeggen, onpartydig onderzogt moet alles blyken.

Verre zy het van my een anders naam te willen beswalken, voor al een overleedene, dog daar ik opentlyk beschuldigd worde moet ik my wel opentlyk verdeedigen, en hoe kan ik dit doen zonder daad zaaken by te brengen, zonder myn gedrag met dat van anderen te vergelyken? Gezaghebber in den Oosthoek geworden heb ik zeeker zulke misdadige handelwyse niet willen begaan, niet willen toelaaten.

In April 1794 hier gekomen zoo was de prys van Ryst nog 35 tot

40 rds. per coyang — ik zelve moest dit betaalen voor de lading van myn schip de Carolina, dat in die maand vertrok. In may reeds was de coyang voor minder als 25 rds. te krygen en is zeedert nooit duurder geworden. Schoon in 1795 een zeer slecht gewas is geweest, en ook in 1796 in 't passourouangsche district van het zelfde — maar een enkelde keer geduurende een maand in het begin deezes Jaars 1797 is de ryst eenigsints in prys gesteegen tot 30 rds., dog na nauwkeurig onderzoek is gebleeken, zulks nog door schaarsheid nog door monopolie veroorzaakt was, de al te lage prys daar de Ryst toe gedaald is, de reede geweest dat de Javaanen hun pady niet meer willen stampen om de ryst op de markt te brengen want de pady hokken waren overal vol, en de pady in overvloed, echter gaf ik direct van myn eygen voorraad aan alle Ingezeetenen der stad zo veel als een ieder voor hunne eygen Huys verteering nodig hadden voor 25 rds. de coyang.

En binnen korte dagen was ook de ryst weeder goedkoop, en zelfs tot onder de 20 rds. gedaald, zeeker dat deeze handelwyse, de ryst-kooplieden niet aanstond, dog daar ze daar over niet dorsten morren hebben zy allerhande andere geruchten uytgestrooid om my te benadeelen.

Ook heb ik nimmer zulke kostbaare geschenken gekreegen als de gezaghebbers van den Nieupoort en Barkey, die schoon nimmer eenige handel gedreeven hebbende egter beyde schatryk van hier zyn gegaan, daar de ondervinding zal doen zien, dat ik arm ben, en hier zeer weinig gewonnen heb, dan buyten deeze zyn er nog meer oorzaken, waarom de Chineesen my haten.

Ik heb my teegens hunne baldadigheeden verset, en alles zelfs onderzocht, dan in vorigen tyden de Capitain van hier het zoo verre gebragt had dat geen Chinees by den gezachhebber durfte te gaan klagen, en als er al iets voor hem kwam, hy altoos den partyen aan den Capitain ten onderzoek oversond, dewelke dus altoos alles kan afmaaken.

Het opspeuren, aanhouden en aan de Justitie oversenden van de schelmagtigen Chineesen die van Grissee ryst na Amboina en onze vyanden hadden gebragt.

Het aanhouden van eenige contanten munt specien die een bataviasche Chinees op een brutaalste wyse in weerwil van de kort te vooren daar teegen uytgekomen wet, in order der Hoge Regeering wilde uytvoeren en die ik volgende myn plicht aan de Justitie te Samarang overgezonden heb. Het meede aangeeven, en oversenden

aan de Justitie van die Chineesen, die van Baly koomende over de twee hondert en veertig slaven in een kleyn vaartuig van neegen lasten hadden, en de eene een slavin leevendig overboord gegooid, en de ander een slaaf na hem in de rae by de beenen opgehangen half dood geslagen in zee gegooid, en toen hy daar nog swom met bamboesen dood had laaten slaan. Dat ik deeze gruwelstukken heb aangegeeven, heeft dit inhaalige en wraakzugtige volk, niet alleen in den Oosthoek, maar op geheel Java en tot Batavia jegens my in 't Harnas gejaagd, en zeeker hunne beschermers, die hen om hunne fraaye en ryke geschenken zoo lief hebben, ter hunner verdeediging meede doen werken.

Ik laat nu aan het oordeel van ieder weldenkende kundige en onsydige over, of het niet aller onregtvaardigst is, my van mishandeling jeegens dit volk te beschuldigen, en ik zal gaarne afwagten dat men my aantoone, en bewyse ik ooit onreedelyk of drukkende jeegens hen gehandelt heb, in weerwil dat ik enkele voor hunne misdryven heb doen straffen.

Ook heb ik wel sommige op sterke gronden van overdenking eenige dagen in hegtenis moeten houden, dog heb hen altoos zagt en menschlievend behandeld. Ja wie zal niet verwondert staan, als ik opentlyk durf te verzeekeren, dat gedurende byna vier Jaaren dat ik gezaghebber ben geweest, geen vier Chineesen tot straf geslagen zyn geworden en egter is het getal der Chineesen, daar de meesten van, dog maar zwervers en deugdnieten zyn, over den geheelen Oosthoek al zeer groot. Dan egter zoude ik den Capitain Han Tjan Piet en zyn famillie groot ongelyk aan doen, indien ik hier ook aanmerkte dat ofschoon zylieden my te vooren somtyds blyken van onvergenoegdheid gegeeven hebben zylieden egter thans zo dra my dit ongeluk van opgeschort en gearresteerd te worden overgekoomen is, insiende, en ingemoede overtuigd, dat ik hen wezentlyk nimmer ongelyk of onregt veel minder geweld aangedaan heb zo als myne vyanden my daar van wilde beschuldigen, zig niet alleen terstond hielde aan de Waarheid gedaan, my alle moogelyke blyke van agting en genegendheid gegeeven, maar ook het verzoek schrift der Europeese Ingezeetenen, tot myne herstelling in myn dienst vrywillig en met teekenen van genoegen meede geteekend hebbe.

Alle de overige beschuldigingen tegens my ingebragt, zal ik eeven zo wel kunnen wederleggen; dan vooreerst dezelve my nog niet bekend en tweedens dat werkje ook daar voor niet geschikt, nog bestemd zynde, zal ik die weederlegging uytstellen, tot dat ik myne Ver-

antwoording teegens de Beschuldigingen ten mynen lasten zal moeten doen, myne meede burgers verzoekende zo lange hun oordeel te willen opschorten. Intussen is het heeden reeds den negentiende dag, dat ik in myn dienst opgeschort, gearresteert ben, en myne papieren my afgenomen en doorzogt zyn, zonder dat ik nog weete, waarmeede ik beschuldigt worde nog wie myne aanklagers zyn.

Accordeert met dies copy.

Bijlage II.

Verhaal van de ongehoorde vervolging, aan Dirk van Hogendorp, door de Commissarissen Generaal en de Regeering van Nederlandsch Indien aangedaan; dienende tot verantwoording, waarom hij daaraan ontvlucht is, om in zijn Vaderland recht te zoeken.

Door de Commissaris Generaal Nederburg, en de Regeering van Batavia, op de eerlooste, en schandelijkste wijze mishandelt zijnde geworden; zo dat Ik om mijn Eer, en mogelijk mijn Leeven, te redden, verplicht ben geweest, hunne Geweldenaarij te ontvluchten en naa mijn Vaderland te koomen, om daar Recht te zoeken; achte Ik het thans mijn plicht, voor mijne Landgenooten, en Meedeburgers open te leggen, een omstandig Verhaal van de Vervolging, Onrechtvaardigheid, en Wreedheeden, door de Geweldenaars, die het Oppergezag in Oost Indien in handen hebben, aan mij gepleegd.

Het is niet alleen in ons Vaderland, maar in de geheele Waereld bekend; dat de Regeering van Batavia, al van oude tijden herwaarts, een allerwillekeurigst, straf, en geweldig Gezag uitgeoeffend heeft; alles doende wat ze wilden, en zich weynig bekreunende, om de Beveelen uit het Vaderland; dog vooral een onuitstaanlyke Dwinglandij over de mindere Dienaaren der Maatschappij uitoeffenende, waarteegen geen Recht te verkrijgen zijnde, alle diegeenen, die door hun ongelukkig noodlot naa deeze Gewesten gedreeven waaren, of, als Slaaven voor die Geweldenaars moesten kruipen, of anders zeekerlijk ongelukkig genaakt wierden. Geen Vorst in Europa heerschte met zulk een onbepaalde Macht, als den Gouverneur Generaal van Batavia; en nergens in de Waereld was het Geluk, en de Welvaart van een Iegelijk, zo aan de willekeurige Beschikking van de opperste Macht onderworpen. Recht was niet te verkrijgen; het was een enkelde naam; een Werktuig in de handen van de Opperheerschers, om hunne schandelijkste Geweldenaarijen, met den Mantel, en schijn van Billijkheid te overdekken. Algemeen was dit bekend; algemeen wierd om Hervorming geroepen. Eene bijzondere Commissie, met groote Macht voorzien, zoude dit bewerken. Dan helaas! hoe ongelukkig is men in de Uitvoering van dit Ontwerp, en in de keuze der Persoonen geweest!

Hoe kon men dog den Gouverneur Generaal, en vooral, *een Alting,*

die zo wel bekend was, daar bij voegen? Was hij eerlijk, getrouw, en voldoende kundig; dan konde hij zeeker de Hervorming bewerken. Was hij dit niet; was hij, als een der eerste oorzaken van slecht Bestier aan te merken; dan moest men hem zeeker niet meede tot die Commissie benoemen. Met den Directeur Generaal, was het even zo geleegen; dog ten minsten was van Stockum een werkzaam, ijverig, en kundig Man. Maar hem overleeden vindende, hoe was het mogelijk, dat Nederburg, en Frijkenius bij hunne komst te Batavia, den dollen stap konden waagen, in zijn plaats, Sieberg, tot meede Commissaris Generaal aan te stellen? Het was een zonnenklaar Bewijs, van Onzinnigheid, of Verraaderij. Sieberg! een Schoonzoon van Alting, die als Commandeur van de Westkust, en als Gouverneur van Java, zulke onnoemelijke Schatten bijeen geschraapt had! die zoude nu de Man zijn die eene Hervorming zoude helpen invoeren!

Het Gevolg was, zooals men konde verwachten; niets wierd hervormd. Alting en Sieberg verkreegen meer macht als het ooit te vooren geweest was; want nu wierd de grootere Macht aan de Commissarissen Generaal toevertrouwd, misbruikt, om de grootste Verkeerdheeden goed te keuren, en te bekrachtigen; die men te vooren zich zoude geschaamd hebben, en nimmer zoude hebben durven, ter goedkeuring, en bevestiging, aan de Vergaadering van Zeeventienen voor te draagen. De Tijding van de Omwenteling in het Vaderland; en naa het ongelukkige Verlies der vloot onder Lucas, de waarschijnlijkheid, dat, in lange tijd, uit het Vaderland, geen Macht gezonden zoude kunnen worden, om het Bestuur uit hunne handen te neemen, deed hun nog moediger en willekeuriger worden. Alles moest voor hun bukken; en die maar het minste teegen hun dorst spreeken, wierd aan hunne Wraakzucht opgeofferd.

Het is geheel en alleen aan deeze Oorzaak dat de Vervolging toe te schrijven is, die Ik heb moeten ondervinden, en daar Ik zeeker onder zoude hebben moeten bezwijken, in dien Ik mij niet daaraan, nog in tijds, onttrokken had. Reeds na het eerste oogenblik van mijne komst in Oost Indien, met het Esquader van Van Braam, was Ik een Voorwerp van de haat van Alting en Sieberg geworden. Mijn Vader niet slaafachtig genoeg voor hun kruipen kunnende, nog willende; en echter door hun, weegens zijne Betrekkingen in het Vaderland, ontzien moetende worden; had alle mogelijke dwarsdrijverijen, en moeielijkheeden van hun moeten ondergaan; en den haat dien ze hem toedroegen, gieng naa zijn vertrek op mij over.

Het eerste bewijs hiervan was; dat Alting mij zijne Dogter ten

huwelijk weygerde. (schoon zij mij beminde, en zulks opentlijk betuigde en haar door geweld dwong, met een ander te trouwen[1]).

Het tweede was, dat toen Ik, uit het Vaderland, in 1786 tot Onderkoopman aangesteld was, Alting mij door Greeve, die toen Secretaris der Regeering was, liet aanbieden den Post van Tweede te Patna, schoon hij reeds wist, dat die Dienst, door de Inrichting der Engelschen in Bengaalen bedorven was, en dus mijn gaan na derwaarts, tot mijn Bederf moest strekken. Veele meerdere Bewijzen zoude Ik nog van dien haat kunnen bijbrengen; dog het Verhaal der Vervolging, op zich zelven is voldoende, om de onrechtvaardigheid daarvan te doen inzien. Nederburg, bij zijne komst, had geen Oorzaak van haat jeegens mij; dog zich zo naauw met Alting, en Sieberg verbonden hebbende; en met hun tot Behoud, en Versterking van Macht, en Invloed, gemeene Zaak gemaakt hebbende; zo was het natuurlijk, dat Ik, vroeg of laat, ook zijn Haat mij op de hals moest haalen. Echter in den Beginne van zijne Komst, scheen bijnaa het Teegendeel te zullen plaats vinden. Door de Aanstelling van den Gezaghebber over Java's Oosthoek Barkey, was die gewigtige Post open gekoomen; Overstraaten, toen Gouverneur van Java, had mij, als den Bekwaamsten daartoe van alle Dienaaren op Java, aan Alting voorgedraagen. Dog Sieberg veel geld moetende hebben van den Sjabandhar Vincent, trachte hem die Post te bezorgen, ofschoon hij daartoe volstrekt onbekwaam was. Nederburg, en Frijkenius, kenden nog weynig de Aangeleegenheid van Java's Oosthoek; en de laatste had te vooren, toen hij als Capiteyn van een Oorlog schip te Batavia was, bij Vincent gelogeerd. Dit maakte zich Sieberg behendig te nut, en strooide uit, dat Frijkenius zich sterk voor Vincent interesseerde; zo dat men algemeen geloofde, dat hij zeeker Gezaghebber zoude worden. Van de Weert, die geheel aan Alting en Sieberg toegedaan was, schreef mij dit, en stelde mij voor om aan Vincent vijf en twintig duizend Rijksdaalders te geeven, als wanneer hij van zijn verzoek om die post zoude afzien, en zich met Japara te vreeden houden. Dit was eene Uitvinding, en Ontwerp van Sieberg. Te vergeefsch mogt Ik voorstellen, dat Japara meer Inkomsten gaf, als het Gezaghebberschap; en dat Ik geen Post koopen wilde. Niets mogt helpen, en Ik wierd genoodzaakt, aan Vincent bij den Overneem van Japara achtien duizend Rijksdaalders op te offeren; door hem alles om te veel goedkooper over te laten als het waardig was. Dan hier meede was Vincent nog niet te vreeden,

---

[1]) De tusschen haakjes geplaatste zin is in den tekst doorgeschrapt.

en door Sieberg aangezet, eyschte hij, dat Ik hem nog twintig duizend Rijksdaalders daarenbooven zoude betaalen. Verbaast, en verontwaardigd over zo een onverwachte en onreedelijke vordering, weygerde Ik het ronduit. Dog Sieberg trachte mij door Dreygementen daartoe te dwingen. Voorgeevende, dat Frijkenius er van wist, en er op stond, dat ik Vincent zoude betaalen. Ik schreef toen alles aan Nederburg, die zich over dit Bedrijf zeer verwondert en onvergenoegd betoonde; en mijne Weygering om te betaalen goedkeurde. Dit maakte Sieberg woedende; echter durvde hij het niet opentlijk toonen; vooral dewijl hij den naam van Frijkenius daartoe misbruikt had.

Ten bewijze, dat de vordering onrechtvaardig was, en Vincent zelve, in 't eerst met mijne Opoffering van achtien duizend Rijksdaalders bij den Overneem te vreeden was, dient; dat nadat alles tusschen ons geschikt was, hij mij voor dertienduizend, en vijfhondert Rijksdaalders, die hij mij per saldo schuldig bleef, een notaarieele Obligatie passeerde; hetwelk hij zeeker niet zoude gedaan hebben, indien hij vermeende, met recht, nog twintig duizend Rijksdaalders van mij te kunnen vorderen. Vincent stierf kort daarnaa, insolvent, en Ik heb tot nog toe mijn Geld niet kunnen krijgen; schoon hij zeedert veele Jaaren de voordeeligste Diensten gehad had. Dan onder schijn van hem voor te staan, had Sieberg toen Vincent Sjabandhar was, de beste Voordeelen van die Post aan zich getrokken, en den dommen Vincent bijnaa niets gelaaten. Hetwelk vreezende naa de komst der Commissarissen Generaal zo wel niet zoude gaan, wilde hij hem den Post van Gezaghebber in den Oosthoek bezorgen, om daardoor aan het Geld te koomen, dat Vincent hem schuldig was; niet teegenstaande hij wel wist, hoe volstrekt onbekwaam Deeze was, om dit Ampt behoorlijk waar te neemen. Frijkenius naderhand met mij bekend, en in Briefwisseling geraakende, was ten hoogste verwondert, toen hij van mij, de bijzonderheden van deeze eerlooze Konkelaarij vernam. Dog Nederburg was toen reeds zo sterk met Alting en Sieberg ingewikkeld, en die Drie hadden Frijkenius reeds zo geheel van alle Macht, en Invloed beroofd; dat hij hierteegen, eeven zo weynig als teegen het overige, dat door hun bedreeven wierd, volstrekt niets doen kon.

Ik was dus, teegen den zin van Sieberg, Gezaghebber over Java's Oosthoek geworden; en dit was niet alleen, om dat hij Vincent, gaarne die Post wilde bezorgen; maar er was nog een andere Oorzaak daartoe: naamentlijk; dat mijn Bestier aldaar aan het daglicht zoude brengen, hoe onverantwoordelijk, tot nog toe, en vooral onder

het Bestier van Sieberg, die onwaardeerbaare Bezittingen der Maatschappij, op het Eyland Java beheerscht waaren geworden; zowel door het Belang der Maatschappij te vernaalaatigen; als het Land, en dies Inwoonders te onderdrukken; niets in het oog hebbende, dan Eygenbelang, om spoedig rijk te worden; zo als de onnoemelijke schatten van Sieberg voldoende bewijzen.

In het begin, durvde hij het echter niet opentlijk toonen; dog Ik vernam het spoedig; hebbende hij aan Overstraaten toen Gouverneur van Java geschreeven; *dat alle die Nieuwigheeden* (zo als hij mijne Inrichtingen tot voordeel der Maatschappij noemde) *die Ik invoerde, voor niets goed waaren, en Ik beeter zoude doen, mij aan het Oude, zo als mijne Voorzaaten gedaan hadden, te houden.*

Ik had nauwkeurige opneemen van het Land laaten doen, hetwelk nimmer te vooren gedaan was, en daardoor de Volkrijkheid, Vruchtbaarheid, en weezentlijke Toestand van ieder Regentschap, en Landstreek leeren kennen. Ik had gezorgd, dat de Regenten, die op hunnen verplichtingen aan de Maatschappij, van Rijst of andere voortbrengselen, achterstallig waaren, Dezelven effenstelden.

Ik belette de Chineezen monopolie in Rijst te maaken; en deed het zelve niet; zo als veele anderen op Java doen. Ik had op Grond der Contracten der Regenten met de Maatschappij, waarbij ze verplicht waaren Dezelve, in oorlogstijden, met Krijgsvolk bij te staan; deeze Hulptrouppen, die voor deezen enkeld uit te zaamen gevaagd ongeoeffend Volk, voor niets goed, bestonden; in goede Orde gebracht, tot Bataillons gevormd, en in alle Krijgsbeweegingen zo geoeffend, dat Ik den Oosthoek daarmeede zeer wel zoude hebben kunnen verdeedigen; zonder dat het echter de Maatschappij, een enkelde Duit kwam te kosten.

Op den zelvden Grond, had Ik door de Regenten, overal, en vooral te Sourabaja, de noodige Batterijen, en Vestingwerken doen opwerpen, zonder onkosten; Dewelken te Batavia, en op andere Plaatsen de Maatschappij zulke aanzienelijke Sommen gekost hebben.

Ik had een groote meenigte van Peeper, en Coffy Boonen doen aanplanten; die in der tijd onnoemelijke Inkomsten zullen opbrengen.

Ik had zes en twintig Indigo maakerijen aangelegd; die reeds begonnen de fraaiste Indigo aan de Maatschappij te leeveren.

Ik had voor de Verdeediging van Batavia veele Bataillons, en Compagnieen, van wel ge-oeffende Madureesche, Sumanapsche, en Javaansche Soldaten bezorgd, in Orde gebracht, en naar derwaarts overgezonden; het welk voor deezen voor ondoenlijk wierd gehouden;

en waardoor die Hoofdplaats waarschijnlijk behouden is geworden; ten minsten, zo Dezelve aangetast waare geworden.

Dit alles wierd echter door Sieberg, op de allerkwaadaardigste wijze, niet alleen, niet goed gekeurd, maar zelvs, als naadeelig voor het Land, en voor de Maatschappij uitgelegd. Ik heb het uit den Mond van Iemand, die Oorgetuige was, toen hij in gesprek met Nederburg, en Frijkenius, dit trachte te bewijzen.

Den aanplant van Indigo, zegde hij, was nadeelig voor de Rijst Cultuure.

Zoo ook den Aanplant van Peeper, en Coffy; ofschoon uitdrukkelijk door de Maatschappij gelast, en even zo weynig als de Indigo, naadeelig vbor de Rijst is.

Het in Order brengen, en oeffenen der Krijksvolkeren, viel (zeyde hij) zwaar op de Regenten, en op het gemeene Volk, waardoor de Eersten onvergenoegd wierden, en de Maatschappij zouden afvallen; en het Gemeene Volk verloopen.

Het bezorgen van Volk voor Batavia, schoon sterk aangedrongen door de Regeering zelven; en niet eens zo veel overgezonden als ze geduurig eyschten, wierd door Hem ook als misdaadig aangemerkt.

Het teegengaan van het monopolie in Rijst door de Chineezen, noemde hij Dwinglandij teegen die arme natie, en onrechtvaardigheid. Kort het is onbegrijpelijk, hoe woedende kwaadaardigheid, en wraakzucht, Iemand kon vervoeren, teegen alle Reeden en Klaarblijkelijkheid aan, zoo te raaskallen! Dog wie het verfoeielijke Character van Sieberg kent, zal daarover niet verwondert weezen.

Nederburg, schoon gestaadig door Sieberg aangezet, scheen echter toen nog vriendelijk jeegens mij. Persoonlijk had hij geen oorzaak van haat, en mijne Betrekkingen in het Vaderland wierden door hem ontzien. Hij begon zelve een Briefwisseling met mij, over verscheide onderwerpen; dog bijzonders over de Verplaatsing van de Hoofdplaats van Nederlandsch Indien, van Batavia naar Sourabaja; en over de Inrigting en Verbeetering van het Krijgsweezen, in die Gewesten; vooral omtrend de Inlandsche Trouppes, die tot nog toe, op geen goeden voet hadden kunnen gebracht worden. Vuurig verlangende mijn Vaderland, en de Maatschappij van Dienst te kunnen zijn; deed Ik alles wat Ik kon, om aan zijne Verlangens te voldoen; en werkte alle die Onderwerpen uit, tot het beste van mijne Weetenschap. Omtrend de Inlandsche Trouppes maakte Ik niet alleen een Ontwerp tot Organisatie Derzelven; maar vormde, en oeffende eenige Bataillons, die zeer wel voldeeden. Dog zal men mij gelooven willen, als Ik ver-

haale; dat verscheide van mijne Memooren over dit Onderwerp, op het papier gebracht, en door mij aan Nederburg gezonden; woord voor woord, door den Commissarissen te Velde en ter Zee, te Batavia, als hunne eygene Voortbrengselen, voor de Regeering gelegd zijn; en nimmer bij de Compagnies Brieven, het minste Gewag van mijne Diensten daaromtrend gemaakt; veel minder eenigen Dank betuigd is? Met Frijkenius wierd ik laater bekend. Hij hield mij voor een vriend van Nederburg; met wien hij overhoop lag; en door het uitstrooien van Sieberg, was Ik in de verbeelding dat Hij weezentlijk Vincent tot het Gezaghebberschap in den Oosthoek had willen helpen; en daarnaa meede gewerkt had, om mij te dwingen tot het betaalen der twintig duizend Rijksdaalders. Dan, zodraa wij in Briefwisseling geraakten, wierd dit spoedig opgeheldert; en hij verzeekerde mij, niet alleen, niets daarvan geweeten te hebben; maar zelvs, dat als hij er achter gekoomen waare, Hij die schandelijke Konkelpartij ras zoude gestoord hebben.

Alle de Brieven, die Ik zo van Nederburg, als Frijkenius ooit ontvangen; gelijk ook, die Ik aan hun geschreeven heb; zijn mij bij mijne Gevangenneeming ontnoomen; en steeds geweygerd terug te geeven; schoon Den zelven, natuurlijk, tot mijne Verdeediging en Verantwoording, noodzaakelijk waaren, Hoezeer dan ook Sieberg teegen mij verwoed was, en Alting niet minder mij haate; zo konden ze mij dog, toen nog, niet veel kwaad doen. Vooral zo lange Overstraaten Gouverneur van Java was; want wanneer het een of ander ten mijnen laste verspreid wierd; en hij bij onderzoek bevond, dat het onwaarheid was, zo als altoos bleek; dan verdeedigde hij mij opentlijk.

Veele Voorbeelden zoude Ik hiervan kunnen bijbrengen; dog Ik zal alleen de merkwaardigste aanhaalen; om te doen zien, hoe men mij belasterd, en vervolgd heeft.

Terwijl Ik nog Resident van Japara was, was er te Samarang, een fransch scheepje aangeweest dien Overstraaten, volgends zijn plicht niet toegestaan had daar iets te moogen verkoopen. Korte tijd daarnaa schreef Alting, toen nog Gouverneur Generaal, aan Overstraaten, dat hij ten zeekeren onderrigt was: dat Ik, van dit fransche scheepje Drieduizend Handgeweeren gekocht, en aan de Inlanders weeder verkogt had. Overstraaten die wel beeter wist, lachte er over, en antwoorde Alting: *dat het Leugens waaren.*

Het eerste Jaar, dat Ik Gezaghebber in den Oosthoek was, wierd te Batavia opentlijk en voor zeeker verhaald; dat Ik met den Prins van Madura dobbelende, en ziende, dat hij valsch speelde, hem een

Oorvijg gegeeven had, waarop Hij zijn Kris getrokken, en mij zwaar gewond zoude hebben; en dat Hij nu met een groote Leegermacht Sourabaja beleegerde; vanwaar Ik gevlucht zoude zijn. Dit wierd, niet alleen, overal vertrouwelijk verteld; maar de Commissarissen Generaal, en de Regeering stelden er Geloof in, ofschoon mijn voorzaat Barkey, hen verzeekerde, dat het onmoogelijk was; en niets kon hen gerust stellen dan Brieven van Overstraaten, van den Prins van Madura, en van mij, waardoor bleek, dat er zelvs niet den allergeringsten Grond, voor dit Vertelzel in weezen was.

Daarnaa wierd uitgestrooid; dat Ik een Javaansche Soldaat door de Spitz Roeden hadde dood laaten jaagen; dat Ik mijn Europeesche Koetzier had vermoord; of (zo als andere zeyden), hij door een Inlander vermoord was, die mij gemeend had; en dat Ik een Zoon van een Regent aan een boom had laaten binden, en dood slaan.

Alles dit wierd natuurlijk, even valsch en zonder grond bevonden. Dog dit kon den Laster den mond niet stoppen, en daaglijks wierden nieuwe Vertelzeltjes, ten mijnen Lasten verspreid; die het te langwijlig zoude zijn hier aan te haalen; en de Boovenstaande, heb Ik alleen bijgebracht, om aan te toonen; vooreerst, dat, daar bij onderzoek alle die Laster, niet alleen geheel valsch, maar zelvs zonder grond bevonden is; het zeer wonderlijk moet voorkoomen, dat vervolgends diergelijke belagchelijke Uitstrooiselen tot een voldoende Reeden zoude gehouden kunnen worden, voor de Regeering, om een ernstig Onderzoek daarnaa te laaten doen; en mij zo geweldig te doen behandelen; zo als bij het Vervolg blijken zal dat geschied is.

Dan zo lange Overstraaten Gouverneur van Java was, en hij het een of andere hoorde, deed hij er terstond Onderzoek naa; en weldraa bleek de valschheid, en Ongegrondheid daarvan. Hij was billijk, en rechtvaardig; en daarbij, mij, en mijne Denkwijze kennende, mij persoonlijk geneegen. Ook zouden mijne Vijanden, indien hij Gouverneur van Java gebleeven waare, niet ligt in hunne afschuwelijke Voorneemens jeegens mij geslaagd zijn.

Ik hadde mij gevleyd hem op te volgen, als Gouverneur van Java; zijnde als Gezaghebber in den Oosthoek daartoe de naaste. Het zoude onzeedig zijn, van mijne Verdiensten en Bekwaamheeden zelve te spreeken; Ik laate zulks aan het Oordeel van het Algemeen over. Nederburg, die Ik er over geschreeven had, had mij ge-antwoord; dat van de Weert, toen nog leevende, om zijne werkzaame Diensten, en *den slechten Staat van zijn Vermoogen*, de Voorkeuze moest hebben.

Naa zijn dood vermeende Ik dus geen Zwaarigheid te hebben. Dog de Tijden waaren verandert.

In de maand Augustus 1795, was alleronverwachts, te Batavia de tijding van de in ons Vaderland voorgevallene Omwenteling aangekoomen. Men moet weeten, dat Alting, en Sieberg, beneevens meest alle van hun Geslacht en Aanhang, geduurende de Beroertens in ons gemeenebest, van 1781 tot 1787, allervinnigste *zoogenoemde* Patriotten waaren geweest; zoo zelvs, dat ze niet anders verwachteden, naa de Herstelling van den Stadhouder, in 1787, dan voorzeeker van hunne Diensten ontzet, en naa Nederland opontbooden te zullen worden. Alting die voortreffelijk veinzen kan, hong spoedig den mantel naa den Wind, en wierd door Sieberg, en de anderen gevolgd. Ze deeden groote Betuigingen van Achting voor den Prins, en wisten hun Gedrag in het Vaderland te verschoonen. Echter bleeven ze in het Geheim niet minder vijandelijk jeegens den Prins; geentzints uit Vaderlandsliefde; want daar hebben ze zelvs slechts het Denkbeeld niet van; maar uit Eygenbelang; omdat de Macht, en Invloed, van den Stadhouder voor hun te groot was; en zij vermeenden, eenige aristokratische Bewindhebbers beeter met hun in hunne Oogmerken te kunnen doen instemmen, en daardoor hun onbepaald Gezag in Oost Indien te handhaven, te versterken, en te doen voortduuren. Nederburg, schoon zijn Commissarisschap aan den Prins te verdanken hebbende; en in het Vaderland zich als den Prins toegedaan, vertoond hebbende; was echter een van zijne ergste vijanden. Dit was spoedig bekenr te Batavia, alwaar door den Invloed van Alting, en Sieberg, deeze Denkwijze zeer aangenaam was. Met deeze Factie nu zo vast verbonden, scheen Hij, zo wel als Zijlieden, bij de eerste tijding, zich zeer te verblijden over de Omwenteling.

Dog dit duurde niet lang; want zoodraa vernaamen ze niet, op welke Grondbeginselen, de nieuwe Orde van Zaaken steunde; of ze begreepen, dat daardoor, natuurlijk, hunne Heerschzucht, Trotschheid, Baatzucht, en willekeurige Dwingelandij, spoedig Perk en Paalen zoude gesteld worden. Van dit Oogenblik waaren ze doodelijke Vijanden van de Omwenteling, en de nieuwe Regeeringsvorm; wenschten de oude Constitutie te behouden, of te herstellen; en bij gevolg verlangden naa eene Teegenomwenteling en de Herstelling van den Stadhouder, dien ze te vooren zo verafschuwd hadden.

Veele, en weezentlijke Verplichtingen, aan den Prins, en de Princes van Oranje hebbende te verdanken; was Ik zeer getroffen met de eerste Naaricht van hun Vertrek uit het Vaderland. Ik bezefte wat

het Gevolg zoude zijn; en het viel mijn Hart zeer zwaar te moeten strijden, en kiezen, tusschen Dankbaarheid, en Verplichting, die Ik aan Hun verschuldigd was; en de Liefde, en Plicht tot mijn Vaderland. Ik bepeinsde de Zaak met alle mijne Zielsvermoogen; en het scheen mij eyndelijk toe; dat geene Betrachtingen, in de Waereld, ons kunnen los maaken van de Liefde en Trouwe die wij ons Vaderland verschuldigd zijn. Dit bepaalde mijn Oordeel en mijn Gedrag. Weldraa moest Ik mij verklaaren; den Gouverneur van Java Overstraaten schreef mij; dat men te Batavia mij mistrouwde; dat weetende de Verplichting, die Ik aan het Huis van Oranje verschuldigt was, men aldaar uitgestrooid had, dat Ik mij opentlijk verklaard had voor de Oude Constitutie, en den Stadhouder; en dat Ik zelve een Vaartuig naa Malacka, of Bengaalen zoude afgezonden hebben, om de Engelschen in te roepen, en den Oosthoek aan hun over te geeven. Tot Antwoord betuigde Ik, dat dit alles Onwaarheid was; en verzeekerde, dat getrouw aan mijn Vaderland, en aan de Maatschappij Ik geene Beveelen zoude gehoorzaamen, dan die mij op eene wettige wijze, van mijne wettige Overheeden, de Regeering van Batavia, of de Bewindhebbers in het Vaderland, zouden toekoomen. Ik stelde alles in goeden Staat van Teegenweer; en toonde, dat het mij ernst was, mij wel te verdeedigen, indien Ik door de Engelschen aangetast mogt worden.

Ik onderwierp mij verders aan alle Beveelen die mij toegezonden wierden; en voor zo verre ze mij bekend waaren, aan alle Wetten, en Grondreegelen, der nieuwe Constitutie. Ik zette de nationaale Cokarde op; Ik deede de Lieverij Koorden, van alle de Rokken van mijn Volk, afsnijden. Ik verbood, mij *Achtbaar Heer* te noemen, zo als te Sourabaja altoos gebruikelijk was geweest; en naa de Verkondiging van de Vreede met de Fransche Republiek gaf Ik een Vrijheidsfeest, op den zelvden voet, als Ik in de nieuwspapieren geleezen had, dat diergelijke Feesten, zo in Vrankrijk, als in ons Gemeenebest, gevierd waaren geworden. In die tijd de Denkwijze der Geweldenaaren te Batavia reeds zo merkelijk verandert zijnde; verstoorde dit mijn Gedrag Hun niet weynig. Vooral, toen door zommige Ingezeetenen, zo Burgers, als Compagnies Dienaares, het beruchte Verzoekschrift tot Afschaffing van het Plakaat van Praal en Pracht, tot de Verbeetering der Verdeediging van Batavia, en tot het vieren van een Nationaal Vreugdenfeest, was ingedient; en Zijlieden vernaamen, dat Ik dit opentlijk goedgekeurd had.

Van natuur lafhartig, betoonden ze bij die Geleegenheid de grootste

Vreeze, en moedeloosheid. Dog de Officieren, en Soldaaten, door Verhooging van Betaaling, en Uitdeeling van Dranken, op hunne zijde hebbende weeten te krijgen; kwaamen ze spoedig, tot hunne natuurlijke Trotschheid, en Geweldenaarij terug. De Vervolging teegen Hartman Andriesse, en die ongelukkige Assistenten, deed welhaast zien, dat ze van voorneemen waaren, alle Vrijheid in de Geboorte te verstikken. Het geweldige verzenden, van den ouden braaven van de Graaf; en hun geheel Gedrag daarnaa, bevestigde dit ten volle.

Toen in Augustus 1795 het Fregat van Oorlog Meedenblik, van de Caap de goede Hoop, te Batavia de tijding van de Omwenteling aanbracht; laagen aldaar op de Reede, vier of vijf Engelsche Compagnies Scheepen, koomende van China, zeer Rijk gelaaden. Hunne Zeylen waaren afgeslaagen, en de Capiteyns aan de wal; zo dat men, zonder moeite, nog gevaar, zich van Dezelven zoude meester hebben kunnen maaken. Men wist dat den Engelsche Admiraal Elphinstone de Caap opgeeyscht, en de daar liggende Scheepen van ons in beslag genoomen had. Verscheyde van onze gewaapende Compagnies Scheepen, laagen beneevens het Fregat Meedenblik, op de Reede; en Capiteyn Massen die Dezelven commandeerde, bood zich aan die Scheepen te neemen. Echter vonden die groote Commissarissen goed, deeze Scheepen gerust te laaten vertrekken; en bezorgden hun zelvs nog met een Lootz; dien de Engelschen bij zijn vertrek nog zijn Schuitsvolk afnaamen, hem bespotteden; en hartelijk lachten, over de Domheid der Hollanders, die Hun zo goedhartig lieten wegzeylen.

Van de Graaf, aan wien ze, in de eerste vreeze, den Op, en Toezicht, der Verdeedigingsaanstalten van Batavia, opgedragen hadden; wierd nu in alles zo veel moogelijk gedwarsboomd. Naa den dood van van de Weert, maakten ze Fetmenger, en Wiese, die kort te vooren Raaden van Indien geworden waaren, Commissarissen te Velde, en ter Zee; schoon ze beide volstrekt niets ter Waereld nog van den Krijgsdienst, nog van het Zeeweezen verstonden; ja geen het minste Denkbeeld daarvan hadden. Dog alles geschiede, om de zaaken zo veel moogelijk in wanorde te brengen, en van de Graaf het werk lastig en verdrietig te maaken. Ook was Batavia in al die tijd, volstrekt verdeedigingsloos; en de geringste Macht der Engelschen, zoude die Hoofdplaats zeeker weggenoomen hebben. Hetwelk weezentlijk den geheimen Wensch, en het Doel, van Nederburg, Alting, en Sieberg was. Zo lange wij in Oorlog met Vrankrijk waaren, hadden ze altoos verscheide gewaapende Maatschappij's Scheepen aangehouden, om in Straat Sunda te kruisen; en de Reede van

Batavia en de kusten van Java te beschermen; dog zodraa waaren wij niet in Oorlog met Engeland, of alle die Scheepen wierden niet alleen door Hun ontwaapend; maar zelvs verkogt; wordende de meesten door Hunzelven onder bedekte naamen gekogt, en met hunne Schatten, onder Deensche en Amerikaansche Vlaggen weggezonden.

Van Isle de France, wierd aan de Regeering verzogt, om die plaats met Leevensmiddelen te voorzien; echter wierd dit zo veel mogelijk teegengegaan; en een Schip, dat gereed lag, met Rijst naa derwaarts te zeylen, onder de niets beduidende Voorwendselen aangehouden, en ontlaaden. Ik had juist toen de tijding van de Omwenteling aankwam, twee Scheepen klaar leggen gehad; om naa Bombay te zeylen. Dit konde nu niet weezen; en Ik had geen andere plaats als Isle de France, daar Ik ze naa toe kon zenden. Verneemende, dat men daar zo zeer om Leevensmiddelen verleegen was; en vermeenende mijn Vaderland daardoor een goeden Dienst te bewijzen; laadde Ik een derde Schip geheel met Rijst en andere mondbehoeftens af, om te zaamen naa derwaarts te zenden. De West Mousson niet toelaatende om die Scheepen eerst naar Batavia te doen gaan, om daar Passen te haalen; verzogt Ik Commissarissen Generaal om Verlof, Dezelven door Straat Baly te moogen laaten vertrekken. Dit, hoe billijk ook, wierd mij in 't eerst geweygerd, en mijne Scheepen zouden tot de maand April, wanneer de Zuid Oost Mousson doorkomt, hebben moeten blijven liggen; dat een groote Schaade zoude voor mij geweest zijn. Dan, eenige daagen naa dat het weygerend Besluit bij Commissarissen Generaal genoomen, en mij toegezonden was, waaren Ze van Begrip verandert; hadden mijn Verzoek toegestaan, en zonden mij de Passen per extra post toe.

Intusschen echter, hadden wij, op Java, door verscheide Vaartuigen vernoomen; dat Admiraal Rainier met een sterke Vloot naaderte; die wij zeeker veronderstellen moesten, dat Java zoude aantasten; of ten minsten, de Scheepen langs de Kust geankerd leggende, zoude wegneemen. Mij bleef dus niets over, wilde Ik mijne drie Scheepen behouden, dan dezelven door Straat Baly te doen vluchten, en de Reyse na Isle de france voortzetten.

Mijn Verzoek toegestaan, en de Passen mij zelvs toegezonden zijnde, schoon dezelven eenige Daagen te laat kwaamen; en het Gevaar in acht genoomen, daar mijne Scheepen door de Verschijning der engelsche vloot aan blootgesteld geweest waaren; zoude men niet ligt kunnen denken, dat iets misdaadigs in mijn gedrag ten dien opzigte zoude kunnen gevonden worden; te meer daar Ik, in een zeer

betaamend Verzoekschrift aan Commissarissen Generaal, de drangreedenen van mijn Gedrag open.leyde, en voor zo verre hetzelve echter teegen de strenge reegelen der Wet mogt strijden, om Verschooning verzogt. Met moeite wierd dit verleend, en Nederburg gaf zich groote moeite, in een langdraadig Besluit aan te toonen, dat Ik zeer kwalijk gehandeld had. Echter is dit onbestaanbaar en onreedelijk Gedrag van Commissarissen Generaal, de Oorzaak van het Verlies van twee van mijne Scheepen geweest. Hadden ze mij de Passen ten eersten toegezonden; zouden ze in de maand Januari hebben kunnen vertrekken; en in Maart of April, voor Isle de France koomende, geen Engelsche Kruisers ontmoet hebben, nog kunnen ontmoeten; kunnende geen Scheepen, in de maanden February, Maart en April, het daar, kruisende, uithouden. Dog nu opgehouden zijnde, wilde het ongeluk, dat mijne Scheepen door Straat Baly willende, daar eenige vreemde Scheepen gezien waaren, waarvan door den Commandant van Banjoewangie onderrigt, zij terug zeylden, en bij Panaroekan ten anker kwaamen; en door Storm verplicht onder zeyl te gaan, Straat Baly voorbij dreeven. Twee kwaamen in de Baai van Bima ten anker; en de derde, de Elizabeth, dreef daar voorbij. De Goede Hoop, en de Carolina, de Elizabeth niet ziende terug koomen; zetteden de Reyze voort van Bima na Isle de france, en wierden beyde door de Engelsche Oorlogs Scheepen, toen juist voor Isle de France gekoomen, in het eynde der maand may, weggenoomen. De Elizabeth kwam gelukkig naa Sourabaja terug, en volbracht vervolgends de Reyze naa Isle de France, zonder Teegen spoed.

De Vloot van Rainier zeylde Java voorbij, naa de Groote Oost, en nam Amboyna, en Banda, zonder Slag of Stoot weg. Waare hij naa Batavia gegaan, zoude hij die Hoofdplaats eeven zo ligt bij Capitulatie gekreegen hebben; dog de Vreeze voor de Ongezondheid der Luchtstreek van Batavia, weederhield de Engelschen van die Onderneeming.

Boekholt Gezaghebber van Banda, voor deezen Officier geweest zijnde, en altoos veel Werkzaamheid, en Ambitie vertoond hebbende, verbeeldeden en vlijdden zich veelen, dat Hij een hardnekkige, en dewijl Banda van natuur zeer sterk is, een gelukkigen Weederstand, zoude bieden. Hij was al vroeg van de Aankomst der Engelschen onderrigt; en zond zelvs een kleyn Vaartuig naa Java af, om Commissarissen Generaal, en de Regeering de sterkste Verzeekeringen te geeven; dat Hij zich *tot het uiterste verdeedigen zoude*. Den Comissaris Generaal Frijkenius, toen in Briefwisseling met mij, schreef mij;

de grootste Hoop te voeden; dat ten minsten die gewigtige Bezitting, door het goed beleyd en den moed van van Boekholt, behouden zoude worden. Dog spoedig kwam de droevige maare, van de schandelijke en lafhartige Overgaave van die kostelijke Plaats. Verscheide Persoonen vandaar naa Batavia gaande, kwaamen eerst te Sourabaja aan; en alle de Omstandigheeden verneemende, die bij dit Verlies plaats gevonden hadden, was Ik ras overtuigd, dat Boekholt zijn Plicht verzuimd had, bij het neemen der Maatreegelen tot Verdeediging; dat hij van het Oogenblik dat de Engelschen in zigt kwaamen door Lafhartigheid overmeesterd, verward en zinneloos was geweest; en zoo, zonder de minste Verdeediging, de Plaats, op een allerschandelijkste Wijze, aan den Vijand had overgegeeven.

Ik schreef dit rondborstig aan Frijkenius; die, (Boekholt intusschen te Batavia aangekoomen, en door Commissarissen Generaal vrijgesprooken, en zijn Gedrag goedgekeurd zijnde) daarover zeer verwondert was, en mij verzogt, hem, de Reedenen en Gronden te willen meededeelen, die mij deeze Gebeurtenis, op deeze wijze deeden beoordeelen; zich verbindende, dit geheim te zullen houden. Ik vermeende, dat mijn Plicht vorderde hieraan te voldoen; en zond hem een Vertoog, waarin Ik hem mijne Gronden voor mijne Opinie overleyde; dog verfoeiende het Denkbeeld van iets ten lasten van een ander te zeggen, of te schrijven; vooral aan een Lid der Regeering, in 't geheim, of achter zijn Rug, zodat Hij er zich niet teegen verdeedigen kon; bedankte Ik Frijkenius voor zijn aanbod van Geheymhouding, en maakte mijn Vertoog, door mij geteekend, algemeen, en opentlijk bekend.

Van dit oogenblik was Nederburg mijn bitterste vijand. Hij had Boekholt vrijgesprooken. Hij had zijn Gedrag goedgekkeurd. Hij begunstigde Boekholt, die door zijn slaafachtige en lafhartige Vleyerij zich in zijn Gunst ingedrongen had, opentlijk.

Boekholt was woedende, en schreef eene Verdeediging teegen mijn Vertoog; dog die was zo laf, zo grondeloos, dat hij geraaden wierd dezelve te onderdrukken; en voor mij wierd ze zorgvuldig verborgen; dewijl men wel wist, hoe belagchelijk Ik dezelve ten toon zoude stellen. Eerst kort voor mijn vertrek van Batavia, heb Ik er een Afschrift van te zien gekreegen; dog het is te ellendig om aangehaald; veel minder weederlegd te worden.

Commissarissen Generaal, en de Regeering waaren wel bedacht, om mij voor die onvergeeflijke misdaad te bestraffen; Dog de waarheid van mijn Gevoelen te klaarblijkelijk zijnde, durvden Ze het niet

waagen, mij daarvoor aan te tasten; en vermeenende het Beeter, en Zeekerder, zoude zijn, andere Voorwendzels, en Beschuldigingen (die in Oost Indien altoos gevonden kunnen worden) voor den Dag te brengen; begonnen ze van toen af aan reeds aan het Ontwerp te werken, dat vervolgends door hun tot mijn Bederf is in het Werk gesteld.

Dog er vielen intusschen nog verscheide Dingen voor, die dienden om hunnen Woede en Haat te vermeerderen; en hunne Wraakzucht aan te zetten.

Gevoelig getroffen over het Gedrag van Commissarissen Generaal, en de Regeering, en duidelijk inziende, hoe de duurste Belangens van mijn Vaderland, en de Maatschappij, door hun niet alleen verwaarloosd, maar zelvs verraaden wierden; achtede Ik het mijne Plicht, zulks aan mijn Vaderland opentlijk bekend te maaken; en schreef dus, in July 1796, een Addres aan het Volk van Nederland, en zond het aan eenige Leeden der Nationaale Conventie; zonder echter, in Oost Indien zelve, algemeen bekend te maaken; alwaar het volstrekt van geen Nut kon zijn; en mij aan groot Gevaar, en Vervolging moest bloot stellen. Ik toonde dit Geschrift alleen aan eenige vertrouwde Vrienden; waaronder waarschijnlijk een Verraader moet geweest zijn; die er kennis van gegeeven heeft; en waarnaa[1]) men middel moet gevonden hebben, om door de omkooping van Een van mijne Klerken, een Afschrift daarvan te verkrijgen; want weldraa was het Addres algemeen bekend, en wierd greetig geleezen. Men wist wel, zeeker genoeg. door Verraaderij, dat Ik den Opstelder daarvan was; dog men kon het moeielijk bewijzen; en den Inhoud niets dan Waarheid behelzende, was het geen goed Voorwerp tot gerechtelijke Vervolging. Echter om eene Vertooning te maaken, wierd door de Regeering een scherpe Bekendmaaking teegens dit Geschrift afgekondigt, en daarbij een Praemie van Een duizend Rijksdaalders toegezegd, aan wie den Opstelder of Verspreider daarvan zoude ontdekken, en aangeeven.

Mij zelven toen voor de Opstelder te erkennen zoude dwaasheid, en baldaadigheid geweest zijn. Dog Ik liet een papier rondgaan, door middel van mijne Vrienden; waarbij Ik zeyde; *dat den Opstelder, van het Addres aan het Volk van Nederland, zijn naam onder de oorspronkelijke Afschriften, die naa het Vaderland gezonden waaren, gesteld had; en het dus geen Lasterschrift was; dat hij in der tijd*

---

[1]) *In de marge:* echter eerst een jaar daarnaa in 1797.

bekend zoude worden, en het niet zoude ontkennen; dat hij het Geschrift in deeze Gewesten niet algemeen bekend gemaakt had, om goede Reedenen; en dat hem een Afschrift daarvan, op de schandelijkste, en verraaderlijkste wijze moest ontstoolen zijn geworden; want dat hij geen Afschrift anders aan Iemand gegeeven had.

Dan voordat Ik nu verder voortvaare moet Ik nog eenige Gebeurtenissen, in het Jaar 1796 voorgevallen aanhaalen.

Zoodraa Nederburg aan de Factie van Alting, en Sieberg verbonden was, wierd van de Graaf natuurlijk hun voornaamste Vijand. In november 1794 te Batavia aankoomende, om van zijn Post als Directeur Generaal bezit te neemen; was hij zeer verwondert, en geenzints voldaan, Sieberg, die zo veel jonger Raad van Indien was als hij, tot meede Commissaris Generaal aangesteld te zien, en dus voorrang boven hem eysschende. Dit was de eerste oorzaak tot Twist; en hij wierd door hem zelvs verhindert, Bezit van zijn Directeur Generaalschap te neemen; hetwelk geschiede om twee reedenen: vooreerst om dat Sieberg vreesde; dat als van de Graaf die Post in handen kreeg, zijn Gedrag, en Streeken aan den dag zouden koomen; en tweedens, om Hem daardoor ook uit te sluiten van de Opvolging tot het Gouverneur Generaalschap; hetwelk volgends de Beveelen uit het Vaderland, naa Alting op Hem koomen moest; dog door Hun ontworpen wierd, aan Sieberg op te draagen.

Naa de geweldige Verzending van van de Graaf scheen niets meer hun Oogmerk te dwarsboomen. Echter schijnt Frijkenius zo heftig daarteegen zich verzet te hebben; en andere Omstandigheeden bij elkanderen gekoomen te zijn; dat Sieberg, bij de Bedanking van Alting, quantsuis voor de Aanbieding van die hooge Waardigheid bedankte, en Overstraaten, Gouverneur van Java, en een der jongste Raaden van Indien, daartoe aangesteld wierd, gelijk meede tot Commissaris Generaal. De toekoomende Tijd zal eerst ten vollen kunnen ontveilen, alle de geheyme Drijfveeren, en Omstandigheeden, die deeze Uitkomst te weege gebracht hebben; en dan eerst, zal men er voldoende over kunnen oordeelen.

Het was omtrend toen, in September 1796, dat, door verscheide Persoonen van Banda koomende, ten zeekeren onderricht, hoe, zowel die Plaats als Amboyna in een gebrekkigen Staat van Teegenweer waaren; hebbende zowel Gebrek aan Volk, als aan Krijgs, en Mondbehoeftens; en kunnende geen ontzet door de Engelschen vooreerst verwacht worden; het mij voorkwam, nu de tijd te zijn om een Aan-

val met goed Gevolg op die Plaatsen te kunnen doen, en Dezelven terug te veroveren.

Brandende van Begeerte, mijn Vaderland van Nut te zijn, ontwierp Ik een Plan tot deeze Onderneeming; zond het aan Commissarissen Generaal, en bood mij zelven aan, om het ten Uivoer te brengen. Dan mijn Voorstel wierd, zonder eenige Reeden te geeven, van de Hand geweezen; schoon het Voorneemen, als Loflijk, eenigzints gepreezen wierd.

Te Amboina, en Banda, waaren toen te zaamen geen vijfhondert man Engelsche trouppen, waarvan de meesten nog de Ingezeetenen, zo Nederlanders als Inlanders, waaren misnoegd over het Bestier der Engelschen, en zouden bij de eetste Vertooning van Hulp, teegen hen opgestaan zijn. Er waaren maar twee oorlogscheepen daar gebleeven en die waaren slecht bemand; zo dat er geen de geringste twijffel is, of mijn Ontwerp zoude gelukkig uitgevallen zijn; vooral, toen den Admiraal met zijn zes Fregatten te Batavia aankwam; hebbende zo veel Volk aan boord, dat men ligtelijk, met behulp van Javaanen, nog vier, of vijf van de beste Compagnies Scheepen daarmeede zoude hebben kunnen bemannen en uitrusten; en die Onderneeming, voorzeeker, voordeelig, en Glorierijk zoude hebben moeten eyndigen. Die Weygering maakte mij zeer verdrietig, en Ik liet mij zeeker zeer vrij en sterk over Commissarissen Generaal, en de Regeering uit.

Deeze uitlaatingen wierden steeds ten spoedigsten, en in het allerkwaadaardigste naa Batavia overgeschreeven, en overgebracht. Den Capiteyn van een Compagnies Schip, in den Oosthoek een Laading Houtwerken ingenoomen hebbende, en misnoegd teegen mij, omdat Ik hem, teegens de Beveelen die Ik ontvangen had, hem niet met Rijst wilde aflaaden; was bijzonders werkzaam, om te Batavia mijne uitlaatingen, over sommige der Geweldenaars daar, te verspreiden.

Van Reede was in de plaats van Overstraaten, Gouverneur van Java geworden. Als Onderkoopman met Vos, toen deeze als Raad van Indien naa Batavia terugkeerde, uitgekoomen, en sterk aanbevoolen zijnde, verkreeg hij verscheide Administratien. Zijn vuile en schandelijke Leevenswijze, maakte hem algemeen veracht; en het geval van de verrotte Thee, door hem, en Engelhard, voor Indigo uit de Waterpoorts Pakhuizen, naa het Vaderland afgescheept, is voldoende om hem te onteeren. Wel is waar, dat hij zich daarover verantwoord heeft; echter moest hij de Schaade betaalen; en men weet zeer wel de naamen zo van het Schip, als den Capiteyn, aan

wien de weezentlijke Indigo verkogt is; en alsnog zoude het niet moeielijk zijn, daar voldoende bewijzen van bij te brengen.

Daarnaa wierd hij Opperhoofd van den Japanschen Handel, geenzints als een gunst, maar om hem van Batavia te verwijderen, en vervolgends, door den Prins van Oranje sterk aanbevoolen zijnde, in 1789 Eerste Resident aan het Hof van den Keyzer van Java, te Souracarta. Hier was het, dat uitgemergeld door zijne schandelijke Leevenswijze, en bijkans daaronder bezwijkende, hij met eens de Uiterlijkheid van Vroomheid en Godsvruchtigheid aannam. Dog de Huichelaarij duurde zelden langer als zijne Zwakheid; hetwelk eene Afwisseling van Vroomheid, en Wulpschheid, te weege bracht, die eyndelijk zich te zaamen vermengende, een zeldzaam Vertoonsel opleeverde; ziende men hem in den Bijbel leezen, en bidden, in het midden van een Dozijn macassaarsche en Javaansche Hoeren, die hem tot Wulpschheid aanlokten.

Daarbij is hij een verwoedde Aristokraat; Hoovaardig op zijn adelijke Afkomst; voorstander van onbepaald, en willekeurig Gezag; Trotsch, en onverdraaglijk teegen zijn mindere; Laag, en kruipende voor zijn meerdere; gierig, en Inhaalig; niets ontziende om zijn Vermoogen te vermeerderen; schoon hij voor deezen een groote Verkwister was. Dog bovenal, is hij een bepaalde en bittere Vijand van de Omwenteling, en nieuwe Constitutie van ons Vaderland; en die Omstandigheid heeft hem waarschijnlijk het meeste bij Nederburg en Sieberg aanbevoolen, om hem het Gouverneurschap van Java te geeven; schoon er veele waarschijnlijkheid is, dat Hij ook glinsterende, en zwaarwichtige Opofferingen daartoe gedaan heeft; en Zijne contante Specien tot het direkte Betaalen van den Zwaaren Overneem, een groote Drangreeden in zijn voordeel is geweest.

Dat zulk een Man *Mij* moest haaten, was natuurlijk; vooral daar Ik meede naa het Gouvernement van Java gestaan had; en Hij gevoelde, hoezeer mijn Bestier over den Oosthoek het Zijne over de West van Java, moest verdonkeren .

En daar hij ras ontwaarde, dat Hij zich, door niets beeter, in de Gunst der Geweldenaars van Batavia kon aanbeveelen, dan door Mij te vervolgen, en hunne Wraakzucht teegens mij te dienen; zo is het niet te verwonderen, dat Hij met zulken IJver en Werkzaamheid de Taak op zich nam, om als het voornaamste Werktuig zich daartoe te laaten gebruiken.

Daar alle Beraadslaagingen, Handelingen, en Besluiten, zo van Commissarissen Generaal, als van de Regeering, zo veel mogelijk ge-

heym gehouden worden; vooral van Zaaken van natuur als deeze; zo is het moeilijk naategaan, veel minder optegeeven op welke wijze het Ontwerp om mij onder Schijn van Recht te vervolgen, en te bederven, aangelegd, voortgezet, en uitgevoerd is. Echter is het zeeker, dat Nederburg, Alting, Sieberg, en Neun, daar de HoofdAanleggers van geweest zijn, om zich te wreeken, en om mijne Stem te smooren, die ze vreesden te sterk teegen hun zoude getuigen; wanneer ze eens Verantwoording van hun gehouden gedrag voor het Vaderland zouden moeten doen. Frijkenius was overleeden, en kon mij dus niet meer beschermen.

Overstraaten, die mij kende, en achte; en wist hoe men mij verongelijkte; verdeedigde mij lange; dog te veel met hen verbonden, en voor zijne eygen Veyligheid beginnende te vreezen; ziende hoe verbitterd ze teegen mij waaren, moest Hy eyndelijk ook toegeeven; en zo wierd de Schanddaad volbracht.

Toen van Reede Gouverneur van Java wierd, stelde Hij zich bijzonders vriendelijk jeegens mij aan; en onderhield met mij, zo als Overstraaten gedaan had, een particuliere Briefwisseling; waarin hij mij altoos, tot het laatste toe, de sterkste verzeekeringen van Vriendschap gaf; en alles wat Ik deed, ten vollen goedkeurde.

Toen Overstraaten Gouverneur Generaal was geworden, en van Samarang naa Batavia stond te vertrekken, moesten de voornaamste Compagnies Dienaaren en de Regenten, en Hoofden, van alle Inlandsche Natien, ter Zijner Voorstelling, naa Semarang opkoomen. Weegens den Oorlog, kon Ik Sourabaja niet verlaaten, dog den Prins van Madura, en de meeste Javaansche Hoofden, en alle de Capiteyns der Chineezen, giengen naa derwaarts. Toen reeds, daar mijne Vijanden begonnen zijnde Laster en Leugens teegen mij te verspreiden; en den Capiteyn Chinees van Sourabaja Han Tjan Pitho, misnoegd op mij zijnde, om dat Ik hun het Monopolie maaken van Rijst, en Kneevelen van den Inlander niet wilde toelaaten; onderzogt Overstraaten zeer zorgvuldig, wat klachten teegen my ingebracht mogten worden. Dog volstrekt niets vindende; en zelvs mijn Gedrag omtrend de Rijst volmaakt goedkeurende; zo verklaarde Hij opentlijk, dat er niets op mij te zeggen viel; en dat het te wenschen waare, dat alle Compagnies Dienaren zo wel hun Plicht betrachteden als Ik.

Kort na zijn Vertrek, kreeg Ik een Compagnies Brief van Van Reede waarbij mij gelast wierd: Drie Vaartuigen, die genoemd wierden, met Mondbehoeftens belaaden, uit den Oosthoek vrij naa Banda te laaten vertrekken. Dit kwam mij al te erg en verregaande voor;

kunnende, na mijn Oordeel, niets in de Waereld een Beweegoorzaak opleeveren, om Leevensmiddelen naa den Vijand te brengen. Ik protesteerde dus teegen dit Bevel; dog van Reede zond mijn Protest terug; en gelaste mij, stiptelijk aan het ontvangen Bevel te gehoorzaamen. Het mislukken der Onderneeming van Lucas, en het neemen van die Vloot door de Engelschen, veroorzaakte groote Vreugde, onder de Geweldenaars te Batavia; hetwelk ze zelvs vrij openbaar betuigden. Ze hadden sterk voor de Komst van een Vloot gevreest; wanneer ze verwachteden ter verantwoording gebracht te zullen worden; en dat hun Rijk dan spoedig ten eynde zoude geweest zijn. Deze Gebeurtenis beurde dus hun Moed weeder op; en nu wierden ze geweldiger, en moediger, als ooit te vooren.

De ongelukkige oude van de Graaf, die met(?) te Batavia terug gekoomen was, wierd nu niet eens toegestaan, aan land te moogen koomen; schoon hij zeer zieklijk was; en Hij moest in de kwaade en Reegenmousson, op de Reede blijven leggen dobberen, tot dat zich eene Geleegenheid opdeed, om met een Deensch Schip, de Reyze naa Europa andermaal te hervatten.

Van Reede begon nu zich ijverig beezig te houden met het ontwerp tot mijn Bederf. Hij gebruikte hiertoe, als mindere Werktuigen, eenige laaghartige Kaerels die zich als Verspieders en Verklikkers lieten gebruiken, om alles wat Ik deed en zeyde ten eersten aan Hem over te schrijven; en de Chineezen en Inlanders wierden onder de hand teegen mij opgehitst, en aangezet om over mij te te klaagen. Dog, daar mijn Gedrag zuiver was, wilde dit alles niets baaten; en men kon volstrekt geene klachten, nog Verklaaringen teegens mij verkrijgen.

Ik kende den valschen en eerloozen Inborst van Van Reede vrij wel; en wierd ook zomtijds wel eenige van die Streeken gewaar. Maar overtuigd van mijne Onschuld; gaarne in Rust en Vreede willende leeven, en alle moeielijkheeden vermijden; en mij niet kunnende verbeelden, dat mijne Vijanden ooit de Zaak zo verre zouden durven trekken; hield Ik mij stil; en nam mij voor, gerust de Tijd af te wachten, dat uit het Vaderland Hulpe zoude aankoomen. Er vielen toen omtrend drie Gevallen voor, die zeer veel bijdroegen om Alle de Chineezen op Java, en vooral hunne Hoofden, sterk teegen mij op te brengen; en daar men zich voornaamentlijk van dien Haat, en kwaade Wil der Chineezen, jeegens mij, bediend heeft, om een Geschreeuw van zoogenoemde Onderdrukking voor den Dag te brengen, zo vind Ik mij verplicht, die Gevallen hier omstandig aan te haalen;

en aan het onpartijdig Oordeel van mijne Landgenooten overtelaaten, of Ik wel of kwalijk gehandeld heb?

Het eerste was; dat door de Regeering scherp verbooden zijnde, om geen Rijst naa de overwal, of naar de Oost te laaten uitvoeren, bijzonders niet naa plaatsen in de handen van de Engelschen, of daar ze kwaamen handelen, (schoon ze drie vaartuigen met Rijst naa Banda lieten vertrekken); en ook een geheyme Circulaire Brief, aan alle Gouverneurs en Hoofden van Plaatsen dus ook aan mij, was rondgezonden; waarbij wij onderricht wierden dat de Regeering vernoomen had, hoe de Engelschen verscheide gebannen Maleyers, en Javaansche Grooten, van Ceylon, met hun naa Amboyna hadden gebracht; en nu van voorneemens waaren, Een, of Eenige daarvan, die genoemd wierden, in 't geheym met Inlandsche Vaartuigen naa Java te zenden, om Geschenken, en Aanbod van Vriendschap, en Verbindtenis, aan de Javasche Vorsten in de Bovenlanden te brengen; waarschijnlijk zullende in den Oosthoek aanlanden; weshalven wij gelast wierden wel op onze Hoede te zijn; en zo zulke Persoonen mochten aankoomen, te trachten, dezelven in handen te krijgen. In gevolge hiervan, een waakzaam Oog laatende houden, zo als Mijn Plicht zeeker meedebracht; wierd Ik, onder de hand, onderrigt, dat een zeekere Chinees van Grissee, een Pas naa Sumanap neemende, daar voorbij naa Amboyna was gezeyld, aldaar zijn Rijst aan de Engelschen verkogt had, en nu, over Baly, naa den Oosthoek stond terug te koomen, om weeder een andere Lading Rijst voor Amboyna te haalen. Weldraa kwam hij te Grissee aan; en Ik hem opgespeurd hebbende, liet hem Gevangen neemen, en zijn Vaartuig in Beslag neemen, en doorzoeken. Hij ontkende Alles, en zwoer niet te Amboyna te zijn geweest, Dog zijn Bootsvolk het bekend hebbende; en een Engelsche Pas en Quitantie voor de Tol, te Amboyna, in zijn Vaartuig gevonden zijnde; beneevens eenige Bollen Amfioen, die Hij van Baly aangebracht had, was hij genoegzaam overtuigd; en Ik had verders niet met hem te doen, dan hem aan den Raad van Justitie te Samarang overtezenden. Dog, indachtig aan het Aanschrijven, weegens de Inlanders die verwacht wierden door de Engelschen aan de Javasche Vorsten te zullen worden gezonden van Amboyna, zo was het natuurlijk, dat Ik moest veronderstellen, die zeer wel met dit Vaartuig konden aangekoomen zijn; en het was dus niet alleen mijn plicht, daar onderzoek naa te doen; maar zelvs zulks ten spoedigsten in het werk te stellen; dewijl zoo ze daarmeede gekoomen waaren, men ze diende te achterhaalen, voor dat ze tot de Boovenlanden

konden doordringen. Om deeze Reedenen; en dit geheym zijnde, ondervroeg Ik den Chinees zelve; en hij, alles loogchenende, liet Ik hem eenige Rottingslaagen geeven, dog zonder gevolg; en het Bootsvolk mij ook verzeekerende, dat geen Mensch anders met hen overgekoomen was, zond Ik hem over naa Samarang, met de Stukken en Verklaaringen ten zijnen lasten.

Ik kon in mijn Brief aan den Raad van Justitie, (dewijl de zaak daar Ik zelve onderzoek naa gedaan had, geheym aangeschreeven was), geen opening geeven van de Reeden waarom Ik den Chinees eenige Slaagen had laaten geeven; dog bedeelde zulks aan den Gouverneur. Echter wierd daar een groote Ophef van gemaakt, als of Ik allerwreedaardigst, en onrechtvaardigst gehandeld had; en om dat Ik vrij droog aan den Raad van Justitie, mij daarover verantwoorde, mij een Boete van hondert Spaansche Reeaalen opgelegd; die Ik weygerde te betaalen; dog van Reede, in een particuliere brief, mij verzoekende die Zaak niet verder te trekken, voldeed Ik er aan, om alle moeielykheeden te vermijden.

Het tweede Geval was; dat nauwkeurig laatende oppassen op alle Vaartuigen, die van vreemde plaatsen, dog vooral van de Oost, en van plaatsen in de handen der Engelschen kwamen; Ik bij Caap Sindana, de oostelijkste Uithoek van Java, altoos eenige Vaartuigen liet kruissen, daar Oppassers van mij aan boord waaren, waarvan altoos Een, zoodra een Vaartuig daar binnenkwam, aan boord van zulk een Vaartuig moest gaan, en blijven, tot dat dezelven voor Sourabaja, of Grissee ten anker kwamen; zowel om allen Smokkelhandel teegen te gaan; als om op verdachte Persoonen, die zich binnen wilden sluiken, te passen. Twee Vaartuigen, gevoerd door Chineezen, belaaden met Slaaven van Baly koomende; deeden de Oppassers die door de Kruissers bij Caap Sendana daar aan boord gezet waaren, mij berigt; dat de Chineezen op het eene Vaartuig, een Manslaaf en op het andere een Slaavin leevendig over boord geworpen hadden. Beyde Vaartuigen waaren te Grissee ten anker gekoomen. Ik liet dezelven terstond aanhouden, en naa Sourabaja overbrengen; wanneer de Juragan, of Hoofd van het eene Vaartuig, aan mij zelve, al lagchende, bekende, een Slaaf over boord geworpen te hebben; zeggende dat het zo een Gebruik was, als ze zich onrustig betoonden, en scheen er niets van te maaken. Dog ziende, dat het ernstig wierd opgenoomen, en Hij gevangen gehouden wierd, bood Hij mij een aanzienlijke Som geld, of zoveele Slaaven aan als Ik wilde uitzoeken, indien Ik hem vrij wilde laaten. Dit met verontwaardiging weygerende, begon hij

de Zaak te loogchenen; dog door eene Commissie gerechtelijk Onderzoek laatende doen; bleek welhaast, door het Getuigenis van Passagiers, en Boots Volk, zo Chineezen, als andere Inlanders; dat op het eene Vaartuig een Slaavin, alleen om dat zij weende, en haar Noodlot bejammerde, en niet stilzwijgen wilde, leevendig over boord geworpen was; en op het andere Vaartuig, een Man Slaaf, die zijne Voet IJzers had trachten los te maaken, eerst aan de Mast opgehangen, en met Bamboezen zo lange geslaagen was, tot dat men dacht hij dood was, en toen over boord gesmeeten zijnde, en nog teekens van Leeven geevende, vollends met Riemen afgemaakt was.

Verders wierd bevonden; dat op elk dier Vaartuigen, die maar zeer kleyn, en hoogstens van tien Lasten waaren, meer als twee hondert Slaaven aan boord waaren; zo dat men zich ligt voorstellen kan, welke Ellende die ongelukzaalige Schepzels, in zulk een heete Luchtstreek, hebben moeten uitstaan. Ik zond de Vaartuigen, en de Chineezen, met de Stukken ten hunnen lasten, als Gevangenen aan den Raad van Justitie te Samarang over. Dan die Chineezen beschermd wordende door sommige Grooten te Batavia, en mogelijk, gedeeltelijk daar aan toe behoorende; zond den Raad van Justitie, of liever den Gouverneur van Reede, dezelven over naa Batavia, aan den Raad van Justitie aldaar. Deeze zond ze weeder terug naa Samarang; en toen vond dien wijzen Raad; dat de Papieren en Verklaaringen teegens hun *vrij duister waaren;* en eyschte dat Ik de Oppasers, die de Zaak het eerst aangegeeven hadden, naa Semarang zoude overzenden, schoon ze hunne Verklaaringen reeds behoorlijk be-eedigd hadden. Ik deed het; die Menschen volharden bij hun Gezegde; en giengen onbevreesd en vrij, met een Compagnies Schip, naa Samarang over. Dan daar gekoomen, verdweenen ze met eens; den Capiteyn van het Schip zeyde, dat ze aan de Wal waaren gegaan. Den Raad van Justitie, en den Fiscaal zeyden, dat ze zich niet vertoond hadden, en dat men hen niet konde uitvinden. Dit wierd teegen hun, en in Voordeel der Chineezen uitgelegd; beweerende men nu, dat de Bewijzen ten hunnen lasten niet voldoende waaren; en die afschuwelijke Moordenaars, wierden onder Handtasting ontslaagen; en giengen vrij te Samarang rond, op denzelvden tijd, dat Ik daar scherp gevangen gehouden wierd, met een gemeen Soldaat als Schildwacht voor mijn deur; en zonder eenige Beweeging, voor mijne Gezondheid, te mogen doen. Er is geen twijffel, of die Oppassers zijn of omgekogt, of door Dreygementen bevreesd gemaakt, zich uit den Weg te maaken; of zelvs mogelijk wel vermoord; want er is niets, daar de Chineezen

voor stilstaan, om hun Belang te bevorderen; of zich uit Gevaar te redden; en voor hun Geld vinden ze altoos Hulp, en Bescherming.

Het derde Geval was; dat door de Regeering het Uitvoeren van Geldspecie, en Goud, en Silver, ten allerscherpsten van Java verbooden zijnde; dog aan de Chineezen, die Geld naa Batavia wilden overmaaken, toegestaan zijnde het op Java in Compagnies Kas te tellen, om aldaar weeder te ontvangen; Ik het Geld van een Chinees, die te vooren gewaarschuwd was dog allerbrutaalst, echter het wilde uitvoeren, had laaten aanhouden, en naa Samarang aan den Raad van Justitie overgezonden.

Deeze drie Gevallen, beneevens nog eenige van minder Aangeleegenheid; waarin Ik de Inhaaligheid, en onbegrijpelijke Stoutheid, en Brutaliteyd, deezer begunstigde Natie had durven teegengaan, hadden mij den haat van alle Chineezen te Batavia, en op Java op den Hals gehaald. Dog den Capiteyn der Chineezen van Sourabaja Han Tjan Pitho, beneevens zijn talrijk Geslacht en Aanhang, was nog bijzonders op mij verbitterd. De Vader van die Man had als een gemeene Chinees, met een Kraamtje op den Rug rond geloopen; dog rijk geworden zijnde, het zo verre gebracht, dat hij Capiteyn der Chineezen te Sourabaja was geworden. Den Zoon, in Weelde opgevoed, was ongemeen trotsch op zijn Rijkdommen die zeeker zeer groot zijn. Toen zijn Vader stierf te jong zijnde om tot Capiteyn aangesteld te worden, wierd het een ander; dat hem niet weynig speet. Dog weynige Maanden daarnaa, kwam deeze nieuwe Capiteyn plotseling te sterven; en als men het algemeene gerucht, vooral onder de Chineezen zelvs, gelooven mag; zo is hij, door deezen zelvden Han Tjan Pitho, vergeeven. Nu wierd hij Capiteyn te Sourabaja, Een van zijn Broeders te Joana; een ander te Passourouwang, en een Neef Lieutenant te Sourabaja.

Twee van Zijne Neeven, wiens Vader Mahomettaansch geworden was, wierden Inlandsche Regenten; den Eene van Bangil, en den andere van Poeger.

Het is ongelooflijk welken Invloed deeze Famille bezat; byzonders onder het gezag van den Gezaghebber Barkey; die zeer met hen ingenoomen was, en hem alles toeliet. In alles maakten ze Monopolie, dog vooral in Rijst; en het is zeker, dat Barkey daar groote Sommen Gelds voor verkreeg; zo als zijn naagelaaten Vermoogen aantoonde.

Daar Ik nu, niet alleen, die Monopolie niet wilde toelaaten; maar ook Han Tjan Pitho zo veel Invloed, en Gezag niet wilde toelaaten, als hij zich onder Barkey aangemaatigd had; zo stak hem dit machtig

in de krop; en hij haattede mij hartelijk, zonder het echter te durven toonen. Dog een zeekere Beekman, als Hoofd Alministrateur naa Samarang gekoomen zijnde; bekend voor een Woelgeest, en Aanstigter van allerhand kwaad, haalde die trotsche Chinees op de allerlaagste wijze aan, en stookte, en hitste hem jeegens mij op; 't geen echter, zo lange als Overstraaten Gouverneur van Java was, mij geen kwaad kon doen; en door mij, met Verachting, onaangemerkt gelaaten wierd.

Maar nu, dat het Ontwerp gevormd, en den Aanleg gemaakt was, om mij te bederven; was deeze Chinees, beneevens zijn Aanhang, zijnde meest alle Chineezen in den Oosthoek, volkoomen afhangkelijk van hem, opgezet door Beekman, een voortreffelijk Werktuig om het Oogmerk mijner Vijanden de Geweldenaaren van Batavia te bereyken; namentlijk om meenigvuldige Klachten en Verklaaringen teegens mij te verkrijgen; die men tot Grond zoude kunnen doen dienen om mij vooreerst van mijn Post te ontzetten; en vervolgends zelvs mogelijk te verzenden; of wel nog erger; en ten minsten, door mij strafbaar, en schuldig te doen voorkoomen; mijne Beschuldigingen en Aanklachten jeegens Hunzelven, over hun eerloos Gedrag, en schandelijk Bestier, krachteloos te maaken, en te onderdrukken. Sieberg en Beekman, door (onleesbaar) hebbende doen verzeekeren, dat Hij mij zoude opvolgen, als Ik afgezet wierd; maakte dit hem buitengemeen werkzaam. Hij was voor het Vertrek van Overstraaten, naa Samarang geweest, uitdrukkelijk, om den Capt. Chinees Han Tjan Pitho, in Zijn lastering jeegens mij te ondersteunen. Dog Overstraaten, alles geduldig aangehoord en onderzocht hebbende, verklaarde, dat Ik volkoomen wel gehandelt had, en hij in allen deelen mijn Gedrag goedkeurde. Dit was hoofdzaakelijk over mijn teegengaan van Monopolie in Rijst; en het Uitvoeren van Rijst naa de Overwal.

Het volgende Jaar 1797 gieng Beekman ter verpachting weeder naa Samarang, met zijn goede Vriend Han Tjan Pitho; en toen van Reede druk beezig zijnde met de Uitvoering van het Ontwerp teegens mij; waaren die vrienden zeer welkom bij hem. Veele Beraadslaagingen wierden gehouden, en bij hunne terugkomst in den Oosthoek, vlijtig aan het werk gegaan.

Alle de Regenten, en Hoofden, die ter Verpachting naa Samarang kwaamen, wierden door van Reede weegens mij ondervraagd, en sterk aangemoedigt, om, als ze de geringste Reeden van Klaagen over mij mogten hebben, daar vrij meede voor den Dag te koomen; hun aan

de hand geevende, wat ze tot Grond van Aanklachte teegens mij zouden kunnen inbrengen; en hen door goede woorden en beloften daartoe aanlokkende; en als zulks, zoals bij meest alle, niets helpen wilde, en ze verklaarden: volstrekt geen Reedenen tot klaagen over mij te hebben, gieng hij zo verre, verscheide zelvs te dreygen, en harde woorden te geeven. Ik vernam dit van eenigen bij hunne terugkomst te Sourabaja; en kreeg daardoor de eerste kennis van het verraaderlijk Ontwerp. Hoezeer men alles ook geheym had getracht te houden, en te behandelen; hoorde Ik echter toen, omtrend in October 1797; dat Sieberg, en Neun, verwoed jeegens mij, reeds in de maand Augustus te vooren bij de Regeering een Voorstel hadden gedaan, om; op Grond, dat Ik voor den Opstelder van het Addres aan het Volk van Nederland gehouden wierd; op het Verhaal van (?), dat Ik mij zo sterk over Commissarissen Generaal, en de Hooge Regeering zoude uitgelaaten hebben, dat ook door andere overgeschreeven was; en op de Geruchten die er liepen van mijn Wangedrag (schoon alleen door Hunzelven, en hun Aanhang uitgestrooid) mij naa Batavia op te ontbieden, en daarnaa Onderzoek te laaten doen. Hetwelk alstoen door Overstraaten ten sterksten teegengegaan wierd; vooreerst, om dat Al dat geen voldoende Bewijzen teegens mij waaren; en tweedens om dat mijn persoon tot Verdeediging van den Oosthoek noodzaakelijk was. Waarop onderanderen Tetmenger (die om dat hij een Monteering met groote Epauletten, en Stijve Laerzen met Spooren droeg, zich een Krijgsman waande) zoude opgestaan zijn, en gevraagd hebben: Of er dan Niemand anders als Hogendorp in staat was, den Oosthoek te verdeedigen? Hetwelk kort door Overstraaten met, *Neen; ten minsten niet beeter,* beantwoord wierd.

Dog nu wierd door die geweldige Commissarissen Generaal, en Inquisitie Regeering, die bij zulke Geleegenheid gecombineerde Vergaaderingen hielden, beslooten; aan den Gouverneur van Java, van Reede, *in 't geheym* last te geeven, om *in 't geheym,* naa mijn Gedrag onderzoek te doen, en daar *in 't geheym,* Berigt van te dienen.

Ik vraage nu aan elke Weldenkende Meede-Burger, en Landgenoot; aan elk Eerlijk Man; ja aan de geheele Waereld; of zulk eene Handelswijze, niet de allerverfoeilijkste, onrechtvaardigste, en eerlooste is, die men zich verbeelden kan? Waarom in 't geheym? Waarom niet opentlijk? Is dit niet Iemand in het donkere vermoorden; en hem de Geleegenheid beneemen, zich te kunnen verdeedigen? Dog zo was het ook gemeend. Ze wisten zeer wel, dat op mijn Gedrag niets te

zeggen viel; dat als een opentlijk Onderzoek gedaan wierd, mijn Onschuld spoedig zonnenklaar zoude blijken; en dan geen Voorwendsel voorhanden zijn, om mij uit mijn Post te ligten, veelminder verder te bederven. Daarom moest het, *in het geheym* gedaan worden. Van Reede was van hun Aanhang; een Vijand van Vrijheid en de nieuwe Constitutie; slecht en laag genoeg om zulk een Schelmstuk uit te voeren. Hij wierd door Nederburg, Sieberg, en Neun, nog in 't byzondere, sterk daartoe aangezet.

Dan dit was nog niet genoeg; die wreede en verbitterde vijanden moesten nog andere Middelen in het Werk stellen, om mij te vernielen. Het Addres aan het Volk van Nederland, had hun ten toon gesteld.

Dit te beantwoorden, of te weederleggen, was hun onmoogelijk. Het eenigste Middel dus, om hunne Schande te bedekken, was; door mij te belasteren; en als slecht en Eerloos voor te stellen, of te doen schijnen, het Uitwerksel van mijne Gezegdens en Stelzels in dat Geschrift te verminderen en te verzwakken. Ten dien eynde, wierd door Hun een allerschandelijkst Lasterschrift opgesteld, en algemeen gemaakt; waarin, onder voorwendzel van het Addres aan het Volk van Nederland te weederleggen, (schoon geen enkeld woord daartoe dienende, daarin voorkomt) men niet alleen mij op de allereerroovendste Wijze beschimpt, en lasterd, en de gruwelijkste Schanddaaden ten lasten legd, daar ook geen Schaduw van Grond toe was; maar ook, en hier bloed mijn gevoelig Hart, mijn overleeden Vader, en mijne braave, en deugdzaame Moeder, op de laaghartigste en lafhartigste Wijze aanrand, en schandelijk ten toon steld.

Dit naamlooze Geschrift, wierd aan het Eynde gezegd door die Vaderlandsch lievende Burgers geteekend, en naa het Vaderland gezonden te zijn, om gedrukt te worden. Echter hebben die Lasteraars nimmer daarvoor durven uitkoomen; en schoon Ik door Geweld onderdrukt wierd; en niets tot mijne Verdeediging toegestaan wierd te mogen schrijven; durvden ze het dog niet waagen, opentlijk voor de Opstelders van dit Lasterschrift uit te koomen.

Het wierd mij, onder een Omslag, met een verstelde Handschrift, van Batavia toegezonden; en Ik ontving het, in 't eynde der maand December 1797. Verbaasd, en verontwaardigd over zulk een Schandstuk, liet Ik het terstond ter halver Bladen afschrijven, en daarteegen over, Artiekel voor Artiekel, ieder lasterlijke Beschuldiging beantwoord en weederlegd hebbende, met groote Gemaatigdheid, schoon ook verdiende Verachting; liet Ik op die wijze veele Afschriften

van het Lasterschrift, met de Weederlegging daarnaast, maaken; en door mij geteekend, zo te Batavia, en allomme op Java verspreiden.

Schoon dit in de Oogen van alle Weldenkende, mij ten vollen verschoonde, en zuiverde van alle vuile Aantigtingen, en Lasteringen, van die heyllooze Monsters, die zich niet durvden vertoonen; en mij bij den Nacht den Dolk in 't Hart jaagden; zo diende het echter te gelijker tijd, om de Geweldenaars zo veel te woedender en kwaadaardiger jeegens mij te doen worden; zo als Ik dan ook weldra moest ondervinden.

Den Capiteyn van As, van mijn Brik de Vrijheid, die een Reyze naa Isle de France gedaan had, had daar ter securiteyd voor dit vaartuig, van den Toskaanschen Consul Pelegoni, een Toskaansche Pas, en Vlag-Capiteyn bezorgd; dog echter, de Engelsche Kruissers niet vertrouwende, en bij zijn Vertrek verneemende, dat er verscheide in Straat Sunda zouden zijn, besloot hij door Straat Baly naa Sourabaja terug te koomen; en kwam daar in het eynde der Maand Augustus aan; echter zonder eenige Laading, hebbende Wissels voor Zijne Laading te Isle de France genoomen. Zeeker volgends de gestrengste Uitlegging der Wet, mogt Ik dit Vaartuig, alsnu een Toskaansche Vlag voerende, te Sourabaja niet toelaaten, en moest het naa Samarang, of Batavia overwijzen. Dan vermeenende, dit als een geheel verschillend Geval, moest, en kon aangemerkt worden; en als Ik de Brik naa Samarang, of Batavia verzond, daar twee Maanden, ten minsten, tot mijn groote Schaade verlooren giengen; zo gaf Ik enkeld ten spoedigste behoorlijke kennis van de Aankomst van dit Vaartuig, en verzogt om Verlof, hetzelve ten eersten weeder, belaaden met Mondbehoeftens naa Isle de France terug te moogen zenden. Dan welhaast, kwam een donderend Antwoord; waarbij Ik, niet alleen, ten sterksten berispt wierd over mijne Stoutheid, die Brik te hebben durven toelaaten; maar ook gelast wierd, dezelve oogenblikkelijk naa Batavia te zenden; met al het Volk, dat daarmeede van Isle de France aangekoomen was; en nog bovendien, de reeds door de Regeering toegestaane Vergunning, om een ander, mij toebehoorend Vaartuig, door Straat Baly, naa Isle de France te moogen zenden, ingetrokken; en door van Reede zelvs mij gelast; dat indien dit Vaartuig reeds mogt vertrokken zijn van Sourabaja; echter nog ergends, op de Kust, in te haalen zijn; Ik het dan weeder terug moest laaten koomen.

Ik gehoorzaamde stiptelijk aan alle die willekeurige Beveelen. Het kleyne Vaartuig, schoon reeds vertrokken, liet Ik van Passourouang

terug koomen. De Brik de Vrijheid liet Ik ten spoedigsten in gereedheid brengen, en met Compagnies Rijst belaaden, den vierden Dag naa de ontvangene Order naa Batavia vertrekken. Mijn Vrouw gieng daarmeede over, om haare Moeder een Bezoek te geeven. Zodraa dit Vaartuig te Batavia aankwam, wierd den Capiteyn, de Officiers, en al het Volk verhoord, en het strengste onderzoek gedaan, wat daarin naa Isle de France afgelaaden en vandaar terug gebracht was. Men kon natuurlijk niets ontdekken, dewijl niets gebeurd was; en tot hun Spijt, moesten ze de Brik weeder naa Sourabaja terug laaten vertrekken. Intusschen had Ik daardoor een groote Schaade geleeden, door de veroorzaakte onnutte onkosten; en men bleef mij hardnekkig, zonder eenigen grond, of zonder eenige Reeden te geeven, weygeren, dit, nog mijn ander Vaartuig, weeder naa Isle de France te moogen zenden; schoon de Toskaansche Passen, en VlaggeCapiteyns, mij veel Geld bleeven kosten.

Mijn Vrouw kwam met de Brik ook weeder terug. Ik had haar opgedraagen, met Overstraaten over mijne Omstandigheeden vertrouwd te spreeken, en bijzonders hem te vraagen; of hij dacht, dat men mij naa Batavia zoude opontbieden? zo als toen begon uitgestrooid te worden; in welk geval Ik haar gezegd had, te Batavia te blijven. Zij sprak met Overstraaten, die verzeekerde, *alle Achting, en Vriendschap voor mij te hebben;* dog mijne vrije Uitlaatingen over Nederburg, Sieberg, en andere te Batavia, *Onvoorzichtigheid* noemde; mij liet aanraaden *minder vrij, en openhartig te zijn, en mij gerust te houden; zijnde het nog de tijd niet; als wanneer Ik, ten minsten vooreerst, niets te vreezen had.* Dit waren zijne Woorden; en hierop vertrouwende, kwam mijn Vrouw naa Sourabaja terug; alwaar Zij in het begin van December aanlandde.

Ik was nu volkoomen gerust; en schoon Ik wel wist, hoe mijne Vijanden woelden; en alles in het Werk stelden, om maar het een of andere teegen mij uit te vinden, om tot Grond, en Voorwendzel te dienen tot Vervolging jeegens mij; zo vertrouwde Ik echter op mijne Rechtvaardigheid, en Onschuld; niet kunnende veronderstellen dat men zoude durven onderneemen, wat Ik kort daarna moest ondervinden. Umbgrove, Schoonzoon van Alting, en Zwager van Sieberg, in een Deensch Schip 't huisvaarende, door Straat Baly, kwam den 29 Dec. 1797 te Sourabaja aan. Hij logeerde met zijn Vrouw en kinderen in mijn Huis; en Ik bewees hem alle moogelijke Vriendschap, en Beleefdheid. Ik toonde hem het Lasterschrift, daar hij Afschuw voor betoonde; en schoon hij natuurlijk voor zijn Vader, en Zwager,

partij trok, moest hij echter erkennen, dat Ik kwalijk behandelt wierd; en vooral verfoeide hij het Gedrag van Van Reede, van wien hij met de grootste Verachting sprak. Ook zeyde hij mij; dat schoon men zeekerlijk te Batavia zeer op mij verbitterd was, hij echter niet geloovde, dat men eenige Geweldige Middelen in het Werk zoude stellen, als Ik mij stil hield. Ik haal dit boovenstaande alleen hier aan, om aan te toonen, hoe aanmerkingswaardig het was, dat juist zulk een naaste Bloedverwand van Alting, en Sieberg, met zijn vrouw en kinderen in mijn Huis de gulste, en vriendelijkste Gastvrijheid genoot, op het zelvde Oogenblik, dat Ik door hun toedoen en Wraakzucht, zo wreed, en geweldaadig behandeld wierd.

Echter is het teevens eene Voldoening voor mij; dewijl daardoor mijn waare Character blijkt; en Umbgrove voor het geheele Vaderland zal moeten getuigen; en de Wijze waarop Ik mij in die beproevende Omstandigheid gedraagen heb; en de Blijken van oprechte Geneegenheid, Achting, Liefde, en Verknogtheid die mij algemeen, door alle Inwoonders, zo Europeers, als Inlanders, gegeeven wierden.

Het was den Eersten Dag van het Jaar 1798, dat 's morgens vroeg, de Nieuwjaars Gelukwenschingen van mijn Vrouw en Huisgezin ontvangen, en de noodige Schikkingen gemaakt hebbende om volgends Gewoonte, des Avonds, de Inwoonders van Sourabaja op een vrolijke Partij te onthaalen, dat onverwachts den Administrateur Beekman, met Crocodilletraanen in de oogen, bij mij kwam, en zich quantzuis zeer bedrukt vertoonende, eyndelijk mij een Brief overgaf, en zeyde, dat den Secretaris van Commissarissen Generaal Keyzer dien ochtend te Sourabaja was aangekomen, met een Paketboot, die in de Nacht op de Reede was ge-ankerd. Als een Bliksemstraal, begreep Ik de geheele Zaak. Ik opende de Brief, zijnde van de Regeering, waarin Ik gelast wierd, op ontvangst daarvan, terstond den Raad van Politie te doen bij een vergaaderen; en den Secretaris Keyzer daarin toetelaaten, om Opening te geeven van de geheyme Last, waarmeede hij belast was. Nu was het, dat Ik alle Krachten van mijn Geest, en den Moed van een Man noodig had, om mijn Gedrag te bestieren. Ik kon alles voorzien. Ik kende de kwaadaardigheid, de Wraakzucht van mijne vijanden. Uit het geen zij deeden, kon Ik besluiten wat ze verder doen zouden; en dat mijne Onschuld mij weynig zoude baaten. Ik konde alles ligt verijdelen, overtuigd, en verzeekerd zijnde, dat alle Inwoonders, en vooral het Krijgsvolk mij onbepaald toegedaan was; en het mij maar een enkel Woord behoefde te kosten om Keyzer te doen gevangen neemen, en naa Batavia terug zenden;

en mij in mijn Gezag te doen bevestigen. Dog wat moesten de Gevolgen zijn? Bloedvergieten! BurgerOorlog! En dan, wat Recht had Ik, zoo te handelen? Om dat mij Onrecht en Geweld aangedaan wierd; was het nog niet wettig, een geheele Landstreek, teegen de Regeering zich te doen weederzetten; en om mijn Zaak te wreeken, mijn Vaderland, en de Maatschappij, aan de Grootste Verliezen bloot te stellen, die het Gevolg van zulk eene Handeling zouden hebben kunnen geweest zijn.

Ik besloot dan, met Mannenmoed, mij aan de Wraakzucht en Wreedheid van mijne Vijanden, gerust over te geeven; vertrouwende op mijne Onschuld, op de Voorzienigheid, en op de Rechtvaardigheid van mijn Vaderland; Hetwelke mij zeeker, 't eeniger tijd, Recht zoude doen weedervaaren.

Ik antwoorde Beekman; dat Ik terstond naa de Stad zoude koomen, om aan de Beveelen der Regeering te voldoen.

Mijn Vrouw verneemende wat er te doen was, wierd wanhoopig, en dit was het hardste van de geheele Zaak voor mij, zij wilde mij niet loslaaten, en Ik was verplicht haar meede naa de Stad te neemen. Mijne Slaaven waaren woedende, en Ik had moeite hen gerust te houden.

Umbgrove zelve was getroffen; dog zijn Vrouw zwom in traanen. Zij was het, die Ik voordeezen zoude gehuwd hebben, en die mij weezentlijk zo sterk toegedaan was geweest. Welke wonderlijke Beschikking der Voorzienigheid; dat Zij, juist nu, Getuige van mijn Ongeluk moest weezen!

In de Stad gekoomen, liet Ik terstond den Raad van Politie vergaaderen. De Leeden waaren: den Administrateur Beekman; den Capiteyn Commandant de Chasteauxvieux, en den Secretaris Palm. Geen van hun kon spreeken; ze zaaten alle als bedwelmd. Ik bedeelde hun den Inhoud van den Brief, die Ik ontvangen had; zeyde hun, dat Ik volkoomen voorzag, wat het Gevolg zoude zijn; dan, dat overtuigd van mijne Onschuld zijnde, Ik mij gerust aan alles zoude onderwerpen. Ik gelaste den Secretaris Palm Keyzer binnen te verzoeken; en ontvieng hem aan de Deur, met beleefdheid, en zonder de minste Ontsteldtenis. Binnengekomen, en meer ontroerd als Ik, gaf Keyzer mij een Brief van Commissarissen Generaal, en de Regeering over; zeggende, den Inhoud mij hunne Beveelen zoude doen ontwaaren. Ik opende, en las denzelven (zijnde den Secretaris Palm door heevige Aandoening buiten staat, het te doen) zonder te verbleeken. Ik had alles voorzien, en was dus tot het ergste voorbereyd. Toen Ik

den Brief uitgeleezen had, zeyde Ik zeer bedaard; tot Keyzer; dat Ik mij aan de Beveelen van Commissiarissen Generaal, en de Regeering onderwierp; dog, dat daar Ik in den Brief met een *misdaadig Gedrag,* en *Misbruik van Gezag,* beschuldigd wierd, als den Grond tot mijne Gevangenneeming, en deeze Woorden eene onbepaalde Meening hadden, die eygentlijk niets beduideden als niet de bepaalde Misdaaden opgegeeven wierden, die Ik zoude bedreven hebben; en de Handelingen, waardoor Ik Misbruik van mijn Gezag zoude gemaakt hebben; Ik dus verzogt, en zelvs eyschte, als een Recht, mij als een vrije Nederlander toekoomende, te moogen weeten: met welke misdaaden Ik beschuldigd wierd? en waarin Ik misbruik, van mijn Gezag gemaakt had?

Keyzer antwoordde mij, hiervan niet onderricht te zijn; en alleen Last te hebben, mij gevangen te neemen; mijne Papieren te verzeegelen, en te doorzoeken, en mij, gevangen, ten eersten naa Samarang over te zenden; zullende het Onderzoek daarnaa gedaan worden. Ik zeyde hierteegen; dat volgends onze Wetten, zelvs die van de Oude Constitutie, geen Burger konde gevangen genoomen worden zonder hem binnen de vier en twintig Uuren kennis te geeven van de Misdaaden, waarmeede hij beschuldigd is; van de Naamen van de Beschuldigers, en zelvs van de Bewijzen die men teegen hem had, om zich daarteegen te kunnen verantwoorden. Weshalven Ik zulks nu van Hem op het plechtigste eyschte. Hij antwoorde andermaal, de Misdaaden niet te weeten; en ook niet, wie de Beschuldigers waaren, anders, dan dat hij te Batavia gehoord had dat Ik, door de *Algemeene Stem aldaar* beschuldigd wierd. Hierover mijne Verwondering betuigende, als overtuigd zijnde, dat Ik bij het Algemeen in een goede Naam stond; dog niets meer kunnende te weeten krijgen; betuigde Ik Keyzer, in de teegenwoordigheid van een alweetend Opperweezen, en die Vergaadering, dat Ik mij vrij en onschuldig van alle Misdaaden, en Misbruik van Gezag kende; dog mij aan de Beveelen der Overheid onderwerpende, van die geweldige Handelwijze appelleerde aan het Vrije Volk van Nederland, om mij Gerechtigheid te doen weedervaaren. Hierop verliet Ik de Vergaadering; en mijne ongelukkige Vrouw mijn Lot verneemende, had Ik de grootste moeite, haar te troosten, en gerust te stellen. Welhaast was nu de tijding van deeze gebeurtenis geheel Sourabaja rond verspreid. Verre de meeste Inwoonders, ja Ik mag zeggen bijna alle; (want vier, of vijf, bekende slechtdenkende Menschen, kunnen zeeker tegen een geheele Gemeente niet in Aanmerking koomen) waaren ten hoogsten getroffen over

mijn Ongeval; en mij zo zeer toegedaan, dat het mij zeeker zeer weynig moeite zoude gekost hebben, hen tot een algemeenen Opstand, en Weederzetting over te haalen.

De Voornaamste Compagnies Dienaars, en Inwoonders der plaats; beneevens alle Inlandsche Regenten, en Hoofden, wierden direct voor de Vergaadering, daar Keyzer nu in voorzat, ontbooden, om hun kennis van mijne Suspensie, en Arrestatie te geeven; en te onderrichten, dat Keyzer voortaan als Gezaghebber moest aangemerkt, en gehoorzaamd worden.

Onbeschrijflijk verwondert en getroffen was Keyzer te zien, toen die bekendmaaking voorgeleezen wierd; welk een geheel andere Indruk het op de Gemoederen maakte, als de Geweldenaars van Batavia, (tot wiens Aanhang hij behoorde) hem hadden wijs gemaakt. Allen waaren neerslachtig; de meesten konden hunne Traanen niet terug houden; en geen de minste Vreugde, nog Genoegen wierd betoond; want zelvs Beekman en een of twee anderen, die zich mogelijk daarover verheugden, durvden het schaamtehalven, en voor de anderen, niet opentlijk toonen.

Zodraa dit over was, kwaamen Alle, en zelvs de Inlanders, bij mij; betuigden mij hunne uiterste verwondering en leedweezen over het Gebeurde; en Veele, bittere traanen stortende, besproeiden mijne Handen daarmeede, en wilden mij niet verlaaten. Veele liepen als woedende heen en weeder; vraagende den een den ander, hoe zulks mogelijk was? Alle, mij beklaagende; en de Geweldenaars en Verraaders vervloekende.

Zodra de Vergaadering, die in een Voorkamer van het Gezaghebbershuis gehouden wierd, gescheiden was, kwam Keyzer bij mij, in de Achter Gallerij van het Huis, daar Ik op en needer wandelde, en zeyde; dat het hem oprechtelijk leed deed, op deeze wijze kennis met mij te hebben moeten maaken; en betuigde ten sterksten verbaast, en getroffen te zijn, over de bedaardheid en Standvastigheid, die Ik bij die beproevende Geleegenheid betoond had; hetwelk zeeker Blijken van onschuld en goed geweeten waaren; weshalven hij hoopte, en zich verzeekerd hield, dat zulks door het Onderzoek bevestigd zoude worden. Ik antwoorde hem; dat zeeker Onschuld en Goed Geweeten mij Moed inboezemden; dog dat te gelijker tijd het Besef van zonder Grond, of Reeden, zo geweldig behandelt te worden, mij deed begrijpen, dat Ik weynig goeds in het vervolg te hoopen had; kunnende Ik de Behandeling mij aangedaan, volstrekt aan niets anders, dan aan den Haat, en Wraakzucht, van eenige der Grooten van Batavia, die

de Macht in handen hadden, toeschrijven. Hij betuigde mij, het meede voor zeer waarschijnelijk te houden, dat mijne vrije Uitlaatingen over Commissarissen Generaal, en de Regeering, veel daartoe bijgedraagen hadden; dog dat er ook andere Beschuldigingen teegens mij moesten weezen, om de Regeering zo te doen handelen; dewelke hij echter verzeekerde, niet te weeten, waarin ze bestonden; hetwelk weeder op het Onderwerp der *Algemeene Stem* brengende, die Ik als *Volkstem* begreep te meenen, Ik hem verzogt te moogen weeten; of hij dan niemand wist op te noemen, die zo over mij gesprooken had? waarop hij antwoorde, dat hij dit niet konde doen; dog dat hij onder: *algemeene Stem*, begreep sommige Persoonen, die hij daagelijks in Gezelschappen ontmoetede. Hierop zeyde Ik vuurig; dat daar Ik vernoomen had, Hij Keyzer een Liefling van Sieberg was, en meest in zijn Huis, en bij Nederburg en hun Aanhang verkeerde, het geen Wonder was, indien hij daagelijks kwaad van mij had hooren spreeken. Dog dat zeeker de Uitlaatingen van dien bekenden Aristokratischen Aanhang, geenzints de *Volkstem* van Batavia genoemd kon worden. Dat buitendien het de *Algemeene Stem* of *Volk Stem* van Sourabaja, en den Oosthoek was, die over mij moest oordeelen, en die men moest hooren; maar niet die van Batavia.

Op dit oogenblik, kwam den Capt. van Franquemont van het Regiment van Wurtenberg, in Bezetting te Sourabaja (die 's morgens vroeg naa mijn Salpeetermaakerij gereeden zijnde, daar door een briefje van Palm van het gebeurde onderrigt, vliegende was koomen binnenrijden,) instuiven, vol drift, en bijnaa verwoed. Hij zeyde teegen Keyzer, *dat voor dat Hij teegen hem wilde spreeken, of hem verwellekommen, hij opentlijk, en vrij, aan mij zijn Leedweezen wilde betuigen, over de Onrechtvaardigheid, en Geweldenaarij mij aangedaan; durvende, als kennende, en overtuigd zijnde van mijne Onschuld en Deugd, het onbeschroomd zo noemen.* Keyzer bedeest en reeds gewend aan de slaafachtige Onderdaanigheid van Batavia, was verbaasd over die Uitlaating, en wist niet, hoe zich te gedragen. Dog Ik zette Franquemont needer; bedeelde hem de Grondreedenen van mijn Gedrag, en bewoog hem zich gerust te houden. Echter was het Volk, en vooral de Bezetting, op verre naa niet te vreeden, en door veelen wierd mij de Aanbieding gedaan, mij te herstellen, en Keyzer in Hegtenis te neemen en te verzenden. Dan standvastig in mijn Voorneemen, weygerde Ik alles, en overreede hen, zich stil en gerust te houden.

Keyzer deed terstond Bericht van zijne Onderneeming naa Batavia.

en naa Samarang, aan van Reede, welke laatste eerlooze Verraader, (zal men het bijnaa wel kunnen gelooven) mij nog verscheide Brieven schreef, en onder anderen, in een, des avonds voor Nieuwjaarsdag geschreeven, mij de sterkste Verzeekeringen van oprechte en welmeenende Vriendschap gaf, en voor het nieuwe Jaar allen mogelijken Voorspoed toewenschte! daar hij niet wist wat mij eerlang stond over te koomen; en zelve daar den voornaamsten Bewerker van was; want schoon volstrekt geen Verklaaringen, nog Klachten, veel minder Bewijzen van Schuld, jeegens mij hebbende kunnen machtig worden; had hij echter, om de Wraakzucht van mijne Vijanden te voldoen, een Bericht aan de Regeering ingediend; waarin op losse Geruchten en Praatjes, hij mij van allerhand Misdrijven in algemeene Bewoordingen beschuldigde, voorgeevende, dat zo lange Ik in het Gezag was, geen Mensch over mij durvde klaagen; maar dat, als Ik gevangen genoomen en van Sourabaja verzonden wierd, weldraa voldoende Bewijzen teegen mij voor den Dag zouden koomen.

Keyzer stond mij nu ook toe, hetgeen hij mij eerst geweygerd had, om mijn arrest in mijn Buiten Huis te moogen houden. Ik reed dus des anderen daags vroeg, met mijn Vrouw, naa derwaarts; alwaar Ik mijn Huisgezin en Slaaven in Droefheid en Vertwyffeling vond.

Kort daarnaa kwam Keyzer, met Beekman, en Chasteauxvieux, die den Dag te vooren mijne Papieren verzeegeld hadden, om dezelven te doorzoeken. Dog zulks door de meenigte onmoogelijk zijnde, wierden dezelven alle, zonder Onderscheid, in Kasten gepakt, en naa de Stad gezonden; alwaar ze weeder in een Kaamer opgeslooten, en verzeegeld wierden. Te vergeefsch verzogt Ik dat mijne Famillen Papieren, en Brieven, mij mogten gelaaten worden; niets wierd mij toegestaan. Alles wierd weggenoomen, tot de Brieven van mijne Moeder, Broeders, en Zusters; geen enkeld Stukje Papier wierd mij gelaaten; en dit was het uitdrukkelijk Bevel der Bataviaasche Dwingelanden.

Ik stelde Keyzer toen voor; dat daar Ik volstrekt onschuldig was, en zulks spoedig zoude blijken, ook in de teegenwoordige Reegentijd de Reyze over land zeer moeielijk was, Ik de Regeering verzoek wilde doen te Sourabaja te moogen blijven, tot dat het Onderzoek gedaan was, en het mogt blijken of Ik schuldig was, of niet; alswanneer men mij, daarnaa, altoos kon verzenden. Dit Verzoek was zo billijk, dat Keyzer het toestond; en mij beloofde niet op mijne Verzending te zullen aandringen, tot dat het Antwoord van de Regeering zoude gekoomen zijn. Ik moet en zal altoos erkennen, dat dit zeer vriende-

lijk, en menschlievende van hem was; dog hij wierd scherp daarvoor van Batavia berispt; en het mogt mij niets helpen; want zo verre gegaan zijnde, waaren de Geweldenaars tot mijn Ondergang bepaald; en hoe onschuldiger Ik bevonden wierd, zoveel te zeekerder was mijn Bederf.

De Inwoonders van Sourabaja, door mij zelven teruggehouden van zich teegens de Orders der Regeering te weederzetten, en mij met Geweld in mijn Post te herstellen; door hun de Onwettigheid van zulk eene handeling voor te stellen, en de gevolgen, die er uit ontstaan zouden; beslooten nu, op eene wettige Wijze, alles te doen, wat ze konden, om mij te redden. Ten dien Eynde, stelden Eenigen, nog denzelvden Dag, dat Ik ge-arresteerd wierd, een Verzoekschrift aan Comissarissen Generaal, en de Regeering op; waarbij ze hun Genoegen over mijn Bestier betuigden, en om mijne Herstelling verzogten. In weynig Daagen wierd het door meest alle Inwoonders, zo Compagnies Dienaaren, als Burgers geteekend; en zelvs ook door meest alle Inlandsche Regenten, en Hoofden der Chineesche, en andere Natien.

Beekman die mij hoopte op te volgen, en tot mijn Bederf meedegewerkt had, Den Predikant Muller een Huichelaar, die mij haatte om dat Ik geen Dweeper was; en daardoor zijn Hof bij van Reede wilde maaken, om de Predikantsplaats te Samarang te verkrijgen, Cramer een Menschenhaater en Woekeraar; gelijk ook Brouwer, die mij teegen waaren, om dat Ik hunne Monopolien, en Woeker, niet wilde toelaaten; waaren de eenigsten, die het Verzoekschrift niet teekenden; echter opentlijk betuigende; *niets teegen mij in te brengen te hebben.*

Den vijfden January, wierd het, door eenige der voornaamste Teekenaaren, Keyzer aangebooden, om naa Batavia, aan Commissarissen Generaal, en de Regeering, toegezonden te worden. Dog hij weygerde het aan te neemen, onder de niets beduidende Voorwendsels; als, dat het in veel te *vrije*, en *sterke Uitdrukkingen* ter needergesteld was, en daardoor, mij meer kwaad als goed zoude doen; en zo al meer. De Waarheid was, dat hij het niet durvde overzenden; wel weetende hoe verbitterd de Geweldenaaren jeegens mij waaren; en bevroedende hoe onwelkom dus zulk een zonnenklaar Bewijs van mijne Onschuld, bij Hen zoude weezen. De Teekenaars brachten het toen aan mij, om daarmeede te handelen zo als Ik voor mijn Belang het beste, en nuttigste zoude oordeelen.

Ik zond er eene Afschrift van aan Overstraaten, om aan Commissarissen Generaal, en Regeering voor te leggen; om, ofschoon Ik wel

wist, dat het mij niets baaten zoude, Hen het Voorwendsel te beneemen, dat Ze er niets van geweeten hadden. Verscheide Afschriften zond Ik overal aan mijne Vrienden rond, om algemeen bekend te worden; en de geheele Waereld van mijne Onschuld te overtuigen. Dog het Oorsprongkelijke behield Ik, om in der tijd, in het Vaderland, te vertoonen; en daar tot een onomstootelijk Bewijs van de Mishandeling, en Onrechtvaardigheid, mij aangedaan, te doen dienen.

Intusschen nam Keyzer den Staat der Plaats en vooral der Verdeedigings Aanstalten in oogenschijn. Hij nam de Vestingswerken op; en liet het Krijgsvolk, zo die in Soldij waaren, als de door mij opgerichte Landmilitie, voor hem hunne Krijgsoeffeningen verrichten. Hij was verwondert, en opgetoogen over alles wat hij zag; en verklaarde opentlijk; dat Sourabaja in een beeter Staat van Teegenweer zich bevond dan Batavia; en de Trouppen, zelvs de Javaansche Landmilitie, die de Compagnie geen enkele Duit kosteden, zo uitmuntend wel geoeffend waaren, dat hij verscheide Regimenten, in dienst van den Staat, in het Vaderland gezien had, die hen zeeker niet verbeeteren konden.

Te Batavia, en te Samarang, hadden de Vestingwerken, en de Trouppes, de Maatschappij onnoemelijke Sommen Gelds gekost. Ik had die te Sourabaja ook kunnen opbrengen, *en in mijn Zak steeken,* zonder de minste Gevaar; want hierover zoude, door die het zelvs deeden, zeeker niets gezegd zijn geworden. Echter deeze Duizenden versmaad hebbende te neemen, wil men de Waereld daarnaa in Ernst doen gelooven; dat Ik eenige Honderden, door arme Chineezen te drukken en te kneevelen, zoude hebben willen winnen! Men onderzoeke de Negotie Boeken, van Batavia, Samarang, en Sourabaja; en dan zal Ik het duidelijk aantoonen.

Mijne Vaartuigen wierden nu ook ten allerscherpsten doorzogt; gelijk ook een Deensch Schip, hetwelk voor eenige tijd, door zwaare Lekkage, te Sourabaja binnen gekoomen was; kunnende weegens de West Mousson onmogelijk Batavia, of Samang bezeylen. Men had te Batavia uitgestrooid; dat dit Schip uitdrukkelijk voor mij van Isle de France gekoomen, en Ik van voorneemen was, daarmeede te ontvlugten. Echter wierd nu bij het nauwkeurigste Onderzoek door Keyzer bevonden; dat dit Schip weezentlijk zo lek was, dat het zeeker zonder hulp zoude gezonken zijn; en nu op de Bank lag, om te timmeren; en dat, wel verre, dat met de Laading eenigen handel zoude zijn gedreeven, Dezelve alle in Pakhuizen lag, waarvan den Capiteyn Een en Ik, den anderen Sleutel hadden; en alles door Gecommitteer-

dens opgenoomen was. Toonende verder zo wel de Laading zelve, als de Papieren; dat het Schip weezentlijk voor Manilla, en van daar naa China bestemd was. Dan alle Omstandigheden wierden waargenoomen om mij te lasteren, en het een of andere aan te tigten. Van Reede, zo als Ik ten zeekeren weet, had de Regeering het Verdacht weegens dit Schip bedeeld, en Keyzer had uitdrukkelijk Last daar scherp Onderzoek naa te doen. Dog zo weynig daarin, als in mijne Vaartuigen, wierd het minste ten mijnen lasten gevonden.

De kwaadaardigheid van van Reede, in Zijn Bericht over mij aan de Regeering, was (zo als Ik van goeder hand seedert vernoomen heb) zo verre gegaan; dat hij daarbij verklaarde, mij in staat tot alles te houden, en voor de Veyligheid van den Oosthoek niet langer te willen instaan. Waarschijnlijk was hem van Batavia zelve opgegeeven, zo te schrijven; echter was dit een Oorzaak tot de Verhaasting der Expeditie teegens mij; en van de geweldige, en oorlogszuchtige Instructie die Keyzer meede gegeeven wierd.

Het was noodzaakelijk, dat van Reede zulk een ontrustend, en schrikwekkend Berigt moest doen; om aan diergelijke geweldige Maatreegelen, en Behandeling, ten minsten een Schijn van Billijkheid te geeven. Dog mijne Vijanden hadden nog een ander Oogmerk daarmeede, dat nog kwaadaardiger was. Mij voor zeer driftig, en opvliegende houdende, vermeenden, en hoopten Zijlieden, dat eene zulke harde, en onverdiende Behandeling, mij woedende zoude maaken; en Ik mij in de eerste Drift zoude weederzetten, of ten minsten weygeren, mij aan hunne Beveelen te onderwerpen; dan wel, in Woorden en Uitlaatingen mij te buiten gaan; als wanneer Ik, in alle gevallen, daardoor misdaadig wierd, en Zij hunne Wraak zouden kunnen uitoeffenen. Ten dien eynde wierd Keyzer, een geweezen Officier, tot die Commissie benoemd. Men gaf hem een gewaapende Paket Boot, om hem naa Sourabaja te brengen, en geduurende twee Daagen wierd de Rievier van Batavia geslooten gehouden; en geen enkeld Vaartuig toegestaan naa de Oost te vertrekken, om te verhinderen, dat Ik kennis van die Onderneeming zoude krijgen. In zijne geheyme Instructie wierd Keyzer gelast, zo mogelijk, onbekend te Sourabaja aan land te koomen, en zich aan Beekman bekend te maaken, en met hem, en den Commandant de Chasteauxvieux, de beste middelen te beraamen, om mij in handen te krijgen. Dat als Ik mij in het minste wilde weederzetten, Hij het Garnizoen in de Waapenen moest laaten koomen, en zich met geweld van mij, leevendig of dood, meester maaken! Ja zelvs en vervolgends, in IJzers, in de Hoofdwacht doen verzeekeren,

en zonder tijd verzuim dusdaanig naa Samarang verzenden. Ja zelvs, indien Ik mij slechts met woorden mogt weederzetten, of de geringste oneerbiedige Uitlaating teegen Commissarissen Generaal, of de Regeering, laaten ontslippen, mij op dezelvde wijze behandelen. Ik weet dit voorzeeker, zijnde mij den Inhoud dier Instructie meedegedeeld, door Iemand die dezelve geleezen heeft; en als eens behoorlijk Onderzoek in deeze Zaak gedaan word, zal het blijken.

Nimmer was door de Regeering van Batavia, eene Expeditie met zoveel Geheymhouding, Spoed, en Beleyd, ontworpen en uitgevoerd als deeze, teegens mij. Echter zodraa Keyzer vertrokken was, wierd het spoedig rugtbaar, wat het Voorwerp van de Onderneeming was. Een Ieder te Batavia verwachte, dat Ik mij zoude weederzetten. Mijne Vijanden wenschten, en mijne Vrienden vreesden het. De eersten hadden zich zeer misgist, door te veronderstellen, dat als Ik mij hadde willen verweeren, het garnisoen teegens mij zoude in de waapenen gekomen zijn; en mijne Vrienden door te gelooven, dat Ik mijne Drift niet beeter meester zoude blijven dan mij aan eene zo onburgelijke Handeling schuldig maaken. De Uitkomst verwonderde dus allen; en de Geweldenaars waaren niet weinig met de zaak verleegen; ziende hunne Verwachting, en Hoop, dat Ik mij door Teegenstand te bieden, misdaadig zoude maaken, in Rook verdweenen. Echter waaren zij te verre gegaan, om nu terug te keeren; en Zij beslooten het Ontwerp nu door te zetten; hoopende wel het een of ander, teegens mij te vinden, dat ze als misdaadig zouden uitleggen; ofwel Chineezen, of Javaanen, tot valsche Verklaaringen en Getuigenissen om te koopen; en als alles niet wilde baaten, ten minsten door langwijlige Mishandeling, mijne Gezondheid te vernielen; mijn Vermoogen te bederven; en mij van Hartzeer en Verdriet te doen sterven.

Keyzer wierd dus ten scherpsten geheekeld over zijne Toegeevendheid, mij zo lange te Sourabaja te hebben doen verblijven, en gelast, mij ten eersten, als Gevangene, naa Samarang over te zenden. IJsseldijk, tweede in de Commissie, was ondertusschen, de 25 January te Sourabaja aangekoomen. Hij was een Créatuur van Sieberg, aan wien hij zijn fortuin te danken had. Jong naa Oost Indien gekoomen, wist hij weynig van het Vaderland, en had alle grondbeginselen en Begrippen, in Oost Indien algemeen, aangenoomen. Trotsch, onverdraagelijk, en geweldig jeegens mindere en ondergeschikte. Laag, kruipende, en blind onderworpen aan meerdere, is de Hoofdtrek van zulk een Character. Natuurlijk was hij dus ook, eeven als Keyzer, een

Vijand der Omwenteling, en nieuwe Constitutie; hetwelk hij zelvs opentlijk, te Sourabaja, verklaarde. Van Djocjocarta, daar hij Eerste Resident aan het Hof van den Sultan was, koomende; was hij te Samarang aangeweest, en daar door van Reede onderrigt van het Ontwerp der Vervolging teegens mij; hoe vuurig de Geweldenaars te Batavia op mijn Ondergang gesteld waaren; en hoe zeer Hij zich dus in Hunne Gunst zoude aanbeveelen, door hun Oogmerk te bewerken.

Men kan ligt denken, van welk Gewigt zulk eene Aanbeveeling, op zulk een Man, moest weezen, dog daarbij dient men te weeten, dat IJsseldijk zich veele moeite gegeeven had, om Gezaghebber over den Oosthoek te worden toen Ik het wierd; en het altoos een Voorwerp van Zijne Wenschen was geweest, die Post te verkrijgen.

Hij gedroeg zich, bij zijne komst, uiterlijk, zeer beleefd jeegens mij, en kwam mij een bezoek geeven. Dog kon zich niet onthouden, mij zijne Verwondering te betuigen; *Hoe Iemand, die als hij zeyde zo veel Verstand bezat als Ik, zich de grooten des Lands tot vijanden konde maaken, en niet liever zich naa hun schikte, dan zich aan hunne Vervolging bloot te stellen.* Dit toonde duidelijk wat hij zelve van de Zaak dacht. Dog het was niet wel mogelijk, een man van die denkwijze begrijpelijk te maaken, hoe Vaderlandsliefde, Eere, en Deugd, door een braaf man, boven Gunst en Fortuin geacht worden.

De Javasche Regenten zo die van Sourabaja, als van andere plaatsen uit den Oosthoek, die nu naa Sourbaja kwaamen, om de Voorstelling van Keyzer, en IJsseldijk, als Commissarissen over den Oosthoek bij te woonen; kwaamen Alle mij bezoeken en de ongeveinsde, en opentlijkste Blijken van hunne Achting, en Toegeneegendheid geeven.

Den Panembakan, of Prins van Madura, kwam korte Daagen naa mijne Arrestatie te Sourabaja; en schoon nu eerst bij Keyzer moetende gaan, zeyde Hij hem, *dat Hij alleen overgekoomen was, om mij te bezoeken, en Zijne Verbaastheid, en Leedweezen te betoonen over de Behandeling mij aangedaan.* En Keyzer hem ten Eeten verzoekende, zeijde Hij, dat hij zoude koomen als Ik hem niet verzogt, dog anders bij mij te zullen eeten; zo als hij ook deed. Hij schreef toen, ten eersten, een zeer sterke Brief, aan den Gouverneur Generaal van Overstraaten; waarin hij weeder, *zijne Verwondering, en leedweezen over mijn Lot betuigde; verzeekerde mij zeer hoog te achten; geen de minste Reedenen van Klachten over mij te hebben; nimmer*

een beeter Gezaghebber, te hebben gekend; en dus, zeer dringende te verzoeken; dat Ik weeder in mijn Post hersteld mogt worden.

Alle Daagen kreeg Ik het Bezoek, van meest alle de aanzienelijkste Ingezeetenen van Sourabaja; en alle Avonden kwamen Eenige mij Gezelschap houden; hetwelk zeeker niet zoude geschied zijn, indien Ik de Menschen slecht behandeld, of Misbruik van mijn Gezag gemaakt had.

Geen het minste Begin van Onderzoek wierd gemaakt, zo lange Ik daar bleef; en geene enkelde klachte kwam in al die tijd op. Mijn billijk verzoek, om te Sourabaja te moogen blijven, gedurende het Onderzoek, en totdat het zoude blijken, of Ik misdaadig was of niet; en teegen mijne Beschuldigers geconfronteerd konde worden, zo als rechtvaardigheid, en billijkheid, meede brengt, en in alle beschaafde Landen gebruikelijk is, mij geweygerd zijnde; en schoon Ik ziek was, door IJsseldijk, en toen ook door Keyzer, daar sterk op aangedrongen wordende, dat Ik zoude vertrekken; moest Ik eyndelijk, den 17den February, mijne ongelukkige, troostelooze vrouw, mijn Huisgezin, mijne Vrienden, mijne Bezittingen, en alles wat mij dierbaar was, verlaaten, om als een Misdaadige, gevangen, door een Commando Soldaaten, in het allerafschuwelijkste Weeder, langs onbruikbaare Weegen, door Reegen en Modder, naa Samarang gesleept te worden. Mijn eenigste troost was; dat mijn waardige vriend Franquemont, als de eenigste Capiteyn te Sourabaja, dit Commando verkreeg, en mij op den Weg alle aangenaamheid mogelijk, bezorgde. Ik konde onmogelijk van mij verkrijgen, mijne arme beklaagenswaardige vrouw met mij, in die Jaarstijd, over den Landweg meede te neemen, om te deelen in alle de Hardigheeden, en Mishandelingen, die Ik natuurlijk van zulk een eerlooze Verraader als van Reede, en Geweldenaars als mijne andere Vijanden, te verwachten had. Zij wilde volstrekt mij begeleyden, en Ik had veele moeite, haar daarvan terug te houden. Dog de Scheyding was verschrikkelijk, en deerniswaardig; ofwel wij toen nog niet voorzaagen, nog voorzien konden, dat dezelve zo lange duuren zoude; want Ik vleyde mij altoos nog met de hoop, dat eerstdaags een Vloot, en andere Commissarissen Generaal uit het Vaderland te Batavia zouden aankoomen, die welhaast deeze zaak eene andere Gedaante zouden doen aanneemen.

Naa neegen daagen reyzens, langs de slechtste Weegen, te Samarang aangekoomen; liet van Reede, om mij zoveel hoon en verdriet als moogelijk aan te doen, mij door den Onder Major afhaalen, en door de Stad na het Gouvernementshuis geleyden, in een kaamer, en daar

een Schildwacht voor de deur stellen; ofschoon Ik hem door Keyzer had laaten verzoeken, in een mij toebehoorend Huis daar, mijn Arrest te moogen houden. Hij liet mij toen door den Opper Chirurgijn Evers zeggen; dat als Ik wenschte, hem te spreeken, Hij mij bij zich zoude laaten brengen. Dog ik antwoorde, met verontwaardiging, dat Ik met zulk een valschen Verraader als Hij was, geen woorden wilde wisselen. Toen liet hij mij, weeder door den Onder Major, naa mijn eigen Huis brengen, en een Schildwacht voor de deur stellen; hetwelk nimmer gebruikelijk is ten opzichte van Iemand, die een aanzienelijke Post bekleed had, zoals Ik; en alleen door hem gedaan wierd, om mij Hartzeer aan te doen. Dan Ik verachtede, en bespottede zulke Kinderachtigheid.

Alle de aanzienelijkste Ingezeetenen van Samarang, zo wel Burgers, als Dienaars der Maatschappij; kwaamen mij ten eersten bezoeken, en Verzeekeringen van hunne Achting, en Deelneeming in mijn Ongeluk geeven; ofschoon van Reede zich opentlijk uitgelaaten had, dat zulks nog hem, nog de Grooten te Batavia aangenaam zoude zijn; Hetwelk in Oost Indien anders eeven zo goed als een Verbod is. Dog niemand stoorde er zich in dit geval aan, behalven alleen drie Leeden van den Raad van Politie, Knops, Rubenkoning, en Lugtenburg, die daardoor hun Hof wilden maaken.

Ik had geen denkbeeld, dat Ik verder naa Batavia zoude overgebracht worden; ten minsten niet, voor dat het Onderzoek te Sourabaja zoude gedaan zijn.

Toen IJsseldijk te Sourabaja aankwam, had Ik hem, daar hij van Samarang kwam, gevraagd, of hij dan niet de Misdaaden wist waarmeede Ik betigt wierd, en wie mijne Aanklaagers, of Beschuldigers waaren? Hij verklaarde, eeven als Keyzer te vooren, niet onderrigt te zijn van de byzondere Misdaaden, waarmeede Ik beschuldigd wierd; en ook niet de naamen der Klaagers; zijnde dit nog geheym, en moetende eerst bij het Onderzoek blijken. Dog, dat hij vernoomen had; dat er Drie algemeene Hoofdpointen van Beschuldiging jeegens mij waaren. Eerstelijk: *het Land, en de Inwoonders te hebben verdrukt en mishandelt.* Tweedens, *verbooden Handel te hebben gedreeven.* En derdens *door mijne Uitlaatingen, de Commissarissen Generaal en de Hooge Regeering te hebben beleedigd, en gelasterd.* Echter zonder eenige Bijzonderheid te weeten, die tot Bewijzen daarvan moest dienen. Alleen zich uitlaatende, dat in de Boovenlanden vernoomen had, — en zo wel als Nievenheyen Eerste Resident aan het Hof van den Keyzer van Java, op Begeerte van van

Reede, daar officieel, dog geheym Bericht van gedaan had; dat zeederd mijn gezaghebberschap, vierduizend Tjatjas, of Huisgezinnen, die teegen vijf hoofden ieder gereekend, twintig duizend Menschen zouden uitmaaken, uit den Oosthoek, naa de Boovenlanden, of het Gebied der Vorsten zouden zijn overgeloopen.

Bewust, dat dit een eerlooze, schandelijke Leugen was, en begeerig die te weederleggen, en ook mij te verantwoorden teegen de algemeene Beschuldigingen, die tot Grond van de Vervolging dienden; stelde Ik eene Voorloopige Verdeediging op, waarbij Ik mijne Onschuld ten duidelijksten aantoonde; en in 't byzondere, het Stuk van het Verloopen van vierduizend Huisgezinnen, op de voldoenenste wijze weederlegde. Ik had ook een korte Schets van mijn Leevensloop opgesteld, en eene Verhandeling over de Chineezen, op het Eyland Java; alle welke Stukjes Ik aan mijne Vrienden meededeelde, tot Verdeediging van mijn Character, door mijne Vijanden zo eerloos gelasterd. Dan weldraa wierd ook dit middel, om mijne Onschuld voor de Waereld te doen blijken, en mij te rechtvaardigen, mij benoomen.

De Dwingelanden te Batavia, beschaamd gemaakt door die Verdeediging; zonden een Order aan van Reede; waarbij mij verbooden wierd, verders iets, hoegenaamd, tot mijne Verdeediging, of tot wat ook betrekkelijk, te moogen schrijven, zonder het eerst te vertoonen, en Verlof daartoe verkreegen te hebben. Dan dit was nog niet genoeg. De Brieven van mijn Vrouw, met de post verzonden wierden aangehouden, en mij niet ter hand gesteld; en naa drie weeken aan haar terug gegeeven, onder Voorwendsel, dat ze vergeeten waaren te verzenden.

Het Onderzoek zoude nu eyndelijk beginnen, en door van Reede opgegeeven worden, op welke wijze dit zoude geschieden; naa welke Zaaken men moest verneemen; en welke Persoonen men moest verhooren: Hetwelk alles met de grootste Geheymhouding behandeld wierd; en de Papieren in verzeegelde Brieventasschen (dat anders nooit gebruikelijk is), overgezonden.

Mij van Sourabaja te hebben verwijdert, was nog niet genoeg; mijne vrienden moesten ook weg, om geen kennis van de schelmstukken te krijgen, die bij die geleegenheid in het Werk gesteld wierden.

Franquemont die mij naa Samarang overgebracht had, wierd daar, door van Reede, zonder hem eenige Reeden daarvoor te willen geeven, een geruime tijd aangehouden; ofchoon zijne teegenswoordigheid, als

mijn Gemachtigde te Sourabaja noodzaakelijk was; en den dienst der Maatschappij zulks meede vereyschte.

Den Secretaris Palm, schoon niets ten zijnen lasten kon ingebracht worden, en schoon een vrouw, en drie kinderen hebbende; wierd echter, alleen om dat hij mijn vriend was, in zijn dienst opgeschort, en naa Samarang opontbooden.

Dit alles geschiede, zo wel om hen van het toneel dier schandelijke Onrechtvaardigheid, en Inquistie te verwijderen; als om daardoor teffens, alle andere Inwoonders van Sourabaja bang te maaken, en af te schrikken, iets ten mijnen Voordeele te verklaaren; of mijne Onschuld voor te staan.

Eyndelijk, naa alle deeze Voorzorgen in het werk gesteld te hebben, begon de Inquisitie haare Zittingen te houden. Beekman, die men wist mijn bitterste Vijand te zijn, en die door mijn Val, Zijne Opkomst zocht, wierd op *uitdrukkelijke Last* der Regeering van Batavia, daarmeede ingenoomen. Zo meede, van Ligten, Resident van Bancullang, die zeeker een vriend van mij was; dog in Oost Indien gebooren, en opgevoed, kan men ligt denken, dat hij weynig voor mij kon doen.

Alles wierd met het diepste Geheym, en onder een uitdrukkelijke, bijzondere Eed van Geheymhouding, behandeld, weshalven men ligt denken kan, dat Ik niet veel van de Verrigtingen, en Handelswijze dier Inquisitie heb kunnen te weeten krijgen.

Echter daar Ik veele, en beproefde Vrienden te Sourabaja had; zo heb Ik dog altoos zo veel vernoomen als Zijlieden bij moogelijkheid te weeten konden krijgen.

De Zittingen wierden, in eene Binnenkaamer van het Gezaghebbershuis gehouden; en steeds zorgvuldig gewacht, dat niemand daarbij, of omtrend mogt koomen. Geen enkeld Mensch hoegenaamd, kwam uit Zich zelven, om over mij te klaagen; maar volgends de door van Reede overgezondene Opgaaven, wierden verscheide Chineezen, en andere Inlanders uit hunne Huizen gehaald, en verhoord. Dog waarover, kon nooit blijken; dewijl ook hun de strikste Geheymhouding aanbevoolen wierd. Den Vaandrig en Adjudant Roelofs; en den gezwooren Translateur Krijgsman, die mijn vertrouwen genooten hadden, wierden ook voorgeroepen, en ondervraagd; en gedreygd naa den Hoofdwacht in arrest gezonden, gedeporteerd, of naa Batavia verzonden te zullen worden.

Eenige kisten Amfioen, die Ik, opentlijk, verscheide Daagen naa mijn Arrestatie, in Afbetaaling van Schuld, aan Inlanders verkogt

had, en nu over de Zes weeken in hunne Huizen waaren geweest, wierden nu opgehaald, in veronderstelling, dat ze gesmokkeld waaren. Eyndelijk wierden alle Ingezeetenen van Sourabaja; zo wel Dienaaren der Compagnie, als Burgers, een voor een, voor deezen Bloed Raad ontbooden; en naa een scherpe voorafgaande Vermaaning, op den Eed door hun aan de Maatschappij gedaan, en naaderen Eed, op deeze Verklaaring te doen, afgevraagd: *Welke Woorden, of Gesprekken, Zijlieden, mij, aan mijn Tafel, of ergends anders, ooit, raakende Commissarissen Generaal; de Hooge Regeering van Batavia, of Leeden daarvan, hadden hooren uiten, of houden.*

Daar dit alles in het grootste Geheym verhandelt wierd; en Een Ieder, onder de scherpste Bedreyging, de Geheymhouding aanbevoolen wierd; zo weet Ik zeeker niet, wat teegen mij, en ten mijnen Lasten verklaard kan zijn; en hoezeer Ik ook aanhoudende daarom verzogt heb, heb Ik nimmer het minste moogen te weeten krijgen; nog is mij ooit een enkeld papier of Verklaaring voor Oogen gelegd.

Intusschen, de Zuid Oost Mousson beginnende door te koomen; wierd Ik met eens, door van Reede, met een Paketboot van Samarang naa Batavia afgezonden; laatende hij mij weeder, als een Misdaadiger, door den Onder Major naa boord brengen.

Nederburg wierd toen te Samarang verwagt, en hij had het uitdrukkelijk zo geschikt, dat Ik van Samarang zoude vertrekken, voor zijne komst daar; en te Batavia aankoomen naa Zijn Vertrek.

Te Batavia aankoomende den 28 April, wierd Ik door een Capiteyn van boord gehaald. Ik verzogt tertond aan mijn wettige Rechter den Raad van Justitie overgeeven te worden; dog dit wierd mij geweygerd; en Ik wierd naa de Vesting Tangerang overgebracht, en onder Bewaaking van den Commandant, een Lieutenant, gesteld. Echter naa eenige Daagen, bewerkte Overstraaten voor mij, dat Ik op een buitenplaats van mijn vrouws Oom, Greving, omtrent drie uuren van Batavia, mijn Arrest mogt houden; en door een Officier bewaakt wierd. Dog mij wierd ten scherpste verbooden, Brieven, en Papieren, te moogen schrijven, of verzenden; anders dan met Verlof, of onder Omslag, van den Gouverneur Generaal. Geen mensch mogt mij koomen bezoeken, zonder schriftelijk Verlof van den Gouverneur Generaal; en den Officier die de Wacht bij mij had, moest alle Sondaagen schriftelijk Bericht indienen, van alle Persoonen, die mij geduurende de Week bezocht hadden; en van alles wat voorgevallen was.

Ik schreef veelvuldige keeren aan Overstraaten, om te klaagen

over de Langduurigheid van het Onderzoek; en voor te stellen de Hardigheid, en Onwettigheid, Iemand zo veele maanden van Zijne Vrijheid te berooven, zonder hem eens kennis te geeven van de Oorzaak waarom men hem zo behandelt. Dan alles was vrugteloos. Mijne Klachten nog Voorstelling konden niets helpen, en Ik moest Geduld oeffenen. Het vereyschte Tijd, zulk een schreeuwend Schelmstuk tot Rijpheid te brengen. Het scheen met het zogenoemde Onderzoek, of wel Inquisitie zo gemakkelijk niet te gaan, als men zich wel verbeeld had. Hoe zeer de Inquisiteurs zich ook bevlijtigden, de Dwingelanden Genoegen te geeven, moet echter hun Werk niet altoos aan de Verwachting be-antwoord hebben; want onophoudelijk moesten de Postillons tusschen Sourabaja en Semarang met verzeegelde Brievtasschen over en weeder rijden; en het duurde echter tot in Juny, voor dat het eerste Bericht van hun naa Batavia overgezonden wierd.

IJsseldijk had byzonders in IJver uitgemunt; en het best Maleydsch kunnende spreeken, de Verhooring der Inlanders op zich genomen; teegen dewelke hij gemeenlijk begon, met te zeggen. *Weest niet bevreesd; verklaard maar vrij uit; den Gezaghebber van Hogendorp, zal nimmer naa den Oosthoek terug koomen; dit is reeds bij de Regeering beslooten.*

Twee, of drie braave getrouwe Inlanders, hebben zulks aan een Vriend van mij ge-openbaard. IJsseldijk heeft ook den 29 January, de Kaamer in het Gezaghebbershuis, (daar Hij in woonde) waarin mijne Papieren, en Brieven in opgeslooten en verzeegeld waaren, opengebrooken; en is daarin onverwachts, door den Secretaris Palm, woelende, en zoekende onder mijne Papieren gevonden.

Alle mijne Brieven van wie, en aan wie ook, zijn door Keyzer, en IJsseldijk, doorgeleezen, om daar het een of ander in te vinden, dat mij misdaadig zoude kunnen maaken. Ik heb niets terug kunnen krijgen; en het is mij voor als nog onmogelijk te weeten, hoe daar verder meede geleefd is; vooral met mijne Boeken, en Reekeningen; waarvan het Verlies mij aan de grootste Schaadens moet blootstellen.

Mijn Vrouw was nog altoos te Sourabaja gebleeven. Zodraa Ik te Batavia aangebracht was, schreef Ik aan Overstraaten weegens haar; om te weeten, of Ik haar naa Batavia zoude laaten overkoomen, of nog daar doen blijven? Waarop hij mij antwoorde, en liet weeten, door den Oud Opperkoopmn van Maas, en ook door den Groot Kassier Holle; dat, daar Ik mijne Onschuld beweerde, en zo rasch

dit bleek, in mijn Post hersteld zoude worden, het zeeker beeter was, mijn Vrouw vooreerst bij mijn Huishouding, te Sourabaja, te laaten blijven. Hierdoor verleyd, schreef Ik haar, *om niet te vertrekken, en Geduld te oeffenen*; want Zij was zeer begeerig, mij weeder te zien. Ik verlangde ondertusschen hartelijk, naa de komst der Papieren van Sourabaja, hoopende, dat dan eyndelijk mijn Rechtsgeding zoude beginnen; en Ik in de geleegenheid gebracht worden, mij te kunnen verdeedigen, en rechtvaardigen. Want, ofschoon Ik Batavia zeer wel kende, en wist hoe afhangkelijk den Raad van Justitie van de Geweldenaars was; zo dat, zelvs met de beste Voorneemens in de Waereld, Ze niet in staat waaren, onzijdig Recht te doen; en als dit geschiede, dan zelvs de Regeering er zich weynig aan stoorde; en een naadere willekeurige Uitspraak deeden; zo als meenigvudige keeren gebleeken is; zoo hoopte Ik nogthans; dat een gerechtelijk Pleytgeding mijne Onschuld klaar zoude doen blijken; en al verkreeg Ik dan geen behoorlijke Voldoening; of wierd door de Geweldenaars eygendunkelijk mishandelt, ten minsten voor de geheele Waereld, en vooral voor mijn dierbaar Vaderland, de zuivere Waarheid blijken zoude.

Dan toen sloegen de Dwingelanden den Slag, die mij met eens, van alle Vooruitzigt tot onzijdig Recht moest berooven; en te gelijker tijd, wilde Ik mijne Eer, en mogelijk mijn Leeven redden, noodzaakte, hun verder Geweld, en Mishandeling, te ontvluchten. Dit was het Besluit, dat bij de Regeering genoomen wierd. Eerstelijk, om drie Leeden van den Raad van Justitie, Canter Visscher, Sterklotz, en van Maas, te gelasten, niet over mijne Zaak te moogen zitten; en hunne plaatsen door andere, als ge-assumeerde Leeden, of gedelegeerde Rechters, zo lange te doen vervullen, waartoe dan gemeenlijk Compagnies Dienaaren genoomen worden, die geheel afhangkelijk van de Geweldenaars zijn, en volgends Hunne Voorschrift het Vonnis vellen. En tweedens, om alleen op grond der onvoldoende Verklaaringen, door de Inquisitie van Sourabaja overgezonden, mij in de Compagnies Boeyen te laaten overbrengen, en daar zonder Toegang van Iemand, mij te laaten zitten, om mij *ex carcere* te verantwoorden.

De Reedenen die opgegeeven wierden, om de drie bovengenoemde Leeden van den Raad uit te sluiten, waaren; voor Canter Visscher, dat Hij mij, op het Landgoed Tjangkarang, een Bezoek was koomen geeven. Voor Herklotz, dat toen Ik van Batavia naar Tangerang overgebracht wierd, eene nacht onder wegs overblijvende, Hij toevallig zich daar bevond, en dien Avond met mij in Gezelschap

spijsde. En voor van Maas; dat Hij met een Nicht van mijn Vrŏuw gehuwd was. Dan de waare Reedenen, en de Gevolgen, die er uit moesten voortvloeien, kan men zich ligt voorstellen. Als men naagaat, de ge-assumeerde Leeden reeds in den Raad zittende, die blindelings aan de Dwingelanden onderworpen waaren, en daarbij die Drie voegt, daar ze zeeker op vertrouwen konden; zo is het klaar, dat al wilde van Rossum, en moogelijk nog Een of twee anderen, mij rechtvaardigheid doen weedervaaren; hunne poogingen echter door de meerderheid vrugteloos moesten worden. Nog erger, en gevaarlijker voor mij, was het in de Boeyen zetten. Het is bekend, dat de Gevangenis, gewoonlijk de Compagnies Boeyen genoemd onder het Stadhuis, de allerongezondste Plaats van het ongezonde Batavia is; en dat weynige die daarin gekoomen zijn, het eynde van hun Rechtsgeding hebben moogen beleeven; maar meestendeels door de Rotkoorts weggerukt zijn. Als men nu naagaat mijne omstandigheeden; zo zal men ligt beseffen, dat, zowel door de natuur zelve der ongegronde, en verschillende Beschuldigingen, die men jeegens mij wilde inbrengen, en die Ik niet eens wist, nog gissen konde, waarin bestaan zouden; als de kwaadwilligheid, en willekeurige Dwarsdrijverij, die Ik van zulke Rechters verwachten moest; dit Rechtsgeding tot een oneyndige tijd uitgerekt zoude worden; en Ik van de menschelijke Zaamenleeving afgesneeden, zo al niet door de Rotkoorts, waarschijnlijk door Hartzeer, en Verdriet, mijn Leeven daarbij ingeschooten zoude hebben.

Ik wil wel bekennen, dat schoon anders moed bezittende, en daar het noodig was, betoond hebbende, echter, toen mijn neef van Hoesem mij zulks kwam bedeelen, hebbende het van Overstraaten en van Fetmenger vernoomen, en Ik er dus niet aan twijffelen konde, mijn Ziel van Afschuw, en Schrik, ijzde. Niets was nu meer te hoopen, en alles te vreezen. De Dood is niets, zelvs een schandelijke Dood niet, als men onschuldig is, en zulks vervolgends aan den Dag komt. Maar hier, wie zoude naa mijn Dood mijn Onschuld kunnen doen blijken? Wie zoude het willen, wie zoude het durven doen? Den eenigste Weg tot mijne Redding; en wat mij nog belangrijker was, tot mijne Rechtvaardiging, was, uit de Klauwen der onmeededoogende, en heyllooze Geweldenaars te ontvluchten; en naa het Vaderland te gaan; om daar mijne Onschuld aan te toonen, en Recht te zoeken.

Dit wierd mij nu ook door alle mijne Vrienden aangeraaden; en Ontzet, of Uitkomst uit het Vaderland, was vooreerst nog niet te

verwachten. Ik verliet dan de Buitenplaats Tjankarang, door een Achterdeur; laatende den Officier die de Wacht over mij had, weeten; dat mij niet wel bevindende, Ik in mijn Kamer zoude blijven; en reed des Avonds naa Batavia, daar Ik mij nog eenige daagen in een Huis op de groote Rievier ophield; totdat Ik met een Schip onder Deensche Vlag vertrok; beloovende den Capiteyn daarvan, mij naa Tranquebar te zullen brengen; vanwaar Ik vermeende Geleegenheid genoeg te zullen vinden, verder naa Europa te koomen. Dan den Capityn steevende naa Bencoolen; alwaar hij zeyde eenige Daagen te moeten vertoeven. Ik verzogt van den Gouverneur dier Plaats Verlof, voor zo lange daar aan Land te moogen koomen, om mij te ververschen; dat mij toegestaan wierd. Dog den Capiteyn van het Schip, zeyde mij toen; dat in steede van naa Tranquebar te gaan, hij nu van voorneemens was, Noorden op, langs Sumatra's West kust, tot Poelo Pinang te zeylen; om een Laading te zoeken; weshalven Ik naa eene andere Geleegenheid moest omzien, om mijne Reyze voort te zetten.

Ik kon geene andere vinden, dan met een Engelsche Brig, die naa Bombay bestemd was. Ik hoopte van die Plaats mijne Reyze over Land, door de Woestijne te zullen kunnen voortzetten, en dus spoedig in het Vaderland te koomen. Dan te Bombay koomende, den 1e October 1798 vernam Ik aldaar, het eerst, het Nieuws van de Verovering van Egypten door Bonaparte; hetwelk de Engelsche Regeering van Bombay bewoog, mij te beletten mijne Reyze over Land aan te neemen; hetwelk Ik niet anders kon doen als in een van Hunne Kruisers, tot Bassora; alwaar ook een Resident van hun zijnde, het voor mij onmoogelijk maakte, zonder hunne toestemming, die Reyze te volbrengen.

Ik moest dus Geduld oeffenen, tot dat eene Geleegenheid over Zee zich zoude opdoen; en tot mijn onuitspreekelijk Leedweezen kon Ik die niet verkrijgen, voor den tienden February 1799, dat Ik, met het Engelsche Compagnies Schip Rockingham, van Bombay vertrokken ben.

Daar Ik te Bencoolen, met Verlof van den Gouverneur aldaar aan land gekoomen, en verbleeven was; en met zijn toestemming met de Engelsche Brig naa Bombay vertrokken; zo ben Ik, nog daar, nog te Bombay, door het Engelsche Gouvernement tot Krijgsgevangen gemaakt; maar als een Reyziger beschouwd. Op beyde plaatsen, is mij alle Beleefdheeden, en goede Behandeling zo door de Regeering, als de Particulieren, aangedaan. Den Gouverneur, en Raad

van Bombay, naa (schoon met Betuiging van byzondere Achting, en leedweezen hiertoe verplicht te zijn), mij geweygerd hebbende Verlof tot Voortzetting mijner Reyze over land; hebben mij een Paspoort verleend, om met een van hunne Compagnies Scheepen naa Europa te kunnen vertrekken; zo dat Ik daardoor voor alle moeielijkheeden in Engeland bewaard ben; en naa mijne Aankomst, terstond naa mijn Vaderland zal kunnen overgaan; waarnaa Ik zo vuurig verlangd heb; dog door ongelukkige Omstandigheeden, zo lange van afgehouden ben.

Dus verre, een oprecht Verhaal van die wreede en ongehoorde Vervolging gegeeven hebbende; zal Ik nu nog eenige noodige Ophelderingen, en Aanmerkingen daarbij voegen.

Het is meer dan waarschijnlijk, dat naa mijn Vertrek, de Geweldenaars alle moeite zullen aangewend hebben om door Chineezen, en Inlanders, die zeer ligtelijk daartoe om te koopen zijn; en moogelijk ook wel door slecht denkende Europeers, die in Oost Indien maar al te veel gevonden worden, Verklaaringen te doen geeven om tot Bewijzen te strekken van Misdaaden, die men mij zal aantigten.

Hierteegen kan Ik mij onmoogelijk verantwoorden; niet eens weetende waarin ze zullen bestaan. Ik moet dus alleen mij vergenoegen, mijne Meede Burgers, en Landgenooten te verzoeken; dat wat Beschuldigingen ook door mijne vijanden, die Dwingelanden, teegen mij moogen voor den Dag gebracht worden, Ze hun Oordeel daarover willen opschorten, tot dat, door een wettig, rechtvaardig, en onzijdig Onderzoek, die geheele Zaak naagespeurd zal worden; als wanneer mijne volkoomene Onschuld zonnenklaar zal blijken; zo Ik bij deezen, op het plechtigste, en het Alweetende Opperweezen tot Getuigen aanroepende, nogmaals verklaare, en betuige; mij aan geene misdaad hoegenaamd, nog misbruik van Gezag Schuldig te hebben gemaakt; en de Vervolging, door mijne Vijanden, de Geweldenaars van Nederlandsch Oost Indien, dog byzonders Nederburg, Alting, en Sieberg, met hun Aanhang, alleen toe te schrijven is, aan den bitteren Haat dien ze mij toedroegen, en de Wraakzucht, die hunne Zielen vervulde, over mijne vrije Uitlaatingen over hun eerloos Bestier en moedwillige Verwaarloozing der Belangens van het Vaderland, en der Maatschappij; byzonders omtrent de Verdeediging van Batavia. Hetwelk alles Waarheid zijnde; Zijlieden mij daarover niet durvden aantasten; en daarom andere Voorwendzels zogten, om mij te bederven.

Wanneer eens behoorlijk Onderzoek zal gedaan worden, naa het

Gedrag, en Handelswijze van Commissarissen Generaal, dog byzonders van Nederburg; en dan teffens aan den Dag zal koomen, het schandelijke Misbestier dat in Oost Indien, dog byzonders te Batavia, en op Java, plaats gevonden heeft; zoo zal men verbaast staan, en bynaa niet kunnen gelooven; hoe menschen, die zichzelven aan zo verregaande en schreeuwende Onrechtvaardigheeden schuldig moesten kennen, het durvden waagen, diergelijke Beschuldigingen jeegens mij voor den Dag te brengen!

Dan ze hoopten, en het was hun Doelwit; dat Ik onder die Vervolging zoude bezwijken, en in de Boeien sterven, voor dat Ontzet uit het Vaderland koomen konde; zich vleyende, dat naa mijn dood, geen Mensch mijne Verdeediging zoude op zich neemen; en door valsche Getuigen, en Verklaaringen, die dan nog ligter te bezorgen zouden zijn, Zijlieden zich voldoende zouden kunnen verantwoorden. Maar de Voorzienigheid heeft hun Voorneemen verijdeld; en Ik zal nu, voor mijn Vaderland, mijne Onschuld en hunne heyllooze Dwingelandij, aantoonen, en bewijzen.

Ofschoon mij nimmer, tot het laatste toe, eene enkelde bepaalde Beschuldiging voor Oogen gelegd is; nog Iemand opgenoemd, die over mij geklaagd zoude hebben; veel minder een Getuigenis, of Verklaaring vertoond, waarteegen Ik mij gerechtelijk zoude hebben kunnen verantwoorden; en Ik mij dus ook volstrekt alsnog niet behoorlijk verdeedigen kan; zo vermeene Ik echter, teegen de Algemeene Beschuldiging *van het Land, en de Inwoonders* onderdrukt te hebben, eenige Omstandigheeden, en Daadzaaken, voor den Dag te kunnen brengen, die niet alleen de onwaarschijnlijkheid, en onbestaanbaarheid, der Beschuldigingen mijner Vijanden zullen aantoonen; maar zonnenklaar doen zien; hoe *Alle,* die zeedert veele Jaaren, te Batavia, en op Java, Aandeel in het Bestier gehad hebben, zich aan Geweldenaarij; Onrechtvaardigheid; Rooverij; Plunder, en Monopolie, in den hoogsten Graad schuldig gemaakt hebben. Gelijk door de onnoemelijke Schatten, door de Gouverneurs, en eenige anderen, in korte Jaaren bij een gewonnen, genoegzaam bevestigd, en betoogd word.

Alle de Inkomsten van den Gouverneur, de Opperhoofden, Residenten, en andere Compagnies Dienaaren op Java, kunnen volstrekt niet anders, dan met de naamen van Diefstal, Roof, Plunder, en Monopolie, bestempeld worden. De Inkomsten van den Gouverneur, die jaarlijks ten minsten Eenhonderd, en vijftig duizend Rijksdaalders bedraagen, zo niet meer, bestaan volstrekt uit niet anders.

Ik zal slechts de voornaamste Artikelen opnoemen.

Van de Inlandsche Regenten Geschenken bij zijne komst; bij ieder Nieuw Jaar; als zijn Vrouw in de Kraam komt; als hij de Hof Reyze doet; als Hij de Strand Reyze doet; als Hij weeder vertrekt; van ieder nieuwe Regent die door hem aangesteld word; (en dat is aanzienelijk). Eyndelijk de Boetens, dien Hij hun oplegd; voor het geringste Misbedrijf. Al dit is Casueel, en dus het Eene Jaar meerder, of minder als het andere; dog kan door elkanderen, op ruim twintig duizend Rijksdaalders jaarlijks gereekend worden.

Van de Inlandsche Vorsten, of den Keyzer, en den Sultan van Java, krijgt hij ook aanzienelijke Geschenken, bij zijne Komst; en als hij de Hofreyze doet, van Ieder vijf en twintig duizend Rijksdaalders. Dan treft hij het Geluk, dat geduurende zijn Bestier, Een van hun komt te sterven, en een Opvolger verheft word, dan is dat een Buitenkansje van Vijftigduizend Piasters voor Hem, ten minsten.

De Chineezen geeven niet minder Geschenken als de Inlandsche Regenten; en bij de zelvde Geleegenheeden; alles in Goud, en Contante Muntspecien. Voor Iedere Gunst betaalen ze ruim; dog vooral; voor het Bezorgen der Negerijen voor Suykermoolens, en Zoutpannen; die de Regenten dan, *nolens, volens,* gedwongen worden aan hun te verhuuren; ja zelvs geheele Districten die aan hun afgestaan worden, als *Oelo Djamie, Tanjong, Bezoekie* en *Panaroekan;* alwaar ze de schandelijkste Dwingelandij, en Monopolie van Rijst uitoeffenen, zonder door Iemand gestoord te worden.

Ja zelvs, Hij trekt van Hun een aanzienelijke Som, jaarlijks, voor het toestaan van Uitvoeren van Cattoene Gaarens, die door den Capt. Chinees van Samarang en anderen, Vaartuigen vol, naa de Overwal verzonden worden.

Alle de Suyker die op Java gemaakt word, zijn de Moolenaars verplicht, voor twee Rijksdaalders en dertig Stuivers, ieder Piekol van Eenhondert en vijfentwintig Ponden, met nog een Overwigt van twaalf ten hondert, aan den Gouverneur alleen, bij Uitsluiting, te leeveren; onder Voorwendzel, dat zulks voor de Maatschappij is; schoon die er zelden iets, en dan maar weynig, van krijgt; en Drie Rijksdaalders en Zesendertig Stuivers voor de Piekol betaald. Hij verkoopt die weeder voor vijf en een halve tot zes Rijksdaalders ieder Pikol; dat op tien tot twaalf duizend Piekols, ten minsten, jaarlijks, nog al een mooi Sommetje uitmaakt.

Dan komt de Amfioen, die hij te Batavia op Compagnies Vendutie, voor Papier Geld teegen acht à neegen honderd Rijksdaalders ieder Kist laat opkoopen, somtijds tot tweehonderd Kisten; dewelke hij dan

den Gezaghebber in den Oosthoek, de Opperhoofden, en de Capiteyns der Chineezen, dwingt, van hem, voor twaalf tot dertien hondert Rijksdaalders ieder Kist, teneemen; dog in Zilvere Munt te betaalen, daar hij bij Verwisseling te Batavia teegen Papiere Geld, weeder twintig tot vijfentwintig ten hondert op wint. De Vogelnestjes, zijn niet minder winstgeevende. Den Inzaam daarvan, is door de Opperhoofden, door den alvermoogenden Invloed van den Gouverneur, van de Vorsten gepacht; waarvoor ze verplicht zijn, die alle, bij Uitsluiting, aan den Gouverneur voor een zeer maatige Prijs te leeveren; als wanneer ze te Batavia verkogt, en het Voordeel, dat zeer aanzienelijk is, onder Hun verdeeld word.

Dan met al dit niet te vreeden, schaamd zich den Gouverneur niet, nog zelvs in Rijst, dit allernoodzaakelijkst Voedsel van den Javaan, en alle Inwoonders, het schandelijkste en geweldaadigste Monopolie te maaken. Het Land van Damak, een der aanzienelijkste, en vruchtbaarste Regentschappen van Java, is geheel aan die Dwingelandij onderworpen. In die geheele Landstreek, mag geen Mensch anders dan den Gouverneur, een enkelde Korrel Rijst koopen. Hiertoe gebruikt hij eenige Europeers Sergeanten, of Boekhouders, met Bloedhonden van Chineezen onder hun; die oppassen, dat niets uitgevoerd, of aan een ander verkogt kan worden. En hoeveel, Menschlievende Leezer! denkt Gij wel, dat den Gouverneur voor de Rijst betaald? Tien Rijksdaalders, voor een Kojang van dertig Piekols of 3750 ℔! Dog dit zelvs krijgt den armen Inlander niet; want zo wel de Rijstkoopers als de Chineezen maaken ook nog Voordeel daarbij; zo door Overwigt, als Verkorting der Betaaling. Deeze Rijst, verkoopt den Gouverneur nimmer voor minder als dertig Rijksdaalders ieder Kojang van acht en twintig Piekols ieder, of 3500 ℔, en somtijds nog veel duurder. Buiten dit, deeld den Gouverneur ook nog met de Pakhuismeesters van Samarang, alle Winst op het Overwigt van de Rijst, die als Verplichting of Contingent, door de Regenten geleeverd word; hetwelk nimmer of ooit, minder is als de Helfte of twee derde meerder als de oorsprongkelijke Verplichting aan de Maatschappij; zodat voor Een hondert Kojangs, altoos ten minsten Een honderd en vijftig, of Eenhonderd en zestig door de Inlanders geleeverd worden.

Zie daar de voornaamste Bronnen van Inkomsten van een Gouverneur van Java. En zo zijn die van alle andere Opperhoofden, Residenten, enz. op Java. Dit was aan Commissarissen Generaal bekend, en wel verre van het tegen te gaan en een andere Inrichting in te

voeren, hebben ze, dog vooral Nederburg, alles zo gelaaten, om meede in den algemeenen Plunder te deelen.

Mijne Inkomsten, als Gezaghebber over Java's Oosthoek, waaren, Ik wil het gaarne erkennen, van den zelvden Aart. Dok Ik kon het niet verhelpen, en was wel genoodzaakt, dezelven zo als ze waaren, te neemen; want niet alleen; dat Ik niet van den Wind konde leeven; maar mij waaren nog daarenbooven zulke Lasten opgelegd, dat zonder Inkomsten, Ik onmoogelijk daaraan kon voldoen. Dit zal veele Vaderlandsche Leezers onverstaanbaar, ja bijna onbegrijpelijk voorkoomen. Ik zal dierhalven eene Uitlegging daarvan geeven.

De Commissarissen Generaal, insteede van de Bedorvenheid in het Bestier, en voornaamentlijk omtrent de Inkomsten, zo zeer tot Naadeel van het Land, en de Maatschappij, teegen te gaan, en eene beetere Inrichting in te voeren, door de Dienaren een betaamelijk en vast Bestaan toe te leggen; hadden, zo uit hoofde van hunne Onbekwaamheid tot zulk een taak als uit Eygenbelang, alles zo gelaaten als het was; alleen, om een Oog te geeven, als of ze dog Iets gedaan hadden, hadden ze de meeste Dienaaren hunne vaste Maandgelden, Emolumenten, en Middel van Bestaan, afgenoomen; en nog booven dien, een zoogenoemd jaarlijks Ambtgeld, opgelegd te betaalen.

In gevolge hiervan, wierd mij als Gezaghebber over Java's Oosthoek, mijne gagie van Tachentig Guldens 's maands, mijn Kostgeld, en andere Emolumenten; beneevens mijn Middel van Bestaan, dat jaarlijks Achtien hondert Rijksdaalders bedroeg, afgenoomen, en nog daarenboven het Betaalen van tweeduizend Rijksdaalders jaarlijks, als Ambtgeld aan de Maatschappij opgelegd. Als Resident van Japara, had Ik, voor de Jaaren 1792 en 1793, voor ieder Jaar, vierduizend en vijfhondert Rijksdaalders moeten betaalen; en voor de Eerste twee Jaaren als Gezaghebber, vierduizend Rijksdaalders voor Ieder Jaar. Kort, in alles heb Ik, en dit kan Ik door Quitanties bewijzen, meer als twintig duizend Rijksdaalders, in Contante Specie, in de Kas der Maatschappij betaald voor Ambtsgeld. Buitendit, moest Ik volgends een oud Gebruik, jaarlijks twee duyzend Rijksdaalders aan den Gouverneur van Java betaalen; behalven nog andere diergelijke Lasten, voor het Marine School, Seminarium, Venduties en andere meer, waartoe men gedwongen was. De Onkosten zelvs der Justitie, en der Politie, moest Ik zelve draagen, en door de Maatschappije wierd mij niets daarvoor te goed gedaan. Alle Oppassers, die volstrekt noodzaakelijk zijn, tot onderhoud der goede Orde, en overbrenging van Orders, en Brieven; moest Ik zelve onderhouden, en betaalen. Ja, zal

men het willen gelooven? voor de Brieven, die door die Oppassers, die alleen door mij betaald wierden, overgebracht wierden, moest Ik zelvs nog Postgeld aan de Maatschappij betaalen.

Om dit goed te maaken, moest Ik zeeker Inkomsten hebben; en nog gagie, nog Emolumenten, nog eenig vast Middel van Bestaan hebbende, moest Ik wel die Inkomsten neemen, en genieten, die door mijne Voorgangers genooten, en door Barkey mij aangeweezen waaren. Dan deeze waaren verre zoo aanzienelijk niet, zelvs niet in Eevenreedigheid, als die van den Gouverneur van Java; en Ik heb dezelven nimmer booven: *twintig duizend Rijksdaalders in een Jaar,* kunnen brengen.

Geschenken en Boetens van de Inlanders, en Chineezen, Overwigt op de Rijst Leeverantie, en Winst op den Verkoop van den Amfioen, die Ik gedwongen wierd van den Gouverneur te neemen, waaren daar de voornaamste Takken van. Dan Monopolie in Rijst wilde Ik nimmer maaken; nog toelaaten, dat den Capt. Chinees die maakte; en daardoor verloor Ik ten minsten vijftien tot twintig Duizend Rijksdaalders, die Ik jaarlijks daar meede had kunnen maaken. Dog dit heeft mij nimmer berouwd; en berouwd mij nog niet. Van Boetens heb Ik ook veel minder gehad als mijne Voorzaaten, of den Gouverneur en andere Hoofden, op Java; want Ik kon nooit van mij verkrijgen eenige Dwangmiddelen daartoe te gebruiken. En echter geloove Ik nog; dat de weynige, en enkelde die Ik ontvangen heb, door mijne Vijanden als Bewijzen van Onderdrukking, jeegens mij zullen ingebracht worden; want anders weet Ik waarachtig niets, wat ze zouden kunnen bijbrengen. Dog Ik ben daaromtrend zeer gerust; want bij een onpartijdig Onderzoek, ben Ik verzeekerd te zullen kunnen aantoonen, dat Ik nimmer Boetens heb genoomen dan in Gevallen daar zulks, zoo door mijn Voorzaaten, als allomme op Java, gewoonlijk en gebruikelijk is geweest, en dat in vier Jaaren dat Ik Gezaghebber ben geweest, alle die Boetens te zaamen geen vijfduizend Rijksdaalders bedraagen hebben; daar de Onkosten der Justitie, en Politie in die tijd, bijnaa eeven zo veel gekost hebben.

Ik heb dit Alles bijgebracht, alleen om te doen zien; dat de Inkomsten van alle Diensten op Java onwettig en schandelijk zijn; en dat, als men iemand schuldig wil doen schijnen, men die maar behoefd voor den Dag te haalen, om zijn Doelwit te bereyken. Dog dan diende men het van Allen te gelijk, van den Gouverneur tot den minste toe, te doen; alswanneer men zeeker zoude vinden; dat Ik, als Gezaghebber over Java's Oosthoek, niet alleen veel minder, in eevenreedig-

heid van alle Anderen, gehad heb; maar ook in den Aart zelve, veel gemoedelijker en onbaatzuchtiger als Veele gehandeld heb; vooral omtrend de Rijst; waarin Ik nimmer Monopolie wilde maaken, nog toelaaten, dat andere het deeden, ofschoon mij veel Geld daarvoor aangebooden wierd, en den Gouverneur van Java mij met het Voorbeeld voorgieng, en Ik het dus ongestraft had kunnen doen. En zal men nu gelooven, dat Ik, die jaarlijks weygerde, op die wijze, vijftien tot twintig duizend Rijksdaalders te winnen, mij zoude schuldig gemaakt hebben, om aan Chineezen en Inlanders eenige hondert Rijksdaalders voor Boetens af te dwingen? Veelminder hun te mishandelen, om die te verkrijgen? Neen! Alle die mij kennen, en mijn Gedrag, Handelswijze, en Bestier naagegaan hebben, weeten wel beeter; en het is alleen een opgestookt Werk, van mijne Vijanden en de laage Schepsels, die zich als Werktuigen daartoe hebben laaten bedienen, die zulken Laster teegen mij voor den Dag hebben kunnen brengen. Ik, die meer als hondert duizend Rijksdaalders, zonder moeite, de Compagnie, voor de Versterking en Verdeediging van den Oosthoek, in Reekening had kunnen brengen, en ruim de helft daarvan in mijn Zak steeken; zo als ze te Batavia, en te Samarang gedaan hebben; dog dit niet gedaan heb uit eerlijke Beginzelen; zoude arme Inlanders en Chineezen onderdrukt en gekneeveld hebben! Wie zal dit gelooven? Dog Ik verlange naa den tijd, dat het door Eerlijke, en Onzijdige Rechters onderzocht zal worden; dan zal de Waarheid spoedig blijken; en de Eerloosheid van mijne Vijanden en Vervolgers aan den Dag koomen.

Ondertusschen hebben die wraakzuchtige Dwingelanden, in zo verre hun Doelwit berykt, dat ze mijne Geluksomstandigheeden geheel bedorven; en als Ik geen Voldoening en Schaadevergoeding verkrijge, mij aan den Beedelstaf gebracht, hebben.

Zoodraa Ik gearresteerd wierd, vielen alle mijne Schuld Eysschers mij op den Hals, en eyschten Betaaling. Ik gaf alles wat Ik had; dog men kan ligt naagaan, dat in zulke Omstandigheeden, Ik weynig voor mijne Goederen konde maaken. Alle mijne Inkomsten stonden met eens stille, en mijne Huishouding moest dog blijven voortloopen. Ik had Laadingen voor mijne Vaartuigen gereed, bestemd voor Isle de France. Die moest Ik nu, voor Spotprijzen, met de Vaartuigen verkoopen, om mijne Schuld Eysschers te vreede te stellen.

Ik had met groote Onkosten, en onnoemelijke moeite, te Sourabaja, een Salpeetermaakerij aangelegd, die van het grootste Nut voor het algemeen Belang zoude geworden zijn; dog alleen door mij bestierd

konde worden; en God weet, hoe nu daarmeede geleefd is, en welke Schaade Ik daardoor leyden zal; want, in weerwil van die blijkbaare Nuttigheid, wierd het van den beginne aan door Sieberg uit kwaadaardigheid teegen mij, dwarsgedreeven; verzeekerende Hij eerst, *dat het niet voordeelig voor de Maatschappij zoude weezen;* daarnaa, *dat Ik geen Salpeeter zoude kunnen maaken, hebbende Hy, als Gouverneur van Java, het vrugteloos beproevd;* en toen Ik verscheide Piekols, dig Ik gemaakt had, tot proeve overzond, liet hij die door zijne Aanhangelingen Jozis, Major der Artillerie, en Ditlof Baas Kruidmaaker examineeren, die Bericht deeden, dat mijn Salpeeter bij het verfijnen Acht en dertig ten hondert verloor. Hetwelk vervolgends aangetoond en beweezen zijnde, Een eerlooze Leugen te zijn; en die Salpeeter maar Zestien ten hondert te verliezen; wierden die valsche Berichters daarvoor echter niet bestraft.

Ik heb ruim twintig duizend Rijksdaalders aan dit nuttige Werk bekostigd, en zoude nu begonnen hebben daar Voordeel van te trekken; en onze Bezittingen in Oost Indien met de noodige Brandstoffen te voorzien; hetwelk nu mogelijk alles voor mij verlooren zal weezen.

Ik heb mijne ongelukkige, beklaagenswaardige Vrouw in die droevige Omstandigheeden, en Verwarring van mijne Zaaken, moeten achterlaaten. Hoe wel mijne Gemachtigdens het ook met mij meenen, en hoe getrouw ze ook mijne Belangens moogen voorstaan, is het echter onmoogelijk, dat ze mijne Zaaken zo wel bestieren, en behandelen kunnen, als Ik zelve zoude hebben kunnen doen.

Ik moet dus met reede beducht zijn; dat de Schaadens, en Verliezen, die mij daardoor zullen overkoomen, grooter zullen zijn als mijn Vermoogen draagen kan; en Ik dus niet alleen tot bittere Armoede zal zijn gebracht; maar zelvs buiten Staat gesteld, mijne Schuld Eysschers te kunnen betaalen; hetwelk mij meer als Iets anders zoude grieven.

Dan, van de rechtvaardigheid van mijne Meede Burgers, en Landgenooten; en voornaamentlijk van Diegeenen, die door onze Wetten en Regeeringsvorm gerechtigd zullen zijn, om deeze Zaak te onderzoeken, verwachtende; dat mij onzijdig Recht zal weedervaaren; zo vleye Ik mij ook, dat mijne Vervolgers, en Onderdrukkers, de Commissarissen Generaal, en de Regeering van Batavia, gevonnisd zullen worden om mij alle Schaadens en Verliezen, die Ik door die Vervolging, en de Gevolgen daarvan, geleeden heb, te vergoeden, en te betaalen. Ten welken Eynde Ik voor mij Vertrek van Batavia, een

Protest achtergelaaten, en aan de Regeering heb doen overhandigen; waarbij Ik verklaare: *Hen Alle te zaamen, en Ieder afzonderlijk, aanspreekelijk te houden, voor de Naadeelen, en Verliezen, die Ik reeds geleeden, en in gevolge van hunne Mishandelingen, nog zal koomen te lijden.*

Mij blijft nu verder niets over; dan het Oordeel over deeze Zaak aan mijne Meede Burgers, en Landgenooten over te laaten; en verders gerust op mijne Onschuld, en de Bescherming der Alwijze en Algoedertierende Voorzienigheid vertrouwende, af te wachten de Beschuldigingen, die door die Geweldenaars teegen mij zullen ingebracht worden; om mij voor een Onzijdige Rechtbank daarteegen te verdeedigen, en te verantwoorden; als wanneer mijne Onschuld spoedig Zonnenklaar zal blijken, en Ik Alles, Stuk voor Stuk, zal weederleggen, en aantoonen, dat Alles niets is geweest, dan een opgemaakt Werk van mijne Vijanden, door Omkooperij, Verraaderij, en valsche Getuigenissen.

Zijnde Nederburg, Alting, Sieberg, Neun, van Reede, en eenige Anderen meer, in deeze Zaak geweest: Aanleggers, Aanstigters; Aanklaagers, en Rechters; zo dat Ik onmoogelijk hunne Wraakzucht had kunnen ontgaan, indien Ik mij niet, nog in tijds, met de Vlucht gered had.

Ik vleye mij, door het Boovenstaande, duidelijk, en voldoende, aangetoond te hebben: vooreerst, dat de Oorzaak van die Vervolging alleen toe te schrijven is aan den Haat, en de Wraakzucht, van Nederburg, Alting, Sieberg, Neun, en hun Aanhang, teegens mij, weegens mijne vrije Uitlaatingen over hun eerloos, en verraaderlijk Gedrag, en vooral weegens het Addres aan het Volk van Nederland.

Tweedens; dat de Wijze, waarop ze mij in mijn Dienst hebben doen opschorten, in hechtenis neemen; mijne Papieren ontrooven, en mij naa Samarang en Batavia doen vervoeren, en zo lange in hechtenis houden, zonder mij op te geeven de Reedenen daarvan, nog de Naamen van mijne Aanklaagers, geheel strijdig is teegen alle Billijkheid, en Rechtvaardigheid in 't algemeen; en in 't bijzondere teegens de alloude Wetten van ons Land, en de Voorrechten aan Alle den Burgers, en Ingezeetenen toekomende.

Derdens; dat de Wijze waarop het zoogenoemde Onderzoek naa mijn Gedrag gedaan is; partijdig, geweldig, en strijdende teegens alle Wetten, en Gebruiken, en teegens Recht, en Billijkheid is geweest; zo dat de zoogenaamde Verklaaringen, en Bewijzen, door die Inquisitie ten mijnen Lasten voorgebracht *de facto*, van nul en geener

Waarde zijn, en voor geen onpartijdige en rechtvaardige Rechtbank, als van eenig Gewigt ter Waereld aangemerkt kunnen worden.

Vierdens; dat het Besluit der Regeering, om de drie Raaden van Justitie Canter Visscher, Herklotz, en van Maas, te ontzeggen over mijn Zaak te zitten, om de hier booven aangehaalde grondelooze Voorwendzels; en hunne plaatsen door drie ge-assumeerde Leeden, of gedelegeerde Rechters, door hun te benoemen, te doen vervullen; waartoe ze zeeker hunne Aanhangelingen zouden genoomen hebben; zoomeede om mij in de Boeyen te doen zetten; geweldig, willekeurig, onrechtvaardig, en onwettig is.

Vijfdens; dat daardoor mijn Eer, en mijn Leeven in het grootste Gevaar gesteld zijnde; en alle Kans, of Vooruitzigt tot Recht mij benoomen zijnde; mij geen ander middel overbleef, dan door de Vlucht, mij aan die Geweldenaarij te onttrekken; en naa het Vaderland te gaan, om daar mijn Recht, en Voldoening, en Schaade Vergoeding te zoeken.

En eyndelijk Zesdens; dat door die geweldige, onrechtvaardige, en onwettige Behandeling, groote Schaadens, Naadeelen, en Verliezen geleeden hebbende, de Commissarissen Generaal, en de Regeering van Batavia, als de Oorzaken en Aanleggers daarvan, gehouden, en verplicht zijn, mij alle die Schaadens, Naadeelen, Verliezen, en Onkosten, die de Gevolgen van die Vervolging en Mishandeling zijn geweest, te vergoeden.

NAWOORD.

Op een schip van de Engelsche Compagnie is Dirk van Hogendorp dus naar Londen vertrokken. Uit het feit dat de officier die hem hielp ontvluchten, er met een paar dagen arrest afkwam, valt wel af te leiden dat men van regeeringswege Van Hogendorp niet ongaarne ontsnappen zag; dat men niet goed wist wat met hem aan te vangen, terwijl men zijn vlucht zou kunnen uitleggen als een „bekentenis".

In Londen zag hij den stadhouder, die hem aanried in Holland recht te zoeken. Daar begon toen de lange en gecompliceerde geschiedenis van zijn pogingen om in het gelijk gesteld te worden, eindigende met het voorstel van de Commissie van Marine en Koloniën van het Staatsbewind, op het tijdstip van de vrede van Amiens, om Dirk van

Hogendorp als Gouverneur-Generaal naar Indië te zenden. De meerderheid van de regeering verzette zich echter daartegen, zoodat hij tenslotte inplaats daarvan als gezant naar Rusland vertrok. Zijn indische statistieken en aanteekeningen waren in beslag genomen bij zijn arrestatie, maar aan boord kon hij ze uit het hoofd herschrijven. Dit werk werd gepubliceerd onder den titel *Berigt van den tegenwoordigen Toestand der Bataafsche Bezittingen in Oost-Indien en den Handel op dezelve,* en ook in Holland met kritiek en protest ontvangen.

WORTELS EN GRONDWOORDEN IN DE AUSTRONESISCHE TALEN.

DOOR

R. A. KERN.

I. *Inleiding.*

't Kenmerkende van den woordenschat der Austronesische talen zijn de tweelettergrepige grondwoorden en de éénlettergrepige formatieven. Een grondwoord is die vorm van het woord welke geen verdere ontleding in samenstellende, zelfstandige deelen toelaat, het is het woord, ontdaan van alle daaraan gehechte affixen, het woord in zijn grondvorm. Het kan zonder meer als rededeel optreden, dit is bijvoorbeeld met substantieven het geval: r u m a h - huis, l a n g i t - hemel, enz.. 't Komt ook voor dat het grondwoord nooit alleen gebruikt wordt doch alleen van een affix voorzien, de beteekenis ligt dan, als het ware, in het grondwoord omsluierd en komt eerst te voorschijn in verbinding met een, zijn eigen vormende kracht aan het grondwoord toevoerend formatief. Dit kan zich bij werkwoorden voordoen: Mal. b a j a r is slechts grondwoord, m a m b a j a r - betalen, b a j a r a n - betaling, enz.

Er zijn ook meerlettergrepige grondwoorden, bij dezen is het doorgaans gemakkelijk een scheiding tusschen een oorspronkelijk, tweelettergrepig grondwoord en een niet meer als zoodanig gevoeld of beschouwd affix (of affixen) te maken [1]), 't zijn dus secundaire grondwoorden, bv. Jav. b a k a m a l - gezouten = prefix b a, in het Javaansch verloren gegaan, + k a m a l - ingezouten, v. eieren.

---

[1]) Het woord „beschouwd" kan hier niet gemist worden. 't Komt wel voor dat men een grondwoord, blijkens de daarvan gemaakte afleidingen, kent en niettemin één afleiding tot een nieuwgemaakt grondwoord terugbrengt, bv. van Soend. i l u, gw. van „mede [gaan, doen, enz.], worden verschillende afleidingen gemaakt, doch m i l u (u m - + i l u wordt tot een valschen stam p i l u teruggebracht. Dit is geen onwetendheid maar een analogie-verschijnsel. Immers, een begin-consonant *p* wordt in den actieven werkwoordsvorm *m*, omgekeerd wordt *m* van m i l u, dat ook actief is, terugherleid tot *p*.

Door combinatie kunnen twee- en meerlettergrepige formatieven ontstaan: pa + ka levert paka-, mag + si + pag levert magsipag- (Tag), enz.

In de meeste gevallen is in een grondwoord een éénlettergrepige kern te onderscheiden, welke hetzij door affigeering, hetzij door herhaling of reduplicatie, hetzij door vóórvoeging van een syllabe tot grondwoord is geworden, in het laatste, meest voorkomende geval, zoo ook in het tweede geval, is dus de tweede syllabe die kern, welke wortel genoemd wordt. Vergelijkt men de grondwoorden met zelfden wortel, dan blijken de beteekenissen dezer woorden verwant te zijn, de beteekenis van een woord ligt dus in hoofdzaak in den wortel. Hierbij is in aanmerking te nemen dat er homonyme wortels zijn.

Voorbeelden. In den wortel djur, in het Soendaasch ook zelfstandig als umpak basa optredende, in het Javaansch z.v.a. ĕdjur - het verbrijzeld, vermorzeld worden, het in water opgelost worden of smelten, ligt de beteekenis „vloeien, stroomen, aldoor in dezelfde rich„ting doorgaan, vervloeien" en van daar „te niet gaan", hiermee samengestelde grondwoorden zijn: Soend. adjur - vergruisd, gesmolten, tot pap geworden, vloeibaar, andjur - hoosvat, bandjur - overgieten, b.v. de handen met water, ladjur - aan iets den vrijen loop laten, djudjur (met reduplicatie) = ladjur, kudjur - de volle lengte van het lichaam, liggende, udjur - in het lang. De wortel pĕl, ook in het Soend. umpak basa, beteekent „aaneen„sluitend, dicht opeen", grondwoorden met dezen wortel zijn: Soend. tapĕl - grens, vastgehecht zitten (napĕl), dumpĕl - een gat dichtmaken, ergens een stop opdoen, toemaken, kĕmpĕl - dicht opeen hangen, v. vruchten enz., kimpĕl - stollen, sumpĕl - stop, kurk, tjĕpĕl - zich licht hechtend, pĕpĕl - dicht met korrels bezet, v. e. aar, geheel vol, v. e. peulvrucht. (Hier en verder worden alleen de g.w. genoemd)).

't Gelukt niet altijd den wortel te vinden. 't Komt voor dat een aantal grondwoorden de tweede lettergreep gemeen hebben zonder dat de beteekenis hiervan zich laat vaststellen noch de beteekenis dier grondwoorden of een deel ervan iets gemeenschappelijks heeft. Om eén enkel voorbeeld te noemen. De volgende woorden hebben in het Soendaasch als tweede lettergreep ka: kaka - oudere broeder, door herhaling van ka gevormd, waaraan dus dezelfde beteekenis schijnt te moeten worden toegekend. Maar dan: buka - openen, bangka - van zelf gestorven, bungka - zekere vergiftige slang,

angka - duchten, dangka - zich tot iets voorbereiden, djangka - passer, drievoet, laka - een houtsoort, langka - zelden, tĕka-tĕka - diamantkever, tjika - maagkramp, tjikatjika - vuurvlieg, tjuka - azijn, waka - doorgaan, voortgang hebben, lika - een zoetwatervisch, nangka - een vruchtboom en zijn vrucht, ruka - uit elkaar gaan, sangka - meenen, seka - afvegen, soka - zekere bloem, tjarangka - mand, warangka - scheede, sarangka - scheede, pusaka - erfstuk, sasaka - *idem,* ook: desabestuurder, balaka - ten eenenmale.

Er komt uit deze woorden geen beteekenis van ka naar voren, evenmin blijkt dat de syllaben ka in de verschillende woorden iets met elkaar te maken hebben.

Van een wortel kan men in zoo'n geval bezwaarlijk spreken. Toch komt het mij voor dat na diepergaand onderzoek ook deze woorden groepsgewijze onder denzelfden noemer — om het zoo eens uit te drukken— te brengen zouden zijn. De moeilijkheid is dat de beteekenis van open wortels moeilijk te vatten is omdat de sprekende slotconsonant ontbreekt. Zij is vaag en door divergeering van beteekenissen verder vervaagd. Met dat al zijn er ook grondwoorden waarin geen wortel aanwezig is. In het vervolg beperk ik den naam „wortel" tot die welke als zoodanig zijn onderkend.

Onder de wortels zijn er die ook zelfstandig voorkomen, 't duidelijkst spreekt dit in de Soendasche umpak basa, haar beteekenis is uit de werkwoorden waarmee zij, zijde aan zijde, gebruikt wordt te bepalen. Wanneer men bijvoorbeeld vindt dat de wortel bĕk gebruikt wordt in combinatie met — ik geef de vormen zooals zij zijn aangetroffen — digitik - geslagen (met een riet, een roede e.d.), digĕbug - geslagen (met een stok, een roede), maehan - dooden, nönggölan - slaan, ragrag - vallen, nuwar - vellen, dipĕdang - met een zwaard geslagen, dikadek - heeft een houw gekregen, ditampiling - kreeg een oorvijg, nangkarak - stortte neder, op den rug, ditumbuk - gestompt, gestooten, dan is het duidelijk dat in bĕk de beteekenis van het neerkomen van een slag, het aankomen van een stoot, het doen van een plof, ligt, maar tevens dat de u. b. alias een wortel, een vager, minder scherp omlijnd begrip dan elk der woorden waar zij bijstaat, vertegenwoordigt, nog vermeerderd door de omstandigheid dat de wortel ongeleed blijft — daarvoor is hij wortel — en dus bij verschillende afgeleide werkwoorden, bij transitieve en intransitieve begrippen dienst doet. De verschillen kunnen aanzienlijk zijn. 't Is daarom niet uitgesloten dat een gelijk-

luidende maar overigens ondoorzichtige tweede syllabe van eenige woorden toch tot een beteekenis die alle woorden omvat teruggaat en oorspronkelijk een echte wortel in den bovenomschreven beperkten zin is geweest.

Voorts is ter bepaling der beteekenis van wortels van belang dat wanneer verschillende klinkers tusschen dezelfde consonanten zijn ingeklemd, de wortels in beteekenis verwant kunnen zijn en bijgevolg ook de daarvan afgeleide grondwoorden. Ik geef hier de nevenvormen van het reeds genoemde b ĕ k en moge overigens naar het artikel: De Soendasche u m p a k b a s a, in deel 102 dezer Bijdragen verwijzen.

wortel b ĕ k: b ĕ b ĕ k - stampen, a m b ĕ k - woede, woedend;

wortel b a k: t ĕ b a k - met kracht aankomen tegen; b a b a k - open, ontveld, v. huid; b a b a k a n - nieuwe nederzetting, d.w.z. een plaats die door kaalslag oirbaar is gemaakt; t u m b a k - lans; k ĕ b a k - plassen; k o b a k - spel met kamirinoten enz., die in een kuiltje moeten worden geworpen; l a m b a k - baar; o m b a k - golf; r o m b a k - opruimen, b.v. een aanplant in een tuin, misschien ook: t a m b a k - waterkeering;

wortel b i k: ĕ m b i k - stooten;

wortel b u k: b u b u k - gruis, molm; b a b u k - in het wilde houwen; t ĕ b u k - omstooten; t u m b u k - stompen;

wortel b o k: b o b o k - een gat maken ergens in, doorslaan; t ĕ b o k - iets steviger maken door er iets tegenaan te doen; t e m b o k - metselen; t j a b o k - kaakslag.

Deze woorden zijn aan het Soendaasch ontleend, soortgelijke reeksen kan men ook voor andere talen opstellen.

Omtrent de waardij van de slotconsonant voor de beteekenis van den wortel geldt m.m. hetzelfde als vroeger omtrent de umpak basa werd opgemerkt. Hiernaar moge kortheidshalve worden verwezen.

Andere éénlettergrepige woorden zijn o.a. nadrukwijzers, uitroepen, voornaamwoorden, bijwoorden. Zij laten zich het best met wortels vergelijken en treden inderdaad wel als zoodanig op, d.w.z. dat er grondwoorden van gevormd worden op dezelfde wijze als met andere wortels geschiedt.

De bovengegeven definitie van een grondwoord verdient dus aanvulling. 't Kan immers zijn dat het een wortel bevat die als zelfstandig woord in gebruik is, met name geldt dat voor de umpak basa, in dat geval is een grondwoord nog nader te ontleden.

Op drieërlei wijze zijn grondwoorden van wortels afgeleid:
I. Door affigeering.
II. Door herhaling en reduplicatie.
III. Door vóórvoeging eener willekeurige, open syllabe.

Van één wortel kan meer dan één wijze van afleiding bestaan.

Hiermede wil niet gezegd zijn dat de taal eenmaal uitsluitend uit wortels zou hebben bestaan en grondwoorden eerst in een later stadium zijn gevormd. Een taal die zich van affixen bedient, spreekt niet in wortels. Verder kunnen wij niet teruggaan.

II. *Affigeering.*

Een aantal affixen welke thans nog als formatieven bij grondwoorden in gebruik zijn, komen ook in verbinding met wortels voor, deze afleidingen zijn ten deele als zoodanig in gebruik, ten deele zijn zij alleen grondwoord in engeren zin, d.w.z. dat zij een nader formatief behoeven. Er is tusschen afleidingen van grondwoorden, zelf uit een affix + wortel bestaande, eenerzijds en wortels met affixen anderzijds in wezen geen verschil, slechts zijn de eersten afleidingen in de tweede macht.

Als formatieven van wortels komen voor-, in- en achtervoegsels voor, van dezen zullen thans eenige voorbeelden gegeven worden.

a. *Prefixen.*

ma-, a-, ma^{ng}, a^{ng}. In verbinding met grondwoorden gebruikt zijn ma- en a-, ma^{ng} en a^{ng} gelijkwaardig, tusschen enkel prefix en prefix met nasaal wordt onderscheid gemaakt. Ma-, a- kunnen possessieve beteekenis hebben, b.v. Oud-Jav. mahayu = ahayu - schoon, goed, van hayu - het schoon, goedheid; 't zelfde vindt men in Mak. en Boeg., Bataksch, de Filippijnsche talen, Samoa, Malagasi enz. Ma^{ng}, a^{ng} - drukken een handeling uit. Dezelfde prefixen komen tesamen met wortels voor, de juist genoemde onderscheiding geldt voor de wortelafleidingen echter niet, ma^{ng}-, a^{ng} - kunnen possessieve beteekenis hebben, omgekeerd kunnen ma-, a- afleidingen actieve werkwoordsvormen zijn; de prenasaleering (nasaleering) heeft hier een andere beteekenis.

Van den Javaanschen wortel tut, nog als zelfstandig woord in gebruik: volgende, langs, tut buri - achteropvolgen, is afgeleid manut, anut - volgen; van lih, bijvorm van li - ander (V. G. V 50), komt malih en alih - veranderen, in plaats van alih zegt

men ook n g a l i h (Wb. s.v. l i h), het eerste staat tot het tweede als een wortelactief tot een door prenasaleering opnieuw actief gemaakt, als grondwoord beschouwd a l i h.

Het Soendaasch bezit vele werkwoorden welker actieve vorm uit a - + wortel bestaat zooals a b u s - binnengaan, a p r o k = a m p r o k - samentreffen, de wortel p r o k is u.b. bij werkwoorden die „elkaar ontmoeten, op elkaar stooten" beteekenen. Doch men vindt ook dat zij als gw. worden opgevat en door prenasaleering geactiveerd worden, bv. n g a b r u l - in menigte aankomen, nooit a b r u l, van den wortel b r u l, u.b. bij werkwoorden die een komen of gaan uitdrukken, steeds van velen gezegd, n g a r o t - drinken, a r o t komt niet voor, r o t is u.b. van „drinken". A p u n g van wortel p u n g waarin de beteekenis „omhoog, de lucht in gaan" ligt, bv. v. e. pijl, v. vliegen gezegd, luidt als predicaatswoord n g a p u n g maar men zegt m a n u k a p u n g - de leeuwerik, enz.

De Filippijnsche talen en talen van Selebes bezitten, afgezien van nadere toevoegingen, twee passieve vormen van het werkwoord, nl. het grondwoord zonder meer en het grondwoord voorafgegaan door p a -, de laatste geldt als duratief, zie bv. Adriani, Tontemboansche spraakkunst blz. 85 (vgl. deze Bijdragen dl. 99 blz. 299), doch het onderscheid wordt niet in het oog gehouden. Dit passief is gelijk aan ons verl. deelw., wat meebrengt dat het verbaal en nominaal gebruikt wordt. Tegenover dit verbreed passief staat de actieve vorm met m a -, deze is dus aan de passieve gecoördineerd en niet gesubordineerd, want men vindt thans nooit m a p a -[1]). In Jav., Soend., Mal. is het passief altijd gelijk aan het grondwoord, de verbreede vorm komt in deze talen bij het grondwoord niet voor. In het Soendaasch is het zeer gebruikelijk als verl. deelw. zoowel verbaal als nominaal, in het Javaansch minder, in het Maleisch in het geheel niet, daar is het woord alleen grondwoord en men kan hier dus zeggen dat het actief aan het passief gesubordineerd is (t u l i s, m a n u l i s). In het Oud-Javaansch vindt men oud en nieuw naast elkaar: a n p a ç i l ā - op den grond gaande zitten (in sila - houding), gesubordineerd, passief verbreed, = m a ç i l ā, gecoördineerd[2]). Bij wortelactieven is van dit alles geen sprak, zij zijn rechtstreeks van den wortel gevormd. O.-Jav. m a n j a l, penis is dus rechtstreeks van t j a l, juister van n j a l (zie hiervoor hoofdstuk V), doch Jav. m a n t j a l - met de voeten

[1]) Het causatieve *pa-*, dat een ander prefix is, blijft buiten beschouwing.
[2]) H. Kern, Kawi-studiën blz. 53, — 's-Gravenhage 1871.

zich opgeven en met een sprong opstijgen, Soend. mantjal - stijgen op, springen op, beiden uit *mamantjal, van gw. pantjal, is gesubordineerd. De beteekenis „stijgen op, springen op" is een voortzetting van de eigenlijke beteekenis „het loskomen van iets", want tjal is „van iets losgeraakt, - gemaakt", cf Jav. butjal - wegwerpen, itjal. verdwenen, weg en vgl. den verwanten wortel tjul. — Pa- + wortel komt in Mal., Jav., Soend. in de beteekenis van een verl. deelw. wel voor, bv. Jav. paḍĕm, Soend. paröm, Mal. padam - uitgebluscht, cf. Jav. ĕṇḍĕm - verborgen, geheim gehouden, Soend. pöröm - met de oogen gesloten; Jav. padjĕg — vaste belasting (niet een evenredig deel), lett. het vastgestelde, het rechtop staande. — Verdere voorbeelden van ma-actieven van wortels: mabuk, Mal., Bat., dronken, Bat. Kar. ook „woedend", Jav. mabuk, mabok - dronken, woedend, Day. mabok - heftig, is ma + buk, in welken wortel „woedend aanvallen, in het wilde slaan" ligt. — Masuk, Mal. binnengaan, Bat. *idem,* Day. masok - binnengaan, behooren tot, Jav. masuk, masup - binnengaan, Soend. asup - binnengaan, behooren tot, Mgd. masok, doch Tag. pasok gw. waarvan magpasok - binnengaan. Doch Bat. Tob. en Mand. dat ma - niet als Jav. en Soend. laat vallen en Soend. asup wijzen erop dat masuk bestaat uit ma - + suk, in welken wortel de beteekenis „ergens ingaan" ligt, evenals in sup, cf Jav. ngĕsuk - iemand tot in zijn schuilplaats vervolgen, gw. ĕsuk Soend. ńjusup - ergens in kruipen, gw. susup. — Masak Mal. gaar (intrans.), koken (trans.), Soend. asak - gaar, Bat. masak - gaar, rijp, droog, waarvan marmasak (Mand.) - koken, het Bat. heeft dus masak als gw. opgevat. — Mangkis, Day. juichen, wortel kis, gezegd van gedreun bij niesen. — Mapok I Day. - in de handen klappen, in den wortel pok en nevenvormen ligt de beteekenis „slaan", Soend. puk, kĕpuk, tĕpuk - slaan, bv. naar een vlieg, Jav. kĕplok - met versterkten wortel, in de handen klappen, gĕpuk - beuken, een slag geven; mapok II Day. - bloeien, van een anderen wortel pok - met velen bijeen, Soend. lumpuk - op een hoop, Soend. Jav. tumpuk - stapel, verwant is pĕk, Jav. Soend. pĕpĕk - allen bijeen. — Mandjong Day. - de zielen der rijst naar de sangiang (luchtgoden) zenden, doch mandjung Bat. Mand. - vooruitstekend stuk grond in de bocht van een rivier, landtong, cf. djungdjung - staak of stok waarlangs men een plant omhoog laat klimmen, Soend. djung, u.b. van „opheffen, oprijzen". Van verwanten wortel Soend. bodjong, ook bobodjong = Bat. mandjung.

— De Jav. wortel ṭik, met nevenvoren ṭak, ṭuk, ṭĕk, ṭok, ook in andere talen verbreid, beteekent „tikken, kloppen". De verbreede, passieve vorm komt bv. voor in het Boeg. pati'[1]), thans gw., lett. getikt, geklopt. De actieve werkwoordsvorm hiervan luidt ma'pati' - tatoueeren. Het Tont. gw. luidt patitj, waarvan mapatitj - schrijven, doch hiernaast is matitj in gebruik, rechtstreeks van den wortel gevormd. Mal. pantik, alleen gw., beteekent „met iets hards tegen iets slaan of wrijven', de laatste beteekenis is oneigenlijk.

't Is bekend dat de ma- vormen ook de beteekenis van een substantief kunnen hebben, ik behoef slechts te herinneren aan de vele met ma- beginnende namen van boomen en andere planten, welke in schier alle Indonesische talen voorkomen. 't Zelfde geldt van ma-afleidingen van wortels. Voorbeelden:

manuk Austron. - vogel, hoen (Fidji manu-manu - gevogelte). Wortel is tuk, aanwezig in Soend. patuk - pikken[2]), pamatuk - snavel, manuk beteekent dus „de pikker". van der Tuuk is van meening dat het woord oorspronkelijk het hoen aanduidt en de beteekenis „vogel" secundair is. Uit de benaming valt dit niet op te maken, daar zij op alle vogels toepasselijk is. Doch in aanmerking genomen dat in een groot aantal talen het woord „hoen" beteekent, in de tweede plaats dat de naam verhullend is en ten derde dat het hoen een belangrijke plaats in het religieuze, ceremonieele leven der Indonesiërs inneemt, lijkt zijn veronderstelling juist. — Day. mandau - zwaard, Bahnar, Stieng dao - sabel, ik vermoed dat de wortel eigenlijk „vlijm" of iets dergelijks beteekent. — Mangkuk Mal. - kom, kopje, Bat. kopje, Jav. kom, Day. mangkok, Boeg. mangko' - kom, Gaj. mangkung - ronde kom van aardewerk waarin eetwaren, toespijzen bij de rijst enz. worden meegedragen. In de wortels kok, kuk en de nevenvormen kong, kung ligt de beteekenis „krom, gebogen", cf. Mal., Jav. bengkok - krom, Bat. bengkuk, bengkok, Day. bengkok, bingkok *idem*, Mal., Jav. bungkuk - gebocheld, gekromd, Mal. lĕngkung - gebogen, gewelfd, djongkong - bootje v. e. uitgeholden boomstam; Jav. bĕngkuk - krom, lengkongan - bocht, inham, bĕngkung, Bat. Mand. bongkung - krom, Toba beugel, Day. bukong - pot met sterk omgebogen rand. De beteekenis van mangkok is dus „kromte hebbende, iets wat krom, gebogen is, naar den vorm van het kopje. — Mal., Jav. mĕntah, Bat.

[1]) Wb. s.v. 2° *pati*, onjuist gespeld. Het woord luidt ten rechte *pati'*, cf. *apatikĕng* - tatoueering.
[2]) Mal. *patuk* is gw. van pikken, bijten, v. slangen.

t a t a, m a t a, Day. m a n t a, Boeg. Mak. m a ' t a, Soend. a t a h - rauw, ongekookt, onrijp. Wortel is t a h, in het Jav. heeft deze het accent behouden en is de a van het prefix tot ĕ verzwakt. Gewoonlijk verspringt de klemtoon naar analogie van tweelettergrepige woorden, zoo altijd in het Soendaasch, ook Boeg. m a ' t a heeft het accent op de eerste lettergreep, doch m a n r â - ginder, van het demonstratief r a, dat niet afzonderlijk voorkomt, doch een nevenvorm r o heeft, bv. i y a - r o - die daar, heeft het accent op het hoofdwoord. In de Filippijnsche talen heeft m a n ú k - hoen (zie boven) den klemtoon op het hoofdwoord behouden. — Oud-Jav. a b ā n g, m a b ā n g - rood, Gaj. m a m b a n g.

Prefix m a r -, m a r a -. Dit prefix komt ook in verbinding met wortels vóor, bv. Jav. m ă r g a g - aarzelen, niet verder durven, in den wortel g a g ligt de beteekenis „stoppen, tot stilstand komen", vgl. g o g beneden, blz. 286, bv. Soend. a g a g - de hand opheffen om te slaan, den voet om te schoppen, doch niet doorzettend, p u g a g - onderbroken, niet tot stand komen, Jav. afgesneden, zonder top; m ă r g i l - zich afscheiden, afgezonderd P., de beteekenis van den wortel g i l is „er af, ergens van af gedaan", Soend. r i g i l - afgevreten, als bladeren aan een boom door rupsen. Verwant is g ĕ l, u.b. bij p o t o n g - gebroken, d i t u g ĕ l - afgeslagen, Jav. dwars gebroken, gehakt enz.; Soend. m a r a p i t - van weerskanten insluiten, de wortel p i t beteekent „drukken, knijpen", Jav. *idem*, nauw aaneengesloten.

Het prefix p a - kan den persoon aanwijzen die zich met het in het grondwoord uitgedrukte bezig houdt, bv. Soend. p a k ĕ b o n, p a n g ĕ b o n - tuinder, p a n j a w a h - boerenarbeider voor de sawah. Er zijn enkele voorbeelden dat p a - tesamen met een wortel aldus gebruikt wordt, bv. Jav. p a m u k - voorvechter, van m u k, den genasaleerden vorm van den wortel b u k, zie beneden blz. 353, (De genasaleerde wortels worden in het volgend hoofdstuk behandeld); Jav. p a m o n g - verzorger, m o n g is weer de genasaleerde vorm van w o n g, cf. w i n o n g w o n g = d i m o n g m o n g - beschermd, Wb. s.v. w o n g - mensch, het woord heeft echter met w o n g - mensch niets te maken; Mal. p a w a n g - deskundige in zaken van landbouw, geneeskunde, jacht, werkende met magische middelen, Bat. Mand. iemand die bedreven is in de kunst honing te halen, iemand die de kunst verstaat krokodillen te vangen, de beteekenis van den wortel is onzeker, misschien te vergelijken met Jav. w a n g w a n g, w a w a n g - het

aanzien bij het aanschouwen, de beteekenis zou dan zijn „schouwer, ziener".

Verbaal substantief met pa^{ng} of pa-, van wortels afgeleid: Jav. pangan - voedsel, wortel kan; Jav. pangreh - bestuur, O.-Jav. reh - orde van zaken; panglong, in den wortel long ligt de beteekenis „afnemen, verminderen", het woord zou als substantief „het afnemen, afneming" beteekenen, doch is als adjectief in gebruik: wulàn panglong - afnemende maan. — Bat. Mand. pantik - een houw, nl. zooveel als men met eenmaal te slaan kan afhouwen (een houwing). — Met instrumentale beteekenis: Jav., Soend. pangot - schrijfstift, wortel kot, de beteekenis wordt duidelijk uit Soend. korokot - krabben; Jav. panon - het gezicht, maar Soend. instrumentaal, oog, datgene waarmee men ziet naar een schouwspel, wortel ton, cf. tonton, Soend. tongton. — Jav., Soend. parud - rasp, in den wortel rud ligt de beteekenis „schrapen, wegvagen". — Bat. pangkur - hak, lett. waarmee men den grond omwerkt, cf. Jav. kukur - krabben, Mal. *id.* - krabber, Soend. *id.*, raspen, Mal. sungkur - omwroeten, Soend. *id.* - den grond omwerken, Mal. pangkur - houweel bij het winnen van sago gebruikt (sagokrabber), cf. Jav. patjul, zelfde beteekenis als Bat. pangkur, van tjul - los, losgemaakt v. iets anders.

Prefix ba-, bar-, bara-. In het Javaansch thans een dood prefix maar in een aantal, nu als gw. opgevatte woorden bewaard. In het Soendaasch is de toestand zeer eigenaardig. Het prefix leeft nog in uitdrukkingen die een hoeveelheid aangeven: barebu-rebu - bij duizenden, en is in dit geval synoniem met mang-, doch als verbaalprefix is het dood, in badami - beraadslagen, vormelijk = Mal. bĕrdamai, wordt het prefix niet meer gevoeld[1]). Deze afleiding kan ook nomen zijn.

't Zelfde geldt van ba- afleidingen van wortels, ook in het Maleisch, hoewel daar bĕr- tot de levende prefixen behoort. Voorbeelden: Jav. babut - uittrekken, in den wortel ligt dezelfde beteekenis „uittrekken, aan iets trekken": rabut - uittrekken, lichten; de grondbeteekenis van rĕbut is ook „wegtrekken (om strijd)", nog verder verloopen in sambut - ter hand nemen, leenen. — Jav. bangkrung - krom, krung is versterkte vorm van kung, zie boven blz. 282. — Jav. bantjang - vastbinden, de beteekenis van den wortel is „gebonden, strak", cf. tjantjang - vastgebonden. — Jav.

[1]) Gewestelijk is het prefix nog levend.

b a r ĕ p - de eerste, voornaamste, lett. de vóór-zijnde, r ĕ p is „vóór". — Jav. b ĕ r s o t P - zich uit de voeten maken, s o t = t j u l, Wb. s.v. - los, boven blz. 281, vgl. Soend. s o t u.b. vóór: l e s o t - los, p o h o - vergeten. Het Wb. geeft de spelling b r ĕ s o t, een gewijzigde uitspraak, b a r ĕ s o d s.v., met d als sluiter is foutief, zooals het Soendaasch uitwijst. — Niet geheel zeker is Jav. b ĕ r d j o g - overhaast, overvallen P., het Wb. heeft b l ĕ d j o g, wat kan staan voor b r ĕ - d j o g, omzetting van b ĕ r d j o g, doch vermeldt ook b a l ĕ d j o g, wat b a l ĕ - voor b a r ĕ - + d j o g maar ook versterkte vorm van b ĕ d j o g kan zijn. — O.-Jav. b a r p ĕ t - ophouden, verdwijnen, uitdooven, Soend. p ĕ t u.b. vóór: afsnijden, afbreken, ophouden, droog komen te liggen.

Soendaasch b a b u k - in het wilde erop in houwen, wortel b u k - slaan met kracht — b a d u g - met den kop of de hoorns zijwaarts stooten, wortel d u g is u.b. o.a. van het stooten met de hoorns v. e. buffel — b a n d j u r - overgieten, in den wortel d j u r ligt de beteekenis „vloeien, al maar doorgaan, den vrijen loop laten (boven blz. 276), a d j u r - gesmolten, vloeiend, vergruisd; l a d j u r - aan iets den vrijen loop laten, d j u d j u r - aanhoudend in dezelfde richting gaan. — b a n t j u l - schieten met *moentjang*noten (spel), wortel t j u l — b a t i k (aldus, zonder verder voorvoegsel) — batikken. — b a r a n j a j - glinsteren, flikkeren, n j a j, u.b. vóór: p i k i r a n t j a a n g s a ö t i k - daar ging hem een licht op. — b a r a d a l - uit elkander (gaan, doen), in den wortel d a l ligt de beteekenis „uit zijn verband geraakt", b.v., met klankverwisseling, b u r a d u l - uit elkaar gerukt (Wb. s.v. a m b u r a d u l, met oud a-prefix (boven blz. 280), b u d a l - v. velen, naar buiten gaan, (als kinderen uit een school), s ĕ n d a l - ontrukken, Jav. ḍ a ḍ a l - weggespoeld, weggeslagen, weggevaagd. — Mal. b ĕ r k a s - bos, schoof, bundel, eig. een bos uitmakende, maar als gw. opgevat, waarvan m ĕ m b ĕ r k a s - bosselen, Jav. b ĕ r k a s - bundel, pak; in k a s en de variant k u s (er is meer dan één wortel k u s) ligt de beteekenis „inwikkelen, iets ergens indoen", l i k a s - haspelen, b u n g - k u s - inpakken, Soend. t e n g k a s - iemand den voet of de handen om de beenen slaan en die naar zich toe trachten te trekken.

Een voorbeeld uit het Bataksch is Kar. b ĕ r k a t - opbreken, = prefix b ĕ r - (b a r -, thans door ĕ r -, uit h a r -, verdrongen) + wortel k a t waarin de beteekenis „oprijzen, opheffen", van iets op- of afgaande, ligt, cf. Mal. Jav. a n g k a t enz.

Boeg. b a m p a ' - hard, stevig kloppen, de wortel p a ' (p a k) beteekent „slaan" (boven blz. 281).

Prefix ta-, tar-, tara. Javaansch en Soendaasch hebben lang geleden dit prefix bezeten, in het Oud-Javaansch is het reeds niet meer levend, het Soendaasch bezit nog den nevenvorm ti- in accidenteele beteekenis: titadjong - ergens met den voet bij ongeluk tegenaan stooten, het passieve karakter is verloren. De woorden waarin ta - bewaard is, zijn vaak niet meer passief of nomen, b.v. Oud-Jav. ṭarawang - doorboord (waarvan anarawang - doorzichtig, manarawang - duidelijk (het woord was dus reeds in het Oud-Javaansch (secundair) grondwoord geworden), vgl. karawang - gescheurd muziekbekken, Soend. karantjang - vol gaten. — Jav. talangke - geduldig afwachtend, zonder haast te maken, Soend. dralen, talmen, Mak. langke waarvan a'langke - blijven vastzitten, Jav. talakup - schutblad, Soend. talakop - bamboeschutblad, lakop - klemlat, klamp. In Mak. en Boeg. vindt men m. m. hetzelfde: Mak. angka' - oplichten, tarangka' - opbreken, vertrekken, Boeg. akka', tarakka'.

De verbinding ta- met een wortel geeft hetzelfde te zien: Jav. tabĕt - achtergelaten spoor, de wortel bĕt beteekent „een spoor vormen, door trekken of slaan", sabĕt - een zwiependen slag krijgen, gras wegslaan, Jav., Soend. labĕt - achtergelaten spoor, met variant: Soend. butbat, van wegen die zich in allerlei richtingen door het land uitstrekken. — Jav. tĕmbus - doorloopende ergens uitkomen, bus heeft het accent behouden, vandaar klankverzwakking in het prefix, door en door, cf. Soend. bus, u.b. van „ingaan, binnengaan", bubus (Wb. s.v. mubus) - ergens ingaan om er een toevlucht te zoeken, lambus - blaasbalg. In het Javaansch is de beteekenis „ergens ingaan tot men er weer uitkomt", vandaar: djĕbus - daar iets op uitloopt, uit een opening te voorschijn komen. — Jav. tangkĕp - op elkaar passend paar, wortel kĕp, varieteit van kup - vast aaneen; tasak - rijp, vgl. masak, boven blz. 281. — Jav. (pating)-tĕrtjĕb - (overal) geprikt, prikkeling, Soend. tjĕb, u.b. van „ergens insteken", tantjĕb - indringen, Jav. *idem*, het in den bodem stekende gedeelte van iets. — Soend. tagog - op de hurken gaan zitten, in gog ligt de beteekenis „stoppen, tot stilstand komen", u.b. vóór: tjangogo - op de hurken gaan zitten, tĕpung - op iemand stuiten, tagogkön - zet neer! stop ermee! tugag-tagog - telkens blijven staan, panagogan - roestplaats v. hoenders, plaats waar een koopman met draagbare waar zich opstelt, tagog ook poststation[1]). — Andere voorbeelden zijn nog: Jav. tambah - iets

[1]) Het Wb. moet met een en ander worden aangevuld.

erbij, wortel w a h - *idem* — Jav. ta p ĕ l - beslag (op een kist), gw. dichtsmeren, Soend. kleven, p ĕ l is u.b. vóór: t a p ĕ l, r a p ĕ t - aaneengesloten, m ö l i t - zich om iets strengelen, t e m p e l - vastgeplakt, d u m p ĕ l - dichtmaken, k ĕ m p ĕ l - dicht opeen, enz. — Jav. t ĕ r d j a n g, Soend. t a r a d j a n g — Jav. krachtig aanvallen, Soend. *id.*, op iets aankomen, treffen, in den wortel d j a n g ligt de beteekenis „ergens op afgaan", Jav., Soend. r u n d j a n g - op iets losstormen, Soend. r o n d j a n g - opspringen bij (zooals een hond doet), misschien is ook Soend. r a d j a n g - een soort mes of sabel, inz. door vrouwen gebruikt, hiertoe te rekenen. 't Aantal van wortels afgeleide t a - vormen is vrij aanzienlijk.

In het Maleisch is t ĕ r - levend prefix, niettemin zijn de t ĕ r - afleidingen van wortels actief, bv. t ĕ r b a n g - vliegen, stuiven, b ĕ n g is Soend. u.b. van woorden die een zich snel verwijderen van een punt uitdrukken, als het afschieten van een pijl, hard wegloopen, e.d. — t ĕ r b i t - te voorschijn komen, b i t = Jav. w i t - oorsprong, kiem, begin. — t ĕ r d j u n - afspringen van iets; d j u n dunkt mij een variant van d j u t, 't komt nl. meer voor dat tenuis en homonyme nasaal als slotconsonant wisselen, zie boven k ĕ p en k ĕ m; d j u t is Soend. u.b. van t u r u n - dalen, naar beneden gaan (uit een huis b.v.). Ook t a - komt voor, ongetwijfeld een oudere vorm, bv. t a n g k u p - vast tegen elkaar gesloten, in den wortel ligt de beteekenis „omvatten, bedekken, nauw aangesloten".

In het Tontemboan is t a in veelvuldig gebruik, een voorbeeld van een afleiding rechtstreeks van den wortel is t a n g k u p - het schelpachtige omhulsel dat onder aan de vrucht van sommige vruchten zit, van wortel k u p, hiermee is te vergelijken Soend. t a l a k o p, Jav. t a l a k u p, afgeleid van een gw. l a k o p (l a k u p), boven vermeld. — t a ' m b e - moeras, bevloeid rijstveld, is van een verloren gegaan *w e - water. Merkwaardig is t a k u l - leven of geraas waardoor het wild wordt weggejaagd, de wortel k u l of k o l beteekent „slaan op iets zóó dat geraas voortgebracht wordt: Jav., Bal. k u l k u l, Soend. k o h k o l - seinblok; Tont. t a n g k a r is „los, vrijgekomen van zijn omhulsels", denzelfden wortel vindt men terug in Jav., Soend., Mal. b o n g k a r - open, losbreken. T a n g k a l is „tikken of kloppen op den rand v. iets, *om het losser te maken van zijn omgeving*", t e n g k o r (volgens het Register t e n g k o l) is „slaan op een gong of iets anders met een stok of stuk hout"; *r* en *l* wisselen in Tont., door contaminatie van t a n g k a r heeft t a n g k a l de door de onderstreepte woorden aangegeven, gespecialiseerde beteekenis gekregen,

tengkor staat voor *tengkol. De oorspronkelijke beteekenis van *takul moet geweest zijn „slaan ergens op om geraas te maken"; geschiedt dit met de bedoeling wild gedierte te verjagen, dan geraakt men tot de tegenwoordige beteekenis. Men weet nu meteen aan welke wijze van verjagen oorspronkelijk gedacht moet worden. Men kan thans de jongens op het land in Java nog wel bezig zien met kleine seinblokjes om vogels of andere dieren te verjagen.

Voorbeelden van ta- in verbinding met een wortel in het Tagalog: tapos - einde, in den wortel ligt de beteekenis „op, ten einde", vgl. Mal. pupus - geheel op, v. geld of goed, afgestorven, v. planten, Soend. pupus l.p. - gestorven. — tasuk - prop, pin, de wortel suk beteekent „ergens ingaan", cf. masuk - binnengaan enz. — takip, Bis. takop- deksel, bedekking, de wortel kĕp houdt in: grijpen, omsluiten, vast aaneen.

Het Dajaksch bezit de prefixen ta- en tara-, het eerste komt veel voor, zij zijn niet meer levend, het aantal met ta- samengestelde grondwoorden is zeer groot. Er zijn ook afleidingen van wortels. Voorbeelden van g.w.n: tabuni - nageboorte, tarabagi - gedeeld, talangkop = tangkop, van wortel kop, komen naast elkaar voor, vgl. boven voor Jav., Soend. en Tont., de beteekenis is „met de openingen op elkaar" (2 kopjes), dus een geheel andere dan boven, maar evenzeer uit die van den wortel voortvloeiende.

Van wortels: tabok - uitgehouwen (boomstam tot kano), in bok en verwanten ligt de beteekenis „aankomen tegen, treffen, slaan" (boven blz. 277, 278) cf. Jav. bobok - ergens een gat in breken, tembok - metselen enz. — tatup - op elkaar, van 2 zaken, zelfde beteekenis in den wortel en varianten: tutup - gesloten, Jav. atĕp - dakbedekking v. alang-alang, Soend. entep-söröh als sirihbladeren op elkaar gelegd, overdr. keurig in orde, — taratĕp - gesloten.

Het Bat. Mand. heeft ta-, tar- en tang-, bv. tagor - een onderaardsch gerommel, vgl. Soend. gor, gur, u.b. een zwaar geluid aankondigende, taringot - ergens een herinnering aan ophalen; men zegt martaringot, dus tar - wordt als een deel van het gw. beschouwd, tangkup - grijpen, de wortel kup drukt hetzelfde uit. Het Karo'sch heeft ta- en tang-, bv. tasak - rijp, van den wortel sak met gelijke beteekenis, vgl. Soend. asak, Mal. masak, — tangkup - op elkaar sluiten van twee helften, als de schalen v. e. schaaldier.

Naast ma-, ba-, ta-, die men de standaard prefixen zou kunnen

noemen, staan nevenvormen met anderen klinker, ten deele nog hier en daar in gebruik, voor een ander deel alleen nog in secundaire grondwoorden aan te wijzen; in het laatste geval is de formatieve kracht moeilijk te bepalen, temeer als de beteekenis van het eigenlijke grondwoord onbekend is. Verder is het vaak niet uit te maken of men met een (verloren) zelfstandig prefix te doen heeft dan wel met een onvaste of gewijzigde uitspraak. Zoo schijnt bv. Soend. bo- in bolenang - kaal, glad, lenang - schoon, zonder vuilnis enz., niet te onderscheiden van ba-; ook in Soend. bohowang - hinniken, gw. howang, waarvan ngahowang - *idem,* is bo- = ba-, bi- in bihari = bahöla - weleer, = ba- (de beteekenis van hari is niet bekend), maar in bilintik - sparen, verzamelen, balantik - makelaar in vee, heeft men een geval van klankverwisseling dat oogenschijnlijk niets met een prefix bi- te maken heeft. Zoo vindt men ook bi- gevolgd door een wortel, bv. bidjil - naar buiten komen; Jav. widjil toont echter aan dat bi- hier geen prefix = ba- is. Naast ta- komt een prefix tu- voor, bv. Soend. patulajah - door elkaar verspreid liggen, katalajah - aan zichzelven overgelaten, hier is tu = ta-; tungguluk = tangguluk - op een hoop liggen, a is in u overgegaan als gevolg van assimilatie, zoo ook tunggulung - oprollen, van gulung - opgerold, waarnaast *tanggulung ontbreekt. Van een beteekenis van tu-, afwijkende van ta, blijkt niets, ja zelfs van een zelfstandig bestaan is geen zekerheid. 't Lijkt daarom geboden zoolang omtrent deze verloren prefixen nog geen klaarheid is verkregen, de vraag of zij tesamen met wortels optreden, te laten rusten. De mogelijkheid mag men zeer zeker aannemen, mochten er zulke woorden gevonden worden, dan zouden zij het boven betoogde slechts versterken.

De eenige duidelijke nevenvorm welke in het Soendaasch nog bestaat is ti-, ta- is sedert lang verloren. De beteekenis (bij grondwoorden) is uitsluitend accidenteel, daarbij actief, de agens verricht de handeling ongewild. Dit prefix komt met wortels voor, bv. tigas - afgesneden, afgedaan, de wortel beteekent „er af, afgescheiden" bv. lagas - zonder echtgenoot(e), lugas - ontbloot, pagas - afslaan; — timbul - oprijzen, Mal. aan de oppervlakte komen, de wortel bul is u.b., wordt van het opwolken van wierook gezegd, doch tingkĕb wisselt met tangkĕb, gezegd o.a. v. d. luiken v. e. waroeng, e.a.m.

Het Tagalog heeft een nevenvorm ti, gebruikt tot vorming van distributieven, waarvoor andere talen ta- bezigen, het komt ook in verbinding met wortels voor, er is geen verschil met ta- op te mer-

ken, bv. tipùn - vergaderd, zelfde wortel in Mal. himpun - vergaderen, verzamelen — tisod - uitgegleden, in den wortel sur ligt de beteekenis „opschuiven".

b. *Infixen.*

De in de Indonesische talen nog gebruikelijke infixen zijn -um-, -in- en -an. De beide eersten zijn bekend genoeg, het laatste komt voor in het Iloko. Deze taal infigeert -an- in het verbaal substantief : panaglako - wijze van handelen. Nu is het verbaal substantief vormelijk passief, het infix schijnt dan ook niet noodig om het passieve karakter duidelijk te maken. De verwante talen volstaan met het prefix pag-, andere Indonesische talen doen m. m. hetzelfde, de beteekenis van -an- is hier dus slechts het passief karakter nog eens duidelijk te doen uitkomen. Een dergelijke dubbele uitdrukkingswijze is in de Indonesische talen zeer gewoon, men denke aan het dubbele 1e transitief in het Javaansch met -an + -i, dubbel meervoud enz. Vgl. nog Ilk. kanapon - vereeniging, maatschappij = kappón (uit *kampón), Tag. kampong, kampon - clan, stam, troep, Mal. kampung. Alle deze infixen en nog verscheidenen meer komen in verbinding met wortels voor om grondwoorden te vormen. Zij zijn allen terug te brengen tot -m- en -n-, het eerste vormt actieven, het tweede passieven of, wat hetzelfde is, nomina, want de nominale vorm is ook het passief van het werkwoord.

De Austro-aziatische talen maken eveneens gebruik van infixen tot vorming van grondwoorden. Zij hebben geen bezwaar tegen een opeenvolging van consonanten, een met m of n geinfigeerde wortel kan dus monosyllabisch blijven, het monosyllabische karakter dier talen berust voor een deel hier op. De Austronesische talen daarentegen toonen een afkeer van consonantenopstapeling, het is één der kenmerkende onderscheiden tusschen beide taalfamilies. De opeenvolging van 2 consonanten wordt vermeden door tusschen begin-consonant en volgenden klinker van den wortel vóór de geinfigeerde m of n nog een klinker in te voegen, vaak van dezelfde kleur als de vocaal van den wortel, maar dat behoeft toch niet zoo te zijn. Enkele talen dulden twee aansluitende consonanten, mits de volg-consonant een vloeiletter zij (r, l), zoo o.a. het Javaansch, maar de meesten scheiden ook dezen.

Wij zullen eerst voorbeelden geven van infigeering in wortels van de nog bestaande infixen.

Infix - u m -.

In het Tontemboan wordt van de welbekende partikel k a, waarin de beteekenis „de handeling is geslaagd" ligt, een vorm k u m a gemaakt, thans een partikel, „reeds" beteekenende. Het wordt alleen bij een Perfectum gebruikt en geeft te kennen dat men herhaalt wat men heeft gezegd of aangetoond (Adriani, Spraakkunst blz. 94). Adriani is van meening dat de vorm k u m a dagteekent uit een tijd toen - u m - nog geen andere functie had dan een woordstam tot een predicaatswoord te maken. Inderdaad is de - u m - vorm een actieve werkwoordsvorm, die echter ook de waarde van een naamwoord hebben kan, 't is hiermee hetzelfde als met den m a - vorm.

Voorbeelden van infigeering van -um- in wortels:

Soend. d u m u k - wonen, wortel d u k; aanwezig, met reduplicatie, in Mal. d u d u k - zitten, wonen, verblijven[1]), vgl. Tag. l u k l o k - gaan zitten.

Jav. l u m u t - mos, groen aanzetsel, eendenkroos, Soend. *idem* - mos, mosachtige uitslag op muren, Mal. *idem* - mos, kroos, wier, schimmel, Bat. *idem* - mos, Tag.-Bis. *idem* - *idem*, ook: vuiligheid, slijk, Day. l u m u t en, met niet ongewone wisseling van u en i, l i m u t - mos, slijm, modderachtige substantie op het water, Fidji l u m i met gewijzigden klinker, de oude klinker is bewaard in l u m u t -a- besmeren en i - l u m u -smeersel, (V. G. V. 52), de wortel is l u t, waarvan Jav. Mal. p u l u t - plantenlijm, B.M. p a j o i p u l u t - kleefrijst, Ibg. f u l u t - klevende honing. Dezelfde afleiding in Khmer l e m u a t - kleverig, glibberig [2]).

Soend. r u m ö h - beslagen, wortel r ö h, waarvan met vokaalsplitsing r ö ö h - dampig, dof. — Soend. k u m u r - slijmerig afzetsel, wortel k u r, waarin de beteekenis „raspen, afschrapen" ligt, cf. k u k u r - raspen, t j u k u r - scheren.

Jav. t j u m l ĕ s - heerlijk frisch, de wortel t j l ĕ s is in dezelfde beteekenis in gebruik, hij is de versterkte vorm van t j ĕ s - dadelijk frisch. — Jav. k u m a t - weer een aanval krijgen, v. een of ander, in den wortel k a t ligt de beteekenis „van iets op- of afgaande", cf. a n g k a t - optillen, p a n g k a t - rang, Soend. t j ĕ n g k a t - zich oprichten, k a k a t - opbreken, openbreken.

Jav. k u m ĕ d - vrekkig, wortel k ĕ d, waarvan k ĕ k ĕ d - schriel. Van verwanten wortel k u d: k u k u d - bijeengepakt, Soend. met de vingers of met de hand iets naar zich toe halen, inhalig zijn, de

---

[1]) Over reduplicatie van wortels wordt in het volgende hoofdstuk gesproken.

[2]) P. W. Schmidt, Die Mon-Khmer Völker, blz. 143 — Brunswijk 1906.

beteekenis van den wortel is „tegen iets aan, contact hebbende", cf. Soend. kĕkĕd - iets ergens op doen steunen, keked - kromgetrokken, v. vingers door rheumatiek, wangkid - grens, tangkod - zich vastklemmen, kokod - hand (grof), B.M. gakod - binden. — Jav. dumuk - tot aan, in den wortel ligt de beteekenis: tref, een tref, cf. Jav. anduk - treffen, willen treffen, Soend. tjunduk - aankomen.

Jav. gumĕr - luidruchtig, luidruchtigheid, wortel gĕr, gezegd van luid gelach, Soend. u.b. van surak - juichen enz., in het algemeen een inzettend gedruisch aangevende, dus voor woorden als: vallen van den regen, spelen van een orkest. — Jav. djumog - neer-, terechtkomen, wortel djog, nog in gebruik in den zin van „ergens gekomen, beland", vgl. andjog - uitkomen op.

Mal. lumas - besmeerd, in den wortel las ligt de beteekenis „een smeer, een veeg over iets", cf. Soend. pulas - insmeren, besmeren, witten. — Mal. lumur - besmeerd, de wortel lur heeft ongeveer dezelfde beteekenis als las, cf. Soend. balur - insmeren.

Jav. sumeh - vriendelijk, minzaam, v. iemands uitdrukking van gelaat, wortel is seh, waarvan njeh, Soend. u.b. vóór: imut - glimlachen, söri - lachen.

Jav. lumung - sierlijk gebogen, de wortel lung is nog in gebruik, beteekent „rank".

Day. sumap - in waterdamp gekookt [gestoomd], wortel sap. Vgl. Soend. asöpan, het kegelvormig mandje waarin de rijst gaargestoomd wordt, wortel söp, waarvan sösöp - opzuigen, Jav. sĕsĕp - in-, uitgezogen, geabsorbeerd, gezoogd, de beteekenis „geborgen, verborgen in, tusschen", is verder afgeweken, Soend. zuigen, inzuigen, rooken, Mal. isap - zuigen, in-, opzuigen. De benaming sumap ziet dus op het opnemen van stoom door de rijst.

kuman - eten, wortel kan.

Fidji lumilumisa - glimmend, blinkend, gepolijst, gw. lumi(s) van wortel lis, aanwezig in Day. lalisĕn, malisĕn, balisĕn - glad, glimmend (V. G. V. 52), Soend. gölis - schoon v. gelaat, v. vrouwen.

Mlg. šumu, in: šumundr̊ara - borsten van een jonge dochter (Ferrand, Phonétique comparée du malais et des dialectes malgaches p. 67. — Parijs 1909), wortel su, waarvan susu, Austron. - borsten.

Tag. lumó - zwakkeling, van een wortel lo (lu) waarvan ook Tag. luno - onrijp, zacht, week.

Voorbeelden van infigeering van -in- in wortels:

Jav. djinĕm - stil en teruggetrokken; de wortel djĕm houd ik voor een variant van djĕp (evenals kĕm van kĕp, wisseling van tenuis en homonyme nasaal als slotconsonant), Soend. u.b. vóór woorden die „zwijgen, stil zijn" beteekenen.

linĕd - aangevloeid slib, in den wortel lĕd ligt de beteekenis „door iets anders meegevoerd, bij iets anders aangewassen", cf. walĕd - aanslibbing, aangeslibd. Van verwanten wortel: linud - vergezeld van (d.w.z. in zijn gevolg), Oud-Jav. meegesleept, ĕlud is thans gw. van „volgen, achtervolgen", cf. kĕlud - veger, lulud - meegevend, gulud - aangeaard. Vgl. nog met variant: palid - door den stroom meegevoerd.

rineh - kalm, het niet druk hebben, wortel reh - wijze waarop iets [naar behooren] geschiedt, sareh - bedaard, rustig.

ṭinik ṭinik - popperig klein, wortel ṭik van kloppen, tikken, ook v. droppelen, stippen gezegd, saṭiṭik - een weinig, Soend. saötik - *idem*, lötik - klein.

minuk-minuk - goed doorvoed, zwaar, de wortel is muk, zelf genasaleerde wortel van puk[1]), cf. Mal. gĕmuk = gĕpuk - dik, vet.

Soend. linu - snerpend van pijn, de wortel lu (een andere dan boven) is aanwezig in Mal. ngĕlu - een drukkend gevoel op het hoofd hebben, Jav. *idem* - hoofdpijn hebben, Mak. ngallo - *idem*, Tag. ngalo - pijn over het geheele lichaam en in de botten van vermoeienis, Pamp. mangalo - *idem*.

Tag. linis - blinken, glad zijn, van den wortel lis, zie boven.

Day. linus - kaal, glad, cf. Jav. lulus - bestendig, voorspoedig gedijen, Soend. onbelemmerd.

Tag. linaw - helderheid, transparantheid, klaarheid o.a. van een watervlak (algemeen Filippijnsch), de wortel is law (lau), waarvan Tag. ilaw - licht, schijnsel, Mal. hilau - terugkaatsing of flikkering van het licht op het water, op regendruppels enz., Mal. kilau - glans, weerkaatsing, Mal. bĕlau-bĕlau - flikkering voor de oogen, Mak. kilo - schitteren, Jav. ngilo - zich spiegelen, gw. ilo, F. iilo-ilo - spiegel.

Day. rinot - uit elkaar geplukt, in den wortel rot ligt de beteekenis „uit elkaar", cf. Soend. tjorot - spatten, porot - loslaten, sorot - straal, de variant rut is Soend. u.b. van ngising - schijten;

[1]) De genasaleerde wortels worden in hoofdstuk III behandeld.

sinat - versperd, verstopt, van wortel sat, cf. Soend. kĕsat - stroef op de tong, met varianten: sösöt - stroef, Soend. Mal. kusut - in de war.

katinik - een druppel, een weinig, is ka + tinik, van wortel tik, zie boven Jav. ṭinik ṭinik.

Day. tino - aangebrand, wortel is tung, tu, tun, Sang. tinung of tinun - gezoden, Soend. tutung - gezengd, aangebrand, zie V. G. V 84, Tag. luto - koken. — M. tō̃ - koken, Khm. ṭā̃ - verwarmen, koken, Bhn. tŏ.

Boeg. sining - alle, van sing, Soend. iedereen, Jav. degeen die.

Bat. Mand. binong - vol staande met water, wortel bong, cf. Jav., Mal. kĕmbung - opgezet, Mal. gĕmbung - *idem*, Soend. bĕngbĕng - op één hoogte blijven (water dat niet wegloopt), versterkte wortel blĕng, u.b. vóór baröh - opgezwollen.

Tb. rinĕp - dicht, v. planken welke nauwsluitend aan elkander gevoegd zijn, Soend. röp, u.b. v. pöröm - gesloten, v. d. oogen, paröm - gedoofd.

Bat. Mand. linom, als gw. beschouwd waarvan mangalinom - de oogen onder water openen, van wortel lĕm - het diepe, inwendig; Bat. Mand. linop - ondergedompeld, de wortel lĕp is gelijk aan lĕm.

Bat. Kar. pinĕt - dicht, v. weefsel, wortel pĕt, bet. „dicht", cf. Soend. pĕpĕt - goed dicht, Soend. Jav. rapĕt - goed aangesloten, Mal., Bat. Kar. rapat - *idem* en verdere varianten.

Voorbeelden van infigeering van -an- in wortels.

P. Schmidt merkt omtrent het infix -n- in de Austro-aziatische talen op dat het bij voorkeur voor de vorming van instrumentale substantieven en abstracta gebezigd wordt, dat het gebruik ook in de Austronesische talen voorkomt maar het infix hier vaker participia perfecta passiva vormt, wat ook in het Bahnar voorkomt en dat het in de meeste Austro-aziatisch talen van Vóór- en Achter-Indië adjectieven vormt (o.c. p. 43). Van een en ander volgen, wat de Austronesische talen betreft, hier enkele voorbeelden.

Jav., Mal., Day. panah - boog, pijl, schot, Tag. pána, Bis. paná - pijl en boog, daarmee schieten, Soend. pijl en boog, pijl, F. vana - schieten, Sam. fana - geweer, schieten enz., Mon pōh, pah - steenen werpen met een boog, Khmer pōḥ - werpen, slingeren, kaarden, Mon pnōh - de boog, Khmer phnōḥ - kaarde, Bahnar pönah, panah - met den boog schieten; Austron. panah drukt dus

het instrument waarmee geschoten wordt uit. De wortel pah is aanwezig in Indon. sumpah - eed, Tag. sumpa - vloek (De Indonesische eed is een vervloekingseed), Mal. pĕpah - met een lang voorwerp naar iets slaan. De verwante wortels pöh, puh komen voor in Soend. pöpöh = pupuh - slaan, pĕrang pupuh - strijd, tweegevecht, ook Jav., tjampuh - handgemeen, Tag. hipotik, stok v. e. blinde, ipo-ipo - wervelwind.

Indon. kanan - rechts, rechter-, letterlijk „waarmee gegeten wordt" (De Indonesiër eet met de rechterhand). De juistheid dezer verklaring wordt op aardige wijze bevestigd door het Tontemboan, in welke taal de reduplicatie instrumentalen vormt. Welnu, „rechts" is in het Tontemboan kakan.

In de volgende gevallen heeft de -an- afleiding de waarde van een verleden deelwoord. Er werd reeds opgemerkt (boven blz. 280) dat dit meebrengt dat het woord ook als naamwoord kan optreden. In het Jav. en steeds in het Mal. voegt men -an toe als het woord substantief is, in het Soendaasch behoeft dat niet zoo te zijn. Men zegt: lobana pĕlak kopi sajuta tangkal — het aantal koffieboomen dat aangeplant is geworden (verbaal gedacht) bedraagt één millioen, maar: pĕlak adjĕngan - uw aanplant (nominaal, statisch). Zoo is

Austron. tanam, tanĕm, gw. v. planten, in den grond zetten, begraven, Maori tanu - begraven, Mon tnā - plant, de wortel is tam, Stieng - planten, in den grond zetten, Khmer. tā̰ - *idem* (Schmidt o.c.p. 133). Voor O.Jav. tanĕm wordt in Juynboll's Woordenlijst opgegeven: „het planten, het geplant zijn", tanĕman - aanplanting, doch oorspronkelijk moet tanĕm zoowel „geplant", als „het geplante" beteekend hebben, gelijk met Soend. pĕlak nog het geval is.

Mal. tanak - rijst in water koken, Bat. Mand. door koking olie of vet bereiden, Tag. groene rijst roosten, Day. gesmoord (vleeschbereiding), Mal. lotak - week, slap, zacht, Bat. Mand. luntak - tot modder fijn trappen. Mak. tana' - smelten, tana' minja' - bezinksel v. klappermelk, Tb. tanak - bezinken, beklijven. Mogelijk van een wortel tak, doch onzeker daar de beteekenissen elkaar niet geheel dekken.

Bat. Toba, Mand. tano, Bat. Kar. tanĕh, Soend. tanöh - grond, aarde. Wortel is tĕh, töh, vgl. Bhn. teh, St. tĕh, Mn. ti, doch Khm. ṭij.

Austron. anak - kind, vóór een klinker is het infix prefix; ak is de oudste vorm van het pers. vnw. 1e pers. (deze Bijdragen dl. 98

blz. 249), a n a k beteekent dus letterlijk „als het zijne erkend, het als het zijne erkende"; dit komt overeen met d i a k u, zooals men thans zegt.

Day. s a n a n - aangezegd, verteld, wortel s a n, waarvan met infix - u m - s u m a n - *idem*: De passieve beteekenis van het laatste is vreemd.

Bat. Mand. l a n o m - goed ingedreven, v. e. spijker in het hout, in den wortel l ĕ m ligt de beteekenis „het diepe, inwendig".

Jav. w a n u h - gemeenzaam bekend, van een wortel w u h, waarvan w a w u ḥ - *idem*, en w ĕ r u h - kennen, weten; Jav. d j a n u r, zie onder n j i u r, blz. 343 v.v.

Mal. d a n a u - meer, watervlak, wortel d a u. Dit is de zelfde wortel als in Tag. l i n a u (boven blz. 293) en de beteekenis is in den grond dezelfde: door het licht aangedaan, helder, klaar, licht weerkaatsend. De klanken van de reeks *l* - *r* - *d* wisselen gemakkelijk, bv. Tag., Bis., Bkl., Ilk., Sulu l a n a w en d a n a w - meer, Mgd. l a n a w, Png. d a n a w, Pmp. d a n a o (d a n o), naast Mal. d a n a u staat het meer R a n a u in Palembang, Soend. d a n o - meer, plas, Jav. r a n u - bergmeer, Tont. r a n u - water, rivier, in deze taal is aan het begin van een woord *r* steeds de vervangster van *d* (Adriani, Spraakkunst blz. 35 v.v.). Cf. Tag. d u r â = l u r â - speeksel, Mal. l u d a h; Mal. d a h i - voorhoofd, Jav. r a h i - aangezicht, Jav. ḍ ĕ m ĕ n = r ĕ m ĕ n - behagen(subst.), in iets behagen vinden, enz.

Oudtijds zijn m- en -n- nog door andere klinkers voorafgegaan in wortels geinfigeerd, hiervan zijn enkele sporen overgebleven.

- a m - Jav. d j a m a k - algemeen, gemeenlijk, van wortel d j a k dat de beteekenis heeft „met den voet op den grond drukken", vandaar: „vaststaande, algemeen" van eenig gebruik, Mal. d j ĕ d j a k - trede, s ĕ d j a k, s ĕ n d j a k - sedert, sinds (van af het vaststaande moment, het moment van bekend worden), Soend. s ĕ d j a k - manier, Jav. d j ĕ d j a k - den voet zetten op. Met infix - i n - van den zelfden wortel: Mal. Jav. d j i n a k - tam (getemd).

Austron. d a m a r - hars, licht, Khmer ǵ a r, hars, Bahnar ǵ a r - boomsap, Stieng g á r̀ - hars, boomsap.

Jav. l a m u k - waas, wazig, O.-Jav. bedekt, als de maan door een dunne wolk, wortel is l u k, waarin de beteekenis ligt van „licht bedekken"; met denzelfden wortel: Jav. b ĕ l u k - damp, nevel (die iets bedekt), g ĕ l u k - damp, walm, k ĕ l u k - damp, rook (v. tabak enz.), Soend. b u l u k a n - beschimmeld, Soend. l u l u k - slik op den bodem,

v. e. vijver, v. e. put, Bat. Mand. zwam op den stam van de suikerpalm, afgeschrapt als tondel gebruikt, Bat. Karo *idem,* Day. s a m - p u l o k - damp, uitwaseming.

Jav. d a m a n g - iets goed begrepen hebben, O.-Jav. ḍ a n g - doorzichtig.

Jav. l a m o n g - ijlhoofdig, wortel l o n g, B.M. b u ḷ o n g - bedwelmen; met varianten: Jav. k i l u n g - zich onwetend houden, Soend. l i n g l u n g - vergeetachtig, Jav., Soend. l ĕ n g l ĕ n g - verbijsterd van zinnen, l ĕ n g is Soend. u.b. vóór: in zwijm vallen enz.

-i m - Jav. d j i m r a h - algemeen gebruikelijk, wortel is d j r a h, waarvan a n d j r a h - overal verspreid, Soend. s a w a h k ö r a n d j r a h - er wordt allerwege op de sawahs geoogst (als de oogst in vollen gang is).

Tag., Bis. l i m o t - vergeetachtigheid, Ilk. l i m e d - in het geheim, occult, Bkl. l i m o d - in het geheim eten, Pmp. a l i m i t - iets in het geheim gezegd of gedaan, l i m i d = Bkl. l i m o d. De wortels l - (vocaal) - t(d) zijn verwant maar niet gelijk wat den klinker betreft, t en d kunnen als slotconsonant wisselen. Cf. Soend. l a t, u.b. vóór: vergeten, zich niet herinneren, verdwenen.

-ĕ m - Mal. k ĕ m a s - gepakt in iets, klaar voor iets, eig. in ingepakten staat, voor wortel k a s, zie boven blz. 285.

Mal. k ĕ m a m - in den gesloten mond houden, de wortel k ĕ m = k ĕ p (V. G. V 40), cf. Mal. b u n g k a m - tijdelijk van de spraak beroofd, Soend. b u n g k ĕ m - muilbanden, Jav. iemand den mond dicht houden.

Jav. k ĕ m i t - dienst als nachtwacht verrichten ten huize v. e. aanzienlijke, de wortel k i t beteekent „dicht bij elkaar, aan elkaar verbonden", evenals de vele varianten, cf. Soend. r a k i t - aangebonden. Mal. i k u t - volgen, Soend. d ö k ö t - nabij, Jav. l e n g k e t - vlak tegen elkaar vast zitten, enz. De oorspronkelijke beteekenis van k ĕ - m i t is dus: een persoon die zich in de nabijheid van een ander ophoudt, als volgeling, ter bewaking.

-ĕ n - Mal. s ĕ n a k - benauwd door ophooping van stoffen, wortel s a k of s ĕ k, Jav. s ĕ s a k en s ĕ s ĕ k - te nauw, klemmen, Soend. s ĕ s ĕ k - beklemd, benauwd, cf. Mal. m a n g a s a k - verdringen, Tb. s u m ĕ k s ĕ k - dicht aan elkander.

Jav. Mal. t ĕ n u n - weven, wortel is t u n, waarvan Soend. u n t u n - vlecht, Cf. Khm. p a n ṭ ā ń - vlechten, Bhn. t ā ń - weven, vlechten, St. t a ń - weven. Er is een wortel t u n, waarin de beteekenis „laten zakken, neerlaten" ligt (V. G. IV 317), het is echter de vraag of

dat dezelfde wortel is. Men kan eerder aan t u n, wortel v. geleiden denken.

Jav. ĕ n ĕ s - verdriet hebben, wortel ĕ s waarvan O.-Jav. n g ĕ s - n g ĕ s - neerslachtig zijn.

Tont p ĕ n ĕ s - stil, zwijgend, p ĕ s is Soend. u.b. vóór: d i p a r ö - m a n - gedoofd, p ĕ p ĕ s - dooven.

Tb. p ĕ n ĕ t, Tag. p i n i d - toe doen, de deur dichtmaken, Bis. p o n o d = „barra"; in den wortel p ĕ t, p ĕ d ligt de beteekenis „dicht aansluitend", cf. Jav. r a p ĕ t - dichtgesloten, enz.

Tb. l ĕ n a s - rein, van den wortel l a s - op, weg, zie nog beneden onder - u n -.

Jav. d j ĕ n ĕ n g - stand, het staan; de wortel beteekent „recht staand, recht omhoog", Soend. l ĕ n d j ĕ n g - recht naar de hoogte.

- u n - Jav., Soend. l u n a s - voldaan, afbetaald, van den reeds genoemden wortel l a s - op, weg, voorkomende in Jav. t ĕ l a s - op, voorts in het Soend. u.b. vóór: d i b a l u r - ergens mede besmeerd, d.i u l a s a n - besmeerd, gewit, geverfd zóó dat het voorwerp ermee bedekt is, de beteekenis van u l a s is dus eigenlijk „het oorspronkelijk aanzien wegmaken, afdekken". Varianten zijn: l ĕ s, Soend. u.b. van: „weg, verdwenen, bewusteloos, overleden"; l o s, Soend. u.b. van: „heengaan, maken dat men wegkomt, overleden.

Van denzelfden wortel met infix - ĕ n -: Soend. l ĕ n a s - niet zijn, weg zijn; met infix - a n - l a n a s - wormpje dat meel uit de knol van aardvruchten eet, d.i. waardoor zij lens worden.

Austron. t u n u - branden, wortel t u - gezengd, aangebrand (V. G. V 84).

Soend. t u n u n - aan een draad rijgen, van een anderen wortel t u n waarin de beteekenis „geleiden, tot leiddraad strekken" ligt, cf. t u n g t u n - geleiden.

Tb. k u n u t - iets vast grijpen, aan het haar trekken, de wortel is k u t dat evenals de nevenvormen „aan elkaar verbonden, dicht bij elkaar" beteekent.

Mal. enz. b u n u h - dooden, Boeg. w u n u; in b u h (w u h) ligt de beteekenis „vallen" (V. G. V 75, 78), de letterlijke beteekenis is dus „geveld".

Tag., Bis. p u n ò - een volkshoofd, Png. p u n o - oudtijds hoofd van een groep, van p o = Austron. p u, m p u, heer, baas, meester.

Tag. l u n o, zie boven bij l u m o.

- o n -. Jav. o n a r - overal verspreid, misschien staat dit voor

w o n a r daar w wel meer afvalt, de wortel zou dan wa r zijn waarvan u w a r - algemeen bekend maken.

Deze versteende infixen zijn op de zelfde wijze als de nog gebruikelijke -u m-, -i n-, -a n, ingevoegd en vertoonen ook hetzelfde karakter. Op dezelfde wijze als door middel dier laatste infixen afleidingen van grondwoorden worden gemaakt, hebben allen gediend om afleidingen van wortels te maken, nu als zelfstandige grondwoorden, een enkel maal als grondwoord in engeren zin, d.w.z. een nader affix behoevende, in gebruik.

Andere infixen zijn *r* en *l*. Beider waarde is een meervoud, intensief of frequentatief te vormen, samen te vatten onder den naam „sterke vorm". De invoeging geschiedt, als bij *m* en *n*, tusschen de beginconsonant en volgenden klinker van het grondwoord. Er is geen onderscheid in het gebruik van beide infixen, zij zijn gelijkwaardig en treden wel in elkaars plaats: Jav. b l o n g s o n g = b r o n g s o n g - overtrek, vlechtwerk ter bescherming. De enkele consonant kan alleen ingevoegd worden in talen die geen bezwaar maken tegen het uitspreken van twee opvolgende consonanten (nasalen daargelaten) waarvan de tweede een vloeiletter is, met name in het Javaansch. Elders wordt tusschen beginconsonant en *r* of *l* een scheidklinker ingeschoven. De normale klank is *a* maar andere klinkers komen veelvuldig voor, somtijds van volgende klinkers volgens bepaalde regels afhankelijk, somtijds is geen regel aan te geven. In allen gevalle heeft de klinkerwisseling alleen fonetische beteekenis, men kan dus stellen: -r- = -a r- = -ĕ r- enz., evenzoo: -r- = -l-, -a r- = -a l- enz.

In het Soendaasch is -a r-, -a l-, altijd met den klinker *a*, levend meervoudprefix. 't Gebruik is zeer vrij, 't formatief kan bij alle woordsoorten ingevoegd worden: b u d a k, b a r u d a k - knapen, t i-h ö l a - t i h a r ö l a - vooraan (velen), d i d i j ö, d i d a r i j ö - alhier (van velen). Een aldus meervoudig gemaakt werkwoord kan op een meervoud van subject, van object en van handeling zien, of een combinatie van dezen, m a r ö l i, van m ö l i - koopen, kan dus bedoelen, al naar het zinsverband is: velen koopen, iemand koopt vele zaken, er wordt herhaaldelijk gekocht. Zoo ook bij eigenschapswoorden: i n g g i s - beangst, a r i n g g i s - velen zijn beangst, iemand heeft vele angsten. In bepaalde gevallen, in het bizonder wanneer het grondwoord op -r uitgaat of met l- aanvangt, luidt het infix -a l-: m a l a j a r, van m a j a r - betalen, k a p a l a s a r - (wij gaan) naar de pasar, l a l ö m p a n g, van l ö m p a n g - gaan.

Het Dajaksch kent een prefix bara - dat nadrukkelijker is dan ba: babalik - een weinig omgekeerd, barabalik - gansch omgekeerd, aku barahuma - ik heb een huis, zelden aku bahuma, in andere gevallen weer gebruikt men ba- en bara- door elkaar (Hardeland, Spraakkunst blz. 29 v.v.). Bara- bevat geen infix -ar-, het is een dubbelprefix, bestaande uit ba- + ra-, ra- is de meervoudsvormer als prefix. Zooals bekend komt dit ra- over het gansche Austronesische taalgebied als meervoud resp. honorifiek prefix voor. In het Soendaasch vormt het het meervoud van umpak basa: bul vóór: (aankomen), rabul *idem,* v. velen.

Voor het overige maakt *r, l,* c.q. *-ar-, -al-,* enz. van de woorden waarin het voorkomt een vast bestanddeel uit, dat niet, als de genoemde Soendasche meervoudsvorm, naar willekeur kan ingevoegd en weggelaten worden. Met dat al is het gevoel voor het emphatische van den geinfigeerden vorm in meerdere of mindere mate behouden, wat hierin uitkomt dat de sterke vorm somtijds als krachtiger dan de niet-sterke daarnaast in gebruik is. Men zou zulke sterke vormen secundaire grondwoorden kunnen noemen, als men wist dat de sterke vorm van den niet-sterken was afgeleid, dat is meestal onbewijsbaar en behoeft zelfs in het geheel niet het geval te zijn geweest, hij kan als zoodanig uit den wortel zijn ontstaan. (Vgl. hiervoor het in „De Soendasche umpak basa", dl. 102 dezer Bijdragen, opgemerkte). Voorbeelden: Soend. gereleng en gareleng - rollen, geleng - omdraaien intr., rijden over, draaien om; wanneer het eigenlijke gw. in beide syllaben den zelfden klinker heeft, wordt die van het infix in deze taal gewoonlijk daaraan geassimileerd, doch *a* blijft ook wel behouden; piringkil - krinkelen, *pingkil komt niet voor. — In Javaansche geschriften is de sterke vorm wel drielettergrepig, de vocaal van het infix is dan gewoonlijk *a* of, verdoft, *ĕ*, de gesproken taal volstaat, als gezegd, met de enkele consonant, maar een breedere uitspraak met *ĕ* komt toch ook voor. Het Wb. is in dit opzicht willekeurig, geeft tĕrantjang naast trantjang - doorzichtig, tarintjing naast trintjing - vlug en los, v. beweging, naast talutuh geen tlutuh - voortgevloeid. Pigeaud geeft doorloopend den vorm met enkel de consonant. Naast gombol staat garombol (in poëzie) -struikgewas = grumbul waarnaast *gumbul ontbreekt. Tjangap - de gaping van een open muil, is onderscheiden van tjlangap - wijde mond v. e. put of grot, opening, breedte tusschen de oevers, breedte tusschen de boorden v. e. prauw, kanaal of uitwatering uit een rivier naar zee; tjloreng - gestreept als een tijger,

tjoreng - vuile vlek, Mal. tjuring - streep; djroṇḍil is bepaaldelijk frequentatief van djoṇḍil - het achterste in de hoogte gooien. Overigens valt te rekenen met de mogelijkheid dat de quasi-niet-sterke vorm slechts een verzwakte uitspraak van den sterken is, men zegt ook pijaji voor prijaji, Panaraga voor Pranaraga enz. - Het Maleisch heeft steeds -ĕr- of -ĕl-: gĕlakak - schateren, vgl. Soend. tjakakak; gĕlĕtar - bibberen, sidderen = gĕtar - sidderen, beven, daveren, Jav. gĕtĕr - beven, de pĕpĕt van het infix is hier oorspronkelijk; gĕligit wordt als herhaling van gigit - bijten, opgegeven, schijnt dus als frequentatief in gebruik; kĕrosok - ritselen, schuifelen, Soend. korosok, eenige vorm. De *ĕ* is in de beide laatste gevallen uit a of den homonymen klinker verdoft. Het Dajaksch heeft -ar-: garisik ritselen, *gisik ontbreekt, garagap - geraas maken, *gagap ontbreekt. — Het Tontemboan heeft -ar-, -al-, ook met anderen klinker: ke'ke' - lachen, kale'ke' - freq.; kale'kew (Tons. kalĕwkĕw) - spartelen, *ke'kew ontbreekt; kĕlisit = kulisit - gekruld, v. bladeren, groenten, geen grondwoord; kĕrĕsĕm - scherp, zuur, geen grondwoord, wortel is sĕm. — In het Tagalog zijn -ar- en -al- samengevallen in -al-, andere Filippijnsche talen kennen beiden.

Voorbeelden: Tag. galagad - de armen bewegen, grondwoord ontbreekt, er is een wortel gar waarin de beteekenis „los staan, met ruimte" ligt, b.v. Soend. lugar - losgaan, b.v. het haar, Mal. legar - ruimte om zich te kunnen verroeren, Tont. gogar, ogar - losmaken. Cf. Soend. logor - los zittend (spijker in een gat, kleeding), Jav. lagur - uitvallen, v. bloembladeren; Tag. halakhak - in lachen uitbarsten, grondwoord ontbreekt; Png. Pmp. galakgák, Ilk. garakgák - luid gelach; Tag. palakpák, Bis. Hil., Bkl. palakpak - applaus, Bis. Sam. Ley. parakpak - *idem,* is van een wortel pak, Soend. u.b. vóór: uitbarsten v. e. geluid; een enkel maal komt -ag- voor: Tag. sagitsit - geraas, door braden gemaakt, Mal. tjitjit - piepen, v. muizen, v. iets dat brandt.

De klanken *r* en *l* worden nog op andere wijze als infixen aangewend, thans als twee onderscheiden klanken, in dier voege dat bv. -ar- of -al-, in een zelfde grondwoord ingevoegd, verschillende woorden vormen.

Een wijziging der beteekenis van het grondwoord in bepaalde richting is niet aan te geven, men kan slechts zeggen dat de afleiding van het grondwoord afwijkt en dit is dan nog alleen mogelijk als de be-

teekenis van het laatste bekend is. Immers, het woord zonder infix ontbreekt veelal. Verder komt het ook voor dat de beteekenissen van grondwoord en geinfigeerden vorm niet verschillen.

Bestaat er een sterke vorm van een grondwoord, dan kan het zijn dat hij niet alleen het begrip van het grondwoord op intensieve wijze of als frequentatief vertolkt, maar tevens in de toepassing van beide woorden, bv. wat betreft de voorwerpen waarvan zij gebezigd worden, in het spraakgebruik verschil wordt gemaakt. De grens met beteekeniswijzigend - a r - of - a l - is dan niet altijd meer te trekken. Zoo is van Soend. g ĕ n d ĕ n g - pruttelen, grommen, het frequentatief g ĕ - l ĕ n d ĕ n g, doch g ĕ r ĕ n d ĕ n g, kennelijk hetzelfde, is „doffe klank, geluid van spreken in een aangrenzend vertrek; Soend. g i l a p is „blinken", g u r i l a p - licht van zich geven, enz.

Hier volgen thans eenige voorbeelden van door infigeering van *r* en *l*, al dan niet door een vocaal voorafgegaan, gevormde nieuwe woorden. 't Aantal is onbeperkt.

Jav. p l a t j ĕ k - (rij)paaltjes (op akker om plantwijdte aan te geven) P, p a t j ĕ k - stok, penwortel; p l a t u k - specht, p a t u k - pikken; p l u p u h - platgeslagen bamboe, p u p u h - gebeuk, gevecht; s l a m p a r - touw met voetlussen, gebruikt bij het beklimmen v. boomen, s a m p a r - met den voet raken door er snel bij langs te strijken; s l a - r a k - sluitboom, *s a r a k ontbr.; Soend. d j a r i d j i - ringvinger, Jav. d j r i d j i, Mal. d j a r i, Tag. d a l i r i ' - vinger, het Maleisch is gevormd van den wortel d j i met infix - a r -, Soend. Jav. Tag. met infix van den herhaalden wortel, het infix is in het Tag. steeds - a l -; Soend. k a r ĕ m b ĕ n g - cylindervormige rijst - (l. padi-) schuur, Gaj. k ĕ b ö n - bergplaats voor padi, bestaande uit een ronde omwanding van boomschors of gevlochten bamboe, staande op een bodem van gevlochten bamboe en van boven gesloten met een deksel, eveneens van gevlochten bamboe, een of meer zijn geplaatst in een, in den regel, op palen gebouwd huisje. In Atjeh hebben deze, aldaar k ö p ō ' geheeten bewaarplaatsen een deksel en een bodem van hout, Bat. Kar. k ĕ b ĕ n[1]), Soend. *k ĕ m b ĕ n g ontbr., doch vgl. k ĕ m -

[1]) Afbeeldingen van zulke bewaarplaatsen in Madjapait, staande op gemetselde voetstukken, in: Galestin, Houtbouw op Oost-Javaansche tempelreliefs, blz. 181, 182. — 's-Gravenhage 1936. Hier staan zij niet onder afdaken, maar elk heeft een eigen dak. — Open, buikige manden van zeer groote afmetingen, waarin padi bewaard wordt, in principe gelijk aan deze bewaarplaatsen buitenshuis, kan men op Java hier en daar in de huizen aantreffen, zij heeten k r ĕ m b ĕ n g ! Ook Jav. l u m b u n g beteekent zoowel een padischuur als wijde, hooge cylinder v. vlechtwerk, bewaarplaats v. padi binnenshuis.

b u n g opgezet, gezwollen en K.B.Wb. s.v. k ĕ m b ĕ n g, zie boven blz. 294 s.v. b i n o n g; Soend. g a l a b a g - zonnehoed van breede bamboereepen, Jav. g a b a g - zeer grof bamboevlechtwerk; Jav. d l u r u n g, Soend. d a l u r u n g en d a r u r u n g - vloerligger, Jav. d u r u n g is een ander woord; Soend. s a l ĕ m p a j - neusdoek, zweetdoek (eig. doekje dat men over den schouder draagt), s a m p a j - hangen over; Soend. b ĕ l ĕ n i n g - zeer schoon (erf), Soend. Jav. b ĕ n i n g - helder, zuiver; Mal. b ĕ l a k a n g - achterzijde, achterste deel rug, *b a k a n g ontbreekt, doch vlg. b o k o n g - achterste voren gekeerd, Jav. achterste (billen), Soend. iets zoo achter zich houden dat het niet gezien wordt b o b o k o n g - stuit. Mak. b o k o, Boeg. b o k o ' - achterdeel, hetgeen achter iemand is; Mal. d j ĕ r a i t - zich aan iets vasthechten, d j a (h) i t - naaien; Mal. b ĕ l a l a n g - sprinkhaan, Jav. w a l a n g; Mal. g ĕ l e b e r - omgekruld neerhangen, Soend. g e b e r - lel, v. e. haan; Jav. halskwab (rund); Mal. p ĕ r ĕ k a t - lijm, cement, p ĕ k a t - dik, v. vloeistoffen, in den wortel k ĕ t ligt de beteekenis „aaneen". Day. s a l a m p a i - over den schouder of om den hals gedragen doek, *s a m p a i ontbr., Mal. s a m p a i - hangen op, over = Soend., Day. s a m p a j; b a l a d a u - kleine, tweesnijdende dolk, vgl. m a n d a u - zwaard; g a r i g i r - horizontale balken of latten aan de wanden v. e. huis, Soend. g i g i r - zijde; Day. k a r a i t, k r a i t - ergens mee vervlochten, ergens in verwikkeld, meegedaan hebben, Mal., Soend. k a i t - haak; Day. b a r u n t o n g - afgebroken, Jav. b u n t u n g - *idem*; Day. s a l i s i h - verkeerd, Jav. s i s i h - ernaast.

Wanneer het infix woordvormend optreedt, niet als meervoud, schijnt het in het Dayaksch steeds breed te worden uitgesproken: - a l -, - a r -.

Tont. k ĕ r ĕ s u t - de naar boven uitpuilende rimpel op het lichaam, ontstaan door stevig binden, Ts. k ĕ s u t - de pit uit een vrucht, de etter uit een wond drukken; k o l o w i t, Ts. k a l a w i t - werpspies met tanden met weerhaken, k o w i t, Ts. k o i t - bamboe, gebruikt bij godsd. feesten om er water in te doen, aldus genoemd omdat het open einde schuins is afgesneden; k u r a ' i s - totaal gebrek hebben aan iets zoodat het als het ware geheel is weggevaagd, k a ' i s - vegen, openkappen; k ĕ ' k ĕ s - vleesch enz. in blad gewikkeld, goed stijf met een touw omwonden, k a l ĕ ' k ĕ s - soort tor, naam gegeven naar de gele strepen die rondom haar lichaam loopen en waarmede het dier als omwonden is; w a r u ' m b u ' - wond in het oor, w u ' m b u ' - een klein gat. K o l o w i t, k u r a ' i s, k a l ĕ ' k ĕ s kan men ook als

sterke vormen opvatten; Ibg. k u r a m a j - vingers, Bis. Hil. k a m a j - hand, Iwt. vingers, Bis., Bkl. iemand roepen door met de hand te wuiven. Wortel is p a j, genasaleerd, m a j. Iwt. p a j p a j - iemand roepen door met de hand te wuiven, Soend. g u p a j - *idem* door met de hand te wenken, Tag. p a j p a j - waaien, Tag. k a p a j - de hand bewegen, enz.; k a l a b a w - buffel, Jav. k ĕ b o, Mal. k ĕ r b a u, Bat. Kar. k ĕ r b o, Tag. k a b a w - spieren (nervio) v. d. buffel; k a l i w a' - linkerhand, Jav. k i w a - links, linker. Het infix beteekent niet altijd verandering: Tag. k a l a w i t = k a w i t - haak, Tb. k a i t - haak en vgl. boven Day. k a r a i t, Bis. Sam. Ley., Mgd. k a w i t = k a h i t - haak, Bkl. k a w i t - haak doch k a l a w i t - harpoen; Tag. s a l i p s i p - iets tusschen huid en vleesch plaatsen, s i p - s i p - zuigen, in den wortel s i p en nevenvormen ligt de beteekenis „binnengaan, in iets gaan"; Tag. d a l a g a - jonge vrouw, Bis. Sam. Ley., Bkl. d a r a g a Mal. d a r a - maagd, Jav. ḍ a r a - halfvolwassen, Soend. d a r a - vrouw die haar eerste kind heeft, ook v. dieren; Tag. p a l a k o l - bijl, *p a k o l ontbr., in den wortel k o l, k u l ligt de bet. „slaan op iets zóó dat geraas gemaakt wordt", Soend. t a k o l - met een voorwerp slaan, bv. op een slaginstrument, Jav. k u l k u l - seinblok.

Evenals dat bij de infixen *m* en *n* het geval was, komen *r* en *l* ook in wortels geinfigeerd voor. Voor wat het maken van sterke vormen van wortels betreft, kan op de Soendasche umpak basa gewezen worden. Het infix bestaat uit de enkele consonant en *r* en *l* zijn gelijkwaardig. In het artikel over de Soendasche umpak basa waarheen verder wordt verwezen (deel 102 dezer Bijdragen blz. 81 v.v.) is reeds opgemerkt dat er tusschen gewonen en sterken vorm nauwelijks verschil is. Dit laat zich begrijpen daar het aanwenden van umpak basa op zichzelf reeds een emphatische wijze van zich uit te drukken is.

Het invoegen van r en l in *wortels* tot vorming van nieuwe woorden komt eveneens en op zeer uitgebreide schaal voor. In dit geval is het infix steeds vocaal + *r*, vocaal + *l* en zijn *l* en *r* niet gelijk te stellen. Een verschil met grondwoorden is dat de keuze van klinker tot de beteekenis bijdraagt. 't Is dus niet zoo dat de eene taal bv. - a l - infigeert en een andere in hetzelfde geval - ĕ l - en in eenzelfde taal heeft - a l - een andere uitwerking dan - ĕ l -, dan - u l - enz.

Voorbeelden:

Javaansch d j a l u k - om iets vragen, is wortel d j u k met infix -a l-, a n d j u k - borgen; b ĕ l a k (ĕ n) - kloven hebben, in huid v. hand of voet, wortel b a k, b a b a k - rauw, ontveld, doorgereden, b u b a k - den grond omwoelen, r o m b a k, r u m b a k - verbroken, b ĕ b a k - tot gruis stampen, in den wortel b a k ligt de beteekenis „uit elkaar gaan" (er is meer dan één wortel b a k); g i r a s - schuw, wild, g a g a s - zeer ontroerd, door een gedachte gekweld, Soend. zeer bewogen, i n g g i s - beangst, in de wortels g a s, g i s ligt de beteekenis van „bewogen, getroffen, van het gemoed"; t u r u t - volgend, t u t - volgend, O.-Jav. t ū t, de omgekeerde ontwikkeling, van t u r u t tot t u t komt mij onaannemelijk voor: t j u l a t - voortspringen, Soend. l u n t j a t - springen, b u t j a t - doorbreken, uiteenbarsten), Jav. p ĕ - t j ȧ t - afgescheiden worden v. iets dat aan iets anders verbonden en ermee vereenigd was, losgemaakt uit verband, in den wortel t j a t ligt de bet. „zich losmaken, v. iets wegspringen"; k u r ĕ b - holle onderzijde, k ĕ k ĕ b - los, bol deksel op rijststoommand, t a n g k ĕ b - overslaande klep, in den wortel ligt de beteekenis „afdekkend met bolle zijde onder". Verwant is k u b: Filipp. k u l o b - onderste boven, T a - n g k u b a n p a r a h u - de bekende berg die er als een omgekeerde prauw uitziet. Variant is k ĕ m: t ĕ k ĕ m - toegesloten hand.

Soend. d j a r a h - in het wild loopende (buffels), r a n d j a h - v. dieren, in een aanplant komen en daar schade aanrichten, d j a d j a h - de ronde doen, Mal. m ĕ n d j a r a h i - plunderen, rooven in den oorlog, wortel d j a h; d j i r ĕ t - strik v. touw om dieren te vangen, afleidingen van d j ĕ t ontbreken in het Soend., Mal. d j ĕ r a t - strik, strop; vgl. van wortel d j o t: k o d j o t - zich verstrikken en tuimelen, g ĕ n d j o t - een snellen ruk aan iets doen, ĕ n d j o t - snelle beweging vóór- en achterwaarts verrichten, u.b. n j o d, van trekken a. e. sigaar gezegd; d j o l o r - lang uitgestrekt liggen, l o n d j o r - uitgestrekt liggen, met verwante wortels: s a n g h u n d j a r - zitten met uitgestrekte beenen, b a d j ĕ r - boonestaak, tuinstok, l ö n d j ö r - lang en recht, u d j u r - in het lang, in alle wortels ligt de beteekenis van iets dat een zekere strekking heeft, hierbij sluiten aan: Mal. d j ĕ l a r (wortel d j ĕ r) - uitgestrekt liggen, b.v. een slang, d j u l u r - recht vooruit steken; g ĕ r u n g - grommen, kreunen, stenen, h a r ĕ g u n g, sterke vorm van h ĕ g u n g - stenen, d ĕ g u n g - hangende gamĕlan, g u n g, u.b. (slaat de gong). Nevenvormen zijn h a r ĕ g ĕ m, g ĕ r ĕ m, wortel g ĕ m. Cf: Tb. t u n g g o g o n g - suizen, gonzen, fluiten, Soend. g ò n g g o n g - blaffen, g o o n g (met vocaal splitsing) - een gong.

Maleisch b i l a s - afspoelen, uitspoelen, de wortel is b a s - eraf, weg, b a b a s - afgedreven, verstrooid, b e b a s - vrij, onbelemmerd, Jav. b i b a s - op, k ĕ b a s - afslaan v. stof of vuil der kleederen; d j a l i r - vloeien, vooral v. gesmolten metaal, Jav. d j i r - smelten door hitte of vuur, b a n d j i r - hoogwater; g a l i r - los zittend, goed glijdend, wortel is g i r, waarvan geen andere afleidingen bekend zijn, wel van nevenwortels: l e g a r - ruimte om zich te kunnen verroeren, Soend. l o g o r - los zittend, u n g g ĕ r - los staan (tand, boom enz.), de beteekenis van den wortel is „los staan, met ruimte"; zie verder boven blz. 301 bij Tag. s.v. g a l a g a d; k u r u n g - kooi, wortel is k u n g: b ĕ n g k u n g - omgebogen, Jav. b a k u n g k u n g - tijgerval, k u n g - k u n g - gevangen houden, Soend. d j u n g k u n g - gebukt, d j u k u n g - een vaartuig (naar oploopenden voor- en achtersteven), B.M. (i) - t e n g k o n g - boogsgewijze gemaakt, Tag. l u k ó n g - concaaf, een variant van den zelfden wortel is k u k, dit komt meer voor, tenuis of muta en homonyme nasaal wisselen als slotconsonant van wortels (boven, Jav. s.v. k u r ĕ b, k ĕ b = k ĕ m), Mal. k u k - juk voor lastdieren, Soend. k u u k (met vocaalsplitsing) - engerling, k u k k u k (Wb. k u k u k - fleschvormige kalebas).

Day. k a l o n g - omsingeld, wortel is k o n g (= elders k u n g), b a n g k o n g - schedel, b a b e n g k o n g - krom, k u r o n g - opgesloten; i n g k o k - krom. Verwante wortels zijn k a n g, k ĕ n g, k i n g, k e n g, k o n g, waarvan vele afleidingen; in allen ligt de beteekenis „gekromd". Cf. Khm. k a n g - rad, St. k o n g. Zie verder boven blz. 282 s.v. m a n g k u k; k a r a p - gegrepen. Wortel is k a p, s i n g k a p Day., B.M., Pon., Bént., Tons. s i n g k a p - vatten, B.M. k u l i k a p - schutbladeren, Day. k a k a p - bevoelen, betasten. De nevenwortels hebben dezelfde beteekenis: Bis. d a k o p, Tag. d a k i p (wortel k ĕ p) - pakken, enz.

Tont. k i r i n g - gezegd v. e. arm die niet meer recht kan gestrekt worden, kromgetrokken vingers, wortel is k i n g, nevenvorm van k u n g, waarvoor men zie Mal. k u r u n g; k u r i s - scheren, wortel is k i s waarvan k i ' k i s - vijl, Tb. k i s k i s - afkrabben, afscheren, k ĕ r ĕ s - ompakken, omwikkelen, wortel is k ĕ s waarvan k ĕ ' k ĕ s, Tons. k ĕ s k ĕ s - vleesch, tabak, visch, in blad gewikkeld en goed stijf met een touw omwonden, w a w a ' k ĕ s (v. w a ' k ĕ s) - datgene waarmee men iets vastbindt; verwant is k u s, Mal. Jav. b u n g k u s - inpakken; s ĕ r ĕ p - doordringen tot in alle deelen van iets, wortel is s ĕ p waarvan Tont. s ĕ ' s ĕ p = opzuigen. De wortel

met nevenwortels is zeer verbreid, de beteekenis is „indringen, in iets gaan”.

Tag. pulong - menigte, in den wortel pung ligt de beteekenis „bijeenbrengen, verzamelen, Jav. Soend. gampung - aren lezen, Soend. pangpung' - in menigte komen, Soend. gĕmpung - zich verzamelen. De nasalen *n* en *ng* wisselen als slotconsonant: Jav. impun, Soend. impung - verzamelen, Tag. kampóng = kampón - clan, stam, volgeling; gilid, tagilid - zijde, wortel is gir, Jav. pinggir - rand, kant, Jav. gigir - rug, bergrug, Soend. gigir - zijde, Jav. lingir (met genasaleerden wortel) - scherpe rand, ribbe; palad - handpalm, Soend., Daj. ampar - uitgestrekt, gespreid, Soend. lampar - zich ver uitstrekken, gĕmpar - uitgestrekt nederliggen, Jav. lĕmpar - vlak, ruim en effen; pulot - opgepikt, van een wortel pot (put), Jav. djuput - nemen, wegnemen, Mal. djĕmput - met de vingers iets nemen; Tag., Bis. paláj, Ilk. pagaj, Bkl. paroj, palaj, Png. pagéj, Pmp. pale, Iwt. parăj, Soend. pare - rijst in de aar (padi). Ik houd het ervoor dat dit met infix -ar- is afgeleid van een wortel paj, poj, cf. Khm. păj - bereide rijst, Bhn. poi. — 't Verschil in beteekenis maakt de gelijkstelling onzeker, maar zulke overgangen van beteekenis zijn niet uitgesloten, bv. Soend. huma - droog rijstveld op boschgrond, Gaj. umö - sawah, Soend. mejong - tijger, doch gewestelijk kat. Een voorbeeld dat palatale en gutturale *r* verward zijn levert Tag. pigis - samendrukken = wortel pis met infix -ig-, Bkl. piris, vgl. Jav. dĕpis - plat weggedoken, Austr. tipis, ipis - dun, Jav. pipis - fijngeweven, op wrijfsteen. Voorts Tag. pigit - nauw, Bis. Seb. pig'it - iemands hand drukken, wortel is pit, waarin de beteekenis „drukken, knijpen” ligt. Een enkel maal komt in het Tag. vocaal + *r* voor: kurok - kuikens roepen (algemeen Filippijnsch), van den wortel kok, Jav. kokok - geklok v. hanen en hennen, Tag. kukook - kakelen; Tag. tigis - sap dat uit de kokospalm vloeit, Mal. tiris - doorsijpelen, wortel is tis, waarvan Tag. titis - vloeien v. h. zweet, druppel vóór druppel, Day. Tont. afdruipen.

Evenals voor de infixen *m* en *n* geconstateerd werd, blijken de infixen *r* en *l* op dezelfde wijze als dat bij grondwoorden het geval is, in een vroeger stadium der taal in wortels te zijn ingevoegd, de aldus geinfigeerde wortels zijn grondwoorden geworden.

c. Suffixen.

Er zijn slechts een paar voorbeelden te noemen van wortels waaraan een suffix zóó is vergroeid dat zij thans grondwoorden vormen, nl. Jav. l i j a n - ander, anders, van den wortel l i + a n (V. G. V 50) en Jav. Soend. k ĕ t a n - kleefrijst, van k ĕ t + -a n, k ĕ t, variant van k i t (blz. 297) „aan elkaar verbonden, dicht bij elkaar, cf. Soend. l i k ĕ t - kleven, Jav. r u k ĕ t - nauw verbonden, enz. De suffixen behooren tot een later stadium van ontwikkeling der Austronesische talen.

Het maken van afleidingen door affigeering van wortels moet geschied zijn in een vroeger tijdperk van het Austronesisch, toen de wortel aansprak als later en nu nog het grondwoord. Men kan hier een vergelijking maken met de Austro-aziatische talen die, in haar ontwikkeling bij de Austronesische achtergebleven, aan den wortel als zelfstandig gebruikt woord nog een ruime plaats toekennen.

III. *Herhaling en reduplicatie.*

Als tweede wijze waarop grondwoorden van wortels zijn afgeleid, noemden wij de herhaling en de reduplicatie.

Herhaling en reduplicatie van grondwoorden zijn in schier alle Austronesische talen nog in zwang of uit het verleden bekend. Van dezen heeft woordherhaling in het algemeen versterkende of verzwakkende beteekenis. De eerste ligt voor de hand: wordt een woord herhaald, dan valt daarop de aandacht, 't begrip zet uit en wordt een meervoud of een intensief. Minder gemakkelijk te begrijpen is het dat de herhaling ook verzwakkend werkt. Men schijnt zich hierbij te moeten voorstellen dat het begrip, door het te herhalen als het ware buiten zijn begrenzing tredende, daardoor minder scherp omlijnd wordt, 't wordt vager, zwakker. De verandering welke de herhaling teweeg brengt, is voor alle woordsoorten niet dezelfde en ook in de verschillende talen ongelijk. Herhaling van een werkwoord kan beteekenen, als zij versterkend werkt, dat de handeling meer dan eens geschiedt, een meervoud dus, maar ook dat zij intensiever plaats vindt, beide begrippen gaan gemakkelijk in elkaar over. Bij substantieven daarentegen vormt de herhaling een meervoud, niet als collectief maar als een verscheidenheid gezien. De verzwakkende beteekenis uit zich bij beide woordsoorten ongeveer op dezelfde wijze. De adjectieven sluiten zich hierbij aan. Hier volgen enkele voorbeelden:

Herhaling van een adjectief kan een meervoud zijn, bv. Mal. *roe-*

mah jang bĕsar bĕsar - verscheidene huizen, allemaal groot, doch verzwakkende beteekenis komt ook voor, bv. Tont. *se kaju an duruan rangka-rangka' se ang kuntung kuntung ja kolĕ-kolĕk* - de boomen aan de kust zijn tamelijk hoog, die in de bergstreken (meervoud!) zijn nog al laag (Adriani, Tontemboansche spraakkunst blz. 47)[1]. Uit deze voorbeelden blijkt tevens dat bij de woordherhaling klankwijzigingen kunnen optreden zóó dat zij niet volkomen is. Dergelijke wijzigingen, in verschillende talen voorkomende en van uiteenloopenden aard, raken het principe der herhaling niet en kunnen daarom hier onbesproken blijven.

Herhaling van een substantief kan diminutieve beteekenis hebben in het Makassaarsch en Boegineesch, bv. Mak. *montjong* - berg, *montjongmontjong* - heuvel; Boeg. *bola* - huis, *bolabola* - huisje, kribbe.

In deze talen komt ook diminutieve beteekenis van werkwoorden voor, bv. Mak. *renreng* - bij de hand leiden, *renrengrengreng* - zachtjes bij de hand leiden; Boeg. *ma'djama* - betasten, *ma'djamadjama* - slechts even betasten. 't Zelfde in het F.: *yana-yana* - los gevlochten, *yana* = Indon. *anam* - vlechten (V. G. V 100). Daartegenover staat versterkende beteekenis die eveneens bekend is, bv. Mak. *kalatta'* - bijten, *kala kalatta'* - met kracht bijten; Boeg. *ma'sappa'* - zoeken, *ma'sappa' sappa'* - gedurig zoeken. Het verschil in beteekenis, nl. verzwakkend of versterkend, wordt uitgedrukt door den toon waarop het herhaalde woord uitgesproken wordt (Matthes, Boegineesche spraakkunst blz. 116 - 's-Gravenhage 1875).

Van adjectieven geldt hetzelfde, bv. Mak. *kammu* - warm, *kammukammu* - lauw, v. versterkende bet. geen voorbeelden, Boeg. *pĕlla* - warm, *pĕllapĕlla* - zeer warm, *unji'* - geel, *unji'unji'* - geelachtig, een weinig geel.

Nog een ander gebruik van de herhaling gemaakt is om van een werkwoord een substantief te maken, bv. Mak. *anang* gw. - vlechten, *ananganang* - vlechtwerk, horde; Boeg. *tanĕng* gw. - planten, *tanĕngtanĕng* - plantgewas, boom; omgekeerd worden van adjectieven door herhaling werkw. gemaakt: Mak. *tinggi-tinggina pi bulang,* terwijl de maan nog hoog aan den hemel staat.

In het Soendaasch werkt de herhaling van een werkwoord versterkend, bv. *ngabedjakön* - iets berichten, *ngabedja-bedjakön* -

[1]) De titel luidt: N. Adriani en M. L. Adriani-Gunning, Eenige hoofdstukken uit de spraakkunst van het Tontemboansch. — 's-Gravenhage 1908.

rondbazuinen. (De affixen plegen niet mede te worden herhaald, geschiedt dit toch, dan is de versterking krachtiger.)

Herhaling van een substantief is een meervoud met verscheidenheid, er zijn echter voorbeelden dat zij verzwakkend werkt, bv. *ilat* - tong, *ilat ilat* - evenaar van een weegschaal. Er is een waarneembaar verschil in intonatie in de twee gevallen, in het eerste geval is er ook een hiaat. De uitspraak van het herhaalde woord in verzwakkende beteekenis staat met woorden die steeds herhaald worden zooals a l u n a l u n gelijk. 't Maken van zulke fijne onderscheiden is één der schoonheden der Indonesische talen.

In het Fidji kan de herhaling van een substantief diminutief zijn, bv. *buke* - berg, *bukebuke* - een kleine berg; ook versterkend: *manumanu* - gevogelte, *manu* ontbreekt.

De *reduplicatie* zou men een onvolkomen herhaling kunnen noemen. Een gereduplicееrd werkwoord drukt vaak uit dat de handeling zich herhaalt maar deze herhalingen worden tezamen als één beeld gezien. Stelt men de herhaling als een rij evenwijdige, los van elkander staande lijnen voor, dan is de gereduplicееrde vorm een zigzaglijn, bv. Soend. *tjarita* - verhalen, een verhaal doen, *tjatjarita* - allerlei verhalen. In het Tontemboan zijn de met reduplicatie gevormde zelfstandige naamwoorden zonder uitzondering werktuignamen, bv. *ĕĕlĕp* - drank, dat waarmee men drinkt, Adjectieven met reduplicatie en achtervoegsel *-an* hebben de beteekenis van een betrekkelijk overtreffenden trap, bv. *lambat* - lang, *lalambatan* - zeer lang. In het Soendaasch kan de reduplicatie van een werkwoord reflexieve beteekenis hebben, bv. *batĕk* - uitrekken, uittrekken, *babatĕk* - zich uitrekken. Voorts die van een onvolkomen meervoud, bv. *bantu* - helpen, *babantu* - behulpzaam zijn. Een werkwoord kan door reduplicatie o.a. van een substantief gevormd worden en heeft dan de beteekenis „zich bezighouden met, hanteeren", bv. *bĕbĕdil* - met een geweer (*bĕdil*) op jacht gaan, *sasapu* - aanvegen (intrans.), *sapu* - bezem, van een transitief: *nitah* - iemand bevelen, *titah* - bevel, *ninitah* - iemand bevelen uitdeelen.

Reduplicatie + *-an* vormt collectieve werkwoorden, van de vorige slechts hierin onderscheiden dat *-an* een meervoudig element toevoegt, bv. *papanahan* - met pijl en boog schieten, van *panah* - pijl en boog, voorts kan de beteekenis die van een nabootsing zijn, bv. *wawarungan* - waroenkje spelen, van *warung*. Zoo ook bij substantieven, bv. *gugunungan* - kunstmatig heuveltje, van *gunung* - berg.

Zelfstandige naamwoorden met reduplicatie zonder meer van substantieven gevormd kunnen beteekenen „iets wat niet is wat het grondwoord aangeeft maar daaraan doet denken", bv. *lilingga* - knop van een houten klots, van *lingga* - de phallus, voorwerp van vereering. Van het grondwoord van een werkwoord afgeleid is de beteekenis „het voorwerp dat een eigenschap vertoont die ook in het werkwoord te vinden is", bv. *kotjop* - bijeentrekken, dicht doen, *kokotjop* - de voorhuid.

Bij substantieven van adjectieven afgeleid vindt men hetzelfde, bv. *bodas* - wit, *bobodas* - het wit van een ei.

Ten slotte kunnen zelfstandige naamwoorden, door reduplicatie van het grondwoord van een werkwoord afgeleid, instrumentale beteekenis hebben, bv. *kesed* - vegen, *kekesed* - voetenveger.

In het Dayaksch vormen herhaling en reduplicatie van adjectieven beiden diminutieven, bv. *hai* - groot, *hahai* - tamelijk groot; *humong* - dom, *humonghumong* - tamelijk dom. Herhaling van een werkwoord bewerkt hetzelfde, bv. *batiroh* - slapen, *batirohtiroh* - een weinig slapen.

Hardeland vermeldt hierbij dat de herhaling met diminutieve beteekenis als één woord uitgesproken wordt, die welke een meervoud aangeeft als twee woorden: *gīlăgīlă* - een weinig dom, *gila gila* - allen dom. Dit is dus als in Soendaasch en Makassaarsch en Boegineesch.

Herhaling van een werkwoord kan ook meervoudige en intensieve beteekenis hebben [1]).

Het Iloko kent tweeërlei vorm van reduplicatie, 1e. herhaling van de eerste + beginconsonant der tweede lettergreep, zij drukt bij substantieven een meervoud uit, bv. *purak* - dorp, *purpurak* - dorpen, bij adjectieven evenzoo, bv. *dakel* - groot, *dakdakel* - *meervoud,* bovendien kan de beteekenis een comparatief of superlatief zijn, zoo kan *dakdakel* ook „de grootste" beteekenen. Op werkwoorden toegepast geeft deze reduplicatie een duratief aan, bv. *aglako* - verkoopen, *aglaklako* - verkoopen, handelen in. Deze vorming komt, hoewel zeldzaam, ook in andere Filippijnsche talen voor.

De herhaling der eerste lettergreep vormt duratieve werkwoorden en is met het vorige gelijk te stellen [2]).

---

[1]) Hardeland, Grammatik der Dajackschen Sprache, blz. 68. — Amsterdam 1858.

[2]) Harold Williams, Grammatische Skizze der Ilocano-Sprache, blz. 10 v.v. — München 1904.

Dit zijn, in het kort, de beteekenissen die herhaling en reduplicatie van grondwoorden als grammatische figuren kunnen hebben. Voor bizonderheden moet naar de spraakkunsten verwezen worden.

Nu zijn, als gezegd, herhaling en reduplicatie ook middelen om van wortels grondwoorden te vormen. De vraag is, wat vinden wij van de geschetste werking van beiden in dit geval weder?

In de Filippijnsche talen is het gebruikelijk den wortel te herhalen; het Jav. geeft de voorkeur aan reduplicatie en heeft deze in ruime mate toegepast, het Soendaasch staat tusschen beiden in. Dit wil niet zeggen dat de Filippijnsche talen geen reduplicatie zouden kennen noch het Javaansch de herhaling, er is hier slechts sprake van een gradueel verschil. Maar er volgt toch uit dat tusschen beiden, op wortels toegepast, geen scherp onderscheid is te maken. Eenige voorbeelden mogen dit toelichten.

Tag. b u k b u k - molm, mijt, Jav. b u b u k, Soend. b u b u k - molm, mijt. (Tb. w u k w u k, Tond. dialectisch w u w u k), wortel w u k (b u k).

Tag. k u p k u p - beschermen, beschutten, Jav. k u k u p - met beide handen bijeenstrijken, Soend. k u k u p - werpen over, uitspreiden over, wortel k u p, bedekken, vgl. met verwanten wortel Soend. k ö - k ö p - toedekken, met den arm omvangen.

Tag. n a m n a m - smaak, Jav. n j a m n j a m - *idem*; voor den wortel, zie beneden blz. 317.

Tag. t a k t a k - kappen, slaan, schudden, Jav. t ĕ t a k (met klankverzwakking) — hakken (besnijden), afhakken, t ĕ t ĕ k - afhakken, afsnijden, Soend. t ö k t ö k - hakken, afhakken, Day. t a t a k, Tont. Tb. t a k t a k.

Tag. b u t b u t - uittrekken, uithalen, Jav. b u b u t - uittrekken; wortel b u t - trekken, Soend. t j a b u t - uitrukken, Jav. r a b u t - uittrekken, lichten, Bat. Mand. b u b u t - uittrekken, v. planten, b u t - b u t - uittrekken, v. veeren, de onderscheiding is willekeurig en een voorbeeld van differentieering bij verschillend klankverloop.

Tag. t u g t u g, Bis. t u k t u k - kloppen, slaan, Jav. ṭ u ṭ u k - kloppen, tikken, Soend. t o k t o k - kloppen, tikken, in den wortel t u k ligt de beteekenis „tikken, kloppen", Soend. t u g - u.b. vóór „iemand het hoofd afslaan"; wortels met tenuis en muta als slotconsonant zijn verwant, zie hiervoor deze Bijdragen dl. 102 blz. 81 v.v.

Tag. b a n g b a n g - kanaal, afvoerleiding, Soend. b a b a n g - wegloopen, vlieden, van een wortel b a n g, waarin de beteekenis „zich

snel verwijderen" ligt, cf. Soend. babang - wegloopen, zich naar elders begeven en niet terugkeeren.

Tag. dinding en dingding - wand, Jav. ḍinḍing - scherm, schut, Soend. dingding - wand, de Javaansche vorm kan zoowel uit *ḍingḍing zijn geassimileerd als *ḍiḍing zijn met prenasaleering van ḍing; de beteekenis van den wortel is onzeker.

Tag. tiktik - spionneeren, op de loer liggen, Jav. titik - opsporen, Soend. titik - nauwkeurig onderzoeken; wortel onbekend.

Tag. luslus - loswinden, losmaken, Jav. lolos - lostrekken, Soend. lolos en roros - een wind laten, uitknijpen, wortel los, in het Soend. u.b. bij maot - sterven, indit - vertrekken.

Tag. siksik - tegen elkaar drukken, Jav. sĕsĕg - dicht op elkaar (zijn), Soend. sĕsĕk - *idem*, opeendringen, Tb. sĕksĕk - dicht aan elkander.

Tag. bugbug - kapot stooten, beschadigen, wonden, Jav. bobrok - vervallen, bouwvallig, in puin, Soend. bokbrok - oud en vervallen, brok is een versterkte wortel van bok. Nagenoeg gelijkwaardig zijn bro, u.b. vóór: pöpös (breken, v. aardewerk), neerkomen v. e. fluim, tö damang (ziek worden, instorten), bru, u.b. vóór: vallen, brug, u.b. vóór: vallen, bug, u.b. vóór: zich neerleggen om te slapen, buk - u.b. vóór: houwen. Bij de vorming van grondwoorden door herhaling en reduplicatie van een wortel wordt deze vaak versterkt, doch als regel alleen de wortel zelf.

Tag. dagdag - vermeerderen, vergrooten, Jav. djadjag - ferm van houding, manhaftig, Soend. djagdjag - (weder) krachtig, gezond; de wortel is djag - overeind, cf. Soend. tandjag - houding, variant is djĕg: adjĕg Jav. vast, onveranderlijk, Soend. recht overeind.

Tag. laglag - vallen, Soend. ragrag en rarag - *idem*, de wortel rag beteekent „vallen", Soend. purag - vallen, Tag. hulog (wortel lug = rug) - vallen.

Tag. kikil, Bis. kilkil - vijl, rasp, Jav. kikir - vijl, Soend. kikir - *idem*; het Tagalog toont hier reduplicatie, zoo ook Tag. bubung - dakvorst, Jav. wuwung - *idem*, Soend. wuwung - *idem*; in den wortel ligt de beteekenis „schut".

Tab. bibig - mond, Jav. bibir - de lippen, Soend. biwir - *idem*; wortel onbekend.

Tag. tatal - spaander, splinter; Jav. Soend. *idem*; de beteekenis van den wortel wordt duidelijk uit Tb. kĕtil - afschilferen.

Vergelijk nog:

Jav. tjĕtjak (met klankverzwakking) - huishagedis, Soend. tjak-tjak - *idem;* er is meer als één wortel tjak, welke hier aanwezig is, valt niet te zeggen.

Jav. dĕdĕg - dicht opeen, v. menschen, Soend. dögdög - te hoop loopen.

Jav. djudjug - zich rechtstreeks ergens heen bewegen, Soend. djugdjug - *idem*; wortel is djug, in het Soend. u.b. bij datang - aangekomen, disumpit - met het blaasroer geschoten, katejoh - benedenwaarts (gevallen).

Soend. bĕgbĕg en bĕbĕg - bekommerd, bezwaard.

Een zeldzaam voorbeeld dat het Jav. herhaalt, het Soend. redupliceert is Jav. kulkul - seinblok, Soend. kohkol, in geval van reduplicatie wordt vaak een *h* ingeschoven, wat den vorm emphatischer maakt; er is een wortel kul die „slaan met geraas maken" beteekent, Mal. Bat. Day. pukul - slaan, Tag. pukol - werpen, Soend. takol - op iets slaan, b.v. een gong.

Van alles wat herhaling en reduplicatie, op grondwoorden toegepast, teweeg kunnen brengen (waarvan boven een kort overzicht werd gegeven) blijkt bij deze herhaalde en geredupliceerde wortels niets. 't Is waar dat de herhaling of de reduplicatie een andere beteekenis dan den wortel hebben kunnen maar van een bepaalde werking is geen sprake. 't Eenige wat men er van zeggen kan is dat in het aldus gevormde grondwoord iets van de beteekenis van den wortel is terug te vinden maar vaste lijnen zijn niet te trekken.

Een zeer merkwaardig verschijnsel is het dat niet alleen zuivere wortels maar ook hun genasaleerde vormen dienen om er door herhaling of reduplicatie grondwoorden van te vormen.

Hierbeneden worden voorbeelden gegeven die dit kunnen toelichten. Uit den aard der zaak worden de wortels gegeven volgens de hedendaagsche uitspraak in de opgegeven taal. De grondtaal week daar van af. Er bestaat echter omtrent het klankstelsel dier grondtaal te veel onzekerheid om wortels in grondtaalvorm te kunnen reconstrueeren, nog daargelaten dat het woord „grondtaal" gemakshalve gebezigd wordt voor een taal die uit verschillende dialecten bestond. Voor het doel hetwelk wij ons hier stellen, levert dit echter geen bezwaar op. Wanneer bv. naast elkaar gesteld worden: muk en buk, wil dit zeggen dat die wortel in de grondtaal welke thans in de vermelde taal buk luidt als genasaleerde vorm muk heeft. Hij kan buk of wuk geweest zijn en bij dit laatste is dan nog tweëerlei

uitspraak van de *w* mogelijk, als de Nederlandsche of als de Engelsche *w*. Doch aangezien de beginconsonant van een zuiveren wortel nooit op een nasaal teruggaat, blijft de vergelijking: wortel met zuivere beginconsonant tegenover die met de homonyme nasaal beginnende, dus de genasaleerde wortel, haar waarde behouden.

't Is a priori niet te zeggen of een door herhaling of reduplicatie van een genasaleerden wortel gevormd grondwoord uit de grondtaal stamt of een product van latere ontwikkeling in één der talen welke van haar afstammen is. Wanneer men vindt van den wortel d j ĕ n g (blz. 318) Soend. d j ö ö n g, Png. n ĕ n g n ĕ n g, Mak. d j a n d j a n g, Boeg. n j ĕ n n j ĕ n g, dan is het bestaan van beide vormen, t. w. grondwoord uit herhaling van den zuiveren wortel bestaande en grondwoord door herhaling van den genasaleerden wortel gevormd, waarschijnlijk; wanneer over het geheele taalgebied, met inbegrip van het Fidji, n a n a h - etter wordt gezegd, terwijl de wortel d a h is (blz. 317), dan is het bestaan van den genasaleerden vorm in de grondtaal zeker; omgekeerd, wanneer het Tont. s ĕ ' s ĕ p - opzuigen, bezit, wat wijd verbreid is, maar daarnaast nog n ĕ ' n ĕ p, waarvan de afleiding n u m ĕ n ĕ p een klein verschil in beteekenis met s ĕ s ĕ p toont, dan moet de mogelijkheid worden aangenomen dat de genasaleerde vorm in het Tont. is ontstaan.

In het algemeen kan men dus zeggen dat de nasaleering van wortels in de grondtaal haar aanvang heeft genomen en in de loten welke van haar afstammen is voortgezet. Dit is ook wat men verwachten kon; waar het verschijnsel der genasaleerde wortels over het geheele taalgebied voorkomt, moet de oorsprong in de grondtaal gezocht worden. 't Komt mij — de verbreiding dezer vormen in aanmerking genomen — voor dat de meeste nasaleeringen op de grondtaal teruggaan.

De voorbeelden mogen thans volgen.

BAJ, MAJ. Soend. m a r a h m a j - stralen van genoegen, van het gelaat, gloren, met reduplicatie en versterkend infix - a r - gevormd van m a j; in geval van reduplicatie wordt in het Soend. tusschen reduplicator en wortel somtijds *h* ingevoegd, wat den vorm emphatischer maakt; Soend. b a r a b a j - stralen, gloren, flikkeren.

BANG, MANG. O.Jav. m a n g m a n g - eed en vloek, Bat. Mand. eedsformulier, formuliergebed, Bat. Kar. formulier, eedformule, formule om bv. de gevolgen van een boozen droom te bezweren, N.Jav. ĕ b a n g - toezegging, belofte, b a n g b a n g - *idem*, in onbepaalden

zin. „De algemeene zin van m a n g m a n g en b a n g b a n g zal wel wezen „luid roepen" (V. G. VI 301). Vgl. nog Boeg. m a m ĕ ' - voortdurend gegons eener menigte, *ook van bissu-gezang gezegd.*

BĔK (WĔK), MĔK. Png. m ĕ k m ĕ k - verpulverd, Jav., Soend. b ĕ b ĕ k gw. - fijn stampen, Tont. w ĕ ' m b ĕ k - stampen [1]).

BĔNG, MĔNG. Soend. m ĕ l ĕ n g m ĕ n g - onduidelijk, als in een nevel, Tb. r i m b ĕ n g b ĕ n g - donker (r i r i m b ĕ n g b ĕ n g ĕ n - duizelen, duizelig), Tont. r i m b ĕ i m b ĕ n g - *idem.*

BIS, MIS. Soend. b i b i s, Bis. b i s b i s - met water sprenkelen, Soend. b i r i b i s, sterke vorm van *b i b i s - motregen, Jav. g r i m i s, Soend. g i r i m i s - motregen. — Soend. m i m i s - hagel (om mee te schieten) behoort bij wortel w i s, zie hier achter.

I BO, MO. Tag. m u m o - kleine kruimels, kleine beetjes, Png. stomp, v. d. tanden v. e. zaag, Pmp. m u m u - kleine deeltjes brood, zaagsel, stof enz., Tb. Jav. b o b o - vermolmd, maar Tb. r i w u w u - molmig, m o o m o - rijstkruimels. In de Filippijnsche talen worden *u* en *o* aanhoudend verward, 't Tb. onderscheidt beide klanken, doch hier loopen zij door elkaar.

II BO, MO. Bis. m ù m ò - zijn gezicht tegen den grond stooten, Soend. b r o, b r u, versterkte wortels met beteekenis „neerkomen op, vallen op", Soend. t a m b r u - nederploffen.

III BO, MO. O.Jav. m o m o - dwaas, Sang. *idem,* onnoozele, gebruikt door een moeder tot haar kind, z.v.a. jongenlief, i m o m o, z.v.a. 't jongske (door een ouderen broeder v. e. jongeren gezegd), Mangarewan m u m u - een dwaas (Tregear), Tag. b o b o - paljas, Bis. *idem,* lievelingsnaampje voor vrouwen.

BUK (WUK), MUK. Bat. Mand. m u m u k - molm, Bat. Kar. half vermolmd, v. hout, Ilk. m u k m ó k - restjes, Tag. b u k b u k - mijt, molm, Jav. b u b u k - *idem,* Bis. b u k b o k - *idem,* verpulveren [2]), Bkl. b o k b o k - houtmolm, Tb. w u k w u k - verrotten, v. hout of bamboe; Khm. b u k - verrot (hout).

BUNG, MUNG. Mak. m u ' m u n g - stug, Bar. m u m u - stil zwijgend, niet meedoende aan vroolijkheid, van een wortel b u n g, cf. Soend. ĕ m b u n g - het vertikken; een herhaling of reduplicatie van den zuiveren wortel in deze beteekenis is mij niet bekend.

---

[1]) Hoogstwaarschijnlijk behoort hier ook toe Ilk. *mekmék* - fijnheid v. verpoederd materiaal, verpulveren. In de orthographie van het Iloko wordt geen onderscheid gemaakt tusschen *e* en *ĕ*, maar de pĕpĕt komt vóór gutturalen (en nog in andere gevallen) voor.

[2]) In het Bis. is *o* de representant van de pĕpĕt, *buk* en *bĕk* worden dus eensluidend, cf. BĔK, MĔK.

BUR, MUR. Bat. Tob. b u r b u r - aanslibben, Bat. Mand. m u m u r - aanslibbing, aangeslibd zand.

BUT, MUT. Bat. Mand. m u m u t - oud, versleten, Mal. b u b u t (Wb. s.v. m u b u t, dat de actieve vorm is, m ĕ - is afgevallen, wat in het Maleisch zelden voorkomt) en m u m u t - verlegen, v. papier bv., licht breekbaar.

DAH, NAH. Austron. n a n a h - etter, Soend. b u d a h - schuim, bobbel (op kokend water), Jav. b ĕ ḍ a h - opengebroken, doorbroken, Soend. s ĕ n d a h - baar, Mal. l u d a h - speeksel. Van verwanten wortel: Jav. d u d u h - uitgeperst sap, v. vruchten (met dentale d! de verandering is misschien uit differentieering met ḍ u ḍ u h - omkappen v. rijststroo, te verklaren); Soend. u d u h - week, papperig, t j i d u h Jav. i d u, i d o h - zeever; Bat. Mand. s i d a d a - puistjes op het gelaat; Sas. d a d a h - dun vloeibaar (v. lijm). Cf. Khm. k h d u ḥ - etter, Bahn. d a k - d u h, St. t ō h.

DAM, NAM (DJAM, NJAM). Tag., Bis. n a m n a m - smaak, proeven, Ilk. n a n a m - smaak, n a m n a m - proeven, Ibg. n a n n a m (uit n a m-n a m) - goed smaken. Tont. n a n a m - smaak, lekker van smaak, Bat. Kar. n a n a m - smaak, Bat. Mand. proeven, Jav. n j a m-n j a m ĕ n - de smaak v. iets in den mond beet hebben, Mal. n a m-n a m - een vruchtboom, voor n j a m n j a m, in het Mal. wisselen *n* en *nj* aan het begin van een woord, Tag. d a m d a m - gevoel, ook v. pijn.

DANG, NANG; DING, NING. Soend. Jav. n a n g n i n g - muzikale klanken, Soend. d a n g d i n g - *idem*, melodie; Soend. n a n g n a n g - geluid v. e. bel.

DENG, NENG. Soend. Jav. n e n g, ook: n e n g n e n g - muzikale klank, Tb. d e n g d e n g - klinken (met bepaalden klank).

DĔNG, NĔNG. Tb. n ĕ n g n ĕ n g - suizen, blazen, d ĕ n g d ĕ n g - dof klinken.

DUNG, NUNG; DONG, NONG. Jav. ḍ u n g, ḍ o n g, ook herhaald, klanknabootsing der eindvocalen van pada's, Jav. ḍ u n g ḍ u n g - Turksche trom, n u n g, n o n g - klanknabootsing van het geluid van de gamĕlan, n o n g n o n g g u n g - *idem*. Vgl. nog Soend. m a d u n g-d u n g k ö n - „dung, dung!" slaan op de k ĕ n d a n g.

DĔR, NĔR. Soend. n ö h n ö r - bol, rond, de wortel is d ĕ r (d ö r), aanwezig in Soend. b u n d ĕ r - rond, b u d ĕ r en b u d ö r - rond omheen, omtrek, i d ĕ r - rondgaan.

DIS, NIS. Tag. n i s n í s - versleten, ontrafeld, afwrijven, Bis. n i s-n i s - schoon door afvegen, wrijven, Ilk. n i s n í s - keukenlap,

Png. nisnis - borstel, Jav. ḍiḍis - naar ongedierte zoeken, bliṇḍis - geheel kaal, naakt, geplunderd, Soend. lĕdis - geheel op, Tb. pĕdis - verslinden.

I DJAK, NJAK. Bat. Mand. njaknjak - overal bekend, Jav. djamak (met infix -am-, zie boven blz. 296) — algemeen, gemeenlijk, sadjak - iemands eigen manier v. iets te doen, dus: zijn gewoonte, zooals algemeen van hem bekend is, Mal. sĕdjak - sedert, sinds (het moment van bekend worden, het moment van gebeuren).

II DJAK, NJAK. Day. njanjak - vroolijk zijn, v. velen. (In het Dayaksch vertoont de geredupliceerde vorm wel eens meervoudige beteekenis), handjak - vroolijk zijn, wortel djak. Misschien is hiertoe ook te rekenen: Bat. Mand. djakdjak - een klaterend geluid maken, v. water.

DJEN, NJEN. Mal. manjenjen - hoonen, smaden, het woord is njenjen, als gw. opgevat en van een prefix voorzien, Bat. Mand. djeng - recalcitrant, twistziek. Cf. Mon. kajān (j = dj) - strijden, Khmer gáńgeń - *idem.*

I DJĔNG, NJĔNG. Soend. gĕnjĕnjĕng, u.b. vóór (aanpakken en meenemen), lĕndjĕng - recht omhoog gaan. De wortel djĕng is een variant van djung - oprijzen en weggaan, Bat. Mand. djongdjong - staande, opgericht.

II DJĔNG, NJĔNG. Boeg. njĕnnjĕng - ergens naar staren, Mak. ḍjandjang - *idem,* Png. nĕngnĕng - zien, Soend. djööng (met vocaalsplitsing) - zien.

DJĔP, NJĔP. Jav. njĕnjĕp - stil, eenzaam, Oud-Jav. njĕpnjĕp - behoorlijk, djĕdjĕp - stil. De wortel djĕp is in het Soend. u.b. vóór: repeh - zweeg, djĕmpe - stil, enz..

DJĔT, NJĔT. Jav. njĕnjĕt - doodsch, koud, kil op het gevoel, bv. v. e. lijk; Jav. djĕdjĕt - kil, ijskoud v. h. lichaam bij betasting.

DJIP, NJIP. Oud-Jav. njipnjip - stil, Mad. djidjíp - in orde, juist.

DJOH, NJOH. Soend. njahnjah njohnjoh - schrokkende uit de linker- en rechterhand tegelijk happen, Soend. djodjoh - iets sterk, met kracht, met grooten lust of ijver doen, Mal. galodjoh - gulzig, met meervoud - infix -al-.

DJOT, NJOT. Mal. njonjot - rekken, v. leder, touw e. d. Vermoedelijk behoort Bat. Mand. njonjot - brandende pijn doen, bv. bijensteken, hier ook toe en heeft men aan door de pijn veroorzaakte trekkingen door het lichaam te denken, Soend. kĕdjot - plotse-

ling een gedachte krijgen of een begeerte om iets te doen, k u m ĕ - d j o t - ontstellen, Mal. k ĕ d j u t - schok van het lichaam, schrik, Soend. g ĕ n d j o t - een snellen ruk a. iets doen, een snellen duw a. iets geven, Day. d j u d j u t - wurgen met een strik, Jav. uitrekken, langer maken, ruwe katoen uitrekken, Day. k a d j u t - plotseling afgeloopen, van het water.

(ĔS), NGĔS; GĔS, NGĔS. Jav. ĕ n ĕ s - verdriet hebben, is van wortel ĕ s, O.Jav. n g ĕ s n g ĕ s - neerslachtig zijn, zie boven blz. 298. Verwant is wortel g ĕ s, waarvan Jav. ĕ n g ĕ s - aandoenlijk, g ĕ g ĕ s - verkwijnen. Zie nog g a s, n g a s.

GAL, NGAL. Ilk. n g a l n g á l - kauwen, Png. n g a l n g a l - op iets hards bijten, Ibg. n g a n g n g a l - kauwen, Gaj. n g ĕ n g a l - *idem*, Ilk. g a l g á l = n g a l n g a l, Png. g a l g á l - kauwen, Mgd. g a l g á l *idem*. Vgl. Soend. g e g e l - bijten.

GAP, NGAP; HAP, NGAP. Mal. n g a p en n g a p n g a p - naar adem snakken, Soend. m ĕ g a p m ĕ g a p - hijgen, Jav. ĕ g a p - naar adem hijgen.

Mal. n g ĕ n g a p - naar adem snakken, Soend. ö n g a p en ö n g h a p - benauwd op de borst, Soend. m ĕ n g h a p m ĕ n g h a p en m ĕ n g a p m ĕ n g a p hijgen, Khmer h a p - buiten adem.

GAR, NGAR. Bat. Kar. n g a r n g a r - ratelen, als een bord met een barst, Mak. n g a n g a r a ' - schreeuwen, hard praten, Bis. n g a l - n g a l - kletsen, Tag. n g a l n g á l - schreeuwen, Tont. n g a ' n g a l - gesteun, Mao. n g a n g a - lawaai maken, Haw. n a n a - huilen, snauwen, Mlg. n a n a - hard roepen, Mak. g a ' g a r a ' - [l. gaga-ra' ?] - zoo spreken dat het ergen indruk maakt, hard aanspreken, toesnauwen, Boeg. g a g a ', m a n g k a g a ' - twisten, a n g k a g a r i, m a n g k a g a r i - krakeelen over.

GER, NGER. Maori n g e n g e r e - geraas maken, n g e n g e r i - grommen, grunniken, Mal. g e g e r - geraas, tieren. De slot *e* in Maori is steunvocaal, evenals -*u* in het volgende geval.

GUR, NGUR. Maori n g u n g u r u - geraas, geruisch, Soend. g u g u r - geruisch, geklater, donder.

GĔR, NGĔR. Bat. Kar. n g ĕ r n g ĕ r - eeuwig lang op iemand moeten wachten, Jav. g ĕ g ĕ r - staan blijven, stand houden, a n g g ĕ r - paal die dient om iets vast te zetten, wetsbepaling, Soend. a n g - g ĕ r - op dezelfde hoogte blijven, bestendig. Cf. Jav. t u g u r - doorblijven op zijn post.

GAS, NGAS. Bat. Mand. n g a s n g a s a n - ongeduldig worden, Soend.

g a g a s - ontroeren, p u g a s - hevig aangedaan; Jav. a n g a s - weifelen, wankelen, v. moed.

I GAT, NGAT. Tag. n g a t n g á t - kauwen, Bat. Mand. n g a t n g a t - op iets rauws knabbelen, Day. g a g a t - mot.

GAK, NGAK. O.Jav. n g a k - klanknabootsend geluid v. (rollende) wagens, N.Jav. klanknabootsing geluid vogel t j a n g a k, n g a k - n g a k - snateren, Bkl. n g a k n g a k - een groote roofvogel (naar het geluid dat hij maakt), Png. geluid v. d. karbouw, Tag. g a k - g á k - praatachtig(heid), Ilk., Pmp., Png. g a k g á k - gekwaak v. kikvorschen, soort eend.

GEK, NGEK. Jav. e n g e k - een muzikaal geluid geven, v. zingenden, v. e. viool enz., Soend. n g e k, u.b. vóór: t a r o m p e t - daar klonk de trompet, Soend. n g o k n g e k - geluid v. d. r ĕ b a b en v. d. tarawangsa, Tb. n g e k n g e k - kraamvrouwenvampyr (ongetwijfeld naar het geluid dat hij maakt), Jav. g e g e k - oprispingen hebben P., rochelend geluid als v. e. stervende.

GIK, NGIK. Jav. i n g i k - een muzikaal geluid geven, v. zingenden, v. e. viool, Ilk. Png. g i k g í k - een kleine (nacht)vogel, wel zoo genoemd naar het geluid dat hij maakt, dit geldt ook van Pmp. g i k - g í k - rillen van de koude, doch Tag. g i k g i k - knorren (of schreeuwen?) v. e. speenvarken, knarsen v. e. deur.

GOK, NGOK. Soend. n g o k, u.b. vóór: d i t j i j u m - gekust, Soend. g o l o k g o k - geluid v. water dat uit een flesch gegoten wordt of daarin loopt, klokken, geluid v. braken (sterke vorm van * g o k g o k).

GUK, NGUK. Bat. Mand. n g u k n g u k - snikken, Soend. n g a k n g a k - n g u k n g u k - onsamenhangende klanken uitstooten, Day. n g o k - geluid van snikken, Jav. g u g u k - stuipachtig snikken, van een schreiende, Soend. g u k g u k - snikken.

GĔK, NGĔK. Bat. Mand. n g o k - niet in te slikken, Jav. g ĕ k, g ĕ g ĕ k - klanknabootsing v. drinken, g ĕ k g ĕ k - klok, klok, P..

GĔNG, NGĔNG. Bat. Kar. g ĕ n g g ĕ n g - geduldig, iets lang verdragen, Bat. Mand. n g o n g o n g - ledig, zonder bezigheid zijnde, maar Jav. ĕ n g g ĕ n g - ergens zijn of staan blijven zonder aangeroerd of gebruikt te worden.

II GAT, NGAT. Bis. Hil. n g a t n g a t - iemands mond met geweld openen, Bis. Sam. Ley. *idem* - vergrooten, Bkl. *idem* - het breken van de ram van een schip, doch Png. *idem* - twisten zonder tot slagen over te gaan, Bat. Karo g a t g a t - fijn hakken (n g g a t g a t), fijn tjangkollen (ĕ r g a t g a t), term bij de veldbewerking. — Ik vermoed dat

Tag., Pmp. n g a t n g á t - knagen, ook op een zuiveren wortel g a t teruggaan, cf. g i t, g ĕ t, g u t (bij k u t), doch of dit dezelfde wortel is, lijkt onzeker.

GĔT, NGĔT. Bat. Kar. n g ĕ t n g ĕ t - mot, Mal. n g ĕ n g a t - mot, Soend. g ĕ g ĕ t - knaagmijt, Mal. g ĕ g a t - mot.

GIT, NGIT. Bat. Mand. n g i t n g i t - kleermot, Mal. g i g i t - bijten. Ilk. n g e t n g é t - doorsnijden met de tanden.

HA, NGA; HANG, NGANG. Mal., Day., Mak., Boeg., Tont. n g a n g a - open v. d. mond, v. e. deur, Soend. n g a n g a h (met emphatische *h*) - open, gapende, uiteenstaan, als de punten v. e. pen, Bar. n g a n g a - binnenmond, mondholte, stem, Bat. Kar. n g a n g a - wijd openstaan, v. d. mond, met open mond, Tag., Bis. n g a n g a - geopend, v. d. mond. — Bat. Mand: toont den gesloten vorm: n g a n g a n g - openstaande (mond of deur), mond (grof), evenzoo Soend. b u - n g a n g a n g - wijd open, b u h a h a n g - groot, diep, bv. een scheur of wond. De zuivere wortel is dus h a, h a n g, wat bevestigd wordt door Mon, Bahn., St. h a, Khm. h ā - den mond openen, het Wb. van Halliday geeft voor Mon h ā - openen, gapen v. e. wond, h ă p a i n - den mond openen.

HAB, NGAB. Atj. n g a b n g a b - begeerig, inhalig, Soend. h a l a b h a b - (= h a b h a b met infix - a l -) dorst hebbende, dorstig, Bar. h o h o - inhalig. Cf. Gaj. m ĕ n g a p - vraatzuchtig, gulzig, inhalig.

HAH, NGAH. Mal. n g a h n g a h - hijgen v. vermoeienis, Day. n g a n g ä h - stenen, Soend. h u h h a h - hijgen; h a h geeft den klank aan dien men uitstoot als men hijgt, maar ook als men zijn instemming met het gezegde betuigt (grof), vandaar de beteekenis van h u h h a h - als antwoord op vragen steeds maar „hah" (ja) zeggen.

HANG, NGANG. Bat. Kar. n g a n g n g a n g - boos zijn, twisten, Soend. h a r i n g h a n g (met infix - a r -) - onaangenaam aangedaan, geprikkeld v. humeur.

HEK, NGEK; HOK, NGOK; HUK, NGUK; HĔK, NGĔK. Tont. n g o k - nabootsing geschreeuw apen, n g e k n g o k - *idem*, Soend. n g u k - *idem*, n g ĕ k - *idem*, Bis. h a l u k h u k - soort muskiet, Jav. t j ĕ n g u k - jonge aap, naar het geluid dat hij maakt, Soend. h o k h o k a n - geluid v. d. pauw, h u k h e k - hijgen en stooten van de ademhaling, h a k h i k h ĕ k - nabootsing geluid apen, h ĕ k - uitroep, i. c. bij het trappen op een slang, h u k h a k h o k h o k - jammergeluiden uitstooten, v. e. weeklagende, Day. h a k, h e k - zich de keel schrapen,

bv. wanneer iets in de keel vastzit, hakhak of hokhek - een keelgeluid maken, als iemand iets in de keel vastzit.

HĔL, NGĔL. Bat. Mand. ngolngol - zich vervelen, vinden dat iets lang duurt. Wortel is hĕl (höl) blijkens Soend. köhöl - kregel, iets moede zijn, 't verveelt (mij) om het nog langer te doen.

HENG, NGENG. Atj. ngengngeng = hengheng - gonzen.

HIH, NGIH. Bat. Kar. ngihngih, dĕngehdĕngih - hinneken, Jav. bangingih, bangingeh - *idem*, Bar. bihihi, *idem*.

HING, NGING. Soend. nging, u.b. vóór: tjörik - schreien, hing - *idem*. Cf. Tag. halinghing - weeklacht.

KAB, NGAB. Tag. ngabngab, Pamp. ngabngab - bijten, Bis. Seb. en Bkl. ngabngab - nonsens praten, Bis. Hil. klagen, schreeuwen, Ilk. ngabngáb - mond v. e. vat of gat, Bis. Sam. Ley. ngabngab - den mond openen, Pang. verwijding v. e. wond, Soend. kakab - een stuk indjuk zooals het in zijn geheel v. d. arenpalmstam komt (dezen omsluitende), Jav. ungkab - opening, opengaan v. iets dat met een deksel gesloten is, Soend. singkab, Jav. ĕngkab - opengeslagen, opengezet, ĕngkab - ĕngkaban - luik, klep. Wortel is kab. Er is een wortel kĕb = kĕp, kĕm met varieteiten, waarin de beteekenis „gesloten, op elkander" ligt. Van deze toont kab een eigenaardige ontwikkeling in zooverre dat de grondbeteekenis wel aanwezig is maar daaraan is verbonden het *open en* dicht gaan; het opengaan van iets dat dicht kan of behoort te zijn, het ontsluiten.

KAR, NGAR. Bat. Mand. ngarngar - scherf, Boeg. ta'balika'ka' - v. bergen, onderste boven gekeerd en opgebroken. Cf. Jav. talawengkar - scherf, Jav. bongkar - opbreken, Soend. dungkar - uit den grond breken.

KĔM, NGĔM. Bat. Mand. ngomngom - dicht ergens tegenaan gedrukt, Jav. kĕkĕm - iets, zooals de vingers tot een vuist, samentrekken, Bat. Kar. kĕmkĕm - geheel insluiten, als bergen een vlakte.

KĔP, NGĔP. Bat. Mand. ngopngop - iets stevig vasthouden door het tegen zich aan te drukken, Jav. kĕkĕp - omvatten, in de armen houden. De wortel kĕp is gelijkwaardig met den vorigen, kĕm.

KĔS, NGĔS. Bat. Mand. ngosngos - ergens dicht tegenaan, stevig aangetrokken, hoskos - stijf toegebonden, stijf aangetrokken, Tb. kĕskĕs - bundelen, inwikkelen.

I KIS, NGIS. Tb. rangisngis - krassen, schuifelen, ritselen (doch

rikaskas - ritselen, v. dorre bladeren enz.), Tont. ngi'ngis - schoonwrijven, poetsen, Tb. kiskis - afkrabben, afscheren, Tont. ki'kis - vijl, Tont. rangki'kis - krassend geluid (twee stukken bamboe tegen elkaar, een griffel op de lei).

II KIS, NGIS. Tag. ngisngis - knarsetanden, Bis. ngisngis en ngisi - de tanden toonen (-i is hier een oud suffix = -an), Pmp. ngisngis en ngisi - beweging van den mond als van een kind dat wil gaan schreien, een hond die wil gaan bijten, Mak. ki'ki' - kauwen, Mad. keke(h) - met den snavel pikken, Soend. kekes - eekhoorn; Tag. ngisngis vormt een overgang tot de beteekenis van kis I; 't is mogelijk dat de wortels kis I en kis II in den grond één zijn.

KIT (GIT), NGIT; KUT (GUT), NGUT. Mal. ngutngit - het geluid v. e. viool die gestemd wordt, een houtwurm, onnutte praatjes maken, Mal. ngutngut - leuteren, sammelen, talmen, O.Jav. gutgutěn - knarsetanden, Bkl. ngutngut - knagen, Tb. kutkut - knabbelen, rangutngut - kraken, knarsen, Tont. rangku'kut - geluid ontstaan door de beweging der ledematen, Soend. ungkut-ungkut - naam v. e. vogel, naar zijn geluid, rekot - kraken, Tb. rikotkot - gekrabbel, geknabbel, knabbelen, Tont. rangko'kot - geluid v. h. gekrabbel v. e. kat, hond, rat, enz. Kut en gut zijn twee uitspraken van een zelfden wortel. Day. nget, ngit - geluid dat een hommel in een gat in een boom maakt, is van get, git, want gagat is mot. Waarschijnlijk is Mal. ngutngit ook van een wortel git en het woord een herhaling met klinkerverandering van ngit, doch wegens Mal. děkut - kirren, koeren, is dit niet geheel zeker. Tb. en Tont. hebben wel eens meer *k* waar het Mal. *g* heeft. Png. gitgit - knarsetanden. Er is dus een wortel git, terwijl kit voorkomt in Soend. tjěkit - piepen, als een ongesmeerd wiel.

KUL, NGUL. Bkl. ngulngul - geschreeuw, beweenen v. dooden; Jav. Bal. kulkul - signaalblok. Cf. Tont. takul, blz. 287.

KOD, NGOD. Tag., Png., Pmp. ngudngod - op zijn gezicht vallen. In den wortel kod en varianten ligt de beteekenis „tegen iets aan, contact hebbende", Soend. kokod - hand (grof), tangkod - zich vastklemmen.

KOK, NGOK. Boeg. ngo'ngo' - kraaien, v. e. haan, Jav. kokok - geklok, v. hanen en hennen, Soend. kongkorongok - kraaien, v. e. haan, Tb. pěkok - kakelen.

KOS, NGOS. Tag. ngusngós - bek, snoet, Bis. Hil. ngusngus,

Png n g u s n g o s - caresseeren door een hond van zijn meester (d.w.z. zijn snuit tegen hem aan drukken), Bis. Sam. Ley. n g o s - n g o s - tegen zijn meester opspringen, v. e. hond (als voren), Pmp. n g u s n g u s - kauwen, Soend. k o k o s - in den bek nemen (n g o k o s), aan iets knabbelen (n g o k o s a n - lett. met den bek ergens aan zitten), Mak. k o ' k o ' - kauwen, Ibg. n g a n g n g o t (*t* is representant van *s* in de zustertalen), Tb. n g a n g o; Bkl. n g o s n g ó s - met v. woede geopenden mond, v. iemand die boos is gezegd, gehuil v. e. hond.

PAH, MAH. Mal., Jav. m a m a h - kauwen, Tag., Ibg. m a m á, Bis., Sang. m a m a - *idem*, Bat. Mand. m a m a - een zuigeling gekauwde rijst te eten geven, Bat. Kar. m a m a h - voederen, als vogels hun jongen, Mad. p a p p a h - pruim, Soend. s ö p a h - sirih kauwen, Boes. s ĕ p a ' - sirih kauwen en kauwen in het algemeen.

PAK, MAK; BAK (WAK), MAK. Bat. Mand. b a t u m a m a k, groote brokken steen, eig. aan stukken geslagen steen, Bis. Bik. m a k m a k - slaan, Jav. p a p a k - vlak af, plat (geslagen), Mal. k ĕ p a k - vleugel, gew. v. klapwieken, de naam ziet dus op het klappen met de vleugels, hierbij is wel in de eerste plaats aan het hoen te denken, Soend. k a p a k - de vleugels uitslaan, met de vleugels ergens tegenaan slaan; Tb. w a k w a k - kapot smakken, Bis. b a k b a k - blaren v. e. boom afnemen (kappen), Bkl., Tag. b a k b a k - ontschorsen (d.w.z. door kloppen), Jav. b a b a k a n - boomschors, nieuwe ontginning d.w.z. een opengekapte plaats, een lichting, in het bosch, Jav. b a k b a k - met de vlerken slaan, v. e. haan (het Wb. noemt dit een klanknabootsing). De wortels p a k en b a k zijn gelijkwaardig, Bat. m a m a k is zeker van wortel p a k, vgl. Soend. b a t u p e k p r e k - steenslag, Bat. Kar. p ĕ k p ĕ k - slaan, p i k p i k - tikken, p u k p u k - grof stampen, Bis., Bkl. m a k m a k kan van beiden zijn.

PANG, MANG. Bis. m a n g m a n g - koperen bel, muntstuk v. 1 peso, Soend. b a p a n g - metalen plaat, Jav. t a m p a n g - stukjes lood onder aan een vischnet, ook: rol (tabak), Soend. k u p a n g - dubbeltje, Tont. k u p a n g - woekerplant met kleine, ronde bladeren. Soend. e m p a n g - schoteltje. De beteekenis van dezen wortel p a n g (er zijn er meer) is „rond".

I PĔK, MĔK. F. m o m o k a - in kleine stukjes breken, Bat. Kar. p ĕ k p ĕ k - slaan, Boeg. p ĕ p p ĕ ' - kloppen, slaan, Jav. r ĕ m ĕ k - verbrijzeld.

II PĔK, MĔK. Jav. m ĕ m ĕ k en m ĕ m a k - dik (donker glanzend) v. h. hoofdhaar, ook = m ĕ k m ĕ k . golvend, misschien vroeger weel-

derig (v. d. T.), Jav. Soend. pĕpĕk - voltallig bijeen, Mal. pĕpak - het geheel.

PĔL, MĔL; POL, MOL. Jav. mĕmĕl - zacht, malsch v. vleesch, vleezig, Soend. pĕpĕl - vol korrels, v. e. aar; Jav. momol = mĕmĕl, ĕmpol, ĕpol - het zachte, vleezige gedeelte der jonge kokosnoot bij de steel; popol - murw, week, malsch geworden.

I PĔS, MĔS. Tag. mismis - vleesch en overblijfselen morsen, Tont. pĕ'pĕs - uitslaan, bv. goed waaruit men stof, zand, vuil of beestjes wil slaan, zaad strooien, Tb. pĕspĕs - zaad strooien.

II PĔS, MĔS. Png. mĕsmĕs - kneden, Tont. mĕ'mĕs - iets knedend vatten zoodat het verkreukeld wordt, Jav. pĕpĕs - kneuzen, kroken, Jav. ramĕs - door elkander gemengd, apĕs - zwak, zonder weerstandsvermogen.

III PĔS, MĔS. Jav. mĕmĕs - aangenaam zacht, malsch v. groente, Jav. pĕpĕs - geknakt, slap erbij hangen, Soend. pĕs, u.b. vóór: dooven v. vuur, sterven, leeggeloopen rijwielband. Zelfde als II.

PES, MES. Jav. memes - in pakjes v. blad roosteren, Jav. pepesan - in pakjes v. blad geroosterde kost, ĕpes - zoon pakje, Mak. kempese' - slinken.

PIH, MIH. Soend. mahmahmihmih - schrokken, ĕmah ĕmih - al maar eten, lang eten, ĕmpahĕmpih - *idem*.

PIK, MIK. Tag. mikmik - weerstand, Bkl. iets waarop men, loopende, met den voet treedt, Bat. Kar. pikpik - tikken, even slaan, specerijen even kneuzen opdat de etherische olie voor den dag treedt, Soend. hömpik - iets neerdrukken door er wat op te leggen.

PIS, MIS. Mak. mi'misi' - zuigen, slobberen, Bar. mimi - sap van uitgezogen spijs in den mond spuwen, iets uitkauwen en in den mond spuwen, Jav. pipis - brei, pap, fijnwrijven met wrijfsteen, Day. hamis - uitpersen, uitwringen, Soend. kampis - boom uit welks zaden men lampolie perst. In het Bare'e is de beteekenis uitgebreid en tevens gespecialiseerd.

PON, MON. Bat. Mand. monmon - snot, Tont. sĕpun, Sang. sĕmung, Tag., Bis., Bik., Pamp. sipon.

PONG, MONG. Mal. mongmong - ketelinstrument behoorende bij de gamĕlan, ook voor omroepbekken gebruikt (Klinkert), v. R. geeft mungmung - klein koperen omroepbekken, Bat. Mand. mongmongan - klein muziekbekken, Oud-Jav. mongmong - bekken, Boeg. mongĕng mongĕng - soort bekken, Soend. goong mongmong - soort gong, Soend. pongpong en pongprong - klinken, v. h. geluid v. e. gamelan-orkest.

PU, MU. Ilk., Png. m u m o - rauwe wonden in den mond door zware ziekte, Bat. Kar. p u p u - licht uitvallen, v. tanden, los zitten.

PUJ, MUJ. Soend. h u d j a n m a r u h m u j - een fijn neervallende regen = h u d j a n n g ĕ p r u j - stofregen, k ĕ p r u j, versterkte vorm van k ĕ p u j, is ook: mul, fijn, v. aarde of zand.

I PUK, MUK. Bis. m u k m o k - slaan, Ilk. m u k m ó k - kruimels, overgelaten zaken, vgl. Tag. m u m o, sv. I b o, m o, Tont. p u ' p u k - verbrijzeld, stuk, geheel kapot, Bat. Kar. p u k p u k - grof stampen, Jav. Soend. r ĕ m u k - verbrijzeld, vergruisd, Bat. Kar. r i p u k - aan gruizels.

II PUK, MUK. Tag. m u k m ó k, als beteekenissen worden opgegeven: zich bemoeien met, verbergen (Institute of National language), herhaaldelijk met elkaar als in het geheim spreken (de Noceda), met elkaar praten in een hoekje (Laktaw), dus: samenscholen, Bis. m u k m u k - laken, verwijten, beschuldigen, berispen (Institute), openbare weg waarlangs veel menschen passeeren (de la Encarnacion), Png. m o k m ó k - troepje menschen die een buurpraatje maken, Day. p u p o k - allen zijn gekomen, allen zijn verzameld, Jav. t u m p u k - stapel, k l u m p u k - bijeenzamelen.

I PUS, MUS. Ilk. m u s m ó s - goedkoope tabak, muntstuk met afgesleten beeldenaar, Bkl. m o s m o s - langzaam vervallend, Mal. p u p u s - geheel op, van goed of geld, afgestorven, v. planten, Jav. p u p u s - overleden, Bat. Mand. uitwisschen. Een andere beteekenis is Tag. m u s m ó s - kind, onschuldig, eerlijk, Ilk. dom, Png. dom, onwetend; ik houd dit voor een anderen wortel.

II PUS, MUS. Bis. Seb. m u s m o s - iemands gezicht in woede over den grond wrijven, Bis. Sam. Ley. m u s m u s - hevig, intens, Bkl. m o s m o s - verbrijzelen, gewoonlijk op iemands gezicht toegepast, Bkl. p o s p o s - slaan, zweepen, met woede, Cf. Soend. p ö p ö s - breken, verbrijzelen, Jav. p ĕ p ĕ s - geknakt.

I PUT, MUT. Bat. Mand. m u m u t - oud, versleten, Jav. p u p u t - tot het einde, dood, Soend. uit, afgedaan.

II PUT, MUT. Soend. m a j u t m u t (aldus te lezen voor Wb. m a j u - m u t) - als met een wollige wade overdekt, zich wollig voordoen, Bis. p o t p o t - slib door rivieren na een overstrooming op de oevers achtergelaten. Van een wortel p u t waarin de beteekenis „drukken, bedekken" ligt, vgl. Tjam s a m p o t - sorte de pagne (Maspéro, Royaume de Champa p. 35 nt. 5), Boeg. s a m p u ' - sarong, overtrek, O.Jav. s a p u t - bedekking, Soend. s u m p u t - verbergen enz. Varieteit van wortel p i t.

RAB, NAB. Bat. Mand. n a n a p - in menigte iets bedekken, geheel bedekt, O.Jav. r a r a b - dalen, vallen, Soend. r a r a b in k a r a r a b a n, bv. s a p o w e d j ĕ p u t h ĕ n t ö k a r a r a b a n s a n g u s a r e m o h - den ganschen dag is mij geen kruimel rijst toegevallen, d.i. heb ik nog geen rijst gegeten. Van *r* bestaat geen nasaleering (waarover nader in hoofdstuk V), *n* is nasaleering van *d*, de uitspraak van den wortel moet dus in den grondtaal (of in die gouwspraak waarvan n a b afkomt), d a b geweest zijn (met palatale *d*). Bekend is dat *d* en *r* in de zelfde taal wisselen, Jav. r a t u maar k a ḍ a t o n naast k a r a t o n, Jav. ḍ a n g h y a n g - schutsgeest, Soend. p a r a h i j a n g a n - de Preanger, het verblijf der r a h i j a n g - geesten. Waarschijnlijk bestond deze wisseling reeds in de grondtaal, vgl. nog Tag. t u n d u k = t u r u k - steken, als met een naald; de wijdverbreide wortel d u k gaat zeker op de grondtaal terug; daar *d* en *r* in het midden van een woord in het Tag. niet wisselen, moet r u k ook uit de grondtaal zijn meegenomen.

RĔB, NĔB. Soend. n ĕ n ĕ b - afkoelen, overnachten, zich naar een koele plek begeven om uit te blazen, Soend. r ĕ r ĕ b - rust houden onder weg om als het dag is, de koelte van den avond, als het nacht is, het opkomen van de maan of het daglicht, in het algemeen de een of andere omstandigheid af te wachten, aan den tocht bevorderlijk om dan weer op stap te gaan, overnachten[1]), Jav. l ĕ r ĕ b, r ĕ r ĕ b - ergens rust houden, K.I. overnachten, l ĕ r ĕ b is dissimilatie van r ĕ r ĕ b. Zelfde geval als voren. Synoniem is Soend. n o n o b, ongetwijfeld teruggaande op een zuiveren wortel r o b, die mij niet bekend is.

RIH, NIH. Bat. Kar. n i h n i h - in termijnen, bij beetjes af doen (ĕ r n i h n i h), r i h r i h = ĕ r n i h n i h, n g ĕ r i r i h - telkens een beetje in de kookpot doen.

SAJ, NAJ. Soend. n a h n a j - moede, uitgeput, afgemat; s a s a j - afgemat, Mal. m a n a i en p u t j a t m a n a i - bleekwit, cf. Soend. l u s e en l u n g s e - afgemat. In het Soend. beantwoordt aan den tweeklank a i beurtelings a j en e, bv. g a w e - werk, Mal. g a w a i, s a m p a j - hangen over (een lijn of stok), Mal. s a m p a i; beide vormen van één woord in: b a n g k e - lijk, kreng, s a w a n b a n g k a j - stuipen krijgen van wege een lijk (nl. der overleden moeder), Mal. b a n g k a i.

SANG, NANG; SING, NING. Soend. n i n g n a n g - ongelijk, bv. v. grootte,

---

[1]) Wb. Oosting s.v., Coolsma is onvolledig en minder juist.

niet bij elkaar passend, Soend. s i n g - ieder, iedereen, elk afzonderlijk, Jav. Soend. s a n g, bijvorm v. één, gesloten vorm naast het pers. lidw. s i en relativum.

SAP, NAP. Bat. Kar. n a p n a p - geheel verdelgd, weggevaagd[1]), Tag. s a p s a p - schillen, Bis. hout van de bast ontdoen, Soend. s a s a p - met den grond gelijk maken, bij den grond afslaan, gelijk of vlak maken.

SAR, NAR. Mal. n a n a r - verward, zinneloos, Soend. s a s a r - dwalen, ronddwalen, niet wel bij het hoofd zijn, Jav. geheel van de wijs, verkeerd.

SĔP, NĔP. Tont. n ĕ ' n ĕ p - bedorven palmwijn, doch n u m ĕ ' n ĕ p - bij zeer kleine beetjes eenig vocht opzuigen en inslikken, Tb. n ĕ p-n ĕ p - doorslikken, inslikken, Tont. s ĕ ' s ĕ p - opzuigen.

SOR, NOR. Bat. Mand. n o r n o r - goed bevloeid, vol v. water, Tont. s o ' s o ' - vloeien, Soend. s o r u.b., bv. s o r, s o r, t j a i a n - ga voort er water op te gieten.

SOT, NOT. Tag. n u t n o t - gerafeld, versleten, ook: de riemen losser maken, Bis. Hil. n o t n o t - *idem*, Jav. s o t - los, vrij, Soend. u.b. van loslaten.

SU, NU. Indon. s u s u - vrouwenborst, Mlg. n u n u - *idem*. Voor wortel s u in Mlg., zie blz. 292.

SUP, NU(P). Sam., Mao. n u n u - duiken, F. n u n u v a - duiken naar (V. G. V 58), Jav., Mal., Soend. s u s u p - ergens in, onderdoor, doorheen kruipen, Mad. s o s o p - zich verschuilen, zich dringen in, Bat. Mand. s u s u p - ondergedoken, ondergedompeld, Mak., Boeg. s o s o ' - doorkruipen, Bar. s u s u - binnendringen, binnenkruipen, Tag. Bagobo s o s o p - *idem*.

TAK, NAK. Tag. n a k n á k - ontsteking, verzwering, Bis. n a k n a k - schudden, heftig bewegen, Jav. ṭ a k - klanknabootsing van kloppen, Bat. Mand. m a t u t a k t a k - klappertanden, Mal. b ĕ r d ĕ t a k - kloppen, v. h. hart, dit laatste zou ook van den verwanten wortel t ĕ k kunnen zijn. De beteekenis van het Tag. woord moet aan het kloppen der wonde ontleend zijn.

TAS, NAS. Tag. n a s n á s - versleten, Bis. helder daglicht, Jav. t a t a s - geheel door (gesneden, gebroken, gestoken enz.), geheel weg, afgedaan, Ilk. n a s n á s - schoon door wrijven (ziet dus op het degelijke wrijven), Soend. t a t a s - geheel door enz., vandaar: open, klaar en duidelijk, de beteekenis van Bis. n a s n á s sluit daarbij aan.

---

[1]) Ook s a p s a p - wegvagen (Neumann, Karo-Bataksche Spraakkunst blz. 74 (Verh. Bat. Gen. LXIII, 4).

TĔG, NĔG, zie blz. 343.

TĔNG, NĔNG. Tb. n ĕ n g n ĕ n g - suizen, blazen, Tb. t ĕ n g t ĕ n g - een soort kleine bij.

TĔL, NĔL. Bat. Mand. n o l n o l - stijf op iets gericht, v. d. blik, t o l-t o l - strak aangetrokken, stijf gespannen.

TER, NER; (TAR, NAR). Tont. n a ' n e r - bij een zacht vuur roosteren, t a ' t e r - dichterbij brengen, inz. tot het vuur.

TES, NES. Mal. n e n e s - doorsiepelen, v. vochten, (als gw. opgevat), Soend. t e s, u.b. vóór: vallen van druppels, Jav., Soend. t e t e s-druppel.

TING, NING. Tag. n i n g n i n g - gloeien, Jav. t i n g, ĕ t i n g - lantaarn.

I TIS, NIS. Tb. n i i n i s - druppelen, O. Jav. t i t i s - druppel, t a r i t i s - biggelen, Tont. t i t i s - afdruipen.

II TIS, NIS. Jav. n i s n i s - in de koelte, t i s t i s - koud.

TO, NO. Tont. n o n o - koken. Wortel is t o (t u), waarvan Day. t i n o-aangebrand, Mak. t i ' n o ' - gaar, rijp. [De beide hamza's zijn vreemd, 't infix is i n !] Tag., Bis. l u t o - koken; Tb. d u t u - koken, rijpen. Zie verder boven blz. 294 s.v. t i n o.

(TOK), NOK; TUK, (NUK). Soend. n a r o k n o k - uitkomen v. d. haren v. baard, knevel en de schaamdeelen, Tont. t u ' t u ' - vuurvonk, Jav. ĕ t u k - bron, oorsprong. Met verwante wortels: Soend. m a-t a k - oorzaak, b a t ĕ k - een wapen uit de scheede trekken, Jav. w a t ĕ k - aard, Soend. m ĕ l ĕ t e k - opkomen, boven den horizon verschijnen.

TU, NU. Bis. Seb. n ù n ò - neerdrukken, Bis. Hil. n ô n ô - verpletteren, drukken tegen, Bis. Sam. Leyte n ô n ô - neerdrukken, een dier met een wapen dooden, Bkl. n o n o - niet heelende wonde; Jav. t u t u - stampen, v. rijst.

TUH, NU(H). Sam. n u i - toenemen, Jav. t u t u h - toenemen, Sam. Mao. n u n u - in menigte bijeen zijn.

TUNG, NUNG. Bat. Kar. n u n g n u n g - trachten uit te vorschen, bv. wie iets gestolen heeft, Soend. t u n g t u n g - einde, eindpunt, Mal. i t u n g - berekening, Soend. k u n t u n g - peukje v. e. sigaar, rest v. e. fakkel e.d. — In den wortel t u n g ligt de beteekenis „naar het eindpunt toe".

I TUT, NUT. Bis. n u n ó t - volgen, Ilk. n u n o t - geduld, gelatenheid, de wortel t u t is als zoodanig in het Jav. in gebruik: volgen. Afgeweken zijn: Tag. n u n o t - verzachten (men zou verwachten zachtmoedig, volgzaam), Png. n o n o t - zich herinneren, denken, Ibg. n o n o t - overdenking, gedachte.

II TUT, NUT. Van een ander tut, aanwezig in Soend. butut - versleten, Bat. Mand. nunut - versleten. De gereduplicеerde of herhaalde wortel komt niet voor.

TJĔP, NJĔP. Soend. njĕnjĕp - knijpend, snijdend, inz. koud, bv. wanneer men de hand in ijskoud water steekt, njĕnjĕpan - de koorts hebben, tjĕp, u.b. vóór: karasa tiis - koud aangevoeld, Mal. tjĕtjap - met de punt van de tong proeven, Jav. tjĕtjĕp - de lippen ergens even aanzetten (om te drinken), Soend. een geldstuk op een wond leggen om de bloeding te stuiten;

TJĔS, NJĔS. Jav. njĕs = tjĕs - tusschenwerpsel ter aanduiding v. h. door plotselinge koude aangegrepen worden; njĕnjĕs - koud, koel (voor het gevoel) P., tjĕstjĕsan - huiverig, rillerig.

TJIR, NJIR. Jav. njinjir - zacht op het gevoel, Soend. lötjir - glad, bv. v. vel.

TJUR, NJUR. Day. njunjur - gesmolten, Jav. zacht, pap geworden, mollig, Bat. Mand. hantjur - diarrhee, Soend. hantjur - bereide verf, fijne metselspecie, Soend. antjur - gesmolten, week v. gemoed.

TJONG, NJONG. Mal. njonjong - vooruitstekend (bovenlip), Soend. tjong, u.b. vóór: njĕmbah (ziet op het opsteken der met de palmen tegen elkaar gelegde handen), Soend. tjongtjong - steken, pikken.

I WAK, MAK; WĔK (WÖK), MĔK. Soend. makmak mĕkmĕk - belust, begeerig (eten, kleeren), wakwak wökwök - *idem*.

II WAK, NGAK. Day. ngakngak - snateren (meerv.), Jav. ngakngak (gans) en wakwak(an), Sas. nga' - taling.

Aan w beantwoordt de nasaal m, hier vindt men ng, w is dus na de nasaal uitgevallen evenals in wetan - ngetan. Geheel overtuigend is het geval niet daar er ook wortels kak en gak zijn. Allen zijn geluidnabootsend en niet goed uit elkaar te houden, bv. gak = kak, een krassend geluid, in: Jav. gagak - kraai, raaf, Soend. gagak, gaak, kaak (beide laatsten met vocaalsplitsing), Bat. Mand. kak, Bat. Kar. kāk, doch Bal. gowak. Kak wordt voorts gezegd van kakelen v. hoenders = kok, bv. Mal., Tag. kakak, Day. ook: gagak, als zij een ei gaan leggen, O.Jav. kakak en angak, maar ook van lachen: Jav. tjakakak, Soend. tjatjalakatakan (met verandering van *k* in *t*), Day. kakak, Bat. Mand. hakkak, Sas. kakak, doch Boeg. Mak. ka'ka' - kwaken van eenden.

Bat. Kar. bak, dus = wak, is een geluidnabootsing (dravend

paard), Soend. wak is u.b. vóór: dibölah - in tweeën gedeeld, i.c. door openscheuren, O.Jav. ngak is een klanknabootsing van het geluid van rollende wagens, ngakngak, *idem* v. e. draak, Tb. ngakngak - een soort zeemeeuw, vermoedelijk dezelfde als Tont. nga'ngak Tons. ngakngak - naam v. e. roofvogel genoemd naar zijn geluid: ngak! ngak!, Bat. Kar. ngak - klanknabootsing: pats!, Bat. Kar. ngakngak - een keel opzetten, kan van kak zijn; Day. ngak wordt van kwaken van eenden en babbelen van kinderen gezegd.

WEK (BEK), MEK. Mal. memek - drijnen, v. kinderen, Soend. wekwek - kwekken, een bek opzetten, doch: wakwak wekwek - snateren, v. eenden, Bat. Mand. bekbek - al maar door praten, een brutalen mond zetten.

WOK, MOK. Jav., Mal. momok - spook (naar het geluid dat zij maken?), Soend. wok, u.b. vóór: dibĕdah - doorgebroken, wakwok vóór: patingkorejak, van duiven (koeren), v. ganzen (snateren).

WAL, MAL. Day. mamal = bawal (met prefix ba-) gekneusd, Jav. wawal - uit elkander scheuren, bv. een kokosnoot.

WANG (BANG), MANG; WĔNG (BĔNG), MĔNG; WING (BING), MING. Mal. mamang - schemeren voor de oogen, verbijsterd, Soend. mangmang - twijfelen, bingbang - in twijfel, Bat. Kar. mamang - weifelen, Mal. bimbang - ongerust, bezorgd, Tont. rimbaimbang - twijfelend, in twijfel, Bar. sawanga - onzekerheid, vermoeden zonder zeker weten. Cf. K. B. Wb. s.v. wang I, Jav. wangwang - twijfelmoedig, aarzelen, wingwang - afwijkend, niet vast, twijfelmoedig, Jav. mangmang - twijfelmoedig, O.Jav. mingmang, N.Jav. mimang - in de war gebracht door te stappen over dooreengroeiende boomwortels (Wb. s.v.), cf. Soend. katalimbĕng - in de war gebracht door het stappen over zekere liaan.

Soend. mĕlĕngmĕng - onduidelijk, niet zichtbaar in de details, iets als in een nevel zien, Tb. rĕmbĕngbĕng - donker, Tont. rimbĕimbĕng - duister, donker.

Daar Tont. rimbaimbang en rimbĕimbĕng ongetwijfeld samenhangen is het duidelijk dat de oorspronkelijke beteekenis van wang (bang) en nevenvormen „donker, duister" is en „twijfelen" een afgeleide beteekenis.

WAR, MAR. Jav. mamar - schemeren, v. d. oogen, zoodat men niet duidelijk zien kan, Soend. haliwawar - een weinig beginnen te

schemeren, schemerdonker, s a m a r - verborgen aan iemand.

WIS, MIS. Jav. m i m i s - geweer- of kanonkogel, ook: kleiballetje voor een blaasroer, Soend. m i m i s - hagel, Tb. w i s w i s - suizen, v. d. wind. Het woord m i m i s is natuurlijk ouder dan de bekendheid met kruid en lood, de naam ziet blijkbaar op het suizen van het kleiballetje uit het blaasroer en moet later op andere projectielen zijn overgebracht.

WONG, MONG. Jav. m o n g m o n g - verzorgen, Jav. w o n g w o n g - beschermen, toezien op, Soend. m o n g m o n g - zijn eigen zin doen (C. n g a m o n g m o n g) doch ook: vertroetelen, m o n g m o n g d i r i - zijn eigen zin doen, lett. zichzelf verzorgen, verwennen.

WOR, MOR. Jav. m o m o r - dooreengemengd, Jav. w o w o r - *idem*.

't Spreekt welhaast van zelf dat de beteekenissen van wortel en nasaleering daarvan elkaar vaak niet geheel dekken. 't Is een universeel verschijnsel dat de beteekenis van een woord in verschillende talen pleegt uiteen te loopen. Zelfs zeer concrete begrippen als: huis, akker, namen van gewassen, ontkomen daaraan niet. Bovendien leidt verschil in klankverloop tot diffenrentieering van beteekenis (V. G. IX 257 v.v.). Maar in beginsel — dit moge uit de hier gegeven voorbeelden duidelijk zijn geworden —, zijn een wortel en zijn nasaleering gelijkwaardig.

Van *l* en *r* bestaan geen genasaleerde omzettingen, evenmin van *j*, waarvan het zelfs twijfelachtig is of er een met deze semi-vocaal beginnende wortel bestaat.

IV. *Grondwoorden met vóór-syllabe.*

De derde wijze van vorming van grondwoorden bestaat in het voegen van een willekeurige, open syllabe vóór den wortel. Als zoodanig kunnen alle aksara's optreden met uitzondering van *ja* en zij kunnen dragers zijn van alle vocalen, bovendien kunnen vocalen worden voorgevoegd. Bij de Soend. umpak basa is dit anders. De monosyllabische umpak basa zijn wortels, zij kunnen op dezelfde wijze, door vóórvoeging van een willekeurige, open syllabe, worden verbreed. 't Verschil is echter dat bij een grondwoord de vóórvoeging een nieuw begrip schept, terwijl de verbreeding — uit den aard der zaak kan zij 't zelfde foneem zijn als de vóór-syllabe die het grondwoord vormt. — de beteekenis der umpak basa dezelfde laat, haar alleen intensiever maakt, bv. g ĕ t j o k = t j o k, u.b. v. pikken, maar

gĕtok gw. van „kloppen op", van wortel tok waarin de beteekenis „kloppen, slaan tegen" ligt; djĕblus = blus, u.b. met beteekenis „ergens ingaan, indringen", doch djĕpit - nijptang, bankschroef, van wortel pit waarin de beteekenis „drukken, knijpen" ligt. Men vindt de zelfde syllaben vóór wortels van uiteenloopende beteekenis zonder dat zij een anderen invloed op den wortel uitoefenen dan in samenstelling daarmee een woord te vormen. Een eigen beteekenis heeft de vóór-syllabe niet. Dit is geheel anders als bij de formatieven, deze drukken hun stempel op het woord waaraan zij verbonden worden bv. in het formatief ka- ligt de beteekenis „geslaagd". Plaatst men dit vóór verschillende begrippen, bv. Soend. kabawa - meegenomen, kaburu - achterhaald, katulis - geschreven, enz. dan komt in alle deze gevallen tot uitdrukking dat de handeling inderdaad haar beslag heeft gekregen, is geslaagd. Dat is hetgeen men door gebruikmaking van het prefix heeft willen zeggen. Bij de vóór-syllabe is van iets dergelijks geen sprake. Een enkel voorbeeld zal voldoende zijn.

Met vóór-syllabe tĕ- zijn in het Jav. samengesteld: tĕka - komen, tot aan, van af; tĕbu - suikerriet; tĕrang - helder; tĕbak - slaan op, gegrepen, neergeslagen; tĕkĕk - beetpakken; tĕkĕm - toegesloten hand. — tĕka = tĕ + ka, vgl. sangka, saka dat ook „van af" beteekent, ka Mal. Soend. - naar;

de wortel van tĕrang is in het Oud-Jav. over als rang, ḍang - doorschijnend, doorlicht, cf. Soend. herang - helder, Tb. rungdang - rood, gloeiend;

tĕbu, Mon βāu, Khmer ābāu;

tĕbak, in den wortel bak ligt de beteekenis „tegen iets aankomen, werpen tegen, treffen, slaan[1]), Soend. kobak - spel waarbij moentjangnoten e.d. in een kuiltje worden geworpen, Jav. ombak - golf, tambak - schutsweer, waterkeering;

tĕkĕk, kĕk is Soend. u.b. vóór: vastpakken, aangrijpen enz.; Jav. bĕngkĕk - bijeengebonden pakje;

tĕkĕm, de wortel kĕm staat gelijk met kĕp, beteekenende „vasthouden, grijpen, omsluiten, vast aaneen", Jav. tingkĕm - mandje met vier sluitkleppen, Jav. bungkĕm - iemand den mond dichthouden.

Deze afleidingen met voorgevoegd tĕ- hebben niets gemeen in den trant der hoogergenoemde ka- vormen, het voorvoegsel heeft dus geen eigen inhoud en slechts door de vereeniging met een bepaalden

[1]) Boven blz. 324 s.v. pak, bak.

wortel ontstaat een woord waarin men de beteekenis van dezen terugvindt.

Langs den omgekeerden weg komt men tot hetzelfde resultaat. In den wortel kap en varianten kĕp, köp, kep, kip, kup, kop, liggen de beteekenissen zooeven bij kĕm genoemd, bv. B.M. kulikap - schutbladeren, Soend. dakĕp - de handen over elkaar geslagen, Soend. kököp - overdekken, bedekken, toedekken, Soend. rekep - vast gesloten, B.M. kalikip - vleugel, Soend. lingkup - gesloten, dicht, Soend. lakop - klamp. In vele talen komt een woord met dezen wortel samengesteld voor, dat „grijpen" beteekent, bv. Jav. Soend. tangkĕp, Tag. dakip, Bis. dakop, Tb. sikop, B.M., Ponos. singkap, Bent. rakup, de vóór-syllaben zijn verschillend maar de beteekenissen der woorden zijn gelijk, de vóór-syllaben hebben geen eigen beteekenis.

Verschillende vóór-syllaben kunnen bij eenzelfden wortel geplaatst worden, vormen dan verschillende woorden met verschillende beteekenis. Zij détailleeren het begrip van den wortel dat altijd ruim en vaag is. Met wortels vergeleken verfijnen en preciseeren grondwoorden de taal.

Hier volgt een reeks grondwoorden met voorbeelden van alle aksara's en alle klinkers die als vóór-syllabe optreden; van elke aksara één voorbeeld, er zouden er zoovelen te geven zijn als het aantal klinkers dat in verbinding met één aksara optreedt, bedraagt. De voorbeelden zijn aan het Soendaasch ontleend omdat deze taal over wortel-umpak basa beschikt, waarvan de beteekenis aan de woorden waarbij zij gebruikt worden, te toetsen is.

kĕ-, kĕbul - opstijgen (rook of damp), opstuiven (stof), wortel is bul, u.b. bij ngukus - wierook branden, ngambul - boven drijven;

ga-, galur - achtergelaten spoor, wortel lur, u.b. bij ditinggalkön - achtergelaten, dialur - spoor nagelaten;

tju-, tjunduk - aangekomen, wortel duk, u.b. bij ka alunalun - (aangekomen) op de aloenaloen;

dja-, djambul -kuif op den kop, zie kĕbul;

tĕ-, tĕgĕl - onderlegger om iets op door te hakken, gw. v. doorhakken, wortel gĕl, u.b. bij potong - gebroken, ditugĕl - afgeslagen, afgesneden;

dĕ-, dĕngek - schreeuwen, gillen, wortel ngek, u.b. bij tarompet - (het geluid van de) trompet;

pa, patjok - pikken (als een kip), wortel tjok, u.b. van patjok;

bo-, botjor - lek, lekken, wortel tjor, u.b. bij ditjaian - water op gegoten, ook: (afstroomen van water);

hu-, hulĕng - in gepeins verzonken, peinzen, wortel lĕng, u.b. bij: kapowekan - (als het iemand duister voor de oogen wordt), de kluts kwijt raken, kapijuhan - in zwijm vallen, ngahulĕng, als hulĕng, tö emut - buiten kennis geraken, lijör - duizelig worden, tunduh - slaperig worden, katorekan - verdoofd;

ro-, rontok - zich met kracht op iets of iemand werpen, wortel tok, u.b. bij toktok - tikken, kloppen, kĕtok - kloppen met de hand, afslaan van het hoofd;

si-, silĕp - uit het gezicht zijn, uit het oog verdwenen zijn, in iets op- of overgegaan, wortel lĕp, u.b. bij: tölöm - in het water zinken, kalĕbuh - vergaan, v. e. schip, tö datang - niet gekomen, kalĕm - zinken, wegzinken, disĕlapkön - ergens tusschen gevoegd, ngalĕlĕp - wegzinken;

lĕ-, lĕgur - snorken, wortel gur, u.b. bij hurung - branden, sönö ngagudag - het vuur brandt hevig, mirun sönö - vuur aanmaken;

wĕ-, wĕdar - losgaan, vrijlating, wortel dar, vgl. oedar - losgaan, dadar uitgespreid, in extenso mededeelen;

a-, abar - glans, uitstraling, wortel bar, u.b. vóór ngampar - uitspreiden, een mat bv., lajarna -het zeil werd ontrold;

ĕ-, ĕleb - rijzen, stijgen, inz. van water, wortel leb-, u.b. vóór: pinuh - vol (niet alleen met een vloeistof);

e-, ebog - zich nederleggen, wortel bog, u.b. bij hetzelfde;

i-, ibĕr - bode, gw. een persoon of bericht vooruit zenden, wortel bĕr, u.b. bij: hibĕr - vliegen, naradjang - zich op iemand storten, ngodjaj patarik-tarik - om het hardst zwemmen, dipĕntang - spannen v. e. boog (waarbij te denken dat de pijl wegvliegt), nubruk - zich op iemand storten;

u-, ubĕr - nazetten, najagen, wortel bĕr, zie boven;

o-, obrol - al maar uitgeven, wortel brol, u.b. bij ngadjuru - bevallen;

ö-, öntöp - zitten, als een vogel op een tak, wortel töp, u.b. vóór öntöp.

Bij grondwoorden waarvan de tweede lettergreep met *r* of *l* begint, moet men er op bedacht zijn dat zij ook wortels met een infix: vocaal

+ *r* of vocaal + *l* kunnen zijn, als in hoofdstuk II beschreven. Is die tweede lettergreep een bekende wortel en heeft het grondwoord een verwante beteekenis, dan heeft men kennelijk met een grondwoord der derde categorie (wortel met vóór-syllabe) te doen, zoo bv. is Jav. Mal. Soend. tĕluk - bocht, baai, inham = tĕ + luk, want luk is een wortel met beteekenis „krom, gebogen": Soend. hĕluk - het hoofd nederbuigen, Jav. pĕluk - omvat, omhelsd, Mal. kaluk - bocht, kromming, krul in figuren, Day. kalok - krom gebogen, Tag. pilok - omdraaien, bv. het scherp v. e. mes, Tag. luók - golf, baai, Bat. Mand. haluk - omhelzen, ergens de armen omslaan. — Doch Soend. pulung - bijeengaren, v. d. grond opnemen, anak pulung - aangenomen kind, Oud-Jav. pulung - verzameling, is niet met een wortel lung in verband te brengen, hier is de wortel pung met infix -ul-, zooals blijkt uit Soend. gampung - aren lezen, Soend. gĕmpung - zich verzamelen, Soend. impung - druk bezoeken, kaimpungan - aangehangen worden, door de menschen, impun - bij elkander, Soend. pungpung - in menigte komen, ook Mal. kampung - verzameling v. woningen, gew. Soend. plaats in het huis waar men tesamen zit, behooren hiertoe.

Een ander punt van verschil tusschen grondwoorden — er is hier steeds sprake van die der derde categorie — en verbreede umpak basa is dat bij de eersten de vóór-syllabe een nasaal kan zijn, bij de laatsten is dit nimmer het geval.

Bezien wij de met nasaal (*m, n, ng, nj*) beginnende grondwoorden nader, dan blijkt een belangrijk gedeelte geen grondwoord te zijn. Om dit aan te toonen zal de staat van zaken in het Maleisch worden nagegaan (woordenboek van Ronkel).

Met een nasaal beginnende vreemde, vooral Sanskrit- of Arabische woorden doen hier niet ter zake, omdat het om Indonesische woorden gaat, men kan het aantal met nasaal beginnende grondwoorden er stilzwijgend mee verminderen.

Voor alle deze met nasaal beginnende grondwoorden geldt verder dat er onder zijn die, naar de wijze in het vorige hoofdstuk beschreven, door reduplicatie of herhaling van genasaleerde wortels gevormd zijn, zij gaan op een zuiveren wortel terug.

Overigens zijn de volgende opmerkingen te maken:

a. *met* m *beginnende grondwoorden.*

Een belangrijk aantal namen van boomen en andere planten, ook wel van dieren en enkele andere zaken begint met ma-, mar-, ma^{ng}. Dit is niets anders dan het bekende actief-prefix, dat in deze samenstelling in alle talen voorkomt, in de Filippijnsche talen treedt het bij plantennamen zeer op den voorgrond. De taal behandelt ze als grondwoorden, maar het is duidelijk dat het eigenlijke grondwoord het woord ontdaan van dit prefix is, bv. maranti, de Cl. 3114 [1]), marlimau - lemoen, citroen, mampĕlam - de Cl. 2169, zijn van de grondwoorden ranti, limau, pĕlam - smoutig, Jav. pĕlĕm.

Namen van dieren, met ma- beginnende, zijn o.a. maragai - hop (vogel), gw. ragai, marsudji, een zeevisch. gw. sudji, Soend. sudji - stekel, Jav. sudjen - pen om iets aan te rijgen.

Mal. bànalu of binalu - de Cl. 2096, luidt Bat. bandalo, Lamp., M. K. bindalu, gw. is dalu, er bestaat een tweede Mal. naam manalu. Dit is vermoedelijk een analogie-vorming. Zoo iets komt meer voor: mangkudu = bangkudu - Ind. meekrapboom, de Cl. 2343, mangkuwang = bangkuwang - knolgewas, de Cl. 2532. Ongetwijfeld is de tweede vorm de oorspronkelijke, bangkudu = Soend. tjangkudu, wat beantwoordt aan een niet meer bekend Jav. wangkudu, het Jav. heeft wel mangkudu, wederom vermoedelijk analogisch gevormd. Bangkuwang is wijd verspreid (Soend., Day., Mlg., Tag.); van Mal. mangkuwang geldt m.m. hetzelfde.

Eenige woorden zijn actieve werkwoordsvormen waarvan ma- is afgevallen, in het Maleisch komt dit weinig voor, in het Javaansch is het regel; bv. maung - onaangenaam riekend, van mamaung, gw. baung, gesloten vorm van bau, cf. Jav. ambu - reuk, ngambung - ruikend kussen; — mĕnang - winnen, van mamĕnang, gw. wĕnang, Jav. wĕnang - macht en recht hebben over iets; — mĕngung - mijmeren, van mamĕngung, gw. bĕngung, Soend. bĕngong - met open mond versteld staan te kijken; — mĕntjak - zwaarddans, pĕntjak - *idem,* het eerste staat voor mamĕntjak en beteekent dus eigenlijk „den zwaarddans uitvoeren"; — mumbung - tot overloopens vol, van mamumbung, gw. bumbung, cf. Soend. kabĕmbĕng - niet tot braken, tot afgaan, tot baren kunnen komen; — maling - dief, van

[1]) F. S. A. de Clercq, Nieuw plantkundig woordenboek van Nederlandsch-Indië. — Amsterdam 1909.

mamaling (de actieve werkwoordsvorm kan ook nomen zijn, zie boven blz. 282), gw. paling - Soend. diefstal; — minta - verzoeken, is van maminta, gw. pinta, O.-Jav. pinta; — mukah - overspeler met een gehuwde vrouw, overspel, van mamukah, gw. pukah, Soend. pukah - losgaan, scheiden; — mogok - staken, is van mamogok, gw. pogok, Jav. pogok - ongehoorzaam zijn aan een bevel van de overheid, staken, mogelijk is dit woord uit het Javaansch overgenomen.

Eenige der genoemde woorden zouden in stede van met prefix ma^ng-, met infix -um- afgeleid kunnen zijn, bv. mĕntjak voor pumĕntjak, doch aangezien -um- als formatief in het Maleisch reeds in een ver verleden verloren is gegaan, is een afleiding met ma^ng- waarschijnlijker. Hoe dit zij, voor het gw. maakt het geen verschil. Zoo kan ook mohon - beleefde ontkenning, uit mamohon - smeeken, bidden, gw. pohon, verkort zijn, doch 't kan ook staan voor sumohon, met weglating van de eerste lettergreep, van een verloren gw. sohon, Soend. suhun - op het hoofd nemen, waarvan in het Soend. panuhun - beleefde afwijzing; — monggol - knoestig, is van mamonggol, gw. bonggol, cf. Jav. bonggel, bonggol - stengelknol, (dikke) ondereinde v. e. plant, cf. Soend. bĕnggul - bult; — mongkok - boven de omgeving uitsteken, gw. bongkok, cf. Jav. bĕngkak - gezwollen; — mĕngkal - nog niet rijp, v. vruchten, cf. Jav. bungkul - bloemknop; — mĕgat - stilstaan, v. e. tol, gw. pĕgat, Jav. Soend. pĕgat - gebroken, dat echter ook beteekent „in den weg treden, versperren; — mutu - stom, van mamutu, gw. butu, Jav. buntu - doodloopend, ook: verstopt; — mantjung - spits, puntig, pantjung - slip v. e. kleed, punt, sleep, Soend. pantjung - uitsteken, vooruitsteken, bv. een groote neus.

Zekere -um- vormen zijn: minum - drinken, gw. inum, in vele talen bewaard; — mangkar - halfgaar, halfrijp, Bat. Mand. angkar; — mati - dood, gestorven, is van pati - dood (subst.); — mĕring - mager als een dakspar, gw. ĕring, Soend. ĕreng - panlat; — mimpi - droom, eigenlijk: droomen, gw. impi, Soend. impi - droomen; muda - jong, onrijp, licht v. kleur, moet van een gw. uda zijn, cf., met prenasaleering, Soend. ngora - jong, Tb. ngura - jonge sirih; — mĕtah, in: putih mĕtah - spierwit, vermoedelijk gw. wĕtah, cf. Jav. wutuh - in zijn geheel, Soend. wötöh - gaaf; — mipis - dun, is van ipis, Soend. ipis - dun, een nevenvorm is tipis; — malang - wat dwars is, van palang

- dwarsboom òf alang - dwars; — mambang - soort geesten, spoken, is v. ambang - tegenhouden, Jav. ambĕng - wacht houden op een plaats om den toegang te beletten; — mampung - licht, als puimsteen, is van ampung - licht, op het water, als kurk; — mĕkar - nog niet ontwikkeld, v. vruchten = sumĕkar, Jav. sumĕkar - opzwellen, gaan bloeien (V.G.V. 116), gw. sĕkar; — makin, mangkin - zooveel te, des te, ook sĕmakin, sĕmangkin, is van sakin, sangkin, met -um-infix, Jav. mangkin, sĕmangkin, Soend. sumingkin, gw. singkin; — mĕndap - bezinksel, eig. bezinken, is van ĕndap bezinken; — mĕndak - bukkend naderen, is van pĕndak, Jav. pĕḍak, pĕḍĕk - dichtbij; — miring - hellend, is van iring, iringan - schuins achter, Jav. (zij) kant, di-iringake - hellend, scheef gezet; — mudjur - rechtuit, is van udjur, Soend. udjur - in het lang, recht op aan, Jav. udjur - richting, lengte (uitgebreidheid); — mulas - koliek, is van pulas, Jav. mulĕs - buikpijn hebben, pulĕs - in elkaar draaien; — muntah - braken, is van untah, Soend. utah, of van buntah, Jav. wutah; mondok - kort en breed, is van pondok, Soend. pondok - kort; — mara - voorwaarts, is van para, O.-Jav. para - gang, komen, gaan; — mangut - suffen, mijmeren, is van angut, cf. Soend. anggut - zich nu voorover, dan achterover buigen, unggut - knikkebollen; — mampus - dood, gw. ampus, Jav. ampus - uitgewischt, gedelgd, pupus - dood; — mĕnung - in gepeins verzonken, van een niet bekend gw. hĕnung, doch vgl. Jav. mĕnĕng - zich stil houden, v. ĕnĕng, Soend. hĕnĕng.

De volgende woorden zijn wortel-actieven, ma- vormen direct van een wortel afgeleid (zie boven blz. 279 v.v.): makan - eten, van wortel kan - eten; — mabuk - dronken, van buk dat „hard slaan" beteekent, cf. Soend. babuk, met prefix ba-, in het wilde er op in houwen; — masak - gaar, rijp, Soend. aṣak - *idem*, wortel sak; — masam - zuur, Soend. asĕm - tamarinde, doch hasöm - zuur, O.-Jav. asöm - tamarinde, hasĕm-asĕman - zuur (subst.) J., wortel is sĕm, söm; — masin = asin - zout, ziltig, brak, wortel sin; — masuk - binnengaan, vermoedelijk ma + suk; — madjun - gekneed, deeg; van denzelfden wortel Soend. Jav. pandjunan - pottenbakker, eig. kleikneder, vgl. Bar. ewandapamontju - alsof het gekneed is, (mo)montju - pottenbakker, Soend. tukang andjun - pottenbakker, Mal. madjun moet oorspronkelijk „kneden, de pottenbakker" beteeekend hebben;

— mĕntah - rauw, onrijp, wortel tah, Soend. atah - *idem*; — masih - nog, meer, is van wortel sih, ook aanwezig in Jav. isih - nog; malam - nacht, wortel lăm, Indon. lĕm, beteekenende „het binnenste, het diepe" en hieraan wordt tevens de beteekenis „donker" verbonden. — Van den gelijkwaardigen wortel lĕp komt malap - smeulen; — mampat - vast in elkaar, in pat, pĕt liggen o.a. de beteekenissen „op iets drukken, dicht op iets zijn, bedekken", bv. Soend. tjupat - de dopjes op de schil van de manggistan (waaraan men het aantal partjes tellen kan), rapĕt - goed aansluiten; — masing-masing - ieder afzonderlijk, is van sing, Soend. sing - ieder, iedereen, alleman, elk afzonderlijk; — mampu - in staat zijn tot iets, bij machte zijn, van mpu' - meester; — masai - erg in de war, v. h. haar, wortel sai - uitgeput (boven blz. 327).

Voorts is nog mantuwa - schoonouders, afgeleid van tuwa (V.G. IV 278), mampĕlai - bruid, bruidegom, is van pĕlai - achterlaten, in bewaring geven, terughouden, maruwap - uitwasemen, is van uwap - wasem; marsik - schel, v. geluiden, droogkrakend, wortel sik, cf. Jav. wisikan - (nacht)wind, bisik - fluisteren; morong - pot met handvatsels, Jav. morong en porong; mĕling - onverschillig, onoplettend, nalatig, wortel ling. De variant lĕng is in het Soend. u.b. vóór: de kluts kwijt zijn, weg zijn in gedachten; mangkuk - kopje, is van kuk, zie boven 282; malu - beschaamd, cf. Jav. balo en balu (Pigeaud) - verhinderd, belemmerd, van de kook, de beteekenis „bedremmeld, beschaamd" staat hier niet ver van af, de wortel is lu, Mal. Jav. ngĕlu - hoofdpijn hebben, Mak. ngallo - *idem*. De gesloten vorm is lung, Soend. lingiung - vergeetachtig, palung' - onverstandig, dwaas, silung - niet in de haak. Vgl. boven blz. 292 s.v. lumó, of dit denzelfden wortel bevat lijkt mij onzeker; de beteekenis wijkt af. Andere gevallen zijn in hoofdstuk II behandeld[1]).

't Aantal met *m* beginnende woorden waarvan na dit vluchtig onderzoek het grondwoord nog niet kan worden aangewezen, bedraagt slechts een fractie van het totaal en zou bij diepergaand onderzoek ongetwijfeld verder dalen.

---

[1]) mata - oog, is vermoedelijk ta met prefix ma-, letterlijk: oog zijnde, het ziende, vgl. Siameesch tā - oog, tawan - zon, letterlijk: oog van den dag, vgl. Mal. mata hari, Soend. panonpowe, Mak. mata allo, Boeg. mata ĕsso. (K. Wulff, Chinesisch und Tai, blz. 210. — Historisk-filologiske Meddelelser Danske Videnskabernes Selskab XX, Kopenhagen 1934).

b. *Met* n *beginnende grondwoorden.*

Van met *n* aanvangende grondwoorden vallen te noemen: naik - stijgen, staat voor manaik, gw. daik, Tag., Bis., Bkl. dahik - stijgen; — nakal - stout, ondeugend, baldadig, van manakal, gw. dakal, Jav. ḍangkal - weerbarstig, eigenzinnig, ongehoorzaam; — namnam = njamnjam, zie boven blz. 317. In het Maleisch wisselen *n* en *nj* aan het begin van een woord; — nampal, napàl - eetbare aarde, mergel, is van manampal, manapal, gw. tapal, Soend. tapĕl - kleverig, de naam doelt dus op kleiachtige aarde; — nanti - aanduiding v. d. toekomenden tijd, mananti - wachten, gw. anti, Jav., Soend. anti - wachten, de *n* is onregelmatig voor *ng*; — naung - lommer, schaduw, beschutting, manaungi - beschutten, gw. is saung, Soend. saung - hut, loods (op bouwland); ook: kap; — nasi - gekookte rijst, staat voor inasi, cf. Mak. Boeg. ase - padi. Voor het gebruik van in- op deze wijze vergelijke men Tag. sinampaga - een juweel gelijkende op sampaga - een jasmijnsoort; ginulang - groenblauw, gulang - groenten; kinarayum - lange, dunne rijst, karayum - naald; (i) nasi wil dus zeggen „wat op paddi gelijkt maar toch niet hetzelfde is"; — nalajan - visscher, is van manalajan, gw. salai - visch boven het vuur rooken, het suffix -an schijnt hier gelijk aan het in Mal. gebruikelijke -i; nibung, Filippijnsche talen anibung - een palmsoort, het gw. is diwung blijkens Soend. handiwung. Day. handiwong, Lamp. hanibung, Boeg. anriwu, in onbruik, te lezen: anriwung; de nasaleering *n* is uit prenasaleering (*nd*) ontstaan. De wijde verbreiding wijst erop dat de genasaleerde en de geprenasaleerde uitspraken reeds in de grondtaal naast elkaar moeten hebben bestaan —; nilai - taxeeren, gw. onzeker, doch zeker niet met nasaal beginnende; — nilam - een vogel, is van tilam, Jav. katilang, met een meer voorkomende wisseling van *m* en *ng* als sluitconsonant; — nipis - dun, kan staan voor manipis, Tont. heeft o.a. manipis, maar kan ook ontstaan zijn uit geprenasaleerd tipis (ntipis); — nira - ongegist palmsap, vermoedelijk staande voor sinira waarvan si- is afgevallen. Wij zagen boven dat ook su- bij -um- infix wel eens afvalt, gw. sira = met omzetting der klinkers sari, Boeg. sari - palmwijn; — nodja - een verfstof leverende struik, uit manodja, Mak. anrudja, gw. dodja.

Er zijn slechts zeer enkele *n*-woorden die nog verklaring behoeven.

c. *Met* ng *beginnende grondwoorden.*

Deze zijn gering in aantal, ruim 20, en hiervan behoort de helft tot de herhaalde of gereduplíceerde, genasaleerde wortels (Hoofdstuk III).

N g a n g u, waarvan m a n g a n g u - brullen, loeien, is vermoedelijk van a n g u; — n g a n g u t, waarvan m a n g a n g u t - mommelen, is wellicht van een gw. a n g u t, genasaleerde wortel n g u t van g u t, cf. Soend. g u g u t, s a n g g u t - bijten; — n g e j o n g, waarvan m a n g e j o n g - miauwen van katten, gaat terug op e j o n g, Soend. h e j o n g en e j o n g - de schreeuw v. katachtige dieren, m e j o n g in vele talen „kat", Soend. „tijger", doch gewestelijk „kat", Tont. n g e o n g, Bat. Kar. n g e u v. e. open vorm e u, Tont. n g a o n g - het gemiauw der kat, Soend. m a u n g - tijger, is van gw. a u n g, waarnaast h a u n g - gebrul v. e. tijger, Tont. heeft nog m b a o n g - zeker geluid van de kat, gaat terug op w a o n g[1]); — n g ĕ r a m - brommen, van m a n g ĕ r a m, gw. g ĕ r a m, waarvan volgens den tegenwoordigen regel m a n g g ĕ r a m - grommen, Soend. g ĕ r a n g - g ĕ r u n g - grommen (meerv.), Mal. *-m* wisselt weder met *-ng* als slotconsonant elders, evenals boven n i l a m - k a t i l a n g; - n g ĕ r a n - boos, spijtig, wrevelig, gw. van hetzelfde m a n g ĕ r a m dat ook „boos" beteekent, gw. g ĕ r a m - woedend, toornig, boos, *n* en *m* kunnen aan het eind van een woord wisselen; n g a r i j a p - wemelen, gw. r i j a p, Soend. r i j a b - in menigte; — n g ĕ r i n g - het geluid v. bronzen en koperen muziekinstrumenten, d.w.z. dat geluid makende, is van r i n g = d i n g, Soend. wortel, hetzelfde uitdrukkende; — n g i a u - een miauwend geluid, gaat terug op i a u.

d. *Met nj beginnende grondwoorden.*

n j a m u k - mug, staat voor n a m u k dat niet schijnt voor te komen, het woord vertoont de bekende klankverwisseling *n-l*: Boeg. n a m o', Mak. l a m u', Jav. Tag. l a m u k enz., Bis. b o n o = b o l o - kapmes; — n j a r i n g - duidelijk, helder v. stem, schel, schijnt van m a n j a r i n g te zijn, gw. s a r i n g, Mak. s a' r i n g, t a' s a' r i n g - ontwaken, Soend. n j a r i n g - ontwaken, wakker zijn, ook van het gemoed, v. d. hersens gezegd; — n j a n j i - zingen. Als voren, n j a = n a, n j i is geassimileerd n i, *n a n i is een open vorm naast n a n g - n i n g (Jav., Soend.) en dit is de genasaleerde vorm van d a n g - d i n g, in het Soend. melodie, uitbrengen van muzikale klanken,

[1]) Anders Bat. Mand. *maung-aung* - schreeuwen v. pijn of angst.

zie boven blz. 317 s.v. dang; — ñjĕnjak - vast, diep, v. d. slaap = lĕnjak, njĕnjak staat dus voor nĕnak, met assimilatie van *n* van ñak aan de beginconsonant; Mal. *nĕñak is geredupliceerde, genasaleerde wortel van den zuiveren wortel tĕg, waarvan tĕtĕg, Soend. vast, stevig, Jav. vast, onbewegelijk blijven liggen. — Een zelfde geval is njanjuk - suf, kindsch, dit staat voor *nanuk, weder met assimilatie, nanuk beantwoordt aan tatuk, cf. Jav. ngantuk, antuk - slaperig, dommelig, Soend. antuk - op zijn, niet meer kunnen, ngantuk - slaperig, antukna - ten slotte; — njut - een zachte beweging of een kleine ruk aan iets, gaat terug op djut, zie boven blz. 318 s. v. djot; — njilu = ngilu - eggig, slee, zoor, v. d. tanden. Dit woord luidt in Bat. Kar. en Bar. ngilu, in Tb., Tont., Bis., Mag., Bkl. ngilo doch in Pmp. linju, Jav. linu. Of nu Mal. njilu een omzetting is van linju dan wel omgekeerd, laat zich niet uitmaken; de wisseling van *nj* en *ng* behoeft geen bezwaar te zijn daar zij ook in andere talen voorkomt; — njiur - de kokospalm, Tag. niyug, Maori ni, Bal. njuh, Sas. njur, Mad. njor, Day. ĕnjoh, Saleyer andjorro, in dit laatste is de slot -o steunvocaal, an- = Indon. ĕn- is voorslag, het gw. is dus djur (djor), genasaleerd beantwoordt Day. ĕnjoh volkomen aan het Saleyersch; njiur is een bijvorm van njur. Ik zie een bevestiging van deze afleiding in Jav. djanur - jong kokosblad, d.i. djur met infix -an-, lett. wat tot de kokospalm gerekend wordt; — njiru, niru - zeef, wan, Day. njiro - korf, Tont. ni'u, Bis. nigo, doch Bat. Tob. anduri, met omwisseling van *i* en *u* (V.G. V 70), Bat. Dai. anderu, B.M., Ponos. digu, Atj. djö'èë. De grondvorm is dus djiru maar de genasaleerde vorm moet reeds in de grondtaal bestaan hebben daar hij zoo wijd verbreid is. Ter onderscheiding spreek ik van prenasaleering als een consonant door haar homonyme nasaal wordt voorafgegaan, van (volledige) nasaleering als de consonant in haar nasaal is opgelost.

De meeste Indonesische talen prenasaleeren thans niet meer (Maleisch, Bataksch, Soendaasch, Dayaksch, de Filippijnsche talen) zoodat aan de talen die i.c. *d* of *dj* hebben, niet is na te gaan of de grondtaal het woord geprenasaleerd uitsprak; in Bat. anduri kan een prenasaleering verscholen liggen, maar de *n* kan ook bij het voorvoegsel behooren. In allen gevalle bestonden er in de grondtaal een genasaleerde uitspraak en een niet-genasaleerde, t.w. geprenasaleerd of zuiver of beiden.

Een soortgelijk onderzoek als hier voor het Maleisch werd ingesteld, zou men ook voor andere talen kunnen ondernemen en tot hetzelfde resultaat komen. In het Soendasche woordenboek van Coolsma komen met nasaal beginnende zg. grondwoorden, die ten rechte actieve werkwoordsvormen zijn, bij tientallen voor: m ĕ n d ĕ k - iemand te voet vallen, is v. p ĕ n d ĕ k; n g a d o n - ergens zonder genoodigd te zijn met een bepaald doel heengaan, is van a d o n; n g a n g g r ĕ s of n g a n g r ĕ s - droevig aangedaan zijn, is van a n g g r ĕ s (a n g r ĕ s); n j a h n g ö j[1]) is omzetting van n j a n g h ö j, gw. s a n g h ö j, waarvan n j a n g h ö j k ö n, pass. d i s a n g h ö j k ö n - iets boven op iets hoogers leggen of steunen, bv. een krokodil op een boomstam; n a l a k t a k - overal aanzitten, is v. t a l a k t a k enz.

Jav. n g ĕ l u - hoofdpijn, drukkend gevoel op het hoofd, dat in verscheidene talen, ook in het Maleisch, steeds genasaleerd voorkomt, moet in de grondtaal reeds de genasaleerde uitspraak hebben gekend, cf. Samoa n g a l u l u (n g a l u + u l u) (V.G. V 120)

Merkwaardig is Tb. n a w u, Sang. n a w o, Ibg. n á b u, Mak. n a u n g - vallen, neerstorten, alle deze vormen zijn sec. grondwoorden, de substantiefvorm is t a b u - ban, onder den ban, niet meer als zoodanig onderkend. Zie verder V.G. V 75.

Alles wijst erop dat oudtijds in het Austronesisch een wortel en een grondwoord met vóór-syllabe niet met een nasaal konden beginnen. Een zuivere wortel kon worden genasaleerd en hiervan door herhaling of reduplicatie een grondwoord worden gevormd (Hoofdstuk III), nasaleering der vóór-syllabe is tot enkele gevallen beperkt, uit prenasaleering ontstaan. Men kan zelfs verder teruggaan, tot het Austrisch, want ook de Austro-Aziatische talen bieden voorbeelden van nasaleering der vóór-syllabe: Mon. m r ā k - pauw, Bhn. m r a, doch St. b r a k, Indon. m ĕ r a k. Daar *m* niet in *b* overgaat, moet b r a k de oudere vorm zijn en is dus m ĕ r a k een genasaleerd, uit pre-nasaleering ontstaan b r a k; in den wortel r a k ligt de beteekenis „een luid geluid maken", Filippijnsche talen i y a k - schreeuwen (*y* beantwoord aan *r*), Jav. Soend. s u r a k - schreeuwen, juichen, Sul. s u a l a k - schreeuwen (*l* = *r* elders), Soend. h a r a k - krakeelen — voorts Mon. ģ a b l u - betel, Khm. m ĕ l ū w, Bhn. b ö l o u, St. m l u.

[1]) De in het Wb. gegeven verklaring (P) is niet juist.

V.

Prenasaleering.

In de grondtaal moet prenasaleering van de beginconsonant of beginvocaal van een woord zeer gewoon zijn geweest. Zij bleek reeds uit enkele genasaleerde woorden welke wij boven noemden en die alleen uit prenasaleering te verklaren zijn. Doch er zijn meer bewijzen voor aanwezig.

Bij woorden die met een klinker aanvangen, is prenasaleering (met *ng*) gelijk aan nasaleering, er ontstaat een nieuwe klank: *nga, ngi,* enz., niet slechts een klank met een voorslag, die weer kan afvallen, zij is vast en blijvend, ook in talen die niet meer prenasaleeren. Voorbeelden: Bis. Tag. ngalan - naam, Ibg. ngagan, Tont., Tb. ngaran, Sang. areng, Mlg. anarană, Soemb. ngara, Soend. ngaran en aran, O.-Jav. ngaran, haran, aran, N.-Jav. aran, beide uitspraken, met en zonder nasaal, moeten in de grondtaal bestaan hebben. Evenzoo: Mal. idung - neus, Jav., Soend. irung, Day. urong, Mlg. uruna, Tont., Tb. ngirung, B.M. ngiyung, Bent. irun, Tag., Bis. ilung, Ibg., Bat. igung, Sang. irung, Soemb. urung. Samoa isu. F. uδu - neus, landtong, kaap; — Tag. ngipin - tand. Bis., B.M. ngipon, Ibg. ngipan, Pamp. ipan, Sulu ipun, Tont. ipĕng, Bat. ipon, Niasch ifö, Kisar nihin, Kei nifān, Samoa nifo, Tb. ipĕn - tandvleesch; — Mal., Jav., Tag., Bis. alun - golf, Samoa ngalu; — Mad. ngòwíq - geluid v. d. buffel, Soend. owe. Alleen geprenasaleerd: Bar. ngura - jong, Soend. ngora, Mad. ngoda (h), Bat. Kar. nguda, doch van den zuiveren vorm komt Mal. muda (um- + uda), Tag. mura; — Day. nupi - droomen, Soend. impi, Jav. impen (met suffix - an), het Day. vertoont *n* in plaats van *ng*, de wisseling van *u* en *i* komt in het Dajaksch meer voor.

Meermalen komen in één taal niet- en wel-geprenasaleerde vorm naast elkaar voor, bv. Soend. aing = ngaing - ik, ewa en ngewa (dipikangewa) - een afkeer hebben van; Day. kuk en nguk - het geknor van zwijnen; Mak. are en ngare - wellicht; aseng en ngaseng - alle; Jav. are en ngare - laag, vlak en open land; Tont. o'ajĕm en ngo'ajĕm - het geluid van geeuwen; Mlg. nify en ify - tand. Daar de tendentie tot prenasaleeren in de afzonderlijke talen kan hebben nagewerkt, ook in die het thans niet meer doen, is bij dubbele uitspraak in een zelfde taal niet met zekerheid te zeggen of zij beiden uit de grondtaal dateeren.

Men zou daartoe moeten weten of het woord in de grondtaal aanwezig was. Wanneer èèn taal beide vormen heeft en overigens alleen de zuivere uitspraak voorkomt, bv. Bat. Mand. u t o k en u n o k, elders u t ĕ k, dan is het waarschijnlijkste dat u n o k door het Bat. zelfstandig gevormd is, maar dan zou daaruit tevens volgen dat voor het taalgevoel zuivere wortel en geprenasaleerde wortel gelijkwaardig waren, dat dus hetgeen in de grondtaal gold, in de talen die haar loten waren, bleef doorwerken. Als werkhypothese kan men dus stellen: in woorden die in een enkele taal geprenasaleerd voorkomen, in afwijking van andere talen, is de prenasaleering van lateren datum. Zoo ook wanneer, een enkel maal, prenasaleering en nasaleering naast elkaar bestaan, bv. Jav. m b u n g en m u n g - slechts, van een vermoedelijk zuiver w u n g. Doch wanneer men vindt Soend. g a n = n g a n - slechts, en het F. toont n g a, dan moeten beide vormen in de grondtaal bestaan hebben, cf. Mal. d j a n g a n (V.G. V 58). — Zoo moet ook Jav. n g ĕ l u - hoofdpijn, drukkend gevoel op het hoofd, dat in alle talen waarin het voorkomt, genasaleerd is, reeds in de grondtaal geprenasaleerd zijn geweest, de grondvorm is ĕ l u (boven blz. 340).

Tegenover Jav. *w* kan Soend. *tj* staan, bv. Jav. w a r i n g i n, Soend. t j a r i n g i n, Soend. t j a i, O.-Jav. w a i, enz. Men vindt echter enkele malen in het Jav. *b*. N.-Jav. vertoont wel eens *b* waar Oud-Jav. *w* heeft, bv. w a g u s - b a g u s, w u d j u k, Soend. *idem*, N.-Jav. b u d j u k. Doch tegenover O.-Jav. b a h ĕ m - kies, staat Soend. t j a - h ö m - mond, bek, Mal. b a h a m - kauwen met gesloten lippen, Tont. w a ' a n g - tand, Tag. Bis. b a g a n g, Bat. b o r h a m; O.-Jav. b a h ĕ m moet teruggaan op w a h ĕ m en daarvan de geprenasaleerde vorm zijn, waarvan vervolgens de prenasaleering is afgevallen (m b a - h ĕ m > b a h ĕ m). O.-Jav. w a l a n g = b a l a n g - sprinkhaan, toont de beide vormen, N.-Jav. heeft alleen w a l a n g. — Van N.-Jav. b a n g k a n g - zeeschelp, Soend. t j a n g k a n g - schelp, schaal, bolster, en van N.-Jav. b a p a n g - armen zijwaarts horizontaal uitstrekkende, Soend. t j a p a n g - zijwaarts uitstaande, bv. buffelhoorns, zijn geen Oud-Jav. termen bekend; de oude uitspraak blijft dus onzeker. Doch er blijkt toch dat het Oud-Jav. een zuivere en een geprenasaleerde uitspraak van de *w* gekend heeft.

In het Nieuw-Javaansch is de prenasaleering nog niet geheel verdwenen. Er is nog altijd een neiging te prenasaleeren doch het geschiedt willekeurig. Er zijn gevallen waarin de niet- en wel-genasa-

leerde vormen naast elkaar voorkomen, bv. Oud-Jav. pu, mpu - heer, andere waarin men oude prenasaleering heeft laten vallen, bv. Oud-Jav. ngkāna - daar, thans kana; nduk - toen, thans duk - ten tijde van. Daartegenover staan woorden waarin zij zeker niet oud kan zijn: mbotĕn - niet, neen, voor botĕn, mbesuk - morgen, voor besuk, in plaatsnamen vóór een muta: ngGĕnding, nDjapara, nDara, mBandung. In dienstbrieven van 100 jaar geleden in 't archief van Madjakĕrta vond ik steeds Antang, Awi, Rawa geschreven, ongetwijfeld overeenkomstig de toenmalige uitspraak, thans zegt men Ngantang, Ngawi, Ngrawa. *Ng* kan hier niet de prepositie ing zijn, want men spreekt de nasaal onder alle omstandigheden uit, ook in den Nominatief.

Het Gajō'sch bezit een aantal geprenasaleerde woorden, meestal éénlettergrepige woordjes: ngga - gaat niet door, ngkip - boordevol, somtijds ontstaan doordat de eerste lettergreep is afgeworpen: ntah - drukt onzekerheid uit, Mal. ĕntah; ntang = tĕntang - de juiste richting; echte prenasaleering van de beginconsonant is bv. ntjara = tjara - zooals. Beide uitspraken kunnen naast elkaar staan. Naast nggö vindt men ngö (z.v.a. Mal. sudah), naast ndòh (ouderwetsch) vindt men nòh - partikel van beleefde aansporing, naast mbal mal - de gesloten hand, enz., dit is geen in nasaleering overgegane prenasaleering maar moderne uitstooting van de muta na de nasaal (cf. bamang voor bambang).

Het Bat. prenasaleert een enkel maal, bv. Kar. mbulu - haar. In het Fidji worden *b, d* en *g* steeds geprenasaleerd tot *mb, nd, ngg* of *ngk*. In den tongval der bergbewoners van Viti Levu gaat volgens Gatschet (Abhandlungen philol.-hist. Classe der Kön. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften III en IV, Leipzig 1860, 1873) deze regel volstrekt niet altijd door en hoort men bati en mbati, bitu en mbitu (V.G. IV 250). Naast met *k* beginnende woorden staat een aantal woorden dat met *ngk* begint (V.G. V 42 v.v.).

Uit de genoemde feiten mag besloten worden dat prenasaleering in de grondtaal zeer frequent was en dat zij naast de zuivere uitspraak der beginconsonanten en -vocalen voorkwam. 't Onderscheid was fonetisch. Bij grondwoorden die door affigeering van wortels ontstaan zijn, dus bij grondwoorden der eerste categorie, heb ik geen sporen van prenasaleering kunnen vinden. Zij komt bij grondwoorden der tweede categorie evenmin voor, behoudens een paar op zichzelf staande gevallen. Het Fidji heeft ngkungku - gebald, v. vuist,

vormelijk Tag. kim-kim. Een ander ngkungku is: hoef v. e. dier. Dit is een gewijzigde uitspraak van kuku - nagel, ten einde de twee beteekenissen door verschil in klank te onderscheiden. In den tongval van Lau wordt voor „hoef" ook kuku gezegd (V.G. V 62).

De gevallen waarin de prenasaleering tot nasaleering geleid heeft, zijn niet talrijk.

Wat het Maleisch betreft, zijn er boven een paar genoemd. Bij onderzoek in andere talen zijn er nog wel enkelen te verwachten, zoo beantwoordt aan Jav. wungkal - steen, Soend. mungkal; tegenover O.Jav. gandi - zeker werpwapen, staat F. ngadi - een soort v. knods; palu Indon. - hamer, Ilk. malo - houten hamer, knods; Soend. manan = batan - meer (minder) dan; Bis. mantás - knap = Bkl. pantas - wijs; Tag. nakau - stelen (men zegt magnakau) is van takau.

Welke consonanten geprenasaleerd werden, is niet met zekerheid te zeggen; voor zoover nog prenasaleering bestaat, betreft zij vooral de mutae, *k* en *p*; het Gajō'sch gaat het verst en kent haar ook van *t*, *tj* en van *s*. Ook prenasaleering van *w* heeft zeker bestaan, evenals van *h*: O.-Jav. nghing - maar, slechts. De prenasaleering van klinkers was *ng*. Vermoedelijk waren *l* en *r* de eenige klanken die niet werden geprenasaleerd.

Niet alleen het woord, ook de syllabe, dat is dus in de grondwoorden der derde categorie de wortel-syllabe, wordt geprenasaleerd en de prenasaleering is hier over het algemeen goed bewaard omdat zij door de voorgaande lettergreep beschut werd.

In het Fidji wordt de tweede lettergreep niet geprenasaleerd, de prenasaleering is daar afgevallen met uitzondering van eenige gevallen vóór *k*, bv. langka - wijd uiteen, Tb. lĕngka - schaarsch, zelden, Jav. langka - zeldzaam; sangkai, woord gebruikt bij het optellen v. vaartuigen, vermoedelijk een oudere uitspraak van δake - bestijgen, aan boord gaan. Tag. sakai, Tb. sake (V.G. V 68). Aangezien het woord wel wordt geprenasaleerd, zelfs in sterkere mate dan in de Indonesische talen, moet het wegvallen in de 2de syllabe met het vocalisch worden der taal samenhangen. Er zijn echter vocalisch geworden talen, zooals het Bare'e, die prenasaleering handhaven.

In de Filippijnsche talen komt prenasaleering der 2de lettergreep algemeen voor, doch in iets mindere mate dan in de westelijke talen, bv. Tag. hatid, Mal. hantar, O.-Jav. atĕr, N.-Jav. antĕr en atĕr - geleiden; Tag. salapáng, Mal. sarampang - harpoen;

Tag. t a k o b - deksel, Mal. t a n g k u p - vast tegen elkaar gesloten; Tag. u b o d - palmriet, kernhout, Mal. u m b u t enz. Zij schijnen dus af te stammen van een dialect der grondtaal waarin minder geprenasaleerd werd.

In een zelfde taal kan een woord met zuivere en geprenasaleerde consonant der 2de syllabe voorkomen. In zoo'n geval is de herkomst moeilijk te bepalen. 't Kan zijn dat beide uitspraken op de grondtaal teruggaan, 't is evengoed mogelijk dat de prenasaleering spontaan in de taal is ontstaan. Zoo lijkt Jav. k l o m b o t - strootje, naast k l o - b o t modern, in het Javaansch dat neiging tot prenasaleering bewaard heeft, allerminst onwaarschijnlijk. Tegenover prenasaleering in de eene taal staat zuivere uitspraak in de andere en omgekeerd.

Wanneer een woord in een reeks van talen prenasaleering der tweede syllabe toont, mag worden aangenomen dat deze op de grondtaal teruggaat, bv. g u n t i n g - schaar, Tag., Bis., Bkl., Pang., O.-Jav., N.-Jav., Soend., Mad., Tb., Tont., Bar., Soemb., Mal., B.M., Boeg., Mak., Bal., Sas., Day.; p a n d a n - Pandanus, Mal., Bat., Mlg., O.-Jav., N.-Jav., Soend., Mad., Bal., Sas., Sideisch, Soemba. Omgekeerd, als men vindt Tb. l ĕ p ĕ t - vouwen, en verwante vormen zonder prenasaleering in Mal., Soend., Bis., Day., Mlg., Boeg., Oud-Jav., doch in N.-Jav. l ĕ m p i t, dan is het duidelijk dat deze vormen op een grondvorm met zuivere consonant teruggaan en de prenasaleering van het N.-Jav. waarschijnlijk modern is.

Prenasaleering van de 2de syllabe was dus in de grondtaal bekend, haar beteekenis was en is fonetisch. Dit is alles als met de beginconsonant van het woord.

Een groot verschil is het volgende. Naar wij zagen komt het slechts zelden voor dat de prenasaleering der begin-consonant van het woord in volledige nasaleering overgaat (ṅ j i r u e.d.), daarentegen begint de wortelsyllabe even vaak met de zuivere consonant als met haar nasaleering. Alle wortels, in den ruimsten zin, komen genasaleerd voor. Dit komt volkomen overeen met hetgeen in het derde hoofdstuk omtrent woorden die door herhaling en reduplicatie van wortels gevormd zijn, werd geconstateerd, nl. dat de wortels in hun nasaleeringen kunnen worden omgezet. 't Een bevestigt het ander. De omzetting van zuivere in genasaleerde consonant geschiedt niet over prenasaleering als tusschenstation maar rechtstreeks.

De Austro-Aziatische talen bieden ook voorbeelden van nasaleering der wortel-syllabe, bv. Bhn. m ö m a n g - donker, St. k ö m a n g, Bhn. St. m a n g - nacht, deze woorden gaan op een wortel b a n g

terug, zie boven blz. 316 s.v. bĕng, mĕng; Khm. kāpōr - kalk, St. kömuor.

't Komt wel voor dat het verschillend klankverloop tot differentieering van beteekenis heeft geleid. Zie voor dit verschijnsel in het algemeen, V.G. IX 257. In zoo'n geval moeten beide uitspraken in de taal oud zijn.

Voorbeelden van zuivere en geprenasaleerde begin-consonant in het zelfde woord:

Mal. rukup = rungkup - schuin tegen elkaar gezet, Tag. lukob - bescherming.

Mal. legar - ruimte om zich te kunnen verroeren = lenggar - vrij in zijn bewegingen of Soend. longger - los zitten.

Jav. atjar = antjar - recht toe recht aan gaan.

Jav. adjir = andjir - staak als merkteeken, Soend. adjir.

Jav. atĕr = antĕr - geleiden, Tag. hatid, Soend. antör.

O.-Jav. suduk = sunduk - steken (gw.), N.-Jav. suduk - iets waarmee men steekt.

Jav. puḍat = punḍat - afbetaald, Soend. pudàt; Day. kadut = kandut - bundel, Mal. karung - grove zak, kandung zak, baarmoeder.

Jav. gĕpang = gĕmpang - verdelgd, te niet gegaan.

Jav. djĕblong = djĕmblong - ingezakt, v. d. grond, Soend. djĕmblong, openbarsten, v. d. grond; Mal. tĕbu - suikerriet, maar bambu.

Jav. awur - strooïen, ambur - zaaien i. e. kweekbed.

Soend. luse = lungse - afgemat.

Jav. ḍihin = ḍinghin, uitgesproken ḍingin - eerder.

Jav. gaṭĕng = ganṭĕng - strak.

Op dezelfde wijze vindt men ook van taal tot taal verschillen. Als voorbeeld geven wij hier een overzicht van eenige van den wortel pit en varianten afgeleide grondwoorden.

In dezen wortel met varianten pat, pĕt (pöt), pet, put, pot ligt, afgezien v. homonymen, de beteekenis „drukken, knijpen, ergens de hand op leggen", wat eenerzijds overgaat in „toedekken, bedekken", anderzijds in „omvatten, pakken, grijpen, wegnemen" (St. pīt - nemen, grijpen).

Wortel pat: Soend. rapat - goed aansluiten; Soend. lampat - besmeren; Jav. kipat - een snelle beweging met hand of voet maken om iets dat eraan zit, eraf te slaan, fig. zich v. e. zaak af-

maken; Mal. tumpat - verstopt, v. e. holte, opgepropt vol;

Wortel pĕt (pöt): Jav. pĕpĕt - verstopt, gestremd, Soend. *idem* - vast gesloten; Jav. ḍapĕt - goed tegen elkaar sluiten; Jav. lampĕt - dichten (dam, dijk); Soend. rĕmpĕt - dichtbegroeid [1]); Day. rapĕt - nauw aaneen, samenkleven; Soend. löpöt - rijst in pakjes v. pisangblad gekookt, Mal. lĕpat - kleefrijst in een blad gekookt; Bis. kapot - met de hand grijpen; Tb. empĕt - om het lijf slaan;

Wortel pet: Soend. tjepet - een kleinigheid wegkapen; Soend. hompet - tusschen den arm en het lijf knellen; Jav. dipet - goed sluiten; Jav. sompet - achterbaks houden; Mal. tepet - opplakken v. e. pleister; Tb. kampet - leunen;

Wortel pit: Soend. pipit - met de hand plukken; kĕmpit - onder den arm houden; Tb. impit - onder den arm dragen; Jav. tjapit - knijpen; ḍĕmpit - nauw, ergens tegenaan gedrukt zitten; Mal. apit - geklemd; dimpit - dicht opeen, op elkaar gedrongen; Day. gapit - houtblokken tegen de kanten v. e. aan land getrokken boot opdat deze vastligt; Bat. Mand. sompit - nauw, eng; Tb. ampit - meteen meenemen;

Wortel put: Soend. kĕput - geheel bedekken, geheel omringen; sumput - zich verbergen; Jav. djuput - nemen, wegnemen; amput - bespringen, beslapen; Mal. liput - overstelpen, over iets heen gaan, overdekken; djĕmput - nijptangetje, een klein greepje v. iets nemen (met de vingers); Bug. sampu' - sarong; Day. kaput - dicht begroeid, donker; Tb. daput - kleven, plakken; zie ook blz. 326 s.v. II put;

Wortel pot: Soend. tjĕpot - zich vasthechten, vastzuigen; kĕmpot pipi - kuiltjes in de wangen, lett. ingedrukt v. wangen; Jav. kĕmpot - holte, deuk; kampot - vijf bossen pas geoogste padi; ompot - zich schuil houden;

Voorbeelden van den genasaleerden wortel:

mat - Mal. sĕmat - vaststeken, vastspelden, Day., Jav. *idem*, Soend. sömat; Jav. tumat - gaan zitten op (P.); Tb. rimat - aanstampen, vast maken;

mĕt - Jav. amĕt - een dracht padi, Bis. kamot - hand, Ibg. kamót - handvol;

mit - Soend. dĕmit - bedektelijk, zekere geesten, Mal. ik, in geheimzinnige taal; Jav. limit - platgetrapt; Mal. gamit - even met den vinger aanraken; Day. kamit - grijpen;

---

[1]) De verklaring in het Wb. is minder juist.

mut - Jav. ĕmut - in den mond houden (om op te zuigen, te sabbelen); Mal. kĕmut - zich samentrekken, zich sluiten; Bat. Mand. djĕmut - diefachtig;

mot - Jav. djĕmot = djĕmut - wegnemen; Soend. tjomot - tusschen de vingertoppen nemen; Tont. samat = naar zich toe strijken (halen), zóó dat er niets meer achterblijft.

Dezelfde wortel komt voor met zwakkeren eindconsonant (*k*):

Wortel pak: Soend. tjĕpak - neerdrukken, platdrukken; rumpak - loopen tegen iets, Tont. aankomen tegen; Jav. ampak-ampak - mist, nevel, in de bergen; Jav. Tag. enz. tapak - spoor, voetindruk; Mal. dampak - tegen elkaar aanbonzen; Soend. dupak - bonzen tegen; Mal. kĕpak - vleugel;

Wortel pĕk (pök): Soend. römpök - afsluiten; rupĕk - benauwd, beklemd, Jav. sumpĕk - *idem*; Day. supek - ingedrukt; Tont. pĕ'pĕk - bedekken;

Wortel pek: Soend. epek - buikband; Jav. ĕpek = ĕmpek - nemen, wegnemen; Mal. kepek - ingedrukt; Tont. sĕpek - de vlakke hand op iets leggen;

Wortel pik: Soend. hömpik - iets nederdrukken door er wat op te leggen; Jav. ampik-ampik - afsluiting, v. driehoekige opening aan twee zijden onder zadeldak; ĕpik - wederrechtelijk iets afnemen van; Mal. kĕpik - gedeukt.

Wortel puk: Soend. ipuk - zaden uitleggen (in den grond drukken); Jav. djupuk = djuput - nemen, wegnemen; Mal. tampuk - bedekking; Jav. djipuk = djipik - wegnemen, weghalen;

Wortel pok: Soend. popok - bedekt, bedolven; Jav. depok = dempok - plat op den grond zitten; Mal. epok - taschje met deksel; rompok - boordsel v. e. kleed;

Ook van deze reeks bestaan genasaleerde wortels:

mak: Jav. tjĕmak - aanraken, aanvoelen; dĕmak - met de hand pakken; Mal. gamak-gamak - de hand aan de kris slaan (om die een weinig uit de scheede te trekken); Tag. hamak - verlagen (neerdrukken);

mĕk: Jav. dimĕk - voorzichtig met de hand pakken;

mek: Jav. amek = amet - nemen; ĕmek - betasten; Tont. me'mek - iets drukken zóó dat het zacht wordt (door herhaaldelijk drukken, de herhaling van den wortel werkt hier dus als een meervoud);

mik: geen voorbeelden;

muk: Jav. djimuk - wegnemen; Mal. tjĕmuk - dop, v. peulvruchten;

mok: Soend. emok - zitten, v. vrouwen, in beleefde houding, het bovenlichaam rustende op den arm, de beenen zijwaarts naar achteren uitgestrekt (een neergedrukte houding); Jav. dĕmok = dĕmek - voorzichtig met de hand pakken; djĕmok = djĕmot - wegnemen; Mal. romok - stil ineengedoken zitten.

Uit deze voorbeelden zal het duidelijk zijn dat de wortelsyllabe met zuivere en geprenasaleerde beginconsonant wordt uitgesproken, voorts dat zuivere en genasaleerde wortel gelijkwaardig zijn. Tot slot laat ik ter illustratie van het laatste nog eenige voorbeelden volgen:

BAS, MAS. Bat. Mand. tabas - uitgeput, v. d. grond, tamas - *idem;*
BEL, MEL. Jav. tjomel - kletsen, mopperen; Soend. terembel - maar doorpraten;
BĔNG, MĔNG. Tont. lĕmĕng - begraven, Tag. libing - *idem;*
BENG, MENG. Jav. tameng - schild, tebeng - beschutting, scherm;
BĔR, MĔR. Tb. rumĕr - zitten, rurumĕr, Tond. rĕrumbĕr - de billen, F. rubu (rubo) - the seat, dij;
BI, ME. Soend. Jav. bibi - tante of behuwdtante, jonger dan vader of moeder, Mal. tante, Sang. meme - moeders jongere zuster;
BU, MU. Sam. namu, nanamu - reuk, geuren, Jav. ambu - reuk;
BUK, MUK (WUK). Mal. mabuk - dronken, amuk - amok maken, de vorm is actief maar is thans gw., de grondbeteekenis van beide woorden is dezelfde, want in buk = muk, O.-Jav. wŭk, ligt de beteekenis „hard slaan, woedend aanvallen", Mad. (ng)abhuk - schuimbekken, van woede;
I DANG, NANG. Jav. paḍang - licht, Gaj. sidang - helder, opgeklaard, Jav. kunang-kunang - vuurvlieg, Soend. baraṇang - schijnen, glinsteren, njenang - schitteren;
II. DANG, NANG. Soend. malandang - de persoon die het udjungan (schermspel) leidt, Jav. lanang - man, mannelijk;
DĔK, NĔK. Soend. tjinĕnĕk - verkorten, tjindĕk - in het kort;
DĔT, NĔT. Tb. pĕnĕt - sluiten, F. bonot-a - afsluiten, Soend. pöndöt - sluiten;
DENG, NENG. Soend. keleneng - klingelen, gandeng - geraas makende;
DIS, NIS. Jav. anis - weg, verdwenen, Soend. lĕdis - schoon op;

DONG, NONG. Soend. t e t e n o n g - soort mand, e n d o n g - knapzak, g e n d o n g - soort mand;

DOS, NOS. Jav. b l o n o s = b l o n d o s - kaal, berooid;

DUNG, NUNG. Tag. l i n d o n g - beschutting, Bis. l a n d o n g - schaduw, Ilk. l i n o n g - schaduw, Soend. s a l i n d u n g - schuilen;

DJENG, NJENG. Soend. b ĕ n j e n g - zacht a. iets trekken, a n d j e n g wrikken;

DJET, NJET. Jav. p e n j e t - plat drukken, p e d j e t - hard knijpen, indrukken;

GA, NGA. F. r a n g a - hoog, Maori r a n g a, Sam. l a n g a - opheffen, Soend. t a n g g a h - omhoog zien, het hoofd opheffen, Soemb. d j a n g g a - hoog;

GAH, NGAH. Soend. d a n g a h - houding waarbij hoofd en bovenlijf rechtop gehouden worden, t a n g g a h - opwaarts zien;

GAS, NGAS. Jav. a n g a s - weifelen, wankelen, v. moed, g a g a s - ontroeren, door een gedachte gekweld (k a g a g a s);

I. GAT, NGAT. Bat. Mand. r a g a t - heel erg, meer dan gewoon, r a n g a t - erg, bovenmate, s a g a t = s a n g a t - *idem;*

II. GAT, NGAT. Soend. p ĕ g a t - knappen, afbreken, r ĕ n g a t - barsten, scheuren;

GĔS, NGĔS. Soend. p i n g g ĕ s - knakken, knappen, r ĕ n g ĕ s - oud hout uitkappen;

GIS, NGIS. Soend. i n g g i s - beangst, g i g i s - vervaard, bang, Indon. t a n g i s - weenen(?), Jav. b ĕ n g i s - nijdig (= bewogen in ongunstigen zin), Soend. l ĕ n g i s - ontroerd; p u r i n g i s - er bevreesd uitzien;

GOR, NGOR. Jav. b ĕ g o r - het geluid v. h. slaan op een bekken of v. h. brullend geluid v. e. reus, Soend. s ĕ n g o r - snauwen;

GUL, NGUL. Jav. d ĕ n g u l - overeind komen te staan, zich vertoonen, Soend. t u n g g u l - omhoog rijzen, v. e. heuvel;

GUNG, NGUNG. Jav. b a n g u n g u n g - brommen, Soend. g u n g, u.b. vóór: de gong werd geslagen, d ĕ g u n g - stel hangende bekkens;

GUR, NGUR. Jav. a n g u r - liever, Soend. a n g g u r - *idem;*

GUS, NGUS. Bis. p u n g ó s - band om haar op te binden, Ilk. p u n g g o s iets met een band vastbinden;

GUT, NGUT. De beteekenis van den wortel g u t is: „een rukkende beweging maken", de afleidingen loopen nogal uiteen. Mal. u n g g u t - met een ruk aan iets trekken, a n g g u t - stampen, v. e. schip, s ĕ n g g u t - knikkebollen, a n g u t (m a n g a n g u t s.v. n g a n g u t) - mommelen, r ĕ n g u t en r u n g u t - pruttelen, brommen,

mopperen, van s u n g u t: bĕr s u n g u t - s u n g u t - *idem*, ook: mompelen, Soend. s u n g u t - mond, Soend., Jav. a n g g u t - zich vóór- en achterover buigen, met het hoofd;

HAH, NGAH, HOH, NGOH. Soend. h a r u n g a h h a r e n g o h = h a r u h a h h a r e h o h - hijgen;

JAK, NJAK. Day. a n j a k = a j a k - volgen, achternagaan;

JANG, NJANG. Day. m a n j a n g - bloemtros van kokos- en pinangpalm, Jav. m a j a n g - bloemtros van de pinangpalm;

KAL, NGAL. Jav. b a n g a l - weerspannig, d a n g k a l - weerbarstig, eigenzinnig, Mal. n a k a l - ondeugend, baldadig;

KAR, NGAR. Soend. a ṇ g a r - schraal, v. e. sawah, t j ĕ n g k a r - *idem;*

KAS, NGAS. Jav. b u n g k a s = b u n g a s = w ĕ k a s - einde;

KAT, NGAT. Jav. d j ĕ n g a t - het hoofd opheffen, Soend. t j ĕ n g k a t - *idem;*

KĔR, NGĔR. Jav. s i n g ĕ r - bekwaam, bedreven, handig en vlug, Soend. a n g k ĕ r - vurig, vlug v. geest, opgewekt;

KIR, NGIR. Jav. d a n g i r - omgewerkt, losgemaakt, d j u n g k i r - onderste boven;

KIS, NGIS. Day. m a n g k i s - schreeuwen, juichen, Indon. t a ṇ g i s - weenen, behoort hier of bij g i s, boven blz. 354. De wortels k i s en g i s zijn verwant.

KOH, NGOH. Soend. l e n g o h - onbevracht, niets bij zich hebbende, k o n g k o h - afzonderlijk, op zichzelf;

KU, NGU. Jav. s a n g u - teerkost voor de reis, F. δ a n g k u (of δ a n g g u) - iets wat men vrienden aanbiedt bij hun vertrek;

KUK, NGUK. Soend. b ĕ k u k = b ĕ n g u k - met krommen neus;

KUNG, NGUNG. Soend. n g u n g - geruisch in het oor, k u n g - geluid v. e. kleine gong;

KUT, NGUT. Soend. k u k u t - van jongsaf als het zijne aannemen, mensch of dier, a n a k k u k u t - geadopteerd kind, Mal. p u n g u t - oprapen, inzamelen, a n a k p u n g u t, vondeling;

PAI (Paj), MAI. Day. k i m a i - wenken, Iwt. p a j p a j - *idem*, Soend. g u p a j - *idem*, enz. Vgl. boven blz. 304.

PAK, MAK. Jav. d a l a m a k a n - voetzool, Jav., Mal. t a l a p a k a n, Soend. t a l a p a k, Tag. t a l a m p a k - *idem;*

PANG, MANG. Soend. s ĕ m a n g - bezorgd, s a l ĕ m p a n g - bezorgd, zorgwekkend;

PAR, MAR. Soend. s a l i m a r - zitbank i. e. prauw, Jav. ḍ a m p a r - laag tafeltje, bankje;

PAS, MAS. Mal. r a m a s - kneden, Soend. h a m p a s - uitgeperste substantie, Mal. a m p a s - drab, bezinksel;

PES, MES. Soend. d ĕ m e s - een platten neus hebben, d ĕ m p e s - laag bij den grond wegschuilend;

PUD, MUD. Soend. l a m u d, vlies, l a m p u d - met een laag bedekken;

PUNG, MUNG. Soend. m a l a n g m a n g m u l u n g m u n g - geheel onwetend, v. niets afweten, wortel m u n g; m a l a n g p a n g m u l u n g p u n g, Wb. *idem*, is de actieve vorm van p a l a n g p a n g p u l u n g p u n g, wortel p u n g. M a l a n g m a n g is herhaling met klinkerverandering van m u l u n g m u n g, doch de genasaleerde vorm m a n g van wortel p a n g komt in dezelfde beteekenis als p u n g voor, Tag., Pmp., Bik. m a ŋ g m a n g - dwaas, onwetend;

REH, NEH. Soend. s a n e h - zacht, minzaam, s a r e h - zachtmoedig, minzaam; s a n e h beantwoordt aan s a d e h, welke uitspraak dus in de grondtaal naast s a r e h bestaan moet hebben, zie over de wisseling van *d* (palataal) en *r*, boven blz. 327.

SANG, NANG. Soend. l e n a n g - schoon, rein, l e s a n g, glad;

SEH, NEH. Soend. a n e h - eigenaardig, g e s e h - verschillend, afwijkend;

SĔK, NĔK. Jav. b u n ĕ k - zich beklemd, benauwd gevoelen, s ĕ s ĕ k - nauw, klemmend;

TAL, NAL. Day. k i n a l - prop v. kokosvezel op een geweer of kanon, Jav., Mal., Soend. ĕ n a l - prop op een vuurwapen, Jav. enz. t a t a l - spaander, Tag. *idem* - spaander, splinter, Sas. *idem* - gespouwen en daarna platgeklopte bamboe tot beschot; ĕ n a l, k i n a l zijn van andere projectielen op moderne vuurwapens overgebracht;

TĔK, NĔK. Bat. Mand. u t o k - hersenen, merg v. beenderen, u n o k - merg of binnenste v. stengels enz., Jav. u t ĕ k - hersenen, Boeg. u t ĕ ' - merg;

TĔR, NĔR. Tag. k i n i g - beven, Jav. g ĕ t ĕ r - trillen;

TIK, NIK. Jav. b a l ĕ n i k a n - bij kleine deelen, p l ĕ n i k - spikkel, ṭ i k - tik, Soend. s a ö t i k - een weinig, l ö t i k - klein;

TOK, NOK. Soend. m o n t o k - er flink uitzien, d e n o k - er knap uitzien;

TU, NU. Jav. b a n o n - baksteen, w a t u - steen; b a n o n beantwoordt aan w a t o n - steenachtige grond, al wat tot hechtheid om iets gemaakt is;

TJAK, NJAK. Indon. m i n j a k - olie, Soend. t j a k t j l a k, wortel t j a k, - druppel. Onzeker;

TJANG, NJANG. Soend. k ĕ n j a n g - aanhalen, aantrekken, k e n t j a n g - strak, stijf aangehaald;

In t j a r en varianten ligt de beteekenis „ergens uitspruiten, uitstorten, vooral van vloeistoffen, met als gevolg verspreiding, oplossing;

TJAR, NJAR. Soend. b ĕ n t j a r - uiteenspringen, uiteenbarsten, zich verspreiden, aan gruis vallen, Jav. u n t j a r - in de hoogte spuiten, v. water, Mal. p a n t j a r - met een straal uitspuiten, Bat. Mand. h a n t j a r - diarrhee, Bat. Mand. a n j a r - verspreid door elkaar liggende;

TJĔR, NJĔR. Soend. t j ĕ r, u.b. vóór: vloeien, v. e. vloeistof, Jav. k ĕ t j ĕ r - vocht door persing uit en in iets druppelen, Bal. b a n j ĕ h - etter, lijkvocht;

TJER, NJER. Soend. t j e r, u.b. vóór: kiih - wateren, Mal. t j e t j e r - uitstorten bij kleine hoeveelheden, Jav. k e t j e r - bij kleine hoeveelheden hier en daar vallen, een weinig gestrooid of gestort, Day. b u n j e r - gruis;

TJÖH, NJÖH. Soend. k a n t j ö h - instorten, v. e. zieke, ö n j ö h - op instorten staan, neerstorten. Cf. Boeg. t a ' n j u n j u - voorover-hellen;

TJEK, NJEK. Jav. b e n j e k - zacht, pappig, Soend. b e t j e k - week, modderig;

TJUK, NJUK. Day. p u n j o k - punt, spits, Jav. p u t j u k - *idem;*

WAH, MAH. O.-Jav. d j ĕ m a h = d j ĕ w a h - gevolg, tengevolge, Mal. d j ĕ m a h - later, hiernamaals, ooit.

De resultaten van het onderzoek kunnen als volgt worden samengevat:

I. Formatieven welke afleidingen vormen of vormden van grondwoorden, dienden in een ouder stadium der taal op dezelfde wijze om afleidingen van wortels te maken; deze afleidingen zijn thans als regel grondwoorden.

II. Wortels en hun nasaleeringen zijn gelijkwaardig; er bestaan geen nasaleeringen van *r* en *l*.

III. In de grondtaal bestond tweeërlei uitspraak van de beginklanken van een woord. Met behulp van affixen van wortels afgeleide woorden en woorden die door herhaling of reduplicatie van een wortel waren gevormd, waren hiervan uitgesloten (1e en 2e categorie). 't Verschil in uitspraak was een fonetisch verschil. De klanken *r* en *l* werden niet geprenasaleerd.

IV. De beginconsonant van een wortel welke de tweede syllabe van een grondwoord uitmaakt, d.z. de grondwoorden der 3e categorie, kwam ook geprenasaleerd en, op grond van II, genasaleerd voor, wederom met uitzondering van *l* en *r*, in beginsel zonder onderscheid in beteekenis.

Leiden, 24 Augustus 1942.

NASCHRIFT.

Nadat bovenstaand artikel geschreven was, kreeg ik kennis van het posthume werk van Dr. K. Wulff: „Über das Verhältnis des Malayo-Polynesischen zum Indo-Chonesischen" — Kopenhagen 1942 (Danske Vidensk. Selsk., Hist. fil. Meddelelser XXVII 2). De geleerde schrijver heeft zich tot taak gesteld in deze verhandeling aan te toonen, dat de Austronesische talen eenerzijds, Tai-Chineesch anderzijds in woordenschat en woordbouw zóó fundamenteel overeenkomen, dat dit slechts uit genetische verwantschap beider taalfamilies („Sprachgruppen") te verklaren is, m.a.w. dat zij loten zijn van één stam. Hij acht den band nauwer dan die tusschen Tai-Chineesch en Tibeto-Barmaansch, tesamen Indo-Chineesch genoemd (o.c.p. 4). Wulff heeft een lijst van 145 woorden opgesteld, waarin op de overeenkomst van Austronesisch met Chineesch en Tai, soms ook met Tai alleen, wordt gewezen. Er is bij zoo'n lange lijst ongetwijfeld reden tot twijfel op enkele punten, doch dit tast de strekking van zijn betoog niet aan: de overeenkomst is inderdaad op overtuigende wijze aangetoond. 't Stemt weemoedig hem deswege slechts na zijn dood te kunnen eeren.

In het algemeen — over één belangrijke uitzondering komen wij beneden te spreken — staat tegenover een tweelettergrepig, Austronesisch woord in het Chineesch een mono-syllabe, welke dan met de tweede lettergreep van het Austronesische woord m.m. blijkt overeen te stemmen. Deze syllabe is in sommige gevallen de wortel, in andere niet.

Wij hebben boven gezien dat in de Austronesische talen drie categorieën van grondwoorden te onderscheiden zijn. Zij zijn allen in de woordenlijst vertegenwoordigd.

1e Categorie: Austronesische grondwoorden door affigeering van wortels gevormd en hun Chineesche equivalenten.

a. Grondwoorden bestaande uit prefix + wortel.

No. 8. Oud-Jav. k a r ĕ m, Soend. k a r ĕ m [en k a l ĕ m] - zinken, gezonken, Mal., Bat. Kar., Atj. k a r a m - *idem,* enz. — Schr. vermeldt nog Oud-Jav. k ĕ m, k ö m - in het water liggen, N.-Jav. k u m - baden, duiken in [ten rechte „het in het water zijn, b.v. om te weeken"], Soend. k ö ö m - onder water plaatsen [of zijn], maar dit is een andere wortel. Wortel van k a r ĕ m is r ĕ m, gelijk aan l ĕ m, r ĕ p, l ĕ p (V. G. IV 316, V 46), waarin de beteekenis „in het inwendige, het binnenste, wegzinken e.d." ligt. K a r ĕ m (k a l ĕ m) is samengesteld uit het perfectief prefix k a + wortel r ĕ m (l ĕ m).
Het Chineesch heeft ˛γ â m - onderduiken, te vergelijken met den Austronesischen wortel.

No. 70. N-Jav. t a ṇ ḍ ĕ s, Soend. t a n d ĕ s - in het water grond raken, op een bank of droogte blijven vastzitten, v. e. vaartuig, [Bat. Kar. t a n d ĕ s - geleund staan tegen (zie W.b.)[1]), Bat. Toba en Mand. t a n d o s - ergens tegenaan stootende], Gayo t ö n d ö s - aangekomen, het eindpunt bereikt hebben. — De verder aangehaalde woorden doen niet ter zake.

Samengesteld uit prefix t a + geprenasaleerden wortel d ĕ s, waarin de beteekenis „tegen iets aankomen, langs iets schuren", e.d. ligt. Vgl. Soend. r i n d ĕ s - gaan over iets of iemand, b.v. een rijtuig, Bat. Mand. a n d o s - tegen, a n d o s p o t a n g - tegen den avond, op iemand leggen (m a n g a n d o s k o n), Day. h a n d a s - iets iemand opdringen. Met verwante wortels, d a s: Jav. k a ṇ ḍ a s - den ondergrond, bodem, raken, in graven, putten, stranden, vastloopen, Soend. k a n d a s - vastraken, aan den grond raken, stooten, stranden, Mal. k a n d a s - aan den grond geraakt, op iets als een onderlaag liggen, Day. k a n d a s - zich tegen iets wrijven; wortel d i s: Jav. u ḍ i s - ergens tegen aan kruipen (insect).

Het Chineesch heeft d'â t - doorgaan, doordringen, aankomen.

Vanuit het Austronesisch bezien is niet uit te maken of Chin. ˛γ â m en d'â t een prefix hebben gedragen. Sinologen als Karlgren en Maspéro nemen aan dat prefixen in het Chineesch hebben bestaan, doch zij verschillen van gevoelen over de vraag of op geprefi-

---

[1]) „Karo, bat. (t a n d o s) - aankomen, bereiken", is niet juist.

geerde woorden syncope of elisie is toegepast. Karlgren meent het eerste, dus ‚lân is ontstaan uit ouder *klân, Maspéro houdt het ervoor dat elisie is toegepast: *‘klan > ‘kan[1]).

De woorden welke het Chineesch met het Austronesisch gemeen heeft, zijn steeds afgekapt, op dien grond lijkt het waarschijnlijk dat het met de prefixen ook zoo gegaan is, ’t is moeilijk in te zien waarom men bij prefixen een anderen weg zou hebben ingeslagen.

’t Teloor gaan der prefixen maakte aan dit deel van den opbouw der taal een einde.

b. Grondwoorden bestaande uit een wortel met infix.

No. 58. Oud-Jav. lamuk - bedekt, als de maan door een dunne wolk (K. B. Wb.), N.-Jav. waas, wazig, Soend. nevelachtig voor het gezicht, [Mlg. lamo’kă - rot, behoort hier niet toe, evenmin momokă - rot; met Jav. lamuk correspondeert Mlg. la’mokă - vermoeid, slaperig. — Bat. Toba dalmuk - murw, week, dalmak - smeren, Bat. Kar. samak - besmeren, Bat. Kar. demak - met vuil bespat, zijn van een anderen wortel (puk, pak)].

lamuk Is met infix -am- gevormd van wortel luk, zie boven blz. 296.

Met verwanten wortel lĕk: Jav. ulĕk - walm, wĕlĕk - rook, warreling in de lucht.

Het Chineesch heeft mâk - voorhangsel, scherm, bedekken; mĕk - donker, stil; — met ander karakter: inkt, zwart.

Hieruit blijkt dat het Chineesche woord een brokstuk is van een ouderen vorm, door afwerping van de eerste syllabe ontstaan; het gaat terug op een oorspronkelijk door infigeering tweelettergrepig gemaakten wortel. Doch door de wijze waarop het archaisch-Chineesche woord[2]) tot een mono-syllabe is teruggebracht, waarbij een *deel* van het infix is behouden, is het verband met het Austronesisch verbroken en heeft het infix opgehouden formatief te zijn. Het kan in archaisch-Chineesch niet een enkele consonant zijn geweest. Immers, boven (hoofdstuk II) is gebleken dat het infix -um-, van -am-, -im- en -ĕm- onderscheiden is, het is dus steeds vocaal + m.

Wij weten niet door welken klank in archaisch-Chineesch de Austro-

---

[1]) K. Wulff, Chinesisch und Tai p. 8 v.v. (Dansk Vidensk. Selsk., Hist. fil. Meddelelser XX 3) — Kopenhagen 1934.

[2]) Onder „archaisch-Chineesch” wordt hier uitsluitend het Austronesische bestanddeel van het pre-Chineesch begrepen, ik geef den naam voor beter.

nesische *l* van l a m u k gerepresenteerd werd, er is geen reden een anderen klank aan te nemen, in allen gevalle moet hij op denzelfden klank teruggaan, aangezien hij deel van den wortel uitmaakte en de gelijke beteekenis uit de gelijkheid of de gelijkwaardigheid van wortel voortvloeit.

No. 59. Mal. l u m u t - kroos, mos, schimmel, Soend., Bat. Mand., Gayo, Ilk., Pmp., Bis. *idem,* Mlg. l o m o t r ă, Bkl. l o m o t. [Hiertoe behooren wel de aangehaalde woorden Bat. Toba l i m u t = Bat. Mand. l u m u t, ook Day. l i m u t = l o m o t, Pol. l i m u, met wijziging van den klinker (V. G. V 90), doch niet Oud-Jav. l i m u t - nevelwolk, Tag. Bis. l i m o t - vergeten, daar men hier met een ander infix - i m - te doen heeft, evenzoo Bat. Toba l a m o t - week, breiig, met infix - a m -; voorts is Bat. m u m u t - bedorven, versleten, van wortel b u t, zie boven blz. 317 en Soend. t j a r e m o t - vuil, besmet (niet alleen van het gezicht) van een wortel p o t].

Chin. m u â t - zwak van oogen, kleurenblind, Tai noir m ū t enz. - donker, wordt door Wulff met Austronesisch l u m u t gelijkgesteld. Mocht dit juist zijn — zeker lijkt het niet daar de beteekenissen elkaar niet dekken — dan ware dit een tweede voorbeeld van afwerping der 1e lettergreep met een deel van een infix, want Austronesisch l u m u t is wortel l u t met infix - u m -, zie boven blz. 291.

No. 23. Mak. m a e - herwaarts (gaan), derwaarts (gaan), Boeg. m a i - herwaarts, Ibg. u m a y - gaan, komen, Favorl. m a i - komen. [Tont. a i - herwaarts, is niet een valsche stam, zooals Wulff meent, maer inderdaad de stam, het infix - u m - is vóór een klinker prefix, waarbij *u* meestal afvalt, Ibg. heeft den volledigen vorm. Vgl. nog F. m a i - komen, vóór aanvullend werkw.; herwaarts, zoo het op een werkwoord volgt, Tb. a i - komen, hierheen -waarts].

De afleiding blijft door wegvallen van *u* éénlettergrepig en wordt vandaar juist zoo in het Chineesch teruggevonden: m ̆ ā i' - reizen, voorbijgegaan, overtreffen.

No. 24. Bis. t i n a y - ingewanden [ook Ibg. s i n a y behoort hier toe], Tont. t i n a 'i - buik [ook: ingewanden], Mlg. t s i n a i - ingewanden, [Day. k a n a i, k n a i - buik, is anders samengesteld].

Met infix - i n -, afgeleid van t a y (t a i) - faeces, Tont. gaat, blijkens de hamza, op den nevenvorm t a h i terug. Wulff noemt deze afleiding, maar acht haar onwaarschijnlijk, zij laat zich echter geheel

uit het infix verklaren, zie voor soortgelijke afleidingen in het Tag. en elders, boven blz. 341 vv.

Het Chineesch heeft n u â i' inwendig. Vgl. voor de beteekenis: Jav. d j ĕ r o a n - ingewanden, van d j ĕ r o - binnenin.

No. 131. Oud-Jav. k a l u n g - halsketen, omhangen, enz. Schr. wijst erop dat dit woord met het infix - a l - van een zeer verbreiden wortel k u n g is afgeleid. Daarin ligt de beteekenis „boogsgewijze, gekromd", vgl. boven blz. 306.

Het Chineesch ˏl u ṅ - halster, is weder door afkapping der 1e syllabe en met verbreking van het infix tot een mono-syllabe gereduceerd.

No. 129. Oud-Jav., Soend. k u r u n g - kooi, opsluiten, enz.; van denzelfden wortel met infix - u r -.

Chineesch ˏl u ṅ - kooi, traliewerk, is weder de 2de syllabe, *r* en *l* vallen in het Chineesch samen in *l*.

No. 130. Oud-Jav. g u r u n g g u r u n g a n - strot, Tag. g o l o n g g o l o n g a n, Pmp. g u l u n g g u l u n g a n - keel, Pol. k o r o - k o r o - hals, keel (waarschijnlijk, W.) [Soend. g ĕ n g g ĕ r o n g - keel, vertoont een ander infix en ook de wortel is wel verwant, maar niet dezelfde].

Afgeleid met infix - u r - (Filippijnsch - u l -) van een wortel g u n g, beteekennende „gedraaid, krul, om en om", zie uitvoerig, beneden blz. 367.

Chineesch ˏl u ṅ - keel, op dezelfde wijze ontstaan als No. 129.

Men ziet uit deze voorbeelden dat de in de Austronesische talen bij wortels voorkomende infixen: vocaal + m, vocaal + n, vocaal + l, vocaal + r ook in archaisch-Chineesch bestonden. Zij vielen aan het mono-syllabisme ten offer.

2e Categorie. Austronesische grondwoorden door herhaling of reduplicatie van een wortel gevormd.

In de Woordenlijst komt een aanmerkelijk aantal van zulke woorden voor. Daartegenover moet het Chineesche woord aan den enkelen wortel gelijk zijn, er is, van Austronesische zijde bezien, niet aan vast te stellen of het herhaald dan wel gereduplicceerd is geweest:

O.-Jav. kangkang - bestendig, Chin. ꜀kâṅ - hard, vast, duurzaam, enz.

Er is een omstandigheid die voor de waarschijnlijkheid pleit en dat is deze dat in het Chineesch ook een genasaleerde wortel optreedt, terwijl bekend is (boven hoofdstuk III) dat grondwoorden der 2e categorie door herhaling van den zuiveren èn van den genasaleerden wortel gevormd kunnen worden.

No. 4. Chin. ṅiet - bijten, knagen < ṅiat. Dit beantwoordt aan een Austronesisch grondwoord dat door herhaling van ngit, genasaleerden vorm van wortel git gevormd is, zie hiervoor boven blz. 321 s.v. git.

3e Categorie. Austronesische grondwoorden uit een wortel met vóór-syllabe bestaande.

Hiervan geldt hetzelfde als van de woorden der 2e categorie, dat aan het Chineesche woord, gelijk aan de 2e syllabe van het Austronesische grondwoord, niet te zien is of er een vóór-syllabe is afgevallen; tegenover wortel met vóór-syllabe komt dus de Chineesche mono-syllabe = wortel te staan.

De woorden dezer categorie bestaan veelal uit vóór-syllabe + genasaleerden wortel, zie boven hoofdstuk V. Wanneer in zoo'n geval het woord met een Chineesche mono-syllabe, welke met den nasaal aanvangt, correspondeert, kan men veilig aannemen, dat dit laatste ook een vóór-syllabe heeft gehad. Omgekeerd, toont het Austronesische woord een zuiveren wortel, dan heeft het Chineesche woord dien ook, b.v. No. 1 Oud-Jav. ikĕt - binden, Chin. kiet - binden, knoopen.

Voorbeelden van genasaleerde wortels:

No. 60. Oud-Jav. limun - donker, onduidelijk, N.-Jav. nevel, Bat. Kar. niet recht zichtbaar, Soend. halimun - nevel [ha is een oud voorvoegsel, nauw verwant aan ka, thans nog levend in het Dayaksch, de beteekenis is possessief], Mal., Bat. Toba halimunan - naam van een onzichtbaar makend middel [Bat. Mand. - naam van een duisterniswekkend formulier, ook in het Soendaasch is (adji) halimunan een spreuk die den prevelaar voor anderen onzichtbaar maakt], Bat. Toba lemun - verhelen, loochenen, Bat. Kar. himun - nog donker maar reeds een beetje gaande dagen, Bat. Toba samon - nevel. [Bat. Toba Mand. lamun - rijp, van

vruchten, lamunlamun - bleek van gezicht, behooren niet hier; monmon - snot, is van een anderen wortel, zie blz. 325].

Het Chineesch heeft ,muân < mwân - vertroebeld v. gezicht, verhelen; ,mįĕn - herfsthemel, treurig, droevig.

mun Is genasaleerde wortel bun (wun), cf. Jav. ĕbun - dauw, mist, Soend. ibun - dauw, morgennevel, Mal. ĕmbun - dauw, nevel, rabun - rook, v. e. geneesmiddel, Soend. rawun - allerlei dingen die een stinkenden rook teweegbrengen verbranden om geesten of ongedierte te verdrijven, Day. ambon - dauw, nevel, Oud-Jav. awun-awun - nevel, Bis. gabun - damp, doom, Tb. awun - rook, damp, Tag. ambun - fijne regen.

No. 63. Oud-Jav. rĕmöng - bewolkte lucht, wolken, N.-Jav. rĕmĕng - schemering, schemerig, beneveld, door de wolken bedekt, van de maan, Soend. dampig, wazig, donker [in deze beteekenissen in beide talen steeds herhaald], Mal. rĕmang - schemerig, triest, Mak. rammang - wolk, Boeg. rĕmmang - *idem*, Ilk. lemmeng - verborgen plaats, Soend. mĕlĕngmĕng - onduidelijk, niet zichtbaar in de details, iets als in een nevel zien.

De wortel is bĕng, zie boven blz. 316.

Chin. ,muṅ - nevel, regen; met ander karakter: donker, triest; ,mieṅ - donker, triest, nevelig.

[Van deze woorden zijn te scheiden: Soend. malangmangmulungmung - onwetend, Tag., Pmp. [ook Bkl., Png.] mangmang - dom, vergeetachtig, zij zijn van de wortels pang, pung, boven blz. 356. De Chineesche verwanten zijn ,muṅ < muṅ - dom, ,mieṅ < mieṅ - onwetend. In het Chineesch zijn de woorden door elkaar geloopen.

Ook de Austro-aziatische talen vertoonen den genasaleerden vorm: St. kömang - donker, mang - zwart, Bhn. mömang - donker, mang - nacht [1]).

In de tot nu besproken gevallen stond steeds tegenover een tweelettergrepig Austronesisch een éénlettergepig Chineesch woord, met afwerping van de eerste lettergreep van het Austronesische woord, gelijk aan de tweede daarvan. Hierop bestaat één groote uitzondering: wanneer n.l. de 2e lettergreep aanvangt met *h*, *y* (*j*) of *w*

[1]) P. W. Schmidt S. V. D., Grundzüge einer Lautlehre der Mon-Khmer Sprachen blz. 71 — Weenen 1905.

wordt in het Chineesch de 1e lettergreep niet afgeworpen, maar heeft er samentrekking tot één syllabe plaats, dus Mal. d j a h i t - naaien, Chin. t'ŭ ä t - tesamennaaien, verbinden; Mal. s i y a p - gereed, klaar, Chin. s i e p - overeenstemming, harmonie, aanpassen, tesamen; Oud-Jav. b w a n g - opjagen, wegslingeren, wegwerpen, Mal. b u-w a n g, Chin. p ŭ a ṅ' - loslaten, laten gaan, ontslaan, wegzenden, verbannen. De woorden van deze soort vormen ruim 1/5 van de geheele lijst. Zij zijn dus in archaisch-Chineesch tweelettergrepig geweest. Verscheidene ervan bestaan uit een van een infix voorzienen wortel, zooals Wulff terecht opmerkt, de aard dezer infixen dient echter nog nader te worden onderzocht.

In de volgende gevallen bestaat het woord zeker uit een wortel met vóór-syllabe, t.w.

No. 30. Oud-Jav. p u h u n - oorsprong, het eerste, Mal. p o h o n - boom, oorsprong, oorzaak, enz., Tag. p u h u n a n - principaal, kapitaal, enz.

[Van denzelfden wortel: r u h u n gw. van Jav. r u m u h u n - vroeger, Soend. k a r u h u n - de voorouders, a d a t b u h u n - oude adat, Tag. a h o n - uitgang, opgang. — Varianten zijn: h i n, Jav. ḍ i h i n, r i h i n - vroeger, vooraf; h a n, Soend. b a h a n - iets voor iets, stof tot iets, Jav. bouwstoffen, Soend. l a h a n - stuk grond waarop iets verbouwd zal worden. In h u n en varianten ligt dus de beteekenis „begin, oorsprong". Het Chineesch luidt ᶜp u ĕ n < p w ĕ n.

No. 41. Bat. Toba r i j a k - schertsen [Bat. Mand. luidkeels lachen, Bat. Kar. golven, brekers aan het strand], Bat. Toba t u r i j a k - luide lachen, Mak. r i y a' - opschudding maken, Ilk. r i a k - luid spreken [Soend. r i j a k - rochel], Siam. r i e k' - aanroepen, aanspreken, noemen, Tho r i a k'' - aanroepen, noemen; Mal. t ĕ r i j a k - roepen, schreeuwen, is t ĕ + r i j a k of t ĕ r + i j a k, cf. Tag., Bis. Pmp., Bkl. i y á k - schreeuwen, schreien; Pmp. g a l i y a k - schreeuwen, sec. gw. van g i y a k, Jav. g i j a k - gejuich, Soend. k e j a k - schreeuw (vogel).

De wortel j a k = r a k; *j* en *r* (beide *r*'s) is een bekende wisseling in de Austronesische talen; in het B.M. wisselen *j* en *r* zeer gemakkelijk en komen zij naast elkaar voor, b.v. d a j a g = d a r a g - geel; j o j o k = r o r o k - inproppen, enz.[1]); Tont. k a j o t = k a r o t - schrap; Soend. l u m p u j u k = l u m p u r u k - ineenzakken; Tag. d a y a m i = Soend., Mal. d j a r a m i - padistroo, padistoppel; Tag.,

Bis., Ibg., B.M. u g a t, Lamp. o ya, Gajo u j ö t, Pmp. u y á t, Jav. o j o d, het woord omvat de beteekenissen „ader, spier, vezel, zenuw, wortel"; Tag. p u g ò, Mal. Jav. p u j u h - kwartel. — De gutturale *r* gaat in Pmp., Gajo, Lamp. als regel in *j* over (als slotklank *i*) b.v. Mal. p a r a u - heesch, Tag. p a g a u, Pmp. p a y a u (p a y o), Gajo p a j o; Tag. g a m u t - wortel, Pmp. y a m ú t; Mal. e k o r - staart, Pmp. i k i < *i k i i < *i k i j, Lamp. i k u i, Gajo u k i; Mal. u l a r - slang (= Jav. u l ĕ r), Lamp. u l a i.

Met wortel r a k zijn gevormd: s u r a k - schreeuwen, juichen (Indon.), Oud-Jav. k ĕ r a k - geraas maken, schreeuwen, Boeg. k ĕ r r a' - schreeuwen, Austron. m ĕ r a k - pauw, naar zijn schreeuw.

Varianten zijn: r e k, Soend. b e r e k - leven maken, k e r e k - snorken; r i k, Soend. t j ö r i k - schreien, B.M. k u r i k - gillen, Soend. t a r i k - snel, vlug, doch ook hard, van geluid; r u k, Soend. d ĕ d ĕ r u k - soort tortelduif, naar haar gekoer, Mal. d ĕ r o e k - dof krakend geluid; r o k, Soend. k o r o k - snurken.

Nu de verwantschap der Austronesische talen en het Chineesch door Wulff is aangetoond, is het gewettigd ook Tai in het onderzoek te betrekken. Ik meen dat niet beter te kunnen doen dan door hem zelf aan het woord te laten. In zijn verhandeling: „Chinesisch und Tai" zegt hij o.a. het volgende: „Het Siameesch kent wortelwoorden met en „zonder infix *r* en *l*, b.v. k r i k˝ - tikken, k i k˝ - tikken, gichelen; „k l å ṅ - trommel, k å ṅ' - echo; k l ī b˝ - bloemblad (Shan kip˝ - „uieschil), k ī b˝ - hoef, vgl. k ā b˝ - schoep, scheede, bloemblad, Chin. k a p - beschuttend omhulsel, schoep, - - - [2])" [Vgl. Austron. wortel k a p, k a b waarin de beteekenis „omvatten" ligt.]

Het Siameesch bezit zulke wortels zonder nevenvorm met infix, met nevenvorm, ook wel alleen met infix. Geheel hetzelfde verschijnsel doet zich bij de Soendasche umpak basa voor (deze Bijdragen dl. 102, blz. 81 v.v.). De overeenkomst gaat nog verder. In het Siameesch worden beginconsonant van den wortel en geinfigeerde *l* [of *r*] somtijds door een vocaal gescheiden — in het algemeen geschiedt dit na palatalen en dentalen vóór *l* — 't Soendaasch toont dezelfde neiging, of liever ongeneigdheid twee consonanten op elkaar te laten volgen dus: Siam. cᶠᵃl ī k˝ voor *c ' l ī k˝, tᵃ l å m` voor *t l å m`, ook sᵃ l a k˝ voor *s l a k˝, d'ᵃ l u o ṅ voor *dᶠ l u o ṅ; Soend. b a r a l

[1]) Dunnebier, Spraakkunst van het Bolaang Mongondowsch, Bijdragen Kon. Inst. 85 blz. 308.

[2]) o.c.p. 193 v.v.

voor b r a l, p ĕ r a k voor p r a k, d j i l i g voor d j l i g. Vgl. nog Siam. b'r ā i - stralend, lichtend, b 'u e i - zonsopgang, b'u e i b 'u ṅ - stralen, lichten, Soend. b r a j, u.b. vóór: t e m b o n g t j a h a j a n a - de glans werd zichtbaar, b ö r a n g - de dag brak aan, t j a a n g - het werd licht, enz., b a r a b a j = *b a j met reduplicatie en infix - a r - - lichtflikkering.

Het blijkt door vergelijking met het Siameesch ook mogelijk wortels van Austronesische woorden op te sporen. Ook hiervan een paar voorbeelden.

De wortel van Soend. p ĕ l a k - planten, kan zijn l a k en p a k, 't eerste komt niet in aanmerking, de wortel p a k is o.a. aanwezig in Soend. t a p a k - spoor, Jav., Soend. t u m p a k - zijn op iets anders, Soend. t j ĕ p a k - platdrukken, s e p a k - schoppen (vele talen) en vele anderen, dit alles past niet geheel voor „planten". Het Siameesch levert de „missing link", want dit heeft p a k˜ - inplanten, ergens indrijven, p l ŭ k˜ - planten, inplanten, oprichten [1]), Soend. p ĕ l a k is dus van wortel p a k en merkwaardigerwijze heeft het Soendaasch hier dezelfde beteekenis als het Siameesch, in de Austronesische talen is zij, eenigszins anders, „ergens op drukken, ergens een indruk op nalaten", wat ook uitkomt in Soend. i p u k, met verwanten wortel, — zaden uitleggen.

Als tweede voorbeeld noem ik Jav., Soend. g u l u n g - opgerold, niet met een wortel l u n g in verband te brengen. Doch Siameesch heeft naast g'l u ṅ' g'l i ṅ' - wankelen, g'l ü ṅ - rollen, g'l ō ṅ - rollen, wankelen, g 'l ǫ ṅ g'l e ṅ - *idem,* zonder infix: g'u ā ṅ' - zich omdraaien, wenden, g'ụ ä ṅ' - heen en weer zwaaien, g'u ṅ' - zich om iets winden, de wortel is dus g'u ṅ' enz. [2]).

In de Austronesische talen bestaan nu een zeer groot aantal, door infigeering van dezen wortel afgeleide grondwoorden, bv. Jav. Soend. g u l u n g - opgerold, Mak. oprollen, Mlg. h o l o n a, h o r o n a - oprollen, Tg. g o l o n g - omdraaien, Ilk. g u l u n g g u l u n g - armband, Day. g a l o n g - bundel rotan, Bat. Mand., Kar. g a l u n g - rol, bos, Bat. Mand. g e l u n g - ter zijde rollen, g o l u n g - oprollen; Boeg., Mak. g a l u n g - sawah, d.w.z. een stuk grond waar een dijkje rond omheen loopt, zooals blijkt uit g a l u n g a n g t u d a n g - in een vierkant of cirkel zitten, g a l u n g is ook een van een rand voorziene bladzijde schrift, Jav., Soend. g ĕ l u n g - haarwrong, Mal. halve,

[1]) o.c.p. 202.
[2]) o.c. p. 201.

cirkelvormige bocht, Boeg. gĕlung - gekruld, de beteekenis van den wortel is „gedraaid, krul, om en om".

Verwante wortels zijn: gang, göng (gĕng), ging, geng, gong, bv. Jav. (gĕ)gĕlang - armband, gĕlangan - ring, Mal. gĕlang - armband, voetring Soend. gölang - *idem*, Bat. Mand. golang - armband, Bat. Kar. gĕlang - armring, Boeg. gĕllang - enkelring, Soend. golang - wentelende, aan komende rollen, Day. gelang - padiaar, gilang - rond, gespannen omhoog staan (zonnescherm), Bat. Mand. galangan - een met rotan omvlochten flesch, gulang - rollende, Bat. Kar. bij een steilte neerrollen, Tag. galáng - rol, armband, katrol; — Jav. galĕngan, Soend. galĕng - sawahdijkje; beide beteekenissen, Soend. galĕng - de omsluiting, Boeg. galung - het omslotene, zijn vereenigd in Mal. galanggang (herhaalde wortel met infix -al-) dat 1. ronde vlakte, 2. kring om iets, beteekent, Soend. göröng - aardworm; — Mal. giling - oprollen, door rollen malen (panggilingan - molen), Bat. Mand. iets overrijden, fijn wrijven, met rolsteen, Soend. rol, cylinder, Day. giling - omgedraaid, tesamengerold, galingan - windhaspel, Tag. giling - malen, Bat. Kar. fijn wrijven, in een mortier, Jav. guling, Soend. guguling - rolkussen, Mal. guling - rollen, Soend. galing - gekruld, Boeg. giling - draaien, guling - rollen; — Mal. geleng = giling, Soend. omdraaien (rad), rijden over, Bat. Mand. zich wentelende; — Boeg. golong - vastbinden, van zeilen aan een mast (eig. ze erom rollen), Soend. golong - rol, kluwen.

Van deze woorden bestaan weer frequentatieve vormen: Soend. gereleng - rollen, kronkelen (een beek), gorolong - voortrollen, gurulung - voortrollen, enz.

In het begin zijner verhandeling maakt Wulff de opmerking dat de grammatische bouw van Tai-Chineesch zoo eenvoudig en ongecompliceerd is dat de grammatische overeenkomsten met de Austronesische talen daardoor veel te algemeen zijn om als bewijs te dienen (o.c. p. 5). Hij heeft zich daarom ertoe bepaald overeenkomsten in den woordenschat aan te wijzen; zooals wij reeds zeiden komt hij tot een aantal van 145 woorden die Chineesch en Austronesisch zijn.

Er blijkt echter — en de door Wulff zelf bijeengebrachte gegevens leveren daartoe de stof — dat de grammatische overeenkomst inderdaad aanwezig is. De 1e en de 3e categorië van Austronesische grond-

woorden keeren in archaisch Chineesch terug, voor de 2e categorie is dit niet aan te toonen omdat herhaling en reduplicatie c.q. moesten afvallen, er is echter ook niets dat ertegen spreekt. De verkeerbaarheid van wortels in hun nasaleeringen is aan Austronesisch en archaisch Chineesch gemeen. Beiden komen dus zeker tot op groote hoogte, mogelijk geheel, in grammatischen bouw overeen. Uit den aard der zaak geldt dit alleen voor het Austronesisch bestanddeel van het pre-Chineesch.

Immers, het Chineesch bezit een veel grooter aantal woorden die niets met Austronesisch gemeen hebben. Voorts is de drift naar het mono-syllabisme niet uit de Austronesische talen te verklaren. Een en ander doet ons het Chineesch zien als een mengtaal, het pre-Chineesch heeft een Austronesisch bestanddeel in zich opgenomen, doch het is een bijstroom die zich in den hoofdstroom heeft uitgestort, elders ontsprongen. De door Wulff uitgesproken meening dat de Austronesische talen en Tai-Chineesch twee verschillende leden van één en denzelfden taalstam („Sprachstamm") zijn (o.c. p. 4) kan dan ook niet worden onderschreven. Dit doet echter niets te kort aan de groote verdienste van zijn werk: de aanwezigheid van een Austronesisch bestanddeel in het Chineesch te hebben aangetoond.

De vermenging is meer geweest dan het overnemen van een aantal woorden; immers, de geheele, grammatische bouw van het Austronesisch is vertegenwoordigd, waren slechts losse woorden overgenomen, dan had dat niet het geval kunnen zijn.

't Is verder duidelijk dat het mono-syllabisme een verder doorwerken van het Austronesische deel en medewerken aan de ontwikkeling van het Chineesch heeft afgesneden. In hoeverre het klankstelsel invloed van het Austronesisch heeft ondergaan, blijve aan Sinologen ter beoordeeling.

De woordenlijst toont bepaaldelijk een Austronesisch — in tegenstelling met een Austro-aziatisch — beeld. Ik ben daarom geneigd de vermenging later te stellen dan het uiteengaan van Austro-aziatische en Austronesische talen.

Leiden, 20 November 1942.

INHOUDSOPGAVE.

INDONESISCHE LASVORMEN.

DOOR

J. GONDA.

Het grootste deel van de inhoud van een grammatika van een Indonesische taal pleegt te zijn gewijd aan een opsomming van de prae- en suffixen, indien aanwezig ook infixen, hun vorm, de betekenisklassen der ermee gevormde woorden en het gebruik daarvan in de zin. Het begrip affix, dat inderdaad in de Archipel-talen belangrijk is, schijnt de geesten van vele spraakkunstschrijvers dermate te boeien. dat zij geneigd zijn aan te nemen, en veelal ook niet aarzelen neer te schrijven, dat telkenmale wanneer een van twee in klank grotendeels overeenstemmende en in betekenis hetzij identieke, hetzij verwante woorden een klank of een klankgroep meer heeft dan de andere, dat meerdere een affix vertegenwoordigt. En is zo'n affix dan in de levende taal in andere woorden niet of slechts met moeite aan te treffen, of wel is er geen min of meer omlijnde betekenis (functie) aan toe te kennen, of wel meent men al dan niet terecht, dat er geen nieuwe woorden meer mee ontstaan, dan spreekt men van verstarde affixen.

Het is nauwelijks nodig citaten te geven om het hier gezegde te staven. „Meerlettergrepige woorden welke niet tot eenvoudigen vorm kunnen teruggebracht worden, bevatten wel steeds een thans in onbruik geraakt afleidingselement....", zegt bv. Jonker[1]). Ten aanzien van Maleise uitdrukkingen als *tali-tĕmali* „allerlei touwwerk, het gezamenlijke touwwerk van een schip", *turun-tĕmurun* „van geslacht tot geslacht", *gĕmilaṅ* of *gumilaṅ* „blinkend", *gĕmilap* of *gumilap* „schitterend", *gĕmuruh* of *gumuruh* „donderend" heerst er, dat kan men wel zeggen, bijkans een communis opinio, dat zij het infix *-um-* bevatten. Voor Dempwolff[2]) staat het vast, dat tag. *balaṅá'* naast *baṅá'* „kruik" het infix *-al-* bevat, dat we in jav. *krapyak* „knetteren" (vgl. tag. *kapak* „het geluid van slaan", jav. *kampak* „grote bijl") twee

[1]) J. C. G. Jonker, Rottineesche spraakkunst (1915), § 6, p. 8.
[2]) O. Dempwolff, Vergleichende Lautlehre des austronesischen Wortschatzes II (1937), p. 8.

infixen, *r* en *y*, moeten zien[1]), dat in tag. *kulubot* „vorm" (naast *kubot* „rimpel, plooi") een infix *-ul-* steekt[2]), etc. Op overeenkomstige wijze ziet men in de *l* van jav. *gligik* „ginnegappen" naast *ṅgigik* „giechelen" een infix, in *jĕ-* van *jĕgigik* „giechelen" een praefix. In een zeer recent artikel[3]) blijft ook R. A. Kern voortdurend van infixen en andere affixen als enige woorduitbreidende elementen spreken.

M.i. doet men echter goed te onderscheiden. Wanneer we stellen varianten van klaarblijkelijk hetzelfde woord vinden, zodat het ene lid van zo'n stel een klank of syllabe langer is dan het andere (of: dan de andere), zonder dat het langere woord een andere waarde, betekenis, functie en zonder dat het uitbreidende element in een groep gelijksoortige woorden éénzelfde definiëerbare functie heeft, zou ik dit element zeker geen affix noemen: men noemt ook *-ed-* in vlaams *pledompen* = *plompen* geen affix, evenmin als de *m* in ned. *pampier* naast *papier*. Ook die woorduitbreidende elementen, die een verandering in gevoelswaarde, een zekere intensivering van een in een woord liggend affectief begrip met zich meebrengen, die onomatopeeën en klank-symbolische woorden meer adaequaat maken aan de indruk, die de er door weergegeven voorstelling wekt, zou ik zo niet betitelen: ook *ink* in ned. *rinkinken* naast *rinkelen*, evenmin als de *r* in ned. *brullen* tgr. mned. *bullen* „tieren, razen". Een Indonesisch affix is niet hetzelfde als een Indogermaans, doch in de definitie dient te worden opgenomen, dat het op systematische wijze derivaten vormt van een grondwoord[4]), dat het een wel te omschrijven, in een taal hetzij nu, hetzij vroeger (in dat geval is het verstard, als de *t* in ned. *dorst, vorst, list*) levende grammatikale functie heeft (het brengt tot een bepaalde „woordsoort" of woordkategorie, draagt een zelfde betekenisnuancering ten opzichte van de betekenis van het grond-

[1]) Ibidem, III, p. 74.

[2]) Ibidem, III, p. 77.

[3]) R. A. Kern, Wortels en grondwoorden in de Austronesische talen, Bijdr. 102, p. 275 vlg. Vgl. ook K. Wulff, Über das Verhältnis des Mal.-Pol. zum Indochin. (Danske Vid. Selsk. 27, 2; 1942), p. 45 vlg.; 80 vlgg., waarbij reeds mijn opmerkingen in Museum 50 (1942), 24.

[4]) Dit kan ook éénsyllabig zijn en dus in gedaante met de wortel samenvallen. Ten onrechte houdt R. A. Kern, t.a.p. (in afwijking van Brandstetter) dit niet in het oog: *linud* p. 293 is geen voorbeeld van „infigering" van *-in-* in een wortel, maar een van infigering van *-in-* in een eensyllabig grondwoord: dat *lud* grondwoord is, blijkt uit *lumud, ludĕn, aṅlud* etc., en uit het zelfstandige gebruik van *lud*. Men verklaart toch ook de Nederlandse imperatief *drink* niet tot een wortel, al valt hij in gedaante samen met een vorm van de wortel die in *drinken, dronk, drank, gedronken* steekt?

woord, speelt een bepaalde syntaktische rol, het komt in een aantal woorden van dezelfde kategorie op overeenkomstige wijze voor).

Of al degenen die ten aanzien van de hierboven genoemde en dergelijke elementen de termen „infix" etc. bezigen, er werkelijk volkomen van overtuigd zijn, dat die elementen geheel van dezelfde aard zijn (althans waren) als *tĕr-* in mal. *tĕr-sĕpuh* „donker gekleurd", *-an* in *rambut-an* „een soort vrucht met haarachtige schil", *-in-* in ojav. *tinĕpak*, zg. passief bij *tĕpak* „met de hand slaan", is een vraag, die we hier maar zullen laten rusten. Men doet echter alsof, men houdt alle elementen, die een woord meer heeft dan in klank overeenstemmende en in betekenis samenbehorende woorden voor affixen, voor in wezen gelijk aan genoemde *tĕr-, -an, -in-* etc. En men trekt uit die veronderstelde identiteit van soort o.a. de conclusie, dat zo'n als affix beschouwd element, indien het in vorm overeenstemt met een werkelijk affix in een verwante taal, eens dezelfde functie gehad moet hebben als dat werkelijke affix. Men verklaart bv. op grond van vergelijking van het Javaanse infix *-um-* Maleise woorden als *gĕmuruh, gĕmilan̄, (turun-) tumurun, (tali-) tĕmali* tot „oude activa of aoristen of incohativa"; „oude", d.w.z. oorspronkelijk waren ze dat, doch nu zijn ze verstard [1]).

Maar over die verstarring heersen soms weer zonderlinge denkbeelden. Spat [2]) bv. leert naar aanleiding van mal. *pĕlatuk* „specht" bij *patuk* „pikken van (vogels)", *gĕrigi* „getand" bij *gigi* „tand" en klanknabootsende woorden als *gĕrĕsak, gĕrĕdum* etc., dat hierin de invoegsels *-ĕl-, ĕr-* steken en voorts, dat „de meeste afleidingen met een invoegsel in het Maleisch zeer nabij de versteende afleidingen (komen), en dus vrijwel als grondwoorden te beschouwen (zijn)". Onder versteende of verstarde vormen verstaat men niet ten ondergegane, nog gebruikte resten van eens levende (d.i. nog nieuwe vormen producerende) vormkategorieën, die in een later stadium van de taal, in het dan bestaande systeem niet als behorende tot een levende vormkategorie worden gevoeld; boven noemden we al het versteende suffix *-t* in het Nederlands: er worden geen nieuwe substantieven van dat type meer gevormd. Maar in een vroegere periode der taal was dat wel het geval, toen was het procédé om bepaalde naamwoorden, nomina actionis, met idg. *-ti-* > germ. *-t-* (got. *gif-t-s*) te vormen levend, toen was het productief. Wanneer dus Spat in de

1) Zie ook Bijdr. 99, p. 433.
2) C. Spat, Maleische Taal, Overzicht van de Grammatica (1920), p. 36, § 33.

aanhef van dezelfde paragraaf, waaruit ik juist citeerde, zegt, dat „de invoegsels in het Maleisch weinig tot ontwikkeling (zijn) gekomen", betoogt hij daarmee iets geheel anders dan in het verdere deel van de paragraaf: stel dat *-ĕl-* in *pĕlatuk* etc. slechts resten vertegenwoordigen van een vroeger levend infix, dan mogen we wel zeggen, dat er vroeger meer vormen met *-ĕl-* geweest zullen zijn, maar in hoeverre die formatie eens tot ontwikkeling is gekomen is veel moeilijker uit te maken. Bedoelt Spat echter met de aanhef „weinig tot ontwikkeling gekomen", dat er niet meer vormen van in het aanzijn zijn gekomen dan de thans bestaande, dan behoeft dat niet te impliceren, dat de formaties verstard zijn in de gebruikelijke zin des woords. En gaat men de klanknabootsende en daarmee in vorm overeenkomende woorden van de typen *gĕrĕsak, gĕmĕrĕncuṅ* [1]) en dergelijke, die Spat ook in deze paragraaf behandelt, na, dan blijkt ten eerste hun aantal verre van beperkt te zijn en ten tweede hun vormingsprocédés juist in de levende taal nog productief.

Met het gesignaleerde streven ieder „element meer" voor een affix te houden gaat vaak samen de opvatting — we wezen er al op —, dat in klank overeenstemmende elementen ook in wezen identiek zijn. „Drie- en meerlettergrepige grondwoorden" zegt weer Spat [2]), „hebben dikwijls de gedaante van een afgeleid woord. Dit is inzonderheid het geval met vele namen van voortbrengselen uit het planten- en uit het dierenrijk. Oorspronkelijk waren zij afgeleide woorden; thans zoude men ze versteende afleidingen kunnen noemen. Zij bewijzen door hun vorm ook, dat in een vroegere periode voorvoegsels in gebruik zijn geweest, welke men thans niet meer kent". Hij somt dan een aantal trisyllaba die met *mĕ-* beginnen op, evenzo een aantal met *pĕ-, tĕ-, kĕ-, sĕ-*. Dat hij in de aanhef veel meer zegt dan hij verantwoorden kan, laten we rusten; tegen een formulering als „de volgende vormen, die uiterlijk de gedaante toonen van een *bĕ*-vorm; *bĕdukuṅ, bĕlanak* etc." kan men weinig bezwaar maken, een zin als „woorden...., die oudtijds werden afgeleid, doch thans als grondwoorden zijn te beschouwen, gevormd met een praefix *di-* zijn er niet" verraadt echter, dat de auteur meent te mogen verwachten, dat alle thans bestaande affixen in de bedoelde „versteende afleidingen" terugkeren.

[1]) Zie mijn Remarks on onomatopoëia, sound-symbolism and wordformation etc., T. B. G. 80 (1940), p. 133 vlgg., speciaal p. 204.

[2]) O.c., p. 30, § 27.

Anderen[1]) zijn zo ver gegaan, dat zij uitdrukkelijk *tĕr-* in mal. *tĕrsĕnyum* „glimlachen", *tĕrkĕjut* „schrikken" etc. identificeren met *tĕr-* in *tĕrbaṅ* „vliegen", *tĕrjun* „afspringen" etc., en op dezelfde wijze andere praefixen in oorsprong gelijk stellen aan in klank gelijke eerste syllaben van grondwoorden. Bewezen, dat men tot deze identificaties het recht heeft, heeft nog niemand. En zolang dat niet geschied is, is het methodisch juister geen identiteit aan te nemen. Gaat men de geschiedenis van het leerstuk na, dan blijkt dat door de eerste beoefenaars der Vergelijkende Indonesische Taalwetenschap uit de Indogermanistiek in haar eerste periode overgenomen te zijn, waar men een eeuw geleden ook zonder op de bezwaren te letten tot dergelijke gelijkstellingen van in klank identieke of overeenkomende formele elementen (alsook tot hun identiteit met afzonderlijke woordjes, pronomina, praeposities etc.) overging.

Reeds bij vorige gelegenheden heb ik twijfel uitgesproken aan de juistheid van de opvatting, dat in iedere *-ĕl-*, *-ĕm-*, *-um-* vorm een infix (d.w.z. een van een grondwoord op systematische aan regels gebonden wijze een afleiding vormend element) zal moeten worden gezien. In verband met de verklaring van vormen met inwendige nasaal in Dajaks en andere Indonesische talen wees ik er[2]) op, dat al wat er in een woord, vergeleken met blijkbaar verwante woorden, als formatief of afleidingen-vormend element[3]) uitziet, dat in oorsprong niet behoeft te wezen. Zelfs al zou het Nederlandse taalgevoel *-uw-* in *zwaluw, schaduw, zenuw* als een suffix opvatten, toch is dit element, dat in deze woorden, vergeleken met du. *Schwalbe,* eng. *shade,* ned. *zeen* etc. de indruk wekt een suffix te zijn, van geheel andere oorsprong[4]). Elders[5]) besprak ik o.a. het element *-um-*, dat ook in het Oud-Javaans, waar het zonder enige twijfel in een groot aantal vormen als infix (praefix) optreedt, vaak in klanknabootsende en soortgelijke woorden voorkomt: *kumĕcĕk, kumĕñar, kumĕtĕg.* In een aantal gevallen schijnt *um* een emfatische of intensiverende waarde te hebben (*kumĕtug, gumĕntĕr*), in onomatopeeën die betekenen „*donderen, dreunen, rommelen* etc." schijnt het deel te hebben aan het nabootsen van de klank. Ik kwam daar tot de vraag, of dit

[1]) Zeer onlangs weer R. A. Kern, Bijdr. 102, p. 287.
[2]) Bijdr. 101, p. 149 vlg.
[3]) Een formatief element of formans vormt grondwoorden „uit" wortels, een afleidend element (derivatief) afleidingen „uit" grondwoorden.
[4]) Zie aldaar, p. 151.
[5]) T. B. G. 80, p. 203, zie ook vanaf p. 196.

-um- niet te onderscheiden is van het grammatikale *-um-* in *umadĕg* naast *mańadĕg* „staan", een vraag die ik later voor dergelijke formaties bevestigend beantwoordde[1]: *gĕmĕru-* in mal. *gĕmĕrucuk* „to vibrate dully" is m.i. geen derivatief of combinatie van derivatieven, maar een formatief element[2]; de *r*-combbinaties (*-ĕr-*, *-ar-*, *-ur-* etc.) in woorden, die geluiden, snelle bewegingen etc. aangeven als oudjav. *karape, karutuk, kĕrĕcĕk, garantuń, gĕrĕmus, taritis, gurilip* etc. zijn eveneens bij de woordvorming, niet onder de woordafleiding te behandelen[3]; onder de vele woorden met inwendige nasaal of liquida zij er m.i. talrijke, waarin deze klank niet een gereduceerd infix vertegenwoordigt[4].

In aansluiting aan de bespreking van deze formaties ga ik thans over tot een beschouwing van enkele andere verwante typen.

Gaan we in de eerste plaats na welke woorden met *-ĕm-* en eventueel andere combinaties van consonant en *m* er in enkele Indonesische talen, die geen levend afleidingselement (infix) *-um-*, *-ĕm-* kennen, in hoofdzaak en afgezien van de voorlopig onverklaarbare namen van planten en dergelijke voorkomen. Ten eerste in het Maleis[5]: *cĕmampiń* „in flarden" = *compań-campiń, campań-campiń* „uitgerafeld, in flarden"; *cĕmemis* „vuil (adj.) om de mond na het eten" (Singapore) naast *cĕmomot* „vuil (adj.) om de mond na het eten", *cĕmuas* etc.; *cĕmĕrlań* „straling, glansrijk", naast *cĕrlań* „stralend van licht", *cĕloń-cĕlań* „het flikkeren"; *cĕmabai* „rafelig aan de randen" = *jera(m)bai*; *cĕmĕrliń* „flikkerend"; *cĕmońkah-cĕmańkeh* „verward aan alle kanten uitstekend" naast *cońkah* „uitstekend", *conkah-cankeh* „zeer ongelijk"; *cĕmidu* „zenuwachtig"; *gĕmalai, gumalai* naast *kĕmalai*, (Kĕdah) *gĕmońlai* en *lĕmah g.* „buigzaam"; *gĕmalań* „overdwars, scheef" naast *galań* „dwarsboom etc., dwarsbomend"; *gĕmampań* „van weinig belang" (volgens Wilkinson leenwoord uit het Javaans) naast *gampań* „id., gemakkelijk"; *gĕmĕntam* „voortdurend stampen" (onomatopee); *gĕmĕ(n)tar, gumĕtar* „bevend" naast *gĕntar, kĕtar, gĕlĕtar* „idem"; *gĕmĕrlap* „fonkelen" naast *gĕrlap* „flikkering"; *gĕmilań, gumilań* „refulgent splendour", a freq(uentative) of *gilań* „lustre, glow" (Wilkinson), *gilań-gĕmilań;*

[1]) Bijdr. 99, p. 397 vlg.; 101, p. 141 vlg.
[2]) T. B. G. 80, p. 204.
[3]) Ibidem, p. 200.
[4]) Bijdr. 101, p. 141 vlg.
[5]) Men mag aannemen, dat er meer zijn dan de woordenboeken vermelden. Dat sommige dezer woorden ook in verwante talen voorkomen pleit voor hun ouderdom.

gĕmilap „flikkeren etc." naast *gilap, girlap* „stralend etc."; *gĕmirap* „laten trillen, in trilling houden" naast *girap* „quickening (of the heartbeats); quickening the stroke when rowing or paddling" (Wilkinson); *gĕmuluṅ* „in kronkelingen, rollen, rond vouwen of plooien" naast *guloṅ* „oprollen; rol", *guluṅ-gĕmuluṅ* „in rollen of kronkels", *gĕmunci* „water-kruik" naast *guci; gĕmuruh, gumuruh* „rollen (van de donder), een lang donderend geluid maken" naast *guruh* „donder"; *gĕndĕraṅ* „trom"[1]: *gĕndaṅ* „idem"; *humuroṅ* (W. Sumatra, opgave van Von Dewall) „grazen"; *jĕmarai* „slap neerhangend, van takjes, lange lichamen", in Kedah in *jĕrai-jĕmarai,* in Selangor in *arai-jĕmarai,* vgl. *bĕrjurai-jurai* „in franjes, kwasten en derg. neerhangen"; *jĕmawa* „verwaand(heid), een belachelijke dunk van zichzelf (hebbend)"; *jĕmĕraṅ* (Trengganoe) = *sĕbĕraṅ* „over de rivier"; *jĕmĕrlaṅ* = *cĕmĕrlaṅ; jĕmĕrok* (Kelantan) = tuṅgal; *jĕmuan* „onverbeterlijk-misdadig", *jĕmuas* „besmeurd, vuil (van gezicht)"; *jĕmuju* „karwei-zaad"; *kĕmamam* (Kedah, Perak) „verkleumd (van handen en voeten na ziekte)"; *kĕmamar* (Perak) „duizelig en knipogend"; (Jav.) *kĕmandaṅ, kumandaṅ* „weergalm, terugkaatsing"; *kĕmarau* „droogte (regenloos weer)"; *kĕmarok* „geweldige honger"; *kĕmatu* „steenachtig, hard", vgl. *batu* „steen"; *kĕmawan* in *awan-kĕmawan* „sfeer der wolken, cumulus-wolken"; *kĕmayoh* (minder gewoon voor) *pĕṅayoh* „pagaai", af te leiden van *kayoh,* vgl. *bĕrkayoh; kĕmĕlut* „crisis (in bepaalde ziekten)"; *kĕmĕndit* „gordel" = *kĕ(n)dit, gĕndit; kĕmĕntam* „stampen of trappelen door velen tegelijk" (onom.); *kĕmĕra* (Kedah) „wanordelijke vlucht" = *kĕmbĕra,* (Kelantan) *cĕmĕra* etc.; *kĕmĕriṅ* „weer-tijger"[2]; *kĕmĕrok, kĕmurok* (Penang) „bedorven, ten dele uitgebroed ei"; *kĕmetut* „in de groei belemmerd (speciaal van vruchten die hun grootte niet bereiken)": dial. *kĕrĕntut, kĕrĕntat, kĕrĕncat, cĕntut, bĕncat, tĕrgĕncat, rĕncat, tĕrincat; kĕmilap* „flikkerend", vgl. *kilap, gilap, kĕrlap, kilau, kilat; kĕmirau* (Pahang) „hard, half-rijp" = *kĕrau* (Kedah); *kĕmuncak* „piek", (Kedah) *kĕmocak, pocak, uncak,* vgl. *koncak* „top", waarnaast *puncak* „top": min. *pamuncak; kĕmudi* „roer (schip), kruis (van paard)", vgl. *udi* (Java) „achter", *kĕmudian* „vervolgens"; *kĕmukut, lĕmukut, mĕlukut, dĕmukut, lukut* „doppen, kaf"; *kĕmuṅkus* „ver uitgebroed en bedorven ei"; *kumaṅi* „sexuele impotentie" = *kĕdi, komeṅ; kumantaṅ* (min.) = *sĕmĕntaṅ* „ofschoon"; *kĕmuniṅ* „esv. geel

---

[1]) Volgens H. C. Klinkert, Woordenboek, s.v. „frequ. van *gĕndang*"?

[2]) „Etym., *oraṅ Kĕmbĕriṅ*: man from the K. district of Ulu Palembang where the inhabitants are reputed to be able to transform themselves into tigers."

hout": *kuniṅ* „geel"; *lĕmuas* „besmeurd (gezicht"); *lĕmuṅsir* „vlees van de schouder" = (min.) *lĕmbusir*; *mĕmilis* „voorhoofdsband"; *pameo* „proverbial saying", = buah mulut sindiran; *pĕmalam* „to fill an interstice by pushing cloth into it with a knife" [1]); *pĕmalan* (W. Sum.) „duizelig worden"; *pĕmalap* „een lamp minder doen schijnen"; *pĕmali* „taboe"; *pĕmancar* „het bij het tweede of latere uitpersen verkregen kokossap"; *pĕmaṅkat* „een scheepstype"; *pĕmara* „tweede afdeling van een grote visfuik" (Malakka), misschien *pĕmatah* „oud gezegde, adat-spreuk", vgl. *pĕpatah, pĕpatahan* „adat-spreuk" en *patah* „hulptelwoord voor gezegden, spreekwoorden etc."; *pĕmĕndak* „an ornamental cup-like ring... covering the base of the krishandle"; *pĕmeṅkul* „zekere onderdelen van een visfuik"; *pĕmiṅgak* „heup" bij *piṅgaṅ* „lendenen", waarbij ook *pĕmiṅgaṅ* „middenschip"; *pĕmiṅgir* „grensgebied" bij *piṅggir* „rand, grens"; *pĕmirah* (Perak) „schuchter"; *pĕmuntal* (Patani) „hoofddoek"; *pĕmuras* „donderbus"; en mogelijk nog enige met *p* beginnende; *sĕmalah* in de uitdrukking *oraṅ sudra s.* „an outcast vagabond", „from *salah*?" (Wilkinson); *sĕmampai* „loosely lashed together and therefore swaying", naast *sampai* „loshangend", *ampai* „loshangend en waaiend", *sĕlampai* „(de ceremoniële schouderdoek) zo dragen dat hij aan weerszijden afhangt"; *sĕmanah* „mooi"; *sĕmaṅat, sumaṅat* „levensgeest"; *sĕmayam* „op een troon zittend"; *sĕmĕjak, sĕmĕnjak* „sedert" = *sĕjak, sĕnjak*; *sĕmemeh* „bevuild, vuil (adj.) om de mond"; *sĕmĕna* in *tidak s.* „losbandig"; *bĕrsĕmĕnda* „in de familie van zijn vrouw trouwen"; *sĕmĕndal* „mika"; *sĕmĕnder* „boegspriet"; *sĕmĕntaṅ, sumantaṅ* „ofschoon"; *sĕmĕntara* „ondertussen, gedurende" naast *sĕntara* (Sumatra), *antara,* min. ook *samantara; sĕmĕntĕlah* = *sĕtĕlah* „nadat"; *sĕmĕntoṅ* „stompzinnig"; *sĕmĕrbak* of *sĕmĕrbok* „doordringend (van geur), zich verspreiden"; (*sĕmĕrep, sĕmĕrip* = *sĕmbĕrip, sĕmbĕrit* „klein schenkblad op voet" en *sĕmiang* (Kedah) = *sĕmbiang* „esv. visspeer" zijn uitspraakvarianten: *-m-: -mb-*); (*silir-*) *sĕmilir* „heen en weer zwaaien als het vrije eind van een sjerp"; *sĕminjak* of gewoner *sĕmĕnjak* „sinds", naast *sĕjak* „sinds"; *sĕmugup, sĕmugut* = *sĕṅgugut* „dysmenorrhoea (a gen. name for diseases causing uterine discharges)"; *sĕmulan* (Sumatra) „dansmeisje"; *sĕmundiṅ* „esv. aap"; *sĕmurup* (Perak) „nachtelijk onderdak in de jungle", vgl. *ber-sapar* „in een nachtverblijf in de jungle kamperen";

---

[1]) Onder de met *p* aanvangende woorden zijn enige niet geheel zeker: mogelijkheid van praefix *pĕ-* + nasalering.

sĕrunda „slepen (schip over land)": *tunda* „wat gesleept wordt"; *tĕmabur* „verstrooid" bij *tabur* „verstrooid, verspreid"; *tĕmadun* in *adun-tĕmadun* (min.) „kleurenmenging" bij *adun* „kneden"; *tĕmalaṅ, tumalaṅ* (Sumatra) „a conical basket of bark used in bees'-nest-hunting" (er is echter een nevenvorm (Rawas) *tĕmbilong*); *tĕmali* in *tali-tĕmali* „het touwwerk van een vaartuig", (*lobaṅ*) *tĕmanaṅ* „zundgat van een kanon"; *tĕmancal* „dus"; *tĕmandaṅ* „handsome appearance; bearing; port", *t. mĕntĕri* „the war-dress in which a slain soldier was cremated (vgl. *tumandaṅ* bij *tandaṅ* „een bezoek aan anderen of vreemde landen brengen", Wilkinson)"; *tĕmaram* in *taram-tĕmaram* „bewolkt (van een maannacht)", ook *tĕraṅ-tĕmaram* en *tĕraṅ-tĕmaraṅ*; *ayun-tĕmayun* „heen en weer zwaaiend, schommelend" bij *ayun* „schommelen en derg."; *tĕmĕgun* „in afwachtende houding" bij *tĕgun* „onbewegelijk recht-op staande etc."; *tĕpuṅ tĕmĕloṅ* „esv. koek" (*tĕpuṅ* „meel"); *tĕmĕṅguṅ* „titel van een waardigheidsbekleder", min. *tumaṅgoṅ, tamaṅgoṅ*; (buluh) *tĕmĕrlaṅ* (Pahang) „Sakai dartquiver", *tĕmukut* „gebroken rijst" = *mĕlukut; tĕmurun* in *turun-tĕmurun* „(freq.) descent after descent" (Wilkinson).

Gaan we deze lijst, waarin dus niet zijn opgenomen drielettergrepige namen van planten etc., die *-ĕm-, -um-* enz. bevatten, na, dan blijken de volgende groepen te onderscheiden te zijn: a) woorden, die een onordelijke, onregelmatige houding, toestand, verschijning aangeven of ook een voorwerp dat een zodanige indruk maakt en derg.; b) woorden, die een lichtverschijning, flikkeren etc. aanduiden; c) woorden voor bewegingen; d) termen voor gebruiksvoorwerpen en onderdelen van gebruiksvoorwerpen; e) opzichzelf staande termen als *kĕmanten, jĕmĕraṅ*; f) (*sĕmĕjak* etc.) „verlengde" voegwoorden. Naast deze indeling op semantische grondslag is een andere mogelijk: een etymologische: sommige *-m-* woorden hebben tweesyllabige woorden in het Maleis naast zich, andere niet, weer andere komen slechts in een vaste verbinding voor (type *tali-tĕmali*). Naar de „woordsoorten" (moeilijk definiëerbare begrippen in een Indonesische taal) is op te merken, dat vele *m*-vormen geen werkwoord zijn noch op aannemelijke wijze tot een oorspronkelijke werkwoordsvorm herleid kunnen worden. Opvallend is voorts het grote aantal der *m*-woorden, die een of meer nevenvormen naast zich hebben, wat een kenmerk is van zg. primitieve [1]) woorden in een taal [2]).

---

[1]) Over deze term: Bijdragen 99, p. 419 vlgg.; 431.
[2]) Ibidem, p. 463 vlg.

In het Javaans vindt men eveneens woorden van drie syllaben met *-um-*, waarnaast geen disyllabum voorkomt of schijnt voor te komen. Uit de aard der zaak is het niet zeker, of zij in bepaalde gevallen toch niet bestaan hebben. Ik noem *jumagar* (verouderd) „nog jong (biggetje)"; *jumĕbrèd* „ratelen"; *gumuruh* „een verward gedruis maken"; *gumrènjèṅ* (vo.) „kletteren (van water door pijp)"; *gumriwis* „snateren"; *kumabrug* „met een smak neerkomen"; *sumĕntĕk* „slank (meisje)"; *sumlonoṅ* „vrijpostig"; *sumrobod, sumrubud* „gieren"; *cĕmĕnḍil* „geitenkeutels"; *tĕmĕnḍil* „muizendrek"; *tumambirang, tumĕmbiraṅ* „vol jeugdige hartstocht".

Ook onder de talrijke Oud-Javaanse *um*-woorden zijn eensdeels vormen als *kumĕmit* naast *kĕmit* „bewaken" en andere afleidingen van *kĕmit*, „werkwoordsvormen" bij woorden met overheersend „intellectuele betekenis", niet-primitieve elementen der taal. Deze behandelen we hier niet. Daarnaast staan echter verscheiden onomatopeeën en klanksymbolische woorden: *kumĕcĕk* „suizen"; *kumĕtĕr* „sidderen"; *gumĕntĕr* „donderen"; *kum(ĕ)rut* „fronsen"; *kumucur* „uitspuiten" [1]). Ofschoon het materiaal uit de aard der zaak niet volledig is en wij bij onze conclusies derhalve zeer voorzichtig moeten zijn, valt het op, dat bij verscheidene dezer vormen naast grondwoord en eventuele verdubbeling alleen een vorm met *um* voorkomt: *gumuruh* „dreunend, bulderend"; *kumĕtĕg* „kloppen"; *kumĕtug* „bulderen"; *kumusik* „sissen, suizen"; *kumĕñar* (ook *kinĕñarakĕn* komt voor) „stralen"; *kumutuk* „met de knokkels slaan". In deze groep, die geheel overeenstemt met Maleise woorden als *gĕmilaṅ, gĕmuruh, gĕmĕntam* en dergelijke, is een voorliefde voor *g* en *k* aan het begin op te merken.

Voorbeelden uit andere Indonesische talen: gajo *jĕmĕrak* „luidkeels lachen (meestal van velen tegelijk)"; s.v. *jĕrak* vraagt Hazeu [2]) zich af: „stam van *jĕmĕrak*", wat een onnodig vermoeden is; sasak *tĕmonen* „dooier (ei)"; *tĕmandeṅ* „wesp". Ook in een woord als sasak *tĕmĕroṅkoṅ* „luchtpijp" (vgl. mal. *kroṅkoṅan*) kan men in *ĕm* niet een werkwoordsvorm-afleidend infix zien.

Atjehse voorbeelden zijn: *jömöraṅ* (gebruikelijke spelling *djeumeurang*) „oversteken"; *gömöréb* „uit angst gillen" (*göréb* is ongebruikelijk tekent Djajadiningrat's woordenboek aan); *gömöcië'* (*geumeutjië'*) „van pijn gillen" (als voren); *kömudòë* „roer"; *kömu(n)ca'*

1) Een uitvoeriger opsomming: Remarks, p. 203.
2) G. A. J. Hazeu, Gajōsch-Nederlandsch Woordenboek (1907), p. 185.

„top"; *kömuraïh* „donderbus"; *kömuröëñ* „vastgezet roet"; *sömam(b)u* „knuppel"; *sömañat* „levensgeest"; *sömaran* „roodachtig, voskleurig"; *sömöña* „uitstralend; zwaar ademhalend, drukkend (van het weer)"; *sömöñöb* „gapen"; *sömilu* I „scherpe rand van gespleten bamboe"; II „verblind door schel licht"; *sömintöñ,* naast *sölintöñ* en *sönintöñ* „esv. paarlmoerschelp"; *sömirañ* naast *tömirañ* „want van een vaartuig"; *tömöntuë'* „(feest)geschenk"; *tömika, timika* „scherf"; *tömuda, tumuda* „oudere zwager of schoonzuster".

In het Mori vormt het element *um* enkel- en tweevoud van de „deelwoordsvormen" van transitieve werkwoorden met bepaald object en van een groep intransitieven. Er is echter ook een groot aantal *um*-vormen, die volgens Esser [1]) geen werkwoordsvormen m e e r zijn, maar adjectieven; *um* „is van deze woorden een onlosmakelijk, geheel tot de secundaire stam behorend, bestanddeel gaan uitmaken", bv. *rumodi,* gezegd van mais, waarvan de korrels zich pas beginnen te vormen (vgl. *mĕrodi* „gebobbeld"). Ook substantieven met *um* komen voor, bv. *rumaa* „esv. uil", lett. „schreeuwer", *rumaa* kan ook „zeer hard gillen" betekenen.

In het Bare'e is volgens Adriani [2]) ons element „geheel verstard"; het komt veel voor in geluids- en bewegingswoorden: *gumèrèko* „rammelen", *kumarañkiji* „gillen". Het geval doet zich in deze taal meermalen voor, dat voor een *um*-woord het praefix *mo-* komt. Adriani [3]) houdt het er voor, dat deze woorden verstarde *-um*-vormen zijn, waarvan men de „eigenlijke betekenis" weer zal hebben willen verduidelijken door het praefix *mo-* er voor te voegen. Daaruit volgt volgens hem, dat *-um-* oorspronkelijk dezelfde betekenis had als *mo-*, dat het nl. „intransitieve actieve deelwoorden" vormde. Dit is een gevaarlijke redenering. Ten eerste is het niet uit te sluiten, dat ook wanneer het vormen met infix *-um-* waren en wel met een andere betekenis van *-um-* dan die van *mo-*, er later *mo-* vormen op gebouwd zijn. Maar als aannemelijk gemaakt kan worden, dat *um* in deze woorden geen affix is, komt de redenering geheel te vervallen. Als voorbeelden noemt Adriani *sumao* „janken (liever: miauwen) van een kat", dat *mosumao* wordt en *rumañku* „klappertanden", dat *morumañku* wordt. Bij het eerste de aantekening, dat juist de klankcombinatie *mau* veel gebruikt wordt om het geluid van een kat weer

1) S. J. Esser, Klank- en vormleer van het Morisch, § 366.
2) N. Adriani, Spraakkunst der Bare'e-taal, § 182.
3) Ibidem, § 183.

te geven, wat de waarschijnlijkheid, dat de *m* hier tot een infix zou behoren, geringer maakt[1]).

Zoals ik reeds vroeger[2]) opmerkte schijnen enige der bovengenoemde vormen, vergeleken met hun grondwoord, een emfatische of intensieve waarde te hebben, bv. *kumĕtug, gumĕntĕr,* in de in Juynboll's Woordenlijst genoemde teksten. In onomatopeeën met de betekenis „donderen, rommelen, dreunen en derg." schijnt het element *um* deel te hebben aan de door het woord in zijn geheel uitgedrukte imitatie van bepaalde geluiden; *um* schijnt mij in oj. *gumuruh* en derg., en evenzo in mal. *gĕmuruh* en andere deel te nemen aan de klankexpressieve waarde van het woord in zijn geheel. „Es ist uns verständlich", zegt ook Brandstetter[3]) naar aanleiding van soend. *gumuruḍug,* „dass der Laut *r* das Rollen des Donners, der Laut *u* den dumpfen Ton desselben nachahmen kann" (liever: „een adaequate indruk wekken kan als van ...."). Inderdaad wekt de combinatie van de *r* met een *o* of *u*-vocaal de indruk van een gerommel, gedreun, dof geraas; vgl. bv. ned. *rommelen* („een voor het taalgevoel onomatopoëtisch woord"[4])), (16e eeuws) *rompslomp,* onomatop. tussenw. bij „in-het-wilde-weg slaan"; *ronken, roffelen, grommen, brommen*; fr. *gronder*; *grondement*; *grogner, grommeler*; *ronfler*; *roucouler*; *ronronner*; *bourdonner*; duits *murren*; *brummen*; *rummeln*; *grunzen*; *grommeln*; eng. *grumble*; litaus *niùrniu* „rommelen"; deens *gumre* „loeien, bulken" (ook „van harte lachen"). Vaak komt in dergelijke woorden bovendien een nasaalvorm, die een indruk wekt, die adaequaat is aan die van aangehouden geluiden: gr. *βόμβος* „het brommen"; *κλαγγή* „klank"; du. *trommeln*; fr. *résonner*; ned. *zoemen*; *brommen* etc.[5]). Soend. *gumuruḍug* is een zeer geschikt woord om een aanhoudend gerommel als van de donder weer te geven en er is m.i. geen enkele reden *um* hierin als een infix te beschouwen van dezelfde orde en waarde als *-um-* in *kumĕmit.*

Het wil me evenwel voorkomen, dat er nog een derde groep *um*-woorden te onderscheiden valt, die dus niet tot de groep onomatopeeën

---

[1]) Waarover L. Sainéan, Les sources indigènes de l'étymologie française (1925) I, 55 vlg.; 2, 24 vlg.; 410 vlg.

[2]) Remarks, p. 203.

[3]) R. Brandstetter, Die primitiven Schöpfungen und die Höchstleistung des indonesischen Sprachgeistes, p. 14.

[4]) Franck-Van Wijk, Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal, p. 557.

[5]) Vgl. mijn Remarks, passim en daar geciteerde literatuur.

en klanksymbolische woorden behoort, maar evenmin met *kumĕmit* gelijk gesteld mag worden.

In de eerste plaats valt er op te wijzen, dat *um* ook voorkomt in woorden, waar geen redelijke grond aanwezig schijnt te zijn voor de opvatting, dat ze verstarde verbaalvormen zouden zijn. Ik noem mal. *tali-tĕmali* „allerlei touwwerk"; *gĕmunci* naast *guci* „waterkruik"; *taram-tĕmaram* „donker"; min. *tumalaṅ* „mandje van honinggaarders", en verwijs verder naar bovengenoemde voorbeelden. Waarom men in *tali-tĕmali* wel een werkwoordsvorm zou moeten zien [1]) en in *sayur-mayur* „allerlei groenten", *ciak-miak* „voortdurend gekweel", *tawar-mawar* „flauw met verscheidenheid", *serta-mĕrta* „onmiddellijk" niet, wordt mij door verwijzing naar het infix *-um-* niet duidelijk.

Ten tweede: naast mal. *cĕmoṅkah,* dat een idee van wanorde aanduidt (*cĕmonkah-cĕmaṅkèh* „sticking out confusedly in all directions", Wilkinson), vindt men ook *cĕroṅkah* (*cĕroṅkah-cĕroṅkèh* „disorder or confusion", Wilkinson). Indien werkelijk zowel *ĕm* als ook *ĕr,* waarover beneden, in deze woorden infixen met bepaalde grammatikale betekenis zijn of geweest zijn, en *um* bv. een „intransitief actief participium", *ar* een frequentatief vormde, hoe is dan te verklaren, dat deze beide vormen met de zelfde betekenis voorkomen? Maar bovendien: het schijnbare frequentatief-infix wisselt ook met andere elementen, zo met *-an-,* eveneens in woorden, die geen verbaal begrip aanduiden: mori *salampé* en *sanampé*: mal. *salampai* „kapstok en derg."; met het aannemen van dissimilatie van *n* en *m* komt men niet steeds uit.

Ten derde: naast *gĕmĕ-, gumĕ-* vindt men in het Maleis ook *gĕdĕ-*: *gĕdĕbah-gĕdĕbuk* „ploffend neervallen", waarnaast *gĕlĕbak-gĕlĕbur* en (batav.) *gĕdĕblak-gĕdĕblok*; *gĕdudup* „ratelen", *gĕdĕbaṅ* „to bang with a stick or fist", naast *gĕmĕntam, gĕmĕntar* etc. Aldus bij onomatopeeën; maar ook bij substantieven die geen klanksymbolische waarde schijnen te hebben vinden we *gĕdĕ-*: *gĕdĕbir, gĕdabir* = *gĕlambir* „halskwabbe"; *gĕdĕboṅ* „a bamboo vessel fitted with a cover" etc.; *gĕdĕgap* „ruw"; jav. *gĕdĕbĕg* (gewest.) „esv. vrachtkar"; *gĕdĕbog* „stam van een banaanboom". Ook *kĕdĕ*-woorden komen voor: mal. *kĕdĕṅkaṅ* „herhaald klinken", maar boeg. *kadaṅkaṅ* „knop van een geweer". Welnu *-ĕd-* of *-dĕ-* op dezelfde plaats voorkomende als de andere elementen (*-um-* etc.) kan niet als infix beschouwd worden.

---

1) Zoals bv. ook Hoesein Djajadiningrat, Atjehsch Woordenboek, I, p. VII in *kira-mira*.

Alvorens een meer positief antwoord op de vraag te geven hoe deze „derde soort" *um*-woorden beschouwd kan worden, wijzen we er op, dat in het Maleis en verwante talen een aanzienlijk aantal woorden in meer dan één vorm voorkomt en wel zo, dat de ene langer is dan de andere op een wijze, die in het algemeen geen aanleiding heeft gegeven te spreken van infigering. De meeste dezer woorden hebben trouwens nog nauwelijks bijzondere aandacht gehad. Soms kan men aarzelen, of de leden van een stel in betekenis overeenkomende en in vorm op deze wijze op elkaar gelijkende woorden inderdaad etymologisch bijeen behoren. Zo bv. bij mal. *bańai* „wat men heeft opgegeven (van werk dat de moeite van het afmaken niet waard is)"; *bĕńkalai* „idem", waarnaast *bańkań*. In andere gevallen heeft het ene dialekt deze, het andere gene vorm, of staat naast een meer algemeen verbreid woord een dialektische variant (hieronder nog enige voorbeelden): batav. *bĕtahak* „oprispen": kedah *bĕlahak*, ook *bĕkahak, kahak* etc. komen voor; bovendien is hier zeer onzeker, of men een vorm **bahak* als „grondwoord" mag construeren; waarschijnlijker is wel, dat we hier met een variantenreeks van onomatopoëtische aanduiding van een bepaalde met zekere geluiden gepaard gaande handeling te doen hebben. Onzeker, wegens vermoede herkomst uit het Chinees, is ook het Baba-Maleise *bojinceń* „ondankbaar" naast *bocheń*, dat Bataviaas is. In de uitgebreide variantenreeks voor „de mond openen, begerig naar voedsel (van kinderen) etc." *ńap, cĕńap* „in de mond nemen", *ńĕńap* „hijgen", *puńap, uńap* „naar adem hijgen", *cuńap, ńuńap* komt ook voor *cĕluńap*, wat men wel als *-ĕl-*vorm (geïnfigeerd) bij *cuńap* zal hebben willen beschouwen, al is er niets tegen het een „*lu*-lasvorm" bij *cĕńap* te noemen. Men vindt n.l. gevallen als *bintul, bintur* „krabnet": *bĕlintul*; *cunut* „borstbeeń in een vogel" naast *cĕnonot* „idem"; (met dialektverschil) *curam* (Johore) „plotselinge helling": *cĕnuram* (Kedah); *cĕrboh* „slechte manieren; zich lomp en boers gedragen": *cĕroboh*; *cĕrliń* (Perak) „spreeuw": *cĕruliń* (Batavia): *cĕpĕrling, cĕmpĕrliń* (de gewone vorm), naast *bĕrliń, pĕrliń, tĕpĕrliń*; *condoń* „naar één zijde hellend, schuins": *condĕroń* (wil men hier een *-ĕr-* infix aannemen, dan is toch vreemd, dat het in de tweede syllabe van het „grondwoord" optreedt) [1]); *conteń* „insmerend, vuil makend": *contĕriń* (Java); *cura, curi* „een zwaard" (waarnaast *corek, curek* „long-handled knife for cutting rattans"): *cundĕrik* (Java) „een mes van het type hakmes"; *mĕndaga* „to walk

[1]) Over gevallen met *r* en *l* beneden nader.

uphill, to work against adverse conditions"; *daki* „uphill work, climbing": *dahagi* „uphill work, work against adverse conditions"; Wilkinson (I, 335) vergelijkt met „batav. from Jav. *kubil* „swollen, enlarged"" kedah *gĕdubil* „coarse-looking, e.g. thick-lipped of heavy-jowled"; naast de onomatopee (*mĕṅ*)*gĕlĕbak* „to give out dull rapping sounds" staat het batav. *gĕdĕblak*; naast *gubir*, op Java *gembel*, staan *gĕlambir, gĕlimbir, gĕdabir, gĕlabir, gĕdobor, gĕlĕmbur* etc. „hangend stukje vlees, halskwabbe etc."; *gĕnar* „aarden vuurplaats om er suiker op te koken etc.": *gĕnahar, gĕnohor*; op Java staat naast *arip* „slaperig" batav. *mĕṅ-gĕriap* „idem"; *gĕrok-gĕrak* (onom.) „allerlei rommelende geluiden": *mĕṅgerodak* „ratelen, rommelen"; naast de onomatopeeën *gĕrsak, gĕrsek, kĕrsek, gĕrsok* staan *gĕrosak* en *kĕrosok*, alle aanduidende „een geluid als van een voetstap op nat zand"; naast *mĕnjĕliṅ* „zijwaarts kijken" vindt men een aan het eind langere vorm *jĕliṅar;* Wilkinson (I, 465) brengt met *apit* „tussen .... in klemmen" in verband *mĕnjĕrapit* „to join by pressure, i.e. to twist or squeeze several objects into one", waarnaast *mĕnjĕrepet*; naast *jĕrpak* „plotseling komen bij" staat *bĕr-* of *mĕn-jĕrĕmpak* „to come across anything unexpectedly, e.g. to meet a tiger on the forest-path", naast *jawaṅ* „esv. hagedis" komen voor *jiawaṅ* en *bijawak, biawak*; naast kedah *kĕlati* „arecanootsnijder" staat op Oost-Sumatra *kalaṅkati*, in Minangkabau *kalakati* etc.; naast *kĕkut* „opkrullen", staat *kĕrĕkut*, dat ook gebruikt wordt „of the closing hand and of a man who „coils round" anything that belongs to him and refuses to part with it", daarnaast *kĕdĕkut* (Kedah) „gierig"; naast *kĕrak* „afval aan de binnenwand van een rijstkoker" staan *kĕrdak* „bezinksel, droesem", *kĕrodak* „idem", *kĕladak* „droesem, afval aan de binnenwand van een kerriepan"; *kĕrsek* „kiezel": *kĕrasek, kĕrisek*; *kĕrtaṅ* „esv. vis": *kĕrataṅ*; *kĕrbas* „leegschuddend": *kĕribas*, ook *kĕbas* „afkloppen en uitschudden" en *kibas* „hevig schudden" komen voor; *kĕrboṅ* „rijstkist": *kĕruboṅ* (Perak) „moveable rice-bin of matwork or bark"; in Palembang luidt „achtergebleven in de groei" *kĕrit*, in Penang *kĕrĕntut*, in Penang *kĕrĕncat*, verbreider is *kĕrĕntat, tĕrincat*; naast *kĕrdil* „achtergebleven in ontwikkeling, rijp maar klein" staat *kĕritil* „gerimpeld, verschrompeld"; (Johore, Kelantan) *kĕrtok* „esv. veebel": (Perak) *kĕrotok* „wooden clapper used as a buffalo-bell"; naast *kĕrut* „voren, diepe groef op het gezicht etc.": *kĕrotot* „diep gevorend" (nevenvormen *kĕdut, kĕlĕdut* e.a.); *kĕrsaṅ* (Kedah) „borstspeld": *kĕrosaṅ* (Penang etc.), *kĕronsaṅ* (Riouw), *kĕroṅsaṅ* (Java); *kĕrsut* „het gezicht rimpelen als een kind dat gaat schreeuwen":

kĕrusut, kĕrĕsut, kĕrotot, kĕrudut; *kĕrsul* (Kedah) „stijf en ruw (van haar)": *kĕrusul* (Singapore); naast Palembangs *kidiṅ* „grote mand van grof vlechtwerk" staat minangk. *kĕtidiṅ*; (vgl. ook *kĕbabal* „half grown jackfruit": *kĕmbabal*, min. *timbabal*; *kĕtimbabal*, (Java) *babal*); naast de uitdrukking *mati kumlah* „natuurlijke dood", staat in Kelantan *gĕmola, gĕmolah* „wijlen, de overleden; de manes van overledenen"; *laṅsuir* „esv. boze geest": *laṅsuyar*; naast *lodoh* (Kedah) „zacht door bederf" staat te Batavia *lodrok, ledrek* „zacht door overrijpheid, van fruit"; *pantun* „pantoen": *bĕhasa pĕlanten*; *pĕlbaya* (Ked.) „beul": *pĕlĕmbaya*; *pĕpojok* (Batav.) „hoek": *pĕlojok*: *pĕloksok* (Batav.) „hoek van een kamer"; *pĕrgam* „esv. duif": *pĕrakgam; pisaṅ*²: (Kedah) *pĕrisaṅ* „rubbing-strake on a Malay boat"; *pĕrsok* „door foutief gedrag vallen, zinken, terechtkomen in": *pĕrosok*; *sampah*: *sĕrampah* „droog vuilnis": *sampĕlah* „oud vuil"; *sĕlĕpat* „besmeurd": *sĕmpĕlat* „met vuil bespetterd": *sĕrnok* „aangenaam": (Kedah, Perak) *sĕronok*; *sĕrbah* „in wanorde": *sĕrobah-sĕrobeh* „idem"; *sĕrpeh* „splinter, spaantje"; *sĕrupeh*; *sĕdam* (onom.) „het dreunen van een kanon": *sĕdĕram*² „het geratel van geweren"; *sĕlok* „met de hand tasten naar iets, dat men niet ziet": *mĕnyĕlodok* (*sĕlodok*) „to push one's way into (with the hands)"; Wilkinson (II, 397 en 422) verbindt *sembat* „whipping up with a jerk" met *sĕbĕrot* (Batav.) „highway robbery; theft with violence; snatching from"; *sĕṅkaṅ* „dwarshout etc.": *sĕlĕṅkaṅ, sĕṅkĕlaṅ* „gekruisd (van de armen of benen)"; (*sulap*) *main sulap* „vlug met de handen", *suṅlap*: *sĕṅkĕlap* „ontfutselend", *saṅgĕlap* „insluipdief"; *sompek* „met spaanders, inkepingen": *sompĕlak* (Batav.) „gehavend aan de rand"; *tapak* „voetzool": (op Java) *tĕlapak*; min. *tunjuk* „wijsvinger": *tĕlunjuk*; *tĕrjun* „afspringen, afvallen": *tĕrajun* (Broenei), *tĕrujun* (Baba-Mal.); *tubin* „esv. visfuik", *tĕrbin*: *tĕrubin*. — Voorts is te vermelden het reeds door Wulff [1]) gesignaleerde type *kĕlĕmbai* „land-slak": *kĕlĕmbu(w)ai*.

Ook in het Javaans komen verscheiden stellen van dergelijke woorden voor. Ik noem de volgende: *micik* (gewest., spreekt.) „altijd of te erg op eigen voordeel bedacht zijn, anderen het gelag laten betalen": *mbĕkicik* „listig steeds zich zelf trachten te bevoordelen" (dit geval is, daar er verscheiden met *mbĕ-* aanvangende trisyllaba zijn, mogelijk ook anders te verklaren); *moṅkroṅ* „ergens op hurken": *mĕtoṅkroṅ* (gewest. spreekt.) „op de hurken (gaan) zitten": *mbĕkoṅ-*

---

[1]) K. Wulff, Z. D. M. G. 62, p. 686, waarnaar ik verwijs; vgl. ook Van der Tuuk, Tobasche Spraakkunst, p. 111 (§ 52, 5).

koṅ (verouderd) „hurken"; *mbogol* „niet behoorlijk gekleed": *bĕḍugul* (verouderd) „idem"; *bĕrcuh, bĕrcoh* (gewest.) „alles door elkaar": *brancuh, brancoh* (verouderd) „door (naast) elkaar (goed en slecht)"; *mbĕrsot* „zich uit de voeten maken": *mbrosot* (gewest. spreekt.) „(stilletjes) wegglippen"; *mbrisat* „idem"; *nḍaplaṅ* „met uitgebreide armen (vooral: dwars over de weg) staan (om tegen te houden)": *njĕpaplaṅ* „met (onbehoorlijk) wijd uitgebreide armen (en benen komen te) liggen"; *nḍĕkĕr* (spreektaal grof): *nḍĕkĕkĕl* (gewest.) „ineengekronkeld liggen (te slapen)"; *njoṅok* „(als hond, kat gaan) zitten (d.i. met verticaal gestrekte armen, voorpoten) etc.": *ndĕṅoṅok* „idem": *njĕṅoṅok* „de hals uitrekken (zitten uit te rekken) om te kunnen kijken"; *njĕḍig* (gewest. spreekt.) „met wijd uitstaand haar (slordig of breed opgemaakt)": *njĕḍiḍig* „idem"; *njĕglig* (spreekt.) „ketsen, niet verder kunnen": *njĕgagig* (verouderd) „plotseling ophouden (met een beweging)"; *njlĕṅgut, njlĕṅut* (gewest., verouderd) „aandachtig bij zijn werk zijn": *njĕguṅgut* (spreektaal) „(met aandacht) ergens iets gaan doen, komen zoeken"; *jèmbit, jèmbèt* (spreektaal): *jĕmbélit* (gewest.) „buiten spel roepen, even ophouden met het spel etc."; *jĕmbloṅan* (gewest.) „verstoppertje spelen": *jĕmbéluṅan* (gewest.) „idem"; (*juṅkir* (-*walik*) „op zijn hoofd (gaan) staan": *jĕṅkĕlit* „over de kop buitelen", kan verschillend beoordeeld worden); *njèplĕm* (gewest.) „met stijf gesloten mond (blijven zitten)": *njĕpaplĕm* (gewest. spreekt.) „idem"; (*mak*)*jlalat* „wilde, onrustige blikken in het rond werpen": (*mak*)*julalat* (verouderd) „wild rondkijken"; *nḍuwèk* (gewest. grof) „blèren, huilen": *juwèwèk* „'n wijde, brede mond trekken"; *gabel, gabrul* (gewest. verouderd) „bevuild met drek, wat is blijven kleven": *ṅgĕdabul* „met modderklonten aan de voeten"; *gadug* „kunnen reiken tot": *gĕdégug* „ergens bij kunnen"; *gĕbal* (*dalĕm*) (verouderd) „(Uw) onderdanige diena(a)r(es)": *gĕdibal* „idem" (eigenlijk betekenen deze woorden „modderkluit aan het schoeisel"); *gila* (spreekt.) „onwijs, gek": *gĕnḍila* (verouderd) „zich gek aanstellen"; *glélaṅ-glèlèṅ* (verouderd) „met gemaakte houding lopen": *gĕmbélaṅ-gĕmbèlèṅ* „het hoofd onder het lopen heen en weer bewegen, — onder het lopen laten vallen"; *ṅgambèr* (verouderd) „hangen te bengelen": *ṅgĕbambèr* „laag, lang erbij hengelen"; *ṅglélo* (verouderd) „slap knikkebollen": *ṅgĕmbélo* „een zwaar gevoel in het hoofd hebben (roes)"; *sorot* „straal": *sĕmprot* „spuiten": *patiṅ sĕmporot* „in een straal te voorschijn spuiten"; *sĕsulih* „plaatsvervanger, vertegenwoordiger": *sĕmbulih* (verouderd) „vergoeding"; *surat* „met een streep (kleur), (licht)straal": *sĕmburat* „een tintje krijgen",

waarvan *sumamburat* „glinsteren, stralen"; *sĕmprul* (gewest.) „minderwaardig": *sĕmporolan* (gewest. grof) „hoer"; *saṅklètan* (verouderd) „esv. klem": *sĕṅkĕlit* (gewest. verouderd) „in de gordel gedragen".

Er zijn paren, die grotere verschillen vertonen, bv. mal. *jĕṅkĕrèk* „molkever": *kĕridèk* „id.". Men vergelijke ook gevallen, waar tevens andere variatie, bv. in het woordeinde optreedt: jav. *ṅrémpyaṅ* „overdadig veel (ergens aan hangen etc.)": *nrĕmpayak* „dicht (gebladerte)"; *ṅrĕmbyuṅ* „vol staan (gebladerte)": *ṅrĕmbuyuṅ* „idem"; *ṅrĕmbuyuk* „zwaar (dik) erbij hangen" etc.

Oud-Javaanse gevallen zijn met meer of minder waarschijnlijkheid: *kindayut* „knijpen, knellen, omklemmen": njav. veroud. *kayut* „vast-, bijeenbinden"; *kilusuh* „verlept": *kisut* „verschrompeld"; *kucupak* „plassen": *kuñcak* „klotsen"; *tahulan* „been(deren)": mal. enz. njav. gewest. *tulaṅ* „bot"; *duhilatĕn* en *duhilatĕk* „zijn speeksel opslikken": *dilat* „likken"; *bahĕluṅ* „beenderen": *baluṅ* „been"; *suririṅ* „voortduwen(?)": *suruṅ* „duwen"; *tan sinipi* (Kid. Pam. 4, 184): *tan sipi* „niet gering". Op het bestaan van varianten wees reeds Kern[1]): *kapalĕyö* doet zich voor als een frequentatief of intensief en is slechts een gewijzigde vorm van jav. *kalĕpyuk, kĕropyok, krupyuk* ...., „geluid van een gebruis, geklater". Kern neemt als „stamvorm" aan *pĕyö,* geïnfigeerd met het „intensief-invoegsel": *palĕyö* etc.; in *kĕropyok* is dan *ĕr* geïnfigeerd in het met praefix voorziene *pyok.* Ik zou hier noch van stam (grondwoord), noch van affixen spreken. Voorts: *kĕdĕpĕk* naast *kĕrĕpĕk* „strompelend geluid maken"; *julimpaṅ, jlĕmpaṅ*: *jĕmpaṅ* „neergevallen zijn (van doden)".

Soendase gevallen van doubletten of tripletten, waartussen het verschil bestaat in een inwendig meer of minder, zijn o.a. *jamburaṅ* „allerlei kattekwaad uithalen": *jamburaul, jambraolaṅ*; *juraṅ* „diepe bergkloof, ravijn": *juṅk(ĕ)raṅ* „ong. hetzelfde"; *doṅlak* „af(ge)barsten (een stuk van een muur, tafel etc.), stukstoten": *doṅklak*; *garuṅ* „ongebruikt laten liggen (sawah enz.)": *gambluṅ* (<*ga* + nasaal + *luṅ* <**galuṅ* met inwendige nasalering, na te gaan zou zijn, in hoeverre *gambluṅ* twee- of driesyllabisch is; overeenkomstige overwegingen zijn bij de twee vorige gevallen mogelijk); waarschijnlijk: *talaṅ* „iemand die in plaats van een ander iets doet of ondergaat, waarneemt, vervangt": *tambalaṅ* „invallen, interromperen"; *suni* = *buni* „verborgen": *samuni* (dialekt van Djatiwangi) „zich verber-

[1]) H. Kern, Kawistudiën (1871), p. 98 vlg.

gen"[1]); *gonjok* „omsingelen": *goronjok*; *jodar* (dialekt van Koeningan) „zorgeloos, achteloos": *jolèdar* „idem"[2]).

Interessant zijn ook de driesyllabige umpak basa's („werkwoordelijke tussenwerpsels") in het Soendaas, die van de gewone vorm[3]) afwijken: *burahol* „ineens voor de dag komen"; *jaṅgèlèk* „zich opeens in zekere gedaante vertonen"; *jĕtĕtĕt* „boos"; *gandöaṅ* „heengaan"; *gantawaṅ* „uitschelden"; *gujubar* „neerplonzen"; *kudupruk* „vallen" e.a.[4]).

In het Gajo: *gĕlok* „inzinking in het terrein, laagte, gaten (in de weg)": *gĕlĕdok, gĕldok* „inzinking in het terrein, deuk"; *kĕloṅ, kĕluṅ* „inzinking, plooi, holte, diep (van een bord) etc.": *kĕlduṅ* „diep (van een bord)": *kĕltuṅ* „inzinking, verzakking in de bodem of in een rivierbedding" (verschil in woordvorm gaat hier dus met een zekere nuancering en differentiatie in betekenis gepaard); een merkwaardig stel is *rigöp* „druk in beweging, met velen in actie zijn": *rĕṅgiöp* „door elkaar krioelen, wemelen (van mieren, mensen)"; *sĕṅgĕgin* „snikken" in het Laoet-dialekt: *sĕṅgĕgikön* „snikken (van huilende kinderen)"; *tapak* „palm (van de hand), zool (van de voet)": *tĕmpapak* „idem"; *tĕrbaṅ* „vliegen": *tĕmerbaṅ*; meer dan eens in geografische namen, bv. *Töwéran* = *Téran,* een kampoeng aan het Meer; geen voorbeeld is: laoet *cawardi,* gajo-loeös *cawarudi* „blauw glazuursel op gevesten", leenwoord = mal. etc. *lajuardi.*

In het Tontemboan: *taṅkas* „zich openen (van de hemel, doordat de wolken zich scheiden)": *taṅkĕlas* „leeg (van een hemel zonder wolken etc.)"; (Makela'i-dial.) *tointok*: Matana'i-dial. *to'tok* „merktekenen op een kerfstok zetten"; *wareke* „omwenden": *warukeke, ampĕreṅ* „een kleine steen etc. onder haardstenen": *ampeṅ* „wat toegevoegd wordt aan een vracht"; vgl. ook gevallen als *ta'tas* „doorhakken": *tarĕ'tĕs* „krakend geluid van brekende bomen"; gevallen als *kumiput* „het lichaam ineentrekken en in omvang kleiner maken": *kilipus* „ineengedoken met over elkaar geslagen armen zitten, in zijn schulp kruipen"; een geval als *tuṅkaṅ*: *toruṅkaṅ* „uitstorten van droge waren" komt beneden ter sprake.

In het Bare'e: *galedo* „iets wat men aan een kind geeft om het te sussen": *galagido*; *tabiṅke* „oever": *tadubike* (priestertaal) „steile oever"; *kapu* „overdekken": *kadapu* „vlies op gestold vet etc.".

---

[1]) Gegeven van den Heer A. C. Deenik.
[2]) Gegeven van Mr. Goenara.
[3]) Waarover beneden.
[4]) Zie R. A. Kern, Bijdragen 102, 85 vlg.

In het Ngadju-Dajaks: *karup* „das Getön wenn man harte Dinge kaut" (Hardeland): *karutup*; *kambaröt* en *karamböt* tegenover *karöröt* „gerunzelt".

Welbekend in de Indonesische talen zijn de tweeling-uitdrukkingen, zowel onomatopoëtische en derg., bv. mal. *dĕgok-dĕgak* „geluid van het inzwelgen van een vloeistof", als andere: mal. *sayur-mayur* „allerlei groenten". Behalve de groepen die ik vroeger besprak [1]) is er nog een, nl. die waarbij het ene, en wel gewoonlijk het tweede lid langer is dan het eerste [2]) en wel van de gedaante van de in dit opstel behandelde uitgebreide woorden: *gĕmuk-gĕdĕmpuk* „dik"; *tĕraṅ-bĕndĕraṅ* „helder (van licht)"; *tĕndaṅ-tĕrajaṅ* „stampend en schoppend"; *gĕgak* (*gĕgap*)-*gĕmpita* „donderend, zeer lawaaiïg" [3]); *gĕlap-gĕlĕmat* „diepe duisternis": *gĕlap-gulita* „idem"; *guluṅ-gĕmuluṅ* „in rollen of kronkelingen"; *arai-jĕmarai* (ked. *jĕrai-jemarai*) „trailing untidily as broken twigs"; *julai-julita* (*jĕlita*) „teer, slank-bekoorlijk"; *alaṅ-kĕpalaṅ* „buitengewoon gering"; *garicau-picau* „gesjilp"; *kokok-kĕriok* „kakelen en kraaien"; *kopès-kĕropès* „afval"; *silaṅ-sĕlisih* „gebrouilleerd zijn"; *awan-kĕmawan* „de wolken"; vgl. ook *kĕriṅ-kerontaṅ* „uiterste droogheid"; in het Javaans heeft men *alot* „taai" en *kĕmalot* „taai, met veel weerstandsvermogen" naast elkaar. Zo in het Ngadju-Dajak: *tampak-tabauk* „bovenmatig dik".

Er komen ook gevallen voor waar het „ingeschoven" element tweesyllabig is of schijnt te zijn: mal. *kĕlĕṅkiak* „esv. mier": *kiak*², maar *kĕkiak* komt ook voor, en hierop zal de viersyllabige vorm gebouwd zijn; *sĕdan*: *sĕlasadan* „hik(ken)"(?).

Boven kwam reeds ter sprake, dat soms in het ene Maleise taalgebied de kortere, in het andere de langere vorm voorkomt, althans wordt opgegeven. Men vindt echter ook gevallen, waar de ene Indonesische taal de korte, een andere de uitgebreide gedaante van het woord vertoont. Vgl. atj. *tayan* „watervaatje": mal. *tĕmpayan*, ked. mal. *tĕpayan*. Naast jav. *kèlèk* „oksel", mal. *kèlèk* „onder de arm dragen", tag. *kili-kili*ᶜ „oksel" etc. IN. *kilik, kili*ᶜ „oksel" heeft het Gajo *krèdèk* „oksel". Tegenover ngdaj. *ampit* „rijstvogeltje" staat bat. *amporik* „idem"; mal. *joṅkok* „neerhurken": min. *jaroṅkok*: jav.

1) Remarks, p. 186 vlg.

2) Dat het tweede lid gewoonlijk langer is, is in overeenstemming met overeenkomstige verschijnselen elders; zie Bijdragen 100, p. 129.

3) Gewoonlijk brengt men (Pijnappel, Wdb.; Klinkert, Wilkinson) *gĕmpita* in verband met skt. *kampita-* „sidderend, trillend; siddering", hetgeen mij om semantische redenen niet waarschijnlijk voorkomt; eerder is het een nevenvorm van *gĕmpar* „opschudding; rumoer, getier", vgl. *julita, gulita*.

juṅkruk „met het hoofd gebukt staan"; tag. *kubkob* „omsingeld", tbat. *hup-hup* „bedekken", jav. *kukub* „bedekt, met iets over het gelaat": jav. *krukub* „met een kain, doek etc. over zich heen": ngdaj. *kalukup* „deksel"; jav. *cacah* „fijngehakt, stukgesneden": tag. *salasak* „vernietiging" („mit erstarrtem Infix" [1]); tbat. *pattar* „verhoogde vloer": ngdaj. *parantaran* „voorgalerij" [2]); tbat. *pukpuk* „stukgeslagen zijn", tag. *pukpok* „hamerslag": tag. *pagukpok* „knotslag" („mit erstarrtem Infix" [3]), een oude onomatopee; jav. *putuṅ* „geheel stuk", mal. *potoṅ* „afgesneden", ngdaj. *pontoṅ* „afgehouwen": tag. *pulutoṅ* „stuk (subst.)" („mit erstarrtem Infix" [4]); tbat. *sisik* „luizen": mal. *sĕlisik* „uitpluizen, navlooien, in de veren strelen, aaien", jav. *slisik* „in de veren pluizen"; mal. *sisip* „tussen iets steken (bv. de kris tussen de gordel)", hova *sisikă*ᶜ „indringen" [5]): jav. *slisipaké* „stoppen in", tag. *salisip* „doordringen"; mal. *kaṅkaṅ* „wijdbeens staan, wijd openstaan (deur)": mal. *kĕlaṅkaṅ* „de plaats tussen de beide dijen", tbat. *halakkaṅ* „idem", tag. *kalaṅkaṅ* „wijdbeens staan" („mit erstarrtem Infix" [6]); tag. *kulog* „donder": jav. *kruḍug*² „rammelen, stommelen" mogelijk een oude onomatopee; vgl. daarbij of daarnaast jav. *gluḍug* „donder"; jav. (dial.) *sĕlipaké* „stoppen in of tussen": mal. (Penang) *sĕlip* = *sĕlit* „ingeklemd tussen twee oppervlakken": gajo *sĕlgĕp* „tussen iets, bv. tussen de voegen van iets steken"; mogelijk: soend. *sĕbit* „openrijten (van de huid), aftrekken (van de schil van een onrijpe pisang, zodat er van het vruchtvlees iets aan de schil blijft zitten)": gajo *sĕlibit* „even langs schaven van een wapen of kogel, schampschot, even langs de oppervlakte strijken"; met nuancering in betekenis: mal. *pĕ-sawat* „drijfmiddel, beweegmiddel (zoals bv. een drijfriem, horlogeveer)": gajo *sĕnawat* „zweep om buffels aan te drijven"; mal. *condoṅ* „hellen, overhellen, dalen (van de zon)"; *cĕndĕroṅ* „overhellen(d), neigen tot", vgl. gajo (g.-loeös *cĕnduṅ* „overhellen tot": gajo *cĕrĕnduṅ* „idem"); tag. *sapot* „doodskleed", tbat. *saput* „idem", mal. *saput* „bedekt": ojav. *salimput* „hullen in" (cf. mal. *sĕlimut* „idem"); mal. *tapak* (*tĕlapakan*) „voetzool etc.": soend. *talapak* „voetzool etc."; mal. *tĕṅgiliṅ* „miereneter": jav. *t(ĕ)rĕṅgiliṅ* „idem"; mal. *tĕṅgaluṅ*, ojav. *tiṅgaluṅ*, bar. *tiṅgalu*: njav. *trĕṅgaluṅ*

[1]) Otto Dempwolff, Vergleichende Lautlehre des austronesischen Wortschatzes, I, p. 60 (§ 42, a, 2).
[2]) Behoort tot dit grondwoord alles wat Dempwolff, o.c., III, p. 114 vermeldt?
[3]) Dempwolff, o.c., I, p. 111, § 55, a, 8.
[4]) Dempwolff, o.c., p. 37, I, § 26, c.
[5]) Vgl. Dempwolff, II, p. 104, § 111 a, 1; III, p. 155.
[6]) Dempwolff, o.c., I, p. 114, § 55, d, 5.

„esv. marter"; mal. *kuku* „nagel, klauw": mak. boeg. *kanuku* „nagel"; ment. *tanai* „faeces": jav. mal. etc. *tahi* „idem".

Ook leenwoorden worden wel op deze onsystematische wijze verlengd: skt. *śāpa-* „vloek"> mal. *sĕrapa(h)*, een vorm die duidelijk ontstaan is door anaptyxis uit het eveneens voorkomende *sĕrpa* <*śāpa*, met „spontane" *r*; (op Java) mal. *sĕrĕnta* naast *sĕrta* „tezamen met", dat men afleidt uit skt. *sārtha-* „karavaan, groep etc."; chin. (volgens Wilkinson) *toṅsit* „esv. coiffure": mal. *tĕroṅsit*; ojav. *sumanasa* „tjampaka"> mal. *sĕmĕndĕrasa*. In deze gevallen pleegt men, voorzover mij bekend, van „verbasteringen" (een weinig aanbevelenswaardige term!) te spreken. We houden de mogelijkheid van „blending" natuurlijk in het oog.

Trachten we nu aan de hand van dit relatief uitvoerige materiaal — al staat meer dan een variant niet in de woordenboeken, we mogen met gerustheid aannemen, dat ze ook in andere Indonesische talen voorkomen: lexikografen van verscheidene talen hebben deze varianten, die meestal niet in de literatuur en vaak niet in de taal van hogere kringèn bekend zijn en waaronder meermalen uitdrukkingen zijn met een kortstondig bestaan, vaak niet opgenomen — ons een oordeel te vormen omtrent de aard van de uitbreidingen, die de langere vormen ten opzichte van de kortere vertonen en van de soort woorden waarmee we hier te maken hebben. Het zou verkeerd zijn, ze alle eender te beschouwen. Er zijn ongetwijfeld gevallen bij, waar een enkele vokaal méér in de langere vorm het best als een incidentele svarabhakti (anaptyktische)-vokaal (Vokalentfaltung) kan worden opgevat (dus als in ned. *Uterecht* <*Utrecht*, lat. *saeculum* <*saeclum*); er zijn voorbeelden bij van onomatopeeën en dergelijke, waar een langere vorm kan dienen om een meer gerekte, samengestelde of gevariëerde vorm van het geluid uit te drukken. Er zijn echter gevallen van „mots populaires" van variabele gedaante, een in Indonesische talen evenals elders welbekende groep, waarover ik vroeger gehandeld heb[1]), en er zijn voorbeelden bij, waarin een uitbreiding van nog andere aard schijnt te zijn. In de laatste groepen en in een deel van de eerste twee hebben we, naar het mij wil voorkomen, voor ons Maleise tegenhangers van wat men elders „Streckformen" heeft genoemd. Het eerst schijnt De Bo, de auteur van het Westvlaams Idioticon[2]), dergelijke woorden te hebben opgemerkt, althans van zijn aandacht er voor in een publicatie blijk gegeven. Hij noemde ze

[1]) Bijdragen, 99, p. 461 vlgg.
[2]) Gent 1892; zie vooral p. 281.

„vormen met een lasch” (dus met een invoegsel of inzetsel), en vermeldde o.a. ned. *krawijten* naast *krijten*, *klabotsen* naast *klotsen*, *rinkinken* naast *rinkelen*, vlaams *pateuter*: *peuter* „klein kind”; zo komt in het Gelders-Overijsels voor *karnuffeln* voor *knuffelen*. Schröder[1]) geeft ongeveer de volgende definitie van zijn term „Streckformen” in Germaanse talen: woorden, die ontstaan zijn door ontwikkeling of willekeurige (d.w.z. niet systematische, niet aan regels gebondene) inlassing van een willekeurige vocaal of van willekeurige vocaal en consonant tussen de aanvangs- en de daarop volgende consonant of ook tussen de aanvangsconsonant(en) en de vocaal van de eerste syllabe (waarbij het ingevoegde element, ook tegen de accentregels, geen toon heeft). De laatste toevoeging is voor gevallen in Indonesische talen van minder belang dan voor Germaanse. Duitse voorbeelden zijn bv. *schmarótzen*, *schmalotzen* „op kosten van anderen leven en zich te goed doen”, een woord dat lang voor etymologisch onduidelijk heeft gegolden[2]); het treedt in varianten op: *smorotzen*, *smorutzen*, alles Streckform bij *schmotzen*, *schmutzen*; *kalakeln* naast *kakeln* = „gackern”; *gramuseln*, *kramuseln* = „krabbeln, kitzeln”, bij *gruseln* „Schauder empfinden”, bij *grusen*, *grausen*.

Een Nederlands voorbeeld is *slabakken* bij mnl. *slakken* „slap worden”. Er zijn vele Vlaamse voorbeelden: *fladokken*, *fladakken*, *flamakken* = *flokken*, *flakken* (= „laag vleien”); *lacháchen* (= „lachen”), *lambooien* = *looien*, *pledómpen* = *plompen*, *karnakkelen* = *knakken*, *klavaatsen*, waarsch. bij *klatsen*, *kletsen*[3]) etc. etc. Anderen spreken in dergelijke gevallen van „variations plaisantes”: zoo bv. Dauzat[4]) naar aanleiding van fr. *frimousse* „bekje, bakkesje”, een in de 17e eeuw optredend woord met nevenvormen *frelimouse*, *phlymouse*, *phrylelimouse* etc. Weer anderen gebruikten de algemene term „uitbreiding”, „Erweiterung”: deens-noors *pladask* geldt[5]) als „eine Erweiterung von *plask* = „klets” ”, een interjectie om het begrip *plaske* „plassen, in het water kletsen en derg.” aan te duiden; zo ook *kladask* uit nederduits *kladatsch* = *„klatsch”*[6]).

---

[1]) H. Schröder, Streckformen (1906).

[2]) Zie Friedrich Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache [8], 1915, S. 398.

[3]) Franck-Van Wijk, Etymologisch woordenboek der Nederlandsche Taal, p. 312.

[4]) Albert Dauzat, Dictionnaire étymologique de la langue française, 1938, p. 343.

[5]) H. S. Falk und A. Torp, Norwegisch-Dänisches Etymologisches Wörterbuch (1911), II, p. 832, vgl. p. 835.

[6]) Ibidem, p. 525.

Het lijkt mij nuttig in te gaan op enige bijzonderheden der Germaanse Streckformen, die vroeger hetzij als composita verklaard werden, hetzij als gevormd met ongewone („besondere, sonst nirgends nachweisbare") suffixen of praefixen (en wel „dunkle unerklärte und überhaupt auch nicht zu erklärende, weil gar nicht existierende"), hetzij („unter Annahme der kühnsten Laut- und Bedeutungsübergänge") [1]) als leenwoorden, of ook wel als groteske komische vervorming door drinkebroers of soldaten. In de eerste plaats leveren ook hier spreektaal en dialekten de meeste voorbeelden. Als uitbreidende elementen (Streckinfixe) komen voor: vaak *-ab- -eb-* en andere combinaties van *a* + labiaal, speciaal als het woord met *k, l, r, str, kl, kr* etc. begint, niet bij labiale, dentale, nasale Anlaut; veel minder vaak *a* + gutturaal, niet als het woord aanvangt met gutturaal, dentaal; eveneens niet zeer dikwijls *a* + dentaal, niet bij dentale en nasale Anlaut; wat vaker *a* + nasaal, behalve als aan het begin dentaal, *l, s* + vocaal e.a. staan; *a* + liquida, behalve bij Anlaut met liquida, zelden *a* + *s(s)* (Anlaut *k, r, dr*) e.a.; ook *a* + nasaal + cons. komen voor, meestal als „inwendige genasaleerde" nevenvormen: *klambastern* naast *klabastern* „schmieren; prügeln; mit starkem Geräusch fahren". „Wo *r* vor Konsonanten im Streckinfix erscheint, ist es (bes. im Niederdeutschen) nur graphisch und bezeichnet die Kürze des vorhergehenden Vokals" [2]). Slechts zelden komen uitbreidende elementen met meer dan één syllabe voor: *kladderadatsch* bij *klatsch, kladatsch*; deze zijn alle onomatopoëtisch van aard. Vgl. jav. *sumamburat* „glinsteren": *sĕmburat*: *surat.* Opvallend en voor „mots populaires" typerend is het groot aantal „nevenvormen", de variabiliteit van de woordvorm: *kàrnüffel, karnuffel, karnöffel, karniffel, rabasseln* = *ràmasseln*; *klabaustern* = *klapaustern.* De vorm van het ingevoegde element is over het algemeen onverschillig; alleen is consequent ongelijkheid van articulatieplaats van de „Streckkonsonant" met de aanvangsconsonant gehandhaafd; volgens Schröder een gevolg van dissimilatietendenzen.

In semantisch opzicht schijnt er geen betrekking tussen de klankvorm van het uitbreidende element en de betekenis van de Streckform of de niet-uitgebreide vorm te bestaan. Slechts zelden wijkt een Streckform in betekenis van de niet-uitgebreide vorm af, en indien wel, dan toch slechts weinig en in een richting, die de grondvorm ook

---

1) Schröder, o.c., p. 7.
2) Schröder, o.c., p. 242.

had kunnen inslaan. Hetzelfde constateren we bij de hierboven opgesomde Indonesische vormen. „Nur der Klang, die Färbung wird (bij deze Germaanse woorden) durch das Infix verändert, entweder in scherzhafter oder in verächtlicher Richtung, und schallnachahmende Worte erhalten durch das Infix außerdem eine intensive und iterative Geltung" [1]). De betekenissen dezer gerekte woorden variëren zeer, maar twee kategorieën springen naar voren, die welke in de eerste plaats een geluid, geruis, en dan ook een met geruis of drukte gepaard gaand handelen of gebeuren aanduiden, en die welke (meestal) belachelijke of verachtelijke eigenschappen, personen, zaken, handelingen, schertsend, spottend, schimpend, scheldend benoemen; tot een van deze semantische kategorieën behoort een Streckform, soms tot beide. Meer in detail: interjecties voor geluiden van vallende of geworpen lichamen, het uitgieten van vloeistoffen; woorden voor geluiden, voor veel, luid, zinneloos, weinig gearticuleerd spreken, kletsen (du. *klawatschen, plappapper*); luid schreeuwen, pochen, twisten (*rabastern, krakelen, krakeelen*); haastig, lawaaiïg, oppervlakkig arbeiden; snel, kletsend door het straatvuil, lawaaiïg gaan of rijden; wirwar, oude rommel, lawaai (*rabuse, karsumpel*); slaan, stoten etc.; schofferen, geslachtsgemeenschap hebben, vrouwelijk geslachtsdeel; zich vuil maken; krabbelen, kittelen, kruipen, iemand bij de kraag pakken; verkwisten, brassen; slecht werken, boemelen, straatslijpen, slenteren; op verachtelijke of misdadige wijze leven, op kosten van anderen leven, bedriegen, stelen etc.; knorrig, onaangenaam zijn; overtollige beleefdheden etc.; spot-, scheldnamen voor manlijke en vrouwelijke personen; vissen, planten, vruchten; dranken en spijzen; (lange, wijde, flodderende kleren); gering huis, vertrek, hut en derg.; kaartspel, diarrhee, lantaarn. Een bonte opsomming, maar met merkwaardige punten van overeenstemming met de betekenissen der in dit opstel behandelde Indonesische woorden! Het is zeer te betreuren, dat de lexika geen samenhangende stukjes verhaal of gesprek opgeven, waaruit de sfeer, waarin dergelijke woorden gebruikt worden, of een spottende, scheldende, schertsende toon zou blijken.

Wat de oorsprong van de lasvormen [2]) betreft: hier wijst Schröder in de eerste plaats terecht op het bekende verschijnsel, dat zich vooral tussen muta en liquida of nasaal een secundaire vocaal ontwikkelt (svarabhakti): zo *kranzen*> *karanzen* „met de zweep slaan", *kwet-*

---

[1]) Schröder, o.c., p. 256.

[2]) Zoals we ze in navolging van De Bo kunnen noemen.

sche> *kawetsche, kəwetsche* „een stuk pruimtabak, dat men uit de mond neemt om het aan een ander te geven" e.a.

In verscheiden dezer vormen heeft zich na de ingeschoven vocaal nog een „inwendige", „spontane" *r* ontwikkeld: *kawetsche*> *karwetsche,* door Schröder, evenals in *verleicht* <*veleicht* „vielleicht", *kartholisch* <*katholsch* „katholisch" uit inverse analogie verklaard, door mij elders [1]) nader toegelicht.

Gelijk reeds opgemerkt zijn ook Indonesische woorden m.i. op deze wijze te verklaren: mal. *cĕrboh*> *cĕroboh, tĕrjun*> *tĕrajun, tĕrujun* en dergelijke; lampong *sardan,* gesproken *sarĕdan* [2]). In het Sasak vindt men naast het 4-syllabige *tĕmĕroko* „luchtpijp": *tĕmbroko*: staan de *m* en de liquida in contact, dan ontwikkelt zich ook hier een *b,* als fr. *chambre* <lat. *camĕra.* Bij de meeste Germaanse Streckformen verschijnt het dan steeds uit vocaal + consonant of vocaal + verbinding van consonanten bestaande „Streckinfix" tussen de aanvangsconsonant en de eerste vocaal: *klabastern* <*klastern.* Enige mogelijkheid van verklaring is hier volgens Schröder de hypothese der „spontane infigering" (m.i. juister „spontane uitbreiding"), een hypothese, waartegen men, als men andere spontane wijziging van het woorduiterlijk aanneemt, geen principiële bezwaren mag hebben. In verband hiermee zoekt hij de oorsprong der Streckform (hij bedoelt wel [3]) van die met „spontane infigering") in de geheime talen (Geheimsprachen), zoals die tegenwoordig bv. nog onder de schooljeugd bestaan: *du bist dumm*> *du-hulefu bist-histlefist dumm-hummlefumm* etc., of eenvoudiger in de Räubersprache van de scholieren te Kiel: *labéb wabol* = *leb wol.* Een argument is hem, dat zowel in die geheimtalen als bij de lasvormen een *b* zeer gaarne uitbreidend element is [4]).

Het wil mij voorkomen, dat Schröder deze herkomst nader had moeten toelichten, en dat het, zoals ik binnenkort elders hoop uiteen te zetten [5]), waarschijnlijk juister is deze formulering te geven: zoals ook in andere opzichten, zo vertoont ook op dit punt de geheime taal een duidelijke (hier: zeer uitgesproken) neiging tot hypertrofie van wat in de algemene taal leeft en mogelijk is; over de lagere klassen

[1]) Bijdragen 101, bl. 162 vlgg.
[2]) H. N. van der Tuuk, T. B. G. 18, p. 126, 132 vlg.
[3]) Vgl. § 353 (p. 259), begin.
[4]) Schröder, o.c., p. 256 vlg. Zie ook A. Nicéforo, Le Génie de l'Argot (1912), p. 167; R. Lasch, Über Sondersprachen und ihre Entstehung. Mitt. Anthrop. Gesellsch. Wien 37 (1907), p. 94.
[5]) In een opstel over de variabiliteit van het woordeinde in Indonesische talen.

der maatschappij kan uit de geheime talen van bevolkingsgroepen die wat te verbergen hadden (misdadigers, kooplieden etc.) het aantal Streckformen, in ruimere kring in gebruik, belangrijke versterking hebben ondervonden. Schröder verliest uit het oog, dat lang niet alle „geheime taal" (bargoens, dieventaal, kramerstaal, jargon etc.) „lettertaal" is, dwz. een bewust procédé om het gesprokene voor buitenstaanders geheim te houden door de volgorde der klanken geheel of gedeeltelijk om te draaien, door klanken te verplaatsen of in te lassen[1]). In taal van kinderen, tegenwoordig nog in „scholierentaal" komt dit veel voor, vroeger ook in geheime verbonden en dergelijke, in moderne tijden ook nog op fabrieken enz. Speelinstinct en zucht tot sociale differentiëring zijn de oorzaak van deze brabbeltaal; „men wil zich nauw aaneengesloten voelen en daartoe helpt o zoo knusjes een eigen geheime taal"[2]). De sociale nood van bepaalde groepen, die tot afzondering en verdediging ook in de taal dwingt, is, betoogt Moormann, wel de generale oorzaak. Sommige „lettertaal"-woorden zijn in de andere geheime talen overgegaan, zo in het bargoens van Weert *bradiek* „broek", *badichel* „bochel", *madikel* „mokkel". Het aantal lettertaalelementen in de Nederlandse geheime talen is echter gering. Het wil mij dus onwaarschijnlijk voorkomen, dat Schröder zonder meer gelijk heeft met zijn opvatting omtrent de herkomst der lasvormen. Er mogen gevallen bij zijn, waar hij het rechte treft, een groot deel zal zijn oorsprong hebben in een zekere zucht tot woordverandering, tot uitbreiden en voller doen klinken, en daardoor ook in een tendenz tot een zekere klanksymboliek. Een argument tegen de hypothese van Schröder als enige verklaring (afgezien van de onomatopeeën en praeduplicatieve woorden) zou zijn (maar dit punt verdient een nader onderzoek), als klankverwisseling en -verplaatsing, die evenzeer in de lettertalen voorkomen (omkering van éénsyllabige woorden, type: *peter*> *retep*, type *eilen*> *leien*) met dit procédé niet of nauwelijks gepaard zou gaan. Tegen het aannemen van herkomst dezer woorden uit een geheime taal schijnt mij vooral te spreken, dat het hier woorden betreft, die in het algemeen in geheime talen niet voorkomen, woorden waarbij geen sociale aanleiding tot verandering is. In het bargoens zijn bv. de geheime elementen niet meer dan ± 220 à 300 woorden per persoon[3]), en dat wel woor-

[1]) Bijzonderheden bij J. G. M. Moormann, Diss. Nijmegen 1932, p. 14 vlg. en 125 vlgg.
[2]) J. van Ginneken, Handboek der Nederlandsche Taal I, 379.
[3]) Moormann, o.c., p. 36 vlgg.

den, die begrippen uitdrukken, die samenhangen met het beroep, de geheimen, etc. van den spreker en zijn partner, woorden die niet door buitenstaanders gehoord mogen worden. In de dievetaal [1]) vindt men zeer veel „vervangingswoorden" voor al wat met diefstal, geld, politie, gerecht, inbraak etc. samenhangt. Voor deze begrippen zijn soms zeer veel termen aanwezig: in de dievetaal der Hollandse steden zijn 46 woorden voor agent en rechter. In het jargon der veehandelaren, een geheime vaktaal, hebben de geheimtaalwoorden voor een groot deel betrekking op handel en de koopwaar dezer lieden [2]) enz. Over het algemeen vallen de Streckformen en de in dit opstel behandelde Indonesische termen buiten deze kategorieën. Evenals bij ons de schoolklas, de huiskamer, de vriendengroep woorden vormt en vervormt, zal ook (hier dient een onderzoek naar te worden gedaan) de Indonesische dorps- of familiegemeenschap, het kleine sociale milieu [3]) een gunstige sfeer zijn voor dergelijke woordveranderingen, die hier niet ten doel hebben geheimhouding van voor spreker en hoorder belangrijke begrippen, maar affectieve, klanksymbolische nuancering om te schertsen, te spotten, nader te kenschetsen of te onderscheiden; om een meer adaequate uitdrukking voor een bepaald begrip of proces te geven, een meer expressieve, emotionele uiting te vormen, of ook zonder deze redenen, om een woord wat uit te breiden, — men noeme het speelsheid. Ook ten onzent heeft een langere woordvorm, hoe zijn verhouding tot de kortere ook is (volksetymologische verbinding, langer suffix) wel een affectief-intensieve waarde: *luxurieus*: *luxueus*; *zaggerijnig*: *chagrijnig*. Spottend: *ouvèrier* is te Parijs een „prononciation emphatique et ironique pour *ouvrier*" [4]).

In sommige gevallen kan een andere aanleiding bestaan hebben tot het uitbreiden van woorden, nl. het bekende verschijnsel van woordtaboe of taal-pantang: men spreekt een woord dat een magisch gevaarlijk begrip aanduidt niet uit, vervangt het of wijzigt het. Tegenover mal. *kuku* „nagel, klauw, hoef" staat mak. boeg. *kanuku*, koelawi *kanupa*, napoe *kandupa*, parigi *kalupa*, bare'e *kayupa*; Adriani [5]) vermoedt in de woorden met *p* een stam **kupa*, mal. *kupas* „schillen, pellen, onthuiden"; men kan er evenwel op wijzen, dat woorden voor „nagel" ook in Indogerm. talen, hoewel zonder twijfel onderling sa-

[1]) Ibidem, p. 61.
[2]) Ibidem, p. 85 vlgg.
[3]) Vgl. ook Nicéforo, o.c., pp. 104—200.
[4]) L. Sainéan, Le langage parisien au XIXe siècle, p. 100, zie ook de noot: „Dans l'Anjou, les paysans désignent par dérision l'ouvrier des villes par *ovériau*".
[5]) N. Adriani, Bare'e-Nederlandsch Woordenboek, p. 239.

menhangend, verschillen vertonen, die niet overeenkomen met de normale klankovereenstemmingen: skt. *nakha-*, gr. *ὄνυξ, ὄνυχος*, lat. *unguis*, lit. *nagùtis*, ohd. *nagal*, etc.

Deze inwendige verlenging in de Indonesische talen schijnt derhalve tot dusver niet van de infigering onderscheiden te zijn. Adriani bv. spreekt in zijn Sangirese Spraakkunst [1]) wel over woordvorm, over verlenging en verkorting van woorden, maar niet over inwendige uitbreiding. Evenmin in zijn Bare'e-Spraakkunst [2]), des te opvallender daar hij wel, volkomen terecht, opmerkt, dat er woorden zijn, die „door voorvoeging eener lettergreep, die niet tot de eigenlijke prefixen kan gerekend worden", uitgebreid worden. Ook onder de „doubletten en tripletten" [3]), waar ze vermeld hadden kunnen worden, noemt hij de Streckformen niet. Wel spreekt [4]) hij over „gemaakte woorden": „In verontwaardiging of scherts worden vaak woorden gevormd, die voor het eerste gedeelte termen zijn welke men in gewone gemoedsstemming gebruikt, maar verder bestaan uit een woord, dat toespeling maakt op een scheldwoord, een verwensching of een bedreiging. In het algemeen staan zulke woorden buiten de taal, maar enkele vormingen van dien aard zijn toch zoo gebruikelijk geworden, dat ze tot de gewone termen zijn gaan behooren."

Over een type van woorden met inwendige uitbreiding in het Javaans heeft evenwel Poensen [5]) een vrij uitvoerige opmerking gemaakt: „Ook is de beteekenis van den frequentatief onderscheiden van die, welke een woord krijgt door de verdubbeling der middelste aksara waaruit eenige tweelettergrepige woorden met gesloten eindlettergreep bestaan. Bijv. *suwawak* „een grote scheur hebben" van *suwak* „(af)-gescheurd"; *cĕluluk* „door geroep of geluid geven zijn aanwezigheid ergens openbaren of te kennen geven": *cĕluk* „geroep, (aanhoudend) toeroepen"; *cĕṅiṅak* „met uitgestrekte hals (ergens over heen zien etc.)": *ciṅak* „verwonderd opkijken"; (*mak*) *cĕṅaṅuk* „teleurgesteld (moeten) blijven staan kijken (doordat men niet aantreft wat men verwacht)" (Pigeaud), „uitstrekken van de hals om iets van naderbij te zien" (Gericke en Roorda): *caṅuk* „iemand die ergens geplaatst is om iets van verre gade te slaan"; *njĕṅèṅèk* „(lig-

[1]) N. Adriani, Sangireesche Spraakkunst, hfdst. II.
[2]) N. Adriani, Spraakkunst der Bare'e taal, V. B. G. 70, § 8, p. 32.
[3]) Ibidem, § 16.
[4]) Ibidem, § 17.
[5]) C. Poensen, Grammatica der Javaansche Taal, (1897), § 106, p. 134. De betekenissen zijn door mij toegevoegd.

gende, zittende, lopende) het hoofd (de kop, even) oplichten (om te kijken enz.)": *njĕṅèk* „het hoofd achterover houden" (G. R.; Pigeaud: *njèṅék*); *buwèwèk*: *buwèk* „gapend open (gescheurd)"; *prĕṅiṅis* bij *priṅis* „grijnzend de mond vertrekken" van *piṅis* (vgl. voorts bv. nog *njĕṅgiṅgis* „(er) vervallen (uitzien)"; (*patiṅ*) *cĕṅèṅès* „steeds maar verlegen grijnzen"). En dit laatste voorbeeld doet wel zien, dat de verdubbeling der midden-aksara eene andere beteekenis moet hebben dan de frequentatief, want *priṅis* heeft al reeds de beteekenis van een frequentatief door een ingeschoven *r*... (het) blijkt, dat die verdubbeling der midden-aksara de beteekenis van: het blijvende, het aanhoudende zonder opeenvolging, vervanging, of rust tusschen de herhaalde handeling, het onafgebrokene dus, aan zulk een woord toevoegt. Op deze wijze zijn waarschijnlijk eenige woorden gevormd, die nu als stamwoorden beschouwd worden, wijl de woorden, waarvan zij gevormd werden, niet in gebruik schijnen te zijn. Bijv.: *cĕkikik* „gelach met ingehouden stem met *hi-hi*!", *cĕkakak* „schateren van het lachen"; *ṅrĕpèpèh* „kruipend, nederig gebogen"; *biyayak* „onbestemd ronddwalen"; *ṅayuyus* „in de regen op weg zijn"; (*mbiyayah* „rommelig" etc.)".

Ook dit type heeft zijn tegenhangers onder de Streckformen in andere taalfamilies: het zijn de zg. praeduplicatieve woorden (pr. Streckformen); Duitse voorbeelden zijn: *rambambsen* „volstoppen", *runkunkel* „gerimpelde vrouw"; *humpumpen* „hinken"; Nederlandse *slampamper*, reduplicatieve formatie bij *slampen* (Kiliaen), waarnaast *slempen* [1]), *rinkinken* [2])." Daß auch... die Präduplikationsformen (naast de ontwikkelingen uit svarabhakti) nicht aus den Geheimsprachen stammen, sondern einer durch Zufall (vielleicht als Stotterform) entstandenen Bildung und dann analogischer Schöpfung ihr dasein verdanken mag, gebe ich zu, ja halte ich bei manchen Worten dieser Gruppe für wahrscheinlich", zegt Schröder [3]). De neigingen tot klankspel, tot klanksymbolische adaptatie en tot emotionele intensivering hebben m.i. zeker tot het tot stand komen van dergelijke vormen meegewerkt. In de Archipel bestaan ze ook buiten het Javaans: mal. *halilintar*, naast *halintar* „inslaande bliksem"; *sĕṅèṅèh* „de tanden tonen bij het lachen of grijnzen": *sĕṅèh* „met enigszins open mond"; mal. *gĕlakak* „hartelijk grinnekend gelach": *gĕlak* „gelach"; tont. *rikotkot* „gekrabbel": vgl. soend. *rèkot* „kraken".

---

1) Franck-Van Wijk, o.c., p. 613.
2) „Onomatop. rijmformatie", ibidem, p. 551.
3) Schröder, o.c., p. 259.

Thans de woorden, die men *sĕsĕran-* en *sĕsĕlan*-woorden kan noemen, die met de dusgenaamde vocaal + *r* of *l*-infixen. Gaan we eerst het Nieuw-Javaans op dit punt na [1]), dan blijkt, dat de spraakkunsten sinds jaar en dag leren wat Roorda [2]) als volgt formuleerde: „Door invoeging van .... *r* of *l*, of ook .... met een pĕpĕt of *a* er voor, en dus van .... *ĕr* of *ĕl*, of wel *ar* of *al*, achter den eersten medeklinker van het grondwoord zijn in de Javaansche taal een groote menigte woorden gevormd, waarvan de betekenis, behalve den zin van het grondwoord, tevens het denkbeeld van veelvuldigheid in zich sluit; gelijk dit zelfde denkbeeld door dezelfde klanken uitgedrukt wordt in de Hollandsche woorden *wapperen, knetteren, schitteren, stotteren, trappelen* van *trappen, krabbelen* van *krabben*, en vele andere. Dit is de frequentatieve vorm, waardoor beteekend wordt, dat een accident veelvuldig, en dus dikwijls na elkander, op vele plaatsen of overal, of door velen tegelijk, plaats heeft of geschiedt". „Verder wordt, om uit te drukken, dat iets overal, aan alle kanten of aan een menigte voorwerpen tegelijk plaats heeft, het woordje *tiṅ* ...., *patiṅ* vóór een drielettergrepig woord geplaatst .... Maar, als nu het woord, waarvan men dat samengestelde frequentatief, zooals men het noemen kan, vormen wil, slechts uit twee lettergrepen bestaat, dan wordt het drielettergrepig gemaakt door invoeging van *ar* of *al*". Men geeft als voorbeelden *tatab* „kloppen": *taratab* „klopping van het hart"; *tètès* „druppel": *trètès* „bezet met juwelen"; men merkt op, dat veelal „de grondvorm zonder die *r* of *l* niet in gebruik" (Roorda) of „niet meer in gebruik" [3]) is, bv. *crèwèt* „zaniken"; zij doen dienst als grondvorm van afleidingen: *mbribèni* „door veel praten storen".

In vele gevallen zal men tegen de benaming frequentatief geen bezwaar mogen maken, nl. daar waar naast een *r* of *l*-loze vorm zonder frequentatieve betekenis een met het genoemde element staat, die een zekere herhaling, veelvuldigheid, gelijktijdige veelvuldigheid aanduidt, bv. *kampul*[2] „bovendrijven": *krampul* „op en neer drijven" en in de verbindingen met *tiṅ* of *patiṅ*: *siṅ kĕtaton paḍa patiṅ glĕrĕṅ* „van alle kanten kreunen de gewonden", *intĕné patiṅ glĕbyar* „overal schitteren de juwelen". Inderdaad geven deze vormen een „overal, aan alle kanten, herhaaldelijk, door meervoudige agens, of samengestelde agens etc. gebeuren van de handeling" aan.

---

1) Enkele Maleise gevallen zijn boven al opgesomd.
2) T. Roorda, Javaansche Grammatica, (1855), § 197, p. 187; § 198, p. 187 vlg.
3) C. Poensen, Grammatica der Javaansche Taal, (1897), § 105, p. 132.

Naast deze welbekende en in alle spraakkunsten behandelde vormen zijn er echter ook andere, waaraan men minder aandacht heeft besteed. In de spraakkunsten heb ik er niets over ontmoet, in de verdere literatuur slechts een opmerking van Wulff[1]), die er op wees, dat *l* (hij spreekt van *l*-infix) in de tweede syllabe van het grondwoord niet zeldzaam is, bv. mal. *sĕṅkaṅ* „wat tussen twee voorwerpen wordt aangebracht om ze uiteen te houden": *sĕlĕṅkaṅ* „dwarsbalk, sluitboom"; *sĕṅkĕlaṅ* „id."; *sĕlĕṅkat*: *sĕṅkĕlit* „strop, waarmee men in bomen klimt" etc., en dan ook batav. *kĕpak, kĕlĕpak, kĕplak* onom. voor bepaalde kleppende, slaande, kletsende geluiden. Wanneer Dempwolff de woordvorming van de Indonesische talen behandelt[2]), zegt hij, dat de meeste „Wortstämme" van het type *laṅit* (cons., voc., cons., voc., cons.) zijn, dat daarnaast grondwoorden van het type *suṅsoṅ* voorkomen, dat er bovendien nog woorden met meer dan twee of met een syllabe bestaan. Waaraan hij dan toevoegt, dat men „neben der lebendigen Verwendung der Formantien .... auch vielfach „erstarrte" Formantien findet." Brandstetter[3]) komt tot de conclusie, dat het Indonesisch in het inwendige van een woord slechts twee consonanten duldt, wanneer dit zijn explosief voorafgegaan door homorgane nasaal, of (wanneer het grondwoord bestaat uit de geredupliceerde wortel) slot- + aanvangsconsonant van het wortelelement. Merkwaardigerwijze noemt hij noch het frequente type *tĕrbit* (inwendig *r*, soms *l* + cons.)[4]), noch de eveneens, althans in het Javaans talrijke woorden van het type jav. *gograg* „door elkaar geschud", soend. *jĕpluk* „vooruitspringen", waarin zich dus inwendig cons. + *r* of *l* bevinden. Soms bestaan er naast deze vormen geen kortere, zonder *r* of *l* (of, voorzichtiger gezegd, deze worden niet opgegeven), bv. jav. *gograg; gogrog* „(ontijdig) afvallen (van knoppen, vruchten etc.)"; *goglog* (grof) „opgevreten", *ñomroṅ* (gewest. spreekt.) „slordig, lelijk", *ñokrom* (gewest.) „afhangend, overschaduwend". Soms is dit echter wel het geval: jav. *gĕbug* (gewest.) „stok, afranselen": *gĕbrug* „fijngestampt, ingestampt", *gĕblug* (gewest.) „murw geslagen, uitgeklopt"; *gĕbag* (dienst doende als krama bij *gĕbug*) „slaag krijgen": *gĕbrag* „bonzen"[5]). Om het meteen te vermelden, ook de consonant-combi-

---

[1]) K. Wulff, Z. D. M. G. 62, p. 687, n. 1.

[2]) O. Dempwolff, Vergleichende Lautlehre des austronesischen Wortschatzes I (1934), § 17, p. 27 vlg.; § 18 d, p. 29.

[3]) R. Brandstetter, Gemeinindonesisch und Urindonesisch (1911), §§ 55-60.

[4]) Zie Bijdragen 101, p. 163 vlg.

[5]) Het komt ook wel voor, dat de kortere vorm juist de occlusief mist: *sélak* „ontkennen"; *séblak* (gewest.), „idem"; hiernaast ook *sèṅklak* (gewest.) „idem".

natie occlusief, voorafgegaan door homorgane nasaal en gevolgd door *r* of *l* komt meermalen voor: jav. *ṭaṅkriṅ, ṭaṅkroṅ* (gewest.) „(van een vogel op een tak enz.) hoog zitten op"; *tamblaṅ*[2] „vol vlekken", *tamblèg* „onverschillig, gehard", *cimpli, cimplik, cimpliṅ* (gewest.) „klein oliepitje". Soms ook *s* + cons. + liquida: jav. *cĕsplĕṅ* „uitnemend helpend".

Laten we eens een aantal dezer Javaanse *gĕbrug*-woorden de revue laten passeren: *bablas* „eensklaps uit het gezicht verdwenen; er van door" (vgl. *babas*, gewest. „doorgaan, onmiddellijk daarna"?); *mbabrag* „vol jeugdige kracht (man, dier)"; *babragan* „keukenrek"; *mbabrah* „zich uitbreiden (zaken, bezit)"; *mbabrak* „(steeds verder) opengaan of -scheuren (wond, scheur)": *babak* „geschaafd, ontveld"; *babral* (gewest.) „afgesneden"; *bandrèk* „overspelig"; *(m)bandrĕṅ* „steeds door volhardend"; *bandriṅ* (gewest.) „steenslinger"; *baṅkrah* „rommel, kapot en waardeloos"; *(m)baṅkrĕṅ* (gewest.) „ijverig (over zijn werk gebogen)", *(m)baṅkruṅ* „doorgebogen (rug), krom"; *bĕblĕk* (spreekt.) „in groten getale aanwezig", *bĕblĕs* „verzinken", *mbèbrèk* „zich (langzamerhand) ten nadele van iets anders uitbreiden (scheur, wond, brand e.a.)"; *mbèbrèl* (gewest.) „onsolide; kletsen"; *mbèbrèt* „luide winden laten"; *mbebret* „doorgesleten, scheuren krijgen"; (driesyllabig) *bĕdoṅklaṅ* (gewest., spreekt.) „schavuit"; *blĕdrig* (gewest.) „nazetten": *blĕdig* „idem"; *mblotroṅ*, „buikig uitgezakt": *mblotoṅ* (gewest.) „idem"; *buṅkrah* (gewest. spreekt.) „opengebroken"; *buṅkrèkan* (spreekt.) „schurftig"; *buṅkrèk* (gewest.) „esv. perskoek"; *buṅkriṅan* (gewest.) „klein, schraal blijven": *buṅkiṅ* (gewest.) „schraal"; *buṅkruh* (gewest. spreekt.) „mager en zwak, verarmd"; *mbuṅkruṅ* (spreekt.) „krom (rug)"; *buncritĕn* (gewest.) „schraal er bij staan"; *mbombroṅ* „nog geen toilet gemaakt hebbende"; *mbondraṅ-bandrĕṅaké* (spreekt.) „steeds maar door laten gaan"; *mbonjrot* (spreekt.) „(vrij) dun eruit vloeien"; *dablag* „zeer grof bamboevlechtsel; mazelen": *dabag* „idem"; *ndablag* (spreekt.) „vol (mensen) zitten": *ndabag*; *ḍablaṅ* „breed terzijde uitstaande"; *(n)dablĕg* (grof) „alles aan zijn laars lappen"; *nḍabrĕg* (spreekt.) „een heleboel"; *nḍaglo* (gewest.) „werkeloos blijven zitten"; *ḍagrèg* (gewest. spreekt.) „oud en onbruikbaar"; *ḍamplak* of *ḍ.*[2] (gewest.) „goed breed uitgegroeid (van horens)"; *ḍamplèṅ* (gewest. grof) „zoals iemand er uit ziet"; *ḍaṅglonan* (gewest.) „rare kuren hebben"; *ḍaṅklak-ḍaṅklik, dĕṅklak* „(kunnen) doorknikken (van de gewrichten"; *nḍaṅkruk* (spreekt.) „ergens op of tegen zitten (voorover gehurkt)"; *nḍaplaṅ* „met uitgebreide armen (in de weg) staan"; *ndèblag* (spreekt.)

„(verbazend) stevig eruit zien"; *ndèblèg* (spreekt.) „(verbazend) vol, dik erop zitten"; *ḍèblèṅ(an)* (spreekt.) „achterwaarts uitstaan (horens etc.)"; *dĕdrĕg* „(het vechten) niet willen opgeven"; *ḍeglèg²* „rammelen (machine)", *ḍéglog, ḍĕglag, ḍĕglug* „kreupel lopen; knikkebollen"; *nḍĕgliṅ* „met een doorbuigende knie"; *dĕgrès* (gewest., spreekt.) „half idioot"; *nḍĕgrus* (id.) „maar blijven zitten (niets doen)"; *ḍĕmblèk* (id.) „dicht tegen elkaar zitten"; *ndémblo* „dicht er op zitten (blanketsel)"; *ḍĕmplah²* „aan lappen er bij hangen"; *ḍĕmplaṅ* (gewest.) „2½ cent(stuk)"; *nḍèmplèk* (gewest. spreekt.) „tegen iemand of iets aangedrukt"; *ḍĕṅglĕṅ, ḍĕṅgloṅ* (spreekt.) „half idioot"; *nḍĕṅgruk* (gewest.) „lang blijven zitten"; *dĕṅklak* (gewest. grof) „oude sukkel": *dĕṅkak* (id.) „idem"; *ḍĕṅklak-ḍĕṅkluk* (spreekt.) „het hoofd laten hangen"; *ḍèṅklaṅ* (gewest.) „kreupel lopen (vee)"; *nḍĕṅklaṅ* „(in een fraaie boog) doorbuigend (arm, hand)"; *ḍèṅklèh²* „er slap bij hangen"; *nḍèṅklèk* (gewest.) „hinkelen"; *nḍeṅklèk* „ver achterover doorbuigen (hals)"; *ḍĕṅklik²* „doorknikken"; *ḍĕṅkliṅ* „mank"; *nḍĕṅkluk* (spreekt.) „het hoofd diep voorover buigen"; *ḍéplak-ḍèplèk* „tegen iets aanhangen (zittende, hulp zoekende etc.)"; *ḍĕplok* „fijn gestampt"; *nḍéprok* „zich zomaar ergens laten neervallen (van verdriet of vermoeidheid)"; *diṅklaṅ* (gewest.) „kreupel (lopen)"; *ḍiṅklik* „zitbankje"; *nḍiṅkluk* (gewest.) „hoofd en schouders diep voorover buigen"; *jablas* (gewest. spreekt.) „plotseling weg zijn"; *njablog* (gewest.) „vreten"; *njabris, njabrut* (spreekt.) „een zuur gezicht zetten"; *jagrag* „schraag"; *jamblaṅ* „esv. vrucht"; *njamblik* (gewest.) „vlak bij liggen"; *jamprah* (gewest.) „met een lange volle haarbos of staart"; *jamprit* „zwierig (van uiterlijk)"; *janjras* (gewest. spreekt.) „(er) keurig (uitzien)"; *jaṅglĕṅ* „djati-vrucht"; *njaṅgrĕṅ* „indrukwekkend (groot)"; *jaṅgruṅ* „(opmerkelijk) groot en fors"; *jaṅgruṅan* „optreden van een dansvrouw met muziek, 's nachts"; *jaṅkrak* (gewest.) „(met een) voornaam (voorkomen)"; *jaṅkrik* „esv. krekel"; *njantruṅ* (gewest. spreekt.) „stil (blijven) staan (niets doen)", *njaplak* (gewest.) „wijd uitstaan (hoofddoek)"; *njaprèt* (gewest.) „(met korte) sprieten (gras, haar)"; *njĕblag* „opvallend open (zichtbaar)"; *jĕblas-jĕblès* „bom-bom (van harde slagen)"; *jĕblas-jĕblus* „deur-in deur-uit"; (*wĕsi*) *jèblèkan* (gewest.) „plat ijzer"; *jèblĕs* (spreekt.) „precies uitkomen"; *jĕblès* „(met het hoofd) tegen (de muur) bonzen"; *jĕbliṅ* (spreekt.) „floep"; *njĕblis* (grof) „opium schuiven"; *njĕblug* „(met een zware knal) ontploffen"; *njĕblus* (spreekt.) „uitkomen op": (*n*)*jĕbus* (gewest. spreekt.) „idem; doorsteken(de) naar"; *jĕblog* „modderig (weg)"; *jĕbloṅ* (gewest.) „ingezakt"; *njĕblos* „openspringen"; *jĕblos* (gewest.)

„opengelegd"; *jĕblos* „uitgang"; *njĕbomblog, njĕbombrot* (gewest.) „slordig, ongekleed zitten"; *njĕbrag* (gewest.) „(met piekerige uiteinden) wijduit staan"; *njĕbrèd* „met omgekrulde punt (klinknagel) etc."; *jèbrèṅ* (gewest.) „uitspreiden"; *jĕbrèt, jĕbrot* (spreekt.) „floep er uit komen"; *njĕbrig* (gewest.) „overeind komen te staan"; *patiṅ jĕbriṅ* (spreekt.) „hier en daar een haartje (op het hoofd)"; *njĕbrol* (spreekt.) „vlug te voorschijn komen"; *njébrod* (gewest.) „met goed ontwikkelde heupen"; *njĕglag* (spreekt.) „(lekker) achterover zitten"; (grof gewest.) „zitten vreten"; *jĕglèg* „klikklakken"; *mak jĕglig* (spreekt.) „boem (ergens tegenaan botsen)"; *njĕglig* (id.) „alleen zitten"; *njéglug* (id.) „mank lopen"; *njĕglug* (id.) „botsen tegen"; *njĕglog* (id.) „rustig blijven zitten"; *njĕgloṅ* „vol verraderlijke kuilen"; *mak jĕgrag* „in eens gestoken (met een piek enz.)"; *jégraṅ* (gewest.) „(veel) te kort (van een broek bv.)"; *njègrèg* (spr.) „flink recht overeind (komen te staan)", *jègrĕg* „(plotseling) blijven steken", *njĕgrèg* „een klik laten horen (machine)"; *njĕgrĕg* „als verlamd en verstomd (blijven staan)"; *njĕgrig* (*wuluné*) „(zijn haar) gaat overeind staan"; (*ora*) *jégros* (gewest.) „(niet) kunnen"; *jĕgros* (grof) „(maar) blijven zitten (niets doen)"; *njĕklèk* „knappen"; *jĕkluk(i)* „laten knappen"; *jĕkrèk* „klem (voor ratten enz.)"; *njĕmblaṅ* (grof) „met een dikke buik rondlopen (zwanger zijn)"; *jĕmblĕg* (gewest.) „modderig, vuil" = *jĕmbĕg; njèmblèk* „vies aan elkaar blijven kleven"; *njèmblĕm* (spreekt.) „met een vollemaansgezicht dom blijven zitten"; *njĕmblĕṅ* (gewest.) „verbaasd staan", enz. enz.

Het valt bij dit, zeer onvolledige overzicht, waarvoor het materiaal geput is uit het Handwoordenboek van Pigeaud, op, dat er onder deze woorden vele zijn, die dit lexikon met „gewestelijk" betitelt, dwz. die niet behoren tot de in Soerakarta gangbare taal, waarbij ook te rekenen zijn „plattelandse" woorden; vele ook die daar tot de „spreektaal" worden gerekend, dwz. „woordvormen en uitdrukkingen welke, al vindt men hen ook wel in geschriften, toch meer behoren tot de gemeenzame, huiselijke uitdrukkingswijze en verhaaltrant"; er zijn ook grove termen bij. In een minderheid der gevallen staan er naast de *gĕbrug-* ook *gĕbug-*woorden; soms schijnt er dan een plaatselijk verschil te zijn; zelden is er een verschil in betekenis en duidt het woord met *r* aan „iets blijven of steeds verder iets .... worden". Wat de semantische kategorieën aangaat, waartoe deze woorden te brengen zijn: allereerst valt op het zeer geringe aantal namen van planten en dieren; ook de gebruiksvoorwerpen zijn slecht vertegen-

woordigd; soms wordt iets van zeer geringe waarde aangeduid [1]); onomatopeeën en wat zich daarbij aansluit zijn er meer, doch ook relatief weinig [2]); bewegingen, standen, lichaamshoudingen of -vormen, toestanden, en dan wel speciaal die welke van de normale afwijken zijn zeer goed vertegenwoordigd. De hier niet vermelde woorden van dezelfde gedaante hebben overeenkomstige betekenissen.

Van „frequentatieve betekenis", dwz. van de boven besproken semantische schakeringen is dus weinig sprake, ook al komt wel eens een uitdrukking voor, die daaronder gerekend zou kunnen worden. In uitdrukkingen als *patiṅ slambraṅ* „onbestemd van de ene plaats naar de andere zwerven", *patiṅ slĕmbrah* (gewest.) „aan slierten erbij hangen" is *patiṅ* met de *l* in de eerste syllabe te verbinden. Ook een betekenisnuancering als bestaat tussen een paar als *sugĕṅ* (gewest.) „trots, hoogmoedig": *sugrĕṅ* (id.) „indrukwekkend groot (of donker, van geboomte)" wijst niet in die richting. De benaming „frequentatief" zou deze groep woorden al heel slecht passen.

Nu is er echter nog een derde liquidae-groep, nl. die welke in de eerste syllabe van het tweelettergrepige grondwoord de combinatie occlusief + *r* of *l* [3]) vertoont, zonder dat men aan „frequentatieve" betekenis herinnerd wordt of behoeft te worden [4]). Bv. *blabag* „plank", *blabar* „touw", *blabukan* „boomschors", *braṅkal* „puin", *brancah* „zedeloos"; *dlaṅkup* (gewest.) „tijgerval"; *dlancaṅ* „papier", *dludag*„ esv. vlag"; *drajak* (gewest. spreekt.) „(rij) paaltje(s)"; *dragĕm* „kastanjebruin (paard)": *glabad* (gewest.) „vlies (op vrucht)"; *ṅglabèg* (id.) „onwillig en lui"; *glaḍag* (id.) „horizontale bamboe; esv. jachtlans"; *glayuṅ* (id.) „garf", *glambèr* (id.) „halskwab" (bij *ṅgambèr* „bengelen"); *glaṭi* (id.) „esv. vrij klein mes", *glatik* „rijstdiefje"; *glĕbĕg* (gewest.) „esv. kar met schijfwielen"; *glĕḍĕg* (id.) „esv. (etens)kast (of kist)"; *glĕga* (id.) „(kokos)palmstam"; *glĕgĕs* (id.) „bloesem van suikerriet"; *ṅglĕgut* (id.) „vlijtig bezig zijn"; *ṅglĕmbus* „ziekelijk opgezet (lichaam)"; *glémpo* (gewest.) „esv. grote (zak)doek"; *glĕndĕm* (id.) „(gedroogd) suikerpalmblad"; *glèndèr*

---

1) Een woord voor nietswaardige zaken is bv. nog *s(l)aṅkrah* (spreekt.) „rommel".

2) Hoe is een geval als *slomprèt* <ned. *trompet* te verklaren; is de *r* klankexpressief?

3) In hoeverre deze *r* of *l* vocalisch zijn, dus *ĕr, ĕl* gesproken worden, moet ik hier bij gebrek aan voldoende gegevens in het midden laten. De woordenboeken zijn hier niet consequent; alleen Pigeaud geeft bijna alleen de woordvorm zonder vocaal (wel: *balilu* naast *blilu* „onwetend" e.a.).

4) Vgl. de opmerking van H. N. Kiliaan, Madoereesche Spraakkunst, § 95 (I, p. 70).

(id.) „(bamboe)rol"; *glĕpaṅ* (id.), *glĕpuṅ* „meel"; *glugu* „(kokos)-palmstam, -hout"; *glugur* (gewest.) „draagbalk"; *gloṭa* („gewest.) „slecht begaanbaar pad"; *grabag* „eg"; *grabah* „grof aardewerk"; *graji* „zaag"; *gragal* (gewest.) „grof grint"; *grago* (gewest.) „esv. kleine garnaal"; *graham* (gewest.) „kies"; *graṅgaṅ* „gepunte bamboestok"; *grasak* „(grof) grintzand"; *grĕmis* (gewest.), *grimis* „motregen(en)"; *grénda* „draaiende slijpsteen"; *grèṅèṅ* „klein (weer)-haakje"; *grèṅsèṅ* (gewest.) „esv. grote open braadpan"; *grĕṅsĕṅ* „(bij iem. opgekomen) levendige begeerte, behoefte (om iets te gaan doen)"; *grèpès* „geheel afgesleten"; *grèṭèl* „weerhaak"; *gribig* „esv. bamboebindwerk"; *grimah* (gewest.) „achtererf"; *griṅsiṅ* „esv. bamboepatroon"; *grobag* „vrachtkar"; *grobog* „grote kist"; *groboh* „grof (gemaakt)"; *grumbyuṅan* (gewest.) „gezelschap, omgang"; *grumbul* „kreupelbos, -hout"; (gewest.) „gehucht"; *grumpuṅ* „een voet (poot) verloren hebben"; *gruwuṅ* „met weggevreten neus"; *grogol* „stevig paalwerk"; *gronoṅ* (gewest.) „verwend, lastig (jongen)"; *grontol* „gekookte maïs"; *grosok* „grof zand"; *growah* „waarvan een groot stuk is afgebroken"; *growal*[2], maar ook *patiṅ growal* „ruw, bobbelig"; *growoṅ* „hol (boom)"; *klabaṅ* „esv. vergiftigde duizendpoot"; *klabaṅan* „haarvlecht"; *klabar* (gewest.) „ondiepte, (zand)bank"; *klabĕt* (id.) „bruingrijs"; *klabut* (id.) „leest, vorm"; *klakah* (id.) „(lang) doorgespleten bamboe"; *klamad* „spinragdraad"; *klambi* „jasje"; *klambu* „muskietennet"; *klampok* „esv. djamboe"; *klanṭé* „esv. bandje"; *klaraṅ* (gewest.) „esv. rode mier"; *klaras* „dor blad"; *klasa* „mat"; *klawĕr*[2] „sliert vuiligheid (in water enz.)"; *klawu* „bruingrijs" (kip enz.); *klèḍèk* (gewest.) „dansvrouw-zangeres"; *kléduṅ* „esv. vruchtboom"; *klĕkĕt* „aandrift"; *klèlèt* „resten (in de pijp) van gerookte opium"; *klĕmbuṅan* „blaas"; *klèmbrèh* „laag neerhangen (kain enz.)"; *klĕmèr* (gewest.) „teer (kind)"; *klĕmis* (gewest. spreekt.) „glad"; *klĕmuk* „esv. aarden pot"; *klĕmpĕr* (gewest.) „flauw vallen"; *klĕnḍah* (gewest.) „kokos(noot)"; *klèṅkam* „esv. gouddraad"; *klĕntik* „kokosolie"; *klĕntit* „clitoris"; *klèṭi* (gewest.) „esv. (ijzeren) vechtstok"; *klĕtiṅ* „(weef)spoel"; *klécam-klècĕm* „een (blijde) glimlach op het gezicht krijgen"; *klĕciṅ* (gewest.) „scherp en vies ruiken"; *kléṭot* (id.) „verkeerd"; *kléwaṅ* „esv. korte sabel"; *kliyaṅ* „dor blad"; *kliyus* (gewest.) „schuw"; *klika* „bast"; *klilip* „vuiltje in het oog"; *klukuk* „watertabakspijp"; *klucèh* „glansloos"; *kluwuṅ* „regenboog; spin"; *klopod* „smerig"; *krabu* (gewest. spreekt.) „oorbel", *krakab* „overtrek (over zadel enz.)"; *krakad* „esv. groot sleepnet"; *krakah* (gewest.) „erf met tuin"; *krakal* „grof grint";

kranjañ „esv. mand"; *krañrañ* (gewest.) „esv. boommier"; *krapa* (id.) „vissersknecht"; *krĕdan* (id.) „halsstuk van slachtdier" (= *kĕrdan, kĕrĕdan*), *krĕgĕñ* (id.) „uitgeput"; *krèyèñ* (id.) „vuilnisbak"; (grof) „hoer"; *krĕndi* „esv. hert"; *krĕnĕñ* „esv. mandje"; *kriñĕt* „zweet"; *krobonan,* „esv. slaapvertrekje"; *kruma* „esv. ringworm (huidziekte)"; *kroyok* (gewest.) „bandiet etc."; *kropos* „(vrij) leeg van binnen"; *mlati* „esv. jasmijn"; *mlèdèh* (gewest.) „laf, smakeloos"; *mlènyèh* „met vochtige huiduitslag"; *mlĕntus* „bol en gevuld"; *mlicat, mlicèt* „geschaafd (v. d. huid)", *mliwis* „esv. wild eendje"; *mlowa* „esv. vruchtboom"; *mrañgi* „maker van houten krisscheden"; *mrèdèh* (gewest.) „onhandelbaar"; *mrĕki* „(id.) roos (in het haar); kippevlo"; *mrĕñĕs* „gitzwart"; *mrĕñguk* „knorrig en ontevreden"; *mrèñkèl* (gewest.) „koppig volhouden"; *mrĕnyĕn* (spreekt.) „keurig netjes (gekleed)"; *mrĕntil* (id.) „hobbelig, knobbelig"; *mrĕpĕg* (gewest.) „brokkelig"; *mriyi* (id. + spreekt.) „klein en zwakjes (gewas)"; *mriyĕm* „kanon"; *mriñin* „met half open ogen (slapen, vrl. v. kinderen)"; *mriñis* „zuur grijnzen"; *mrusul* (spreekt.) „grappig-ondeugend"; *ñlayub* „flets staan (ogen)"; *plantasan* (spreekt.) „kaal geschoren"; *planca* (gewest.) „slaapbank"; *plancoh* (id.) „in de grond vastgezette staak"; *plĕkat* (id.) „plein"; *plumpuñ, prumpuñ* „izabel (paard)"; *sintru* (gewest.) „kamerscherm": *slintru* „id."; *tlabun* (id.) „esv. hakmes"; *tlalé* „slurf"; *tlawah* „trog, kribbe"; *tlĕmbuk* (grof) „snol"; *tlĕcĕr* „staak"; *trabas* „poreus". Enz. enz.

Nu mogen sommigen met meer of minder recht in de *r* of *l* van meer dan een dezer woorden de frequentatief-liquida willen zien, men zal toch moeite hebben, als men al deze termen voor gebruiks- en andere voorwerpen, eigenschappen, kleuren, delen van het lichaam, personen, dieren, delen van planten, verschijningsvormen, kledingstukken, ruimtelijke grootheden enz. zo zou willen verklaren. Klanksymbolische woorden en dergelijke zijn er zeker bij; vgl. nog *gloglak-glogok* „klokken (vloeistof uit fles)"; *glorok²* „snorken"; *grĕñgĕñan* „gebrom (van menigte), geraas (van wind e.a.)"; *gropak* „krak (doorgebroken)"; *klèñkèñan* „janken (hond)"; *klikik* „giechelen"; *klukak-klukuk* „klokken (water in fles, gerommel in de buik etc.)". Opvallend is het grote aantal, dat tot „gewestelijke" of spreektaal behoort. Over het algemeen zijn het termen die tot de woordenschat van weinig ontwikkelden gerekend mogen worden.

Er zijn verscheiden paren, waaraan het ene lid de liquida niet, het andere wel heeft[1]): *bèndĕñ* (gewest.) „dik touw": *blèndĕñ; mbĕñ-*

[1]) R. A. Kern, Bijdragen 102, p. 299 noemt de *r*-woorden „sterke vormen".

kuk „(voorover) gebogen, krom": *mblĕṅkuk* „krom zitten"; *ndĕlĕs* (gewest.) „zich stilletjes uit de voeten maken": *ndlĕlĕs* (gewest. spreekt.) „spoedig geheel weg, op (raken)"; *ndodor* (spreekt.) „koppig, vasthoudend": *ndlodor* (id.) „koppig en onbeschoft"; *ḍiḍis* „naar ongedierte zoeken, luizen, pluizen": *nḍriḍis* „naar allerlei (kleinigheden) snuffelen"; *dĕṅki* (gewest.) „een ander niets gunnen": *drĕṅki* „afgunstig; gemeen"; *nḍĕsĕl* „zich ergens tussen trachten te dringen": *ndrĕsĕl* „zich ergens indringen"; *jaburan* „soorten versnaperingen": *jlaburan* (gewest.) „idem"; *jogan* „lager deel van een vloer (in huis)": *jrogjrogan* (gewest.) „voorhuis"; *gapyak* „gezellig": *grapyak* „(als gastheer) gezellig weten te praten"; *génjor*² „lillig week": *glénjor*² „slap, slodderig"; *géṭot* (spreekt.) „scheef (gaan, bespreking)": *gléṭot* (gewest. id.) „idem"; *gigir* (gewest., verouderd) „rug": *ṅgligir* „(als) met een richel (striem etc., opgezet te voorschijn komen uit een vlak)"; *gobag-gabig* „de kop heen en weer schudden (vee)"; *globagan* (gewest.) „zich op de grond wentelen (paard)"; *kombor* „wijd (vrl. van een broek)"; *glombor* (spreekt.) „(te) wijd (kleding)"; *gontor* „doorgespoeld (met water)": *glontor* (gewest.) „door -, afgespoeld"; *gagap* „in het donker tasten": *gragap* (gewest.) „idem"; *gaṅgam* (gewest. verouderd) „aarzelen": *ṅgraṅgam* (id.) „idem"; *gĕmbĕl* (gewest.) „vol vruchten (boom)": *ṅgrĕmbĕl* (veroud.) „met dicht gebladerte (bosje)"; *gita* (*-gita*) (gewest. veroud.) „gejaagd, in opwinding": *grita-gritu* (veroud.) „id."; *goḍĕn, goḍĕm* (gewest.) „2½-cent-stuk": *groḍĕn* (id.) (vgl. Pigeaud, s.v. *gorden*); *goṅgaṅ* „(pas ontstane, gemaakte kleine) tussenruimte": *groṅgaṅ* (veroud.) „uit elkaar geschoven"; *gabĕs* „sponsachtig saploos van vrucht": *klapĕs*² (spreekt.) „sponsachtig"; *gĕnḍok* (veroud.) „esv. aarden pot (voor water of rijst)": *klĕnḍok* (gewest.) „esv. kookpot": *klĕnḍak* (id.) „esv. waterpot"; *kĕmbroh* „kletsnat (geregend etc.)": *klĕpoh, klĕproh* (gewest. spreekt.) „nat geworden (kleren, door regen)"; *kojoṅ* „esv. vliegengordijn over slaapplaats van kind": *kroḍoṅ* (*baji*) „idem"; *mi(n)ṭi*² (spreekt.) „lekker rond (v. buikje v. kind)": *mlènṭi* (id.) „een dik buikje krijgen, hebben; zwanger worden"; (gewest. veroud.) *pupug*: „afbreken"; *mrupug* (gewest.) „brokkelig (houtwerk)"; *pugĕs* (gewest. veroud.) „tot de grond afgesneden": *prugus* „kaalgevreten (gras etc.)" (ook *progos*); (ojav.) *pĕsat* „wegspringen": *plĕsat* „ineens w."; *sakaṅ* (gewest. veroud.) „lies": *slakaṅ* „id."; *saṅkrah* „versperring (van takken)": *slaṅkrah* „rommel"; *silĕp* „geheel onder water verdwijnen": *slĕlĕp* (gewest. spreekt.) „idem"; *suḍah* (gewest. veroud.) „uitgepakt"; *sluḍah*

(veroud.) „volop onthalen"; *sumbati* (gewest.) „afgestoken (vezelbast van kokosnoot) met een puntige stok": *slumbat* „die stok"; *suba*[2] „overladen (met beleefdheden)": *sruba*[2] (gewest.) „idem"; naast mal. *taṅkas* „vlug": *tlaṅkas* (gewest. veroud.) „vlug, flink"; *tapak* „voetstap, spoor": *tlapakan* „(voet-, schoen-) zool"; *tèḍès* (gewest.): *tlèḍès* „geheel uitgeput"; *tépak* (gewest.) „esv. houten sirihdoos": *tlépak* (id.) „idem", ook *lépak*[2] (gewest.) komt voor; *tètèh* „duidelijk": *tlètèh* „duidelijk verhaal(d)"; *titik* „nauwkeurig beschouwen": *tlitik* (veroud.) „idem"; *tisik* „stop (in kleren)"; *tlisik* (spreekt.) „stoppen", *trisik* (id.) „idem", *topoṅ* „kroon (van wajangpoppen)": *tropoṅ* „kroon".

Ook van deze, voor uitbreiding vatbare, lijst zijn zeer vele woorden spreektaal en buiten het toonaangevende Solo'se milieu in gebruik; ze behoren weer tot de copia verborum van den gewonen man. Ook hier zou men soms aan „frequentatieven" kunnen denken, maar in verscheiden gevallen is dit m.i. volkomen onmogelijk[1]).

Voorts valt op te merken, dat naast dergelijke disyllaba ook bij Pigeaud trisyllaba verschijnen: naast *tlèḍèk* „dansvrouw": *talèḍèk*. Interessant is in de bovenstaande lijst van doubletten, dat er meermalen een semantische differentiatie tussen beide leden van het paar bestaat. Deze differentiatie kan ver gegaan zijn. Pigeaud meent bv. onder *mblancèr* naar *mbancèr* te moeten verwijzen; het eerste (gewest.) betekent „mooi, flink (van een jongen man)", het tweede (id.) „met een dansvrouw gaan dansen"; zo verbindt hij ook *mrĕnṭĕl* „krullend (haar, stengel)" met *mĕnṭĕl* „flink wat (geld) bij elkaar hebben" (hier ontgaat het semantische verband mij ten enenmale, vergissing?).

Iedere gedachte aan frequentatieven in de strikte zin des woords, gevormd met de „frequentatief-infixen" *-al-*, *-ar-* etc. moet, dunkt mij, verdwijnen, wanneer we ons herinneren, dat er ook talrijke woorden in het Javaans zijn (zij het veel minder talrijke dan de *r-* of *l-*woorden), die op dezelfde plaats een *y* of soms ook *w* vertonen. Ook hier vinden we deze consonanten in de eerste en in de tweede syllabe[2]). Voorbeelden (leenwoorden buiten beschouwing gelaten):

---

[1]) Pigeaud, Javaans-Nederlands Handwoordenboek, p. IV „Zo heb ik tot de spreektaal-woorden gerekend o.a. vele van de overtalrijke woorden, vaak gevormd door middel van de invoegsels *-(a)l-*, *-(a)r-* of *-oem-* of van voorvoegsels, die allerlei bewegingen, standen, geluiden en gevoelens schilderen."

[2]) In dit verband zij ook herinnerd aan het bekende optreden van *y* of *w* na consonanten in oudere Javaanse woorden, waarin bij veel gevallen van „inverse analogie" ook populaire uitspraak een factor kan zijn geweest.

gwaya (spreekt.) = *guwaya* „gelaatskleur"; *kwalèn* (gewest.) = *kuwalèn* „(kook)pan" en andere gevallen waarin *kw-* wisselt met *kuw-*; *kwèni* „esv. vrucht(boom)"; *swiwi* = *suwiwi* „vleugel"; een gering aantal dus met *w* in de eerste syllabe; *byayah* (gewest.) „rommelig"; *bya(k)byakan* „jachtig"; *byaṅamu, -né* (grof) „verdomd"; *byaṅbyaṅ* (gewest.) „ui"; *gyaṅgaman* (gewest. spreeekt.) „(verschrikt) in het wilde rondtasten"; *kyaṅkaban* (gewest.) „overal ruw tegenaan lopen"; *kyaṅkaṅan* etc. (id.) „zelfbewust-langzaam lopen"; *patiṅ kyuyus* (spreekt.) „zielig drijfnat (geregend)"; *pyaṅpyaṅan* „licht rinkelen"; *pyurpyuran* (spreekt.) „ontzet (van angst)"; *wyagah* (*wiyagah*) „(slechts) op de gis". Met *w* in de tweede syllabe: (veroud.) *kĕpwaiṅ* „moeten niezen"; *képwan* (= *képyam, képon*) „verbijsterd"; *tokwèl* „zich bemoeien met". Met *y* in de tweede syllabe zijn er vele: *ampyak*[2] (gewest.) „in een woeste drom lopen"; *ampyaṅ* „esv. geroosterde olienoten enz. met suiker"; *ḍampyak*[2] „in gelederen (optrekken)", *ḍampyaṅ* „samenhangend"; *ḍumpyuk* „op, over elkaar, samenvallend etc."; *ḍompyok* „tros vol vruchten" = *ḍompol*; *ḍompyoṅ* „charivari (aan horlogeketting)"; *ĕbyak* „(in eens) openen"; *ĕbyar* (spreekt.) „(in eens) geopend (gesloten hand)"; *èbyèg* „zich druk maken"; *ĕbyur* (spreekt.) „strooien (voor de kippen)"; *ĕmbyah*[2] (gewest. spreekt.) „algemeen (tezamen) gedaan"; *ĕmbyak* (gewest.) „in de maat"; *èpyèk*[2] „(onnodig veel) drukte maken (en weinig doen)"; *ṅgabyĕg* (gewest.) „zonder ophouden (iets blijven doen)"; *ṅgambyuṅ* (id.) „volhangende (vruchten enz.)"; *ṅgambyuṅ* (id.) „alleen dansen"; *gapyak* „vriendelijk, gezellig": *grapyak* „gezellig weten te praten (gastheer)"; *gapyak* (gewest.), *bakyak* „houten sandaal"; *gĕbyag* (id.) „gelijkstaande met"; *gĕbyagi* „bonzen tegen (wand etc.)"; *ṅgĕbyah* (spreekt.) „algemeen"; *gĕbyah* (gewest.) „omspitten"; *ṅggĕbyak* (id.) „omgeklapt"; *gĕbyar* „glimp"; *gĕbyas* „flesje"; *gĕbyug* (gewest.) „met kracht komen aanstormen op"; *gĕbyur* „(met een plons) in het water springen"; *gĕbyog* „planken huiswand"; *ṅgĕmbyaki* „(met pretmakers) mee gaan doen"; *gémbyoṅ* (gewest.) „volhangen"; *gĕmbyoṅ* „esv. broek"; *gémbyar-gémbyor* „vermagerd en verslapt"; *ṅglambyar* „het smaakt (mij enz.) niet"; *glémbyar-glémbyor* „flodderig erbij hangen"; *gobyag* „schudden (fles etc.)"; *gobyog* „luid en snel (geslagen, gamelan)"; *ṅgobyos* (gewest.) „in stromen (zweten)"; *gumyah* „allerwege gehoord (gerucht)"; *gumyak* (gewest. spreekt.) „luidruchtig" = *gumyĕk*; *gumyur* „zeer ontsteld"; *gupyuk* = *gupruk* „druk; ratelen (praten)"; *gĕgombyakan* (spreekt.) „samen pret gaan maken"; *ṅgrabyas* (id.) „in een ogen-

blik (weer) op"; *ṅgradyag* „neerplassen"; *grambyaṅ* „(vluchtig) tokkelen"; *grĕmbyĕṅ²* „geruis"; *grĕmbyoṅ* „volgehangen (met versierselen)"; *patiṅ grĕpyĕk* (spreekt.) „kraken (hout)"; *grobyag* „daverend"; *grobyog* (gewest.) „ingestort"; *grombyaṅ* „rammelen"; *patiṅ gropyak* „tegen elkaar rammelen"; *gropyok* „met velen opjagen"; *kampyak* „mee een veeg uit de pan krijgen"; *kĕbyok* „(voorzichtig) uitgespoeld"; *kĕmpyaṅ, kĕmpyuṅ* „luidruchtig"; *kĕpyak* (gewest.) „esv. kleppermuziekinstrument"; *kĕpyak* (id.) „voor het eerst"; *kĕpyak* (id.) „gewoon (lid van dorpsgemeente etc.)"; *kĕpyar* „korrelig"; *kĕpyĕk* (gewest.) „druk", *kĕpyuk* „kletsen (in water)"; *kĕpyur* „kleine spatjes"; *kĕpyok, gĕpyok* etc. „met iets duns zwaaien tegen"; *kĕrdyat* „schrikken"; *kĕsĕmpyok* „(een golf) over zich krijgen"; *kipyah²* = *kiprah²* „hartstochtelijk-opgewonden (ronddansen) enz."; *patiṅ klĕpyar* (spreekt.) „overal, helemaal rul, los"; *patiṅ klĕpyur* (id.) „overal rondgesprenkeld"; *klipyan* (gewest.), *klépyan* (id.), *kliptyan* (id.) „niet denken aan"; *klombyar-klombyor* (spreekt.) „waterig dun"; *kumĕpyar* „zich verkwikt gevoelen"; *kumĕpyur* „in kruimels uiteenspringen"; *kopyok²* „in water uitgespoeld"; *kopyokan* (gewest.) „met groot lawaai"; *kopyor* „doorgelopen (bedorven ei)"; *patiṅ krambyaṅ* „overal ronddolen", *krampyaṅ* „met veel lawaai uitvaren tegen"; *krapyak* „gekletter"; *krapyak* „esv. omheining"; *patiṅ krĕmbyah* „uitzwieren etc."; *krĕpyĕk* = *krĕpĕk* „kraken"; *krépyak* „rammelend"; *krĕpyak-krĕpyĕk* (spreektaal) „ineens met velen aanpakken"; *krĕpyĕk²* „neer (komen) regenen"; *krimpyiṅ²* (spreekt.) „rinkelen"; *krobyok²* „ruisen"; *krobyok* „mee profiteren van"; *krumpyan²* (spreekt.) „rinkelen"; *krumpyuṅ²* (id.) „(kort en) hevig gonzen"; *krupyuk* „opgestreken (geldstukken)"; *mabyuṅan* „wegzwermen"; *mabyor* (gewest.) „stralend"; *mabluk* „grijs (onder het stof)"; *nampyuk* „tegen iets aan kletsen (water)"; *nĕmpyok* „neerkletsen op"; *ṅabyag(i)* (spreekt.) „wild"; *ṅambyah-ambyah* „overal verspreid"; *ṅambyaṅ-ambyaṅ* (spreekt.) „onrustig, dwalen"; *ṅambyuri* „naspringen (drenkeling)"; *ṅampyak* „wild aanvallen op"; *ṅapyuk(i)* „(water) in het gezicht werpen"; *ṅĕbyuk(i)* „in menigte neerkomen"; *ṅĕbyoki* „afspoelen"; *ṅĕmbyak* „doorwaden"; *ṅĕmbyoṅ* (spreekt.) „opdirken (kind)"; *ṅĕmpyèg* (gewest.) „mee komen oogsten"; *ṅĕpyĕk* (spreekt.) „dichtslaan"; *ṅrampyaṅ* (gewest.) „rondgaan om te arbeiden (rijstsnijden)"; *obyag* (id.) „in beroering (van velen)"; *o(m)byog* (id.) „danspartij"; *o(m)byoṅ* (spreekt.) „omhangen (in slierten)"; *obyor* (gewest.) „schittering"; *ubyar* „helle schittering"; *ubyaṅ* „in een troep meelopen (kwajongen)"; *opyak* „misbaar maken"; *(r)opyan²* (spreekt.)

„feestvieren (lekker eten)"; *pyurpyuran* (id.) „ontzet"; *sampyĕṅ* (id.) „druk (spel)"; *sampyuh* „tegelijk aanvallen"; *tébyan* (gewest.) „ongevoelig", naast *tébyas* (id.), *tégan, téga*; *tékyan* (gewest. spreekt.) „samen doen (handelszaak)"; *tépyak* (gewest.) „dekplank (van brug)" en andere van dezelfde aard en betekeniskategorieën. Ook hier valt het grote aantal „gewestelijke" en spreektaalwoorden op. Er zijn onomatopeeën en klanksymbolische woorden bij, er zijn er die gebouwd zijn op een éénsyllabige onomatopoëtische interjectie, vooral beginnend met labiaal *y*: *byur* „plomp (in het water gevallen of gesprongen)", *pyuk* „ineens klotsen". Het aantal woorden voor geluiden, onrustige, onregelmatige bewegingen of met geluid gepaard gaande bewegingen is relatief groot; gemoedsbewegingen komen er onder voor; lichtgeven etc. is weinig vertegenwoordigd.

Ook het Oud-Javaans kent dergelijke woorden. Ik noem als voorbeeld van de door Brandstetter en Dempwolff niet vermelde woordvorm, de woorden met inwendige cons. + *w*, die met volgende *a* > *o* werd; *kubwan* „tuin" en die met *ya*> *e*: *tampyal*> *tampèl* „slaan". Voorts: *krĕcik* (*ka-*, of *kakrĕcik*, niet-analyseerbaar) „gekletter"; *krĕtĕb* (*ka-*, alsvoren) „gedruis", *krĕbĕt* „gewapper"; *grĕmus, gĕrĕmus, garmus* „krabben"; *tlĕguk* „doorslikken"; mal. *tĕgok* „slok". Met *r* of *l* in de tweede syllabe: *uṅkrĕd* „inkrimpen"; *kintraṅ* „veel beweging maken"; *gĕndruk* „poezelig"; *caṅkliṅ* „naar voren slingeren"; *jĕplak* „kappen"; *timprut* „knijpen"; *siṅgroṅ* „afgrond". Met *y*: *ampyal* „esv. bamboe"; *alisyus* „wervelwind"; *kalaṅkyaṅ* „esv. kiekendief"; *kĕbyar* „ritselend"; *kumyus* „gudsen"; *kurcyat* „geklemd"; *kulyat* „zich rekken"; *gaṅgyaṅ* „verbaasd"; *gabyur* „ontsteld"; *garyaṅ* „droog"; *gasyak* „levendig"; *caṅkyak* „overmoedig"; *cantyal* „vasthaken"; *mulyar* „schitteren"; *lampyay* „los hangen"; *waṅkyul* „kleine schoffel". Trisyllaba, die er uit zien als gevormd met het infix *-ar-, -al-*, maar dit zeker niet zijn: *karakal* en *karikil* „grint" (Lautbilder) [1], *karakah* „esv. visnet"; *kararas* „verdord blad"; *kalambi* „wambuis"; *kĕrĕkĕt* „knarsen" (onom.); *kĕrĕcĕk* „snorren" (id.), en andere met *kĕrĕ* beginnende onomatopeeën; *kĕlĕwiṅ* „afgrond"; *garañjaṅ* „klotsen" (onom.); *garawal* „haastig-onthutst"; *galintuṅ* „oneffen"; *galuntaṅ* „ruisend, met geraas": njav. *guntaṅ* „gestamp"; *gĕlĕpuṅ* (cf. indones. *tĕpuṅ*) „meel"; *carĕcĕh* „kletteren"; *calakutak* „op de kaken slaan"; *baluṅbaṅ* „vijver".

Er zijn echter reeds bij een oppervlakkig onderzoek in het Oud-

[1]) Zie Remarks, pp. 164, 167.

Javaans verscheiden woorden te vinden, die vocaal + *l* of *r* meer hebben dan ernaast staande kortere vormen zonder dat in vele gevallen van een „frequentatieve betekenis" sprake schijnt te zijn. Bv. *taṅkĕp* „aanpakken, slaags raken": *talaṅkup* „de handpalmen tegen elkaar klappen of drukken" (kan „freq." zijn); *gapc* „tastende zoeken": *gurapay* „idem"; *tumpak* „betreden, opklimmen": *tulumpak* „bestijgen (scheepgaan)"; *sasar* „afdwalen, verdoold raken": *salasar* „idem"; *tutur* „volgen": *talutur* „idem"; *sĕsök* „vol", *kasĕsĕkan* „in het nauw gebracht": *salĕsok* „in het nauw gebracht, in een groot gedrang"; *papal* „afgebroken": *parapal* „id."; *babar* „uitspreiden, uiteengaan": *balabar* „zich uit de voeten maken, stromen"; *sisir* „kant": *salisir* „langs de kant (planten)"; *pĕpĕs* „gekneusd, het onderspit delven": *pĕrĕpĕs* (Wir. p. 58 J.) „idem"; *pĕsat* „wegspringen": *plĕsat* „spatten"; *tandaṅ*: „aanvallen": *talandaṅ* „idem"; *gilap* „schitteren": *gurilap* „idem"; *patiṅ burilap* (zie boven); *baṅkak* „lichtgeraakt": *buraṅkak* „overmoedig"; *gĕgĕt s(ĕ)rĕh* „kwaadaardig worden": *garĕgĕt* „vurig, zich verbijten". Zonder twijfel wordt veelvuldigheid uitgedrukt door *taritis* „biggelen, druipen"; *tiritis* „druipen" naast *titis* „druppel; het neerdruppelen"; njav. *sambĕr* „neerschieten (v. vogel)": *a-sulambĕr-an* (Çri Tañj. 5, 58) „her- en derwaarts vliegen". Misschien is *juliṅah* „verheugd" met *biṅah, buṅah* „idem" te verbinden. Etc. Meervoud van onderwerp vinden we o.a. bij *kuratil* „in menigte hangen"; *kurubut* „door meer personen tegelijk aanvallen"; *girimis* „krioelen"; *puratuk* „spatten"; *sarambah* „overstelpen".

In woorden als *taluktak* „kletteren; molentje"; *dalugdag* „wimpel"; *sulisak* „uiteengejaagd" zal men uitbreiding met *-al- -ul-* mogen zien. Merkwaardig is *kalula* „familie" (Rām.), lasvorm van *kula* „geslacht", leenwoord uit het Sanskrit?

In het Oud-Javaans vindt men een aantal trisyllaba, waar na de eerste consonant een andere vocaal dan *a* of *ĕ* + *r* of *l* volgt: *kiriñciṅ* „gerinkel"; *kuratil* „in menigte hangend"; *kurambat* „omslingeren"; *kurugĕm* „kirren" (?); *kurucuk* „kletteren"; *kulawir* „in flarden hangen": njav. *kawir*[2] „er bij hangen, bijna doorgesneden"; *kuluwuṅ* „gudsen, suizen"; *girahyas* „in geestverrukking"; *girimis* „krioelen"; *girisin* „sidderen"; *gulimpaṅ* „omverrollen"; *juliṅah* „verheugd"; *tulalay* „flikkeren"; *puratuk* „spatten"; *puriṅas* en *puriṅis* „de tanden laten zien"; *burĕṅaṅ* „een brommend geluid maken"; *muruṅut* „nors"; *wuririṅ* „te berge rijzen"; *suliksak* „het benard hebben". Hetzelfde in de tweede woordhelft: *samburat* „wegstuiven"; *sambulih* = „vergoeden, vergelden": vgl. *silih* „afwisselend". Weer

voornamelijk bewegingen, geluiden, affecten, onregelmatig voorkomen. De syllaben *ur* etc., die hier op dezelfde plaats staan als elders *ar* etc. worden niet voor infix gehouden. Waarom *ar* etc. dan wel? — Ook elders: tag. *halikhik* „gegichel"; tbat. *halakkaṅ* „met de benen uiteen staan": mal. *kaṅkaṅ* „idem"; tag. *kalibkib* „korst"; jav. *karaṅgam* „handvol".

De *r* en de *l* nemen in het systeem der talen, waarin ze voorkomen, vaak een afzonderlijke plaats in. Zij staan wat mondopening en klankvolheid (Schallfülle) betreft tussen consonanten en vocalen in; ze kunnen als vocalen optreden en syllaben vormen (*vadr̥* = *vader, tafl̥* = *tafel;* skt. *kr̥taḥ, kl̥ptaḥ*); zij kunnen ook als consonant optreden bv. tussen twee vocalen (*geboren*) of na een consonant (*drie*). De volkomen vocalen en volkomen consonanten vormen systemen, waarvan de leden „houvast" aan elkaar hebben: *i, u* en *ü* hebben dezelfde sterke tongheffing (hoge of gesloten vocalen) en relatief gesloten mondopening, *e, o, ö* liggen lager, de *a*-klanken hebben de laagste tongstand en de wijdste mondopening. Maar er is tevens een andere indeling mogelijk: de tongmassa kan meer vóór, of meer achter in de mond geconcentreerd zijn; het eerste vindt plaats bij de *e* en *i,* het tweede bij de *o* en *u.* Zo staan de vocalen, en eveneens de consonanten, op enkele na, in onderling verschillende relatie. De *p* heeft bv. met de *b* zijn articulatieplaats gemeen en niet geaspireerd-zijn (beide labiaal), met de *ph* zijn stemloosheid (in tegenstelling tot *b* en *bh*), met de *t* zijn stemloosheid en niet geaspireerd-zijn etc. De liquidae vormen echter een groepje, dat buiten het systeem der vocalen en buiten dat der consonanten staat. Wij voelen de *r*- en *l*-klanken als een afzonderlijke klasse, die in oppositie staat tot de andere klassen [1]).

De regelmatige, in vele talen normale syllabe is zoo gebouwd, dat de mondopening van de aanvang tot de vocaal groter, vandaar tot het einde kleiner wordt [2]). Welnu, de kleinste mondopening (nul, geen opening) hebben *p, t, k, b, d, g;* dan volgen *f, v, s, z,* de Nederl. *g* etc., dan de nasalen, daarna *l* en *r,* dan *y, w,* dan *i, u, ü,* vervolgens *e, o, ö,* dan *a.* Een woord als *pfrailst* vormt dus een syllabe, evenzo *klest, brusk;* maar niet *frpailst;* hier wordt de *r* vocalisch en het geheel wordt tweesyllabisch; immers van *r* tot *p* wordt de mond

1) Vergelijk over een en ander ook N. S. Trubetzkoy, Grundzüge der Phonologie, Travaux du cercle linguistique de Prague, VII (1939), p. 132 vlg.; N. van Wijk, Phonologie (1939), bl. 45 vlg.

2) Uitvoeriger bv. bij M. Grammont, Traité de phonétique (1933), p. 99.

weer gesloten en na de *p* gaat hij weer open. Hieruit volgt dat *l* en *r*, evenals de nasalen en *y* en *w*, zich zonder dat de eenheid van de syllabe wordt aangetast tussen aanvangsconsonanten van de eerste en tweede kategorie en een vocaal (of ook andersom: tussen vocaal en volgende dergelijke consonanten) kunnen voegen. En op deze wijze ingevoegd wijzigen zij het geheel van het woordbeeld niet zo dat het onherkenbaar wordt. Veelal wijzigen ze de reële betekenis van het woord niet, wel lenen ze zich zeer goed om een nuancering hetzij in reële betekenis, hetzij in gevoelswaarde uit te drukken. Dat, wanneer eenmaal in een syllabe een extra *r* etc. optreedt, deze licht aanleiding kan geven tot een svarabhakti-vocaal, doet aan de geldigheid van het bovenstaande niet af; ook de nieuwe combinatie wijzigt de betekenis in de regel niet wezenlijk. Deze svarabhakti-vocaal heeft (althans bij de Germaanse lasvormen [1])) neiging te harmoniëren met de vocaal van de syllabe waarin hij is bijgekomen; in de Germaanse voorbeelden is echter, hiertegen in, tevens een sterke voorliefde voor de *a*. Dat die vocaal in Indonesische woorden in de antepaenultima *ĕ* is, is geheel in overeenstemming met de neiging van de vocaal in die talen op die plaats tot pĕpĕt te worden. Dat er incidenteel invloed van volksetymologische aanknoping op de kleur van de vocaal kan uitgaan ligt voor de hand.

We zien dan ook in de praktijk herhaaldelijk dat speciaal de *r* en de *l*, ook wel *y*, *w*, *m*, *n* plaatsen innemen, die de volkomen consonanten niet kunnen bezetten. In het Sanskrit bv. staan aan het eind van een woord nooit twee consonanten; de combinatie *r* + consonant is echter mogelijk. In het Nederlands staan (van enkele zeldzame woorden afgezien) aan het begin van een woord slechts de verbindingen van drie consonanten: *spr*, *str*, *schr*, *spl*, en van de 28 mogelijke tweeconsonantische Anlaut-groepen zijn 9 *r*-verbindingen (*kr* etc.), 7 *l*-verbindingen (*sl* enz.); voorts *sm*, *kn*, *sn*; *tw*, *kw*, *dw*, *zw*; *sj*, *tj*, *sp*, *st*, *sch* [2]). In het Engels staan aan het begin van een woord geen drie consonanten, behalve wanneer de laatste *r*, *l* (of *w*) is; vele combinaties van twee consonanten komen in Anlaut niet voor, behalve wanneer de 2e *r*, *l* (of *w*) is: *pray*, *tray*, *play*; *split*; nooit *pk*, *pt*, *pm* etc. In het Frans vindt men aan het woordeinde gewoonlijk een vocaal of slechts één consonant; vrij vaak treedt echter occlusief + *r* of *l* op: *ombre*, *table*, enz.

---

1) Schröder, o.c., p. 240.

2) J. van Ginneken, De Nederlandsche consonantgroepen, Onze Taaltuin, VII, p. 33 vlgg.

Gaan dus *l* en *r* (en in mindere mate *w, y, m, n*), meer combinaties met consonanten aan dan de volkomen consonanten, uit tal van voorbeelden blijkt hun belangrijke rol bij de uitbreiding tot grotere eenheden, hun hoge mate van „inschuifbaarheid". In allerlei talen vindt men naast elkaar woordvormen zonder en woordvormen met een *l* of *r* (of ook *y*) méér, doubletten met als enig verschil het al of niet aanwezig zijn van een liquida. Bv. gr. *καγχάζω*: *καγχλάζω* „schreeuwen"; ned. *dreinen*: zaans *deinen, denen* „koppig doorzetten"; *brullen*: mned. *bullen* „razen, tieren", *bulderen*; *trippelen*: *tippelen*; naast ned. *babbelen*: deens *blabre*, odeens *blable*, eng. *blab* „babbelen", vgl. ook ned. *brabbelen*; *blaffen*: mned. etc. *baffen*; noors *gissen*: *grissen, glissen* „de tanden laten zien, grijnzen"; *gyse* „huiveren, rillen": ouder deens *gryse* „huiveren", fr. argot *beffleu* „larron, filou": *bleffleu* [1]). Het betreft hier primitieve woorden of woorden, die onder invloed van primitieve tendenzen staan. Ook het optreden van een niet-etymologische *y* na consonant kan men in verschillende talen waarnemen. In het Noors bv. is het een welbekend verschijnsel: no. *bjeffe*, ouder deens *baeffe*, duits *bäffen* „blaffen"; *pjadre* „kletsen": ouder deens *padre* „idem" e.a., maar ook in woorden als *bjerge* „bergen"; in Friese dialekten is *y* na medeklinker in An- en Inlaut welbekend. Het verdient intussen onderzoek welke fonetische waarde de *y* in de hier behandelde Javaanse woorden heeft [2]).

Alvorens met deze opmerking te vervolgen breng ik in de herinnering terug, dat *r* en *l* vaak in bepaalde klankgroepen een zekere symbolische waarde hebben, een bijzondere gevoelstint verlenen aan de woorden, waarin ze voorkomen: ned. *flikkeren, flitsen, flets, flauw* (een zekere bewegelijkheid en onbestendigheid wordt door deze *fl*- gesuggereerd); *gluipen, glibberen, glijden, glop* (= *slop*), *glad; ruisen, druisen, bruisen*; eng. *hurl, curl, furl*. Vaak zijn er blendings (mengwoorden bij), vaak hebben dergelijke groepen hun impressieve waarde pas gekregen door een toevallige omstandigheid: enkele woorden met een zekere gevoelswaarde hadden of kregen dergelijke klankcombinaties. Ook in suffixen: in du. *theoreteln* en dergelijke: heeft *-eln* een bepaalde, deprimerende gevoelswaarde; fr. *-erie* suggereert on-

---

1) L. Sainéan, Les sources de l'argot ancien II (1912), s.v.

2) Vgl. bv. H. Zwaardemaker en L. P. H. Eykman, Leerboek der phonetiek (1928), p. 190. N. Adriani, Sangireesche Spraakkunst, p. 152 merkt op, dat *al*, het (Streck)infix, graag + *i* uitgesproken wordt, d.i. gemouilleerd: „een versterking van het infix, een bredere en meer golvende wijze om de *l* uit te spreken."

gunstige eigenschappen: *gaucherie, bizarrerie, poltronnerie*; *-eron* en *-elet* zijn verkleinend: *moucheron, agnelet*; *-aille* is „ongunstig verzamelend": *ferraille, journaille*. Het is een objectief vaststaand en boven reeds gememoreerd feit, dat bv. de *r* in vele talen in onomatopoëtische en andere primitieve woorden (niet in kinderwoorden!) voorkomt en dan dienst doet een indruk te wekken die adaequaat is aan die van krakende, knetterende, grommende, ratelende etc. geluiden, van brekende dingen, van trillende en sidderende bewegingen etc.[1]): gr. *κράζω* „krassen van raven; schreeuwen o.a. van dieren", *κρώζω* „idem (van kraaien, mensen, enz.)", *κλώζω* „klokken, honen"; *κλάζω* „klinken"; *γίγγρας* „dwarsfluit"; lat. *frendere* „knarsetanden"; ned. *krassen*; *grommelen, frommelen, grabbelen*, fr. *fric-frac, gronden*, enz. enz.; dat *r* en *l* in woorden die zwakkere geluiden, geluiden van een zekere duur aanduiden en andere geluidswoorden veel voorkomen; bijzonder vaak bij geluiden die herhaald worden, die samengesteld zijn, die uit reeksen korte geluiden bestaan; vgl. eng. *clank, clap, click, crack, plop*; ned. *ploef, roef* etc.

Ook in de Indonesische talen bevatten zeer veel primitieve woorden *r* of *l*: bv. werkwoordelijke tussenwerpsels, soend. *rĕp* „stil worden", *rĕm* „aan het werk gaan", *rap* „komen". Er is echter behalve deze uit drie klanken bestaande vorm van het „werkw. tussenwerpsel" nog een andere[2]): cons. + *r* + voc. + cons.: soend. *bral* „vertrekken", *brak* „(met een maaltijd) aan de gang gaan"; *pruk* „(uit)werpen"; *pruṅ* „op de loop gaan"; *prok* „ontmoeten"; *srog* „naderen en zich neerzetten bij". Er zijn ook bij de primitieve monosyllaba in Indonesische talen vele paren: veel in het Atjehs: *cib*[2]: *crib*[2] „getjilp"; soend. w. t. *bèh*: *brèh* „zichtbaar worden"; w. t. *pĕt* „breken, knappen": *prĕt*; w. t. *bol*: *brol* „te voorschijn komen"; mal. *dam*: *dram, dĕram* „geluid van een trom"; *dup-dap*: *d(ĕ)rup-d(ĕ)rap* „het gestamp van vele mensen". Men mag aannemen dat de *r* (en evenzo in andere gevallen event. andere klanken) het door het woord uitgedrukte affectieve element souligneert, het een zekere nadrukkelijkheid verleent. Maar ook in langere primitieve woorden: mal. *kiok* „(onom.) cluck of a frightened fowl"; *kĕriok* „kraaien (haan), kakelen, klokken", *kokok-kĕriok* „kakelen en kraaien". Er zijn ook twee- en drielettergrepige „werkwoordelijke tussenwerpsels", die emfatischer

[1]) M. Grammont, Traité de phonétique, p. 389; Remarks, p. 87 vlg.
[2]) R. A. Kern, wiens artikel over de Soendase umpak basa (Bijdr. 102, p. 81 vlg.) mij onder de ogen komt nadat het bovenstaande is geschreven, spreekt hier van de sterke vorm.

zijn [1]): *jĕdod* (w. t.) „slaan"; de drielettergrepige zijn uitgebreid met vocaal + *r* of *l*[2]): *wĕk*: *bĕrĕwĕk* voor „openscheuren". Soms staan één- en meersyllabige vorm naast elkaar, soms niet. In het Javaans is op *ḍĕt(-ḍĕt)* „kleine rukjes geven aan" gebouwd *nḍrĕḍĕt* „trillen (als draad, waaraan men trekt)".

Is in vele gevallen in primitieve woorden deze klank vanaf den beginne aanwezig geweest, in andere gevallen kan men aantonen, dat, wanneer er twee overigens gelijke woorden naast elkaar staan, waarvan een de *r* of *l* wel, de andere niet heeft, het woord zonder de liquida de oudere gedaante vertegenwoordigt en dat het woord met de liquida onder invloed van klankexpressieve of -symbolische tendenzen, van analogie, blending etc. is ontstaan. Zo is fr. *fronde* „katapult" <*fonde*, lat. *funda* „slinger, werpnet"; fr. *gringalet* (1611) een „altération" van *guingalet* (12e eeuw) „esv. paard"; ned. *friemelen* is jonger dan *feimelen* en *fiemelen*; fr. *tingle* (1328) „richel, lijst" <ned. *tingel, tengel*, 16e eeuw *tringle*; ned. *vlonder* misschien een jongere vorm naast *vonder*; eng. *grist* „solecism for *gist*" [3]); mengl. *splot* naast *spot*; eng. *frizzle* „champagne" „a perversion of *fizz*?" [3]); *sockdolager, sl-, slog-* „a very heavy blow" [3]); du. *Schrank(e)*: *Schank(e)* „Hürde" [4]); noors *skrukka*: *skukka* „vore; rimpel"; oijsl. *skrokkr*: *skokkr* „du. ranzen" [5]); het is bij deze woorden niet steeds zeker hoe de beide vormen zich verhouden. Ook in het Oer-Germaans en Oer-Indogermaans komt men tot verscheiden doubletten: wortels die naast een vorm cons. + *r* (zelden *l*) + vocaal de vorm cons. + vocaal hebben. Voor het Germaans komt Noreen [6]) tot deze formulering: er zijn woorden met anlautende cons. + *r* + wortelvoc., waarnaast een vorm zonder *r*; en er zijn woorden die tussen anl. cons. en wortelvoc. een *r* „eingeschoben" hebben; „von den vielen Beispielen sind die meisten etwas unsicher; viele brauchen nur Reimwörter zu sein". Men vergelijke bv. ahd. *sprehhan*, ned. *spreken* met ags. *specan* naast *sprecan* en dergelijke, waarvan Noreen een lijst geeft. Ook op Indonesisch gebied valt in een aantal gevallen aan te tonen, dat een woord met *r* een jongere gedaante vertegenwoordigt: njav. *srĕṅéṅé* „zon" <ojav. *saṅhyaṅwé*; *trapsila* „welgemanierd" <*tapsila*; *trusṭa* „tevre-

---

1) Vgl. Kern, o.c., p. 84.
2) Bijzonderheden, Kern, p. 85.
3) E. Partridge, A dictionary of slang and unconventional English (1937), s.v.
4) H. Schröder, Paul u. Braune's Beitrage z. Geschichte d. deutschen Sprache und Literatur 29, p. 503.
5) A. Noreen, Atlisl. Gramm.³, § 312, 4 Anm.
6) A. Noreen, Urgerm. Lautlehre, p. 220 vlg.

den, behagen scheppen in" naast *tuṣṭa* (beide literatuurwoorden) <skt. *tuṣṭa-*.

Men pleegt de uitbreiding van een woord met een enkele consonant op de in dit opstel besproken wijze geen Streckform te noemen. Ontstaat er echter na het optreden van die consonant een svarabhaktivocaal, dan wel. Principiëel verschil is er niet. Ook het optreden van „streckende consonanten" is een algemeen en primitief verschijnsel. De kindertaal kent het: „Le terme enfantin est souvent amplifié par l'addition des liquides, dentales etc.", constateert Sainéan, die als leerzaam voorbeeld de woorden voor de kreten en de liefkozingsnamen van de kat behandelt [1]). Bij „de primitieve woorden" „il s'agit en premier lieu du redoublement, ensuite de l'addition de liquides, l'un et l'autre phénomène ayant pour but de donner aux mots enfantins ou onomatopéiques, primitivement monosyllabiques plus de consistance, plus d'ampleur" [2]).

Vatten we samen. Het lijkt mij in de eerste plaats aan geen twijfel onderhevig, dat er in de Indonesische talen „las-vormen" voorkomen, waarvan een deel een uitbreidend element heeft waarvan de gedaante niet samenvalt met die van een der bekende affixen. Het is aannemelijk, dat er onder de driesyllabige woorden van overeenkomstige gedaante, waarnaast geen tweesyllabige staan, ook uitgebreide woorden, Streckformen zijn. Een uitvoeriger taalvergelijkend onderzoek dan hier nodig was zal er nog menige aan het licht kunnen brengen. Hiermee is echter volstrekt niet gezegd, dat alle trisyllaba zo ontstaan zullen zijn. In de tweede plaats zijn er Streckformen, die een uitbreidend element bevatten, dat wel in gedaante overeenkomt met een der bestaande affixen. In de eerste plaats die met *um, ĕm* zijn uitgebreid. Een principieel bezwaar aan te nemen, dat ook deze syllaben „streckend" kunnen optreden zie ik niet. Men kan, zoals boven reeds gedaan is, er op wijzen, dat *um* ook in zuivere niet verder ontleedbare onomatopeeën voorkomt. Daaraan kan men toevoegen, dat het zich in dergelijke woorden zelfs met *ĕr* etc. kan verbinden: ojav. *kumĕrĕkĕt* „knarsen", *gumirisin* „sidderen", *gumuruṅguṅ* „luid klinkend"; njav. *gumrènjèṅ* „kletteren van water door een pijp", mal. *gĕmĕlĕgut* „beven". In het Bataks beschouwde Van der Tuuk [3]) deze groep als een afzonderlijke: „zamengesteld afgeleide werkwoorden". Hieronder rekent hij werkwoorden met *um* èn *ar*: *sumariṅgók* „luid snikken

[1]) L. Sainéan, Les sources indigènes de l'étymologie française 2, p. 410.
[2]) Ibidem, p. 407.
[3]) H. N. van der Tuuk, Tobasche Spraakkunst, § 88.

van velen" e.a. „De meeste dezer werkwoorden zijn klanknabootsend, en schilderen door de *r* een knetterend, klapperend, ratelend geluid, dat verder is toegepast geworden (sic) aan 't geen zich onregelmatig aan 't oog voordoet". Er zijn ook *um* + *ĕl* of *al*-woorden, die voor het grootste deel evenals de vorige groep met *g* of *h* <*k* aanvangen [1]); „(zij) hebben zeer zelden een gangbaar woord tot stamwoord". Deze woorden zijn met de Maleise *gĕmĕrĕ-*, *gĕmĕlĕ*-woorden te vergelijken; van verstarde infixen is m.i. geen sprake.

Hiermee wil ik niet beweren, dat het infix *-um-* in woorden als oudjav. *kumĕmit* genetisch niet met het „primitieve" *um* kan samenhangen. Dit is een punt, dat nader onderzocht moet worden. Wel doet zich ook hier weer de vraag voor: waar ligt de grens tussen het primitieve en relatief stabiele en arbitraire taalsysteem? [2]). Immers ook hier vertoont de bouw van Indonesische talen een punt van overeenkomst met wat in verschillende andere talen typisch is voor „primitieve" woordbouw [3]). Speciaal interessant zijn de woorduitbreidingen met de liquidae.

Dat er *al*-woorden zijn, waarin al geen infix is, betoogde ook Adriani [4]): van het Sangirese praefix *baḷi*-*, *baḷu*-*, *paḷi*-* is de betekenis onzeker, het bevat niet het infix *-al-*, tenminste niet dat wat frequentatieven vormt; er zijn niet veel voorbeelden van. Bij *paḷintakubĕ*ˢ (*mĕ*ˢ*-*) „omslaan (van een prauw)" bestaat een nevenvorm: *mĕlintakubĕ*ˢ „zich omkeren (van een op de rug liggend kind)", waaruit, zo betoogt Adriani, blijkt, dat het woord geen frequentatief infix bevat. Bij enige woorden met *para-*, *paḷa-* kan er twijfel aan betaan, of zij het frequentatieve *-al-* bevatten. Bij de meeste pleit volgens Adriani de betekenis ervóór: bv. *paraḷinso*ˢ „huppelen". In een woord als *paḷaguntiṅ* echter „houten in de vorm van een schaar gekruist om een stellage op te bouwen" (bij *guntiṅ* „schaar") duidt *paḷa-* gelijkenis aan, verg. bis. *salagontiṅ* „getimmerte in de vorm van een geopende schaar", jav. *sriguntiṅĕn* „kriskras". Uit mijn hierboven gemaakte opmerkingen meen ik te mogen concluderen, dat er ook Streckformen met *ar*, *ĕr*, *al*, *ĕl* zijn, evengoed als met *ur*, *al* etc., en dat er naast deze ook liquida zonder vocaal als woorduitbreiders kunnen optreden.

Een argument voor het aannemen van gelijkwaardigheid van *ar-*,

---

1) Ibidem, § 91.
2) Zie Bijdragen, 99, p. 447 vlg.
3) Ibidem, p. 433.
4) N. Adriani, Sangireesche Spraakkunst, p. 139 vlg.

al- Streckformen met uit de norm vallende trisyllaba zie ik in de driesyllabige umpak basa van afwijkend type (*burahol* etc.)[1]), die dezelfde functie hebben als de regelmatig gevormde driesyllabige umpak basa.

Een ander argument kan men ontlenen aan de combinaties met *patiṅ* etc. De Javaanse grammatika's leren, dat de „samengestelde frequentatieven gevormd worden" door *patiṅ* + een vorm met infix *-ar-*, *-ĕr-*, *-r-*, *-al-*, *-ĕl-*, *-l-* in de eerste syllabe van het grondwoord. Maar het feit doet zich voor, dat *patiṅ* ook optreedt voor woorden, die die klanken in hun laatste deel hebben, ja voor woorden, die geen *l* of *r*, maar een andere halfvocaal bevatten; ja zelfs voor woorden, die ook die niet bevatten, maar een (al of niet volledige) reduplicatie; ook voor trisyllaba: *pṅ sĕmbèrèt* „zich overal met straaltjes verspreiden"; *pṅ cĕṅkurĕk* (spreekt.) „vol gepeuter (schrift)"; *pṅ jĕbriṅ* „hier en daar een haartje"; — *pṅ paṭinkraṅ* „heel-hoog gaan zitten"; *pṅ cĕṅaṅluṅ* „allen, geheel met het hoofd vooruit"; — *patiṅ kyuyus* „zielig drijfnat (geregend)"; *pṅ cĕnanaṅ* „schuwe blikken in het rond werpen", *pṅ cĕnanuk* „hulpeloos erbij staan"; — *pṅ cĕkĕṅĕṅ* „strak staan (spieren)", *pṅ cĕkĕṅik* (spreekt.) „geheel peuterig", naast *pṅ clĕkĕṅik*; — in reduplicatieve formaties: *pṅ patiṅtiṅ* „zeer netjes aangekleed"; *pṅ cĕkèṅkaṅ* (spreekt.) „allen opkrabbelen"; *pṅ cĕṅèṅès* „(steeds maar) verlegen grijnzen"; — *pṅ cĕṅkuwĕk* „vol kuilen"; *pṅ cĕṅiṅak* „met gespannen aandacht rondkijken"; — soms komen liquidae in beide syllaben voor: *pṅ clĕṅkraṅ* „overal prikken voelen"; *pṅ clèprèt* „geheel bemorst, bespat".

In het Oud-Javaans, althans in de thans uitgegeven teksten, komen *patiṅ*-verbindingen weinig voor, doch het interessante is, dat *patiṅ* niet aan (*a*)*r* (*a*)*l-* woorden gebonden is: *patiṅ burĕnik* „aan alle kanten kermen"; *patiṅ burilap* „overal flikkeren", naast *patiṅ parapal* „overal afbreken"; *pati sĕsĕmbahi* (Kor. 66, 33); *pati suliksak* „overal heen afdwalen". Voor het Soendaas merkte Oosting op, dat *patiṅ gurilap* „meervoudsvorm" van „blinken, schitteren" „zou moeten zijn *patiṅgarilap*"[2]). Dwz. *gurilap* vormt een uitzondering.

De bekende regel der Javaanse spraakkunsten, dat bij de *patiṅ*-formatie in het grondwoord geen „ingevoegde" liquida of *a* + liquida optreedt, wanneer het grondwoord reeds een medeklinker gevolgd door *r* of *l* tot beginklank heeft, komt hierop neer: in deze formatie

[1]) Zie boven, p. 389.
[2]) H. J. Oosting, Soendasche grammatica, § 126.

zijn de steeds met liquida voorziene woorden gelijkwaardig aan de ad hoc met liquida uitgebreide vormen. Ja zelfs op andere wijze driesyllabige woorden delen in deze gelijkwaardigheid: *patiṅ bĕcèccr* „overal verstrooid"; *patiṅ pancolot* = *patiṅ crolot* „overal springen" [1]).

Aan de ene kant dus gelijkwaardigheid van (*a*)*r* (*a*)*l* met primitieve woorduitbreidende elementen en (ruimer) gelijkwaardigheid van met *ar al* uitgebreide woorden met trisyllaba van andere gedaante, aan de andere kant kan men toch niet ontkennen, dat *ar* in de Javaanse „frequentatief" een systematisch optredend infix is, evenals het „meervoudvormende" *ar* in het Soendaas, dat bij verschillende woordsoorten optreedt daar waar sprake is van een veelheid, veelvuldigheid, van een „in meer dan een opzicht" en ook wel daar, „waar het onnodig is", dwz. het meervoudig begrip toch reeds blijkt.

Staan we daarom bij dit element nog stil. Interessante punten van overeenkomst met de Javaanse woorden die *r* of *l* etc. bevatten vertonen woorden in het Bataks. Zoals boven reeds is opgemerkt, is er een groep van „werkwoorden", die een geluid of beweging van velen aanduiden: intransitiva als *sumariṅgok* „luide snikken van velen"; zij worden gebezigd van meer dan een persoon of voorwerp, waaraan een zelfde toestand wordt waargenomen. Gelijkwaardig wat betreft gebruik en betekeniskategorie zijn woorden als *rumaṅgiok* „snikkend schreien"; er is een groepje met *ruma* + nasaal aanvangende dergelijke woorden [2]); inplaats van *rumaṅgadap* heeft het Daïri *gumĕradap* „neervallen". Daarnaast een groep klanknabootsende woorden, die meestal met *h* <*k* of met *g* beginnen, terwijl hun grondwoord slechts zelden een gangbaar woord is: *dumarede* „biggelen (van tranen)"; een derde soort met *ar* — en deze tevens met *al* — zijn die, welke met *mar*- aanvangen [3]): „Dikwijls zijn deze werkwoorden afgeleid van een woord, dat meer dan twee lettergr. heeft, of wel meerlettergrepig geworden is door middel van 't voorh. *ha*, of de inhechtsels *al* en *ar*; bv. *mardjarumbun* „dicht"; *margalusak* „trappelen in..." etc. „Zoo hun stamwoord niet op gemelde wijze drielettergrepig is gemaakt, dan vertoont het in zijn laatste lettergrepen twee verschillende klinkers, die in de tongvallen, die een halfklinker hebben, door een *j* (d.i. *y*) of *w* gescheiden zijn: *marpateyak* „kakelen", *marjaguwa* etc. Minder vaak staat tusschen syllaben een

[1]) Vgl. H. N. Kiliaan, Javaansche Spraakkunst, § 82.
[2]) Van der Tuuk, o.c., § 87.
[3]) Van der Tuuk, o.c., § 52, 5; 89.

liquida: *margambura* „fijn als waterstof". „Deze werkwoorden bootsen een geluid na, dat een zekeren duur heeft, een beweging, die zich verschillend aan het oog voordoet, en verder een hoedanigheid, die zich door onregelmatigheid als het ware als een beweging voordoet: *markarujut* (mand.) „kroezelig zijn van het haar", *marjambuwañ* „welig groeien van onkruid" ". Wederom dus trisyllaba met *r l y w*, ook in de tweede syllabe weer dezelfde semantische kategorieën [1]). „Sommige dezer werkwoorden hebben de *a* van het inhechtsel in *u* veranderd" [2]): dit is een onjuiste formulering, beter is: hebben niet *ar* maar *ur*: *marpuronjok*. Dan zijn er nog *r*-woorden die met *mañ*-aanvangen, bv. *mañgarogo* „verkrachten". „Van de meesten is het stamwoord niet gangbaar": vgl. Maleise uitdrukkingen als *mĕñgĕlotak* „de doppen van een kokosnoot verwijderen"; *mĕñgĕlugut* „klapperen (van de tanden)", *mĕñgĕlupar* „(van een vogel die geslacht wordt) krampachtig spartelen", maar *mĕñgĕlosok* „steeds maar door wrijven" bij *gosok* „wrijven". Ook hier kan een halfvocaal in de tweede woordhelft optreden. Ook hier is „in de beteekenis het begrip opgesloten van een onregelmatigheid, die ahw. een beweging is". Er zijn ook *l*-woorden, die met *mañ*- aanvangen [3]): *mandalese* „zich kaal vertonen". „Zondert men het voorhechtsel en inhechtsel van dezen vorm af, dan verkrijgt men woorden, die in beide lettergrepen denzelfden klinker vertoonen, en waarin de eerste met een *d* begint". Er zijn tenslotte nog enkele *al*-woorden, die met *pa* aanvangen: *patalindan* „zich dooreenstrengelen". Derhalve: enkele sterk aan zekere semantische kategorieën gebonden, ten dele ook in overige woordgedaante bepaalde groepen; in een deel daarvan is pluraliteit van personen of objecten te constateren.

In het Karo-Bataks worden geen nieuwe woorden met inwendige *al* en *ĕr* meer gemaakt, er zijn er slechts weinig [4]). Van de meeste, die Neumann opgeeft, is het grondwoord „onbekend"; m.i. wil dit zeggen, dat ze niet analyseerbaar zijn. In het algemeen duiden de uitdrukkingen van deze gedaante aan een geluid of beweging die zich herhaalt: *gĕruduk bĕltĕkku* „mijn buik rommelt"; *kĕliper* „stuiptrekken"; ook substantieven hebben deze gedaante: *gĕrantuñ* „muziek-

---

[1]) Vgl. ook de opmerking van Van der Tuuk, p. 112 Aanm., die er op wijst, dat vele benamingen van geluiden en van dieren naar hun geluid dezelfde gedaante hebben.
[2]) Van der Tuuk, o.c., § 89.
[3]) Van der Tuuk, o.c., § 93.
[4]) J. H. Neumann, Schets der Karo-Bataksche Spraakkunst, § 112.

instrument". „Bij *gĕladap* „omvallen, flauwvallen" is echter alleen een toestand te constateeren; mogelijk hebben wij hier te denken aan den persoon zelf, „dien het draait voor zijn oogen" ", veronderstelt Neumann; m.i. is hier eerder te denken aan de affectief-soulignerende functie van de liquida [1]): het grondwoord is misschien *gĕdap* „wegzinken (in water, modder enz.)".

In het Maleis vinden we een zeer gevarieerd beeld, dat in de grammatika's niet blijkt, doch in een beschrijving van de taal zoals we die hebben van Bare'e en Mori zonder twijfel veel duidelijker zou uitkomen. In hoofdzaak staat het met de *ĕl* en *ĕr*-woorden als volgt: Naast verscheiden namen van planten bv. *gĕlukap* „rhizophora mucronata"; *kĕlĕmuntiṅ, kĕrĕmuntiṅ, kĕmuntiṅ* „rose-myrtle"; *kĕlĕpayaṅ, kĕpayaṅ* „pangium edule"; en van dieren: *kĕlawa* (op Borneo) = *kawa*² (Batavia) „spin"; *kĕlĕṅkiak* „bulldog-ant" = *kiak*² (verscheiden nevenvormen) [2]); *bĕlalaṅ* „sprinkhaan"; *tĕnok, tĕrĕnok* „tapir"; die ten dele niet te analyseren zijn, ten dele de indruk maken uitbreidingen te zijn van disyllaba, bestaan verscheiden niet-analyseerbare trisyllaba als *bĕlakaṅ* „rug etc.". De semantische kategorieën van de *ĕl* en *ĕr*-woorden zijn: lichaamsdelen: *gĕlabir* „halskwabbe"; *kĕlĕntit* „clitoris"; *kĕrĕṅkoṅ, kĕlĕṅkoṅ* (evenwel ook *roṅkoṅ*) „keel, huig" (maar pah. *kĕlĕpar,* singap. *kĕlĕpir* = *buah pĕlir* „testikels"); gebruiksvoorwerpen, wapens, bouwwerken, onderdelen van bouwsels en derg.: *dĕlĕmak* „geborduurd kleed"; *gĕlĕgar* „dwarshout"; *gĕragai* „haak om krokodillen te vangen"; *jĕrĕmbah* „dek (van een schip)"; *jĕrumbun* „bijenkorf-vormige hut"; *kĕlalaṅ* „kalabas-vormige waterkan"; *kĕlu(m)boṅ* „sluier" (ook „door een sluier bedekken"); *kĕroncot* „funnel-shaped rice-holder of leaf"; *palancar* „hoofdbalk van een huis"; *sĕlukat* „esv. muziekinstrument"; *sĕrampaṅ* „drietand; esv. speer", etc.; lekkernijen, etenswaar: *jĕradek* „esv. cake"; *kĕlĕmben* „esv. „sponge-cake"; *sĕlurai* „esv. vermicelli"; bijzondere houdingen, manieren van zich voordoen etc.": *jĕliṅar* „even zijwaarts zien" (maar vgl. *jĕliṅ* „een betekenisvolle blik ter zijde werpen"; *gĕlĕpak* „slap hangen (van een zwaar voorwerp)"; *gĕrĕnyiṅ* „grijnzen" (aap); *gĕrepek* „zich niet reinigen na het voldoen aan een natuurlijke behoefte"; *gĕrigis* „gekerfd, getand"; *bĕr-kĕlaṅut* „de kin opheffen en naar boven kijken"; *kĕlĕpai* „slap neerhangend"; vaak tevens een verward, onregelmatig zijn etc.: *gĕlĕmbur* „diepgegroefd, met diepe

---

[1]) Boven, p. 417.
[2]) Zie Wilkinson, Mal. Engl. Dict. I, 595.

rimpels (huid van zeer oude vrouw)"; *dĕrisip* (*buta d.*) „esv. blindheid"; *gĕligis* „ongelijk gesneden of geknipt (papier, haar)"; *gĕlodar* „modderig"; *bĕr-gĕlomań* „besmeurd met vuil"; *gĕrabań* „tot lompen gescheurd etc."; *jĕrabai* „uitgerafeld"; *mĕnjĕrĕmbeh* „afgetrapt-slordig"; *kĕlalut* etc. „gekronkeld". Woorden voor begrippen als: ked. *dĕrĕlus* „stukrotten"; *mĕnjĕlĕmpah* „in grote hoeveelheden rottende liggen"; *gĕlĕkak* „afschilferen"; *gĕrĕnyak* „mengen en bederven"; *gĕranyok* „bederven"; *gĕrapak* „snoeven". Woorden voor andere verbale en nominale begrippen: *jĕrumat* „stoppen (sokken etc.)"; *jĕrukup* „overkoepelen"; *sĕlumbar* „hout-splinter"; *sĕrĕmban* „esv. kinderspel"; *gĕrońgań* „holte, hol"; *gĕladir* (Batavia) „slijm etc."; *kĕladak* „droesem"; *gĕlombań* „grote golf". Een scheldwoord: *dĕrĕmem* „dirty-face". Een groot aantal onomatopeeën, Lautbilder etc., geluids- en bewegingswoorden, bv. vele met *mĕ* + nas. + *gĕl(ĕ)*, *gĕr(ĕ)* aanvangende: *mĕńgĕlańsar* „voorwaarts glijden"; *mĕńgĕlinyar* „jeuken"; *mĕńgĕleser* „rusteloos bewegen"; *mĕńgĕrodak* „kletteren, rammelen"; voorts *gĕlĕtak* „het geluid „tak" maken"; *gĕrantań* „een weerklinkend geluid maken, schrik aanjagen"; *gĕrosak* „ritselen"; *kĕrosok* „kraken (bv. van droge blaren onder zware stap)"; *kĕlĕntań* „herhaald bonzen"; *tĕr-pĕranjat* „plotseling opgeschrikt"; *saluńkań* (W. Sum.) „zich door duwen ruimte maken".

In een aantal gevallen duidt de vorm met liquida aan de handeling door de nevenvorm zonder deze klank uitgedrukt steeds door of herhaaldelijk verrichten. Hier kan men spreken van frequentatieven, bv. *kĕr(ĕ)bas* „uitschudden, to keep shaking": *kĕbas* „stof etc. van kleren schudden", ook *kĕribas*: *kibas*; *kĕrbat* „enfolding in many folds": *kĕbat* „omwikkelen"; *kicu* „oplichten, bedriegen": *kĕlicu* („freq. of *kicu*", Wilkinson) „bij kleine hoeveelheden ontfutselen"; *tĕritek* „dripping; dropping continually": *titek, titik* „druppel": *mĕnitik* „in druppels vallen"; *tĕriti* „continuous passage over a plank-bridge or narrow path": *titi* „smal voetpad, vonder". In deze gevallen spreekt Wilkinson van frequentatieven; op te merken valt, dat *tĕriti* geen werkwoord is. Het is intussen de vraag of men *kĕrbas* „blijven schudden" niet beter een duratief zou noemen, als men dergelijke termen bezigen wil. Een voortdurende handeling wordt in ieder geval uitgedrukt door *mĕńgĕrumut* „to keep throbbing (as a boil or as the pulse)": *kĕmut* „kloppende beweging"; *gĕroncań* „to keep shaking", Wilkinson spreekt van a freq. of *goncań* („schudden"); op Java *gĕrigit* „to keep biting, to gnaw": *gigit* „bijten"; *mĕńkĕlĕjep-an* (Batav.) „to keep blinking", = *tĕrkĕjap*[2]. Er zijn ook gevallen van een voortdurende handeling

uitgedrukt door een dergelijke langere vorm zonder dat er een kortere naast staat: *mĕṅgĕlĕtiṅ* „to keep tinkling". In andere gevallen duidt de langere vorm aan: de handeling op (meer) intensieve wijze verrichten; een eigenschap in hoge, vrij hoge mate bezitten: *kĕlĕdut* „much creased, crumpled or wrinkled": *kĕdut* „kreuk, rimpel, plooi etc."; *bĕrkĕdut*² = *kĕlĕdut* (Wilkinson); *sĕlidik* „nauwkeurig onderzoeken, making a diligent search or enquiry": *sidek* „onderzoeken". Vgl. daarbij *gĕpok* „mollig (kind)": *gĕlempok-gĕmok* „zeer dik" en trisyllaba zonder althans mij bekende disyllaba als *mĕndĕrobos* „een huis binnendringen"; *mĕṅgĕrapu* „begerig grijpen naar". Soms heeft de driesyllabige vorm betrekking op een meervoudig subject: batav. *gĕlantuṅ* „loshangend (van korte franjes)": *gantuṅ* „hangen"; *kĕrabut* „overzwermen, in menigte klimmen in"; *kĕritek*² „to rattle or clatter, — of many small hard objects"; *kĕrubut* „disorderly crowding; wild rush to one spot bij many people"; *jĕrumbai* „bengelend, opgehangen hangend" („of multiple objects such as the tassels of a fringe"): *jumbai* „id., for single objects". Of ook op een meervoudig object: *kĕrobek* „picking out small pieces"; *sĕlisek* „luizen".

Interessant zijn gevallen als de volgende: *kĕdaṅ* „recht uitgestrekt (arm), geveld (piek)": *gĕlĕdaṅ* „to extend the arms so as to intercept"; *paṅgaṅ* „braden": *ayam pĕraṅgaṅ* „fowl bred for eating"; *pĕkat* „lijmig, ingedikt, kleverig": *pĕrĕkat* „lijm, kleefstof, cement, mortel"; *sisir* „walking along an island beach" [1]): *sĕlisir* „walking along the inside edge of anything"; *sirat* „maas, netwerk" (*mĕnyirat* „knopen, een web weven (van spinnen), breien") : *sĕlirat* „a complex but regular design in meshwork; reticulate; net-like (of spider's webs, lace, rigging etc.)" (Wilkinson), „niet duidelijk in zijn delen te onderscheiden, zoals bv. de takelage van een schip, door elkaar gestrengeld, chaotisch"; *sampok* „tegen iets op-, aanlopen": *sĕrampok tuṅgul* „man who is in everybody's way, clumsy person"; *sandaṅ* „iets dragen als een bandelier": *sĕrandaṅ* „esv. bok of stut, bestaande uit twee stokken of houten, die van boven kruiselings zijn verbonden"; *sanduṅ* „met de voet blijven haken aan": *sĕranduṅ* „struikelen"; *gosok* „wrijven, schoonmaken door wrijven": *mĕṅgĕlosok* „to keep rubbing, used specifically of the way clothes are wasked" (Wilkinson); *kopak* „bloemblad; een b. plukken; schillen"; *kĕlopak* „dunne bedekking of overtrek, kelkblad, ooglid en derg.": *mĕṅ-gĕlopak* „los raken (bast, schil)"; *gigi* „tand": *bĕr-gĕrigi* „getand; zaagvormig;

[1]) Wilkinson, Malay-Engl. Dict. II, 414.

als tanden uitstekend": *gĕligi* „klappertanden"; *kĕbas* „verstijven, verlammen", *pari kĕbas* = *p. kĕlĕbas* „sidderrog"; *kĕmbuṅ* „opgezet, opgeblazen; bol; bolle zijde van iets": *kĕlĕmbuṅ* „opzwellen (door lucht; blaar etc.)"; *kopek* „van de buitenzijde, bv. schil van een vrucht iets afplukken": *kĕlopek* „afschilferen na zonnebrand"; *koyak* „gescheurd (papier, kleren etc.)": *kĕloyak* „loslaten van vel, schil, bast etc." („much torn; to be in tatters; a freq. of *koyak*", Wilkinson); *kupiṅ* „korst over zweer": *kĕrupiṅ* „idem, roofje": *kĕlupiṅ* „plukkend aan roofje of zweer"; *kontol* „kort, dik hangend voorwerp": *kĕruntul* „hanging down stumpily and abundantly"; *jamah* „betasten, aanraken": *jĕramah* „seizure with tooth, nail, or claw; of a tiger or cat seizing its prey....; hitting out and clawing in a rush to get somewhere" (Wilkinson), „flink aanpakken...., aanpakken van velen, bv. in een gevecht"; *jahit* „naaien": *jĕra(h)ït* „zich aan iets vasthechten"; *pantiṅ* „verspreid": *pĕlantiṅ* „overal verspreid heenrollen; (eten) morsen"; *sabut* „vezelige bast": *sĕrabut* „harig"[1]); *sĕbu* „opgevuld, gedempt, volgegooid": *sĕrĕbu* „storten, werpen"; *saṅkak* „belet, verhinderd": *sĕraṅkak* „een krans van latten of doorns om een boomstam om het inklimmen te beletten".

In deze gevallen heeft de langere vorm een andere betekenis, hoewel deze gemakkelijk in verband te brengen is met die van de kortere.

In een aantal gevallen vindt men de langere en kortere vorm naast elkaar zonder enig, althans opvallend of uit de opgaven op te maken, verschil; verschil in taalmilieu, geografische verbreiding etc. daargelaten; *kekek* „giechelen": *gĕlekek; kicau* „sjilpen" etc.: *gĕlicau* „id., to keep chirruping"; *kupas* „schillen, pellen": *mĕṅĕlupas, mĕṅgĕlupas* „afschillen"; *koncah* „onstuimig (van de zee)": *kĕlocah*; *kompok* „groep personen": *kĕlompok; tali kanjaṅ* „specious rogue": *t. kĕranjaṅ* (Pen.); *kĕkut* „opkrullen": *kĕrĕkut* „id.; kromtrekken"; *kukut* „krom samengetrokken etc.": *kĕrukut* „opkrullen etc."; *kutoṅ-kataṅ* „rusteloos, zenuwachtig": *kĕrutoṅ-kĕrataṅ; pojok* „hoek (van kamer etc.)": *pĕlojok; (sa)pĕmpap* „een handbreedte": *(sa)pĕlĕmpap; pisaṅ*[2] „gangplanken (schip)": ked. *pĕrisaṅ, pĕpisaṅ*; *ponyok* „kreukelen": *pĕronyok*; *sudaṅ* „schede van de palmbloesem": *sĕludaṅ*; *sampah* „droog vuilnis": *sĕrampah*; *jĕlok* „diep(e holte) van kommen etc.": ked. *jĕrĕlok*; etc. etc.

Er zijn ook enkele trisyllaba naast viersyllabige woorden: *mĕṅgĕ-*

---

[1]) Klinkert, Woordenboek s.v. noemt dit woord, het volgende en andere frequentatieven. Waarom? Aan een vezelige bast zitten toch ook verscheiden haren.

latok „blijven schudden (van onderkaak)": *gĕmĕlatok* „schudden of huiveren (koude, vrees, gelach), klappertanden"; *mĕṅgĕlugut* „huiveren, klappertanden": *gĕmĕlugut*. Anderzijds komt wisseling van het volgende type voor: *lĕtis* „gejaagd, zenuwachtig, uitgelaten": *gĕlĕtis* „hevig kronkelen, wriemelen" (indien het door Wilkinson tussen deze woorden gelegde verband inderdaad bestaat); *liaṅ-liut* „van de ene zijde naar de andere zwaaiend": *gĕliaṅ-gĕliut* „curling this way and that; swaying and twisting"; *bĕr-lumur* „vuil": *mĕṅgĕlomor* „vuil maken"; *rayaṅ* „duizelig": *gĕrayaṅ* „wankelen". Van interesse zijn ook doubletten, waarin behalve de hier bestudeerde uitbreiding vocaalwisseling voorkomt: min. *tambu, tambo* „tradities omtrent de oorsprong van de stam": (Neg. Semb.) *tĕromba* „history embodied in a traditional saying". Voorts verdient het bestaan van gevallen als *apit* „drukking tussen twee onverbonden oppervlakken"; *kapit* „adjudant (die paarsgewijze hun chef of „middenman" insluiten)": *jĕrapit* „door drukking verbinden" (i.e. „to twist or squeeze several-objects into one").

Derhalve een zeer grote verscheidenheid van betekenissen. Vormen, die met recht frequentatieven mogen heten, zijn zeer in de minderheid. Naast talrijke trisyllaba zonder tweesyllabige nevenvormen zijn er vele woorden, die paarsgewijze optreden, maar met verschillende semantische verhoudingen; in ieder geval zo dat men meestal met geen mogelijkheid een „frequentatief" begrip zou kunnen vaststellen.

Ook in het Atjehs bestaan trisyllaba die er uitzien alsof ze een *l* of *r*-infix bevatten: *tö-bölanta'* = *tö-bölasat* „ergens verzeild geraakt"; *gölincé* „uitgegleden"; een aantal onomatopeeën die met *görö* en *körö* aanvangen: *göröbu'* „dof geluid van een val" etc. etc., ook woorden, die zowel 2- als 3-syllabig worden opgegeven: *b(ö)laṅkah* „esv. sabel", *g(ö)lawa* „(weg)smijten".

In het Mentaway constateert Adriani [1]) het voorkomen van een *l, r, n-* „invoegsel", onverschillig met welke klinker; „de algemene betekenis.... is die van menigvuldigheid als de stam een werkwoord is, die van verkleining als hij een naamwoord is; deze betekenissen komen in kleine wijzigingen voor, maar zijn doorgaans in het afgeleide woord terug te vinden". Uit de gegeven voorbeelden blijkt dit mij niet steeds: bv. *bulukbuk* „draagmand voor het visnet": *bukbuk* „pijlkoker"; *gorosot* „afdalen": *kosot* „idem"; *guluguk* „poel, plas":

[1]) N. Adriani, Spraakk. schets van de taal der Mentawai-eilanden, Bijdr. 84, p. 68.

gukguk „plassen"; *kalasa-u* „een der dakbalken": *kasa-u* „dakspar".

Het Ngadju-Dajaks kent doubletten als *kambohoṅ: kalambohoṅ* „esv. kever"; *kikir*: *karikir* „het bij elkaar geschraapt zijn"; *saṅkahut: salaṅkahut* „verwirrt, vertoddert"; daarnaast trisyllaba van het type *baleṅkoṅ* „keel", onomatopeeën enz.

In het Balisch bestaat een menigte trisyllaba, „die in zoverre niet meer oorspronkelijk kunnen heten, dat ze door tussenvoeging van de lettergrepen *ĕl* of *ĕr* van tweesyllabige gevormd zijn....": *tĕlusuk* „doorboren (van de neus van een trekos)": *tusuk* „doorboren"; *cĕroṅcoṅ* „esv. trechter": *coṅcoṅ* „een gat delven"; *cĕlapat* „aanhoudend voor iemand heenlopen": *capat* „aanspreken" [1]).

Interessant is ook het Bare'e: Adriani leert [2]), dat de „infixen" *l y r n*, waaraan iedere klinker kan voorafgaan, en waarvan *b* en *r* met voorafgaande *a* het meest voorkomen, identiek zijn — een punt, waarop ik hier niet inga, al nemen we nota van de gelijkwaardigheid —, en „in het algemeen frequentatieve, meervoudige of verkleinende betekenis" hebben. „Dat men dit invoegsel aanwezig acht, waar het naar de hier gevolgde beschouwing niet voorhanden is, toont aan dat het in het bewustzijn der taal nog geheel levend is". Met deze zin zal Adriani wel bedoelen, dat het taalbewustzijn het ook abstraheert, wanneer hij het niet als frequentatief-vormend infix erkent, — en dus niet aanwezig acht. Uit zijn woordenboek [3]) blijkt, dat hij enkele malen van frequentatief spreekt, elders een bepaald woord tekent als „met *-ar-* van..." [4]), vaak ook iedere toevoeging achterwege laat. Ook het Bare'e kent onomatopeeën etc. (bv. *perede* „luid, knetterend geluid geven"), plantnamen, woorden voor gebruiksvoorwerpen, instrumenten, muziekinstrumenten van de hier bestudeerde driesyllabige vorm. Daarnaast een aantal, eveneens, naar het schijnt, niet-analyseerbare trisyllaba: *balumba* „grote golf"; *talondo* „grote en hoge waterval" [5]). Daarnaast bestaat er een vrij groot aantal woorden met *ar* naast woorden er zonder. En dat wel: a) zonder, althans in het woordenboek tot uiting gebracht, verschil in betekenis: *so'u* „afrukken" [6]) : *saro'u* („frequent. vorm", Adriani); *sa'u* „aan een haak ophangen": *sara'u*; *tobi* „diepe plaats in het water": *tarobi*; *wenciki* „bijten":

[1]) R. van Eck, Handleiding Balin. taal, § 63.

[2]) N. Adriani, Spraakkunst Bare'e, § 185.

[3]) N. Adriani, Bare'e-Nederlandsch Woordenboek, 1928.

[4]) Bv. *tarampa: tampe*, p. 818.

[5]) *balaya* „deining" (priestertaal *balayani* „golven") bij *baya* „niet diepgaande insnijding in terrein"?

[6]) Ik geef slechts de grondwoorden, niet de afleidingen op.

walenciki; b) met een meer speciale betekenis van het langere woord: *baṅko* „overhands gooien": *bareṅko* „met stok of steen werpen naar vruchten of dieren"; *bente* (intr.) „opengaan": *bulente* „ontplooid"; *kaba* „bedeksel": *karaba* („inf. *-ar-*", Adriani) „jakje, vrouwenbaadje"; *sampe* „over iets heen hangen, zodat het steunt en tevens afhangt": *salampe* „zo over één schouder hangen"; c) tussen beide is een verschil in nuance, in spraakgebruik etc.[1]): *bence* „vertrokken (gezicht, lippen)": *belence* „omgekruld (snede van een werktuig, lippen)"; *megoli* „omlopen, overlijden": *meṅ-galoli* alleen „overlijden"; *kuku* „afgrazen": *karuku* „afbijten, afknabbelen"; *pita*[2] „kledderig, vochtig": *purita* „kleverig"; *soso* „kappen (bladeren etc.)": *saroso* „met een mes hakken aan dorens, bladeren etc."; *tribubu* „put": *talimbubu* „wel"; d) de langere vorm is een zelfstandigheid, de kortere niet: *bólaṅi* „(de nacht over) waken"; *balólaṅi* eig. „bewaker", „een instrument om een hond vast te houden"; *gaṅgo* „grijpen": *garaṅgo* „grijper", d.i. „krokodil"[2]); *guga* „spoelen": *garuga* „bezinksel"; *keke* „uithollen": *kaleke* „holle weg"; *koka* „samenkomen": *karoka* „plaats waar neus- en mondholte samenkomen"; *sapu* „bedekken": *salaputi* „het vlies dat de darmen bijeenhoudt"; e) de langere vorm is een werkwoord: *kijo* „geluid van een gil": *kirijo* „gillen"; *kompe* „ingevallen (buik)": *kolompe* „zijn buik intrekken"; *sepa* „vertakking": *sarepa* „(zich) vertakken"; *tobo* „puntig, spits" (adj.): *tarobo* „mikken (zonder nauwkeurigheid)"; f) ander verschil in woordsoort etc.: *gaga* „te zeer": *galaga* „vlug in spreken, bewegingen etc."; *soba* „afgehakt": *soroba* „plotseling"; *sobo* „slikken": *sarobo* „slurpen"; *seṅko* „krom": (dial.) *seṅko, sareṅko* „wiedmes"; *sopo* „klaar": *saropo* „takken afhakken"; m.i. ook *bali* „tegendeel": *balali* („frequent." Adriani) „verdraaien"; g) soms heeft de langere vorm een meer intensieve betekenis: *tente* „schudden": *tarente* „op-, uitschudden"; *wenta* „omdraaien": *walenta* „in elkaar gedraaid en verward"; h) soms een frequentatieve: *geṅga* „iets uit elkaar werken": *gareṅga* „begrabbelen"; *geṅge* „omgewoeld": *galeṅge* „aldoor heen en weer gaan, zich onrustig gedragen"; *tarepe* (: napoe *tepe*) „bengelen"; *walebu, wulebu* „spartelen, stuiptrekken": *webu* „besprenkelen, heen en weer zwaaien"; ook *kapi* „klapwieken": *galapi* „met de armen of vlerken zwaaien"? Het aantal woorden met een frequentatief begrip vormt een kleine minderheid. En ook Adriani[3]) moet althans het voorkomen van de meer intensieve

---

[1]) Vgl. ook napoe *tampa* „grens": *tarampa* „rand, zoom".
[2]) Vgl. ook *balomboṅa* „rondprater".
[3]) Spraakkunst, t.a.p.

betekenis van een langere vorm t.o.v. de kortere toegeven: „Het onderscheid tussen *wewe* en *walewe* is dit, dat *al* in *walewe* de betekenis versterkt, intensiveert, vermenigvuldigt: *tewewe* is „omwikkeld", *tawalewe* is „om- en omgewikkeld" ". Van een „verkleinende betekenis" mag men m.i. niet spreken in gevallen als *taroto*: „klein-, fijn hakken, in stukjes hakken": *toto* „hakken (met zwaard of mes)"; deze betekenis is of die van een herhaalde of die van een sterkere handeling. Aan de meeste overige door Adriani in zijn Spraakkunst geciteerde voorbeelden is het frequentatieve begrip, althans voor mij, moeilijk of niet te constateren. Wat het „frequentatieve" is in *kalama* „handvat van een zwaard, dat de vorm heeft van een geopende krokodillenbek" tgr. in Minah. talen *kama* „hand" is mij niet duidelijk. Gaan we de Bare'e woordschat na, dan blijken er verscheiden uitdrukkingen te zijn die, hetzij met dezelfde, hetzij met een na-verwante of overgedragen betekenis, inwendig een syllabe meer hebben dan hun etymologische aequivalenten in verwante talen: bar. *galeňgo* „in een fakkel roeren": mak. *geňgo* „schudden"; bar. *kariki* (amp. *kiriki*) „oksel": westtor. *keke*, kbat. *kiki*; bar. *piliko* „geschreeuw van apen": mal. *pikau* „geschreeuw"; *talombo* „grote staatsielans": mal. *tumbak* „grote lans".

In deze laatste groep kan ik niet anders zien dan Streckformen, evenals in de groep a (zie boven); bij de groepen b en c is tussen de doubletten, eveneens in oorsprong Streckform naast niet-uitgebreide vorm, een verschil in gebruik of betekenis ontstaan; bij g en h is dit verschil zodanig, dat de handeling versterkt of herhaaldelijk wordt uitgedrukt; bij d, e, f behoren de woorden in een verschillende woordkategorie[1]). Voegen we er nog aan toe, dat naast *setu*, het aanwijzend voornaamwoord van de 2e (en 3e) persoon voorkomt *saretu*, dat „een meervoudige, meer algemene betekenis heeft, maar geen regelmatige meervoudsvorm is; het veralgemeent slechts de betekenis"[2]).

Op de benaming „frequentatief infix", die ook Esser[3]) bezigt, is voor het Bare'e dus wel wat af te dingen. In het Mori „worden geen nieuwe vormen meer (ermee) gemaakt"; men vindt *salampe, sanampe* „sjerp", *siloli* „fluit": mal. *s(ĕr)uliň*; *mompalewesi* „omwinden": *pewe*.

1) Ik laat enige gevallen terzijde, waar ondanks het door Adriani gelegde verband, de etymologische samenhang mij niet duidelijk is, bv. *gosu* „(door)-buigende": *gorosu* „tussen dik en mager"; is *karapu* „met de volle hand grijpen" uit „geheel overdekken": *kapu* „overdekken"?

2) Adriani, Spraakkunst, § 185.

3) S. J. Esser, Klank- en vormleer van het Morisch, p. 354, § 371.

„Het infix *-al-*, *-ar-*, dat ook voorkomt in de vormen *-aj-*, *-ĕl-*.... heeft in het algemeen een frequentatieve en een diminutieve beteekenis", vangen Schwarz-Adriani[1]) hun opmerkingen betreffende de ons interesserende woorden aan. Ook hier weer de stilzwijgende veronderstelling van identiteit van de niet minder dan 11 varianten van het woorduitbreidende element en de overtuiging, dat *al* en *ar*, de meest frequente en uit langer bestudeerde Archipeltalen meest bekende vormen, de eigenlijke gedaante of grondgedaanten van dit element zouden zijn[2]). Even verder lezen we, dat „in het algemeen de „infixen" met *l* frequentatief zijn en die met *r* diminutief," wat, strikt genomen, niet geheel klopt met wat dezelfde auteurs hogerop opmerkten[2]); nl. dat *al* en *ar* geheel identiek zouden zijn en frequentatieve betekenis hebben. Maar genoemde auteurs hebben toch ook ingezien, dat het „soms" niet te zeggen is, welke betekenis aan het infix moet worden toegekend, „omdat de beteekenis van het woord waarin het is gevoegd niet frequentatief of diminutief is, vergeleken met die van het grondwoord". Ik verwijs naar hun voorbeelden en merk op, dat mij „verkleinende betekenis" van *al* in *kalasiṅ* „pink" niet bewezen lijkt, noch minder de afleiding van *kasiṅ*, „dat waarschijnlijk identiek zou zijn met mal. *kasih*, bar. *asi* in de bet. „arm, gering, deerniswaardig" ": het woord voor „pink": mal. *kaliṅkiṅ*, gajo *klĕṅkiṅ*, mak. *kaniṅkiṅ*, vertoont in het Bare'e en naverwanten gelijkenis met tont. *kalasiṅ*, maar daar staat de *l* na de *s*: bar. *kasili*, par. *konjili*, boengk. *kulisi*: m.i. een „primitief" trisyllabum van variabele gedaante. Volgens Schwarz[3]) is *kalĕ'kĕs* „een bepaald soort gestreepte tor" ahw. „omwonden": *kĕ'kĕs* „omwinden", en het woord een frequentatief, een term, die ik alleen van werkwoordsvormen zou willen bezigen. Het woord *kĕrĕtĕṅ* „stijf worden" bij **kĕtĕṅ* „strak, stijf" behoeft geen „frequentatief" te zijn. Lasvormen zonder meer schijnen mij o.a. te zijn: *kĕrĕwur* „duister, troebel": *kĕwur* „troebel", *kilipus* „ingetrokken": *kiput* „samengetrokken" e.a. Soms is de langere vorm duidelijk een sterkere uitdrukking voor het begrip: *tĕki'*, *tĕkis*, *tĕkic* „klein": *tĕrĕki'* etc. „zeer klein"; *pĕ'pĕs* „uitslaan, -slingeren": *palĕ'pĕs* „de armen links en rechts flink uitslaande"; *ka'* is „gebrek" (Schwarz): *kura'* is „totaal gebrek hebben aan iets"; vgl. ook *sorombuak* „met kracht uitkomen". Andere duiden een wijze van zich voor

---

[1]) J. Alb. T. Schwarz-N. Adriani, Hoofdstukken uit de spraakkunst van het Tontemboansch, p. 185.
[2]) Ibidem, p. 37.
[3]) J. Alb. T. Schwarz, Tontemboansch-Nederlandsch Woordenboek, s.v.

te doen etc. aan: *kuritic, kuricil* „met krullend haar zijn", *kuru'tus* „ineengedoken". Weer andere een modificatie van het begrip: *sisip* „tussen iets steken": *solisip* „in het geheim idem, zich indringen tussen personen". Woorden die een herhaalde houding aangeven zijn er inderdaad veel bij: *wa'kĕs* „datgene waarmee men iets vastbindt": *wara'kis* „vele malen winden van een touw om iets". Ook hier ontbreken de trisyllaba met *r* etc. voor termen voor planten, dieren, voorwerpen, lichaamsdelen, gebreken, muziekinstrumenten, alsmede onomatopeeën etc. niet.

In het Bolaang-Mongondow [1]) zijn, volgens den auteur der spraakkunst, de „infixen" *al ol ul ar oy or on,* die hij als één groep beschouwt, „meermalen geheel vergroeid met het oorspronkelijk grondwoord, waardoor de beteekenis soms moeilijk is vast te stellen". Juister ware: *al* etc. maken deel uit van niet-analyseerbare trisyllaba. Weer: woorden voor planten, dieren [2]), gebruiksvoorwerpen; onomatopeeën etc., woorden waarmee te kennen wordt gegeven: „zooiets doen of zijn als wat het grondwoord zegt, de handeling doet wel een beetje aan die van het grondwoord denken, maar is toch iets anders" [3]). Ondanks dit alles hebben deze woorden voor Dunnebier „in het algemeen een frequentatieve of meervoudige en soms een verkleinende beteekenis". Hoe weinig hij hier van de feiten uitgaat, blijkt bv. uit zijn opmerking over *on* [4]): „Ook aan *-on-* meenen we frequentatieve en verkleinende kracht te mogen toekennen, al kunnen we dit slechts met een paar voorbeelden staven"; waaruit deze kracht bij die voorbeelden dan blijkt, zegt hij er niet bij: *-on-* in *gonugur* „het gebulder van de wind" kan (gezien *gugur* „schudden, beven, àls ze samen behoren) frequentatieve kracht hebben, maar ook intensieve, en het beste is dan te zeggen, dat het een primitief-expressieve uitbreidende syllabe is [5]).

Hoewel Adriani [6]) van oordeel is, dat in het Sangirees *al* in de betekenis van het grondwoord allerlei wijzigingen, doorgaans een meervoudige of frequentatieve betekenis aanbrengt, wil het mij voorkomen, dat er in de door hem geciteerde voorbeelden meestal eerder sprake is van Streckformen met in de meeste gevallen gedifferen-

---

[1]) W. Dunnebier, Spraakkunst van het Bolaang-Mongondowsch, Bijdragen 85 en 86, speciaal 85, p. 574 vlg.; voorbeelden p. 575—582.
[2]) Hierbij behoort niet *garuda*ˢ „een fabelachtige vogel", Dunnebier, p. 579.
[3]) Dunnebier, p. 579.
[4]) Dunnebier, o.c., p. 581.
[5]) Interessant is, als het woord inderdaad zo luidt, *tononuju*ˢ „wijsvinger".
[6]) N. Adriani, Sangireesche Spraakkunst, p. 151 vlg.

tieerde betekenis: *kambi*: *mańalambi* „enteren"; *sawuhĕ* „uitstrooien, zaaien": *saliawuhĕ* „vallen en verstrooien"; *toka* „twee voorwerpen tegen elkaar slaan": *taloka* „in de handen klappen"; *bĕka* „gedeelte", *balĕka* „kaf".

In het Iloko schijnen *ar, al* (*li, ri*) in enige gevallen voorhanden te zijn[1]): *pinak* „helft": *palinaak; pinas* „een vlakke plaats": *paranas* „vlakte".

De gangbare, al of niet uitgesproken, opvatting omtrent de hier vermelde woorden is dus deze: zij zijn gevormd met een „infix" *r* of *l*, al of niet plus vocaal; dit infix vormt een frequentatief, ook wel een intensief of meervoud[2]); dit infix is vaak nog levend, vaak verstard; en men tracht, m.i. met vrij gering succes, van een aantal woorden aan te tonen, dat zij oorspronkelijk of eigenlijk „frequentatieven" zijn geweest of zijn, of wel, men laat dit na. Onbewust staat men hierbij op het standpunt, dat een toestand met infix oorspronkelijker is of wel moet zijn, dat het meer uitgebreide systeem, de grotere vormrijkdom ouder en oorspronkelijker is. Een standpunt, dat nu bijkans een halve eeuw verouderd mag heten. Al mag men niet ontkennen, dat een dergelijke ontwikkeling in andere gevallen de juiste zal zijn, voor dit geval lijkt zij mij onwaarschijnlijk. Ten eerste is het zeer grote aantal woorden waarin we met geen mogelijkheid kunnen aantonen, dat *l r* etc. infix zijn of geweest zijn opvallend; ten tweede is het zeer vaak niet doenlijk om „frequentatieve etc. betekenis" aan te tonen; ten derde is er in talen, waar ons overzicht een bont beeld gaf (het Maleis bv.) niet wel een semantische draad door de verschillende „betekenissen" der langere woorden ten opzichte van de disyllaba die er naast voorkomen te trekken.

Ik zou de stelling willen opwerpen, dat we hier voor ons hebben 1⁰ een groep niet-analyseerbare trisyllaba, die we laten rusten[3]); 2⁰ een groep onomatopeeën, Lautbilder, klanksymbolische woorden, waarin de *l r* etc. een zekere rol spelen in het klankbeeld van het woord in zijn geheel[4]), in verband met de andere klanken van het woord een primitieve functie hebben; 3⁰ lasvormen in de strikte zin des woords, die aantoonbaar zijn voorzover er kortere woorden

1) H. W. Williams, Grammatische Skizze der Ilocano-Sprache, Diss. München 1904, p. 40.

2) Zie bv. R. A. Kern, Bijdragen 102, p. 299 en p. 83 vlg.

3) De grens tussen deze woorden en disyllaba met postconsonantische *r, l, y, w* is niet te trekken.

4) Bij met *gĕrĕ* aanvangende woorden is rekening te houden met svarabhakti (naast *gĕr* + cons.).

zonder of nagenoeg zonder betekenisverschil naast staan, maar zich naar alle waarschijnlijkheid ook bevinden onder die trisyllaba die geen kortere nevenvorm hebben. Het lijkt mij nu verder aannemelijk, dat in verscheiden gevallen het bestaan van doubletten, een langer naast een korter woord, semantische differentiatie met zich meegebracht heeft, — een bekend verschijnsel[1]). In het Middelhoogduits waren bv. *Knabe* en *Knappe* volkomen synonieme doubletten, die beide de moderne betekenissen konden uitdrukken; thans betekent het eerste „jongen", het tweede „schildknaap, gezel"; pas in de Nieuwhoogduitse periode zijn *Jungfrau* en *Jungfer, Reiter* en *Ritter* semantisch gedifferentieerd. Vaak zijn verschillende pluraalvormen zich in betekenis van elkaar gaan onderscheiden: *Bande* „boekdelen": *Bänder* „linten, banden"; eng. *brothers* (in eigenlijke zin): *brethren* (gewoonlijk overdrachtelijk); ned. *tafels: tafelen; vaders: vaderen* etc. Dergelijke differentiatie treft men ook aan tussen langere en kortere vorm van oorspronkelijk hetzelfde woord: eng. *history*: *story*; jav. *kabudidayan* „culture(s)": *kabudayan* „cultuur"; en om een op een leenwoord gebouwde Streckform als voorbeeld te nemen: mal. *sĕrapah* is „bezweringsformule, vervloeking"; het is uit *sĕrpa* ontstaan (anaptyxe), dat „vloek" en „zegen" betekent (<skt. *śāpa-* „vloek").

Daarbij is het, neem ik verder aan, gebeurd, dat in dezelfde taal meer dan een langer woord in een bepaalde „betekeniskategorie", ja, „woordsoortkategorie" kwam, terwijl ook de kortere woorden in eenzelfde kategorie lagen. Hier kon voor het taalgevoel het element, dat in het langere woord meer is, als drager van een bepaalde functie (het brengen in de andere kategorie) verschijnen[2]). Dit is op verschillende wijze gebeurd en zo heeft het element in dit groepje woorden deze, in dat groepje gene „betekenis". Een deel dezer functies, „betekenissen" is geworden het aanduiden van een meer intensieve of van een herhaalde handeling. En op een gedeelte van het Indonesische gebied, speciaal in het Javaans en het Soendaas heeft deze functie een aanzienlijke uitbreiding ondergaan, zonder twijfel onder invloed van de omstandigheid, dat de liquidae een bijzondere geschiktheid bezitten om woorden te helpen vormen, die een herhaalde handeling uitdrukken. Het is echter een onjuiste veronderstelling, dat die klanken in die woorden, althans in al die woorden, in een taal

---

[1]) Waarover bv. H. Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte[5], § 176 vlg. Vgl. ook Bijdragen, 100, p. 149 vlg.

[2]) Anderzijds zijn vele oorspronkelijke Streckformen verstard als ned. *slabakken*.

van meet af aan die betekenis moeten hebben gehad, dat „in die klanken een frequentatieve of meervoudige kracht ligt". Neem de Nederlandse frequentatieven als *trappelen, kittelen, snateren* etc. In het kort is hun geschiedenis deze: uitgangspunt zijn de vele werkwoorden die afgeleid zijn van substantieven op *el* of *er*: *zadel*: *zadelen*; *honger*: *hongeren*; waarvan een aantal kon worden opgevat als directe afleidingen van werkwoorden: *druppelen* van *druppen*; *klapperen* van *klappen* etc. Dit geschied zijnde, ontstond er een suffix (dwz. abstraheerde het taalbewustzijn de klanken *el* resp. *er* als suffix), waarmee verba konden worden gevormd. Dit suffix werd productief: er ontstonden nieuwe woorden, die het bevatten: *snuffelen* naast *snuiven; blikkeren* naast *blikken*. Nu had een aantal met *-el-* of *-er-* gevormde verba een frequentatieve betekenis, of men kon althans de vorm als zodanig opvatten: *kwispelen, waaieren, druppelen*, etc. Daardoor werd voor het taalgevoel die frequentatieve betekenis inhaerent aan het suffix. We zien nu, dat bij de later ontstane vormen de frequentatief-functie van het suffix overheerst. Tenslotte kwam er een groep niet van werkwoorden zonder *-el-* of *-er-* afgeleide werkwoorden op, die ten dele onomatopoëtisch zijn: *rammelen, bulderen, dompelen, fluisteren*, etc.[1]). Voor een groep Griekse woorden die snelle bewegingen aanduiden, zoals τροχαλίζειν „rollen, wentelen" (naast τροχάω, τροχάζω „lopen", τροχαλός „lopend, snel"); δνοπαλίζειν „schudden", ἐντροπαλίζεσθαι „zich omwenden"; πυγαρίζειν, πυδαρίζειν, πυνδαλίζειν „huppelen, dansen" (bij πυγή „achterste") zoekt men het uitgangspunt in een woord als het van στροφάλιγξ „werveling, draaiïng" afgeleide στροφαλίζειν „draaien"; trouwens er was nog wel een -ίζειν werkwoord op -αλ(ο)- nomina gebouwd: κροταλίζειν „klepperen": κρόταλον „klepper".

De in het Javaans en vooral de in het Soendaas bereikte toestand, waarin ons element in vele woorden geheel affix is geworden en als zodanig productief, is derhalve m.i. de jongste fase. Er is geen enkele reden om dat wat in de taal der meeste sprekers of der hoogste cultuur bestaat voor het meest oorspronkelijk te houden, evenmin om nog te geloven in de mystieke eigenschappen van een „sleuteltaal". Trouwens, al heeft onze kennis van de oudere perioden van het Javaans lacunes, al mogen we bv. de taal van parwa's en kakawins geenszins identificeren met de gesproken taal, wel wijzen de gegevens er op, dat de hier

[1]) Ook hier vinden we soms afwisseling van *l* en *r*: *wandelen*, mned. *wanderen*, du. *wandeln, wandern* etc.

bestudeerde liquidae minder aan een bepaalde vocaal gebonden waren, dat het element vocaal + liquida minder vaak systematisch aan een bepaalde functie gebonden moet zijn geweest, dus zeker minder het karakter van een infix had.

Daarnaast (zonder dat er grenzen te fixeren zijn) zijn bepaalde syllaben-combinaties met *ĕl lĕ ĕr rĕ* etc. in onomatopeeën en dergelijke productief geworden: *dĕrĕ*, *gĕlĕ, gĕmĕlĕ* (aan het begin van woorden).

Tenslotte nog een paar kleine opmerkingen. De Bare'e „infixen" *l y r n* met voorafgaande klinker zijn volgens Adriani „identiek"[1]), en Esser[2]) noemt als voorbeeld van het „frequentatieve infix *-al-* *-ar-*", „dat in tal van vormen kan voorkomen" mor. *toniso* „vinger", oorspr. „wijsvinger": *tiso,* vgl. bar. *tanuju* „wijsvinger": *tuju* „(aan) wijzen". Deze wijze zich uit te drukken lijkt mij gevaarlijk: in plaats van identiek zou ik eerder „gelijkwaardig", of, nog liever en voorzichtiger, „van gelijke aard" willen lezen. En dat een „wijsvinger" een „frequentatief begrip" zou zijn, iets wat men zich door de „identiteit" van *an* en *al ĕl* (cf. mal. *tĕlunjuk* „wijsvinger") aan te nemen suggereert en waarvoor men dan wel deze verklaring vindt: de wijsvinger is dat waarmee men herhaaldelijk, steeds wijst, is geenszins evident. Er zijn immers vele woorden die aanduiden „iets waarmee men een bepaalde handeling verricht", die geen gedachte aan frequentie of frequentatieven opwekken, bv. de *pĕ* + nas.-woorden, type mal. *pĕmikat* (bij *pikat*) „lokvogel". Bovendien bestaat de mogelijkheid, dat het grondwoord oorspronkelijk zowel „wijzen" als „wijsvinger" betekende (zo in het Sa'a, Melan., het verwante *ᶜusuᶜ*) en dat zich aan de uitgebreide variant de laatste betekenis vastzette.

Een bedenkelijk gevolg van het vertrouwen in deze „identiteit" is het m.i. ook, dat men op grond daarvan klankovergangen opstelt. Schwarz-Adriani[3]) achten het waarschijnlijk, dat in het Tontemboan *y* uit *l* ontstaan is en wel op grond van enkele voorbeelden, waar „*r* met *y* afwisselt", bv. *Mañayoyoñ* voor *Mañaroyoñ* („naam van een kolk in een rivier"), en voorts, omdat „het frequentatief-infix *-ar-* of *-al-*" soms de vorm *-ay-* heeft, bv. *kayoñkoñ* „klappertanden". Een enkele eigennaam en primitieve, onderling variabele woorduitbreidingselementen: daaruit mag men m.i. geen klankregels abstraheren.

---

1) N. Adriani, Spr. Bare'e, § 185.
2) S. J. Esser, Klank- en vormleer van het Morisch, p. 354.
3) J. Alb. T. Schwarz, N. Adriani etc., Hoofdstukken uit de Spraakkunst van het Tontemboansch, p. 38.

ADDENDA.

p. 388, 2e alinea. Bij *tahulan* toevoegen: vgl. pon. bis. bat. e.a. *tulan* „bot, been".

p. 392, r. 24 vlg. Een aardig geval van uitbreiding door anaptyxe, tegelijk adaptatie van het woord aan zintuigelijke indrukken, die de zaak maakt: jav. *sorok* „houten schoffel, schuiflat, harkje (voor geld) etc.": *slorok* (gew.) „schuif-, sluitbalk": soend. *solorok, sorolok* „(de grendel) schuiven voor iets": mad. *sĕlorokån* „schuif".

p. 398, r. 10 v. o. „Een treffend voorbeeld is in het Katwijksch het affectieve verachtelijke *klevåeneze* voor *klaeuwe* („handen") in een zin als: „Die vent kon geniens 'n riem in z'n *klevaeneze* hauwe, lae-staen 'n paer slaege roeije"" (G. S. Overdiep, Stilistische Grammatica van het Moderne Nederlandsch, 1937, p. 200).

p. 413, r. 24 toevoegen: *gumĕntyaṅ* (R. Lawe 7, 79): *gĕntaṅ* „alarm slaan".

p. 414. In de Rangga Lawe komen relatief veel dergelijke trisyllaba voor: 4, 21 *kasuliriṅ*; 4, 80 *caracap* (K.B.W. I, p. 589); 4, 89 *asarawayan* (vgl. K.B.W. III, p. 85 *suraweyan*); 4, 89 *aparantunan* (vgl. 6, 11); 4, 102 *gineregel*; 5, 2 *asarakat* (K.B.W. III, p. 70); 6, 26 *kasolondohan* (K.B.W. III, p. 242); 8, 36 *ginoromyok* (K.B.W. II, p. 111 s.v. *koromyok*); 11, 14 *akarasak*; 11, 20; 67 *analasar*; 11, 27 *atrĕwuhan*; 11, 47 *muliṅaṅ*; 11, 143 *kasuririṅ*; 11, 161 *akurambeyan*; 11, 189 *kurawitan* (K.B.W. II, p. 256 *akulawiran*); 11, 230 *akulesedan*; 12, 7 *sinalaṅsaṅ*, e.a.

p. 414, r. 24. Meervoud van onderwerp: *taratap, pṅ t.* (R.L. 4, 2; 54); *tatap* = *tumpak* (K.B.W. IV, p. 600; 664).

p. 414, 1e alinea. Toevoegen: *sĕlĕksĕk* (Sor. 3, 108) „in groten getale aandringen op": *sĕksĕk* „dicht op elkaar, dringen".

p. 414 onder, toevoegen: een onomatopee als *krĕsĕk, krosok*; nevenvorm *kurasak* (K.B.W. II, p. 91).

p. 417, onder. Over de expressieve waarde van woorden die met *sl* etc. aanvangen in het Nederlands (*slungel, sloeri, slons, slempen, slet*) zie thans ook A. W. de Groot, Scientia, Handboek voor Wet., Kunst en Gesch., I (1938), p. 264 vlg. en dez., Structural linguistics and phonetic law, Arch. Néerl. de Phon. Exp. 17 (1941), p. 104 vlg.

p. 419, r. 6 vlgg. lat. *gibbus* „bochel", op inscripties ook *glibbus*; *fitilla* „esv. offerkoek", in handschriften ook *fritilla, firitilla*; *cacerro* „krassen" ook *cracerro*.

p. 422, 2e alinea, r. 6. Toevoegen: In Middeljavaanse teksten komen de *pati(ṅ)*-verbindingen vaker voor dan in de Oudjavaanse in strikte zin: frequent is *pati(ṅ) samburat* „uiteenstuiven" (Kid. Pam. 3, 55; Sor. 3, 40, Naw. p. 32 e.a.); daarnaast ook *samburat* alleen (bv. R.L. 7, 110; 11, 93; *sumamburat,* Kid. Pam. 4, 80; 85); *patiṅ kurambaṅ* (R.L. 6, 18; 11, 62) „overal ronddobberen (van vaartuigen)": *kambaṅ* (vgl. K.B.W. II, p. 111); *pṅ p(ĕ)lĕcut* „overal ontploffen" (*bĕdil,* R.L. 11, 169; H. Wij. 2, 78a); *pṅ puriṅkaṅ* (*mati,* R.L. 7, 58, vgl. K.B.W. IV, p. 142); *pati blĕntoṅ* (Naw. p. 32, 27) „overal vol vlekken zijn"; daarnaast *pṅ balĕntoṅ* (Sud. 1, 12, vgl. K.B.W. IV, p. 861 s.v. *bĕntoṅ*); *pṅ srĕṅuk* „snikken" (R.L. 12, 1, vgl. *sĕṅuk* K.B.W. IV, p. 404); *pṅ celeret* „door de lucht vliegen" (Çri T. 5, 92), e.a. Er zijn ook enkele gevallen van *pati* voor een disyllabicum: *pati purug, p. purug*[2] (Kid. Pam. 5, 47; 51; Kd. Sunda, 2, 149; vgl. K.B.W. IV, p. 130 = *p. babar*); *p. gabag* „als een blinde tasten".

p. 429, 2e alinea. De Heer L. Metzemaekers maakt mij op nog enige Atjehse gevallen attent: *gö'òb*: *görö'òb* „een boer laten"; *göhéṅ*: *göröhéṅ* „grijnzen"; *göpöh*: *göröpöh* „vierkant hok van bamboe of hout"; *gösò'*: *görösò'* „schuren, polijsten"; *gantoïh, göntòh*: *gölantòh* „stotend, gestoten"; *guncaṅ*: *göruncaṅ* „schudden, heen en weer bewegen"; *gité'*: *gölité'* „pink".

Op p. 421 en 435 is om typografische redenen *ĕ*[s] (naast *ị* etc.) gedrukt.

UIT DE CEILONSCHE RECHTSGESCHIEDENIS

DOOR

Mr. J. VAN KAN

I

De Thesawalamai

Ceilonsch volksrecht. — De Thesawalamai is de opteekening van het gewoonterecht der Dravidische inwoners [1]) van de Ceilonsche provincie Jafna, in 1707 op uitnoodiging van den Politieken Raad van Colombo in de Nederlandsche taal bezorgd.

In 1919 is de oorspronkelijke tekst naar een handschrift, in het Algemeen Rijksarchief berustende, door Van Vollenhoven uitgegeven onder den titel *Ceilonsch volksrecht, opgeteekend in 1707,* en van eene korte inleiding voorzien, onder bijvoeging van eene verklaring der inheemsche termen van Van Ronkel's hand [2]). Het voorwoord roert een aantal vragen betreffende de totstandkoming der rechtsverzameling aan, welke ten deele worden beantwoord, ten deele onbeantwoord moesten blijven, omdat de gegevens daarvoor in het Algemeen Rijksarchief niet aanwezig zijn. Ook naar iets anders heeft de inleider gezocht: naar den Engelschen tekst der verzameling, die juist in deze gedaante heden ten dage nog onafgebroken voor eene bevolkingsgroep als wet geldt en reeds daarom bijzondere belangstelling verdient.

In het tijdvak, dat met het jaar 1919 werd afgesloten, waren de

---

1) De tekst noemt hen Malabaren. Deze Malabaren hebben echter met Malabar niets gemeen. Niet van de Westkust van het Voor-Indisch Schiereiland, doch van de Oostkust waren zij gekomen. In Compagniestijd werd de onderscheiding echter niet gemaakt. Zie de aanteekening van Van Ronkel, bl. 277 der in de volgende noot te vermelden Verhandeling en *New (Ceylon) Law Reports,* IV (1900), bl. 333, noot. De ordonnantie nr. 1 van 1911, die eene wijziging in den Thesawalamai aanbrengt, verbetert de fout en spreekt van „the Law relating to the Matrimonial Rights of the *Tamils", Legislative Enactments of Ceylon,* Colombo 1923, I, bl. 26.

2) *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van N.-Indië,* deel 75 (1919), bl. 240—280. Vgl. ook Van Vollenhoven, *Het adatrecht van Nederlandsch-Indië,* I, Leiden 1918, bl. 16.

buitenlandsche boekerijen en archieven niet toegankelijk. Wie in die dagen oude papieren doorvorschte en naar zeldzame boeken zocht was uitsluitend op den hier te lande aanwezigen voorraad aangewezen. Vermoed mag worden, dat het in Van Vollenhoven's voornemen lag, bij gelegenheid terug te komen op de door hem gestelde vragen, die destijds noodgedwongen onafgedaan moesten blijven liggen. Nu dat niet meer kan, bedoelt dit opstel, die taak, voorzoover zij kan worden volbracht, over te nemen door iets na te speuren van hetgeen de Meester niet meer speuren kon, maar waartoe hij den weg heeft gewezen, en zoodoende iets aan te vullen van hetgeen oningevuld moest blijven en noode wordt gemist. Door onderzoek in het buitenland kon dat, althans op enkele punten, gemakkelijk geschieden.

De totstandkoming. — Voor de beschrijving van de omstandigheden, waaronder de Thesawalamai is tot stand gekomen, was de tekstuitgever voornamelijk aangewezen op het korte voorwoord, dat aan de rechtsbeschrijving zelve voorafgaat. Daaruit en uit enkele andere gegevens blijkt, dat de opsteller was Claas Isaaksz, dessave van Jafnapatnam, wien op 14 Augustus [1]) 1706 door den gouverneur van Ceilon mr. Cornelis Jan Simons en den Politieken Raad van Colombo was opgedragen het Dravidisch volksrecht van den Noordhoek op te teekenen, hetgeen hij aan de hand van de ervaring, gedurende een verblijf van zeven en dertig jaren in de streek opgedaan, volbracht op 30 Januari 1707, dus binnen zes maanden tijds [2]).

Naar drie andere bescheiden is gezocht in de hoop, dat zij meer licht zouden verspreiden over de totstandkoming der rechtsopteekening: naar den voormelden brief van 14 Augustus 1706, naar de resolutie van den Politieken Raad van Colombo, waarop de in den brief verstrekte opdracht berust, voorts naar de resolutie, waarbij de inmiddels in ontwerp aangeboden rechtsverzameling tot wet is verheven, gelijk van elders blijkt, de resolutie van 4 Juni 1707.

De eerstgenoemde twee stukken zijn ook thans nog niet weergevonden. De laatstvermelde schriftuur berust in het Landsarchief te Colombo. Daar bevinden zich bovendien twee brieven, welke voor de hier opgeworpen vraag van belang zijn: een schrijven van Claas Isaaksz aan den commandeur van Jafnapatnam, gedagteekend 5 April 1707, waarbij de pas voltooide opteekening wordt aangeboden, onder

[1]) Deze, niet die van 19 Augustus, is de juiste dagteekening.
[2]) Uitgave Van Vollenhoven, bl. 240.

toevoeging van een desbetreffend verzoek, benevens eene missive van genoemden commandeur, tot den gouverneur van Ceilon, onder dagteekening 9 Mei 1707, gericht naar aanleiding van het zooeven bedoeld verzoek[1]). Uit deze bescheiden leeren wij een aantal vermeldenswaardige bijzonderheden kennen.

Toen Claas Isaaksz „na de mate van mijn aanbetrouwt talent" de hem opgedragen taak had vervuld, wendde hij zich, ten einde aangaande „het hiernevens gevoegd papier.... alle cavilatiën .... voor te komen", tot zijn onmiddellijken gebieder, den commandeur van Jafnapatnam Adam van der Duyn, met verzoek, de in het Nederlandsch opgestelde rechtssamenvatting door den taalkundigen tolk Jan Pieris „in 't Mallabaars.... te laten oversetten en, naar gedaan werk, dat er twaalf of meer der voornaamste, bequaamste en ervarenste modliaars mogen worden geordonneerd [het papier] met aandagt en opmerkingen na te lesen". Tweeërlei stelde de auteur zich voor, op die wijze met één slag te bereiken. In de eerste plaats, in de opteekening mogelijke onnauwkeurigheden te ondervangen door de medewerking der ter zake bij uitstek deskundige landzaten: „om te konnen ontwaaren, of iemand van haar tegens mijne stellinge iets hadden, zoo ja, zulx schriftelijk aan te toonen...., om alsdan in UEdele's presentie nevens eenige andere heeren, die UEdele daartoe zult gelieven te nomineeren, te ontwaaren, of haar dan wel mijn voorgeven waarheden zijn". De dessave verwachtte van de inheemsche contrôle van zijn arbeid echter nog iets anders. Hij hoopte zoodoende de erkenning door de rechtsgenooten, wien de opteekening bestemd was te dienen, van de juistheid der rechtsbeschrijving ook voor de toekomst vast te leggen. Na herstel van ingeslopen en gebleken feilen of „bijaldien zij tegens mijne stellinge niets mogte hebben in te brengen", ware deze gedragslijn vast te stellen, „dat zij alsdan gesamentlijk mogte werden geordonneerd tot mijnder gerustheijt, het Mallabaars translaat gesamentlijk te teekenen". Claas Isaaksz was van meening, dat daarvoor eene bijzondere reden bestond: „doordien mij de ondervinding heeft geleert, dat dit krom en verdraaijt geslacht heel variabel en wijnig staat op te maken is, zoo zullen zij egter hunne handteekening na dato niet konnen lochenen". Nog in een ander en gewichtig opzicht is de bewerking in de landstaal, en dientengevolge hare toegankelijkheid voor de landzaten, der

[1]) De drie bescheiden zijn te vinden in de Government Archives Colombo, bundel 977 D, bl. 71-80.

opteekening in hooge mate ten goede gekomen. Immers daarzonder zou deze zich vermoedelijk niet tot den huidigen dag als geldend recht hebben gehandhaafd.

De commandeur Van der Duyn ging grif op het voorstel in, liet de vertaling bezorgen, koos twaalf „der principaalste en ervarenste modeliaars" uit en legde hun het „Mallabaars geschrift" voor, „omme het te resumeeren en exact naar te zien", waarmede „al een geruimen tijd sijn besig geweest". Het uitgebracht advies luidde onbeperkt instemmend: „Wij hebben bevonden, dat alle stellinge heel wel bij den anderen gebragt en naar 's lands wetten opgesteld is, derhalve betuygen wij ons daarmede ten vollen te confirmeeren". Aan dit gunstig oordeel wordt een tweetal verlangens der bevolking „versoeksgewijs" vastgeknoopt. Zij beoogen beide betere bescherming van den meester tegen „disobediënties en plagerijen" van „stoute" slaven. Dezer opsluiting in den kerker des Kasteels wordt als tuchtmaatregel te kostbaar geacht voor de doorgaans minvermogende „lijfheeren". Erger nog is, dat zij sedert eenigen tijd zich zelven „uijt een boose kop en quaataardigheijt" afschuwelijke verminkingen toebrengen, welke zij dan als wreede kastijdingen der meesters voorstellen om vervolgens deswege hun beklag bij de overheid te doen.

Het is begrijpelijk, dat de inheemsche hoofden, als kenners van het volksrecht geraadpleegd, van de geboden gelegenheid gebruik maakten om deze hunne grieven bij het Compagniesbestuur voor te brengen. Maar het is eveneens duidelijk, dat tegemoetkoming aan dergelijke wenschen, op rechtswijziging voor de toekomst gericht, geheel buiten het kader eener opschriftstelling van het geldend gewoonterecht valt. Het tweevoudig verzoek der modeliaars is door Van der Duyn aan den Raad van Politie te Colombo doorgegeven en deze heeft op het verzoek tot verlaging van de opsluitingskosten afwijzend beschikt en op het verzoek tot inlassching in de rechtsverzameling van maatregelen ter beteugeling van de snoode praktijken der lijfeigenen in het geheel geen acht geslagen.

Door de verklaring der inlandsche hoofden overtuigd, hechtte Adam van der Duyn aan Claas Isaaksz' rechtsgewrocht zijn zegel: „Uyt dese verklaringe hoop ik", zoo schrijft hij aan den bestuurder van het Eiland onder dagteekening 9 Mei 1707, „dat UEdelGestrenge op het nedergestelde van den Edelen dessave sig vrijelijk sult mogen geruststellen, dat alles naar waarheijt volgens de hier sijnde wetten en kostuijmen is bij den anderen gebragt, waarom in hoop leve, dat het bijeengebragte door UEdele zal werden geapprobeerd, dan wel

daarin sodanige verandering maaken als UEdele tot welwesen van 't gemeene sult noodig agten". Bij missive van 4 Juni 1707 naar Jafnapatnam volgde goedkeuring door den Politieken Raad van Colombo: „de overgesondene beschrijving van den Edelen dessave Claas Isaaksz...: vinden wij wel ingesteld" en tegelijk wordt zij den rechter tot richtsnoer verstrekt: „gemelte beschrijvinge der inlandsche wetten als dienstig voor den civilen Landraad en bijwijlen ook te pas konnende komen in den Agtbaren Raad van Justitie, in authentijke copijen aan beijde die collegiën tot gebruyk te bestellen...., voorts deselve doende registreeren".

In de resolutie wordt tevens 's Raads standpunt tegenover de ingediende amendementen bepaald. De weigerachtige afdoening van het verzoek der modeliaars kennen wij reeds. Bij de verzameling van zijne gegevens was op den verzamelaar ook aandrang uitgeoefend om in de rechtsopteekening de bepaling op te nemen, de vrijgelaten slaven, die zich aan grove buitensporigheden schuldig maakten, in overeenstemming met „de costumen onder de heijdens, weder tot haar vorige slavernij te doemen". Claas Isaaksz weifelde en hij stelt daarom de kwestie in vragenden vorm. Op die vraag geven Simons en zijne Raden het antwoord, dat ontkennend luidde [1]). Een ander voorstel, hetwelk den Raad van elders bereikt had, beoogde den verkoop van verpande goederen, ingeval de koopprijs niet aanstonds aan den verkooper kon worden voldaan, aan beperkende regelen te binden. Eene daartoe strekkende aanvulling heeft in de opteekening haar beslag gekregen [2]).

De Engelsche teksten. — De Ceilonsche Regulation no. 18, gedagteekend 9 December 1806, bepaalde onder artikel 6: „The Thase Walema, or Customs of the Malabar Inhabitants of the Province of Jaffna, as collected by order of Governor Simons in 1706 shall be considered to be in full force" [3]).

Daarmede had het Engelsch bewind het standpunt ingenomen, dat de Thesawalamai sedert zijne invoering niet had opgehouden te gelden en voor de toekomst bij voortduring zou blijven gelden. Maar opvallend is de omschrijving van de rechtsopteekening in het aangehaald wetsartikel „as collected by order of Governor Simons". Was

---

1) Zie de uitgave Van Vollenhoven, bl. 273.
2) Zie t.a.p., bl. 267.
3) *A Collection of Legislation Acts of the Ceylon Government*, I, Colombo 1853, bl. 107.

daarmede de Nederlandsche tekst bedoeld? Vermoedelijk niet. Want juist in het jaar 1806 was de eerste Engelsche vertaling bezorgd. Zelfs mag men gissen, dat haar bestaan en niet minder de omstandigheden, waaronder zij is tot stand gekomen, bij den Britschen kolonialen wetgever den doorslag hebben gegeven tot de uitvaardiging van de hiervóor vermelde Regulation.

In dat jaar vertoefde namelijk op ambtelijke doorreis te Jafnapatnam een man van groote voortvarendheid, die later als Chief Justice van Ceilon en raadgever der moederlandsche Regeering eene gewichtige rol vervuld heeft bij de invoering van allerhande bestuurlijke en maatschappelijke hervormingen in de kolonie, Alexander (later Sir Alexander) Johnston. Hij was getroffen door de groote vereering, welke de bevolking voor hare rechtsverzameling koesterde [1]), doch tegelijk hinderde hem de ontoegankelijkheid van den officiëelen Nederlandschen tekst voor velen van hen, die geroepen waren tot de toepassing van het wetboekje. En aanstonds wist hij, met goedvinden der Regeering, op een Nederlander de hand te leggen, die eene Engelsche vertaling bezorgde, welke weliswaar tal van gebreken en onnauwkeurigheden vertoonde, niettemin in eene werkelijke behoefte voorzag. De vertaling is door den druk verspreid, spoedig gevolgd door eene bewerking in het Tamil, welke, op strooken van palmblaren geschreven, werd toegezonden aan alle lagere gerechten en met rechtspraak belasten, die de Engelsche taal niet machtig waren [2]). Een exemplaar van het gedrukte kon niet worden weergevonden, doch de geschreven tekst bevindt zich in het Public Record Office te

---

[1]) „No people can be more attached to their antient institutions than the native inhabitants of the province of Jaffna: and nothing is more calculated to secure their respect for the administration of justice, than a strict adherence on the part of the courts (whenever circumstances will permit) to those customs, which the experience of ages has shewn to be applicable to their situation", *Commentaries on the Roman-Dutch Law* by Simon van Leeuwen, London 1820, bl. 737-738.

[2]) De hier vermelde bijzonderheden zijn eensdeels ontleend aan een Verslag van Al. Johnston, onder dagteekening 1 Mei 1814 uitgebracht en in handschrift bewaard in het Public Record Office, C. O. 54/68; anderdeels aan een niet gedagteekenden brief van Al. Johnston aan de inheemsche inwoners van Jafnapatnam in antwoord op een schrijven hunnnerzijds van 22 April 1817, beide afgedrukt in een bundeltje *Extracts*, bevattende briefwisseling van en met den genoemde, zonder plaats of jaar, bewaard in de boekerij van het Colonial Office te Londen, samengebracht onder nr. 1708, te zamen met een ander bundeltje.

Het Verslag van 1814 is nimmer gedrukt, doch een deel daarvan is verwerkt in de voorrede van den Appendix bij de in de vorige noot vermelde Engelsche bewerking van Van Leeuwen's *Rooms-Hollands Regt.*

Londen[1]) en draagt het opschrift: *Code of Native Laws compiled from the original system and Established Customs, Usages and Institutions as collected by Mr. Claas Isaaksz in the year 1707 for the purpose of administering Justice to the Natives of the Province of Jafanapatnam in all civil cases with such alterations as have been deemed expedient to avoid and remove all doubtful and equivocal terms and significations crept in the former code which had occasioned many needless and ruineous lawsuits.* Met de Engelsche vertaling in de hand kon Johnston de Regeering raden tot handhaving van den Tesawalamai[2]), aan welk advies is gevolg gegeven bij de hiervóor vermelde Regulation.

Blakende van belangstelling voor het inheemsch recht, liet Sir Alexander Johnston het niet bij deze eerste bemoeiing met den Thesawalamai-tekst. In 1812 kwam hij op het denkbeeld, de rechtsopteekening opnieuw aan het oordeel van deskundige landzaten te onderwerpen en, na inzameling van hunne adviezen, zond hij gedrukte exemplaren, zoowel in de Engelsche taal als in het Tamil, aan alle rechterlijke colleges en rechterlijke ambtenaren van het Eiland toe. De nieuwe Engelsche tekst was aanmerkelijk beter dan de vroeger bewerkte, evenals deze rechtstreeks uit het Nederlandsch oorspronkelijke vertaald, hoezeer waarschijnlijk met benutting van de eerste, nu afgekeurde lezing. Exemplaren van die verspreide gedrukten, in Engelsche en in Tamil bewerking, beide, worden in het Public Record Office bewaard[3]). De Engelsche titel luidt: *Description of the Established Customs Usages and Institutions according to which civil cases are decided at Jaffnapatnam amongst the Natives, and particularly those respecting Inheritances, Adoptions, Grants, Appropriations, Sales, Purchases, Mortgages and Redemptions of Lands and Gardens.*

Die tekst is in hoofdzaak door alle latere bewerkingen gevolgd en ligt ook ten grondslag aan den thans wettelijk vastgestelden.

Reeds spoedig na hare openbaarmaking is deze Engelsche aankleeding van den Thesawalamai opgenomen in de Ceilonsche vertaling van Simon van Leeuwen's *Rooms-Hollands Regt,* welke op Ceilon onder toezicht van Sir Johnston is vervaardigd en, bijgewerkt, uitgegeven door T. H. Horne onder den titel *Commentaries on the Roman-Dutch Law* by Simon van Leeuwen, London 1820, bl. 741-773.

---

[1]) C. O. 54/123, onder II A.
[2]) *Extracts* (vermeld bl. 446, nr. 2), bl. 40.
[3]) C. O. 54/123, II F en G.

Naderhand is de verzameling nog eenmaal afgedrukt in een werk van breederen opzet, en wel in H. B. Thomson, *Institutes of the Laws of Ceylon*, II, London 1866, bl. 546-594.

Intusschen zijn ook de afzonderlijke uitgaven niet uitgebleven.

De oudste harer blijkt bezorgd te zijn door Mr. Atherton. Zij wordt vermeld op het titelblad van het straks te noemen geschrift van Mutukisna[1]). Zij is echter van zóo uiterste zeldzaamheid geworden, dat een exemplaar niet kon worden opgespoord, noch te Colombo, noch te Oxford, noch te Londen, ook niet in de boekerijen der vier Inn's of van het Colonial Office.

Later zijn achtereenvolgens verschenen:

A new edition of the Thesawaleme, or the Laws and Customs on Jaffna.... by H. F. Mutukisna, Jaffna 1862, bevattende den tekst in het Engelsch en in het Tamil met vrij uitvoerige bespreking en bijlagen;

The Tésawalamai, Colombo 1891, aangekondigd als herdruk van de zooeven genoemde uitgave, echter niet veel meer bevattende dan den Engelschen tekst;

A Hand Book of the Thesawalamai or the Customary Law of the „Province" of Jaffna.... by S. Katiresu, Jaffna 1907, waarvan het eerste deel (bl. 1-50) aan eene stelselmatige bespreking van den inhoud is gewijd, het tweede deel, met eigen pagineering (bl. I-XXXI), de Engelsche vertaling weergeeft;

A Thesis on the Thesawalamai by M. H. Kantawalla, Jaffna 1930, is van gelijken opzet: de historische en systematische behandeling van de stof (bl. 1-80, benevens voorrede) gaat aan de uitgaaf van den Engelschen tekst (Appendix I, bl. 1-40) vooraf.

Bovendien zijn officiëele tekstuitgaven herhaaldelijk verschenen in verzamelingen van wetteksten:

A revised edition of the Ordinances of the Government of Ceylon, Colombo 1894-1895, III, Appendix II, bl. XXIX-LX;

A revised edition of the Legislative Enactments of Ceylon, Colombo 1900, I, bl. 12-40;

Id., Colombo 1907, I, bl. 1-28;

Id., Colombo 1913, I, bl. 1-28;

Id., Colombo 1923, I, bl. 1-23.

Van de uitgave 1907 is een afzonderlijke overdruk in den handel gebracht onder den titel *The Tesawalamai; or, the Laws and Customs of the Malabars of Jaffna*, Colombo 1908.

[1]) Zie ook bl. 6 aldaar.

Ten slotte worde nog vermeld, dat eene bondige samenvatting van den Thesawalamai in 117 beknopte artikelen, vermoedelijk omstreeks de helft der vorige eeuw, is vervaardigd. Men vindt haar afgedrukt in het werk van Mutukisna, bl. 727-736.

Hiermede zijn de vragen, gesteld door of naar aanleiding van Van Vollenhoven's inleiding, voor zoover zulks mogelijk is gebleken, beantwoord. Intusschen is het wellicht niet van belang ontbloot, nog op een tweetal andere punten, de Ceilonsche verzameling rakende, de aandacht te vestigen.

Oud-Hollandsche elementen? — Bespreking van de herkomst der bepalingen van de gewoonterechtelijke regelen, welke in den Thesawalamai hunne opteekening hebben gevonden, veronderstelt grondige kennis van eene stof, zoozeer buiten den gezichtskring van schrijver dezes gelegen, dat daaraan in de verste verte niet kan worden gedacht. Vermeld worde alleen, dat in dat opzicht de meeningen der deskundigen lijnrecht tegenover elkander staan. De meesten hunner nemen aan, dat de grondslagen der rechtsverzameling moeten worden gezocht in Zuid-Indisch Hindoe-recht al dan niet met Mohammedaanschen inslag, doch anderen willen daarvan niet weten [1]).

In de voorstellingen, welke men zich op dat stuk maakt, is echter éen punt, dat althans onze belangstelling wekt, al kan ook dat hier in het geheel niet tot oplossing worden gebracht. De meening wordt namelijk verkondigd, dat in het wetboekje ook sporen van Roomsch-Hollandsch recht zijn weer te vinden, met name sporen van het aasdomsrecht [2]) en het naastingsrecht [3]), benevens van de beperkte gemeenschap van goederen [4]). Of zulks inderdaad het geval is dan wel in werkelijkheid van Hindoe-herkomst is hetgeen op oud-Hollandsch recht gelijkt, moet hier in het midden blijven.

---

[1]) Zie *Commentaries on the Roman-Dutch Law,* London 1820, bl. 738 e.v.; J. D. Mayne, *A treatise on Hindu Law and Usage,* 9e dr., Madras 1922, bl. 48; K. Balasingham, *The Laws of Ceylon,* I, London 1929, nr. 268 en 274 e.v. en de uitspraak van Judge Bertram, d.t.p., nr. 265, aangehaald; M. H. Kantawala, *A Thesis on the Thesawalamai,* Jaffna 1930, bl. 4 der Preface.

[2]) Zie Kantawala, t.a.p., bl. 45-46.

[3]) D.t.p., bl. 60-61.

[4]) D.t.p., bl. 47 e.v., en de uitspraak van Judge Dalton, in Iya Mattnyer *v.* Kanapathipillai e.a. (1928), *New* (Ceylon) *Law Reports,* XXIX (1929), bl. 307, ook te vinden bij Balasingham, t.a.p., nr. 264: „It is difficult to think that the provisions of Roman-Dutch Law did not exercise some influence, and that the idea of a partial community of goods as in the case of *tediatetam* may not have been strengthened by if not derived from the common law of the Dutch Government".

Gelding van den Thesawalamai. — Ook de omvang der toepasselijkheid van de rechtsverzameling heeft ingewikkelde rechtsvragen in het leven geroepen. Gebonden aan drie vooropgestelde voorwaarden — immers de Thesawalamai is geschreven voor a) Malabaarsche, te verstaan als Dravidische, b) inwoners, c) der provincie Jafna (thans Northern Province) —, wordt de toepassing van het wetboekje beheerscht door de vragen, waartoe de uitlegging en omgrenzing van de drie genoemde vereischten aanleiding geven. Dit alles moet in dit verband blijven rusten.

Hoofdzaak is, dat de Thesawalamai, de van Compagnieswege bezorgde opteekening van inheemsch Ceilonsch recht, in 1806 door het Engelsch Landbestuur is gehandhaafd en tot op den huidigen dag geldt als wet. Wel is in den loop der tijden van dat volksrechtelijk stelsel van alles afgebrokkeld, zelfs eenige malen daarin eene wettelijke bres geschoten, vooral ten gevolge van de afschaffing van de slavernij [1]) en door eene ingrijpende wijziging van het huwelijksgoederen- en erfrecht [2]), doch desondanks heeft de rechtsopteekening van Claas Isaaksz den tand des tijds getrotseerd en zoodoende hare deugdelijkheid bewezen. Ook voor de toekomst. Want eene in 1925 ingestelde Landscommissie tot onderzoek van de bruikbaarheid van den Thesawalamai in het aanstaande is weliswaar tot de slotsom gekomen, dat aanzienlijke brokstukken van het oude wetboekje thans als verouderd zijn te beschouwen en mitsdien voor afschaffing in aanmerking komen, doch heeft het overblijvend deel onaangetast gelaten [3]).

Men behoeft slechts de registers der verzamelingen van Ceilonsche rechtspraak door te bladeren of een blik te werpen op de lijst der aangehaalde rechterlijke uitspraken in de werken van Mutukisna en Kantawala om te zien, dat in deze en de vorige eeuw de Thesawalamai eene gewichtige rol is blijven spelen in het rechtsleven der Ceilonsche Dravidiërs van den Noordhoek, thans omstreeks 375.000 in getal op eene totale bevolking van 5½ millioen.

Nochtans verheugt het wetboekje zich niet meer, als voorheen, in het onverdeeld aanzien der Ceilonsche rechtsgeleerde wereld. In verband met de gewijzigde omstandigheden kon de kritiek op bijzondere punten niet uitblijven en zij is bijwijlen zelfs tot algemeene afkeuring

---

[1]) Bij Ordinance nr. 20-1841.

[2]) Bij Ordinance nr. 1-1911.

[3]) *Report of the Thesawalamai Commission, December 12, 1929, Ceylon Legislative Council, Sessional Paper III, 1930.*

overgeslagen. Een in de toenmalige Ceilonsche rechtswereld gezaghebbend man als Judge Pereira sprak in 1914 van „a crude and primitive compilation" en „an ill-arranged and ill-expressed mass of law and custom" [1]) en een ander magistraat verheelt niet zijne lichtelijk spottende verbazing hierover, dat, ondanks menige afbrokkeling ten gevolge van nieuwere wetgeving, de tekst nog altijd met papieren onschendbaarheid prijkt in de officiëele verzamelingen, waarna hij vaststelt, dat „a good portion of the Code of Thesawalamai, as printed and kept, is obsolete and ineffective" [2]).

Doch ook „the beauties of Thesawalamai" hebben hunne bewonderaars nog niet verloren en het is beteekenend, dat een inheemsch rechtsgeleerde, die van de oude Jafnasche rechtsopteekening eene nauwgezette studie gemaakt heeft, tegenover het zooeven aangehaald afbrekend oordeel deze andere stellige uitspraak plaatst: „The average Jaffnese however do not share this opinion.... They still adhere methodically to the time-honoured customs embodied as law by their forefathers" [3]). Zelfs meent hij daaraan te mogen toevoegen, dat, indien het volk van Jafna eene stem in het kapittel had, men zich bij groote meerderheid zou uitspreken voor de afschaffing van de ordonnantie van 1911, waarbij in het stelsel van den Thesawalamai grondige wijzigingen zijn aangebracht [4]).

Het volk zelf is blijkbaar de teboekstelling van zijne oude rechtsgebruiken, gelijk zij in het jaar 1707 door Hollandsche Compagniesdienaren is tot stand gebracht, getrouw gebleven.

---

[1]) Chellappah e.a. *v.* Kanapathi e.a., *New Law Reports*, XVII (1915), bl. 295. Vgl. ook de bij Balasingham, nr. 276, aangehaalde, in 1911 uitgesproken woorden: „Some eighteen years ago it was felt that the Tesawalamai was defective, and not expressed in sufficiently clear and precise language".

[2]) Judge W. Wadsworth, in Seelachchy *v.* Visuvanathan Chitty, *New Law Reports*, XXIII (1923), bl. 100.

[3]) Kantawala, t.a.p., bl. 2 en 3 der Preface.

[4]) D.t.p., bl. 3-4: „It is not unreasonable to surmise that if they were allowed to have any say in the matter, they would by a large majority vote in favour of the total abrogation of the new Thesawalamai and the return to the old Code".

II

De Fortuin van Freijer's Compendium

Freijer's Compendium. — In 1761 is te Batavia, in de Nederlandsche en in de Maleische taal, eene rechtsverzameling gedrukt, welker titel in de Nederlandsche uitgave luidde: *Compendium der voornaamste civile wetten en gewoontens, waar na de Mohametanen zig in het decideren der onder hen opkomende verschillen reguleren, ten opzigte van de successiën, erf- en besterffenissen, item hunne huwelyken en egtscheydingen* [1]). De openbaarmaking was geschied ingevolge de resolutie van Gouverneur-Generaal en Raden van 25 Maart 1760, waarbij het Compendium tegelijk was vastgesteld.

Voor deze opteekening was de eerste grondslag gelegd bij resolutie van 1 October 1754 [2]), bevestigd bij die van 7 November daaropvolgende, voorschrijvende de wijze van verzameling van het huwelijksen erfrecht der „respective inlandsche naties" [3]). Het aldus beslotene is bij beslissing van 13 December van hetzelfde jaar in plakkaat gebracht en zoodoende ter kennis gekomen van hen, die bij de beoogde beschrijving van het gewoonterecht hunne medewerking hadden te verleenen [4]). De „gecommitteerde tot en over de zaken van den inlander" gaarde de noodige gegevens bijeen, met welke taak ruim een jaar gemoeid was, en stelde het beraamde Compendium tezamen, dat vervolgens van wege de Hooge Tafel door den Raad extraordinair De Klerk na raadpleging van „inlandsche capitains en priesters, nevens andere Machometaanse wetgeleerde", in nadere, blijkbaar nauwgezette, beschouwing werd genomen [5]) en ten slotte, vier jaar nadien, na overweging van de gemaakte opmerkingen, bij de hiervóor vermelde resolutie van 25 Maart 1760 is goedgekeurd.

Dat alles is geschied onder het bewind van Jacob Mossel en het

---

[1]) Zie J. van Kan, *De rechtsgeleerde boekenschat van Batavia ten tijde der Compagnie* (*Verhandelingen van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen,* deel LXXII, vierde stuk), Bandoeng 1935, bl. 17.

[2]) Te vinden bij Van der Chijs, VI, bl. 735.

[3]) Van der Chijs, VI, bl. 753.

[4]) Van der Chijs, VI, bl. 771.

[5]) De opdracht was, bij resolutie van 24 Februari 1756, verstrekt aan de Raden extraordinair De Klerk en Van der Velde. Deze laatste overleed echter spoedig, waarna de eerstgenoemde de taak alleen heeft vervuld.

is sinds lang bekend[1]). Bekend is thans ook[2]), dat de opsteller van het ontwerp-Compendium, dat wil zeggen de eigenlijke vervaardiger van de rechtsverzameling, niet was Pieter Haksteen, zooals eertijds werd aangenomen[3]), doch de gecommitteerde voornoemd Diederik Willem Freijer, die intusschen spoedig na de volbrenging van den arbeid is overleden. Bekend is ook de Indische nageschiedenis van het Compendium. De rechtsverzameling is, als artikel 34 van den titel „Bysondere Wetten", opgenomen in de Nieuwe Bataviasche Statuten[4]) en, voorzooveel hare erfrechtelijke helft betreft, in 1828 door Du Bus de Gisignies opnieuw afgekondigd, bij besluit van 3 Augustus 1828, I. S. 55, welke laatste maatregel in 1913, bij koninklijk besluit van 17 Februari, I. S. 354, buiten werking is gesteld.

Doch weinig of in het geheel niet bekend in den kring der Nederlandsche en Nederlandsch-Indische belangstellenden is, dat aan Freijer's Compendium buiten het land zijner totstandkoming nog eene ongemeene en fortuinlijke nageschiedenis beschoren is geweest.

De *Mohammedàn Code.* — Onder dagteekening 5 Augustus 1806 is op Ceilon eene rechtsregeling ingevoerd, onder den titel *Special Laws concerning the Moors and Mohammedans,* gemeenlijk aangeduid als *The Code of Mohammedan Law* of *The Mohammedan Code,* bestemd om als wet te gelden in de provincie Colombo.

De *Mohammedan Code* bestaat, evenals Freijer's Compendium, uit twee titels. De eerste handelt over „Matters of Succession" en dergelijke, de tweede over „Matrimonial Affairs"; in het Compendium betreffen de opschriften, verkort weergegeven, „het point van successie" en „den huwelijken staat". De *Code* omvat 102 artikelen, evenals het Compendium. Het zij in éens gezegd: de Ceilonsche *Code* is niets anders dan de nagenoeg letterlijke vertaling, artikel voor artikel, bijkans woord voor woord, van Freijer's Compendium[5]).

---

1) Zie, behalve de reeds genoemde plaatsen, vooral Van der Chijs, VII, bl. 392-393; en Th. W. Juynboll, *Het compendium van Mohammedaansch erfrecht* enz. in *Adatrechtbundel* VII (1913), bl. 275-278.

2) Sinds de studie van J. W. Tamson, *Eene onverdiende reputatie en eene misstelling in het Staatsblad,* in *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde,* XXXIX (1897), bl. 511 e.v.

3) Zie b.v. De Louter, *Handboek van het staats- en administratief recht van Nederlandsch-Indië,* 4e dr., 's-Gravenhage 1895, bl. 449 en 452. Het misverstand is vermoedelijk ontstaan door verkeerde lezing van een passus uit de generale missive van 31 December 1760, zooals deze is afgedrukt bij De Jonge, X, bl. 385, al. 2.

4) Van der Chijs, IX, bl. 417-431.

5) Het Compendium is, behalve in de reeds genoemde uitgaven (vorige noot

Zóo weinig samenhang is er tusschen den Ceilonschen en den Nederlandsch-Indischen rechtskring en dientengevolge zóo geringe wederkeerige belangstelling, dat het eenigermate verrassend feit te onzent niet is opgemerkt. Maar op Ceilon wist men het wel, althans vagelijk, in het begin der vorige eeuw, toen de onderneming werd beraamd en tot stand gebracht. Weliswaar ontbrak het aan eene heldere en juiste voorstelling omtrent de herkomst der rechtsverzameling, maar men wist, dat zij van Java afkomstig was, verkeerde echter in den waan, dat zij reeds in Compagniestijd te Jafnapatnam aan het Ceilonsch Moslimsch gewoonterecht getoetst was, derhalve voor invoering op het Eiland, ondanks hare uitheemsche samenstelling, pasklaar gemaakt[1]). Juist de omstandigheid, dat, naar men geloofde, de rechtsopteekening op Ceilon reeds een zeker verleden had, vaagde de herinnering aan de vreemde herkomst weg, eerst recht nadat, in 1806, hare inwerkingstelling in éen gewest op haar ook metterdaad een nationalen wettelijken stempel gedrukt had. En toen, zooals wij straks zullen zien, omstreeks 1815, de magistraten van het Eiland werden uitgenoodigd den *Mohammedan Code* te vergelijken met de in hun ressort gevolgde rechtsgebruiken, hielden zij het voor de Westelijke provincie reeds afgekondigde wetboekje niet alleen voor een brokstuk Ceilonsche wetgeving, maar ook voor een rechtsgewrocht van Ceilonsch maaksel. Ook later schijnt het besef van de overzeesche herkomst der rechtsopteekening gesluimerd te hebben. Thans verkeert men echter omtrent de juiste toedracht der zaak, althans wat de hoofdpunten aangaat, niet meer in het onklare[2]).

Intusschen rijzen twee vragen: hoe is Freijer's Compendium naar Ceilon gekomen? en deze andere: hoe is de verzameling op Ceilon tot Britsch-koloniale wet geworden?

Beginnen wij met het laatstvermelde punt.

Het Compendium tot wet verheven. — De invoering in 1806 van

---

en bl. 452), afgedrukt bij Van der Chijs, VII, bl. 393-407. Den tekst van den *Mohammedan Code* vindt men in *Commentaries on the Roman-Dutch Law* by Simon van Leeuwen, London 1820, bl. 778-788; in het werk van H. B. Thomson, *Intitutes of the Law of Ceylon*, II, London 1866, bl. 527-545; voorts in de van Regeeringswege op gezette tijden (onder wisselende benamingen) uitgegeven verzamelingen van Ceilonsche wetteksten: uitg. 1841, bl. 25-34; uitg. 1853, bl. 93-99; uitg. 1874, bl. 4-13; uitg. 1894, bl. 3-12; uitg. 1900, bl. 46-54; uitg. 1907, bl. 34-43; uitg. 1913, bl. 40-49; uitg. 1923, bl. 34-43.

1) Zie *Commentaries on the Roman-Dutch Law* by Simon van Leeuwen, London 1820, bl. 740.

2) Zie K. Balasingham, *The Laws of Ceylon*, I, London 1929, nr. 199.

het Mohammedaansch wetboek voor de streek van Colombo was geschied op aandringen van Alexander Johnston, den vroegen en onvermoeiden voorvechter van het recht der inheemsche bevolking op Ceilon, die aanstonds bij zijne aanstelling als rechterlijk ambtenaar zijne scherpe aandacht, zijne warme belangstelling en zijne groote werkkracht in dienst van het streven naar de instandhouding van het volksrecht heeft gesteld. Aan de invoering was voorafgegaan eene raadpleging van hoofden, geleerde priesters en andere deskundigen, te zamen twintig in getal, wier instemmend advies, gedagteekend 1 Augustus 1806, aan het slot der ordonnantie is opgenomen. Wellicht heeft Johnston van den aanvang af de wettelijke opteekening van het Moslimsch gewoonterecht voor geheel het Eiland „the general Mohammedan law" voor oogen gestaan. In elk geval rijpte eenige jaren later bij hem het denkbeeld, het wetboekje, zoo noodig na aanbrenging van de vereischte wijzigingen, op alle Mohammedanen toepasselijk te doen verklaren [1]).

Met dat doel is in 1815 eene algemeene enquête gehouden in alle Ceilonsche districten, 27 in getal, waarin Mohammedanen gevestigd waren. Bij rondschrijven aan de onderscheidene gerechten en alleensprekende rechters werd hun ter voorlichting van het Hooggerechtshof te Colombo de vraag voorgelegd, of de *Mohammedan Code* met het gewoonterecht der Islamietische bevolking overeenstemde, met verzoek, de verschilpunten, voorzoover die zouden blijken te bestaan, op te geven. Twintig antwoorden kwamen binnen, nagenoeg alle na raadpleging van deskundigen opgesteld, sommige onder toevoeging van dezer geschreven adviezen, waarvan twee in Oostersche taal zonder vertaling [2]). Niet minder dan veertien magistraten bleken van oordeel, dat het wetboekje de rechtsgebruiken, in hun rechtsgebied in zwang, zonder de geringste afwijking weergaf, een drietal anderen wees elk op één enkel, één ander op twee verschilpunten [3]). Slechts twee colleges worden door afwijkingen op grootere schaal, overigens nagenoeg uitsluitend op het stuk van het erfrecht;

---

[1]) Verslag van Al. Johnston aan de Regeering van 1 Mei 1814, Public Record Office te Londen, C. O. 54/68; de belangrijkste gegevens van het verslag zijn opgenomen in *Commentaries on the Roman-Dutch Law* by Simon van Leeuwen, London 1820, Appendix, bl. 737 e.v.

[2]) De adviezen en hetgeen daarmede verband houdt zijn samengebracht in den bundel C. O. 54/123, onder VI, van het Public Record Office.

[3]) De Sitting Magistrate van Puttalam kon niet instemmen met art. 57, zijn ambtgenoot van Barberijn niet met art. 71, die van Hambatotte niet met art. 6 en 13. Het Hof van Mature stelde de inlassching van een nieuw artikel, 66a, voor.

getroffen. Het provinciaal Gerechtshof van Calpentijn maakt een zestal opmerkingen met betrekking tot de stof der artikelen 10-15 en het Hof van Trincomale biedt zelfs een gewijzigd ontwerp in 98 artikelen aan, onder overlegging van een uitvoerig advies van „the Head and most respectable Mours of this province". Op wijziging van een tiental erfrechtelijke bepalingen [1]), op grond van afwijking niet juist van het plaatselijk gewoonterecht, doch van den Koran, wordt aangedrongen in eene uiteenzetting van een Mohammedaansch priester uit Gale, welke bij den bundel gevoegd is.

Het is onder die omstandigheden niet te verwonderen, dat het ingesteld onderzoek niet aanstonds tot eene omwerking van den tekst aanleiding heeft gegeven. Intusschen is het voornemen der veralgemeening van het wetboekje, vermoedelijk in verband met Johnston's vertrek, voorshands blijven rusten en na diens terugkeer voorgoed naar het moederland in de vergetelheid geraakt, totdat het plan omstreeks 1850 opnieuw werd opgevat en ditmaal verwezenlijkt, bij ordonnantie nr. 5 van het jaar 1852. Bij ordonnantie nr. 8-1886 is de *Code* nogmaals gehandhaafd en deze toestand is tot den huidigen dag bestendigd.

Het Compendium uit Java ingevoerd. — Hoe heeft het Compendium den weg van Java naar Ceilon gevonden?

Op het Eiland heeft zich in het begin der Engelsche periode eene voorstelling gevormd, welke de invoering van de rechtsverzameling hecht aan den naam van den gouverneur Falck. Iman Willem Falck is in 1765 als bestuurder der provincie Ceilon opgetreden en, na een bewind van bijkans twintig jaren, in Februari 1785 in functie overleden. Naar die overlevering zou hij het denkbeeld hebben geopperd en verwezenlijkt, de Moslimsche voorschriften op het stuk van huwelijks- en erfrecht, op Java geldende, door Mohammedaansche priesters van Batavia te doen teboekstellen, waarna de verzameling zou zijn overgezonden naar Ceilon om den belijders van den Islam in den Noordhoek tot richtsnoer te strekken, nadat daarin de afwijkingen van het plaatselijk recht waren aangebracht. Op Falck's gezag zou dan de invoering van het bijgewerkte wetboekje in het Noordelijk commandement hebben plaats gehad.

Men behoeft zich slechts de hiervóor vermelde bijzonderheden omtrent de totstandkoming van het Compendium in herinnering te bren-

---

[1]) Te weten de artikelen 3, 6, 13, 27, 31, 33, 38, 39, 49 en 58.

gen om aanstonds te begrijpen, dat deze voorstelling, wat de hoofdzaak betreft, op verbeelding berust. Geruimen tijd vóor den aanvang van Falck's bewind is het Compendium samengesteld niet op initiatief van den verren bestuurder, doch van de Hooge Regeering, niet door Bataviasche priesters, doch door den gecommitteerde tot de zaken over den inlander Freijer, al hebben dan deskundige wetgeleerden bij de slotvaststelling van den tekst hunne hulp verleend. Ook weten wij, dat van eene nadere bewerking van de verzameling in overeenstemming met de op Ceilon gebruikelijke rechtsregeling in Compagniestijd geen sprake kan zijn geweest, want, behoudens onbeteekenende kleinigheden, wijkt de in 1806 tot wet verheven tekst nagenoeg niet van de oorspronkelijke Nederlandsche lezing van het Compendium af. Daarbij komt nog, dat de beweerde invoering door Falck van het wetboekje in het gebied der latere provincie Jafna weinig strookt met het feit, dat in 1806 de *Mohammedan Code* voor de provincie Colombo tot wet werd verheven. Er schuilt dus in elk geval veel onnauwkeurigheid in het verhaal aangaande de herkomst van den *Mohammedan Code*, zooals het in het begin der vorige eeuw op Ceilon werd aanvaard [1]).

Wil dat nu zeggen, dat de voorstelling in haar geheel verzonnen is?

Zeker is, niet alleen dat Falck zich om de verbetering van rechtspraak en rechtswezen heeft bekommerd, doch ook dat zijn streven bepaaldelijk gericht was op het behoud en, ter bereiking daarvan, op de opteekening van het recht der inheemsche bevolking, ja zelfs dat de opteekening van het Moslimsch recht zijne bijzondere voorliefde heeft gehad. In 1767 gaf hij het hoofd van Puttalam opdracht, de plaatselijke rechtsgewoonten door de volkshoofden te laten verzamelen en tegelijkertijd wendde hij zich met dezelfde bedoeling tot de voormannen der talrijke Mohammedaansche bevolking in dezelfde streek [2]). En twee jaar later heeft hij eene poging ondernomen om tot een begin van beschrijving van het Kandisch volksrecht te

---

[1]) Men vindt het verhaal in *Commentaries on the Roman-Dutch Law* by Simon van Leeuwen, Appendix, bl. 740.

[2]) Zoo wordt vermeld in een verslag van eene inspectie-reis, door Falck onder dagteekening Colombo, 30 Juni 1767, uitgebracht aan Gouverneur-Generaal en Raden, hetwelk in Engelsche vertaling bewaard wordt in het Public Record Office, bundel C. O. 54/125, onder nr. 7, § 7: „I required a statement of the customs among them in use. The same I required from the Chief and the Principals of the Maurmen, whose number is considerable at this place". De oorspronkelijke Nederlandsche tekst kon niet worden weergevonden.

Vgl. Dr. P. E. Pieris, *Ceylon and the Hollanders*, Tellippalai 1924, bl. 130.

geraken door aan de priesters der koningsstad eene lijst van een vijftigtal vragen, hoofdzakelijk het van ouds in zwang zijnde staats- en strafrecht betreffende, voor te leggen [1]).

Het is mogelijk, dat deze bemoeiingen met de opteekening van het volksrecht aanleiding hebben gegeven tot het verhaal der andere bemoeiing, bestemd om de vroegtijdige aanwezigheid op Ceilon der verzameling van Moslimsch huwelijks- en erfrecht te verklaren. Het is ook niet uitgesloten, dat de door Falck ten aanzien van het volksrecht gevolgde gedragslijn de zorg voor de vastlegging van de rechtsgewoonten der Mohammedaansche bevolking, hetzij van Jafna, hetzij van geheel het Eiland, heeft omsloten. Aangenomen zou dan moeten worden, dat Falck misschien reeds eerder, in elk geval sedert de kennismaking met de Nieuwe Bataviasche Statuten, met het Compendium bekend, begrepen heeft, dat de Javaansche opteekening van Moslimsch gewoonterecht ook voor de belijders van den Islam op Ceilon eene zeer bruikbare kern bevatte, welke dan vermoedelijk vooraf aan den toets der plaatselijke gebruiken ware te onderwerpen geweest.

Vermoedelijke gang van zaken. — Beide deze veronderstellingen zijn mogelijk, doch waarschijnlijk zijn zij niet. De eerste niet, omdat zij te vaag is en op geen stellig gegeven steunt; de tweede evenmin, omdat van eenigen door Falck getroffen of ook beraamden maatregel tot invoering van het Compendium geen spoor te ontdekken is.

De waarschijnlijke en eenvoudige gang van zaken is, naar vermoed mag worden, deze geweest, dat het Compendium, hetwelk immers bij de Nieuwe Bataviasche Statuten was ingelijfd, als onderdeel van deze naar Ceilon gekomen is en daar gelding heeft verkregen. Het Compendium is dan op het Eiland bekend geworden en ingeburgerd op dezelfde stille wijze, waarop de Nieuwe Statuten de buitencomptoiren hebben bereikt en daar, buiten eenig gebaar van den wetgever om, van lieverlede de oude Statuten hebben verdrongen, in den beginne vooral naarmate de rechtzoekenden en de rechtspraak meer van de nieuwe dan van de oude regelingen gediend waren. Voor deze opvatting pleit, behalve haar voor de hand liggend uitgangspunt, een tweetal aanwijzingen. In de eerste plaats deze, dat, gelijk reeds hiervóor is gezegd en in dit verband moet worden herhaald, de tekst van den *Mohammedan Code,* behoudens enkele schier alle onbeteekenende

---

[1]) Men vindt de vragen met de gegeven antwoorden gedrukt als Appendix A bij A. Bertolacci, *A View of the agricultural, commercial, and financial interests of Ceylon,* London 1817, bl. 451-477.

wijzigingen, gelijkluidend is aan dien van het Compendium, zooals dit in de Nieuwe Statuten is opgenomen, zonder dat eenigermate ernstige aanpassing aan plaatselijke rechtsgebruiken heeft plaats gevonden, zooals toch bij afzonderlijke invoering in de rede zou hebben gelegen. In de tweede plaats het opschrift van den *Mohammedan Code,* luidende, in de oorspronkelijke — later lichtelijk gewijzigde — redactie: „Special Laws concerning Maurs or Mahomedans", welke benaming rechtstreeks aan de Nieuwe Bataviasche Statuten ontleend is. In dit ontwerp-wetboek was weliswaar het Compendium onder zijn eigen langademigen titel opgenomen, doch, te zamen met een aantal andere minder omvangrijke regelingen, ondergebracht in een kapittel, dat dit opschrift droeg: „Bysondere wetten aangaande Mooren off Mahometanen" [1]), waaraan dan nog, met het oog op de bedoelde andere regelingen, wordt toegevoegd: „en andere inlandsche natiën".

Dat is geschied onder het bewind van Iman Willem Falck. Het lag in de lijn der door Falck jegens de inheemsche bevolking gevolgde rechtspolitiek, de toepassing van deze Bysondere wetten in zijn gewest toe te juichen of zelfs bij gelegenheid te bevorderen. Maar daartoe heeft zich dan ook zijn aandeel in de invoering op Ceilon van Freijer's Compendium beperkt. Het daaraan door een later geslacht toegevoegde komt voor rekening der verbeelding, die gegevens heeft opgesmukt, welke inderdaad geschikt waren om een bedrieglijken schijn te wekken.

---

[1]) Van der Chijs, IX, bl. 410.

RĀNĪRĪ'S MALEISCHE GESCHRIFT: EXPOSÉ DER RELIGIES.

DOOR

Dr. PH. S. VAN RONKEL.

Wie Rānīrī was en hoe hij gearbeid heeft buiten zijn Voor-Indisch vaderland, is voldoende bekend.

Reeds in 1866 gaf H. N. van der Tuuk in deze *Bijdragen*, 3e volgr. dl. I, p. 468, eene (bijna volledige) lijst zijner werken; in *De Atjèhers* van C. Snouck Hurgronje en de verhandeling van H. Djajadiningrat over het soeltanaat van Atjèh, in *Bijdragen*, dl. LVI, bl. 135—265 is het noodige over den geleerden auteur vermeld.

Noeraddīn ibn ʿAli ibn Ḥasandjī ibn Moehammad Ḥamīd ar-Rānīrī, een voorganger uit Rādjputtana herkomstig, vestigde zich in Atjèh en schreef, deels op last van Atjèhsche vorsten, verschillende boeken alsmede strijdschriften tegen de heterodoxe godsdienstleeraren in Noord-Sumatra. Zijn grootste, min of meer encyclopaedische, werk is de *Boestān as-salāṭīn* (Lusthof der Vorsten), bestaande uit zeven „boeken", waarvan twee door R. J. Wilkinson (op eigen kosten) uitgegeven zijn.

Wellicht wordt aan deze merkwaardige figuur een studie gewijd, gelijk geschied *is* ten aanzien van de groote voorgangers, in welbekende dissertaties, nl. Pangéran Bonang, ʿAbdoerraʾōef van Singkel en Ḥamzah Fānṣōeri, en naar wij hopen eerlang *zal* geschieden in een proefschrift over Ḥasanoeddīn van Pasai.

Zooals in een volgend opstel in deze *Bijdragen* wordt medegedeeld, bezit ons Instituut één Atjèhsch handschrift, in drie dikke cahiers, dat eene vrije en zeer uitvoerige bewerking bleek te zijn van een Maleisch geschrift van Rānīrī, waarvan het eenig bekende manuscript in H. H. Juynboll's *Catalogus*, bl. 282, wordt beschreven. Het bevat twee geschriften, nl. 1° de *tabjān fī maʿrifat al-adjān* d.i. de kennis der, vóór-Mohammedaansche, godsdiensten [1]; 2°. de *ichtilāf*

---

[1]) Den titel die twee (eigenlijk vier) Arabische woorden bevat, meenden wij met twee „Fremdwörter" te mogen weergeven, dus niet met: overzicht der godsdiensten, maar exposé der religies.

al-madzāhib, over de verschilpunten der Mohammedaansche secten. Voorts bevat het handschrift nog een tweetal kleinere geschriften.

Spelling, schrijfwijze en nu en dan de woordvorm, waarin het doet denken aan dien der oude Cambridge-manuscripten (zie mijn opstel in deze *Bijdragen* 6e volgr. dl. 2, bl. 1—53) maken een zeer ouderwetschen indruk. Ook in dit opzicht is het handschrift een *unicum.*

In de voorrede van enkele bladzijden — hierachter in Latijnsche transcriptie afgedrukt — gesteld in het Arabisch met sierlijken stijlvorm van „prose rimée", en met de Maleische vertaling van elke pericope, waarin die stijl natuurlijk ontbreekt [1]), wordt na uitvoerige doxologie en verwijzing naar het optreden der oude profeten, stelling genomen tegen haereṭici, woedjoēdī's, en zendīḳ's, voornamelijk de volgelingen van Sjamsoeddin as-Samaṭarā'i, met wie de auteur langdurige disputen heeft gehouden in tegenwoordigheid van den soeltan Iskandar II, wat soms tot bekeẹringen (maar ook tot volharding in de ketterij) leidde. Na des soeltans dood gaf zijne opvolgster, de dochter van Iskandar Moeda, hem opdracht een boek samen te stellen over de godsdiensten en secten, om alle geloovigen te behoeden voor afglijding in de dwaling. Dat boek nu, in het Maleisch (*bahasa djawi*) noemde hij *Tabjān fī maᶜrifat al-adjān,* en vergelijkt hij met stroomende zeer koele wateren die de harten van hen die dorstig zijn naar Gods weg lesschen, terwijl hij de hoop uitspreekt dat hij door Allah gesterkt moge worden in zijne voornemens tot heil der geloofsgenooten. Hij verdeelt de stof in twee deelen: over de godsdiensten van Adam tot ᶜIsā, en over de verschillende secten (*madzhab*) in „deze gemeente". Van den inhoud mogen wij een korte opgave verstrekken; eene tekstuitgave lijkt niet geschikt voor deze *Bijdragen,* eerder voor onze *Verhandelingen.*

Eerst wordt de schepping van Adam vermeld en de instelling van zijn profeetschap. Zijne nakomelingen werden godsgezanten, met goddelijke geschriften, waarvan alras dissidenten, zooals Ḳābil (Kain) afweken, zoodat er allerlei partijen ontstonden. Eene daarvan, nog tijdens Adam's leven, maakte een, op hem gelijkend, steenen beeld, te zijner eere, wat na zijnen dood tot gelijkstelling met God zou kunnen leiden; zoo ontstonden de beeldendienaars. Deze ketterij openbaarde zich vooral tijdens den profeet Idrīs, welke leer ijverig werd voortgeplant, vooral door een vijftal met name genoemde mannen; na zijnen dood en dien der vijf leeraren waren er geene voorgangers meer

[1]) Wij volstaan met het noemen der rijmwoorden: bajān, tabjān, imān, wadjdān, foerḳān, ᶜasjān, baṭlān, zamān, soebḥān, insān, raḥmān.

en verzuchtten de menschen. Ter bevestiging der leer besloot men vijf op hen gelijkende beelden te maken, ook om hén te blijven aanschouwen, zoodat men den beelden de namen der vijf leermeesters gaf, en ze aanbad. Na den dood dier generatie bezoedelde Iblis het geloof, en gelastte de menschen hém als god te beschouwen en te vereeren. Zij gingen verder, oorspronkelijk in onwetendheid handelend, en maakten gouden, zilveren en koperen beelden, waaraan ze de namen der vijf leermeesters gaven, tot den tijd van den profeet Noeḥ toe.

Deze echter trachtte hen tot het ware geloof te brengen, doch te vergeefs, waarop hij hen vervloekte en God bad hen te verdelgen. De zondvloed deed allen verdrinken, behalve tachtig geloovigen, veertig mannen en veertig vrouwen. Na hun dood bleven er drie over, nl. zijne zonen Sām, Ḥām en Jāfith, van wie God de geheele menschheid heeft doen afstammen. De beelden werden begraven tot den tijd van den profeet Samāʿil; toen liet Iblis ze ontgraven door een volk, dat er 360 maakte. Drie richtingen ontstonden, waarvan de eene leerde dat de engelen de dochters van God waren, de andere dat de beelden met God gelijkstonden, en de derde beide leerstellingen ontkende, maar geloofde dat die beelden als God in den hemel waren, en voor de menschheid voorspraak bij God konden vragen. Ten slotte werden alle menschen afgodendienaars, die door God gehaat (*dikebentji*) werden, zoodat naar Zijn heilig woord de hemelen en de aarde spleten en alle bergen instortten. Ook de Joden en de Christenen noemden hen ongeloovigen (*kāfir*) en niet: heidenen (*moesjrik*).

Eene andere secte, Ṭajāʿijjah genaamd, bestreed ze met logische tegenspraak, en zeide: laat ons den oorsprong aller dingen aanbidden, niet de aftwijging der natuur, nl. de beelden, die lager in rang zijn dan zij. Vierderlei uiting der natuur namen zij aan, en wel: hitte waardoor men pijn en aangenamen smaak, en alle lichamelijke gevoelens gewaar wordt. De opstanding ontkenden ze, en ze ontwikkelden eene vreemde leer over het ontstaan van menschen en dieren in verband met deugden en ondeugden. Voorts erkenden ze de koude en de droogte en de vochtigheid.

Andere secten ontstonden die de vorige weêrspraken en de sterren aanbaden, bewerende dat de genoemde vier elementen noch eigen beweging noch vrije verkiezing hadden, dat men dus de sterren die eigen beweegkracht aan den hemel hadden, en der menschen daden beïnvloedden, moest vereeren; zoo aanbaden ze de planeten, de zon en de maan. Weêr eene andere secte ontstond, welker aanhangers het

licht en de duisternis aanbaden, aangezien het heelal daaruit ontstaan is; het licht noemden ze *jazdan,* de duisternis *ahriman.* Dan de Madjōesī's, te verdeelen in drie soorten: 1°. de *Zamzamijjah,* die haar aangezicht bedekte bij de aanbidding van het vuur, opdat dit door hun adem niet zoude beroerd worden. Hunne leer had dezen oorsprong: vóór de ontsteking van het vuur kwam Iblīs in menschelijke gedaante, en zeide: alle schoonheid en nut en glans komen uit den glans van Allah, en alle slechtheid is Zijne schaduw en is duisternis, dus uit den Booze. Hij en Allah zijn broeders, genaamd Jazdan en Ahriman, tusschen wie vijandschap was. Anderen beweren dat Allah den Booze uit vuur, d.i. uit Zijn licht heeft geschapen. Zoo kwamen de vuuraanbidders, den Satan geloovende, tot hun godsdienst; immers Abraham had het vuur niet ontstoken uit eerbied, maar zij moesten het doen, om verbranding in het hiernamaals te voorkomen. Er werd verder beweerd dat het offervuur van Ḳābil (Kain) niet opvlamde, omdat hij het aanbad, doch dat van Hābil (Abel) wèl, omdat hij het niet aanbad.

2°. de *Sjamsānijjah,* dat zijn de aanbidders van de zon en het vuur, zulks omdat beide van den Almachtige herkomstig zijn. 3°. de *Samijjah* die elk licht van zon, maan, sterren enz. aanbidden, daar immers die alle voortkomen uit één licht van vóór de schepping des heelals, zoodat alle licht één is, namelijk het mystieke licht (*nōer*) van Allah. Zoo geloofde ook Hamzah Fanṣoeri, merkt de schrijver op, in zijn boek *De geheimen der gnostici,* dat het oer-licht voortkwam uit het wezen van Allah, d.i. de *nōer-Moehammad*; hij helde dus over naar de leer der filosofen! Zoo leeren ook de *Brahmanen* in Tibet en de *Ḥalwānī's* in Hindoestan.

Wat nu de religie der vuuraanbidders (*Madjōesī,* Magiërs) betreft, sommige geleerden meenen dat ze „schriftbezitters" (*ahl al-kitāb*), anderen dat ze slechts daarmede vergelijkbaar zijn (*sjibh al-kitāb*). ʿAli heeft trouwens gezegd dat zij een door Allah gezonden Boek en een door een ieder geliefden vorst hadden, die met zijne zuster vleeschelijken omgang had, wat door haar werd ruchtbaar gemaakt, waarop het volk te hoop liep vóór het paleis. Doch de koning hield hun voor dat alle nakomelingen van Adam diens wet moesten volgen, waarna zij bevredigd waren, en den vorst met zijne zuster openlijk huwde. In dien nacht nam Allah hun Boek weg. Men noemde hen *Sjibh alkitāb,* omdat een zekere Zardoesjt, die zich als profeet uitgaf, een Boek had geschreven, genaamd Zend en Pazend, zoogenaamd van Allah herkomstig, een boek vol verhalen en geboden. Er ontston-

den drie secten, welker leer was: het leven staat vast met de oorspronkelijke Hitte, het eigenlijke wezen des lichts, weshalve ze het vuur aanbaden.

Eene andere secte, de *Dahrijjah* of *Moelḥid*, aanbad niets, zeggende: godsdienst geeft geen nut, noch goed noch kwaad is er in de wereld; alleen de moederbuik die baart en de aarde die vrucht voortbrengt zijn er; de aarde bestaat dus van ouds, en is door niemand geschapen, alles wat leeft en sterft is dus uit den *ta'thīr* der tijden, d.i. de aarde en de regen en de beweging en de rust; al wie dus goed doet, zeggen ze, sterft niet, en zijne ziel reïncarneert zich zeven malen in menschenkinderen, wordt dan licht, en reïncarneert zich niet meer. Daarentegen reïncarneert de slechte, de moordenaar, zich in een laag dier als slangen, schorpioenen, honden, zwijnen, muizen, runderen enz. tot zeven malen; eerst dan in de menschen, wederom zeven keeren; als dezen goed doen, worden ze tot een Licht. Sommigen van deze belijders wonen in Goedzjrāt, met hun meester Warataja.

Voorts de filosofische geleerden. Volgens hen bestaat de wereld van der eeuwigheid af, en heeft het wezen van Allah al het bestaande geschapen zonder *ichtijār*, zooals de zomerhitte mèt het wezen der zon; zoolang die er is, bestaat er warmte, en is zij niet bij machte die tegen te houden.

Volgens hen zijn de zeven hemelen en de zeven aarden niet door Allah geschapen uit het niet, doch beide zijn zichtbaar geworden door den *ta'thīr*. Allah, zeggen ze, heeft geen van de daden zijner schepselen geschapen uit het niet, en godsdienstig zijn is om op Allah te gelijken zulks naar de mate en de beteekenis der filosofische theologen, die eigenlijk Allah niet liefhebben, immers, volgens hen, bemint Allah en wordt hij bemind, Hij heeft geen macht over iets, zeker niet over hetgeen hij niet gemaakt heeft; Hij kan de wereld niet veranderen. Zij ontkennen dus Allah's almacht, eene leer welker feilen evident zijn, als ware pantheïstische ideeën, en die in tweestrijd is met het mohammedaansche geloof, dat leert dat Allah alles naar eigen wil heeft geschapen (Koeran XXVIII:68 en Koeran XXV:47).

Voorts de Kopten, verdeeld in drie leeringen: 1°. in niets en in geen naamgeving is werkelijkheid, 2°. er is slechts twijfel en agnosticisme aangaande de oorsprongen; wat is, dat is; een schepper is er niet, want die is niet te zien. Anderen spreken niet over Allah als zgn. schepper, weêr anderen leiden alles tot Hem terug, en dat is ongeloof! Weer anderen hebben eene leer aangaande eigenschappen van Allah, nog anderen beweren niet te weten of de Koeran geschapen is of niet,

dat hemel en hel niet eeuwig zijn, enz. alles ongeloof! Enkelen leeren dat de Weg en de Tafel en de Weegschaal niet bestaan, doch overdrachtelijk moeten gedacht worden, wat niet ongeloof behoeft genoemd te worden, wel het ontkennen van de straffen in het graf!

(De derde secte der Kopten wordt niet aangegeven). Eene andere leer, de *Tanāsoechijjah,* heeft vier richtingen; die vertakten zich tot 84. *De eerste* leert: Allah is een Licht, alle licht is uit hem, en de glans van zon, de maan en de sterren, en van den dag en van ons gezicht, en gehoor en kracht en woord zijn uit Allah. Licht en ook het vuur spruit daaruit voort, zoo aanbidden zij alle licht. Dit is de categorie der Brahmanen, die Indië bewonen. *Ten tweede* de categorie die leert: alle geesten, ja alles komt voort uit het goedvinden van Allah, daar Hij alles geschapen heeft; wat Hij gemaakt heeft is dus uit Hem geworden, en keert tot Hem terug. Zoo is al het geschapene Wil van Allah. Dit is de leer van Hamzah Fansoerī en Sjamsoeddīn as-Samaṭarāī, beide dwaalleeringen!

Een andere categorie leert: schepping en schepper zijn één. Weder eene andere categorie heeft een eigen dogma over Allah's wezen; anderen beweren dat Allah's Wil komt in alles wat zichtbaar is, en vereeren dus alles wat hun schoon voorkomt, als alle licht, voorwerpen, bergen, water, boomen, paarden, klein vee, alle mannen en vrouwen enz. Dit is de zgn. *Choeloēlijjah*-secte, eene sjiʿietische (rāfiḍī). Zij leert toch dat Ali Allah was; feitelijk is dit de *Manoewijjah*-secte, bij China en Tibet en Chatākānijjah. Zij acht den echtelijken omgang met andermans vrouw, dochter en slavin geoorloofd, en een ieder die zulks verbiedt een ongeloovige, immers alle begeeren is uit Allah. Dit is ook de leer van enkele Christelijke secten, die beweren dat Allah Mariam beminde en tot haar inging, waardoor Nabi Isā, de allerheiligste volgens hen, ontstaan is.

Ten derde de categorie die leert dat Allah een licht uit zichzelf genomen heeft en dat in drie deelen heeft verdeeld; daaruit: 1°. de hemel, „de plaats der plaatsen"; 2°. de engelen, de „geestelijke ziel"; 3°. de mensch, „de ziel der menschen". Deze drie hebben dus van der eeuwigheid af bestaan. Voorts leert ze dat de geesten der profeten en wetgeleerden ten hemel stijgen en de engelen ontmoeten, en van hen leeren; zoo zijn de openbaring en het Woord en de koeran ontstaan. De door Gabriel gebrachte openbaring loochenen dezulken dus.

Wijders gelooft ze dat Allah op alle geesten vertoornd werd en ze uit den hemel stiet naar de aarde, waar zij zich vermengden met modder en zand. Daaruit ontstonden allen; zoo werden Adam en zijne

nakomelingen slechts uit de aarde geschapen, met alle lichamelijke ziekten en gewaarwordingen, zooals ook de geesten die gevoeld hadden. Deze secte ontkent de opstanding. Ze leert voorts: alle twist en onrecht komt voort uit den geest dezer euvelen die in anderer lichamen is gegaan, zoodat deze werden tot menschen en dieren, als runderen, kameelen, paarden, tijgers, slangen, schorpioenen enz. Alle kwaad zoude aldus ontstaan zijn.

De volgers der *tanāsoechijjah* gelooven aan de reïncarnatie van menschen in dieren op de vulkanen; alles ongeloof en dwaalleer! (Dit is blijkbaar *de vierde categorie*).

„Nu", zegt de auteur, „na de optelling der kitablooze secten, ga ik over tot die der kitab-bezittende". Deze zijn 10 in getal, n.l. 1°. de *Ibrāhīmieten*, zaad uit Ibrāhīm, afgodenaanbidders, ten deele in het land Goedzjerāt wonende; 2°. de Joden, de gemeente van Mōesā (Moses) verdeeld in tweëen n.l. A. de *ʿOezairī's*, B. de *Sāmarijjah.* Tijdens den profeet ʿOezair (Ezra) geraakten de Joden in eene dwaalleer, nl. toen Bachtanaṣar Jeruzalem verwoestte en alle Joden wegvoerde. Als kind werd ook Ezra meegevoerd, doch na des konings dood kwam een andere, die huwde met eene Jodin, aan wie hij de vervulling van al hare wenschen toezegde; zij verlangde den terugkeer van al hare volksgenooten, hetwelk leidde tot hun teruggaan naar Jeruzalem. Toen Ezra groot geworden was, blies Gabriel hem in den mond, waardoor hij de *Tawrèt* (Oude Testament) leerde.

De niet in ballingschap weggevoerde, maar in Jeruzalem gebleven, leeraren, vernamen dit maar weigerden het aan te nemen, begaven zich tot hem en verzochten hem hun uit zijne *tawrèt* voor te lezen; hij deed zulks en toonde hun het boek in een kuil ergens verborgen. Zij groeven het uit en het bleek aan de Israëlieten dat Ezra de Wet van buiten kende zonder feil. Toen veranderde de Satan zich in een mensch, en zeide tot hen: ziet, Ezra is Gods zoon, hoe zoude hij anders de Wet uit het hoofd kennen? Er zijn alzoo vier mannen die de Wet van buiten kenden, n.l. Mōesā (Moses), Harōen (Aäron), Jozua en Ezra. Nu hadden de Joden slechts één of twee exemplaren der Wet; onmiddellijk namen zij aan dat Ezra Gods zoon was.

Wat de *Samārijjah* (Samaritanen) betreft, hunne geschiedenis is welbekend: zij aanbaden het rund, niet Allah, daar des menschen wezen onrein en het rund heilig is, en waren dus echte afgodenaanbidders. Andere Joodsche secten beweerden dat er na Moses geene Wet geweest was; buitendien, zeiden ze, kunnen wij God niet zien, anders zou Hij zulks niet aan Moses verboden hebben. Weer een

andere leerde dat onze profeet Moehammad een profeet was voor de Arabieren en Perzen slechts, daar dezen geen kitab hadden, terwijl de Israëlieten een onvervangbare Wet en kitab bezaten. Zoo zijn dus de Joden de allerslechtste natie (Koeran IX : 31).

3°. De *Naṣārī* (Christenen), de gemeente van Jezus, verdeeld in drieën: A. *Malākijjah* (Melkieten), B. *Masṭōerijjah* (sic) (= Nestorianen), C. *Mār Jaᶜkōebijjah* (Jacobieten). Deze zijn op wegen der dwaalleer en afwijkende doctrines gegaan, daar er tusschen Joden en Christenen vijandschap ontstond, en dezen vele Joden vermoordden. Nu was er een zeer wijze en twistzieke Jood, die eens zich voornam den godsdienst der Christenen te bederven en als volgt te werk ging: hij beweerde dat ᶜIsā was neergedaald en tot hem had gezegd: wat doet gij met mijne gemeente? waarna hij hem één oog blind had geslagen (tevoren had hij blindheid aan één oog voorgewend). Blijkbaar was zijn godsdienst verkeerd, weshalve hij Christen wilde worden. Men geloofde hem, en ging bij hem in de leer, vóór allen: bij drie geleerden, nl. Malka, Masṭōer (*sic*) en Mār Jaᶜkūb (zie boven), wier nieuw geloof hecht werd. Eens zeide hij tot eerstgenoemde: kent gij ᶜIsā? Na diens bevestigend antwoord vol vereering voor den profeet ᶜIsā, begon de Jood Malka's geloof te bestrijden ten aanzien van de verrichte wonderen, en beval hem hierover te zwijgen. Zoo deed hij ook met de beide anderen. De leer van ᶜOezair en die van ᶜIsā werden op die wijze vervalscht, en de Christenen verzaakten het zuivere geloof; zoo zijn dan de Christenen de slechtste natie (Koeran V : 77 en III : 40).

Zonder de tien godsdiensten verder te vermelden — waarschijnlijk niet eene fout van Rānīrī, doch van een bewerker of copiïst — gaat de auteur over tot het tweede hoofdstuk „over het meeningsverschil der madzhabs dezer gemeente", dat met Arabische gezegden en Koeranverzen en overleveringen aanvangt, zeer uitvoerig geredigeerd is, en twee derde van het handschrift vult, met slottirade: aan Allah zij lof, eerder en later, uiterlijk en innerlijk. (Voor den inhoud der resteerende bladzijden zie den catalogus der Maleische handschriften te Leiden, bl. 283).

Laat ons thans trachten de mogelijke originalia van het *exposé der godsdiensten* aan te wijzen.

Daar de schrijver een Noord-Indiër was kan hij uit een Perzische zoowel als een Arabische bron — immers beide talen moet hij gekend hebben, en een Perzisch vers komt in het Maleische geschrift voor — geput hebben en als men laatstgenoemde taal waarschijnlijker acht,

welk Perzisch boek zoude dan eerder als bron of model in aanmerking komen dan het bijna gelijknamige werk *Bajān al- adjān* van Aboe'l- Maᶜālī Moehammad al- Ḥoesainī al-ᶜAlawi? (Zoowel op dit boek als op de dadelijk te noemen vertalingen maakte mij Dr. C. v. Arendonk opmerkzaam, aan wien ik gaarne mijn dank betuig). De tekst is uitgegeven in deel I van Ch. Schefer's *Chrestomathie Persane*, met enkele noten, en, in 1312 A. H. te Teheran, in modernen vorm, en met romaniseering van sommige uitheemsche namen van secten.

De niet-oriëntalist kan zich ook tot vertalingen wenden, nl. de Fransche van M. Massé in de *Revue de l' histoire des religions* 1926, de Italiaansche door Fr. Gabrieli (*Un antico trattato persiano di storia delle relegioni, il Bayān al- Adyân.... tradotto e annotato* in de *Rend. d.l. R. Acc. dei Linzei, Cl. di Sc. mor. stor, e filos, S VI, vol. VIII fasc.* 7—12, p. 587—644 (1932), en de Deensche door A. Christensen in *Studier fra Sprog, og Aldtidsforsking, udgivne af det Philol.- Hist. Samfund* No. 101, 1926, „Abû-l- Maᶜāli Fremstilling af Religionerne".

Het vergelijkingsmateriaal: de edities van het in 580 A. H. vervaardigde boek (naar een uniek manuscript) en de vertalingen, met welkome annotaties, is dus te onzer beschikking.

Dadelijk valt het ons op, dat de inleiding van ons MS. verschillend is, en de aangehaalde koeranplaatsen niet identiek zijn. Natuurlijk is de inhoud over het algemeen, zoo niet congruent, toch overeenstemmend. Bij de Indische en vooral Perzische religies komen vanzelfsprekend voor een deel dezelfde namen en termen in beide geschriften voor, maar de volgorde is anders, de aangehaalde overleveringen zijn andere, in 't kort onze *Tabjān al- adjān* is een ander werk dan de *Bajān al- adjān.* Nog korter dan deze is de Maleische bewerking, ze zoude dus een epitomé daarvan kunen zijn, doch is zulks niet, gelijk uit de interne evidentie blijkt. Intusschen zijn én de Perzische tekst én het drietal vertalingen, vooral door de daaraan toegevoegde noten, van nut om enkele onjuist geschreven namen van den Maleischen codex te herstellen.

Van de oudere, door Massé genoemde, Perzische gelijksoortige werken, de *Tabṣirat al ᶜawāmm* en de *Dabistan al- madzāhib* konden wij geen kennis nemen.

Wenden wij ons dus tot de betrokken Arabische litteratuur. Massé noemt de *Kitāb al- milal wa'l- ahwā wa'l niḥal* van Ibn Ḥazm † 1064, en van Sjahrastānī † 1304; dat Abōel- Maᶜālī het eerstgenoemde benut heeft merkt Christensen in zijn „fortale" op.

De niet-arabicus kan ook in dit geval uit eene vertaling zijn gading vinden, nl. van Th. Haarbrücker 1850; verder zouden de *Remarques critiques* van Christensen in *Le monde Oriental* dl. V p. 205 sqq. en veel van hetgeen Schefer en Massé en laatstgenoemde als bronnen hunner noten hebben genoemd stof voor verdere aanhalingen kunnen verschaffen.

Bepalen wij ons tot de boeken van Ibn Ḥazm en Sjahrastānī (voluit: Aboe Moehammad ʿAli ibn Aḥmad ibn Ḥazm en Aboe 'l- Fatḥ Moehammad asj- Sjahrastānī).

De Maleische Tabjān vermeldt veel wat ook in de twee zeer groote werken voorkomt; bij de Christenen worden de drie secten der Melkieten, Nestorianen en Jacobieten, bij de Parsi's de goede en kwade macht Jazdan en Ahriman, bij de Joden de rol van Ezra, bij de Christenen de geschiedenis van ʿIsā en Mariam, met enkele homogene onderdeelen, vermeld, maar noch in vorm noch in rangorde der genoemde religies noch in aangehaalde koeranwerken, noch in onderscheiding van de dogmata der opgesomde secten kan het Maleische werkje met de groote, veel omvattende, bijna als encyclopaedieën te beschouwen Arabische opera vergeleken, zeker niet als daaruit in verkorten vorm vertaald, of zelfs maar geëxcerpeerd beschouwd worden.

De twee werken zijn andere geschriften dan de beknopte *tabjān,* volkomener, uitgebreider, meer litterair en systematisch; ze verhouden zich tot ons opusculum als groote, bijna klassieke, reusachtige praestaties tot een gewoon compendium, dat buitendien in ons uniek handschrift in onvolkomen, bijna gebrekkigen vorm vertegenwoordigd is.

De vraag of Rānīrī een of beide genoemde boeken heeft gevolgd — van vertalen is geen sprake — of ze heeft geëxcerpeerd is dus geen vraag meer; het negatief antwoord bleek uit eene vergelijking van opzet, vorm en inhoud.

Of de Rādjpoetti van Atjéhsche reputatie uit één bepaalde bron geput heeft is moeilijk te beslissen. Dat een man van zijne eruditie, belezenheid en autoriteit de twee boeken en andere — er zijn nog meer dergelijke geschriften — heeft *gekend* mag als vanzelfsprekend gelden; voor zijn op last des soeltans vervaardigd overzicht slaafs gevolgd heeft hij ze zeker niet.

Hoe moeten wij ons dan de genesis van zijn *tabjān* voorstellen? Wij mogen niet veronderstellen dat hij zich van de hem door een vreemden vorst verstrekte opdracht heeft afgemaakt, wel dat hij die beperkt, summier heeft opgevat, puttend uit welbekende uitvoerige bronnen, die van verre navolgend, aan iederen ʿalim bekende koeran-

en overlevering-aanhalingen gebruikend, soms misschien hem geschikter voorkomende koeranverzen citeerend, zoo de in zijne kringen welbekende materie samengevat en gepopulariseerd heeft. Een alleszins begrijpelijke werkwijze, vooral waar het gold: in gemakkelijken vorm en kort overzicht een exposé geven van uitheemsche religies aan niet-Arabieren, aan lieden niet van zijn hoogen rang, buitenlandsche geloofsgenooten van veel minder geleerdheid dan die welke hij bezat.

Dat ons handschrift, dat merkwaardige unicum dat de groote H. N. v. d. Tuuk wel ter Sumatra's Westkust zal verkregen hebben, den echten Maleischen *tabjān* bevat, is ondenkbaar; de lacunes zijn te talrijk, en de (toegezegde) optellingen van religies, secten en dogmata te dikwijls defectief. Copiïsten moeten het geschrift, misschien al heel vroeg, gecorrumpeerd hebben; wij kunnen er slechts dankbaar voor zijn dat dit unicum nog zoo betrekkelijk gaaf in onze handen is gekomen.

Hetgeen het tweede hoofdstuk *„bāb jang kedoea pada menjatakan ichtilāf segala madzhab oemmat nabi kita Moehammad"* bevat ten aanzien van de mogelijkheid der opsporing van de bronnen der ontleening is, gelijk te verwachten was, eveneens negatief.

Na er op gewezen te hebben dat het voor de ware godsdienstbelijdenis bij Allah in de eerste plaats op *ichlāṣ* (Mal. *ikelas,* Batav. *kelas* = oprechtheid) aankomt, wat met aanhalingen uit den Koeran en de gewijde traditie gestaafd wordt, waarschuwt hij tegen alle ongeloof en ketterij, en vermaant tot vasthouden aan de leerstellingen der *soennah* en *djamāᶜah,* en haalt (evenals Ibn Ḥazm en Asj- Shahrastānī) de vermaarde uitspraak des profeets aan: „na mij zal mijne gemeente in 73 secten verdeeld worden, die alle, behalve ééne, voor de hel bestemd zijn" (nl. die der leden van de *soennah* en de *djamāᶜah* voegt de auteur achter de vertaling der Arab. woorden), en vervolgt op deze wijze (naar de Mal. vertaling): bij een zijner voorspellingen, zoo deelt Ibn Masᶜōēd mede, trok de profeet eene rechte streep, zeggende: dit is de rechte weg van den dienst van Allah. Daarna maakte hij rechts en links daarvan andere streepen, zeggende: op elk dezer streepen roept de Satan op naar dien weg, en een toepasselijk koeranvers over den *Ṣirāṭal- moestaḳīm* aanhalende, besluit hij met vermaning tot volgen van de leer der lieden van de *soennah* en de *djamāᶜah,* niet die der Djabarieten, Ḳadarieten, Chāridjieten, Rāfiḍieten e.a.

Daarna vermeldt hij dit verhaal: men stelde den *imām Al- Ḥanafī*

vragen naar de ware *madzhab,* waarop hij in bovengenoemden zin antwoordde, en ten bewijze deze uitspraak van den profeet aanhaalde: „Na Mōesā hebben de kinderen Israëls zich in 73 secten verdeeld, alle bestemd voor de hel behalve één voor het paradijs; evenzoo is het na ʿIsā met diens volgelingen gegaan, en zal mijne gemeente zich scheiden in 73 secten, alle bestemd voor de hel, behalve éene. „Welke is die o gezant van Allah?" — „Die welke ik en mijne vrienden volgen!".

Nu volgt eene aanhaling van Ibn ʿAbbās, nl.: de Satan dook in de zee veertig dagen lang, totdat hij in de zevende zee gekomen was; zoo bereikte hij de hel genaamd Hāwijjah, blikte naar al hare zijden, en ontwaarde zijn verblijfplaats en die van elke kettersche secte. Toen gaf Mālik Zabānijjah aan den Booze een vaandel en 73 geschriften, waarop de namen der 72 secten geschreven waren. „En nu", zoo vervolgt de auteur, „zal ik u al de secten en hunne dwaaldogmata noemen, opdat gij u hoeden zult voor dergelijk wangeloof".

(Gelijk men weet bestaat over de uitspraak: „73 secten minus éene" heel wat litteratuur, o.a. eene verhandeling van I. Goldziher, gelijk bij Massé e.a. aangegeven wordt).

Onze auteur vervolgt dan: „de ʿoelamā der *soennah-* en *djamāʿah-*lieden zeggen: de 72 secten kwamen voort uit zes, n.l. de Rafiḍijjah, de Chāridijjah, de Djabarijjah, de Ḳadarijjah, de Djahmijjah en de Moerdjijjah; daaruit kwamen uit elke van die zes twaalf andere voort, die thans opgenoemd zullen worden". Alle worden nu vermeld, met de namen die men in bovengenoemde werken ook aantreft, en van alle wordt met een beroep op Allah's woord, de ketterij aangetoond. Vooral de Sjiʿieten, Zaidieten, e.d. worden van haeresie beticht, vooral als ze iets met de Christenen gemeen hebben. Na 12 er van genoemd en gegispt te hebben, vermeldt hij nog enkele meer.

Na de in de laatste plaats genoemde secte zegt hij, „de eerste die den islām verried was een huichelaar (*moenāfiḳ*) tevens *zendīḳ,* eigenlijk een jood die schijnbaar den islam had aangenomen, en de Rāfidī-secte schiep. Nu bezwoeren eenige mannen, Abōe Bakr en ʿOemar door ʿAli dien man te laten dooden, doch hij vluchtte. Chalief geworden liet hij eenige *zendīḳ's* die tegen hem waren ter dood brengen. De Rāfiḍi's zijn dus de slechtste van alle ketters, wat trouwens blijkt uit de woorden des Profeets: „in het laatste der dagen zal er een volk zijn Rāfiḍī genaamd, dat den Islam zal *rāfiḍ* maken (Mal. *didjaoeh(kan) marékaitoe akan agama islām*), dezulken moet gij dooden, zij toch zijn ongeloovigen".

Nu zijn de Charidjieten aan de beurt, van wie ook 12 opgenoemd worden, alle fāsiḳ's, ketters en tegenstanders der *soennah* en *djamāʿah,* gelijk door aanhalingen uit koeran en traditie bewezen wordt. Bij de 7e, de Moeʿtazilieten, zegt de auteur: „deze heb ik reeds vermeld in mijn boek *Doerr al- Fāwāid bisjarḥ al- ʿaḳāid,* weshalve ik ze in dit werk niet zal behandelen". De 12e is de *Sanarāchijjah,* die leert dat de vrouwen zijn als akkers of bloemen, waarvan men alle genot moet hebben, zoodat de coïtus vóór het huwelijk verplicht is, een evident ongeloof!

Hiermede is de schrijver aan het einde van zijn opsomming; zoo bestaat er, zegt hij, eene secte der Charidjieten, die beweert dat ʿAli een ongeloovige was en dat men alleen Abōē Bakr en ʿOemar moet erkennen „alles ongeloof en dwaling, waarvoor Allah ons behoede!". Verscheidene overleveringen worden ten bewijze der vloekwaardigheid van de Charidjieten aangevoerd, eindigende met deze: *al- chawāridj kilāb an- nār,* d.i. de Chāridjieten zijn de honden der hel.

Daarna worden de 12 secten der Djabarijjah opgenoemd, alle op grond van koeran of traditie als haeresie (*bidʿah*) of ongeloof (*koefr*) gesignaleerd, een korte maar knappe synopsis. Doch na dit twaalftal volgen nog enkele dwaalleeringen, niet met namen aangeduid, en op de bekende wijze gebrandmerkt.

Dan volgen de 12 secten der Ḳadarijjah, alle door den auteur in zijn beknopt overzicht met het bekende stigma voorzien. Doch ook nu wordt het dozijn door enkele verkeerde *iʿtiḳād's* gevolgd, evenals bv. Asj- Sjahristānī niet 72 maar 90 secten vermeldt. Bij een der averechtsche leerstellingen wraakt de auteur het onverdedigbaar dogma van Hamzah Fanṣoerī in zijn werk *Asrār al- ārifīn,* dat de door Gabriel gebrachte koeran geschapen is, en niet eeuwig. Terecht heeft dus de Profeet gezegd: „de Ḳadarieten zijn de magiërs (*madjōēsī*) dezer gemeente; als ze ziek zijn, moet ge hen niet bezoeken; als ze gestorven zijn, doet dan niet de ṣalat over hen".

Dan is de beurt aan de *Djahmijjah* met hare 12 *„ḳaoem's",* die alle dezelfde flétrissure aan de hand der twee gewijde geschriften ondergaan. Bij de 9e de *Zanādikijjah* (Zendīk's) geeft hij aan zijn twee in zijn oog verfoeilijke tijdgenooten, Hamzah Fanṣōēri en Sjamsoeddīn as- Samatrāï een schimpscheut door beiden van een Zendiḳsch geloof te betichten: *ʿālam itoe ḳadīm dan maʿdōēm itoe soeatoe djoea dan Allah taʿālā tiada maʿdōēm,* wat zich ten aanzien van eerstgenoemde bij secte 10 herhaalt, wegens diens leer dat Allah's woord als geschapen is te beschouwen.

Alles wordt kort en beslist als ketterij afgedaan op grond van de uitspraken der twee Geschriften, voor ons gevoel iets te summier en te simplistisch, maar naar het oordeel van den, op last van een vorst uit den vreemde werkenden, geleerde blijkbaar voldoende voor Maleisch lezende, leergierige geloofsgenooten, die hij niet genoeg tegen inheemsche en buitenlandsche ketterij kan waarschuwen.

Ook van de Moerdjieten worden 12 *ḳaoem's* vermeld, met een voor allen geldende verzekering: „Allah's toorn en vloek rusten op hen"; trouwens volgens eene uitspraak van Allah hebben 70 profeten hen vervloekt (*telah dilaᶜnatkan toedjoeh poeloeh nabi akan ḳaoem Moerdjijjah*).

Na die vermelding stempelt de auteur hen nogmaals tot ongeloovigen, zich beroepend op de bewoordingen des Profeets: „twee soorten mijner gemeente hebben geen deel aan den islām, zulks is het lot der Moerdjieten en der Ḳadarieten", en zegt hij: „o studiosus, dit zijn de credo's en de secten der 72 *ḳaoem's* door de geleerden in hunne boeken genoemd", doch laat niet na aan de 6 x 12 nog eenige toe te voegen evenals, gelijk gezegd zijne groote Arabische voorgangers in hun opus hebben gedaan.

„En nu", zegt hij zich wederom tot de leergierigen wendende, „weet gij alle dwaalleergeloofspunten, en zal ik u wijders verdere credo's van ketters noemen, die zich zelf *ṣōefī* verklaren te zijn, gelijk duidelijk gemaakt is door den imām Ghazālī en den Sjaich Abōe'l-Nadjīb asj- Soehrawardī en den imām Nadjmoeddīn ᶜOemar Nasafī en anderen".

Welnu dan: die zoogenaamde *ṣōefī's*, beter ongeloovigen of afvalligen te noemen, tellen 13 *ḳaoem's*, die alle vermeld en behandeld worden, iets uitvoeriger dan tevoren. Bij de zevende haalt hij het Perzische vers aan *„toerā tōe dānī wabas mar toerā nadānad kas"* welk eenvoudig distichon vertaald wordt: *„hanja mengenal dirimoe tiada mengenal dikau seseorang djoeapoen"*, „een goddeloos en afdwalend gedichtje" zegt de auteur.

Bij de elfde haalt hij Abōe'- Nadjib as- Soehrawardī aan, den auteur van het boek *ᶜAwārif al- maᶜārif*, die zegt dat een deel dezer secte is: de Kalendarijjah, wier geloof ware ketterij en *zendīk*-wezen is, en een ander deel eene leer heeft die met de Christelijke te vergelijken is.

Genoemde schrijver is wel bekend, maar zijn broeders zoon Sjihāboeddīn Abōe Ḥafṣ ᶜOemar as- Soehrawardī 1145—1234 is de auteur van genoemd boek, een beroemd geleerde, en beoefenaar der

orthodoxe mystiek. De Perzische dichter Saʿdi was een zijner leerlingen; zijne werken zijn talrijk, evenals de H.S.S. van de *Maʿārif.* In Voor-Indië is zijne leer verbreid door Al- Moelṭānī; geen wonder, dat *onze* auteur hem kende, maar vreemd is het dat hij zich in den voornaam vergiste[1]).

Ook de beruchte ketter Manṣoēr al- Ḥallādj, (over wien een heele litteratuur bestaat) met zijn uitspraak „ik ben de waarheid", en Sjaich Aboē Jazid met eene even erge ketterij, komen ter sprake, doch hij vermeldt ze kortelijk, daar hij er uitvoerig over gehandeld heeft in zijn werk *Laṭāif al- asrār.* De 12e *ḳāoem* heeft vier namen (echte zendīḳ), en hare leer, oh gruwel, is in deze woorden neergelegd: mijn wezen is het wezen van Allah!, waaraan de auteur van den *Sjarḥ al- manāḳif* zegt: hoe wonderlijk is toch de secte der woedjoēdijjah, die op alle punten met de Wet en de geloofsleer in flagranten strijd zijn, gelijk gemakkelijk te bewijzen is, zelfs voor de niet-ontwikkelden. Al- Ghazālī heeft zulks immers nog nader betoogd. „Dezulken hebben geen *woedjōēd,* de *woedjōēd* van al hun geleerden is als een beeld in een spiegel gezien, werkelijken *woedjōēd* bezitten ze niet, die der *ṣoefī's* is als een afbeelding of eene schaduw"; met deze woorden kenmerkt Rānīrī die vervloekte leer.

„En nu", zegt hij, „o heilbegeerige, zal ik u iets bijbrengen over de *woedjōēdijjah* in den Indischen Archipel (*jang dibawah angin*) al-Hamzah Fanṣōērī in zijn boek *Al- moentahā* in zijne uitlegging der beroemde woorden: die zich zelf kent kent zijnen Heer, en met zijne drogleer die doet denken aan het Christelijk wangeloof van den Vader, de Moeder en den Zoon, drie in namen, één in wezen, in 't kort eene leer als die der beruchte filosofen, in al hare uitingen en onhoudbare vergelijkingen! Het is een verre van beknopte vloekrede tegen de leer der Sumatraansche ketter-voorgangers. Niet het minst blijkt de ketterij uit hun interpretatie van Allah's woord in Koeran LV vers 29! Trouwens, Hamzah Fanṣōērī en Ḥasanoeddīn zijn indentiek in hunne verdoemenswaardige ketterij, en de onduidelijke uitdrukking in de Maleische taal van Pasai (*bahasa djawi*) is misleidend!

Zeer uitvoerig wordende zegt onze auteur: „ik zal het niet lang maken"; noch over dezen noch over Sjamsoeddīn Samatarāī in diens boek *Ṣiraṭ al- moeḥaḳḳiḳīn* over de relatie van Allah tot de schepselen; beiden wijken ze af van Koeran XCVI, de echt koeranische geloofsbelijdenis en andere verzen, die ze geweld aandoen als echte

---

[1]) Brockelmann, Gesch. der Arab. Litt. I, 440 en II, 786 en 788.

schriftvervalschers en woordverkrachters. Vromen, als 'Aisjah en Abōē Jazīd, hebben immers uit des Profeets woorden aanhalingen gedaan die allen waren moslims het recht geven dergelijke lieden te verketteren en te weren!

Zoo wordt de weerlegging van de leer der 12e secte een uitvoerige en felle uitval tegen de Sumatraansche ketters, ook daarin geheel verschillend van de methoden van Ibn Ḥazm en Asj- Sjahrastānī, een nieuw werk met een eigen, meer polemisch dan beschrijvend, karakter! Eindelijk wendt hij zich tot de studeerenden met de verzekering dat hij in het kort de beweringen in het vervloekte boek voorkomende zal aanstippen, en zijne (allerminst korte) philippica besluit hij met de woorden: oh zoekenden, laat u niet misleiden door die twee zendīk's in hunne boeken en korte verhandelingen, alle slechte en vloekbare geschriften! De vorsten en voorgangers moeten die boeken verbranden, gelijk trouwens in Atjèh gebeurd is.

Eindelijk (blz. 57) komt de 13e richting aan de beurt, verdeeld in verscheidene subdivisies, die alle kortelijk gekenschetst worden, in hun ketterij en valsche toelichting der gewijde tradities, gelijk betoogd is door den schrijver van den *Djauhar as- soennah*[1]) en Imâm Aḥmad en Fachroeddīn Rāzī. Hieraan wordt eene beschouwing over de ware beteekenis van de uitdrukkingen: God's aangezicht, Gods lichaam, Gods hand, Gods vingeren, Gods voet enz. vastgeknoopt; ze zijn Godes, niet als die der menschen. Allah is niet lichamelijk, en niemand is zijn gelijke[2]), gelijk de koeran telkens leert.

Feitelijk is dit gedeelte eene geenszins beknopte verhandeling over de geloofsleer t.a.v. Allah's eenheid (*tauḥīd*), die opgesteld in vragen en antwoorden, als een catechismus, een eigenaardigen vorm aanneemt, waarvan we vele typeerende voorbeelden zouden kunnen noemen. Doch we bepalen ons tot eene aanhaling uit de traditie: „toen Allah den Profeet Adam en den duivel en de slang en de pauw uit den hemel deed uitgaan, veranderde aller uiterlijk, maar dat van Adam bleef zooals het was". (Gelijk bekend komt dit tweetal dieren in de overlevering, en dus ook in de verwante Maleische en Atjèhsche legende voor; t.a.v. de onjuiste interpretatie in de vertaling van een Atjèhsch gedicht zie men de aankondiging van J. J. C. M. v. Waardenburg's dissertatie, 1936, *De invloed van den landbouw op de zeden,*

1) Over dit werk kan ik niets mededeelen.

2) De eigenaardige dubbel genasaleerde vorm van *menjengoetoeï* van *sekoetoe* wordt hier gebezigd.

de taal en letterkunde der Atjèhers door Dr. G. W. J. Drewes, in *Tijdschrift v. d. T. L. & V. v. N. I.*, L XXVII, bl. 520).

Het woord *ṣōērah* = beeld, uiterlijke vorm, dat van Allah dikwijls gebruikt wordt (b.v. Allah heeft Adam naar Zijn beeld geschapen), moet dus niet in anthropomorphischen, maar in geestelijken zin opgevat worden: de *ṣōērah* is een *ṣifah,* zooals ook in dagelijksche uitdrukkingen als: „wat is de *ṣōērah dezer quaestie*" aan den dag komt. Zoowel het spraakgebruik als de phraseologie als de uitdrukkingswijze van den koeran maken de juiste beteekenis van *ṣōērah, ṣifah* en Maleisch *roepa* duidelijk.

Autoriteiten als Aḥmad al- Moehājimī met zijn werk *Imḥād annasīḥah*[1]), de Imam Nawawī e.a. toonen den vijfvoudigen aard der hier bestreden ketterij aan (naar de bekende vijf categorieën der menschelijke handelingen), evenals de groote Imām Asj- Sjāfiʿī en verscheidene dii minores, die buitendien een andere vijfledige indeeling der ketterij in quaestie ontvouwen. Wederom zeer uitvoerig is hier onze auteur, ook in zijn slotwoord, waarin hij zegt dat het verplicht is aparte ketterij te bestrijden met het zwaard en ze te dooden, en dat hunne bekeering evenzeer te betwijfelen is als die der *zendīk's,* Sjiʿieten, Rāfiḍī's, Karmaten en zgn. philosophen, die eigenlijk ook na hunne „bekeering" moeten gedood worden, daar ze in feite niet in den Schepper gelooven. Trouwens de Profeet zelf heeft gezegd: „die van godsdienst verandert moet gedood worden".

Edoch, zegt de auteur, er is eene goede mystiek, nl. die van degenen die de wegen van den Gezant Gods volgen, en alle plichten op haren tijd verrichten, en zich onthouden van zang en dans en alle bovenvermelde afdwalingen, en verre blijven van lieden van slecht gedrag en ontrouwen aan den islam, die als men ze bestrijdt er het zwijgen toe doen, en die geen kwaad doen jegens de moslims en ze niet lasteren, en die niet gesteld zijn op tooi en grootheid in de wereld. Dezulken toch gaan op den rechten weg der menschen van de *soennah* en *djamāʿah,* en wie hen liefheeft benevens zijnen Gezant die heeft God lief. Na deze uitvoerige, hier *en résumé* gegeven, eindbeschouwing spreekt onze auteur de studiosi aan en zegt: „wanneer gij thans de zaken der *ṣōēfī's* kent, moet gij ze eeren en hoogachten en volgen en ze tot hunne vrienden maken; welaan, hoedt u voor de elf kettersche richtingen, bevriendt u niet met ze, veracht ze en smaadt ze, opdat gij ingaat tot de strekking van de woorden des Profeets: alwie

[1]) De auteur is mij niet bekend, wellicht een Indische autoriteit.

een ketter veracht, dien redt Allah op den dag der opstanding uit alle gevaren der verwarring, en andere woorden, bv.: de ketters zijn de slechtsten der menschen en der dieren. Telkens worden de Overleveringen in het Arabisch aangehaald en in het Maleisch vertaald, zooals c.q. de laatste: *barang siapa mengadakan soeatoe ḥadith maka adalah atasnja laᶜnat Allah ertinja barang siapa mengadakan soeatoe agama atau pekerdjaän jang lain daripada agama islam maka adalah atasnja laᶜnat Allah.*

Ten slotte uit hij zijn overvol gemoed in een Arabisch gebed gevolgd door de Maleische vertaling: *toehankoe tetapkan kiranja hati kami atas agamamoe jang kaukasihi dan kaugemari dan kauanoegerahi kiranja akankami tawfiḳ pada mengikoet sjariᶜah nabimoe jang pilihan dan himpoenkan kiranja kami pada tantera segala meréka jang kauanoegerahi niᶜmat akan meréka itoe ijaitoe daripada segala anbijā dan segala ṣadīḳ dan segala shāhid dan segala ṣāliḥīn merékaitoelah jang sebaik-baik taulan dan [dé]mikian itoelah anoegeraha daripada Allah jang amat mengetahoei ḥāl aḥwāl segala hambanja.*

Na deze, eenigszins vrij, althans niet te letterlijk, uit het Arabisch vertaalde, bede volgt zakelijk de dateering: *wakad faraghtoe min noeschatihi dzāl-kitab fijaum al-aḥad tisᶜah min sjahr ar-radjab fīsanah arbaᶜwasittin baᶜd al-alf* (9 Radjab 1064 = 29 Mei 1653 A.D.).

Nog eene slotopmerking!

Het is niet zoo zeer opvallend dat Ranīrī's opusculum kleiner van omvang is dan de meer genoemde groote opera, maar wel: dat iets essentieeels van deze niet in ons compendium is aangeroerd, nl. het aantal Grieksche filosofen met hunne Grieksche namen en stoïstische en andere systemen.

De reden daarvan kan wederom zijn, dat hij zich er van bewust was, voor vrij ontwikkelde maar niet „ebenbürtige" moslims te schrijven. Doch ook kan de verklaring liggen in het feit, dat hij het al te uitheemsche heeft gesupprimeerd, omdat hij van zijn boek een strijdschrift tegen Sumatraansche tegenstanders heeft gemaakt, en daaraan het een en ander heeft opgeofferd, eene restrictie die de groote Arabische godsdienstbeschrijvers zich niet behoefden op te leggen. Zoo heeft hij een min of meer hybridisch, maar niet heterogeen, een deels descriptief deels polemisch, in zijn tijd zeer actueel, en in twee richtingen nuttig werk geleverd, waarvoor het nageslacht hem dankbaar moet zijn.

Wat de Atjèhsche bewerker er van gemaakt heeft zal in een studie van den heer H. T. Damsté aan het licht komen.

BIJLAGE.

De tekst der Inleiding, met weglating der Arabische volzinnen.

Bismillāhi'r-raḥmān ar-raḥīm dengan nama Allah djoega akoe memoelaï mematja kitab ini ia djoea toehan jang amat moerah pada memeri redjeki akan segala hambanja moêmin dan kafir dalam negeri doenja ini lagi jang amat mengasihani hambanja dalam negeri achirat.... segala poedjipoedjian bagi Allah jang menoeroenkan koeran atas hambanja Moehammad dan didjagakannja dalamnja segala ᶜilmoe awwal dan achir dan dinjatakan beberapa bajān.... tiada djoea tinggal daripada sesoeatoe perkataan melainkan adalah dinjatakan dalamnja segala kenjataan daripada ḥadliratnjalah hidajat dan raḥmat dan adalah didjandjikan akan segala jang membawa iman dengan kebadjikan.... maka merékaitoelah jang bertambah-tambah jaḳin dan nōēr dan wadjdan inilah anoegerah ḥaḳ taᶜālā akan segala hambanja dengan semata-mata kebadjikan... dan mansōēchkan ḥaḳ taᶜālā dengan koer'an itoe akan segala kitab dan agama soepaja bédalah jang benar daripada jang sesat dari karena inilah dinamaï akandia foerḳān... dan soeroehkan ḥaḳ taᶜālā segala rasoel dan anbijā pada tiap-tiap masa dan zamān soepaja ditoendjoeki merèka-itoe akan segala manoesia daripada djalan sesat dan doerhaka... dan demikian lagi didjadikan ḥaḳ taᶜālā akan segala ᶜoelamā seperti anbijanja daripada segala jang ahli'l-maᶜrifat maka disiapkan meréka itoe beberapa kitab dan dinjatakan meréka itoe beberapa madzhab jang sesat... dan didirikan meréka itoe beberapa dalīl dan hoedjat dan beberapa kenjataan akan menjalahkan segala kafir dan woedjoedijah jang moelāḥid pada tiap-tiap masa... merèkaitoelah jang dilaᶜnatkan Allah dan segala rasoelnja dan segala malaikat dengan beberapa laᶜnat dari karena bahoeasanja merèka itoe memperikan dengan peri jang tiada lāiḳ pada hadliratnja jang mahasoetji... dan salamnja atas sekalian anbijā dan atas penghoeloe segala manoesia dan atas segala keloearganja dan ṣaḥābatnja dan segala tanteranja merèka-itoelah atas djalan toehan jang bernama raḥmān.... *ammā baᶜda*.... adapoen kemoedian dari itoe maka berkata hamba jang moeḥtādj kepada Allah jang mahakaja lagi amat besar iaitoe sjaich Noeraddin ibn ᶜAli ibn Ḥasandji ibn Moehammad Ḥamīd nama bangsanja.... maka tatkala ẓāhirlah kaoem woedjoedijah jang zandīḳ moelāhid lagi sesat daripada Sjamsoeddin Sjamatarā'ī jang sesat.... maka berḥathlah merèka itoe dengan kami beberapa hari dihadapan ḥadlirat soeltan jang terlebih ṣāliḥ pada masanja didiamkan Allah taᶜālā kiranja akandia pada sama tengah soerga iaitoe maulānā as-soeltan Iskandar thānī ᶜAlā'oeddīn Moeghājat

Sjah jang bergelar Marḥōēm dār as-salām ialah jang mendirikan agama Allah dengan ketegoeban jang amat ʿadjab.... serta kata merèka itoe bahoeasanja Allah taʿālā diri kami dan woedjoed kami dan kami dirinja dan woedjoednja.... maka koekarang pada membaṭalkan kata merèka-itoe jang salah dan segala iʿtiḳād merèka-itoe jang sia-sia akan soeatoe risalat pada menjatakan daʿwā bajang-bajang dengan empoenja bajang-bajang.... dan koekata akan merèka-itoe bahoeasanja kami menda'wa diri kami ketoehanan seperti daʿwā ia Firʿaun katanja akoelah toehan kami jang maha tinggi tetapi bahoeasanja adalah kami kaoem jang kafir maka masamlah moeka merèka-itoe serta ditoen doekkan merèka-itoelah kepalanja dan adalah merèka-itoe moesjrik.... maka memeri fatwālah segala islam atas koefr merèka-itoe dan akan memoenoeh dia dan setengah daripada merèka-itoe memeri fatwā akan koefr dirinja maka setengahnja taubat dan setengahnja tiada maoe taubat dan setengahnja daripada merèka-itoe moertad poelä ia jang taubat itoe kembali ia kepada iʿtiḳādnja jang dahoeloe itoe djoea.... maka terboenoehlah segala tantera ḳaʿōēm jang kafir dan segala poedji -poedjian bagi Allah toehan saroe ʿalam sekalian.... kemoedian daripada wafāt Marḥōēm Dārassalām maka menitahkandakoe soeltanah jang mahabesar dan chāḳān jang maha moelia ialah jang mendirikan agama Allah dan memeliharakan sjarīʿat rasoel Allah iaitoe seri soeltan Tādjalʿālam Ṣafijjataddīn sjāh berdaulat ẓilloe'llāhi fīʿālam ibnat as-soeltan Iskandar Moeda Djohan berdaulat ibn as-soeltan ʿAlā'oeddīn ʿAli Riʿājat Sjāh ibn as-soeltan Fīrmān Sjāh ibn as-soeltan Moeẓaffar Sjāh ibn as-soeltan ʿInājat Sjāh.... bahoea minta ta'lifkan akoe akan soeatoe kitab jang djāmiʿ pada menjatakan segala madzhab dan agama soepaja dipeliharakan hegala merèka itoe jang berimān akan iʿtiḳādnja daripada tergelintjir dan tersalah.... maka koeta'lifkan soeatoe kitab dengan bahasa djawi dan koenamaï akandia *tabjān fī maʿrifat al-adjān* ertinja menjatakan segala agama maka adalah seolah-olah air jang amat sedjoek memoeaskan hati jang dahaga kepada djalan toehan jang bernama Raḥmān.... dan kepada Allah djoea memohonkan bahwa didjadikannja kiranja kitab ini semata-mata karena hadliratnja dan [di]tetapkannja kiranja akandakoe dan akan sekalian islam atas agama islam dan kekasihnja Moehammad rasoel Allah.... maka koedjadikan kitab ini atas doea bāb.... bāb jang pertama pada menjatakan segala agama [dari] pada masa nabi Allah Adam datang kepada masa nabi Allah ʿIsā maka sekarang koemoelaï pada menjatakan segala madzhab dan agama seperti jang lagi akan koenjatakan kepadamoe hai segala saudarakoe.

DE ALOREESCHE DANSPLAATS *).

DOOR

M. A. BOUMAN.

(Met 4 foto's).

Rij-, ketting- of kringdansen komen in het oostelijk deel van den Timor-Archipel veel voor. Men kent ze onder verschillende benamingen: *padoa* bij de Savoeneezen, *kébelai* bij de Rotineezen, *boné* bij de Timoreezen, *tébé* bij de Beloeneezen, *péoe* bij de Kisareezen. Van de Alor-eilanden zijn die dansen bekend onder den naam *légo-légo,* welke daar evenwel niet inheemsch is en door niet-Aloreezen bedacht moet zijn (vgl. Mal. *lagoe,* Jav. *lakoe,* enz.).

Wel zijn de bewoners van de Alor-eilanden verdeeld in talrijke ethnische en taalgroepen en -groepjes met onderling verschillende zeden, maar allen kennen zij toch de lego-lego in profanen vorm als amusement of eerbetoon, en allen hebben zij nog als kern van hun dorp, gehucht of wijk een plaats of pleintje, waar de lego-lego in vroeger tijd in haar oorspronkelijken, ritueelen vorm plaats had en tegenwoordig, mogelijk reeds verbasterd, in menige streek nog beoefening vindt.

Is thans dus de ritueele beteekenis van de lego-lego reeds aanmerkelijk vervaagd — een proces, dat door islamitische invloeden in de hand is gewerkt en vooral in de laatste dertig jaren als gevolg van intensieve kerstening en door de openlegging van het land snel voortschrijdt, — in de vormen der volksgroepeering in Alor zijn nochtans vele relicten en survivals aan te wijzen, welke een denkbeeld kunnen geven van de overwegende beteekenis, die eertijds in de Aloreesche maatschappij aan de dansplaats is toegekend. Merkwaardige bizonderheden, die daarmede aan den dag treden, maken het alleszins waard het instituut van de lego-lego-plaats en wat daarmede samenhangt, nader onder de aandacht te brengen.

De geografische ligging en natuurlijke gesteldheid van de Alor-eilanden hebben uiteraard de basis gelegd voor de maatschappelijke en kultureele vormen, die er zijn ontstaan. Een aardrijkskundig over-

*) Dit artikel, reeds in het voorjaar van 1940 gezet en met de copie aan den schrijver in Indië toegezonden, kon door hem niet meer worden teruggezonden. Het is daarom hier te lande zoo goed mogelijk zonder copie gecorrigeerd.

zicht en ethnografische oriënteering mogen daarom ter inleiding van ons onderwerp vooraf gaan.

De Alor-archipel, vormende de bestuursonderafdeeling Alor, ligt oostelijk van Flores en benoorden Timor en is groot ongeveer 57 vierkante geografische mijlen (Alor 42,5, Poera 0,45, Pantar 13,30, de kleinere eilanden Ternate of Reta, Kisoe, Kepa, Kariki, Soeanggi, Babi, Roesa, Meritja, Batang en Treweg tezamen ongeveer 0,75). De grootere eilanden zijn zeer geaccidenteerd en bezet met hooge gebergten en toppen. Het in de lengterichting oostwest loopende middengebergte van het eiland Alor is tot 1000—1300 m hoog; de Piek van Alor, gelegen in het oostelijk deel van het eiland, reikt tot 1665 m hoogte. Het eiland Pantar is aanmerkelijk lager; niettemin ligt het hoogste punt van het middengebergte nog op 660 m hoogte, terwijl de tweelingvulkanen Delaki en Iljasi Awieng, in het zuidelijk deel van het eiland gelegen, hun eruptiepunt Goenoeng Api op 976 m boven zee hebben. Deze bergen zijn de laatste uit de reeks van deels nog werkende vulkanen, die zich over de geheele lengte van Sumatra en Java en over de Kleine Soenda-eilanden in oostelijke richting uitstrekt. Is zuid-Pantar nog vulkanisch, het oostelijk daarvan gelegen eiland Alor heeft een grootendeels oud-vulkanische bodemformatie. De vulkaanvoeten zijn evenwel met goeddeels verweerde koraalkalk bedekt. Deze geologische factoren, in samenwerking met den voor deze oostelijke streken zeldzaam grooten regenval, hebben op Alor, in veel mindere mate op Pantar en Poera, een vruchtbaren en voor landbouw zeer geschikten bodem doen ontstaan. Dit heeft het mogelijk gemaakt, dat op de bewoonbare gedeelten van den archipel — het vulkaangebied van zuid-Pantar, vele bergtoppen en steile hellingen en de meeste kleinere eilanden, die geen zoetwater hebben, zijn onbewoond — zich een betrekkelijk dichte, gezeten bevolking heeft gevormd, die bij de volkstelling van 1930 ruim 90.000 zielen telde.

Het meestal steil uit zee oprijzende bergland, culmineerende in steile ruggen en gedeeld door diepe kloven, leende zich niet alleen gemakkelijk voor isolatie van plaatselijke volksgroepen, die zich daar vormden en er uitstoelden, doch bood ook aan komende en gaande zeevaarders weinig accomodatie voor blijvende vestiging en kolonisatie. Begrijpelijk is het daarom, dat kultuurinvloeden (bijv. islamisatie, verbreiding van weefkunst, van mais- en rijstbouw en verbouw van handelsgewassen) er slechts langzaam zijn doorgesiepeld en men er tot nog voor zeer kort menige archaïsche kultuuruiting in vollen bloei kon aantreffen (bijv. mokko's of keteltrommen, naga-vereering,

gebruik van pijl en boog en pantsers, primitieve kleeding en lichaamsversiering, en dan de dansplaats). Het behoeft dan voorts geen verwondering te wekken, dat de nabijheid van de oude vaar- en handelswegen van de Molukken en Makasser naar de aan sandelhout en was rijke eilanden Timor en Soemba (de naam Alor is mogelijk afgeleid van Mal. *aloer* of *aloeran* voor „vaargeul"; de beste doorvaart tusschen de eilanden is namelijk nabij de plek, waar de nederzettingen Alorbesar en Alorketjil zijn ontstaan) en de ligging tusschen de oude Portugeesche vestigingen Larantoeka en Timor-Dilly, maar van weinig politieke beteekenis voor de Alor-eilanden is geweest. Politieke invloeden immers behoeven, anders dan kultuur-invloeden, die gemakkelijker opgenomen worden, een duurzamen druk. Zij hebben zich hier wel in geringe mate aan de kusten doen gevoelen, doch zijn nimmer ver of blijvend in het binnenland doorgedrongen. Kustrijkjes, organisch ontstaan en opgebouwd, zijn in hun jeugdstadium blijven stilstaan of weder tenietgegaan, omdat de territoriale gesteldheid hun expansie in den weg stond. Wat het Gouvernement thans als zelfbesturende landschappen in Alor heeft erkend, zijn dan ook niet anders dan constructies van ons sedert 1911 aldaar werkelijk gevestigd gezag en liggen nog als een losse overkapping over de inheemsche volksgroepeering heen.

Zoo vindt dan het grillige natuurbeeld van deze eilandengroep zijn weerspiegeling in de groote verscheidenheid van ethnische en taalgroepen en van elkaar deels overdekkende kultuurlagen van hare bewoners, welke laatste desniettemin niet alleen in geografisch opzicht, maar ook ethnologisch en historisch een bijeenhoorend geheel vormen.

De Aloreesche bevolking kan men zich het best denken als een betrekkelijk homogeen en autochthoon Alfoersch ras, waarop in den loop van vele eeuwen bloedmenging en kultuurinvloeden hebben ingewerkt, in het westen vanuit Lomblem en Solor, in het oosten vanuit Timor, terwijl verder hier en daar kleine kustnederzettingen van zeevaarders uit Ternate, Celebes, Ende, Kisar, enz. zich langzamerhand volledig in de bevolking hebben opgelost en voorts binnen het eilandengebied partieele verschuivingen hebben plaatsgehad. De volkslagen, die daardoor zijn ontstaan, kan men samenvatten in een zevental ethnische, tevens linguïstische hoofdgroepen, nl. van west naar oost:

1. de binnenlandsche bevolking van zuid- en midden-Pantar, verdeeld in Lemma', Maoetasch, Deïngsch, Madarsch en Bitangsch spre-

kenden. Dit is een — in vergelijking tot de rest der bevolking van den Alor-archipel — lichter getint, tenger gebouwd volksslag van grootere lichaamslengte. Roodblond kroeshaar komt bij de Lemma'-groep wel eens voor. Overigens is golvend haar overwegend.

2. de Blagarsch sprekende bevolking van oost-Pantar, Poera en een gedeelte van Reta.

3. de Mohammedaansche kustbevolking van west-Pantar en west-Alor, welke Kajangsch en Aloreesch, d.i. een Soloreesch dialekt, spreekt.

4. de bergbevolking van de westelijke helft van het eiland Alor, waarvan de kern, gemeenlijk Beni (d.i. vriend) of Barawahing genoemd, is een primitief, ietwat pygmoïde ras, dat volgens zijn overleveringen vanouds in zijn woongebied gevestigd was en daarom waarschijnlijk moet worden beschouwd als de origineele bevolking van het eiland Alor, waaruit zich door bloedmenging met vreemdelingen gedeeltelijk andere volksslagen hebben ontwikkeld. Als dergelijke mengslagen zijn te beschouwen de Kelongs, die het schiereiland ten zuiden van de Kabola-baai bewonen (welke landstreek volgens inlandsche mededeelingen in vroeger tijd Maloea werd genoemd) en een hoogere kultuur bezitten, o.a. de weefkunst beoefenen; voorts de bergbevolking van het vogelkopvormige schiereiland, gewoonlijk Kabola-schiereiland genoemd, dat de Kabola-baai ten noorden afsluit. Deze twee volksslagen zijn over het algemeen genomen minder kroesharig en van minder donkere huidskleur dan de Barawahings. Alle drie hebben zij hetzelfde type van kleine paalwoning — bij een deel der Kabola's wat grooter — met vierzijdig pyramidaal schilddak.

5. de midden-Alor-groep, verdeeld in talrijke taal- of dialektgroepjes, die een ander en grooter huistype met zadeldak heeft, in het westen somatisch en in taal bij de Barawahings aansluit, doch naar het oosten toe een donkerder huidskleur en meer langwerpig gelaatstype aanneemt, terwijl krul- en golvend haar in de plaats treedt van het Barawahingsche kroeshaar. Volgens de volksoverlevering hebben hier in den loop der tijden op elkaar volgende groepsgewijze verhuizingen uit het nabijgelegen Portugeesche deel van Timor plaatsgehad.

6. de Tanglapoei-groep, afstammelingen van een uit Timor afkomstige partij immigranten — volgens de overlevering heeft deze verhuizing vijftien generaties geleden plaatsgehad —, die een eigen karakter vertoont en haar stempel ook gezet heeft op de omwonende midden-Alor-groepjes, waarmede zij zich heeft vermaagschapt.

7. de kustbevolking van midden- en oost-Alor, afstammende van immigranten van Kisar, Timor, Kelong en Ende, die een eigen taal, in oost-Alor „Wersin" genaamd, spreekt, welke in plaatselijke dialekten is verdeeld, deels reeds lang Mohammedaan is (Koei, gedeeltelijk Batoelolong), overigens geruimen tijd, eerst onder invloed van de Roomsch-Katholieke missie van Portugeesch Timor heeft gestaan, daarna sedert eenige tientallen jaren geheel en intensief Protestantsch is gekerstend.

Men moet zich deze groepen en groepjes vooral niet denken als „stammen".

De stam — hieronder verstaan de grootste, boven de geslachten uitreikende organische saamhoorigheidsgroep van dezelfde afstamming, adat en taal — ontbreekt geheel in de volksgroepeering dezer streken. De eenheden van de volksgroepeering zijn veel kleiner, zijn namelijk de geslachten, bij welke evenwel een zwakke tendens bestaat tot aaneensluiting in unies van meestal nauw aan elkaar verwante geslachten, die in elkaars nabuurschap wonen. Een gemeenschappelijk leider hebben dergelijke unies van geslachten, voorzoover de mededeelingen der bevolking reiken, alleen gehad op Pantar, en wel uitsluitend in tijden van gemeenschappelijk oorlogsgevaar. Niet zoodra was dit geweken of de gemeenschap herkreeg haar gewone aanzien en de voormalige krijgsoverste (*ora* in het Lemma', *ara* in het Maoetasch, *oed* in het Deïngsch, Madarsch en Bitangsch) verloor zijn gezagspositie.

Doorgaans voert de bevolking kampongsgewijs — onder kampong worde verstaan een plek van samenwoning zonder meer — haar oorsprong op tot één stamvader en één stammoeder, de stichters der nederzetting. Vaak heeten deze van overzee te zijn gekomen: in het bizonder op oost-Alor van Timor en op Pantar van Alor of van Noeha Bawa, een eiland gelegen tusschen Pantar en Lomblem, dat bij een vulkanische uitbarsting ontvolkt en grootendeels in zee verdwenen zou zijn. Meestal echter, vooral in het kerngebied van het eiland Alor, zouden de twee voorouders voor den dag zijn gekomen uit rots- of aardholen, zeldzamer uit bamboe- of pisangstoelen, dan wel zijn voortgebracht door herten, boschkatten of wilde varkens, of wel zijn voortgekomen uit de verbintenis van een man met een hond of van een vrouw met een draak, een roofvogel (Mal. *lang*) of een varken. Incestueuze verbintenissen in velerlei vorm waren luidens de overlevering in die oude tijden schering en inslag.

Zelden komen in een kampong een of meer geslachten voor, die

niet van vermelde gemeenschappelijke voorouders afstammen. Zulke geslachten, die meestal oorspronkelijk immigranten waren, vindt men hoofdzakelijk in de strandkampongs. Daarentegen treft men in het bergland veelvuldig dezen toestand aan, dat een aantal in elkaars nabuurschap gelegen kampongs gemeenschappelijke voorouders hebben. Deze kampongs zijn dan uit een (vaak reeds verdwenen) moedervestiging uitgezwermd. Op het Kabola-schiereiland is bijv. de kampong Oa zulk een uitzwermingscentrum, op oost-Alor de kampong Watena, op Pantar de kampong Iloe.

De Alorees is altijd vooral landbouwer geweest en dit wel, voorzoover zijn primitieve milieu en ontwikkeling daartoe gelegenheid boden, in de perfectie. Hij hechtte zich aan zijn woon- en bouwgronden, waar generatie na generatie opgroeide en weder ten grave daalde. De oergeslachten, al dan niet ontstaan uit het oergezin der overlevering, breidden zich uit, waarop zij langzamerhand minder overzichtelijk werden, de onderlinge band ook losser geraakte, waardoor zij uiteenvielen in dochter-geslachten, die op hun beurt uitdijden en zich splitsten. Zoo plantten de geslachten zich rustig als het ware vegetatief voort, van welk proces in de aantoonbare historie van Alor een overvloed van voorbeelden aanwezig is. Een gevolg van deze vredige, door onderlinge oorlogjes maar weinig verstoorde evolutie was, dat het gezag der geslachtshoofden zich steeds beperkt heeft tot zaken van ritus en adat en dat geen andere banden de groep van in elkaars buurtschap wonende zustergeslachten samenhielden dan de onderlinge verwantschap en de gehechtheid aan den bodem.

In deze sfeer heeft het instituut van de lego-lego-plaats als geslachtstempel voor den primitieven eeredienst kunnen wortelschieten en zich rustig ontwikkelen en verbreiden over het geheele gebied van den Alor-archipel.

De lego-lego-plaats of geslachtstempel is, zooals reeds werd opgemerkt, van de grootste beteekenis geweest voor de volksgroepeering. In menige streek, o.a. in vele Barawahing-kampongs, bij de Kelongs en in zuid-Pantar, wordt de naam van elk geslacht altijd vermeld in verbinding met het woord voor „lego-lego-plaats". Ook wisselen vaak in die namen de woorden voor „lego-lego-plaats" en „geslacht" elkaar af. Zoo hoort men in het Kelongsche de geslachtsnamen Noemoei-eloer (Kelongsch *eloer* = lego-lego-plaats) en Noemoei-aram (Kelongsch *aram* = geslacht) naast elkander gebezigd.

Bij elke lego-lego-plaats behoort een geslachtshuis, dat in de oudste tijden genoegzaam onderdak zal hebben verschaft aan het toenmalige

weinig omvangrijke geslacht. Thans wonen alleen het geslachtshoofd en zijn familie erin, dan wel worden er alleen de gezamenlijke bezittingen van waarde van het geslacht bewaard. Soms staat het geslachtshuis leeg, is het pemali en mag het alleen door een bepaalden persoon betreden worden. Op Alor en in het Blagar-gebied op Pantar hebben de geslachtshuizen in den vloer altijd een balk of zware plank, die het huis middendoor deelt en aan de uiteinden sierlijk is uitgesneden, vaak in den vorm van een drakenkop en -staart. Naar duidelijk blijkt, vormen geslacht, geslachtshuis en lego-lego-plaats één geheel, een sacrale eenheid.

Voor waarneming van deze drie-eenheid in haar minst corrupten vorm biedt het antieke Barawahingsche kampongmilieu de beste gelegenheid.

Het centrum van een kampong (Bar. *melang, abing* of *aving*), die bewoond is door slechts één geslacht (Bar. *aramang* of *aremang,* soms ook *kari* of *lelangkari*), is het geslachtshuis (Bar. *kadang*) met de daarbij gelegen lego-lego-plaats (Bar. *masang*). Daaromheen zijn de gezinswoningen (Bar. *bala* of *vala,* meer naar midden-Alor toe Bar. *toba, ba* of *va*) gegroepeerd, in geäccidenteerd terrein staande op daartoe met rotssteenen opgebouwde terrassen. Het geslachtshuis is van het gewone west-Aloreesche woningtype en onderscheidt zich van de andere huizen in de kampong, behalve door den reeds vermelden bizonderen vloerbalk (Bar. *tak* of *rol*), door iets meer grootte, voorts door horenvormige versieringen (Bar. *tangabeka*) op den top van het dak. De lego-lego-plaats is een geëgaliseerde ronde ruimte, ongeveer 5 tot 10 m in diameter, waarvan het midden gevormd wordt door een ongeveer 1 m hooge cirkelvormige steenstapeling (Bar. *kameng*) ongeveer 2 tot 3 m in doorsnede, waarin middenin één, soms meer langwerpige rots- of riviersteenen rechtop zijn geplant, als zoodanig *kamenhalevi* (Bar. *levi* = tong) genoemd. Geen der steenen is bewerkt. Dit steenmonument herinnert sterk aan de klassieke lingam-yoni, zij het ook, dat de authentieke vorm hier verbasterd is.

Nabij de steenstapeling treft men wel eens een afdakje of huisje aan (*vokongvala,* letterlijk: gonghuis), waar bij de lego-lego de te bespelen gongs worden opgehangen. In zeer oude kampongs bevinden zich aan den rand van de lego-lego-plaats een of meer gemeenschappelijke graven (Bar. *majang*) van de uit het stamhuis gesproten hoofdenfamilie. Stierf een bejaard lid van die familie, dan werd het graf geopend en werden de daarin aangetroffen beenderen opgedolven,

verzameld en gereinigd en, nadat het lijk in een ingraving in den wand van het graf was gelegd, erbij begraven. Voor jongeren en voor niet tot de hoofdenfamilie behoorende personen is op eenigen afstand van de kampong een begraafplaats ingericht.

Ook ligt nabij de masang op een stellage (Bar. *lakçanlīk*) de naga (Bar. *oelanang* of *oenalang*) van het dorp: een uit hout gesneden beeld van een mythisch dier, den vorm hebbende van een korte, dikke en geschubde slang met gehorenden kop, krokodillenmuil en slagtanden. Op kop en staartpunt zijn vaak houten vogelfiguurtjes aangebracht. Dit beeld heet den schutsgeest van het dorp te huisvesten. Men geeft dien geest bij feestelijke gelegenheden en in tijden, dat men zijn bijstand behoeft, te eten, soms door het voedsel langs den muil van de naga te wrijven, soms door het voedsel te doen in een speciaal daartoe in den rug van de naga gemaakte uitholling. De naga's zonder gat heeten *karēlīk,* die met een gat *batabiléni.* Voldoet de schutsgeest niet, dan wordt de naga weggeworpen en een nieuwe naga voor een anderen geest gesneden. Gezinnen en afzonderlijke personen kunnen zich mede, op denzelfden voet, in de gunsten van een schutsgeest aanbevelen. Zoo ziet men in en nabij een ouderwetsche Barawahing-kampong tallooze naga's van verschillende grootte en vorm om en bij huizen, op ladangs en in tuinen. Ook op het algemeene graf staat onder een afdak een naga, die vaak tot onherkenbaar wordens toe met krullen gestyleerd is. Deze grafnaga heet *karibiléni.*

Een ander offeraltaar, en wel in den vorm van een prauw gesneden, is vaak mede aanwezig nabij de masang. Een dergelijke offerprauw bij een huis duidt erop, dat hier een tooverdokter (Bar. *timang*) woont. Bij dit voorwerp behooren dan eenige toegespitste bamboe's (Bar. *kavak*), die lansen voorstellen en vervangen, terwijl het geheel meestal omgeven is door offermandjes en -bakjes, bekend onder verschillende plaatselijke namen (*araging, tongtong, tevol, bata,* enz.). Een derde en zeldzame vorm van afgodsbeeld, alleen in de kampong Mainang opgemerkt, heeft een menschelijke gestalte.

Gelijksoortige, hoewel niet zoo karakteristieke toestanden en bijzonderheden als voor de Barawahings vermeld, treft men ook elders in den Alor-archipel aan.

Het aangrenzende centrale deel van oost-Alor vertoont een ander en grooter huizentype met hoog zadeldak, welk type zich op oost-Alor tot nabij de kust voortzet. De horenvormige kenteekenen aan de nokuiteinden van het geslachtshuis ontbreken hier. Vaak zijn op









den nok houten vogelfiguurtjes aangebracht en is veel werk gemaakt van het snijwerk aan de uiteinden van den bijzonderen vloerbalk. Minder markant is hier de lego-lego-plaats. Hierop komt vaak geen steenmonument meer voor. De naga-vereering is in dit grootendeels gekerstende gebied reeds nagenoeg verdwenen, evenals op de twee schiereilanden, het Kabola- en het Kelonggebied, die de Kabola-baai in west-Alor omsluiten en in volks- en woningtype samenhangen met het Barawahinggebied. Wel is hier de karakteristieke lego-lego-plaats in de gekerstende oude kampongs blijven bestaan, zij het ook, dat op het Kabola-schiereiland een citroenboompje de plaats heeft ingenomen van de rechtopstaande steenen. Een opmerkelijk verschil is voorts, dat in het oostelijk deel van het Kabola-gebied de horenversiering op de dakspits van het geslachtshuis zooals bij de Barawahings voorkomende, is vervangen door mooi uitgesneden houten vleugels (Boedjanta: *oeroepela* of *arang*, Adang: *oitmaté*) zooals, in anderen vorm, ook op Pantar aan de geslachtshuizen is op te merken (aldaar genoemd in het Lemma': *siang*, in het Kajangsch, het Blagarsch en het Maoetasch: *kéla*, in het Lalangabangsch: *kala*, in het Déïngsch *kalang*, in het Madarsch: *kaiēl*, in het Bitangsch: *kaiéla*). Voorts kan opgemerkt worden, dat in het westelijk deel van het Kabolagebied, waar de huizen grooter zijn, de dakspits der Barawahings vervangen is door een lange en massieve nok. Markant is als overblijfsel van vroegere gebruiken, dat nog wel hier en daar in de Mohammedaansche kampongs langs de Kabola-baai (o.a. te Doelolong) door de bevolking aan naga's wordt geofferd.

De eilanden Poera en Reta zijn geheel geïslamiseerd en gechristianiseerd. Zij vertoonen het karakterlooze woningtype der kuststreken doch kennen wel geslachtshuizen met een bizonderen vloerbalk. Nagavereering is hier niet opgemerkt. Ter vervanging van naga's dienen op Reta twee in bizondere vereering staande houten afbeeldingen van de zeekoe (Mal. *doejoeng*), omdat volgens de legende een zeekoe eens een der voorouders bij een schipbreuk het leven gered heeft.

Op Pantar zijn bij de binnenlandsche bevolking de woningen zeer ruim en dienen voor meer families. Het schilddak dier woningen vertoont een opwaarts geknikte daklijn. Bij de opvallend groote en hooge geslachtswoningen (*kabi*) is dit nog geäccentueerd en draagt de nok aan haar uiteinden de reeds vermelde fraaie, uit hout gesneden vleugelvormige versieringen. De bizondere vloerbalk komt hier niet voor, wel echter bij de Blagarsche bevolking van west-Pantar. De

lego-lego-plaats is doorgaans al zeer in verval geraakt. Naga-vereering is er niet aangetroffen.

Voor de overgebleven vormen en riten, die zich eertijds op of om de Aloreesche dansplaats hebben afgespeeld, kan men thans dus alleen nog maar in midden-Alor terecht. Maar wel is den geheelen Alor-Archipel door, bij heidenen, Christenen zoowel als Mohammedanen de lego-lego-dans en -zang in zwang gebleven en vertoont de volksgroepeering de kenmerken van haar ontstaan rondom de oude lego-lego-plaats.

De lego-lego-dans is weinig gecompliceerd. Mannen en vrouwen, soms apart, soms tezamen en dooreen, loopen achter of schuins naast elkaar, met de handen elkaar op de heup of om het middel steunend of vasthoudend, aldus een of meer kringen, op Pantar een spiraal vormend, in een bepaalde pas in één richting voortgaand om het steenmonument als centraal punt, waarbij men de cadans accentueert door met den voet te stampen. Gebruikelijk is het daarbij, dat de mannen zich in krijgsdos en de vrouwen in feestkleedij hebben gestoken. Op Pantar heeft de man, die de rij opent, een ontbloot zwaard in de hand, dat hij heen en weer zwaait, juister: waaiert. Hier is ook de cadans van de lego-lego veel sneller, gaat de gang in een trippelpas over.

De dans wordt begeleid door zang en is al dan niet vergezeld van slagmuziek op gongs of mokko's (keteltrommen). Vaak is het een man uit de rij, ook wel eens iemand, die niet meedanst, doch midden in den kring staat, die in solo een strofe zingt, waarop dan de dansers invallen met herhaling en berijming van den laatsten zin.

De Alorees is verzot op zijn lego-lego en neemt elke gelegenheid te baat om zich daarin te uiten. Worden in den nachtelijken ritueelen zang om het steenmonument de voorouders opgesomd en hun kwaliteiten en daden bezongen, de lego-lego heeft zich ook los weten te maken van sacralen inhoud en handelingen en kan overal en te allen tijde worden gedanst, bijv. door heerendienstplichtigen in hun rusturen tijdens wegwerkzaamheden. In den profanen zang worden dan toestanden of gebeurtenissen kritisch belicht of worden hooge bezoekers toegezongen. Zoo is het mogelijk geworden, dat ook bij de Mohammedaansche kustbewoners en bij de reeds voor meer dan de helft gekerstende binnenlandsche bevolking de lego-lego veel en met groote animo beoefening vindt.

In de beschrijving van een oude Barawahing-kampong is reeds terloops gewezen op het mogelijke karakter van het steenmonument der lego-lego-plaats als een lingam met yoni. Wat de steenstapeling en de daarop rechtop geplante langwerpige steenen beteekenen, hoe men tot de oprichting van het monument is gekomen, daarvan weet de hedendaagsche Alorees geen uitleg meer te geven. Het zijn van generatie op generatie overgeleverde vormen of gebruiken, waarvan men uit vrees voor de voorouders niet heeft durven afwijken. Vast staat echter, dat het monument nauw verband houdt met de vereering der voorouders en weinig of niet met eigenlijke vruchtbaarheidsriten. De plaats ervan temidden van of nabij de gemeenschappelijke graven der voorouders, de inhoud van den ritueelen lego-lego-zang rondom het monument zijn reeds duidelijke aanwijzingen, dat dit gedacht wordt als medium tot de voorouders, zoo niet als hun zetel. Nog andere feiten duiden erop.

In de kampong Kamengmi in midden-Alor verklaart een deel der bevolking, dat hun oudste voorouders uit de daar aanwezige *kameng* (lingam) zijn voor den dag gekomen. Men brengt aan dezen steen offers bij het kappen en branden van ladangs, dezelfde offers, die men elders in den Alor-archipel op de opengekapte ladangs pleegt te geven aan de grondgeesten (Mal. *toean tanah*). In Kamengmi zouden de grondgeesten tevens de voorouders der bevolking zijn.

In Kolana (oost-Alor) werden vroeger bij snelfeesten offers gebracht aan het monument. In het Barawahing- en het Limboergebied moet eraan geofferd worden bij aankoop van mokko's, elders weer bij de hertenjacht.

Overal in het nog heidensche gebied van het eiland Alor brengt men bij het beëindigen van den oogst aan het monument een offer van wat nieuwe rijst en wat vleesch en soms ook pinang, de van elders welbekende typische offerande aan afgestorvenen. Op Pantar, waar door gebrek aan water en goeden bouwgrond de kampongs uiteen zijn geraakt en mogelijk daardoor de vereering van het monument in onbruik is gekomen, brengt men dat hulde-offer bij de twee stijlen (Deïngsch en Madarsch *sīl*, Maoetasch *sipé*) van het verhoogde dak der geslachtswoningen. De ruimte onder de daknok denkt men zich als verblijfplaats van de geesten der afgestorvenen (vergelijk Soemba).

De Aloreesche sacrale drie-eenheid dansplaats-geslachtshuis-geslacht heeft de basis gelegd voor de Aloreesche volksgroepeering.

Meestal wordt de kampong bewoond door meer dan één geslacht. Het grootste aantal van aldus bijeenwonende geslachten, dat geconstateerd werd, is bij de Barawahings zes, elders zeven. Bij de Barawahings zijn die geslachten (*aremang, kari* of *lelangkari*) dan altijd op de boven aangegeven „vegatieve" wijze uit een moedergeslacht ontstaan. Gebrek aan plaatsruimte voor woningbouw en vaker nog oneenigheid konden de reden zijn, dat een dochtergeslacht uit de buurtschap wegtrok en elders een nieuwe kampong vormde.

In de kampong is elke aremang geheel autonoom, behalve in ritueele zaken. Zij bewoont een eigen wijk, waar zij haar eigen geslachtshuis (Bar. *kadang*) en dansplaats (Bar. *masang*) heeft. Afwijkende toestanden zijn aan exceptioneele omstandigheden toe te schrijven of moeten worden opgevat als ontwikkelingsstadia van nog niet volgroeide aremangs. Gewoonlijk namelijk ontstaan bij het uiteenvallen van een aremang eerst de geslachtshuizen der dochter-aremangs, terwijl men voorlopig nog gezamenlijk de oude masang bezigt. Heeft een volgroeide aremang door bizondere omstandigheden (brand, afbraak) geen eigen geslachtshuis meer, dan volstaat men tijdelijk met het oprichten en onderhouden van een klein, ongeveer 2 m hoog gebouwtje, voorzien van de horenvormige versieringen, nabij de lego-lego-plaats, als surrogaat. Die tijdelijkheid kan echter jaren aanhouden.

Het oorspronkelijke geslacht en de eruit voortgekomen dochtergeslachten hebben elk hun geslachtshoofd. Overal op Alor treden in het geslacht naast het geslachtshoofd lagere gezagdragers op, broeders van het geslachtshoofd of oudsten van de jongere takken van het geslacht, en wel in een vast aantal.

De Barawahings kennen drie gezagdragers in het geslacht, in rangorde: 1. *awéni* (in de omgeving van Pantjoeran ook wel *bikang* genoemd), die het geslachtshoofd en de ritueele voorganger is, 2. *kavakkai* die het dagelijksch bestuur voert, om zoo te zeggen: den dorpsschout, 3. *līk* of *liki*, den krijgsaanvoerder. Gewoonlijk duidt de Barawahing het aldus aan, dat de *aweni* de oudste broeder is, de *kavakkai* de middelste en de *liki* de jongste. Valt het geslacht uiteen, dan groepeeren de dochtergeslachten zich elk om een dezer gezagdragers als hoofd. Die geslachten krijgen dan, voor zoover zij bijeen blijven, in de samenwoning elk hun rangnaam en wel: 1. *avinvala* (samentrekking van *aweni* en *vala,* d.i. huis), 2. *tamavala* en 3. *kokalvala*. Voor meer geslachten, die op deze wijze ontstaan, is bij de Barawahings geen rangnaam voorhanden.

Hetzelfde aantal gezagdragers komt bij de meeste taal- en adatgroepen voor. De Kelongs kennen als gezagdragers in het geslacht (*aram*): 1. *é-ĕbin,* soms *lēr* genoemd, 2. *pĕkit* en 3. *līk,* doch hebben een ruimere rangbenaming voor de geslachten, die tezamen in een kampong wonen, nl. 1. *ōm-ĕloer* of *lēr-ĕloer,* 2. *ham-ĕloer,* 3. *pĕkit-ĕloer,* 4. *noemoei-ĕloer* en *īk-ĕloer.*

Bij de Mohammedaansche kust-Aloreezen is het aantal gezagdragers uitgedijd tot vier, in rangorde: 1. *bing, atabing* of *kaka-ama,* 2. *marang,* 3. *hoekoeng* en 4. *kapitan.* De geslachten (*lĕlang*) benoemen zich door toevoeging van het woord *lĕlang* achter den rangnaam van hun hoofd in het oorspronkelijke geslacht.

De binnenlandsche bewoners van het Kabola-schiereiland, die onder sterken invloed van de kust-Aloreezen staan en zich met dezen hebben vermaagschapt, hebben als rangbenaming voor de gezagdragers in het geslacht: 1. *awéni,* 2. *marang* en 3. *kapitan.* De benaming van hun geslachten (*lĕlang*) ligt niet vast. Het voornaamste geslacht heet meestal *awin-, matoe-* of *mōt-lelang,* het tweede *kapitan-* of *tama-lelang,* het derde soms *marang-* soms *di'i-lelang,* terwijl ook wel eens naast een *kapitan-* of (en) een *marang-lelang* een *tama-* of (en) een *di'i-lelang* in dezelfde kampong voorkomen.

Kolana (oost-Alor) kent slechts twee gezagdragers in het geslacht: 1. *sakoe-idemma* of *léri* en 2. *sikimosa.* Het overige Alor kent steeds drie gezagdragers in het geslacht (*aramang,* soms *atamang, atĕmi, atĕming* of *arami,* Tanglapoeisch: *giaramana*), die overeenkomstig de taalverscheidenheid vaak streeksgewijze een andere naam dragen, bijv. in:

Koeala Limboer: 1 *awéni,* 2 *tawame,* 3 *kaidika,*
Limboergebied: 1 *awéni,* 2 *kapitan,* 3 *hoekoemarang,*
Wateleboei: 1 *sakgéidin,* 2 *tinimmi,* 3 *ékak,*
Kamengmi: 1 *sakgéïdema,* 2 *samammi,* 3 *midiki.*
Kanaoemana en Werendo: 1 *modoemo,* 2 *tetamara,* 3 *ikisila,*
Timomang: 1 *sakidēn,* 2 *tinimmi,* 3 *idik,*
Sidomang: 1 *sakiding,* 2 *amami,* 3 *ékak,*
Boelman: 1 *demasoeai,* 2 *kaiwiling,* 3 *dekasoeai,*
Tanglapoei: 1 *sakoemadoema,* 2 *adingsakoe,* 3 *kesila.*

In deze streken komt echter, voorzoover de bevindingen leeren, geen rangbenaming voor de geslachten in de kampong voor.

Ook op Pantar en Poera kent het geslacht (*lĕlang,* Lemma' en Maoeta: *léïng*) de drie gezagdragers. Zij heeten daar: 1 *toaka* (Blagarsch: *matoekaka, metoe* of *eboma*), 2 *marang* en 3 *kapitan.* Een

rangbenaming van de geslachten in de kampong is niet geconstateerd. Anders dan op Alor is, zooals reeds werd vermeld, bij de binnenlandsche bevolking van Pantar een over eenige kampongs tezamen gezagvoerend krijgsoverste bekend (Lemma': *ora,* Maoetasch: *ara,* Déïngsch: *oed*), die echter alleen in tijden van oorlog werd aangewezen.

Gelijk reeds is opgemerkt, heeft de volksgroepeering, gevormd om de lego-lego-plaats, geen behoefte of gelegenheid gehad uit te stijgen boven de samenwoning van eenige geslachten. In die kampongs (kust-Aloreesch: *lewo,* Pantar en Poera: *abang, aban* of *avan,* Kabola: *bang,* Kelong: *abin,* Barawahing: *aving, melang,* midden-Alor-talen: *mané* of *mani,* Tanglapoei: *manaja,* Wersin: *mana,* Gatokman: *apang*) is het gezag van het voornaamste geslachtshoofd slechts zeer zwak en bepaalt het zich in het beste geval tot ritueele aangelegenheden. Alleen in de kustkampongs, die zich tot miniatuurrijkjes hebben opgewerkt, is sprake van een centraal gezag, uitgaande van het voornaamste geslachtshoofd, soms (het landschap Alor) van den kapitan. Ook hebben die kustrijkjes op Pantar en Alor met meer of minder succes nabijgelegen binnenlandsche kampongs aan zich schatplichtig of onderhoorig gemaakt, evenwel zonder dat sprake kon zijn van eenige organisatie hierin, en alzoo niet van eenige organisatie, steunend op de inheemsche volksgroepeering. Zooals reeds met een enkel woord is vermeld, heeft het Gouvernement die kustrijkjes als zelfbesturende landschappen erkend en is sinds onze feitelijke bemoeienissen met deze eilandengroep het gebied ervan verdeeld onder de voornaamste dier rijkjes, waarbij de kleinere en onbelangrijke in de grootere werden opgelost.

Is de Alor-archipel, gelegen op de scheidingslijn tusschen de westelijke en de oostelijke genitief-constructie, met zijn taalverscheidenheid, waarin taal- en kultuurinvloeden van vele zijden zijn opgenomen, voor den taalvorscher een rijke mijn, waaruit menige linguïstische en kultuurhistorische verrassing valt op te delven, met betrekking tot ons onderwerp kan gewezen worden op enkele voorbeelden van verspreiding, verschuiving en „overlapping" van benamingen, die in verband staan tot het instituut van de dansplaats alias geslachtstempel der Aloreezen en de daarmede samenhangende volksgroepeering.

Het woord *lelang* voor „geslacht" is n.h.v. met Soloreesche immi-

granten den Alor-archipel binnengekomen en heeft op Pantar en Poera en op het Kabola-schiereiland de inheemsche benamingen grootendeels verdrongen. Niet onmogelijk lijkt het, dat het op Pantar voorkomende woord voor „geslacht" *léïng* daaruit is voortgekomen. Ook in het Barawahing-gebied wordt reeds hier en daar het woord *lelang* benut voor samenstellingen ter benaming van geslachten. Daarnevens komt hier het eigen woord *aremang* of *aramang* nog veel voor. Veelvuldig doet zich in dit gebied (doch ook alleen hier) ter benaming van geslachten de samenstelling voor met *vala* (d.i. huis), *hiéta*, *giéta* of *géta*, of *wati*. Het woord *hiéta* treedt, voorzoover is kunnen worden nagespoord, niet (niet meer?) zelfstandig op, doch wordt nog wel begrepen als synoniem voor *aramang*. In de nabije omgeving der Barawahings komt het niet meer voor, doch wel wordt het aangetroffen op Pantar in het woord voor „lego-lego-plaats", vide Bitangsch *jerag éta*, Madarsch *jĕrget* of *lĕrget*, Déïngsch *larget*. In het eerste deel dezer samenstelling kan het woord *lĕr* voor „geslachtshoofd" (Wersin, Kelong, enkele kampongs in midden-Alor) worden onderkend.

Het tweede vormwoord voor geslachtsbenamingen, *wati*, komt ook voor in samenstelling als kampongnaam, evenals de evenmin zelfstandig aangetroffen term *wasi*, welke kennelijk nauw daaraan verwant is.

Het reeds genoemde midden-Aloreesche woord *mané* behoort tot een opmerkelijke cyclus van woorden voor „kampong" of „huis" in Alor. Het komt in de beteekenis van „kampong" zelfstandig voor als *mané*, *manéi* of *mani*, in Tanglapoei *manaja*, en samengesteld in kampongnamen als *mang*, *man* of *mana* in midden-Alor tot aan de oostkust van Alor. Westwaarts komt het in die beteekenis voor als *bang* (Kabola-schiereiland, waar het ook „huis" kan beteekenen, vide *bangpelol* voor „pemali- of geslachtshuis"), *abang* (Pantartalen), *abing* of *abin* (Kelong), *abing*, *aving* of *aveng* (Barawahing), zoowel zelfstandig als samengesteld in kampongnamen. Echter schijnt het vroeger „huis" beteekend te hebben blijkens het woord voor „daknok" in de midden-Alortalen: *haboekmang*, *kaboemang*, *gaboemang* en de nog bestaande beteekenis van „huis" in *almang* (Gatokman) en *bang* (Kabola.).

Mogelijk hangen (als afleidingen?) met den Barawahingschen vorm samen de woorden voor „trap" in midden-Alortalen en elders: *awing* (Oewasi), *awinga* (Sedekata), *winga* of *wingga* (Wateleboei, Kamana, Kamengmi), *wing* (Silapoei), *awèn* (Kelong), *awéni* (Boe-

jaman, Talawala), *awé* (Adang), *awéring* (Berakboekoe, Alobanaboei, Maiwal), en voor „deur": *wingka* (Silapoei, Koeneman), *awing* (Siboboi), *aing* (Gatokman). Niet onwaarschijnlijk is van *aving* ook afgeleid het Barawahingsch *awéni* voor „geslachtshoofd" (vgl. Boejaman *awéni* hierboven).

Woorden voor „kampong", die beperkt zijn tot de eigen taalgroep, zijn *lewo* (kust-Aloreesch, vgl. ook bijv. Ngadjoe-dajaksch *lewo)* en *melang* (Barawahing).

Het Barawahingsche woord voor „huis", zelfstandig of in samenstelling, is *vala* of *bala* (vgl. Mal. balai), dat in dezelfde beteekenis elders voorkomt als *béla* (Lemma', Maoeta), *bal* (Lalangabang) en misschien ook als *bé* (Déïng). In het oostelijk randgebied van het Barawahingsch is het woord voor „huis" *ba* (Siboboi) of *fa* (Maikoweda). Is in dit *ba* een overgang te zien tusschen *bala* en *bang?*

Het typische midden-Aloreesche woord voor „huis" is *soeai* of *soeé* (vgl. Ambonsch *soa)*. Het komt in corrupten vorm verder over geheel Alor, uitgezonderd het centrum van het Barawahing-gebied, voor en wel in diezelfde beteekenis zelfstandig als *so* (Pido, Wedingmana, Kolomana), *soe* (Langkoeroe), *solo* (Manamang, Laweneman), *joja* (Tanglapoei), *oi* (Boedjanta), waarschijnlijk ook als *ewi* (Kelong). Samengesteld met het oost-Barawahingsche *ba* komt het in dezelfde bēteekenis voor als *soba* (Wersin, Molimpoei), *soeba* (Lona) en *toba* (Barawahingkampongs op het Kelong-schiereiland en in het achterland van Koei). Ook in het woord voor „geslachtshuis" treden *soeai* en *ba* op, nl. als *soëba* (Pido, Wateleboei), *soeéfaoe* (Oewasi), *soeébata* (Silapoei), *soeébarang* (Langkoeroe), *soepoek* (Manamang, Laweneman, Wedingmana, Kolomana).

Opmerkelijk is, dat in het gebied, waar het woord *soeai* voor „huis" overheerschend is, nl. midden-Alor, een ander en grooter huizentype, met hoog zadeldak en lange nok, voorkomt dan ten westen daarvan in het Barawahing-, Kelong- en deels Kabola-gebied, waar de woningen klein zijn en een spits toeloopend vierzijdig schilddak hebben. In de gemengd-Barawahingsche kampong Maikoweda in midden-Alor komen beide huizentypen naast elkaar voor. Het groote, *soeai*-type wordt *fa-masoea (masoea* = vrouw), het kleine *vala*-type *fanēn (nēng* = man) genoemd.

Dezelfde geslachtsaanduiding vindt men in het Langkoeroesche woord voor „geslachtshuis": *kadélen (lan* = man). Het woord *kadé* is aequivalent aan *kading* (Silapoei) en *kadang* (Barawahing), beide woorden voor „geslachtshuis". De Barawahingsche uitgang *ang* wordt

immers in de midden-Alortalen vaak *ing, i* of *é,* vgl. *aramang* en *arami, atéming, atemi; masang* en *masing* (Siboboi), *mati* (Kamana), *mété* (midden-Alor).

Het woord *kadi* komt ook voor in *korongkadi* = gonghuisje (Timomang, Woisika). In het Limboergebied heet „gonghuisje" *koeangkari.* De overgang van *kadi* in *kari* maakt het waarschijnlijk, dat er verwantschap bestaat tusschen het Barawahingsche woord *kadang* voor „*geslachtshuis*" en het veel in de Alor-talen voorkomende woord *kari* of *karé* voor „geest" of „spook". Zeer waarschijnlijk beteekende dit woord oorspronkelijk „vooroudergeest" of „voorouder" blijkens de beteekenis van *kari* ook als „geslacht", „sacrale eenheid", in welke beteekenis ook het woord *lelangkari* (omgeving Pantjoeran) voorkomt.

Het woord *karé* (ook aangetroffen in het nabije zuid-Celebes als oud woord voor „vorst" en als stamvorm voor *karaeng* (heer) en *pakarena* (soort abele dans), komt in de beteekenis van „naga" voor als *hari* (Kelong, Boedjanta), *har* of *hād* (Boedjanta), *kati* (Gatokman), en in verbinding met het oost-Aloreesche woord *sak* (oud of sacraal) in woorden als *sakkadi* (Silapoei, Koeneman) voor „naga" en *karinsak* (Langkoeroe) als naam voor den naga-vloerbalk. Niet onwaarschijnlijk is van den vorm *har* of *hari* in samenstelling met *mang* (huis) afgeleid *aremang,* het Barawahingsche woord voor „geslacht". Voor den oud-Indonesischen oorsprong van *hari* pleit het voorkomen van den vorm *haria* in de beteekenis van „mythische zeeslang" bij de Niassers (L. N. N. A. Chatelin. Gòdsdienst en bijgeloof der Niassers. T. B. G. 1880 p. 115).

Het evengenoemde woord *sak* komt in samenstelling voor in vele benamingen van gezagdragers in het geslacht in oost-Alor, en voorts zelfstandig in de beteekenis van „naga" (Silapoei, Langkoeroe) en in die van „naga-vloerbalk" (Siboboi). Het komt verder voor in de vormen *sakoe* (Limboer-gebied) in de beteekenis van „naga", en *sakang* (Gatokman, Silapoei, Pido, Manamang, Laweneman, Wedingmana, Kolomana, Wersin), *sakan* (Lona), *sakat* (Tanglapoei), *saking* (Koeneman, Wateleboei, Kamana) en *sasang* (Woisika-omgeving) in de beteekenis van „naga-vloerbalk".

Deze vloerbalk heet bij de Barawahings *tak* of *rol,* in welken eersten naam het woord *sak* weder is terug te vinden. Het woord *rol* komt met dezelfde beteekenis voor als *dōl* (Kelong), *doi* (Adang), *doei, doeikang* en *doeipelol* (Boedjanta).

Het voorkomen in Alor van de lingam-yoni en de naga, beide be-

hoorende tot het kultuurbezit van het Hindoeïsme, zou al dadelijk tot de gevolgtrekking voeren, dat beide door „Hindoe's" in Alor zouden zijn gebracht. Deze meening zou steun vinden in de aanwezigheid van „Hindoe"-oudheden in de onmiddellijke nabijheid. Op het nog tot de onderafdeeling Alor behoorende, thans onbewoonde eiland Roesa, gelegen tusschen Pantar en Lomblem, bevinden zich eenige oudheden, die in groote vereering staan bij de omwonende bevolking. Daartoe behooren allereerst een voorwerp van eigenaardige vorm, dat in een groote schelp nabij het strand ligt, voorts een klein bronzen Hindoe-beeld, dat op een heuvelrug is opgesteld, en een nabij het strand als lingam opgerichte monolith van zoo bizonder regelmatigen vorm, dat zij den indruk wekt door menschenhand bewerkt te zijn. Deze oudheden evenals de vele verspreid liggende potscherven en verweerde bronzen ringen zijn volgens de bevolking afkomstig van de oude bewoners van het eiland Bawa, dat bij een vukanische uitbarsting zestien generaties geleden uiteengevallen zou zijn in een drietal eilanden, onder welke Roesa, en overigens in zee is verzonken. De overlevenden zouden zijn gevlucht voor een klein deel naar Alor en overigens naar Pantar, waar eenige kampongs van hen zouden afstammen.

Bij het toekennen van een Hindoe-origine aan de Aloreesche lingam-yoni-variant behoort evenwel opgemerkt te worden, dat dit alleen gelden kan voor den vorm van het monument. Van een in de klassieke Sjiwaïtische lingam-yoni tot uiting gebrachte vruchtbaarheidscultus is in het hedendaagsche Alor niets (niets meer?) aan te toonen. Eerder vindt in den Aloreeschen lingam-yoni-dienst een oorspronkelijk en typisch-Indonesische vooroudervereering belichaming, hetgeen blijken kan uit de aanwezigheid van de gemeenschappelijke graven rondom het monument, de hierbij gebrachte offeranden voor afgestorvenen en den inhoud van den ritueelen lego-lego-zang daaromheen. De mythen omtrent het tevoorschijn komen der voorouders uit aardholen en meer nog uit rotsen, kunnen als een aanwijzing worden opgevat, dat de voorouderverering zich vanouds in een steencultus heeft geuit. Op dezen aldus geprepareerden bodem kan dan een latere Sjiwaïtische lingam-yoni-eeredienst — die meer ideëele en symbolische begrippen bevat dan zich met het primitieve natuurgeloof der Aloreezen laat samendenken — vormgevend hebben ingewerkt, en dit wel met prijsgeving van het karakter van phallistischen eeredienst.

Kan dus de lingam-yoni-vorm van het Aloreesche steenmonument

aan Hindoe-invloed worden toegeschreven, de naga-vereering lijkt van oudere dagteekening te wezen. Ware de naga-figuur aan de Hindoe's ontleend, dan zouden ook andere figuren uit het Hindoe-pantheon in het Aloreesche volksgeloof zijn overgenomen. Hiervan is geen spoor aangetroffen. Ook rechtstreeks aan het Hindoeïsme ontleende woorden komen, voorzoover is kunnen worden nagegaan, niet voor. De namen *oelanang* of *oenalang* (Barawahingsch) en *oelnanga* (midden-Aloreesch) zijn klaarblijkelijk ontstaan uit Mal. *oelarnaga,* door vreemdelingen als naam gegeven aan den Aloreeschen draakvorm, en hebben zich ingeburgerd zonder evenwel de eigen inheemsche namen geheel te verdringen. Deze zijn terug te brengen tot vormen van *sak* in de beteekenis van „oud, sacraal" en van *haré,* dat de nevenbeteekenis van „voorouder" heeft, wat op zichzelf reeds een aanduiding is, dat de naga-cultus nauw met de voorouderver-eering samenhangt.

In verband hiermede mag niet onvermeld blijven, dat een deel der bevolking van oost-Alor verklaart voortgekomen te zijn uit den echt van een aardsche vrouw met het sterrebeeld naga, welke oervader dezen oost-Aloreezen aanwijzingen heeft gegeven omtrent het tijdstip voor den aanvang van diverse ladangwerkzaamheden. De drie horenpunten van die naga zijn het sterrebeeld Orion, dat ook in andere streken van den Indischen archipel den aanvang der veldwerkzaamheden aangeeft.

De Aloreesche naga-vereering laat zich mogelijk verklaren door hetgeen in een ander Indonesisch gebied, waar naga-vereering als begeleidend verschijnsel van zich in een steencultus uitende voor-oudervereering optreedt, kan worden opgemerkt, met name bij de meergenoemde Niassers, die in meer opzichten trekken van gelijkenis met de Aloreezen vertoonen.

Bij de Niassers van zuid-Nias en de Batoe-eilanden werd eertijds het lichaam van een overleden *sioeloe* (adellijke) geborgen in een uit een boomstam vervaardigde doodkist, die den vorm had van een prauw, uitloopend in een naga-kop. De kist kan ook beschouwd worden als een volledig naga-lichaam, dat uitgehold is ter bewaring van het lijk. Ze werd niet begraven, maar op de algemeene bijzettingsplaats eenvoudig op een steenstapeling neergelegd. Kan het zijn, dat de Aloreesche grafnaga oorspronkelijk ook een dergelijke, uit één stam vervaardigde naga-doodkist is geweest, die men bij gebrek aan groote woudboomen later vervangen heeft door een miniatuur ervan — naar analogie van het miniatuur-geslachtshuis —, terwijl men het

lichaam van den overledene daaronder begroef? Kan het zijn, dat aldus de grafnaga een fetis werd van den overledene en daarmede het prototype van de Aloreesche naga-beelden als zetel van andere geesten dan de zielen der afgestorvenen? Bleef de fascineerende naga-gedaante aldus bewaard, de primitieve Alorees kon de herinnering aan de prauw waarmede zijn afgestorvenen naar het zielenland togen, toch niet prijs geven en maakte als tweede grafbeeld de *è*, de „prauw-naga".

Zijn de Aloreesche naga-beelden (met uitzondering van de grafnaga's) ook oorspronkelijk als middelen tot schuttende magie te beschouwen, de naga-vloerbalken kunnen een andere origine hebben. Merkwaardig is, dat ook bij de Niassers de oude sioeloe-woningen (waarvan thans nog een drietal is overgebleven) vloerbalken hebben, die aan het uiteinde een naga-kop vertoonen. De naga, als watergeest bij uitnemendheid, de gestorvenen naar het zielenland varende; de naga, de gezamenlijke woning torschende; de naga, *hari*, voorouder, hoofd en alom zeer gevreesde (vgl. Mal. *harimau* = koningstijger) — deze verschijnselen zouden tot speculaties kunnen voeren omtrent een kennelijk al zeer oude natuur-religie van centraal-Aziatischen oorsprong, waarvan thans alleen in vergeten uithoeken als Alor nog levende brokstukken zijn te vinden. Vergelijking met Nias, dat in steen-cultus en in andere kultuuruitingen een merkwaardige parallel met Alor biedt, doch de naga-vereering reeds heeft prijsgegeven, vergelijking ook met ander verwant gebied met vooroudervereering en steenkultuur (in het bizonder Assam en omgeving, waar Khassi's, Naga's en andere stammen in hun steenkultuur zoo'n treffende gelijkenis met Nias vertoonen) zou waarschijnlijk een blik geven in een Indonesische kultuurperiode, die over het algemeen reeds ver in het verleden ligt, doch waarvan survivals nog te vinden zijn op en rond om de Aloreesche dansplaats.

Met het snelle voortschrijden en doordringen van kerstening en andere beschavingsinvloeden in Alor zullen evenals de uitstervende naga-vereering de resten van de Aloreesche steen-cultus eerlang geheel zijn weggevaagd. Wat echter van haar kultureele resultaten blijven zal, zijn de merkwaardige vormen in de Aloreesche groepeering, en de profane vorm der lego-lego als Aloreesche vertegenwoordigster in de reeks van rij-, ketting- of kringdansen van het oostelijk deel van den Timor-archipel.

Kalabahi 1928 — Goenoeng Sitoli 1938.

INDONESISCHE RELATIVA.

DOOR

J. GONDA.

Vele auteurs op het gebied der Indonesische grammatika nemen nagenoeg of geheel stilzwijgend en als vanzelfsprekend aan, dat Javaans, Maleis en verwanten dezelfde grammatikale kategorieën bezitten, als zij uit hun eigen schoolonderwijs voor Nederlands, Latijn en andere talen, al dan niet terecht, hadden leren kennen. Gevolg van deze overtuiging is, gelijk bekend, geweest, dat zij de stof, die zij trachten te beschrijven, zo goed en kwaad als het gaat in een voor Indonesische talen niet passend kategorieën-systeem hebben trachten onder te brengen. En daarbij, dat zij aan Indonesische vormkategorieën geheel onpassende namen toekennen, en, wat erger is, dat zij, zich baserende op de begrippen, die die namen in Latijnse of Nederlandse grammatika dragen, van de functie en eventueel ook van de wordingsgeschiedenis van die kategorieën volkomen scheve voorstellingen geven.

Ook ten aanzien van de woorden, die men in grammatika's van het Maleis en verwante talen gewoonlijk met het etiket „pronomina relativa" voorziet, schijnt men, door uit te gaan van begrippen en termen uit de Europese schoolgrammatika, op het verkeerde spoor te zijn geraakt. De zaak lijkt mij van voldoende importantie om er bij stil te staan.

In kleinere boekjes wordt kortweg geleerd „Het enige betrekkelijke voornaamwoord is *yaṅ* (*jang*)" [1]), waarop een paar voorbeelden van gebruik volgen, of wel men introduceert: „Het betr. vnwd. is in het Maleis *yaṅ*", maar voegt er terstond aan toe, dat het ook een andere functie heeft, nl. die van „bepaling-aankondigend voornaamwoord" [2]). Grotere boeken [3]) behouden de terminologie en het uitgangspunt: mal. *yaṅ* = ons betrekkelijk voornaamwoord, maar laten terstond daarop beschouwingen volgen, waaruit het verschil in functie van het

---

[1]) B. Alkema, Maleische Taalcursus[3] (1928), § 21.

[2]) A. H. J. G. Walbeehm, Beknopte Maleische Spraakkunst (1920), § 82.

[3]) Bv. C. Spat, Maleische Taal[4] (1920), § 146 vlgg.; D. Gerth van Wijk, Spraakleer der Maleische Taal[3] (1909), § 365 vlgg.

Maleise woordje met ons relatieve pronomen blijkt. Een uitvoerige beschouwing, gewijd aan „de afhankelijke zin, ingeleid door het relativum" vinden we in Tendeloo's Maleische Grammatica [1]). Hoewel er verscheidene opmerkingen in voorkomen, die juist zijn, is de algemene tendenz van het betoog m.i. averechts. Ook Tendeloo gaat er zonder meer van uit, dat *yaṅ* een „relativum" is; deze uitdrukking, evenals „relatiefconstructie" en „relatiefzin" ontmoeten we in de geciteerde paragrafen herhaaldelijk. In § 171 lezen we dan, dat „de verzwakking van de band tussen relativum en antecedent nu en dan zover gaat, dat het relativum in een zuivere nadrukswijzer ontaardt, en vervallen kan zonder dat hierdoor enige verandering te weeg wordt gebracht in hetgeen gezegd wordt"; een der daarbij gegeven voorbeelden luidt: *bahwa yaṅ dunia ini tiada akan kĕkal adanya* „deze wereld is geen duurzame". Maar gelukkig voegt de schrijver deze slotzin aan § 171 toe: „In verband met de in § 164 medegedeelde ratio van de relatiefzin in het algemeen is er veel te zeggen voor de mening, dat het relativum in de hier gegeven voorbeelden in zijn oorspronkelijke functie optreedt". Blijft te betreuren, dat Tendeloo het werk, de juistheid van deze mening aan de feiten te toetsen, aan anderen heeft nagelaten.

Deze weinige citaten uit werken over het Maleis mogen voorlopig voldoende zijn: opvattingen van auteurs over verwante talen komen hieronder nog ter sprake.

Onder de term „betrekkelijk voornaamwoord" verstaat men een voornaamwoord, dat een zin (die dan „relatieve zin" genoemd wordt) aan een begrip verbindt, dat hetzij reeds uitgedrukt is of verderop uitgedrukt wordt, hetzij in de gedachte aanwezig is. In het laatste geval spreekt men van een „onbepaald betr. vnwd": fr. *quiconque* (= *l' homme quel qu'il soit, qui*) *a beaucoup vu* .... Het staat vaak volkomen vast, dat woorden, die nu in een bepaalde taal als pronomen relativum fungeren, deze rol niet steeds vervuld hebben.

Laten we een paar Indogermaanse voorbeelden de revue laten passeren. Niet alle Indogermaanse talen kennen een uit de oertaal overgenomen pronomen relativum. Tot de groepen, waarin het niet voorkomt, behoort de Germaanse. Toch zien we hier al vroeg de behoefte ontstaan om het door zo'n woord uitgedrukte begrip aan te duiden. In de Gotische Bijbelvertaling van Ulfilas ziet men na antecedenten in de 3e persoon het aanwijzende voornaamwoord als

[1]) H. J. E. Tendeloo, Maleische Grammatica (1901), § 164 vlgg. (p. 351 vlgg.).

zodanig optreden, echter uitgebreid met de partikel *ei,* die ook afzonderlijk voorkomt en wel als conjunctie met de betekenis „dat, opdat", dus *saei* (nom. sg. manl. etc.). Staat de relatieve zin in betrekking tot een 1e of 2e persoon, dan fungeert als relativum het overeenkomstige persoonlijke voornaamwoord, eveneens verlengd met *ei,* dus *ikei* voor de 1e persoon etc. In het Oud-Hoogduits vindt men niet zelden zinnen, die aan een nomen of pronomen in een andere zin worden toe- of bijgevoegd zonder enige formele uitdrukking der verbinding: Tatian, 200, 1 *funtum einan man, mit namon Simeon hiez*; Otfrid I, 12, 9, *ih scal iu sagên imbot, gibôt ther himilisgo got* (inversie van het werkwoord) „ik zal u een bevel zeggen, (dat) de hemelse God gegeven heeft" (vgl. nog de Engelse constructie *the man I see*). Ook kunnen pronomina personalia voldoende aanknoping leggen: Freisinger Katechismus, bij Müllenhoff-Scherer, Denkmäler 55: *fater unser, dû pist in himilum.* Stond in de „hoofdzin" *der* met of zonder substantief, dan kon zich daaraan een „bijzin" zonder eigen pronomen aansluiten; *der* behield, indien de tweede zin een andere naamval zou vereisen van het woord, dat daarin het door *der* uitgedrukte begrip zou weergeven, de casus die het in de hoofdzin op zichzelf genomen zou hebben: Otfrid I, 19, 25 *thia lâz ih themo, iz lisit* „die überlasse ich dem, <welcher> es liest". Men bedenke daarbij, dat in de eerste (hoofd)zin het verbum de laatste plaats voor het demonstrativum kon innemen: dus het zinstype *kan thèna, mih warp,* beantwoordend aan een zin uit de omgangstaal: *ich kenn den, er hat mir gestern ein Fenster eingschmissen*[1]). Later, toen het subject van de bijzin niet meer kon ontbreken, kwam volgens het taalgevoel het pronomen aan het begin daarvan te staan. Daarnaast waren er echter ook zinnen, waarin het relativum van huis uit als anaforisch pronomen, dat de tweede zin inleidt, stond: die gevallen, waarin het aan een substantief van de hoofdzin aansluit; een zinstype, dat in de levende taal veel voorkomt: *ich kenn den Kerl, der hat mir gestern ein Fenster eingeschmissen.*

In het Deens is het woordje *der,* dat oorspronkelijk „daar" betekende (onoors *thar,* ned. *daar,* eng. *there*), en in bepaalde gevallen zonder eigen klemtoon en nagenoeg zonder betekenis bij het verbum gevoegd wordt: *der kom en Mand* „es kam ein Mann"; *igår kom der en Mand* „gisteren kwam (er) een man", wanneer het in een rela-

---

[1]) Over dit type zinnen vooral H. de Boor, Studien zur altschwedischen Syntax (Germanistische Abhandlungen, herausg. von Weinhold und Vogt, dl. 55, 1922), p. 151; zie ook O. Behagel, Deutsche Syntax III, § 1406.

tieve zin staat, die niet op andere wijze wordt gekarakteriseerd, als relativum opgevat: *den Mand, der kom* „de man, die kwam".

Overeenkomstige lotgevallen heeft men aangenomen voor het Keltische relativum, corn. *yth,* cymr. *yd,* br. *ez,* iers *-d-,* dat men etymologisch met oudind. *ihá* „hier" (idg. *idhe*) heeft verbonden [1]). Nog een ander zeer curieus procédé komt op Keltisch gebied voor, en wel in het Iers: de zg. relatieve eklipse [2]): voornamelijk op grondslag van oneigenlijke relatieve zinnen is een oorspronkelijk betekenisloze *n* (sandhi *-n,* een oorspronkelijk aan het einde van het vorige woord optredende, in absolute Auslaut afvallende, maar in bepaalde woordverbindingen bewaarde of op de volgende aanvangsklank invloed hebbende, *n* uit idg. *n* of *m*) tot een zelfstandig morfologisch element geworden, dat als exponent voor de relatieve betrekking van het werkwoord kon worden opgevat: *arndíp maith n-airlethar* „damit es gut sei, wie er Sorge trägt"; het klankwettige gebruik van deze „relatieve eklipse" is door toepassing van het procédé ook in gevallen, waar de herkomst van de nasaal niet op genoemde wijze af te leiden valt, uitgebreid. Beide hier aangeduide Keltische procédé's zijn „Äuszerungen derselben Tendenz, die darauf ausgeht, einen formalen Ausdruck für die relative Beziehung in so vielen Fällen wie möglich zu schaffen" [3]).

Ten aanzien van de vraag, of alle Indogermaanse relatieve pronomina zich uit elementen met oorspronkelijke andere functie hebben ontwikkeld, zijn de geleerden verdeeld. Pedersen [4]) uit zich aldus: „Man würde sich jedoch irren, wenn man die so gefundene Linie der Entwickelung nun auch in die fernere Vorzeit projizieren und sämtliche relative Pronomina als sekundär betrachten wollte". Hier spreekt hij over Keltische elementen, in een deel waarvan hij de rest van het idg. pronomen relativum *yo-s* wil zien. Maar de vraag komt op: was dit *yo-s* oorspronkelijk wel een pronomen relativum? Sommer e.a. zijn van oordeel, dat *yo-s* inderdaad reeds in het Oer-Indogermaans als pron. rel. fungeerde, maar dat het ook van huis uit anaforisch moet zijn geweest in de zin van het Duitse *der* [5]). Een argument ziet men in het Slavische gebruik als anaforisch woordje, dat enclitisch achter een adjectief gevoegd kan worden om aan te duiden, dat het

---

[1]) Zie H. Pedersen, Vergl. Gramm. der keltischen Sprachen II (1911), § 545, 2.
[2]) Zie Pedersen, o.c., § 545, 1 en verwijzingen.
[3]) Pedersen, o.c., § 545, 3.
[4]) Pedersen, o.c., § 545, 3.
[5]) Ferd. Sommer, Vergleichende Syntax der Schulsprachen³ (1931), p. 106 vlg.

zelfstandig naamwoord waarbij dit adjectief behoort bepaald is: osl. *dobrŭ-jĭ* „de goede...." (mnl.) In het Litaus is dit de enige functie van het woord: *geràs-is výras* „de goede man". In het Awestisch heeft *ya-* (< *yo-*) een interessante functie: in dezelfde naamval staande als zijn antecedent verbindt het een zelfstandig naamwoord aan een adjectief of aan een ander substantief: *stārəm yim tištriyəm* „de ster Tištriya". Daarnaast is het pronomen relativum. In het Oud-Perzisch is het de demonstratief-stam *hya-, tya-,* die deze functie heeft zonder eigenlijk demonstratief te zijn [1]). „Ce n'est pas un simple élément de jonction; il montre quelque chose de sa valeur démonstrative en intervenant seulement dans un groupe de noms déterminé. Il équivaut ainsi à un article déterminé...."; *viϑam tyām amāχam* „onze familie" (*v.* = „familie", *a.* = „van ons"); *gaumāta hya maguš* „G. de magiër". Porzig [2]) meende te kunnen aantonen, dat vedisch *ya-* < idg. *yo-* zich in het Oud-Indisch zelfstandig als relativum ontwikkeld heeft en dat de niet-relatieve functies niet secundair zijn. Wij kunnen deze kwestie hier laten rusten, constateren alleen, dat op Indogermaans gebied de ontwikkeling van een relatieve functie over het algemeen secundair is. Wat in overeenstemming is met het steeds weer opnieuw waar te nemen feit, dat ondergeschikte zinnen zich uit nevengeschikte ontwikkelen; bv. duits *kämest du, ich würde mich freuen* < *k. du! I. w. m. f.* „„Unterordnung" eines Teilsatzes entsteht bei der Verschmelzung dann, wenn dieser dem Ganzen gegenüber grammatisch nur als ein Satzglied empfunden wird, also etwa, wenn in *dort stehen Blumen; die duften* das *die duften* nur als attributiver Anhang zu Blumen (= *duftende Blumen*) gilt oder in *sag mir, wer kommt* die „indirekt gewordene Frage als Objekt" [3])."

Gaan we eens na, wat in het Javaans de functies zijn van die woorden, die als pronomina relativa bekend staan: *kaṅ, siṅ* Ng., *iṅkaṅ* Kr. etc. „Het heeft altijd een demonstratieve zin, en dient ook meer algemeen tot bepaalde en onderscheidene aanwijzing van iets bijzonders", vangt Roorda aan [4]), waarop hij laat volgen: „Inzonderheid moet worden opgemerkt, dat dit betrekkelijk voornaamwoord, dat

---

[1]) Vgl. ook A. Meillet-E. Benveniste, Grammaire du Vieux-Perse² (1931), § 331; § 380 vlgg.

[2]) W. Porzig, Die durch *ya-* charakterisierten Sätze und syntaktischen Gruppen in den ältern Büchern des RV., Indogerm. Forsch. 41, p. 210.

[3]) Sommer, o.c., p. 105.

[5]) T. Roorda, Javaansche Grammatica (1855), § 334 en § 335.

eigenlijk en oorspronkelijk niets anders dan een aanwijzend redewoord is, niet alleen voor een zinsnede gebruikt wordt, maar ook voor een benaming van voorwerp of voor een attribuut of predicaat of complement, tot bepaalde en onderscheidene aanwijzing daarvan in tegenstelling van iets anders". Dit laatste is juist, en het vormt een belangrijk punt van verschil met wat wij in de Nederlandse grammatika onder een betrekkelijk voornaamwoord verstaan [1]): *iṅkaṅ ibu* „de moeder", in onderscheiding van *iṅkaṅ rama* „de vader"; *iṅkaṅ jalĕr, siṅ lanaṅ* „de man", maar ook „haar man"; ons aequivalent is hier dus het bepaalde lidwoord, onder omstandigheden het bezittelijke voornaamwoord. Immers, doordat deze woorden onderscheidend, ja vaak tegenstellend aanduiden, zijn zij bij verwantschapsnamen en enkele andere woorden, bij die woorden en uitdrukkingen, die men gewoonlijk in traditionele Javaanse brieven vindt, gaan optreden als hoffelijke en deftige uitdrukking van het gewoonlijk door het possessieve pronomen uitgedrukt begrip, als Krama-inggil voor het bezittelijk voornaamwoord, speciaal in de 3e persoon [2]). In ouderwetse taal vindt men dit gebruik van *kaṅ* etc. ook voor andere woorden, bv. Adji Saka, p. 160, 7 *kaṅ para puṅgawa* „de hofgroten (in onderscheiding van den vorst zelf)". Zeer vaak daarentegen zal men het vinden vóór een attribuut, of predicaat of complement, om een tegenstelling (die uiteraard niet altijd even sterk is) uit te drukken: *meja bundĕr* is een „ronde tafel" zonder meer, maar *meja kaṅ bundĕr* is „de rónde tafel", onder omstandigheden „de tafel die rond is", bepaald gesteld tegenover een andere tafel die niet rond is, of uitdrukkelijk van deze ene tafel zeggend, dat hij rond is. Zo ook *kori niṅ kaḍaton iṅkaṅ jawi* „de buitenste poort van het paleis". *Kaṅ maca layaṅ iki* betekent „die deze brief leest, de lezer van deze brief" en wel in het bepaalde hier nader aangeduide geval, met uitsluiting van hen die niet lezen. „Gedurig ontmoet men uitdrukkingen waarin *kaṅ* de waarde en betekenis van een nadrukswijzer heeft", merkt Poensen [3]) dan ook op. Uiteraard komt het onderscheidend-tegenstellende begrip goed uit, als er twee zinnen met *kaṅ* etc. op elkaar volgen, die in tegenstelling staan: *taṅgaku kaṅ lor ana iṅ omah, dene kaṅ kidul pinuju mĕnyaṅ Pacinan* „mijn noordelijke buurman was thuis, de zuidelijke echter

---

[1]) Een misleidende opmerking bij C. Poensen, Grammatica der Javaansche taal (1897), p. 275, r. 4—6.

[2]) A. H. J. G. Walbeehm, De woorden als zindeelen in het Javaansch (1897) behandelt dit gebruik onder de bezittelijke voornaamwoorden, § 496.

[3]) Poensen, o.c., p. 275.

was juist naar het Chinese kamp". Zo betekent *nagari iṅ Nastina iṅkaṅ sapalih* „de éne helft van het rijk van N." en niet „de helft...." zonder meer.

Kaṅ en *siṅ* vormen voorts uitdrukkingen die aequivalent zijn aan onze comparatief en superlatief: *siṅ gĕḍe ḍewe* „de grootste" (uit een aantal, in tegenstelling tot de anderen). Releverend is *kaṅ* ook voor partikels: *kaṅ sarta, kaṅ saupama* etc.: Radja Pir. p. 97, 12 *iṅkaṅ saupami nyipĕn wontĕn margi, yèn marĕṅi tilĕm, iṅkaṅ punika nabi kakalih ndikakakĕn nyidra iṅ dalu* „ingeval zij onderweg overnachtten, alsdan kregen zij de opdracht, de twee profeten, terwijl ze sliepen, bij nacht te vermoorden".

Nu moet men verder in het oog houden, dat lang niet iedere betrekkelijke bijzin uit onze taal in het Javaans door een met *kaṅ* etc. ingeleide zin wordt weergegeven. Alleen wanneer de relatieve zin gelijkwaardig is aan een bijvoegelijke bepaling, kunnen wij hem in het Javaans met een *kaṅ*-zin etc. vertalen. Laat ons betrekkelijk voornaamwoord zich daarentegen ontleden in een aanwijzend voornaamwoord en een voegwoord, dan hebben de Javanen als aequivalent twee zelfstandige hoofdzinnen, in de tweede waarvan zij het begrip herhalen, dat bij ons antecedent van het relatieve pronomen is. Dus wel: „want er zijn maar heel weinig mensen, die ze willen bestellen": *awit sĕkĕḍik saṅĕt iṅkaṅ purun mĕliṅ*, maar: „hij kwam zijn vader tegen, die hem vroeg": *kĕpapag karo bapakne, mbanjur ditakoni*. Zo ook in het Maleis: *baginda ada bĕranak seoraṅ laki² R. H. namanya, maka dikawinkan baginda dĕṅan T. N.* „de vorst had een zoon R. H., dien hij liet huwen met T. N.". Het gebruik van het relatieve aanhechtingswoord en van de ukara caraṅan „zijtak-zinnen, voortvloeiselzinnen", zoals de Javanen de door *kaṅ* etc. ingeleide „bijzinnen" noemen, is derhalve in deze talen minder omvangrijk dan ten onzent; het aantal gevallen van nevenschikking is belangrijk groter dan in onze schrijftaal. Iets, wat ook veroorzaakt wordt door de omstandigheid, dat Javanen en Maleiers nog andere middelen hebben om uitdrukking te geven aan dat wat wij door een relatieve bijzin te kennen geven. In vele gevallen maken zij gebruik van zinnen zonder het relativum: mal. *ia bertĕmu sĕpuluh oraṅ tĕṅah mĕmikul mĕriam bĕsar* „hij ontmoette tien mensen, die bezig waren grote kanonnen te versjouwen"; jav. *ĕndi ana biyuṅ ora trĕsna utawa asih marang anake?* „waar is een moeder, die haar kinderen niet liefheeft en bemint?". Ten onrechte stelt Gerth van Wijk het zo voor [1]), dat in een zin als

[1]) Gerth van Wijk, o.c., § 367.

ada sĕoraṅ raja tĕrlalu bĕsar kĕrajaannya „er was eens een vorst, wiens rijk zeer groot was" het relatieve pronomen verzwegen wordt. Wil men alleen nader bepalen, niet onderscheiden, dan bezigt men gewoonlijk een zin zonder het relativum.

Het gebruik van *yaṅ* in het Maleis gaat grotendeels parallel aan dat van *kaṅ* etc. in het Javaans: ook daar is *yaṅ bapa* „de vader" (tegenover de moeder) etc.; *yaṅ aku* = „ik voor mij, wat mij betreft, ik"; *yaṅ* is onderscheidend, „hervorhebend": *anak pĕrĕmpuan yaṅ baik,* .... *diambilnya* „en de móóie dochters.... neemt hij". Terecht merkt Spat[1]) op, dat het effect, dat men in het Maleis bereikt met het gebruik van *yaṅ,* in het Nederlands soms verkregen kan worden met het zinsaccent. „In dergelijke gevallen is *yaṅ* dan ook meer accent-aanwijzer dan betr. vnwd." [2]). Ook de naast-verwante talen vertonen veelal grote overeenstemming in hun taalgebruik; tot in details: het zg. relativum staat bv. vóór vragende voornaamwoorden: soend. *nu timana*? „vanwaar?", mal. *yaṅ mana,* bar. *i sema* „wie?", tont. *si wisa* „wie, wat?", etc.

De constructie van de zinnen met het relativum wijkt in de Indonesische talen, die geen naamvallen bezitten en evenmin met onze taal overeenstemmen in het gebruik van de aequivalenten daarvan, af van die in Indogerm. talen; men kan bv. „de man, wiens vader ik zag" niet „letterlijk" weergeven. Dit punt laat ik rusten; men raadplege daarvoor de spraakkunsten.

Overbodig te zeggen, dat men met het hier geschetste karakter van deze Indonesische relativa ten volle rekening moet houden, wil men hun herkomst en oorspronkelijke betekenis trachten te verklaren. Een ander punt, dat men niet mag verwaarlozen, is de mogelijkheid van vernieuwing, van vervanging van een bepaald relativum, ja van een bepaalde methode tot het leggen van verband door een andere. Vergelijken we de toestand, zoals we die in het moderne Javaans kennen met die uit het Oud-Javaans, dan blijkt, dat er reden is tot

---

[1]) Spat, o.c., § 146.

[2]) Op een aantal interessante plaatsen met *yaṅ* (uit Niemann's Bloemlezing, dl. I) maakte de Heer M. G. Emeis mij attent: Hang Toeah, p. 69 *adapun yaṅ kasih anakku itu Allah juga yaṅ mĕmbalas dia*; p. 75 *karĕna yaṅ kĕmatianku ini pada taṅan L.*; p. 66 in een aanhef *yaṅ mamak B. bapalah kĕpada kita*; Amir Hamza p. 105 *adapun yaṅ pĕṅhulu sĕkalian mĕntĕri itu ada sĕoraṅ mĕmbĕri tĕrlalu amat ᶜadil*; p. 116 *yaṅ hati kambiṅ dan hati manusia berlainan rasanya.* Tjakap^2 H. I. p. 17 *baiklah, marilah kita pĕrgi mĕṅadap Tĕṅku Bĕsar, yaṅ T. B. pun hĕndak beraṅkat mĕṅantar tuan Ahmad bĕrlayar, yaṅ E. A. mĕncari anak* . . .

deze laatste opmerking. De „betrekkelijke voornaamwoorden" van het Oud-Javaans zijn bestudeerd door Kern[1]) in een kort overzicht, dat, ongeveer 40 jaar oud, uit de aard der zaak slechts op de toen aan den schrijver bekende teksten berust, en dat, afgezien van de daaruit voortvloeiende onvolledigheid, enkele opmerkingen bevat, aan de juistheid waarvan ik meen te moeten twijfelen. Doch in ieder geval staat vast, dat het Oud-Javaans *anu* (*nu*), *anuṅ* als relatieven en *siṅ, asiṅ* als relativum bij een onbepaald aantal gebruikte; daarnaast komt *kaṅ* op. Opmerking verdient ook, dat de IN. talen, onderling vergeleken, bij parallelle ontwikkeling, veelal een verschillend woordje als relativum zijn gaan bezigen. Voor het Oer-Indonesisch mogen we derhalve evenmin als voor het Oer-Indogermaans een bepaald woord als relativum aannemen. Vermoedelijk was het gebruik van relativa nog weinig tot ontwikkeling gekomen.

Gaan we thans enige Indonesische als „relativum" fungerende woorden na.

„De naamwijzer *i*", leert Adriani voor het Sangirees[2]), „is een persoonsaanwijzend lidwoord, dat behalve voor eigennamen en als zodanig gebruikte naamwoorden, evenzeer voor de woorden staat, die een verwantschapsbetrekking aanduiden en voor titels, waarmee een bepaald persoon genoemd wordt, daar deze woorden toch ook het karakter van eigennamen hebben. Eveneens wordt deze *i* voor de pers. vnwd. gevoegd"[3]). Een belangrijk verschil met de aanwijzende vnwd., waartoe dit *i* door Adriani gerekend wordt, is, dat het niet achter, doch vóór het woord staat, dat het bepaalt. Zo vindt men *i Rompasĕ*[s] (eigennaam); *i Ralaki* „de boze"; *i amaṅku* „mijn vader"; *ia* (<*i* + *aku*)[4]) „ik". In verhalen, waarin dieren en levenloze voorwerpen als bezield optreden, krijgen zij ook deze naamwijzer bij zich: *bio pia i Walawo* .... *diṅaṅu i Rarupa* „verhaal van de muis.... en de hamer". Ook in andere Celebische talen is *i* „lidwoord voor eigennamen en als zodanig gebruikte woorden"[5]): *i Datu* „de vorst", *i Ngasi* „de spookaap".

In het Bare'e is het woordje ook een nadrukswijzer bij voornaamwoorden: *i siko* „gij"; *i sema* „wie?". In deze taal is voor een meer-

1) Kern, V.G. 8, 177 vlgg.
2) N. Adriani, Sangireesche Spraakkunst, Diss. Leiden (1893), § p. 242 vlg.
3) Voor *i* en *si* is ook te verwijzen naar verspreide opmerkingen bij R. Brandstetter, Der Artikel des Indonesischen, Lüzern 1913.
4) Adriani, ibidem, p. 237.
5) Adriani, Bare'e-Nederlandsch Woordenboek (1925), p. 188.

voudig begrip *si* in gebruik: *si Posepi* „P. en de zijnen, P. en zijn makkers"; vaak wordt het evenwel uit eerbied gebruikt voor een enkelvoudig begrip: *kandepe nci* (afhankelijkheidsvorm van *si*) *Tama* „de tuinhut van Oom". In de aanspraak blijft het weg, maar is de eigennaam bijstelling bij een ander woord, dan kan het optreden: *anaku* (*i*) *Dina* „mijn kind D.". Voor een pron. pers. vormt het een meer nadrukkelijke term: *i kita* „wij". In het Makassaars is *i* „onafscheidbaar voorvoegsel voor eigennamen en andere benamingen van personen, of van beesten en zaken als personen beschouwd, dat wellicht altoos, doch soms zeer duidelijk, in stede van een vererende titel gebezigd wordt" [1]). Merkwaardig en leerzaam voor het verschillende gebruik, dat de talen van deze, etymologisch identieke, woordjes maken, is, dat dit *i* in het Boeginees een onafscheidbaar voorvoegsel is bij eigennamen van vrouwen; soms echter treedt het ook in deze taal op voor namen van mannen en andere benamingen van personen. Ook het Malegasi kent dit „persoonlijke lidwoord" *i*: „Il se préfixe aux noms propres, aux noms de lieu et à certains noms communs. Sa préfixation à des noms propres est plus particulièrement usitée pour les noms d'enfants ou de personnes qu'on traite familièrement" [2]). De meeste Melanesische talen hebben eveneens dit *i* [3]).

Daarnaast de zeer verbreide naamwijzer *si* [4]), in het Soendaas en elders bv. voor namen van lieden uit het gewone volk, kinderen, dieren; ook minachtend; dan ook voor scheldwoorden en -namen: soend. *si Cilaka* „Ongeluk", *si Bodo* „Domoor"; mal. *si pĕncuri* „d(i)e dief", *si panjaṅ* „d(i)e lange".

Behalve *i* en *si* kennen de Indonesische talen en verwante idiomen [5]) andere soortgelijke woordjes, waarvan enige beneden nog ter sprake zullen komen. In andere taalfamilies is een „persoonlijk lidwoord", een lidwoord in gebruik voor eigennamen, niet onbekend. In dialekten heeft het Nederlands het ook: de sportsman Pijnenburg heette in Brabant *den Pijn*. In Duitse volks- en omgangstaal is het bepaalde lidwoord voor een eigennaam zeer gebruikelijk: *der Fritz, der Müller*; speciaal de dialekten van het Zuidelijk deel van het Duitse taalgebied kennen dit gebruik; sommige alleen bij familienamen. Ook in oude

---

1) B. F. Matthes, Makassaarsch-Hollandsch Woordenboek² (1885), p. 817; vgl. ook dez., Mak. Spraakkunst (1858), § 47.
2) G. Ferrand, Essai de grammaire malgache (1903), § 365.
3) R. H. Codrington, Melanesian languages (1885), p. 108 vlgg.
4) Vgl. reeds Kern, V.G. 8, p. 164 vlgg.
5) Zie bv. Kern, Fidji-taal, p. 29 vlg. = V.G. 4, p. 272 vlg.

bronnen worden deze kategorieën niet eender behandeld. De ontwikkeling is in het kort deze geweest[1]: het lidwoord treedt het eerst op bij de Zunamen, te verklaren uit hun oorspronkelijke karakter als bijnamen, die òf zonder artikel (*Wernher Gottschalkes* of *W. Gottschalk*) òf met artikel (*W. der koufman, W. der alte, W. der Barnaere*) werden toegevoegd; later vindt men het lidwoord ook bij voornamen en tenslotte ook bij dubbele namen. In het Italiaans komt het bepaalde lidwoord veel voor familienamen, speciaal bij personen, die bekend zijn en bijzondere praestaties hebben verricht, waardoor zij zich van anderen, eventueel naamgenoten, onderscheiden: *il Tasso.* In de moderne gewone omgangstaal is het echter een bijna algemeen gebruik; in zeer intiem verkeer, vooral bij vrouwenamen, ook voor voornamen: *la Giuletta.* Ook het Frans kent het verschijnsel: „L'article défini s'ajoute parfois aux noms de baptême comme aux noms de famille; il exprime, selon les cas, soit une certaine familiarité ou câlinerie, soit du dédain et du mépris" [2]. In patois en in „le parler vulgaire" is, vooral bij namen van vrouwen, de toevoeging van het bepaalde lidwoord zeer verbreid. Onder het volk wordt de vrouw dikwijls aangeduid met de familienaam van haar man „in het vrouwelijk", voorafgegaan door het bep. lidw.: *la Thibaude*; achternaam van een vrouw voorafgegaan door het bep. lidw. is een minachtende aanduiding: *la Dubarry*; „l'article s'ajoute à un nom d'homme pour exprimer un certain dédain ou manque de sympathie": de royalisten noemden Napoleon: *le Buonaparte. Le Tasso, la Malibran* etc. zijn nabootsingen van het Italiaanse taalgebruik. Maar in deze talen zijn het de gewone lidwoorden[3], geen afzonderlijke persoonswijzers.

Men kan zich afvragen, hoe dit gebruik te verklaren is. Op het eerste gezicht is het vreemd, dat bij een eigennaam een artikel kan voorkomen. Immers, de functie van een artikel is, zoals we nog nader zullen zien, in vele gevallen die van nadere individualisering, bepaling, determinatie: *man,* maar *de man van Mina Jansen; het dienstmeisje van hiernaast; de commandant van het 3e regiment.* Welnu, zou men kunnen opmerken, eigennamen zijn (althans als regel) door zichzelf reeds voldoende bepaald: *Amsterdam, Rembrandt,* en zelfs, hoewel er meer personen van die naam zijn, *Mengelberg,* etc.

---

[1]) Vgl. O. Behaghel, Deutsche Syntax, I (1923), § 42, p. 54 vlg.
[2]) Vgl. Kr. Nyrop, Gramm. hist. de la langue française, 5 (1925), p. 190 vlgg.
[3]) Iets, wat op Indonesisch taalgebied niet onbekend is: in het Tiruray (Fil.) bv. heeft het „zakelijk" lidwoord ook de functie personen aan te duiden. Er zijn ook IN. talen zonder „pers. lidwd.", bv. het Rotinees.

Men[1]) heeft wel eens gedacht, dat het lidwoord zijn aanwezigheid bij een eigennaam zou hebben te danken aan een tendenz ter vermijding van misverstand en verwarring; wanneer ik drie vrienden heb die allen *Jan* heten, zou er onder omstandigheden een nadere bepaling nodig kunnen zijn: *die Jan* > *de Jan*. Deze verklaring kan m.i. hoogstens voor incidentele gevallen de juiste zijn. Het is bovendien bekend, dat men zich, wanneer dergelijke moeilijkheden voordoen, pleegt te redden met nadere bepalingen van deze soort: *Jan van Marie; Jan van Mina; grote Jan; jonge Jan; Indische Jan* (is in Indië geweest); du. *Müllers Kobes* = *Jakob Müller*. Ten dele kan men ook familienamen: (*Jan*) *van den Akker,* (*Jan*) *de Boer,* (*Jan*) *van den Bosch* beschouwen als ontstaan door een streven, verwarring van deze soort te vermijden[2]). Bovendien: *il Tasso* is de Tasso bij uitstek. Het lidwoord bij een eigennaam is vaak affectief, hypokoristisch: te Weenen bv. *der Lipper'l*; in het dialekt van Heerlen komt het bij namen van vrouwen en meisjes dan ook alleen voor, als men haar zeer goed kent[3]).

Ik zou het volgende willen opmerken ter toelichting van het gebruik van woordjes als indon. *si* etc. Deze woordjes zijn niet alleen voor eigennamen in gebruik, maar ook voor andere woorden en zij dienen in het algemeen om te karakteriseren of te releveren: mal. *si bĕṅkok* „de kromme", d.i. „de man die zich van zijn omgeving daardoor onderscheid dat hij krom is", *si tua* „de oude", „de man, die door zijn ouderdom voldoende opvalt dat men hem er naar noemt". Zo heeft *si* tevens de functie te individualiseren. Maar veel dergelijke adjectieven zijn niet alleen scheld- en bijnamen, maar ook namen zonder meer geworden: malg. *Sihănaka* „die aan het meer (*hanaka*) wonen"; althans eigennamen staan oorspronkelijk veelal op één lijn met dergelijke adjectieven. In het Bimanees kunnen door de naamwijzer *la* ook woorden, die niet als naam gebruikelijk zijn, en zelfs gehele uitdrukkingen tot eigennamen gemaakt worden[4]); leerzaam is een opmerking van Hardeland[5]): „Durch Vorsetzung eines *i* kann man auch Dinge bezeichnende Substantiva oder auch Adjectiva zu Nominibus propriis machen, — jedoch nur solche Wörter, welche einen Mangel, ein Gebrechen etc. ausdrücken, so dass dann im *i* zugleich der Begriff der Verachtung, des Spottes liegt. Natürlich muss

[1]) R. de la Grasserie, Mém. de la soc. de ling. de Paris 9 (1896), p. 307.
[2]) Zie bv. A. Bähnisch, Die deutschen Personennamen (1914), p. 5 vlgg.
[3]) G. Royen, Die nominalen Klassifikationssysteme (1929), p. 425 vlg.
[4]) Jonker, Bimaneesche Spraakkunst, p. 234.
[5]) A. Hardeland, Grammatik der Dajackschen Sprache (1858), p. 79.

dann die also bezeichnete Person auch eine bekannte sein, zB.: *kihis* „der Schorf": *i hikis* „der Schorfige"". Het oudste stadium van eigennamen, dat we kunnen bereiken, doet ons kennen: a) typerende namen: *de Wit, de Paardenrijke, de Kromme, Langoor*; b) wensnamen, die men een kind geeft in de hoop, dat het de genoemde eigenschap mag bezitten, of „negatieve wensnamen": *de lelijke, de schele*; alle dus typeringen [1]). Men kan voorts m.i. als een factor ter verklaring van het gebruik van lidwoorden bij eigennamen noemen de neiging tot abundantie, tot het gebruik van logisch overtollige woorden in de volkstaal, benevens de gewoonte met woorden en gebaren te wijzen op diegene of datgene, over wien of wat men spreekt (*nou zeg, die Jansen gisteren....; die Bakker is ook niet gek*; dus *die* in de zin van: *je weet wel die...., die...., over wien we het hadden* etc.). Ook kan het demonstrativum of het lidwoord bij een tweede of derde vermelding van de naam optreden. Dit vinden we in het Grieks vaak, bv. Hom. Ilias 2, 104 vlgg. *Ἑρμείας δὲ ἄναξ δῶκε Πέλοπι*... | *αὐτὰρ ὁ αὖτε Πέλοψ δῶκε* „die P., de genoemde P., P. dan". In dergelijke gevallen is het wijzende woordje verduidelijkend. Vindt men in het oude Grieks het lidwoord vooral in anaforisch of emfatisch gebruik (behalve wanneer subst. of adj. tot eigennaam wordt door voorvoeging van het lidwoord), op de duur neemt de frequentie toe en in het Nieuw-Grieks is het regel. Dan zijn er nog de gevallen, waarin het artikel voor een naam of titel komt, omdat de aangeduide persoon de enige is, omdat hij bij uitstek het begrip vertegenwoordigt, dat die naam aanduidt of omdat hij door een bepaalde waardigheid, hoedanigheid, ambt of beroep wordt getypeerd: *de Bakker, de Koning*; tjam. *Si maga'lahe* „de gouverneur"; *si Ju'us* „God" [2]).

Gaan we het gebruik van *si* wat nauwkeuriger na, dan blijkt, dat er meer van te zeggen is dan de qualificatie „persoonlijk lidwoord" suggereert. In het Tontemboan is *si* aequivalent van ons „aanwijzend vnwd., lidwoord en betrekkelijk vnwd., voor namen van levende wezens en woorden van onbezielde voorwerpen, die reeds bekend of genoemd zijn" [3]): *si wale ia'i* „dit huis", *si wei?* „wie", *si wisa* „welk?" (mal. *yaṅ mana*); in zinnen als *si wisa n ituru'ku a icamu,*

[1]) Zie bv. J. A. van Velze, Names of persons in early sanscrit literature, Diss. Utrecht 1938, Introduction.

[2]) Interessant is het woord voor God in monotheïstische godsdiensten: wij *God* zonder artikel, zo ook bv. het Frans: *Dieu*, maar in het Italiaans vaak (naast *Dio*) *Iddio* (aangegroeid artikel); het Frans heeft echter *le Christ*.

[3]) Zo geformuleerd door J. Alb. T. Schwarz, Tontemboansch-Nederlandsch Woordenboek (1908), p. 439. Vgl. ook Schwarz-Adriani, Hoofdstukken uit de Spraakkunst van het Tontemboansch (1908), p. 256.

siitu m ba'kĕsĕn „dengene dien ik jullie zal wijzen, die is het die gebonden moet worden" geven wij de verbinding *si wisa* weer met „dengene die".

Zeer leerzaam is het spraakgebruik van het Karo-Bataks [1]), waar men de verschillende nuances in functie duidelijk naast elkaar ziet en in elkaar ziet overgaan. *si* is er „in het algemeen aanwijzer": voor eigennamen: *si Datas* „D." Een verbinding *arimo si mĕrawa* is „de tijger, de woeste", d.i. „de woeste tijger"; hier is *si mĕrawa* een bepaling bij „tijger"; het identificeert de tijger, wijst hem althans aan, bepaalt hem nader. In een zin als „toen zei de moeder tot haar oudste kind" (in tegenstelling tot de andere kinderen) *jēnari nina nandēna kĕmpak si anakna sintua* is „haar oudste kind" tegenover de andere apart gesteld, van de andere kinderen onderscheiden, onder omstandigheden „hervorgehoben". In *ē maka mulih kalak si reh* „en daarop gingen de mensen, die gekomen waren weg" staat *si reh* „die gekomen waren" tegenover de anderen; hier heeft *si* (vanuit het gezichtspunt van de grammatikale terminologie van Indogermaanse talen) de functie van een pronomen relativum. „Uit de gegeven voorbeelden zal wel gebleken zijn", besluit Neumann zijn opmerkingen over dit woordje „dat *si* ook als betrekkelijk voornaamwoord zijn karakter van aanwijzer niet verliest".

In het Gajo is *si* een soms nadrukloos en dan tot *sĕ* of *s'* geworden „betrekkelijk vnwd. voor personen en zaken, ook bepaling aankondigend vnwd.", „als relativum wordt het vooral dan gebezigd, wanneer de door zijn antecedent aangeduide persoon of zaak bepaaldelijk of zelfs met nadruk gesteld wordt tegenover andere personen of zaken, die niet in de door de relatieve bijzin gegeven omschrijving delen; als bepaling aankondigend vnwd. neemt het soms de plaats in van ons bepalend lidwoord" [2]). Enkele voorbeelden: *jĕma si blōh manè ṅö ulak* „de man die gisteren wegging is al teruggekeerd"; *primu si manè* „uw woorden van gisteren"; („breng eens even het mes hier":: „welk?):: *si ulu gadiṅ ö* „dat met het ivoren heft"; *pĕkayan si aju² wö sĕluké, si tuö² isòsadné ku jĕma* „hij draagt alleen maar nieuwe kleren, oude geeft hij weg"; *òya tĕṅku si malim pĕdih* „dat is een zeer geleerde tĕngkoe"; *òya anak si maté amaé manè* „dit is het kind welks vader gisteren gestorven is".

In het Mentawai is *si* zowel lidwoord voor bepaalde kategorieën

[1]) J. H. Neumann, Schets der Karo-Bataksche Spraakkunst (1922), § 179.

[2]) G. A. J. Hazeu, Gajōsch-Nederlandsch Woordenboek (1907), p. 839, waar vele voorbeelden.

van woorden als relativum; het wordt evenals in het Niassisch, steeds gevoegd voor bijv. nwdn., die optreden als attribuut van een substantief en dan op dat substantief volgen" [1]).

Ook het Nias kent dit *si*. Het wordt gebruikt in uitdrukkingen als *asu si matua* „een manlijke hond", bij namen van dieren en „etwas verächtlicher, hie und da auch bei Menschen, resp. Kindern".[2]); voorts is het relativum. In het Atjehs is *si* „nadrukswijzer", het legt [3]) nadruk op het volgende woord of op de volgende zin; doch het drukt geringschatting uit; het vormt bij- en eigennamen en maakt adj. en subst. tot eigennamen, bv. *si Bintañ* „Ster"; *si (jih) nyan* „die vent"; *si göpab binòë* „wiens vrouw men moge beslapen".

Een interessante toestand vinden we in het Madoerees [4]), waar *sè* vóór een substantivisch fungerend woord enigszins de betekenis van een aanwijzend vnwd., althans die van een bep. lidwd. heeft. „Het dient nl. om een algemeen substantief in een meer bepaalde zin op te vatten". Door voorvoeging van *sè* worden eigennamen gevormd; voor eigennamen is het niet noodzakelijk, in het Westen zelfs in onbruik. Voorts: *sè ratò* „de vorst"; *sè tèkos* „de muis". Hetzelfde *sè* doet dienst als relativum [5]), „als men iets van het antecedent wil noemen in tegenstelling tot iets anders"; ook *sè mĕllè* „de koper" etc.

Tenslotte het Javaans: hier is *si* persoonswijzer voor eigennamen (uit de hoogte, ongegeneerd of gemeenzaam), voor verwantschapstermen en dan ook wel met „mijn" te vertalen: *si bapa* „vader", vaak met ons bepaald lidwoord weer te geven: *si bapa Jamil* „de vader van Dj."; voor benamingen van verpersoonlijkte dieren, dingen of eigenschappen: *si Tĕmĕn* „de Trouwe"; vaak worden deze als scheldwoorden gebezigd: *si Edan* „de Gek", voor benamingen van plaatsen, in Ngoko ook in uitdrukkingen als *si Disambĕr gĕlap* „de door de bliksem getroffene". Voor de functie van *si* in het Oud-Javaans verwijs ik naar Kern [6]), voeg er aan toe, dat het daar ook, zoals Van der Tuuk het uitdrukt [7]), „abstracte substantiva kan vormen", beter: abstracte begrippen helpt uitdrukken: *si tuha* geeft skt. *jarā* „ouderdom" weer, *si sugih lawan si daridra*: skt. *lābhālābhau* „winst en

---

[1]) N. Adriani, Spraakkunstige schets van de taal der Mĕntawai-eilanden, Bijdr. 84, p. 86 vlg. (§ 38), naar wiens uiteenzettingen ik verwijs.

[2]) H. Sundermann, Niassische Sprachlehre (1913), p. 57.

[3]) Zo Hoesein Djajadiningrat, Atj.-Ned. Wdb. II, s.v.

[4]) Kiliaan, Madoereesche Spraakkunst, § 290.

[5]) Ibidem, § 291, waar bijzonderheden.

[6]) Kern, V.G. 8, p. 164 vlg.

[7]) H. N. van der Tuuk, Kawi-Balineesch-Nederlandsch Woordenboek III (1901), p. 2.

verlies". Daarenboven treedt het nog op, om de door mij elders [1]) gebezigde term ook hier te gebruiken, „ter substantivering van een woordcombinatie", bv. Bhīṣmap. p. 48 *paradharma ṅaranya si tan dharma niṅ kṣatriya* „de dharma van anderen, d.w.z. wat niet de dh. van kṣatriya's is"; Wir. p. 4., 1 F. *si tan karĕṅwa tan katoṅa deniṅ musuh* „dat men niet gehoord of gezien wordt door den vijand" [2]). Voor een pronomen: bv. *si kami* T. Pangg., p. 124.

Na al het bovenstaande zal het duidelijk zijn, dat jav. ng. *siṅ* (ook ojav.), dat als relativum optreedt — maar hierboven is toegelicht, wat daaronder verstaan moet worden —, met dit *si* etymologisch is te verbinden; beide woorden hebben een deel hunner functies gemeen en in andere talen heeft *si* de rol van jav. *siṅ*. Maar men volge hier niet het betoog van Kiliaan [3]): „*siṅ* is een versterkte vorm van *si*, wat duidelijk worden kan door een uitdrukking waarin *si* vóór een eigennaam of een als zodanig bedoelde woordverbinding staat, zoals bv. *si Karta*, op te vatten als (*woṅ*) *siṅ aran* (of *diarani*) *K.*, „degene die K. heet"; *si disambĕr iṅ blĕḍeg* als (*woṅ*) *siṅ diarani disambĕr iṅ blĕḍeg* „degene die door den bliksem getroffen heet te zijn, dien men waant dat door den bliksem getroffen wordt" ....", etc. Wat Kiliaan hier geeft is geen taalhistorische ontwikkeling, maar een logische omschrijving. Tegen deze vermenging van taalkundige explicaties met logische redeneringen, die geen rekening houden met de feiten, zoals die in de taal bestaan en met de methoden der linguistiek, een vermenging, die na Kiliaan helaas weer opnieuw is voorgestaan, kan men niet genoeg waarschuwen. Kiliaan is volkomen in gebreke gebleven op taalhistorische gronden aan te tonen, dat aan *si Karta* de door hem genoemde langere uitdrukking is voorafgegaan en dat deze eenmaal gebruikelijk was, of op andere wijze de juistheid aan te tonen van wat hij beweert. *Siṅ* is zonder enige twijfel te verklaren uit *si* + *ṅ*, evenals *saṅ* < *sa* + *ṅ* [4]); *si* staat voor een substantief of voor een met *si* als zodanig fungerend woord of woordgroep: ojav. *si Pāṇḍusuta* „de Pāṇḍuzoon"; *si tuha* „de ouderdom"; *si tan dharma niṅ kṣatriya* „wat niet dh. van vorsten is". *Siṅ* vormt op de enige Rāmāyaṇa-plaats, waar het voorkomt (6, 191), van een aantal woorden weliswaar een woordgroep, maar voegt die als appositie toe aan

[1]) J. Gonda, Het Oudjavaansche Bhīṣmaparwa (1936), p. 157.
[2]) Vgl. daarbij *i* in het Tjamoro: H. Costenoble, Die Chamoro Sprache (1940), § 86e (p. 165).
[3]) Kiliaan, Javaansche Spraakkunst, p. 222.
[4]) Over *saṅ* Kern, V.G. 8, p. 163.

het voorafgaande: (O Rāghava....), *matîka siṅ duṣkṛta duṣṭa riṅ rat* „gij hebt gedood hem, die kwaaddoend en snood tegen de wereld was". Merkwaardig is, dat in andere Oud-Javaanse teksten de betekenis van *siṅ* is „al de; degene die, ieder die" [1]), dus onbepaald relatief: Bmḍ. Pur. p. 177, 12 *siṅ kasuluhan mwaṅ tan kasuluhan* „(al) wat verlicht en niet verlicht is"; Hariw. 3 *siṅ kalana* „(al) de daemonen"; Sutas. 103a *rĕmuk siṅ kĕna* „vermorzeld werden wie getroffen werden" [2]); Par. 29, 13 in een bewogen passage (vergelijking, ongewone woordvolgorde): *sakeh saṅ mantry araraman apraṅ sakiṅ kuda, katitihan woṅ Sunḍa, anĕmpuh maṅidul maṅulon anuju ṅgonira Gajah Mada, siṅ tĕkârĕp iṅ paḍati woṅ Sunda mati* „de mantri a.'s vochten te paard; de mensen van Soenda verloren het, zij deden (nog) een aanval naar het ZW., juist daar waar G. M. was, maar iedere Soendanees, die voor zijn wagen kwam, was des doods. (Als een zee van bloed etc.)". Het woord *asiṅ*, „deftiger" [3]) dan *siṅ* (in het Balisch nog het „hoge woord" bij *siṅ*), komt echter in het Rāmāyaṇa [4]) vaak voor in de betekenis „al wie, al wat etc.", evenals in andere teksten. Het Oud-Javaanse taalgebruik schijnt dus niet steeds dezelfde functie aan *siṅ* te hebben toegewezen.

Het lijkt mij onjuist om met Van der Tuuk [5]) aan te nemen, dat *siṅ* een verkorting van *asiṅ* is; eerder is *asiṅ* een „uitbreiding" van het kortere woord, evenals *atika* en *atiki*, „deftiger vormen" naast *tika* en *tiki* [6]), gebouwd zijn op *tika* en *tiki* „die, dat". Ook de beschouwingen van Kern over mal. *asiṅ* [7]) lijken mij niet overtuigend: men zal hier hebben uit te gaan van de onderscheidende, afzonderende, tegenover anderen stellende functie van *si*, *siṅ* en dergelijke woordjes; daarmee stemt overeen de betekenis van mal. *asiṅ* „afzonderlijk, afgezonderd, van al het andere onderscheiden en daarmee verschillend", vd. ook „vreemd": *bĕrasiṅ* „op zichzelven"; *mĕṅasiṅkan* „afzonderen, onderscheid maken tussen"; *oraṅ asiṅ* „vreemdeling". Hierbij ook mal. *masiṅ²* „ieder in het bijzonder, een iegelijk", en andere woorden, die Kern reeds bijeen gezet heeft: soend. *siṅ* „ieder, iedereen", *masiṅ* „ieder persoon (van een totaliteit, van een groep

---

[1]) Kiliaan, t.a.p. wil weer dat iets, in casu *woṅ*, is weggevallen.
[2]) Geciteerd door Kern, V.G. 8, p. 179, waar meer voorbeelden.
[3]) Kern, t.a.p.
[4]) Zie de opgaven bij H. H. Juynboll, Kawi-Balineesch-Nederlandsch Glossarium op het Oudjav. Rām. (1902), p. 49.
[5]) Van der Tuuk, K. B. W. III (1901), p. 392.
[6]) Zie Kern, V.G. 8, p. 158.
[7]) Kern, V.G. 8, p. 180.

personen, die ergens toe behoren)": *ulah pĕrcaja ka siṅ roh baè* „geloof niet aan iedere (d.i. de eerste de beste) geest"; *siṅ roh* is ongeveer „al wat geest is", een betekenis, die ik zou willen verklaren uit „dat wat geest is", het individualiserende, onderscheidende gebruik van *siṅ* etc.

Een ander, door verscheidene Indonesische talen verbreid soortgelijk woordje is *nu*. In het Bare'e „heeft (het lidwoord *nu*) de kracht om het volgende substantief nadrukkelijk te maken, niet om het te bepalen": („hebben we geen middel om de schildpad dood te maken?" ....) „Water, daar zal ze de dood in vinden": *nu uë, nce'e da napopate*; zo ook *nu pogego, nce'e da manto'o* „een gódsgericht, dat zal het uitmaken" [1]). Daarnaast staat de langere vorm *anu*, „eigenlijk een soort lidwoord, dat dient om een niet-zelfstandig woord zelfstandig te maken, of om de zelfstandigheid van een woord te versterken" [2]). Het is minder frequent dan het Nederlandse betr. vnwd. „In bondige stijl kan het achterwege blijven, waar het door ons niet wordt weggelaten", zegt Adriani. Voorbeeld: *tombu uë anu malino mpodago* „schep water dat goed helder is". „Het is een zwak bep. lidwd., dat de zin duidelijk maakt, doordat het aan het woord of de woorden die het bepaalt, meer nadruk geeft". Het woord komt ook voor als „lidwoord bij of aanduider van het verklarend onderwerp, als nadere bepaling van het pron. pref. van de voorafgaande finiete werkwoordsvorm, bv. *nakoni nu asu* „hij heeft het gegeten, nl. de hond" of „.... en wel de hond", zegt Adriani, naar wiens uiteenzettingen en voorbeelden ik verder verwijs. Het is ook een „onbepaald voornaamwoord", leert dezelfde auteur [3]). *Anu* duidt dan iets of iemand aan, dat of dien men niet bij de naam wil of kan noemen. Mogelijk is deze betekenis, die, gelijk bekend, over de gehele Archipel voorkomt, ontstaan uit *anu* in zijn hierboven genoemde functie en een verzwegen eigenschapaanduidend woord of eigennaam. Ook het gebruik van *anu* om dingen aan te duiden, die men liever niet met hun eigenlijke naam noemt, is, naar ik vermoed, uit ellips te verklaren: gajo *anu* „het vrouwelijk schaamdeel", tont. *manu, maanu* „coire". Gevolgd door een pron. suffix betekent *anu* „wat van mij etc. is, iets van mij etc., het mijne etc.", een wijze zich uit te drukken, die ook in Mori, Makassaars en Boeginees bekend is [4]): mori, boeg.

---

[1]) Vgl. N. Adriani, Spraakkunst der Bare'e-taal, V.B.G., 70 (1931), § 229.
[2]) Ibidem, § 237.
[3]) Ibidem, § 238.
[4]) Zie Matthes, Makass. Wdb.[2], s.v. *anu*; dez., Boegineesche Spraakkunst (1875), p. 204.

anuku „de (het) mijne"; ook in het Tontemboan, Soendaas (*anuna* „de (het) zijne") en het Maori: *noku* „mijn bezit", *noku tenei kakahu* „this garment is mine" of „th. g. belongs to me". De conclusie van Kern [1]), die veel waarde aan deze aan het Maori ontleende gegevens hecht, dat aan *no* oorspronkelijk het begrip „bezit" [2]) eigen moet zijn geweest, kan ik niet zonder meer aanvaarden. Ook Esser's opinie [3]), dat *anu* „in de eerste plaats onbepaald is (nl. in de betekenis „dinges, N.N.")", zou ik niet willen onderschrijven [4]); trouwens, het is mij niet duidelijk, hoe hij deze opvatting in overeenstemming brengt met de ook door hem geciteerde verklaring van Adriani: „eigenlijk een soort lidwoord, dat dient om een niet-zelfstandig naamwoord zelfstandig te maken etc." (zie boven), die mij een meer bevredigend uitgangspunt schijnt te bieden. Ik herinner er nog aan, dat *anu* in het Mori een zeker reliëf kan geven aan een bepaling bij een substantief; de door het bepaalde substantief aangeduide persoon of zaak wordt dan in tegenstelling gedacht met een andere, waarop de bepaling niet van toepassing is [5]). Staat het voor een adjectief of telwoord waarbij het substantief verzwegen is, dan vertalen wij het met een lidwoord: *anu motaha* „het bruine, een bruin" (paard bv.). Deze zelfde zelfstandig makende, resp. releverende kracht heeft *nu, anu* in het Soendaas: *nu lötik* „de kleinen, onaanzienlijken" tegenover de groten of aanzienlijken; *anak (a)nu sugih,* „een (het) kind van een rijke"; hier wordt bijzonder op het begrip „rijke" gewezen, in onderscheiding van zijn tegendeel. In tegenstelling: *nu hiji* .... *nu hiji döi* „de een — de ander", of om alle nadruk op het begrip „de ene" te leggen: *nu hiji.* Ook wanneer wij het weergeven met ons relatieve pronomen: Abd. en Abd. p. 131, 6 *supaya manusa gampañ lölömpañan ti nu jauh ka nu jauh* „opdat de mensen gemakkelijk zouden reizen uit verre landen naar verre landen" (van nabij gelegen landen is geen sprake). Ook *nu* komt vóór een vragend vnwd. voor: *nu timana sampéjan?* „van waar komt gij?".

Kern [6]) wees er al op, dat het Soendase taalgebruik dicht staat bij het Oud-Javaanse. Ook in het Oud-Javaans treedt *anu* wel op als relativum, bv. Arj. Wiw. 14, 19 *anu bhāra dona ni bapañku wulatana*

---

1) Kern, De Fidji-taal (1886), p. 26 = V.G. 4, p. 270.
2) Die ook in het Soendaas bestaat.
3) S. J. Esser, Klank- en vormleer van het Morisch, V.B.G. 67 (1927), § 209.
4) Oosting, Soendasche Grammatica, § 288 wilde *anu* in deze betekenis als een etymologisch verschillend woord beschouwen.
5) Over het overige gebruik van *anu* in het Mori zie Esser, o.c., §§ 207—209.
6) Kern, V.G. 8, p. 179.

„last en bedoeling van u, mijn beste, moet zijn te zien"; BY. 41, 6 *anu kāraṇa ni ṅwaṅ aṅhrĕt ambĕk* „hetgeen de reden is, dat ik mijn gemoed (toorn) bedwing". Zoals we zagen, komt dit gebruik van *anu* zonder verder lidwoord ook in andere talen voor; de opmerking van Kern, dat „het relatiefgebruik zich ontwikkeld heeft uit een verbinding van *anu* als onbepaald vnwd. met het lidwoord" [1]) schijnt mij niet geheel juist te zijn. Intussen is *anuṅ* (waarnaast soms *nuṅ*) een zeer frequente verschijning in Oud-Javaanse teksten. Rām. 12, 54 *anuṅ atuha patih ṅka* „degene die daar de senior der patih's was"; 1, 22 *yajña kabeh anuṅ makaphalânak dibya* „alle offers, die tot vrucht hebben uitmuntende zonen", etc.

In Middel-Javaanse teksten treedt ook *kaṅ* als relativum op: Sor. 1, 38; 66; 80; e.a. vgl. 1, 66 *ĕndi kaṅ subhaktya* „wie zullen er trouw zijn?"; daarnaast in andere functie 2, 95 *tan wruh ri tuhanya kaṅ woṅ* „de mens kent zijn ouderdom niet". Dit *kaṅ* is m.i. te beschouwen als een door *ṅ* uitgebreide [2]) vorm van **ka*, dat in ojav. *ika* bestaat. Soms is *kaṅ* reeds in oude OJav. teksten = *ikaṅ*, bv. Bmḍ. Pur. p. 136, 31 *kaṅ Madhyawarṣa pajara ni ṅhulun* „ik zal nu over M. meedelen"; „wat betreft" ware hier als vertaling ook mogelijk, op p. 144, 23 echter niet [3]). Een groep woorden samenvattend: Agastyap. p. 366, 15 *tan rowaṅĕn samācāra kaṅ tan yogya milwa riṅ tilĕman* „men neme haar niet tot genote, van wie het niet gepast is dat ze meedoet aan een lijkofferfeest"; *kaṅ t. y.* etc. is subject, *t. r. s.* praedicaat. *Ikaṅ* treedt ook als „degene die" op: Par. 8 *ikaṅ aṅukuhana riṅ nusa Jawa* „hij die J. sterk zal maken". De opvatting [4]), dat *kaṅ* „een verkorting is van *iṅkaṅ*", is m.i. onjuist; *iṅkaṅ* is met inwendige nasalering de voortzetting van *ikaṅ*; het element *ka* vindt men ook in NJav. *kaé* „die, dat" (vgl. *kiyé* naast *iki* „deze, dit").

Daarnaast kent het Oud-Javaans *na* [5]), dat op enkele Rāmāyaṇaplaatsen voorkomt als „pron. rel. of bijv. lidw." [6]). 15, 6 *pinalaku ṅ asiheki sira mawaraha | umajarakĕna bhakti rasika na tĕka* „men verzocht hem de gunst om te verhalen, om de aanhankelijkheid te betuigen aan hem die kwam"; 1, 46 *nojarku rĕṅönta* „wat mijn woord is, luister er naar", „naar mijn woord (met nadruk) moet ge luisteren".

---

[1]) Kern, V.G. 8, p. 177.
[2]) Vgl. ook Brandstetter, Der Artikel, § 13.
[3]) Ook wel in de ene groep hss. *ikaṅ* etc., in de andere *kaṅ*, bv. Bmḍ. Pur. p. 133, 28.
[4]) Kiliaan, Javaansche Spraakkunst, p. 222.
[5]) Niet vermeld bij Van der Tuuk, K.B.W.
[6]) Juynboll, K.-B.-Ned. Gloss. op het O.-Jav. Rām., p. 285.

Daarnaast vindt men *naṅ*: in de zin van „namelijk": Nāg. 81, 4 *kujanmatraya naṅ caṇḍāla* etc. „de drie lage klassen, nl. c.'s etc.", vgl. ook 83, 4; *naṅ* .... *naṅ* „de een .... de ander" in een citaat uit de tutur Sāras. [1]): *naṅ mamikul usuṅan, naṅ lumaku mahawan usuṅan* „de een draagt de palankijn, de ander zit er in". Ook in andere talen komt *na* voor: tbat. *na sada* .... *na sada nari* = „de een .... de andere" (dus waar het Soendaas *nu* .... *nu* bezigt). Wanneer een telwoord attributief optreedt, bezigt het Toba-Bataks dit woordje: „deze zes realen van mij" *riyarhu na onom on*; wil men zeggen „deze boom is hoog" met nadruk op hoog, dan luidt dat *matimbo haju on* of *na timbo hayu on*; *i ma boru*[2], *na hu-jalahi* betekent „dat is de vrouw, die ik zoek"; „die eerder is geboren" (tgr. „die later is g.") = *na jolu tubu*. De zelfstandigmakende, een bepaald geval onderscheidende, apart stellende, hervorhebende functie van *na* blijkt bv. ook uit zijn functie aequivalenten van de superlatief te vormen (vóór *-um*-woorden die als „comparatieven" fungeren) en uit die om „een zinsnede als substantief te doen optreden, zodat wij het met *dat* of *of* na een werkwoord als *weten* enz. hebben weer te geven" [2]), bv. *indadoṅ dipabowa na nuṅ juppasa hujur i* „hij vertelde niet, dat hij de lans had kunnen vinden"; hierin is, zegt Van der Tuuk, *na n. j. h.* subject van *i di-p.*; men vergelijke de hierboven besproken functie van *si* in het Oud-Javaans. Voorts vindt men het bij uitnodigende wendingen: „laat ons *nu* op reis gaan": *nanón ma* (nadrukswijzer) *hita na mardalan i* („nu mogen wij zijn, die reizen" Van der Tuuk). Adjectivisch fungerende woorden worden in de regel voorafgegaan door *na* achter het woord gevoegd, waarbij ze behoren: *bagas na uli* „een mooi huis". Ook, wanneer *na* aequivalent is aan ons betr. vnwd., staat het terstond achter zijn antecedent: *duṅ i ro ma sada halak, na mandok* „daarna kwam er een man, die zei". Het Soembaas kent *na*, „dat vóór een woord of zinsnede, waarop men nadruk leggen wil, geplaatst wordt" [3]): *na rina* „de beenderen"; *taṅaruka suduk, nyuda na merana* „kijk naar de mieren, die zijn vlijtig". „In heel veel gevallen zou men dit *na* een emfatisch lidwoord kunnen noemen: .... *ĕṅgini na lei-mu*? „waar is uw mán?" ". Kern houdt dit *na* (in het Sawoe *ne*) voor een relatief, waaruit zich een lidwoord ontwikkeld heeft, hetgeen ik betwijfel. Intussen heeft soemb. *na* ook de functie van ojav. *n*, dwz. treedt het als voegwoord op.

---

[1]) Van der Tuuk, K.B.W. I, 232 vlg. en 512, waar telkens *nâṅ*.
[2]) Van der Tuuk, Tobasche Spraakkunst (1867), p. 244.
[3]) Kern, Sawuneesche Bijdragen, Bijdragen 41 (1892) = V.G. 6, p. 192 vlg.

In het Menangkabaus treedt weer een op nasaal eindigend „relativum" op, over welks gebruik ik, ter bekorting, naar de Spraakkunst van Van der Toorn verwijs [1]). De slot-nasaal van dit woord, dat men voor identiek houdt met het Bontokse artikel *nan* [2]), is variabel in verband met de aanvangsklank van het volgende woord, een verschijnsel, dat bv. ook het Tontemboan kent bij het niet-persoonlijke lidwoord *ĕn,* het Sangirees bij de hieronder nader te bespreken *n,* alsmede het Daïri bij het relativum *si,* dat in dat Batakse dialekt de plaats inneemt van *na* in het Toba [3]). Dit *si* „neemt dikwijls .... een neusklank aan", die behoort bij het op *si* volgende woord, zodat men voor toba *na torop* (= talrijk) heeft d. *sintĕrĕm,* hetwelk is te scheiden *si* + *ĕntĕrĕm.* Hoe is de slot-nasaal van men. *nan* te beoordelen?

Het wil mij voorkomen, dat de „relativa" met variabele nasaal (type men. *nan*) en die met vaste nasaal (mal. *yaṅ,* jav. *siṅ* etc.) niet gescheiden moeten worden. Het is bekend, dat *ṅ* meermalen optreedt als „passepartout-nasaal". In het Oud-Javaans bv. vindt men bij de aanvangsnasalering van zg. werkwoordsvormen, wanneer de beginklank van het woord zonder nasalering *j, ḍ, dh* is, *ṅ* als voorgeslagen nasaal, soms, wat in het N.-Jav. regel is, ook de klassenasaal. „Zonder twijfel hebben beide wijzen van uitspraak reeds vroeg naast elkaar bestaan en zijn ze even oud", zegt Kern [4]), die beide verklaart uit een oorspronkelijke anuswāra. Men kan zich afvragen, of de constante spelling *siṅ, kaṅ* etc. niet uitspraakvarianten verdoezelt. Dan is het toch wel een curieus feit, dat een zo groot aantal woordjes dat als „relativum" dienst doet naast een vocalisch einde een nevenvorm, soms met verschil in gebruik, heeft die steeds op dezelfde wijze, nl. op nasaal eindigt. Kern wilde in de nasaal een afzonderlijk woordje zien, het lidwoord [5]), dat met de kortere vormen verbonden werd; hij stelde ojav. *ikaṅ* (= *ika* + *ṅ*) *woṅ* geheel op één lijn met gr. *οὖτος ὁ ἀνήρ* en hong. *ez az ember,* beide uitdrukkingen met het zg. ligatieve artikel. Hij werd hierin gevolgd door Brandstetter [6]), die echter in dit „artikel" twee elementen onderscheidt, waarvan er een meer op de voorgrond kan komen: het ligatieve en het bepaalde (das Bestimmte). Een vollediger gefundeerd oordeel over de recht-

---

1) J. L. van der Toorn, Minangkabausche Spraakkunst (1899), § 61 vlgg.
2) Brandstetter, Der Artikel des Indonesischen, § 86.
3) Vgl. Van der Tuuk, Tobasche Spraakkunst, p. 241 vlg.
4) Kern, V.G. 8, p. 206.
5) Kern, V.G. 8, p. 155 vlgg.
6) Brandstetter, Der Artikel, § 13 en 14.

matigheid van deze opvatting zou een grondig onderzoek vereisen naar de waarde en functie van de ligerende nasaal en verwante verschijnselen in de Archipeltalen, iets waarvoor het hier de plaats niet is [1]).

Toch zou ik hier voorlopig en onder voorbehoud het navolgende willen opmerken. In vele IN. talen doen zich verschijnselen van nasalering voor tussen twee woorden die nauwer bijeen behoren, bv. tussen een bepalend substantief of adjectief als tweede lid van een „samenstelling" en het eerste lid daarvan (type mori *wiwi-ntahi* „zeestrand"), bij de samengestelde telwoorden, type jav. *tĕluṅ-puluh* „dertig", bij de verbinding van telwoord en benaming van hoeveelheid: bat. *pituṅ-golom* „zeven handen vol" (hier echter niet consequent [2])). In de tweede plaats: naast dit door Adriani „nasale tussenzetsel" genoemde element bestaan andere procédé's om eenzelfde intieme relatie uit te drukken, bv. in talen van Celebes *nu* (loinang *pala nu lima* „handpalm"). Tegen Adriani's opvatting, dat de nasalering in die talen uit *nu* ontstaan is, heb ik ernstige bezwaren [3]). Dit *nu* is zonder twijfel, ook volgens Adriani [4]), identiek met het boven besproken (*a*)*nu*. Van interesse is nu wat deze geleerde omtrent het gebruik van deze procédé's opmerkt [5]): in de gevallen waar, in verband met de aanvangsklank van het tweede deel der verbinding, de nasalering optreedt, verschijnt deze steeds: *mata ndeme* „zonneschijf", daar waar men *nu* verwacht [6]), blijft dit vaak achterwege: *mata eo* „zonneschijf". „Wordt, bij langzaam of nadrukkelijk spreken, *nu* gebruikt vóór een substantief met een praenasaleerbare beginner, dan wordt toch de praenasalering vaak toegepast, hoewel *nu* voldoende is *wawu*) „die zemelen zijn voor ....e de varkens" ". Hier dus *nu* + nasalering: vgl. ojav. *anuṅ*. „Ook wanneer een eigennaam of een ander woord dat het lidwoord *i* heeft, met een praenasaleerbare medeklinker begint, wordt deze doorgaans gepraenasaleerd, dus *lalu i m Papa* „het kapmes van Vader". Hier *i* + nasalering: vgl. ojav. *si: siṅ*. De „betekenis" van *nu* is hier niet meer dan „namelijk, dat is te zeggen, en wel", voegt Adriani even verder nog toe [7]). Verder doen dit *nu* en deze nasalering dienst bij de 3e pers. van de „vervoegde

---

[1]) Vgl. ook Bijdragen, 101, p. 201 vlgg.

[2]) Zie J. H. Meerwaldt, Handleiding tot de beoefening van de Bataksche Taal, p. 93.

[3]) Zie Bijdragen, 101, p. 202 vlg.

[4]) Adriani, Spraakkunst der Bare'e-taal, V.B.G. 70, § 229 en § 265.

[5]) Adriani, ibidem, p. 420.

[6]) Daarover ibidem, § 14.

[7]) Ibidem, p. 421.

werkwoordsvormen". „De agens volgt onmiddellijk op de(ze) *na*-vorm en wordt geconstrueerd.... met praenasalering of.... met *nu* of ook zonder *nu*, en waar de agens een eigennaam is, met *i*.... De betekenis van *nu* of van de praenasalering is hier die van een lidwoord of van een verklarende partikel.... „namelijk, en wel, te weten"[1]). Vergelijkbaar is het veel gebruikte *i* in het Bolaang-Mongondow[2]): dit *i* heeft volgens Dunnebier „in hoofdzaak aanwijzende kracht, (is) vaak weer te geven met ons bepalend lidwoord, maar.... ook betr. vnwd., genitiefteken enz.". Dit woordje duidt aan, dat het volgend woord met het voorafgaande in verbinding staat, daarmee op enigerlei wijze te maken heeft („en wel, namelijk"), of het vestigt de aandacht op het direct op *i* volgende woord, omdat daarvan bv. zo dadelijk iets zal worden gezegd („wat betreft, aangaande"). Komt dit *i* voor een pers. vnwd., dan volgt er, als de beginconsonant van het volgende woord het toelaat, nasalering: *iṅ kita*, etc.[3]).

Het Tjamoro kent een hele reeks „Beziehungswörter"[4]); een daarvan is *n*[5]): „*n* drückt eine sehr enge Beziehung aus zwischen den Worten oder Ideen, die es verbindet: *ala n hagon nijug* „Kokosblattkorb"". Deze *n* treedt op tussen twee substantieven, subst. en poss. pronomen (cf. ojav. *ari-nta* naast *hurip-ta*), subst. en adj., adj. en subst., etc. „Dieses *n* ist im Deutschen nicht genau wiederzugeben. In der Verbindung Subst. + *n* + Adj. kann es aufgefasst werden als verknüpfendes „nämlich" oder „und zwar". Da es sich zurück auf das Substantiv bezieht, entspricht es einem bezüglichen Fürworte „der; welcher"; ein Ausdruck wie *i galayde n dĭkikis* [„das kleine (nicht das grosse) Kanu"] heiszt also wörtlich „das Kanu welches klein (ist)". Costenoble[6]) leidt de „relatieve" functie van *n* af uit een oudere functie als vuller van een verlegenheidspauze (*n* dan < *ν*, een nasale vokaal als de Franse syllabensluitende nasaal). In het „Prae-austronesisch" was volgens hem *ta'u, ν, bunuh manuk* „der Mann, e, (hat ein) Huhn getötet"; waaruit zich o.a. de functie van *ν* als „Beziehungswort" (betr. vnwd.) ontwikkelde: „der Mann, der ein Huhn getötet". In het Sangirees[7]) wordt de afhankelijkheids-, be-

---

1) Ibidem, § 287.

2) Vgl. daarover Dunnebier, Spraakkunst van het Bol.-Mong., Bijdragen, 86, p. 120 vlgg. (§ 245); vgl. § 237; § 229.

3) Zie verder: Bijdragen, 101, p. 204.

4) Costenoble, o.c., p. 160 vlgg.

5) Ibidem, § 88.

6) Ibidem, p. 173.

7) Adriani, Sangireesche Spraakkunst, p. 219 vlg.

zitsverhouding etc. (door Adriani genitief genoemd) na gesloten eindsyllabe aangeduid door *u* (bij eigennamen en verwantschapswoorden treedt i.p.v. *u* : *i*) en na open eindsyllabe door *n*, dus de met de beginklank van het volgende woord homorgane nasaal. Alle voorzetsels worden door deze partikels met de woorden waarvoor zij staan verbonden, ook sommige voornaamwoorden, voegwoorden en hoofdtelwoorden hebben ze steeds na zich. De *u* en de nasaal doen ook dienst als agenswijzer bij werkwoordsvormen [1]). Zo heeft men *tuari-n Simon e* „de jongere broer van S." en *langi̥ e .... niriadi-n Mawu Ruata e* „de hemel .... is door God geschapen". „Door 't gebruik", zegt Adriani [2]) „hebben deze beide partikels de waarde van genitief-aanduiders verkregen en zij zijn bij de substantieven ook 't gewone middel om de genitief-betrekking aan te duiden, maar oorspronkelijk kunnen zij wel niet veel anders geweest zijn, dan koppelwoorden, die de betekenis van 't ene woord met die van 't andere in verband brengen".

In het Tagalog treedt op als „bep. lidwd." *aṅ*, na voornaamwoorden treedt *ṅ* op: *aṅ ama-mo* „je vader"; *ito-ṅ tawo ito* „die mens". Betoogde Kern [3]), dat deze *ṅ* zowel „bijv. lidwd." als „betr. vnwd." (*salanta-ṅ tawo* „een ongelukkig mens") is, juister komt mij voor te zijn de benaming, die Blake [4]) aan deze *ṅ*, die een uitgebreide functie heeft [5]), geeft: „ligatuur" [6]). Na op consonant (behalve op *n*) of tweeklank eindigende woorden vindt men *na*: *ma guliṅ na tawo* „een goed man"; *may táwo sa labás na íbig niyá-ṅ pumósok* „er is een man buiten wiens wens het is binnen te treden". Bij dit *na* is tbat., ojav. *na*, min. *na* + nasaal te vergelijken. Voorts: in het Tagalog luidt „de grote hond" *aṅ aso ṅ malaki* (*aṅ*, vgl. ojav. *aṅ*). Blake [7]) stelde voor, in *aṅ* te onderscheiden *a*, „the root particle", dat als artikel fungeert en *ṅ*, de genoemde ligatuur. Hij stelt naast elkaar op één lijn: *a-ṅ tawo* „de man" en *ito-ṅ tawo* „deze man"; op de duur is echter *ṅ* in *aṅ* een vast bestanddeel geworden. In nevenverwante talen

1) Ibidem, p. 189 vlg.
2) Ibidem, p. 190.
3) Kern, V.G. 8, p. 166.
4) F. R. Blake, A grammar of the Tagálog language, §§ 20 vlgg.; 311; 423 vlgg.
5) *ṅ* etc. vindt men als volgt: „in general words that stand to another in the relation of modified and modifier are joined together by connective particles called the ligatures" (Blake). De ligatuur wordt evenwel vaak achterwege gelaten: Blake, o.c., § 423.
6) Soms treedt *n* op i.p.v. *ṅ*: *báro-n kastílà* „Spaans hemd".
7) Blake, JAOS. 27, p. 341.

(Iloko Ibanag, e.a.) komt *a* als ligatuur voor: ib. *toy a balay* „dit huis". De mening van Brandstetter [1]), dat tag. *ṅ* < *aṅ* is verkort, is onwaarschijnlijk, gezien de grote verbreiding van *ṅ* als „bindend element" in combinaties van nauwer bijeenbehorende woorden.

Zoals gezegd, is de door Kern gegeven en bij mijn weten nog algemeen gevolgde voorstelling ten aanzien van het Oud-Javaans deze, dat een als afzonderlijk te beschouwen lidwoord *ṅ*, nevenvorm van *aṅ*, zich met een aantal aanwijzende woorden kan verbinden. Bij Kern's uiteenzettingen [2]) zou ik echter enige kanttekeningen willen maken. Vooreerst is de opmerking, dat *ika, iku* etc. „zelfstandig" zijn [3]) niet geheel juist: in het voorbeeld *tan yogya ulahteku* is m.i. *iku* bij *ulah* bijvoegelijk [4]). Wanneer *iku* etc. bijvoegelijk vóór het substantief staan, worden ze, evenals *ri* etc., meestal door de nasaal gevolgd. Wordt een substantief nader bepaald [5]), dan blijft de nasaal wel vaak, maar niet steeds, achterwege: Ādip. p. 7 r. 8 *riṅ sajinta*; 13 v. o. *ikaṅ alas paburwan ira;* p. 10, r. 12 *gĕtih iṅ rwan iṅ waduri;* 16 *iṅ mārga nira;* p. 11, r. 2 *tan hana ṅ kawikāra niṅ akṣi,* p. 26, 16 *ikaṅ waṅśanta*; p. 49, r. 1 *haneṅ jĕro wĕtĕṅ saṅ U.*; Bmḍ. Pur. p. 111, 2 e.a. *riṅ rahadyan saṅhulun* naast *ri r. s.*; op dezelfde wijze p. 120, 20 *niṅ*: *ni*; p. 130, 6 *niṅ pārśwanya wetan* (in alle hss.).

„Wanneer", zegt Kern verder [6]) „het substantief, zonder van een volgende genitief gevolgd te zijn, op andere wijze nader bepaald wordt, hetzij door een voorgevoegd *si* of *saṅ*, of een volgende locatief, is de toevoeging van 't lidwoord *ṅ* overbodig; bv. *ikana si T.* „die T."; *ikana alas i L.* De uitzonderingen op de gegeven regel ten opzichte van 't al of niet toevoegen van 't lidwoord zijn zeldzaam en daarenboven hier en daar verdacht". Zij zijn er evenwel: Bmḍ. Pur. p. 114, 17 *riṅ bhaṭṭāra S.* in de ene groep hss.: *ri bh. S.* in de andere; p. 121, 26 *niṅ saṅ bapa* naast *ni s. b.*; p. 126, 4; p. 140, 15 *riṅ dakṣiṇa* naast *ri d.* etc.

Verder vestig ik er de aandacht op, dat *ta, taṅ* „dat in betekenis van *ika, ikaṅ,* ook als lidwoord, niet verschilt, behalve dat het ietwat deftiger is" [7]), niet alleen zg. zelfstandig voorkomt (*ta hetu* „dat is (de) oorzaak"), maar ook daar waar het volgende substantief nader

---

[1]) Brandstetter, Artikel, § 14.
[2]) Kern, V.G. 8, p. 154 vlgg.
[3]) Ibidem, p. 155 boven.
[4]) Ondanks wat Kern zegt op p. 155, r. 14 en 15.
[5]) Ibidem en p. 162 midden.
[6]) Ibidem, p. 155 onder.
[7]) Ibidem, p. 160.

bepaald wordt of een titel is: *ta mahārāja* „de koning". Daarnaast „ook wel met *ṅ*": „in 't algemeen vindt men titels even vaak met als zonder voorafgaand lidwoord gebruikt" [1]): *taṅ agni* „het vuur, de Vuurgod". Het woordje *ta* is voorts ook persoonlijk lidwoord: *ta Suprabhā* „S". Zo kan ook van *saṅ* („eigenlijk *sa* + lidwoord" [2])) voor een eigennaam „het lidwoord" worden weggelaten: *sa Pulomā,* al is *saṅ* „verreweg 't meest gewone" [3]). Voorts bevat *ḍaṅ ḍa* „de oudere uitspraak van jav., malag., fidji enz. *ra,* dat deel uitmaakt van *ratu, ḍatu* (etc.)" [4]). Men heeft dus in het Oud-Javaans naast elkaar *ra-brāhmaṇa, ra-kawi, ra-putu* etc. en *ḍaṅ ācārya*; er is een verschil in vorm, maar ook een verschillend gebruik: de oudere vorm met de *ḍ* wordt voor naam of titel van geestelijke personen, leraren etc. gebezigd. Opmerking verdient, dat de combinatie *ḍaṅ hyaṅ* in het Nieuw-Javaans luidt *ḍahyaṅ, daheṅ, rahyaṅ,* „dus zonder lidw. *ṅ*", waarnaast, in andere betekenis (nl. „beschermgeest van een oord, veld of huis") *daṅhyaṅ.* We kunnen het, dunkt mij, voor ons doel in het midden laten, of we in het Javaanse *ṅ* een oorspronkelijk lidwoord moeten zien (dus het gebruik Ādip. p. 66, 4 *sugyan durbalā ṅ patapan denya*; 57, 5 v. o. *mahuwusana ṅ yajña sarpa* oorspronkelijk) of wel het moeten beschouwen als in oorsprong een ligerende nasaal (die zich uit „spontane nasalering" kan hebben ontwikkeld) en die voor het taalbewustzijn de functie van determinatie is gaan dragen —; vaststaat, dat in *taṅ* naast *ta, saṅ* naast *sa, ḍaṅ* naast *ra ṅ* als determinerend element tautologisch is. Vermoedelijk zullen de combinaties met *ṅ* als een nauwere verbinding van *ta* etc. + volgende naam etc. zijn gevoeld, m.a.w. hier overweegt de ligerende functie. Zo schijnt het mij ook te staan met *siṅ* naast *si, anuṅ* naast (*a*)*nu,* etc.; al is soms een nuancering in functie opgetreden, de vorm met nasaal mag wel beschouwd worden als aanvankelijk te duiden op een nauwere verbinding of samenhang van *si* etc. + het volgende woord. Soms (*ḍaṅ, siṅ*) zal de *ṅ* een vast bestanddeel zijn geworden, soms (*ikaṅ*: *ika*) drager van een bepaalde functie [5]).

---

[1]) Ibidem, p. 161.
[2]) Ibidem, p. 163.
[3]) Dit *saṅ* wordt in bepaalde streken (Banjoewangi) = *siṅ* gebezigd; zie Van der Tuuk, KBW. III, 391 vlg.
[4]) Kern, o.c., p. 164.
[5]) In de handschriften (zie bv. kritisch apparaat in de edities van het Bmḍpur. en Agast.) vindt men tal van plaatsen, waar vormen met en zonder *ṅ* worden gegeven; duidt dit op onzekerheid van taalgebruik of op pogingen tot aanpassing van afschrijvers aan wat voor hen normaal was?

Merkwaardig zijn ook de verbindingen als Ādip. p. 55, 3 v. o. *kita ṅ nāga Takṣaka*; p. 108, 7 v. o. *kamu ṅ hyaṅ Yama!*[1]): al is het volgende woord als eigennaam voldoende bepaald, toch treedt *ṅ* op. Is *ṅ* verbindend daar, waar het als z.g. relatiefpartikel voorkomt[2]), bv. BY. 1, 7 *bhyaktācāmana pādapaṅkaja bh. Ç. mara ṅ umastawā sira* „het is duidelijk dat men Ç. vereert als men hem vereert"?; is hier *ṅ* = *n* of een in dit opstel behandeld releverend woordje?

Mocht men evenwel op de gedachte komen om ojav. *ṅ* steeds als verbindend element te beschouwen en de determinerende functie aan het voor *ṅ* staande element toe te schrijven (*ika-ṅ alas* „het bos", *ika* — pauze — *alas* „dat is een bos"), en dan in de gevallen, waar aan *ṅ* niet woorden als *ika, sa, ri* etc. voorafgaan, niet *ṅ,* maar (althans in een vroeger stadium) *aṅ* aan te nemen[3]), waarvan de *a* in een dan meestal voorafgaande *a* zou zijn opgegaan (Ādip. p. 27 *gumawayakĕna ṅ ulah*; p. 54 *magawaya ṅ yajña sarpa*; p. 55 *anĕmwa ṅ wighna*; p. 57; p. 66 *sugyan durbalā ṅ patapan*; p. 108 *kapaṅguh ta ṅ maliṅ*; p. 109; p. 116; p. 117; p. 118; p. 119 *tan adharma ṅ ulah,* enz.), dan zou men op bezwaren stuiten, o.a. op dit, dat er toch gevallen van *ṅ* na andere klank dan *a* bestaan: Ādip. p. 120, 12 *sĕḍĕṅ tĕṅah ṅ we*; p. 128, 12 *nihan ṅ astra sādhana niṅ umalap ika.*

Anderzijds ziet men aan het Soendaas, dat vooropplaatsing van attributieve demonstrativa kan samengaan met afwezigheid van een bepaald lidwoord: *eta budak saruwa jaṅkuṅna jöṅ dulurna* „die jongen is even lang als zijn broer". De in het Nieuw-Javaans bestaande woordvolgorde: attributief demonstratief achter het substantief vindt men reeds in de Middel-Javaanse kidoengs, bv. Sor. 2, 19 *laku iki tan uruṅa,* cf. 88; 89 *tuha inutus woṅ iki denira śrī bhupati.*

Het wil mij voorkomen, dat het Maleise relativum *yaṅ* (*jang*) zich verhoudt tot een woordje *ya* als *siṅ* tot *si, anuṅ* tot (*a*)*nu, naṅ* tot *na*[4]). Dat *ya* zou men kunnen identificeren met oudjav. *ya,* dat op een plaats als Rām. 2, 26 reliëf geeft: „(vroeger zwegen de tijgers) *siṅhomĕhah ya malapâkuru* „de leeuwen kreunden, de hongerige, magere" (of „die hongerig en mager waren"), of „de l. k., hóngerig,

---

[1]) Juynboll drukt *kitaṅ* en *kamu ṅ.*

[2]) Kern, V.G. 8, p. 288.

[3]) Vergelijk het Tagalog, waar het bep. lidw. *aṅ* is, doch na voornaamwoorden *ṅ* optreedt.

[4]) Hetzelfde verband legt, naar ik zie, Brandstetter, Der Artikel, § 55. Overbodig te zeggen, dat Kern's opmerking (V.G. 8, p. 288) „Het Maleische *yaṅ* dankt zijn relatiefbetekenis aan *ṅ,* dat een verkorte vorm is van ibanag *ṅa*" m.i. onjuist is.

uitgeput"); 3, 4 *aneka saji saṅgrahekâṅabhiṣeka yomeh tĕka* „veelvuldig waren de plechtige toebereidselen voor de wijding die aanstaande was" (Kern [1]); 3, 5 *sugandha kumukus ṅ asĕp ya tinata kabeh tut sisi* „geurig rookten de (testen) wierook, die alle langs de kanten gerangschikt waren" (Kern [1]); 4, 63; 10, 7 *ikanaṅ wre ya masampe* „deze onbescháámde aap"; 15, 55. Daarnaast is *ya* demonstratief en in deze functie door Brandstetter [2]) met het artikel *ya* in het Haraya verbonden. Zeer vaak zelfstandig-terugwijzend: Bmḍ. Pur. p. 78, 21 *ya ta mataṅnya n bodha ṅaranya* „dat is de reden, dat hij kennend genoemd wordt"; Rām. 2, 25 *sampun pĕjah pwa ya* „zij nu was dood"; dubbel: 43 (tengevolge van een schot van Rāma wordt Mārīca machteloos) *kontal katub ya tamatan papulih mulih ya* „weggeslingerd, verdrongen werd hij, hij ging heen zonder de strijd te hervatten"; maar ook meermalen „tautologisch": Rām. 2, 15 *saṅ R. L. alah magiraṅ tumon ya* „R. en L., die hadden veel vreugde er naar te kijken"; 6, 187 (alle dieren....) *suśīla duśśīla wĕnaṅ ya hiṅsan* „goed- en kwaadaardigen, die mag men van het leven beroven"; nadrukleggend: 3, 8 *anak nira atah ya ratwa kaharĕp niraṅ K.* „haar zoon, die zou koning zijn, was het verlangen van K."; 2, 9. Dergelijk gebruik van pronomina demonstrativa is ook in andere talen welbekend: ten onzent zeer vaak in omgangstaal: *mijn oom die is architect*; *die dame die zei zo juist, dat....*; zeer veelvuldig ook in de Franse omgangstaal: *ma femme, elle est venue*; *Annibal...., il fit voir.* Soms is deze constructie in de schrijftaal doorgedrongen: *Die Treue, sie ist doch kein leerer Wahn* (Schiller). Men spreekt hier van reprise van een substantief of eigennaam door een pronomen; „quand on veut attirer l'attention sur un mot, on la place volontiers au commencement de la phrase" [3]). Of men spreekt van Herausstellung van het substantief [4]): „Bloß begonnene, nach der Hemmung weitergeführte Sätze sind auch die Nominative [5]), an die sich ein Vollsatz mit einem Pronomen anschließt, das den Nominativ aufnimmt". Ook in Indonesische talen is het verschijnsel welbekend: ojav. Ādip. p. 10 *ikaṅ watsa wruh ika ri lapanta* „de kalveren, die weten, dat ge honger hebt"; Sor. 3, 15 *ndan ken M. tumanduka sira* „toen ging M. naar binnen"; 3, 58 *śrī narapati sampun mantuk sira*; het pronomen

---

1) Kern, V.G. 10, p. 93.
2) Brandstetter, o.c., § 55 en 56.
3) Nyrop, o.c. 5, § 6.
4) Bv. Behaghel, Deutsche Syntax, 3, § 1120.
5) Deze term geldt uiteraard alleen voor talen die nominatieven kennen.

kan ook terstond achter het substantief of de eigennaam staan: Wir. p. 11, 28 F. *mahārāja Y. sira tambe niṅ tumama* „koning Y. was de eerste van hen, die naar binnen gingen".

Er zijn in het Oud-Javaans echter ook verscheiden plaatsen, waar men m.i. kan aarzelen omtrent de juiste weergave van *ya*. Bv. Rām. 2, 5 (het bos leek bekoorlijk en boog zich voorover, als wilde het zich spiegelen) *chāyānya yeniṅĕtiṅöt ya mawas rikaṅ lwah,* „zodat de schaduw er van duidelijk zichtbaar was in het water" vertaalt Kern[1]); is het „letterlijk": „de s. ervan, die werd z., die was duidelijk in h.w."?, of is het beter, het eerste *ya* met „indien" (dus = *yan*) weer te geven?; 2, 14 *gambhīra śabda nikanaṅ mamutĕr ya mandra | yâṅkĕn paḍahya nikanaṅ maṅinum magoṣṭi* „diep was het geluid van hen, die karnden, welluidend, als het muziekinstrument van hen, die in gezelschap een drinkgelag houden", of is het juister, *ya m.* te vertalen met „dat (nl. het geluid) was w." en *yâṅkĕn* etc. met „dat was". M.a.w. heeft *ya* hier demonstratieve of relatieve functie? Het beste lijkt mij te zeggen: noch het een noch het ander: onze kategorieën zijn hier niet van toepassing: *ya* slaat terug op het geluid en voegt na het eerste praedicaat *gambhīra* nog twee toe, één in een enkel adjectief bestaande en één dat een zin omvat; beide praedicaten worden met een zekere nadruk of emfase onder onze aandacht gebracht. Dan: 2, 15 *darpâṅ kidaṅ ya makidaṅ-kidaṅan ya madrĕs* „dartel waren de reeën, die huppelden, vlúg". In 2, 24 is *ya* het „tautologisch anaforisch demonstratief": *tĕṅgĕknya yenarah-arah nira* „hij mikte op haar nek" (Kern[2])), maar als er bij *tĕṅgĕk* nog een praedicaat zou zijn gevoegd, dan zou men *yenarah²* als een „relatieve zin" opvatten (vgl. 3, 5). Volgens de Balische interlineaire vertaling is 2, 33 *ya* = *ika* („pron. 3e pers."[3])): *tan dwa ṅ musuh tĕka parĕṅ sumahab ya rodra* „weldra kwamen de vijanden tegelijk opzetten in dichte drommen, vreselijk" (Kern[4])); met 2, 26 en derg. vergeleken, zou men ook een andere interpunctie kunnen overwegen, en *y. r.* bijeennemen.

Onjuiste opvattingen zijn er m.i. ook verkondigd ten aanzien van het gebruik van *siṅ* en *kaṅ* in het Javaans in de zg. modale imperatief, een formatie, waarmee men uitdrukt hoe een bevolen handeling moet plaats hebben of hoe een persoon zich heeft te gedragen: *tulisĕn siṅ bĕcik* „schrijf het goed!"; *siṅ gĕlis* „wees vlug!", *mlakua siṅ kĕbat*

---

1) Kern, V.G. 10, p. 85.
2) Ibidem, p. 87.
3) Juynboll, Gloss. op het O.Jav. Rām., p. 412.
4) Ibidem, p. 88.

„loop toch wat vlug". Walbeehm [1]) betoogt, dat „de vormen met *siṅ* of *kaṅ* in verband met de betekenis van het betr. vnwd. meer uitdrukken een bijwoordelijke bepaling bij een genoemd of als bekend verondersteld gebod, evenals dat het geval is, wanneer wij in het Hollands zeggen *vlug wat*". Ik neem niet aan, dat hier *wat* in *vlug wat* correspondeert met *siṅ* of *kaṅ* en dat dat „dus" relativa zijn. In ieder geval zit hij te veel vast aan het begrip „betr. vnwd". Kiliaan [2]) tracht ook hier weer het ellipsen-stokpaardje te berijden: men beveelt bv. eerst „maak zeven koekjes van kleefrijst van zeven kleuren": *gaweya juwadah pituṅ tĕtĕlan warna pitu* en daarna „de koekjes moeten alleen kléin(e) zijn": **tĕtĕlane kudu tĕtĕlan siṅ cilik² bae* „de vastgeklutste koekjes moeten alleen zulke wezen die klein zijn", wat dan met ellips wordt (geworden is) tot *tĕtĕlane siṅ cilik² bae* „de koekjes moeten klein zijn". Dit is volstrekt niet nodig; wat de Javaan m.i. beveelt is: „maak zeven zus-en-zo koekjes" en dan „(de) koekjes, kléine" (niet gewone of grote, neen kléine). De laatste zin kunnen wij vertalen met „de k. moeten klein zijn". Zo is ook *olehmu liṅgih siṅ kapenak* m.i. uit te leggen als „ga gemákkelijk zitten" en evenzo *liṅgia siṅ k.* De explicatie van Kiliaan (d.i. *liṅgia, dene olehmu liṅgih siṅ kapenak*) moge waarde hebben als perifrase met Javaanse woorden, niemand heeft bewezen, dat een zin van dat type ten grondslag heeft gelegen aan de modale wendingen met *siṅ*. Ook hier lijkt mij de releverende waarde van woordjes als *siṅ* duidelijk. Merkwaardig is in dit verband een plaats in de Kuñjarakarṇa, p. 58 ond. [3]) *mapa lwirnya? kadi walaṅ sinundukan inuṅsinya siṅ aglis* „hoe zagen zij er uit? Als doorregen sprinkhanen. Zij zochten in allerijl een goed heenkomen" [4]). Hier heeft *siṅ aglis* geen „modale" functie [5]): het door *siṅ* gereleveerde adjectief *aglis* staat hier bij een werkwoord gevoegd en niet zoals in de eerder aangehaalde gevallen, bij een substantief. In een zin als (Poensen, Bloemlezing, p. 73, 3) *mbanjur kĕpriksaa kaṅ tĕraṅ* „vervolgens moest er nauwkeúrig onderzocht worden" souligneert men, dat het onderzoeken, dat op zichzelf vast staat, nauwkeurig dient te geschieden [6]). Een parallelle constructie heeft bv. het Tjamoro [7]), waar „een als adverbium optredend adjectief", als het achter het praedicaat staat, door het relativum wordt voorafgegaan: *malago na gofcaḍig* „hij loopt zeer snel"; *agaŋ na*

[1]) Walbeehm, W. als Zind..., p. 95, § 183. [2]) Kiliaan, Jav. Spr., p. 313.
[3]) D.i. bij Kern, V.G. 10. [4]) Zo Kern, V.G. 10, p. 25.
[5]) Een hypothese ter verklaring van de ontwikkeling daarvan geef ik elders (De Javaanse *den*-vormen). [6]) Vgl. ook Poensen, o.c., p. 275.
[7]) Costenoble, o.c., p. 504 vlg.

*a*ˢ*gaŋ*! „roep hem luid!".

Ik voeg hier nog een opmerking toe naar aanleiding van het gezegde over de door meer dan een auteur aangenomen ellipsen. Zoals uit mijn betoog reeds voldoende duidelijk zal zijn, geeft bv. Gerth van Wijk een averechtse voorstelling, wanneer hij zegt[1]), dat *yaṅ* in uitdrukkingen als *yaṅ aku*; *yaṅ bapa* „de vader", hoewel het als bep. lidwd. dienst doet, eigenlijk het relatieve voornaamwoord blijft, waarvan het antecedent verzwegen is. De „wezenlijke betekenis" van deze uitdrukkingen is volgens hem: „de persoon, die ik is"; „hij, die de vader is" etc. Als argument voert hij dan aan, dat in dergelijke zinnen *yaṅ* kan worden voorafgegaan door een praepositie, „die dan eigenlijk behoort bij het verzwegen antecedent". Het lijkt mij overbodig toe te lichten, waarom mij dit onjuist voorkomt: als mal. *yaṅ* in functie beantwoordt aan ojav. *si*, zou men *oleh yaṅ* kunnen vergelijken met *de ni*. Bij opvattingen als van Gerth van Wijk en Kiliaan lijkt mij nog steeds de XVIIe en XVIIIe eeuwse ellipsen-leer op de achtergrond aanwezig te zijn, de leer nl., dat iedere normale taaluiting de vorm had van een logisch oordeel of als een zin uit een volgens de wetten der logika opgebouwd betoog: was er daarbij vergeleken iets „te weinig", dan nam men een ellips aan. De IN. relativa kunnen vaak achterwege blijven: ng. daj. *iä jari kalapean talo awaṅ injanjie* „hij heeft vergeten wat hij beloofd had" kan men ook zeggen zonder *awaṅ*. Ook hier is m.i. geen ellips aan te nemen: mal. *ada sĕoraṅ tabib yaṅ hĕndak bĕrjalan* verschilt slechts in de hier meermalen genoemde nuance van *a. s. t. h. b.*, waar men *h. b.* kan vervangen door een ander adjectivisch fungerend woord. — Een argument tegen de opvatting, dat *yaṅ* oorspronkelijk relativum zou zijn, lijkt mij nog te liggen in het bekende feit, dat *yaṅ* en aequivalenten in de regel niet door een subjectieve werkwoordsvorm gevolgd kunnen worden, wanneer zij terugslaan op het object, dus niet *oraṅ yaṅ saja mĕlihat itu sakit*, maar *o. y. saja lihat i. s.* „de man, dien ik zie, is ziek". Vergelijkt men nu *oraṅ sakit itu saja lihat* „dien zieken man zie ik" met *o. y. s. l. i. sakit*, dan blijkt *yaṅ* in het tweede zinnetje weer het afzonderlijk stellende, determinerend-releverende *yaṅ* te zijn (tegenover andere mensen, die niet ziek zijn); *y. s. l.* wordt ahw. een eenheid, een attribuut bij *oraṅ*, waarmee de plaats van *itu* achter *s. l.* in overeenstemming is: vergelijk *oraṅ sakit itu mati*. Ook in de eveneens zeer bekende constructie *inilah oraṅ yaṅ kĕcurian topinya* ligt een argument, gebouwd als *inilah oraṅ tua; y. k. t.* is ± „de bewuste, zijn hoed is

[1]) Gerth van Wijk, Spraakleer der Maleische Taal³, § 369.

gestolen" of „de-bewuste-van-de-gestolen-hoed". Van een Menangkabause zin *si Anu nan kamatian ana*ˢ „N. N. is het, wiens kind gestorven is", kan men *si Anu* als subject, *n. k. a.* als praedicaat opvatten, evenals bv. in *si Anu mati*. Ook het reeds genoemde gebruik van *yaṅ* in *yaṅ aku,* ng.daj. *ijä aku* „wat mij betreft" [1]) kan als argument tegen Gerth van Wijk c.s. dienen.

Ook in talen buiten de Indische Archipel zien we, dat samenhang tussen relativa en demonstrativa of het lidwoord, ja, ontwikkeling van de relatieve functie uit een aanwijzende elders welbekend is. Ook in de Semietische talen worden „gewisse Demonstrativa .... durch Verschiebung im etymologischen Gefühl zum Nebensatze gezogen und entwickeln sich dadurch zu Relativa. Wie schon für die Demonstrativa sich kein fester ursemit. Sprachgebrauch aufstellen lässt, so gehen in der weit jüngeren Differenzierung der Relativa die einzelnen Sprachen erst recht auseinander" [2]). In het Arabisch bv. treedt als relativum op *allaḏī,* dat het bep. lidwoord *al* bevat, versterkt met *la,* en voorts het demonstrativum *ḏī* [3]).

Van de Afrikaanse talen noem ik het Ewe: „Das Relativpronomen ist *si* pl. *siwó*"; „das Relativpronomen *si* ist dasselbe wie das Demonstrativ *si,* und man könnte *si* deshalb ebenso gut ein Demonstrativpronomen des vorangehenden Substantiv nennen: *ati si mekpọ* „Baum diesen ich habe gesehen, dies wird dann: Baum, den ich gesehen habe" [4]).

Voor het Aegyptisch is aangetoond, dat in de inscripties uit het teken van het nevenschikkende demonstrativum dat van het onderschikkende relativum is voortgekomen: het tweede treedt in latere tijd vaak op daar, waar in oudere teksten het eerste staat. Hypotaktische zinsbouw zien we zeer dikwijls in historische tijd zich uit parataktische ontwikkelen. Er is een duidelijke samenhang met bepaalde culturele stadia: de gewone omgangstaal in de moderne talen kent belangrijk minder hypotaxe en relativa dan de schrijftaal, en hetzelfde verschijnsel vertoont bv. het Latijn, waar tegenover *adulescens hic est NN., ei vivit pater* uit de omgangstaal in de schrijftaal zou staan: *a. h. e. N.N., cui v. p.* De ingewikkelde periodenbouw van de Griekse en Latijnse auteurs werd zeker niet door hun minder ontwikkelde

---

[1]) Zie A. Hardeland, Grammatik der Dajackschen Sprache (1858), p. 108.

[2]) C. Brockelmann, Grundriß der vergl. Gramm. d. semitischen Sprachen I (1908), p. 324.

[3]) Vgl. C. Brockelmann, Semitische Sprachw.[2] (Göschen; 1916), § 157.

[4]) D. Westermann, Grammatik der Ewe-Sprache, Berlin 1907, §§ 92 en 93; ik laat de formulering voor rekening van Westermann.

tijdgenoten en evenmin door hen zelf, als ze in de dagelijkse omgang spraken, toegepast.

Aan de Ural-Altaïse en de Fins-Ugrische taalgroep laat zich dit verschijnsel en de samenhang met een cultureel stadium ook duidelijk demonstreren. Bijzinnen zijn daar veel minder in gebruik dan in klassiek Latijn en in de moderne Indogermaanse schrijftalen. Maar het Hongaars en Fins, de twee leden van die groepen die gesproken worden door de volkeren met de hoogst ontwikkelde cultuur, de twee enige werkelijk ontwikkelde cultuurtalen, zijn, ten dele onder invloed van Indogermaanse talen, het verst gegaan in het gebruik van relativa en relatieve zinnen.

In andere gevallen hebben zich relativa ontwikkeld uit vraagwoorden. Zo bv. het Latijnse *qui quae quod,* dat van onbepaalde en vragende functie uit relatieve functie kreeg: bv. Fest. p. 166 *pecuniam quis nancitor, habeto* „vindt iemand geld? (dan) zal hij het hebben" > „wie g. v., z. h. h.", en uit het vragend gebruik: Caes. B. G. 1, 28, 3 *nihil erat, quo famem tolerarent* „er was niets: waarmee zouden ze de honger kunnen hebben dragelijk maken?" > e. w. n., waarmee z. de h. etc.". De nevenvormen *quis quis quid* bleven als zelfstandige vraagpronomina in gebruik. Het ontwikkelingsproces heeft zich hier reeds grotendeels in voorhistorische tijd afgespeeld. Jonger is het overnemen van relatieve functie door Germaanse vraagwoorden en indefinita: eng. *who,* du. *welch, wer,* ned. *welk* etc.; vgl. *wie waagt, (die) wint* < *w. w.*?, *(die) w.*, onder invloed van Latijnse constructies[1]) ook over het tussenstadium van de afhankelijke vraag en attributief relatief gebruik: (schematisch voorgesteld) *welke man gaat daar*?; *ik weet welke man daar gaat*; *ik ken den m., w. d. g.* Ook in het Georgisch bv. zijn „als Relativpronomina die fragenden in Gebrauch, die dann gewöhnlich *-c* angehängt bekommen"[2]). Van de Indonesische talen is hier het Sangirees te noemen[3]). Hier wordt als relativum in het enkelvoud *i sai* (van personen) en *apa* (van zaken) gebruikt, in het meervoud *apa.* Dit zijn eigenlijk de vraagwoorden „wie?" en „wat?", maar in hun „relatief" gebruik worden ze met het volgende woord met *n* verbonden, die „zo goed als een deel van

[1]) O. Behaghel, Deutsche Syntax, I, p. 374. Het attributief relatief gebruik van *welk* vindt men in de 13e eeuw op Nederlands gebied, later op Duits gebied (*dat ic eenen twist hadde..., welke twist,* a⁰ 1288); *Lucrecia, welche Lucrecia* (lat. *L., quae L.*).

[2]) A. Dirr, Einführung in das Studium der kaukasischen Spr. (1928), p. 61. p. 61.

[3]) Vgl. Adriani, Sangireesche Spraakkunst (1893), p. 248 vlg.

het vnwd. is" (Adriani): bv. Marc. 4, 24 *i kamene apan makạdiṅihĕ*ˢ „gijlieden die hoort". Die *ṅ*, die volgens Adriani een soort van aanwijzer of lidwoord is, bevat naar zijn mening juist de relatieve kracht [1]). Dit laatste is voor mij zeer de vraag. Ik ben eerder geneigd deze *n* te beoordelen als de slotnasaal van min. *nan*, ojav. *siṅ* etc.

Andere talen bezitten wel een relativum, maar gebruiken het betrekkelijk weinig. Zo het Turks, dat slechts één relativum heeft, nl. *ki*, dat onveranderlijk is. Wil men een afhankelijkheids- of andere betrekking uitdrukken, dan laat men op *ki* volgen de overeenkomstige casus van het pronomen van de 3e persoon *o*: „de koopman, wiens zoon ik zag": de koopman *ki anyñ* (gen. bij *o*) de z. ik z. Men vergelijke hierbij de bekende IN. constructie: (mal.) *pĕncuri, yaṅ disuruh oleh hakim kuduṅ taṅannya* „de dief, wiens hand de rechter beval af te houwen". Het Turks drukt ons „die, welke" echter veel vaker door bepaalde verbaalvormen uit. Ook in IN. talen treft men herhaaldelijk daar, waar wij een relatieve constructie bezigen, een andere aan. Hoezeer dat wat wij onder relatieve zin en relatief pronomen verstaan kan ontbreken wordt bv. duidelijk uit het Boeginees en Makassaars. In de eerstgenoemde taal is *bili*ˢ *uwatinrowi* „een kamer, ik slaap er" [2]) (*atinrowi* = „ergens slapen"), d.i. „een k. waarin ik s.". Wil men nu zeggen: „*de* kamer etc.", dan komt het „bep. lidwd." *é*, dat als suffix optreedt, achter het geheel, niet achter *bili*ˢ, dus *bili*ˢ *uwatinrowiyé* [2]). Ook het Bimanees heeft geen relativum: „de man die eet" is „de etende man". „Degene die" etc. wordt er uitgedrukt door *dou* „mens", *rawi* „werk", *parakara* „zaak" enz. met een werkwoord, dat aequivalent is aan ons werkwoord in de relatieve zin [3]). In het Manggarai doet *ata* „mens, persoon, wezen" dienst als relativum, ook wanneer een zaak antecedent is: „boombladeren die waren afgevallen": *sauṅ haju ata poli lodad.* Dit *ata* geeft ook tegenstelling of verschil aan; voorts is het nadrukwijzer [4]). Hier heeft zich dus bij woorden voor „mens" en „zaak" een relatieve functie ontwikkeld, elders (bv. het Jav. *woṅ* „mens", het Atj. *atra* „zaak") zijn woorden met deze betekenis als voegwoord gaan dienst doen [5]).

Boven kwam reeds ter sprake, dat tegenover onderschikking van

[1]) Adriani, o.c., p. 204 en 249.

[2]) Zie verder Matthes, Boegineesche Spraakkunst, § 201; vgl. ook der Makassaarsche Spraakkunst, § 158.

[3]) Vgl. Jonker, Bimaneesche Spraakkunst (V.B.G. 48), § 226.

[4]) Zie A. Burger, Voorlopige Manggaraise Spraakkunst (Bijdragen, 103, p. 1 vlgg.), § 60 vlgg.

[5]) Zie C. Snouck Hurgronje, T. B. G. 37, p. 622 vlgg.

onze schrijftaal in omgangstaal en in meer primitieve taal in het algemeen veelal nevenschikking staat. In het Maleis en andere IN. talen is dit type welbekend: *ditĕṅah jalan itu ada suatu lobaṅ, maka didalam lobaṅ itu ada sĕekor ular*; onze schrijftaal verbindt met „waarin". In ouder Duits is deze constructie welbekend en in moderne dialekten nog over: *der bruder und guckt immer zu tief ei's glasel* (*und* = „der"). Zo hebben het Fordaats[1]) en Jamdeens[2]), waar een „eigenlijk betr. vnwd." niet bestaat, een woordje *ma*, dat volgens Drabbe slechts schijnbaar een betr. vnwd. is; „in werkelijkheid is het volgens onze mening slechts een voegwoord, dat dient om twee zinnen te verbinden, en tegelijk den bijzin in betrekking te brengen met wat in het Holl. het antecedent van het betr. vnwd. zou zijn". Het woordje *ma* kan ook achterwege blijven. Iets dergelijks bezit het Sangirees in *ku*[3]).

Van sommige IN. talen zou men echter, als men oppervlakkig afgaat op wat de spraakkunsten zeggen, de indruk krijgen, dat ze vele relativa hebben en over een grote variatie van uitdrukkingsmiddelen beschikken. Zo schrijft Costenoble[4]) zeven bladzijden over de relativa en correlativa in het Tjamoro. Maar de eerste zin van zijn uiteenzetting geeft al een andere kijk: „Als Relativa und Korrelativa dienen Beziehungswörter, ferner hinweisende, fragende und persönliche Fürwörter".

Boven leerden we het Deense geval kennen: een woord voor „daar", dat als relativum is gaan dienst doen. Er zijn meer talen, die wat men zou kunnen noemen een passepartout-relativum hebben. Merkwaardig is op dit punt het Nieuw-Grieks, dat het woordje πoῦ „waar" ook als relativum bezigt, ook bij een persoonlijk antecedent: „de man, die gekomen is": ὁ ἄνϑρωπος ποῦ ἦρϑε; „de man, dien ik gezien heb": ὁ ἀ. ποῦ εἶδα; „le boulanger à qui j'ai acheté le pain": ὁ ψωμᾶς ποῦ ἀγόρασα τὸ ψωμί. Men denke hierbij aan Maleise voorbeelden als *oraṅ cina tĕmpat saya bĕli tĕmbakau* „de Chinees, bij wien ik tabak koop"; *ialah tĕmpat mĕnaruh suka* „hij is de persoon, aan wien men zijn vreugde toevertrouwt". Ook het Menangkabau kent zinnen als[5]): *uraṅ nan bakèh hambô bahutaṅ lah mati* „de man bij (aan) wien ik schuld had, is gestorven"; hier wordt *bakèh* of *tampè*

---

1) P. Drabbe, Spraakkunst der Fordaatsche taal (V.B.G. 67, 1), § 82.
2) P. Drabbe, Spraakkunst der Jamdeensche taal (V.B.G. 67, 2), § 114.
3) Waarover Adriani, Sangireesche Spraakkunst, p. 249.
4) H. Costenoble, Die Chamoro-Sprache (1940), § 103, p. 211 vlgg.
5) Zie voorts Van der Toorn, Min. Spr. § 66.

„plaats" achter het relativum *nan* gevoegd, en wij vertalen met een relatieve zin, die met een voorzetsel begint. Het komt dus hierop neer, dat een woord dat „plaats" betekent of een adverbium van plaats de rol van een relativum speelt en wel vaak, wanneer dat in een taal die casus kent door een casus obliquus zou zijn weer te geven. In de Latijnse volks- en omgangstaal, ook in het Oud-Latijn was het verschijnsel zeer bekend: *duas .... familias habeat, unde .... roget* (Cato), waarin *unde* = *a quibus* „vanwaar"; dan ook: *gaudia mundi, unde sub inferno cruciaberis,* waarin *unde* = waardoor. In laat Latijn wordt dit *unde* (dat voor *a, de, ex quo* of *quibus* kan staan) uitgebreid, versterkt tot *de unde,* wat over *donde* tot het Franse *dont* geworden is [1]). Men vindt in het Latijn in wendingen als *ad locum ubi dicitur* ook *ubi* gelijkwaardig met het pron. rel. *qui.* Ook in Nieuwhoogd. dialekten verschijnt *wo* of *der wo* als gelijkwaardig met *welch* [2]), vooral in het Beiers: *s sann Leut wau me denkt, si sann ....* Men verklaart dit opkomen van *wo* in deze functie uit hetzelfde verschijnsel, dat het optreden van het vraagwoord als relativum heeft mogelijk gemaakt: dat van de verzwakking in toon en reductie in omvang van de toch reeds korte woordjes *der die das.* In Z. W. Finse dialekten wordt het relativum der schrijftaal *joka* zeer vaak op overeenkomstige wijze vervangen door *ko(h)* [3]).

In de zin van „al wat", dus zg. onbepaald betrekkelijk, doet in het Manggarai dienst *nia,* dat eigenlijk „waar?" betekent: *ta anak, nia kéta téi daku haṅ kaut le hau!* „ach kind, al wat ik geef, eet het maar eenvoudig op!" [4]).

---

[1]) Zie ook A. H. Salonius, Vitae Patrum (Skrifter udgivna av Hum. Vet. Lund II, 1920), p. 211 vlgg.; E. Löfstedt, Philolog. Komm. zur Peregrinatio Aetheriae (1911), p. 180 vlgg.

[2]) Vgl. Wunderlich-Reis, Deutsche Satzbau II^3, p. 364 en 375.

[3]) Salonius, o.c., p. 216, n. 1.

[4]) Zie A. Burger, Voorlopige Manggaraise Spraakkunst, § 65, 2.

JOARTAN WEDERGEVONDEN?

DOOR

R. A. KERN.

I.

Onder dezen titel, zonder het vraagteeken, heeft J. Hageman reeds vele jaren geleden in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap een artikel geschreven ten betooge dat hij het Jortan der oude Hollanders in het Javaansche Pĕdjarattan, Djaratan had wedergevonden [1]). — De schrijver putte deze kennis uit een Salasila[h] Garsik, te zijner tijd in manuscript bestaande maar waarvan verder niets bekend is. Daarin wordt gezegd: „njai-gedée Panaté, eene vrouw „van buiten Java gekomen, weduwe en voorname handelares, bezat „veel vaartuig en hare woonplaats vormde een eigen kampong aan „zee, bij Kissiek; thans eene plaats ongeveer twee honderd roeden „beoosten de „kotta Garsik" en noord van de begraafplaats Gapoero".

„Die handelswijk werd door de handelaren van buiten genaamd „Djaratan, Pĕdjarattan, en van lieverlede kwamen vele kooplieden „zich hier nederzetten." [2]).

Elders vertelt de zelfde schrijver van deze vrouw dat zij zich te Grĕsik nederzette met het voornemen zich in de Mohammedaansche leer te volmaken [3]).

Dit verhaaltje heeft kennelijk ten doel de stichting van Grĕsik (ook: Garsik, Gĕrĕsik, Gĕrsik) te verklaren. Immers, Jav. g i s i k, g ĕ g i s i k, k i s i k, k ĕ k i s i k is „strand, zeestrand", Mal. k ĕ r s i k - grind, grof zand, Bat. h o r s i k - *idem*, Mak. k a s s i', Boeg. k ĕ s s i' - zand, zeestrand, Soend. k ö s i k - grind. Er kan dus geen sprake zijn van een zich vestigen op een plaats beoosten Grĕsik aan zee, het Kissiek van Hageman *is* Grĕsik en inderdaad strekt de stad zich tot aan zee uit. De begraafplaats Gapoera (wetan) ligt in het Zuid-Oosten der stad. Daartoe geeft een poort (gapoera) in Hindoe-Javaanschen stijl toegang, zij is vermaard omdat er zich de graftombe van Malik

---

[1]) Tijdschr. Batav. Gen., dl. 17, blz. 367 v.v.

[2]) T.a.p., blz. 368.

[3]) Indisch Archief II 219. — Batavia 1850.

Ibrahim † 1419 bevindt. Den naam Gapoera heeft de begraafplaats vermoedelijk pas gekregen toen de poort een bouwwerk uit het verleden was geworden. Men schijnt onder de handelswijk waarvan de salasilah zegt dat haar de naam Djaratan, Pĕdjarattan gegeven werd, de eigen kampong van njai gĕḍe Panate te moeten verstaan, dus iets anders dan de begraafplaats Gapoera.

Djaratan of padjaratan is afgeleid van Arabisch ẓijarah - bezoek (aan een graf), in den vorm djarat, djirat enz. in verschillende, Indonesische talen overgegaan, met de beteekenis „graf, begraafplaats"; het woord stamt dus uit den Mohammedaanschen tijd, padjaratan of, verkort, djaratan is bepaaldelijk „grafstede". Nu kan het wel zijn dat men het graf van Malik Ibrahim of van een ander met den naam padjaratan, djaratan bestempelt, maar de Javanen noemen hun steden en ook hun handelswijken niet „begraafplaats", daargelaten dat het tot den Javaanschen taalschat behoorende djaratan noch door de Javanen ter plaatse noch door de Nederlandsche zeevaarders tot Joartan verhaspeld kan zijn. Een kampong (Pa) djaratan komt op de Topografische kaart — welke de namen der kampongs vermeldt — niet voor [1]).

De naam Ioartan, Iortan is ons bekend geworden uit de scheepsjournalen en koopmansgeschriften der eerste Nederlandsche Oostinjevaarders. In de Historie van Indien / waar inne verhaelt is de avontueren die de Hollandsche Schepen bejeghent zijn: etc., het befaamde, door Willem Lodewycksz opgestelde reisverhaal der eerste schipvaart onder Cornelis de Houtman, komt een capittel voor: Van de afcomste der Iauwen ende hare steden [2]). Lodewycksz heeft hierin opgenomen wat hij te weten kon komen, het berust niet op eigen waarneming maar is tweedehandsche kennis, men vindt er rijp en groen dooreen. Juist in de beschrijving der steden langs Java's Noordkust, van Pasoeroehan tot Sidajoe lawas, is het verhaal danig in de war. Er wordt van Ioartan o.m. gezegd dat de stad aan een schoone rivier ligt en ommuurd is. Noch het een noch het ander was het geval. De eenige rivier in deze contreien is de Kali Lamong, welke drie paal ten Zuiden van Grĕsik in zee stroomt, de muur ziet op Grĕsik, zooals hieronder zal blijken.

Op de eerste reis van Jacob van Neck en Wybrandt van Warwijck hebben de Nederlanders Joartan het eerst aanschouwd: 27 Januari

[1]) Topografische kaart residentie Soerabaja, bijgewerkt tot 1892, schaal 1 : 20000, détailbladen K VI, VII, L, VI, VII (Grĕsik en omstreken).

[2]) Linschoten Vereeniging VII 99 v.v.

1599 verscheen de vloot voor „het stedeken" Ioartan [1]). Bizonderheden worden niet meegedeeld. Doch Jacob van Heemskerck, die de reis meemaakte, heeft een memorie opgesteld over de wijze waarop, naar zijn bevinding, op de kustplaatsen van Java en in de Molukken de handel moest gedreven worden [2]). Hij zegt daarin: „Jurtan is de „bequamste ende beste haven in geheel Java, alwaer meest alle den „handel van de specerijen, als nooten, fuly ende nagelen gedaen wert, „waermede de Poortugesen haer seer wel weeten te behelpen, hebben „meest alle coopmanschap bij haer, die de Javanen gebruycken ende „vervoeren alsoo mede casies [3]), hetwelcke sy aen de Javanen uitdoen „op de reys, ende bodemery van het gaen ende wederkeeren naer „Moluco ofte Banda, waervoor de ontfangers bij geschrifte borch „stellen, ende nadat ick van de Portugesen verstaen hebbe weynich „faute aen de betalinge .... is genoechsaem een beslooten haven, ende „men can op 12 vadem op een steenworp van de muren van de stadt „Grisse, twelck de prinsepale stadt is, met groote scheepen leggen". De sabandar woont aldaar. M.a.w. Joartan paalde aan Grěsik maar lag buiten de muren. Hier kwamen de schepen ten anker. Van Heemskerck geeft hier in weinige zinnen een schitterende beschrijving van de Molukken-vaart der Javanen en de beteekenis van Joartan. Wat hij over den handel ter plaatse zegt, vindt volledige bevestiging bij Coen. In diens tijd was alles nog bij hetzelfde. Men behoeft zijn brieven aan heeren meesters in patria — wien hij de les leest — of aan zijn varende of gezeten ondergeschikten in den Archipel slechts door te bladeren om in te zien dat Joartan het uitgangspunt van den handel op de Molukken was [4]). Buiten de specerijen uit den Grooten Oost werd ook peper uit Djambi aangebracht, doch hierin bezat de plaats geen monopolie-positie, Bantěn en Djapara traden, mede door toedoen van Europeesche handelaren, als concurrenten op.

In de Beschryvinghe van de Voyagie, ghedaen door Olivier van Noort, die, na de halve aardbol te zijn omgezeild, van uit de Filip-

---

[1]) Begin ende Voortgangh I, Reis 3, blz. 13.

[2]) Bij de Jonge, Opkomst II 448 v.v., het aangehaalde vindt men op blz. 451 v.v.

[3]) Port c a i x a s; van Linschoten geeft op dat „in de Sunda" waarmee o.a. Java bedoeld is, anders geen geld is dan koperen caixas, het bekende, Chineesche geld met vierkant gat in het midden; hij stelt de waarde van 1000 caixas op een Portugeesche crusado of 3 Carolus-guldens Nederlandsche munt, Itinerario, Linschoten Vereeniging III 78.

[4]) H. T. Colenbrander, Jan Pietersz. Coen. Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië, 5 deelen, passim. — 's-Gravenhage 1919-'23.

pijnen met zijn eenig overgebleven schip in 1601 ter reede kwam, wordt gezegd: „Dese Stadt van Ioartan leyt aen den watercant op „een punckt, in deselve moghen ontrent 1000. Huysen staen, al van „Hout ghemaeckt, ten heeft geen Muragie" [1]). — Wanneer de kustlijn sedert niet veranderd is, zou deze punt de plaats zijn waar nu de desa Kaboengson ligt, iets ten Noorden van het laadhoofd te Grĕsik.

De Nederlanders hadden, vooral in den beginne, de gewoonte van Joartan te spreken. Later zei men vaak Grĕsik (meestal Grissee, wat nog de Hollandsche uitspraak is), dikwijls vindt men beide namen dooreen of tesamen gebruikt. Allen bedoelen hetzelfde: de stad Grĕsik met haar havenkwartier Joartan. De laatste naam is in onbruik geraakt. Wat Valentijn ervan zegt, klinkt als een zwakke nagalm [2]).

Ioartan, slordiger Iortan, beantwoordt aan Jav. D j o e w a r t a n; Jav. *dj* sprak men als *j* uit en schreef *j* of *i*, Jav. *oe* wordt geregeld met *o* weergegeven (Japara = Djapara, Joana = Djoewana). In het Nieuw-Javaansch gaat *a* in de derde lettergreep van achteren vóór *w* in *oe* over: Oud-Jav. k a w a l i, Nieuw-Jav. k o e w a l i - pan; Oud-Jav. k a w a ç a, Nieuw-Jav. k o e w a s a - machtig, enz. De oudere uitspraak van Djoewartan is dus D j a w a r t a n. In het Nieuw-Javaansch komt in plaats- en eigennamen d j a ° naast d j a j a - overwinnend, zeeghaftig, voor; in het K.B.Wb. s.v. w a r t t a (uitgesproken w a r t a) vind ik een aanteekening van mijn Vader „goed in orde" (w ā r t t a), doch wat is *-n*? Ik houd het ervoor dat Djawartan of, naar de voor het Oud-Javaansch aangenomen schrijfwijze die ik hier verder zal behouden: Jawartan, staat voor Jawartam en dit op een Tamil Ja(ya)warttam teruggaat. In het algemeen kan een woord in het Tamil niet met een muta beginnen doch in woorden die uit het Sanskrit zijn overgenomen wordt *j* somtijds gehandhaafd [3]). Voorts is bekend dat bij vele overgenomen Sanskritwoorden aan het slot een *m* wordt toegevoegd. M ā ° is in samenstellingen een gewone syncope van Skr. m a h ā ° [4]). 't Zou kunnen zijn dat van j a °,

---

[1]) Olivier van Noort, Reis om de wereld (1598-1601), Linschoten Vereeniging, XXVII 141 v.v.

[2]) „Even zoodanig plagt ook Gressic Ao. 1609 niet alleen mede; maar Ao. „1601, zelf ook Joartan, Passaroewan, en Balamboang . . . dezen Koning [van „Soerabaja] onderdanig te zijn", Valentijn IV/I 48.

[3]) R. Caldwell, A comparative grammar of the Dravidian . . . languages, 2e druk, blz. 24. — Londen 1875.

[4]) G. Coedès, Le royaume de Çrīvijaya, B. E. F. E. O. T. XVIII no. 6, blz. 10 van den overdruk.

Skr. jaya hetzelfde geldt, ik moet dit uit onbekendheid met het Tamil in het midden laten. In het Oud-Javaansch komt ja° als syncope van jaya bij mijn weten niet voor. Wanneer ja° dus geen Tamil is, moet het eerste element van den naam eertijds jaya geweest zijn en later (in het Javaansch) tot ja- zijn verkort. — 't Komt in het Javaansch hoogst zelden voor dat een woord op tam uitgaat, het eenige mij bekende voorbeeld is rantam gw. v. „vooraf regelen". Daarentegen is het locatief suffix -an bij plaatsnamen zeer gewoon: Parakan - plaats waar men een rivier afdamt (gw. parak), Pikatan - plaats waar men vogels vangt, met een lokvogel (gw. pikát) enz. 't Behoeft dus niet te verwonderen dat de Javanen Ja(ya)wārttam tot Ja(ya)wartan hebben gejavaniseerd.

Wat ja- betreft, kan men uit lateren tijd nog vergelijken Djakĕtra (Jakĕtra), bekend als de plaats waar Batavia verrees[1]).

Ik meen Jawartan te herkennen in een bericht in de nieuwe geschiedenis der T'ang dynastie: „During the period Chin-kwan „(627—649) this country [Ka-ling] sent envoys to bring tribute, „together with those of Dva-ha-la and *Dva-pa-tan*"[2]). En in de oude geschiedenis der T'ang dynastie wordt nog gezegd: „In the year 647 their king (van „the country of Dva-pa-tan") sent envoys to bring tribute" enz.[3]). Dva-pa-tan beantwoordt het naast aan Jawartan, maar zou ook voor Jayawartan kunnen staan. Een op *-m* uitgaande syllabe wordt in het Chineesch meermalen door een op *-n* eindigend woord weergegeven, bv. Kou-lin=Coilam[4]), Tchan = Cham (Tjam)[5]), lü-kan = Ar. Perz. rukhām - marmer,

---

[1]) Dit is de juiste naam, niet Djakarta; kĕtra = kĕrta, karta, krĕta — geregeld, in orde gemaakt, gelukkig, voorspoedig, de naam is dus synoniem met Jawartan. In aanmerking genomen dat de Hollanders van de Javaansche dj (j) j (y) maakten — en wie niet beter weten doen dat nog — en de neiging bestaat in Indonesische, drielettergrepige woorden de klemtoon op de eerste syllabe te leggen (tjillĕtjap, Jav. Tĕlátjap voor Tjalátjap, aldus nog in het Soendaasch, bándjaran voor Bandjáran enz.) is Jaccatra een vrij zuivere weergave van Djakĕtra. Wil men de proef op de som: tot een jong Europeesch kind dat Nederlandsch kende maar bij voorkeur Maleisch sprak, werd eens gezegd: „Wij gaan naar den weg van Jaccatra". Onmiddelijk zette het dit om in Djakĕtra. De naam komt ook in Midden-Java (Panggoel) voor.

[2]) W. P. Groeneveldt, Notes on the Malay Archipelago and Malacca compiled from Chinese sources. Reprint 1887, blz. 139.

[3]) O.c.p. 183.

[4]) P. Pelliot, Deux itinéraires, B. E. F. E. O. T. IV 319.

[5]) O.c.p. 200.

albast[1]). Er is dus geen bezwaar tegen de gelijkstelling Dva-pa-tan-Ja(ya)wārttam.

Van Dva-pa-tan wordt verder verhaald dat het ten Oosten van Ka-ling lag. Er wordt algemeen aangenomen dat deze naam ergens in Midden-Java is te zoeken, ten aanzien van Dva-pa-tan wordt dan aan Bali gedacht. Zoo deed reeds Groeneveldt, doch onder voorbehoud. Krom heeft opgemerkt dat de bewoordingen niet noodzakelijk dwongen aan een ander eiland te denken, er staat slechts dat Ka-ling ten Westen van Dva-pa-tan ligt, het kan dus ook in Oost-Java te zoeken zijn[2]).

De oude geschiedenis der T'ang dynastie bepaalt de ligging als volgt: „The country of Dva-pa-tan is situated to the south of Cam-„boja, at a distance of two months, going by sea. It lies at the east of „Kaling and the west of Mi-li-kü, on it's north it has the sea"[3]). Onder Mi-li-kü moet, ondanks de verschillende vocaliseering, wel Maloku, de Molukken, verstaan worden. In hetzelfde geschrift wordt Ka-ling beschreven als liggende op een eiland in den Zuidelijken Oceaan, ten Oosten van Pa-li of Po-li, ten Westen van Dva-pa-tan (Groeneveldt o.c.p. 138). Pelliot heeft deze lezing verbeterd, er staat: „Ten Oosten raakt het (Ho-ling) aan P'o-li, ten Westen aan T'o-p'o-teng (= Dva-pa-tan bij Groeneveldt) (Deux itinéraires p. 280). — De oude geschiedenis der T'ang-dynastie is hier in strijd met zichzelf, immers, onder Dva-pa-tan wordt gezegd dat Ka-ling ten Westen ligt. Blijkbaar zijn Oost en West in de aanteekening over Ka-ling verwisseld, daar de juistheid van Dva-pa-tan's ligging ten Westen der Molukken niet betwijfeld worden kan en dus ook niet die ten Oosten van Ka-ling. Doch als Ka-ling Dva-pa-tan ten Oosten heeft, heeft het Pali of Poli ten Westen. Groeneveldt's vertaling, hoewel als zoodanig onjuist, geeft dus toch weer wat bedoeld wordt. Pali is niet geidentifceerd, wij zien thans bevestigd dat het ten Westen van Java gezocht moet worden. Alleen afgaande op hetgeen ervan gezegd wordt, lijkt een ligging ergens op Sumatra[4]) reeds waarschijnlijker dan Bali.

---

1) Bij Chau Ju-kua, uitgave Hirth en Rockhill, blz. 115. — St. Petersburg 1911.

2) N. J. Krom, Hindoe-Javaansche geschiedenis, blz. 102. — 's-Gravenhage 1926.

3) Groenevelt o.c.p. 183.

4) Of Groot-Bangka, omvattende Bangka, Balitoeng en omliggende eilanden? (V. Obdeyn, De oude zeehandelsweg door de Straat van Malaka in verband met de geo-morfologie der Sĕlat-eilanden, in Tijdschr. Aardrijksk. Gen., 2e

't Is begrijpelijk dat de eerste Nederlanders die de reede bevoeren de stad naar de plaats waar zij ankerden noemden, evenzeer dat van lieverlede Grĕsik in hun berichten meer naar voren kwam. De Portugeezen kenden den naam Djoewartan, de Portugees die, volgens Rouffaer, Willem Lodewycksz inlichtte, sprak van Djoewartan [1]), maar zij waren in de 16e eeuw gewoon de plaats Agaçim = Garsik, te noemen [2]).

De naam is oud. In de nieuwe geschiedenis der T'ang dynastie (618—906) wordt gezegd dat de voorvader des konings (van Chö-p'o), *Ki-yen* bij name, naar het Oosten, naar de stad *P'o-lou-kia-sseu* verhuisde. Het tweede deel van dezen naam beantwoordt aan Garsik [3]); het eerste is Waru. Dit ligt aan den grooten weg van Soerabaja naar Sidaardja bij paal 10. Er staat dus dat Ki-yen verhuisde naar Waru, met de toevoeging Garsik ter nadere bepaling. Waru (Hibiscus tiliaceus) is een zeer gewone plaatsnaam. Pelliot, wiens lezing ik hier volg, zegt dat hij „émigra" (o.c.p. 225), in een noot op dezelfde bladzijde geeft hij de vertaling „a transporté (la capitale) „vers l'est". Uit een ander werk, de Ying houan tche lio, wordt dan aangehaald: „on deplaça (la capitale) de Chö-p'o à la ville de P'o-lou-kia-sseu, gesteld in de periode 742-755. Pelliot plaatst „la capitale" tusschen haakjes, ik maak hieruit op dat ts'ien in beide gevallen een intransitieve vertaling toelaat: „émigra", als ook in den tekst gezegd.

Ki-yen is m.i. niets anders dan k r y a n - prins, edele, het honorifiek voorvoegsel *ra,* Chin. weergave *lo,* is weggelaten [4]). R a k r y a n komt in Oud-Javaansche oorkonden vanaf het midden der 9e eeuw tallooze malen als titel van hoogwaardigheidsbekleeders voor, doch nimmer van een regeerend vorst. Hierop ken ik slechts één schijnbare uitzondering: in een oorkonde op koper (dateering onleesbaar) van koning Wawa,

---

Serie, dl. LIX, bl. 757 v.v. — De prealabele vraag is of deze door zeestraten doorsneden eilandengroep toentertijd één uitgebreid landgebied was, een vraag alleen door geologen op te lossen.

[1]) Linschoten Vereeniging VII 99 noot 1, 101. vgl. boven blz. 2.

[2]) P. A. Tiele, De Europeërs in den Maleischen Archipel I, 1500-1529, in: Bijdr. Kon. Inst. 4, I, 356 noot 1.

[3]) Andere weergaven van den naam zijn: Kĕ-r-sih, in: Ying-yai Shêng-lan (1416), Groeneveldt o.c.p. 173 noot, en Ki-li-sik, in: Tung Hsi Yang K'au (1618), Groeneveldt p. 179.

[4]) Vrg. Lo-ki-lien, in de geschiedenis der Sung dynastie (960-1279), Groeneveldt o.c.p. 143, Krom o.c.p. 283. — Vgl. Mak. k a r a e n g - vorst, landsgroote, Heer van, Tag. d a y a n g. Sp. doña.

van wien oorkonden bekend zijn uit de jaren 924—929, wordt hij „anak kryan ḷadheyan sang lumaḥ ring alas" genoemd; k r y a n is reeds verdacht, de titel luidt altijd r a k r y a n. De oorkonde is ons alleen in een verknoeide copie bewaard, zij mist bewijskracht [1]).

Een en ander voert tot het besluit dat tusschen de jaren 742 en 755 een aanzienlijk heer, wellicht een prins van den bloede, van Midden-Java naar Waru verhuisde, maar niet als vorst. Men zou hem zich ook moeilijk als zoodanig in Waru kunnen denken. Immers, een regeerend vorst treffen wij in den Oosthoek in 760 op den steen van Dinaya aan. Naast hem schijnt voor een koning in Waru geen plaats.

Op ongeveer 2 paal zuidwestelijk van Waru ligt Kĕboan pasar, alwaar een oorkonde op koper [2]) van 873 gevonden is, handelende over het afbakenen van een vrijgebied Waharu door zekere(n) sanghadyan Kuluptiru tot erfelijk bezit van zijn (of haar) nageslacht [3]). De beschikker (beschikster) is dus één adellijk heer of edelvrouw, geen vorst, mogelijk een nazaat van Ki-yen. De oorkonde getuigt, naar het oordeel van Krom, van een maatschappij die in haar fijne en minutieuse organisatie niet bij de gelijktijdige Midden-Javaansche ten achter stond [4]).

In de nieuwe geschiedenis der T'ang dynastie werd, naar wij zagen, gesproken van „those of Dva-ha-la and Dva-pa-tan". Dva-ha-la is Janggala, de ligging daarvan is nauwkeurig te bepalen.

Toen koning Air langga omstreeks het midden der 11e eeuw zijn rijk onder zijn beide zonen verdeelde, verkreeg de eene Kaḍiri of het westelijk, de andere Janggala of het oostelijk deel. In ruimen zin was dus Janggala alle gebied dat onder het oostelijk rijk ressorteerde, het eigenlijk gezegde Janggala vormde daarvan een deel en het kerngebied. 't Is geheel hetzelfde als wanneer men nu spreekt van de residentie Kaḍiri, genoemd naar het landschap van dien naam en

---

[1]) R. Goris, De Oud-Javaansche inscripties uit het Sri-Wĕdari museum te Soerakarta, in: Oudheidkundig verslag 1928 blz. 63 v.v., speciaal blz. 68.

[2]) Natuurlijk op koper. Er is in deze alluviale vlakte op velden noch wegen een steen te bekennen waarop een inscriptie zou kunnen worden gebeiteld. — Zie voor de ligging van Waru, Kĕboan pasar en in de oorkonde genoemde plaatsen, Topografische kaart residentie Soerabaja, schaal 1 : 20000, detailbladen MX, XI.

[3]) J. L. A. Brandes, Oud-Javaansche Oorkonden IX, Verh. Bat. Gen. LX. — Krom o.c.p. 156.

[4]) Krom o.c.p. 156. — W a h a r u voor w a r u is kanselarijtaal, cf. Tag. Bis. b a g o.

afdeeling waar de zetel des bestuurs is gevestigd en gevormd door deze met omliggende afdeelingen die ieder weer een eigen naam dragen. Er kan van een aangrenzend gewest een landstreek bijkomen of daarheen een afgaan, de naam blijft dezelfde. Zoo heeten, of heetten tot voor kort, de meeste residenties, historische landschappen, naar haar kerngebied.

Janggala nu, in engeren zin, was de Brantas-delta. „Wanneer de „vorst in Janggala is, houdt hij steeds hof te Surabaya", zegt de Nāgara kṛtāgama [1]). De hoofdstad lag daar dus buiten, en wel in Japan, zie beneden. Janggala wordt ook onderscheiden van Pasuruhan [2]).

Na de restoratie van het Nederlandsch gezag bestond de Brantasdelta van 1817 tot 1859, met uitzondering van de stad Soerabaja en wat daaraan grensde en een strook langs de Porong (Rawapoelo I en II) uit de districten Djanggala 1—IV. In laatstgenoemd jaar werd dit gebied tot een afzonderlijke afdeeling verheven, Sidakare in Djanggala II werd hoofdplaats onder den naam Sidaardja, de nieuwe afdeeling kreeg denzelfden naam en er werd een nieuwe districtsindeeling ingevoerd. Thans weet de landbouwer niet meer dat de grond der vaderen minstens dertien eeuwen lang Janggala geheeten heeft. Zoo verdwijnt door een enkel regeeringsbesluit de historie onder onze oogen. Bij desavereenigingen gaat het escamoteeren nog gemakkelijker.

Een haven diende om tot bloei te komen, in het Oosten aan twee voorwaarden te voldoen: de schepen moesten er een veilige ligplaats vinden en zij moesten er kunnen ververschen. De haven van „Jurtan" wordt nog in 1600 door Jacob van Heemskerck, naar wij boven zagen, als de beste van Java beschreven. De vruchtbare Brantasdelta vormde een achterland dat alle waren waaraan de schepen behoefte hadden, kon verschaffen. Zij konden tesamen tot bloei komen.

Tot dusverre was de steen van Dinaya het oudste gedenkteeken van Hindoe-kolonisatie in Oost-Java (760). Thans blijkt dat reeds een eeuw eerder Tamil-sprekende Indiërs zich daar gevestigd hadden, komende uit datzelfde Zuiden van Indië vanwaar de Agastya-ver-

---

1) Nāgarakṛtāgama 17 : 5, ed. Krom, p. 59. — 's-Gravenhage 1919.
2) *idem*, zang 18 : 5, p. 65.

eerders van Dinaya afkomstig waren[1][2]).

De Javanen laten zich in de namen Ja(ya) wärttam en Janggala niet hooren, maar zij moeten er geweest zijn, want wie anders kunnen het land hebben bebouwd dan zij?

II.

't Is nog slechts weinige jaren geleden dat men ter reede van Grěsik zeilschepen kon zien liggen die de vaart met Soerabaja onderhielden, mogelijk is dat nog het geval. Maar de tijd schijnt niet ver meer dat zij geheel verdwenen zal zijn. De schepen kunnen den strijd tegen moderne verkeersvormen niet volhouden.

Valentijn zegt nog in 1700 dat de plaats zeer sterk bevaren werd, de handel in rijst, zout en andere waren was er ongemeen groot[3]).

Een eeuw vroeger was zout een belangrijk uitvoerartikel, geheel Java werd er van voorzien (Djapara, Bantěn). Dit zout werd ongetwijfeld in de nabijheid gewonnen. De omgeving van Grěsik en Madoera bieden de gunstige geologische en klimatologische omstandigheden voor het aanleggen van zoutpannen en het winnen van zout.

Uit de aangehaalde berichten der oude Nederlanders bleek reeds

---

1) Thans wordt Tamil gesproken aan de Oostkust van het Voor-Indisch schiereiland van Pulicat benoorden Madras tot kaap Comorin en van de zee landwaarts tot de Ghāt's, de zg. Carnatic plain, en aan de Westkust van kaap Comorin noordwaarts tot in de buurt van Trivandrum, ten Westen van de Ghāt's, Caldwell o.c. Introduction p. 9.

2) In „Deux itinéraires" vermeldt de heer Pelliot een mededeeling in de geschiedenis der eerste Sung dynastie (420-478) voorkomende, welke luidt dat het koninkrijk Ho-lo-tan op het eiland Chö-p'o in de 5e eeuw meermalen gezanten naar den Chineeschen keizer afvaardigde. In 435 kwam er een gezantschap van Chö-p'o-p'o-ta. Deze naam komt in de door hem geraadpleegde uitgave van den boekhandel. T'ou chou tsi tch'eng op drieërlei wijze voor: *in de Annalen* als Chö-p'o-so-ta, *in de notities van vreemde landen* als Chö-p'o-p'o-ta en in de tabel als Chö-p'o-ta. Een ander werk, de Nan-che heeft in de eigenlijk gezegde Annalen Chö-p'o-so-ta, maar in de notities en in de tabel Chö-p'o-ta (o.c.p. 273). De teekens voor p'o en so toonen gelijkenis. — 't Is verleidelijk voor Chö-p'o-p'o-ta te lezen: Jawa (liever: Yawa, o.c.p. 268) [Ja(ya)]wārttam, ja(ya) zou dan zijn uitgevallen of weggelaten. Jawa is de benaming van wat bij de Javanen en Soendaneezen zoo heet: het land der Javanen, de Javalanden zonder Soenda, ook bij de Chineezen is Chö-p'o de Java-landen. [Ja(ya)]wārttam kan nadere aanduiding van een onderdeel zijn, ter onderscheiding van Ho-lo-tan, Oost-Java contra Midden-Java. Het land had een koning die Cho-li-p'o-ta-t'o-a-la-pa-mo (= °warman) heette (Groeneveldt o.c.p. 135). 't Geval is echter te onzeker — ook ta (oud *t a t, Pelliot o.c.p. 274) voor tam is aan bedenking onderhevig — om er conclusies aan te kunnen verbinden.

3) Valentijn IV, I 46.

dat Djoewartan-Grĕsik de specerijen-markt van den Archipel was (boven blz. 3).

In de 16e eeuw waren de Portugeezen de Nederlanders voorgegaan. De Javanen haalden de specerijen uit den Grooten Oost[1]) en de Portugeezen kwamen naar Grĕsik om ze te koopen, de Nederlanders troffen hen daar aan.

De graftomben van Cambaysche makelij van Malik Ibrahim † 1419 en anderen spreken van handelsbetrekkingen met Goedjarat en scheepvaartverkeer tusschen Grĕsik en Cambay. Chineesche berichten gewagen van grooten handel in Grĕsik in dezen zelfden tijd[2]).

Chau Ju-Kua zegt in zijn werk, dateerende van het midden der 13e eeuw, over Su-ki-tan sprekende: „The country of Ta-pan „connects to the east with Great Shö-p'o. It is also called Jung-ya-lu „(Also written Chung-ka-lu, H en R) .... The country being a level „plain, intersected by an anchorage, there is trade both by water and „by land.

„The native products are bay-salt, sheep and parrots"[3]).

Ta-pan is Japan, 't landschap heeft zijn naam tot 1838 behouden (naar nieuwere spelling Djapan), in welk jaar het werd omgezet in de afdeeling Madjakĕrta met de districten Madjakĕrta en Madjasari; ook de hoofdplaats Djapan veranderde van naam en werd Madjakĕrta. In Djapan lagen de ruïnen van Madjapait. Prapanca noemt den naam niet, maar zegt wel dat Majhapahit buiten Janggala lag (boven blz. 8 vv.). Chau Ju-kua neemt hier Japan en Janggala tesamen, na ze even tevoren als twee onderscheiden onderhoorigheden van Shö-p'o (Fransche transcriptie Chö-p'o) te hebben genoemd. Hij stelt Groot-Java ten Oosten daarvan, dus in Pasuruhan-Malang. 't Is een benaming van eigen vinding waartoe hij, naar het schijnt, gekomen is om de „nagaraging" van Tumapēl aan te duiden.

Wat „the native products" betreft, kan het vervaardigen van zout uit zeewater alleen op Grĕsik zien. Ook zout van Madoera kan via deze haven (Jawartan) zijn weg naar elders gevonden hebben, het eiland wordt niet afzonderlijk genoemd. Omtrent schapen valt niets te zeggen, men vindt thans overal op Java schapenteelt op kleine schaal, maar in de eene streek niet meer dan in de andere. Papegaaien werden uit het Oosten van den Archipel aangevoerd, dit wijst weer

1) P. E. Tiele, De Europeërs in den Maleischen Archipel II, Bijdr. Kon. Inst. 4, III, 14.

2) Ying-shai Shêng-lan (1416), Groeneveldt o.c.p. 173.

3) Chau Ju-Kua o.c.p. 84.

op Grĕsik. Men moet dus de zinsnede over de „native products" als behoorende bij Tapan lezen, al luidt de titel van het hoofdstuk Su-ki-tan.

In het hoofdstuk over Shö-p'o heet het: „It is a broad and level „country, well suited to agriculture.... The people pay a tithe-rent. „They make salt by boiling seawater. The country also abounds in „fish, turtles, fowl, ducks, goats ....

„They have also elephants' tusks, rhinoceros horns, pearls, cam- „phor, tortoise-shells, sandalwood, aniseed, cloves, cardamoms, cubebs, „lakawood, mats, foreign sword blades, pepper, betelnuts, sulphur, „saffron, sapan-wood and parrots"[1]).

Het is duidelijk dat Chau Ju-Kua het hier over dezelfde streek heeft, misschien zonder dat het hem zelf bewust was, maar de feiten zijn juist. Het maken van zout uit zeewater ziet weer op Grĕsik, schildpadden, versta: landschildpadden, zijn nu nog in de Brantas-delta overvloedig. De schapen zijn nu geiten geworden. Olifantstanden werden naar de Kleine Soenda-eilanden verhandeld, men bracht vandaar sandelhout terug, Ti-wu = Timor en Ta-kang, niet geidentificeerd, worden onder de onderhoorigheden van Shö-p'o genoemd[2]) en waren de sandelhout-leverende landen[3]). Waar de parels vandaan kwamen is moeilijk te zeggen, maar wel weten wij door de Ying-yai Shêng-lan (1416) dat er in Grĕsik „precious stones" in groote hoeveelheden verhandeld werden[4]). De kruidnagelen kwamen uit den Grooten Oost, evenals de papegaaien die hier weder verschijnen. Noot-muskaat wordt niet genoemd, dit is een onwillekeurige omissie: in het over de noot-muskaat handelende hoofdstuk zegt de schrijver toch, dat zij „were brought from the foreign tribes in the „depths of the islands of Huang-ma-chu and Niu-lun"[5]). De beschrijving deugt niet, maar beide eilanden waren onderhoorigheden van Shö-p'o (p. 83). Ook deze specerij kwam dus in Jawartan-Grĕsik ter markt.

In den aanhef van het hoofdstuk over Su-ki-tan zegt Chau Ju-Kua: „Su-ki-tan is a branch of the Shö-p'o country. To the west it borders „on Sin-t'o, to the east it adjoins Ta-pan"[6]). Indien Sin-t'o Soenda is, zou men het dus in Midden-Java zoeken, in allen gevalle westelijk

[1]) Chau Ju-Kua o.c.p. 77, 78.
[2]) Chau Ju-Kua o.c.p. 83.
[3]) Chau Ju-Kua o.c.p. 208.
[4]) Groeneveldt o.c.p. 173.
[5]) Chau Ju-Kua o.c.p. 210.
[6]) O.c.p. 82.

van Japan. Doch Groot Shö-p'o lag oostelijk van Japan, tegelijkertijd heet het koninkrijk Shö-p'o ook P'u-kia-lung = Pakalongan[1]). Volgens een late, Chineesche bron, de Tung Hsi Yang K'au (1618) is Sukitan een onderhoorigheid van Java met vele verschillende nederzettingen waarvan Grĕsik de voornaamste is. De aangrenzende landen zijn surabaya en Tuban[2]).

Rouffaer heeft betoogd dat Su-ki-tan Jav. s u k ĕ t a n was, van s u k ĕ t-bosch (KB Wb.), struikgewas, wildernis, bosch, gras (Jb.), dus s u k ĕ t a n is: met struikgewas begroeid enz.; hij stelt dit gelijk met janggala[3]). Chau Ju-Kua weet te vertellen, dat de Chineesche kooplieden den naam Shö-p'o in Su-ki-tan veranderd hadden om het Chineesche hof dat herhaaldelijk den handel met dat land verboden had, om den tuin te leiden[4]). Wanneer dat de bedoeling was, hadden de Chineezen zelf wel een naam kunnen bedenken. Doch aangenomen dat Su-ki-tan inderdaad s u k ĕ t a n was, dan is het toch stellig niet Janggala, dat Chau Ju-Kua juist van Su-ki-tan onderscheidt, zooals uit bovenstaande aanhalingen genoegzaam blijkt. Chau Ju-Kua is in hetgeen hij over beide landen zegt, verward. De zaak is dat hij uit het verstoppertje spelen niet wijs is kunnen worden en gegevens uit verschillende streken dooreen heeft gekludst; strict genomen niet eens onjuist want het is duidelijk dat achter den naam Su-ki-tan meer dan één streek van het verboden land verscholen ging.

Dat Java een stapelplaats van den specerijenhandel was, wordt bevestigd door Marco Polo. Hij zegt dat Java specerijen voortbrengt, een gewone vergissing zooals ook de Chineezen wel maken door een artikel dat in een haven verkregen wordt voor een product van het land aan te zien. Java bracht de specerijen niet voort, maar was er de markt van[5]). Het scharnier waarom zich deze specerijen-handel bewoog, is door Chau Ju-Kua in Oost-Java aangewezen met Jawartan - Grĕsik als havenplaats.

Ibn Chordādhbeh (846) vermeldt: „De ces îles[6]) on arrive après „quinze jours de navigation aux îles des aromates"[7]). Terecht heeft

1) O.c.p. 75.
2) Groeneveldt o.c.p. 179.
3) G. P. Rouffaer, Was Malaka imperium vóór 1400 A.D., genaamd Malajoer? in: Bijdr. Kon. Inst. 77 blz. 135 v.v.
4) O.c.p. 78.
5) Sir Henry Yule, The book of Ser Marco Polo, 3e druk, II 272 v.v. — Londen 1929.
6) Djāba en 2 andere niet ver daarvandaan te zoeken eilanden.
7) Aangehaald door Rouffaer in Encyclopaedie van Nederlandsch Indië (1e druk) s.v. Tochten, blz. 369.

Rouffaer erop gewezen dat hier van de Javaansche Molukken-moesson-vaart gesproken wordt. Als uitgangspunt komt alleen Oost-Java in aanmerking.

In het jaar 647, zegt de oude geschiedenis der T'ang dynastie, zond de koning van Dva-pa-tan gezanten tot den Keizer, zij brachten als tribuut katoenen kleeding, olifantstanden en witte sandel [1]. — Wanneer in dat land dooden werden afgelegd, werd de mond met goud gevuld, gouden armbanden werden om armen en beenen gelegd, kamfer-olie, kamfer en andere parfumerieën werden toegevoegd, het lijk werd daarna verbrand.

Oilifantstanden, sandelhout, kamfer kwamen van elders, Ja(ya)-wārttam dreef dus uitgebreiden zeehandel. 't Valt op hoe constant het handelsverkeer is, immers, deze zelfde artikelen noemt zes eeuwen later Chau Ju-Kua. Specerijen ontbreken, maar die schijnen nooit voor tribuut aan den Keizer in aanmerking te zijn gekomen [2].

De schepen die, schakelsgewijze, het verkeer tusschen Indië en China over zee onderhielden, deden Java niet aan, daarvoor lag het te ver uit de route. Er moeten speciale redenen geweest zijn die vreemde kooplieden bewogen naar Oost-Java te varen. 't Lijkt mij mogelijk, zoo niet waarschijnlijk, dat toen reeds de specerijen der Molukken daar werden aangebracht. 't Is niet meer dan een gissing waarvoor echter de continuiteit van handelswegen, ook in Jawartan's handel opgemerkt, pleiten kan. Daarin komt eerst verandering als de Oost-Indische Compagnie verschijnt en alles onderste boven gooit. Een dergelijke radicale verandering in de machtsverhoudingen heeft zich, voor zoover wij thans weten, tusschen 650 en 850 (Ibn Chordādhbeh) niet voltrokken.

Maar moge het dan al zoo zijn dat Indische kooplieden zich in de Brantas-delta hebben nedergezet om dichter bij het land van belofte te zijn, zij moeten vergezeld of gevolgd zijn door landgenooten van alle rangen en standen, daarvan getuigen de steen van Dinaya (760) en de oorkonde van Kĕboan pasar (873).

't Vermoeden is uitgesproken dat de Agastya-vereerders van Dinaya naar het Oosten uitgeweken lieden van Midden-Java zouden zijn, waar immers in 732 bij Canggal in Kĕḍoe een oorkonde was opgericht, waarbij de koning Sanjaya zijn Çiwa-vereering tot Kunjara

---

[1]) Groeneveldt, o.c.p. 183.

[2]) Slechts eenmaal vind ik vermeld dat „they" van Java 75000 kati peper zonden (1381), Geschiedenis van de Ming dynastie (1368-1643), Groeneveldt o.c.p. 162.

kunja terugbracht[1]). 't Ligt thans echter meer voor de hand in de mannen van Dinaya de rechtstreeksche nazaten der kolonisten van de Brantas-delta te zien. Ook deze laatsten moeten in het midden der 7e eeuw daar reeds eenigen tijd gevestigd zijn geweest[2]).

De in den aanhef vermelde legende die een voorname handelaarster, van buiten Java gekomen, zich in een eigen kampong van Grĕsik deed vestigen, heeft de waarheid wel goed bemanteld.

---

[1]) Krom o.c.p. 120 v.v., 141 v.v.
[2]) Vgl. boven, blz. 548 noot 1.

Leiden, 23 Augustus 1943.

GESCHIEDKUNDIGE AANTEEKENINGEN BETREFFENDE BANGGAI EN GAPI.

DOOR

J. J. DORMEIER.

Banggai [1]) is een der zelfbesturende landschappen der residentie Manado; het bestaat uit de oostelijke helft van den Oostarm van Midden-Celebes en de Zuid-Oostwaarts daarvan gelegen eilanden. Tot 1 April 1908 vormde het een afdeeling van het sultanaat Ternate; na dien kwam het in rechtstreeksche verhouding, die van Zelfbestuur onder Korte Verklaring, tot het Gouvernement van Nederlandsch-Indië te staan.

Dr. Alb. C. Kruyt heeft in zijn artikel „De Vorsten van Banggai" [2]) o.m. gegevens medegedeeld betreffende traditie en historie; in een 2½-jarige ambtsperiode (als Onderafdeelingschef) kon ik deze aanvullen. De thans beschikbare gegevens doen vermoeden, dat zich in den Banggai-Archipel eertijds een aantal inheemsche rijkjes bevond, waarvan vermoedelijk Bongganan, het oostelijk deel van het eiland Péling innemend, het voornaamste was; naast dit Bongganan moeten we dan reeds de aanwezigheid van het rijkje Banggai aannemen, echter van niet grooter omvang dan het eiland van dien naam. Wellicht is Banggai vanuit Bongganan ontstaan.

Door invloeden van buitenaf is Bongganan te gronde gegaan, en heeft Banggai de suprematie verkregen, zoowel over den Banggai-Archipel als over het gedeelte van den Vaste-Wal van Celebes, dat thans ook nog tot dat landschap behoort. De onderwerping van Banggai aan Ternate mogen we in het einde van de 16e eeuw stellen, doch dit gezag ging in de volgende eeuw weer goeddeels teloor door de vele oorlogen met Goa (Makassar).

De Banggaische traditie kent eerst een aantal vorsten die den titel

---

[1]) Men vindt ook wel de schrijfwijze Banggaja; de gebruikte transcriptie is te prefereeren, mits men het als drie-lettergrepig woord uitspreekt (Bang-ga-i), met den klemtoon op de lettergreep ga, waarin de laatste letter overgaat.

[2]) Koloniaal Tijdschrift 1931, blz. 505—529 en 605—624.

Adi voerden. Dan noemt men een vreemdeling, van Ternate of Java afkomstig, wiens naam niet bewaard is, dien men echter als Moemboe doi Djawa kent. Hij is zoowel de grondlegger der Banggaische dynastie als de schepper van het gezag in deze gebieden. (De toevoeging „doi Djawa" geeft aan dat hij op Java overleden is; dergelijke samenstellingen met aardrijkskundige namen komen ook bij de latere vorsten veel voor).

Na zijn terugkeer naar Java volgt een periode van anarchie, blijkend o.a. uit het voorkomen van eenige vorsten die als vermoord bekend staan. Daarna noemt men Mandapaar[1]), zoon van Moemboe doi Djawa, hersteller van zijns vaders gezag; met hem komt er meer historische lijn in de opvolging, zijn graf wordt te Banggai aangewezen en vereerd. Hij zou van Ternate afkomstig zijn.

Na Mandapaar vermeldt de traditie eenige vorsten die niet te Banggai, doch op den Vaste-Wal zijn overleden; dit heeft beteekenis omdat dit wijst òf op politieke moeilijkheden op het hoofdeiland die de vorsten dwongen hun toevlucht op den Vaste-Wal te zoeken, òf op het ondernemen van veroveringstochten. Met eenige der volgende vorsten heeft de V.O.C. reeds aanraking gehad.

Voor uitvoeriger gegevens verwijs ik naar Dr. Kruyt's hoogeraangehaald artikel.

* * *

Bezien we nu de historische feiten die we bezitten:

In de Nagarakertagama, uit 1365 A.D. dus, vinden we de eerste mededeeling omtrent Banggai; in zang 13 en 14 worden de onderhoorigheden van het Javaansche gezag opgesomd, waarbij o.m. vermeld worden Banggawi en Loewoek; deze namen worden op blad 10b van den Atlas van Tropisch Nederland (1938) geïdentificeerd als Banggai en Loewoe (Palopo). Den aard van dit Madjapahitsche gezag moeten wij ons vooral niet voorstellen als bestuursbemoeienis met rijksprovincies; het plaatselijk bestuur werd ongemoeid gelaten, de Javaansche ambtenaren gingen naar de buitenbezittingen slechts om den cijns te innen[2]). Wellicht vinden we in den vorstentitel adi een aanwijzing voor dezen Javaanschen invloed[3]). Het is niet met

---

[1]) Vierlettergrepig: Man-da-pa-ar, met nadruk op Man en pa.

[2]) Geschiedenis van Nederlandsch-Indië onder leiding van Dr. Stapel; dl. I, blz. 278/279.

[3]) Verg. Javaansch-Nederlandsch handwoordenboek van Gericke en Roorda, dl. I, blz. 73: adi = uitmuntend, buitengemeen; fraai, schoon. Skr. âdi = uit-

zekerheid te zeggen waar op het eiland Banggai of elders zich dit Javaansche gezag localiseerde[1]).

Ruim 1½ eeuw later, in 1529, wordt Banggai voor het eerst door een Europeaan genoemd; Hernando de Bustamente schrijft aan den Keizer over Bangaya onder den naam Gapi; dit schijnt eveneens door Oviedo vermeld te zijn geweest. (Tiele schrijft Gaju in plaats van Gapi, doch in de noot vermeldt hij: „Bangay, la quel isla por otre nombre se llama Gapi". Dit Gapi ziet hij eerst voor Gaju aan, maar later herstelt hij deze fout). Kort daarop, in 1532, wordt Banggai ook voor het eerst door een Europeaan bezocht. Het blijkt nl., dat de vorst van Banggai aan den sultan van Djailolo een gezantschap had gestuurd, hem tevens hulp biedende tegen de Portugeezen met 300 man. (In werkelijkheid was het den Banggaischen vorst te doen om de hand van des sultans dochter). Van Djailolo nu wordt een beantwoordingsgezantschap teruggezonden naar Banggai; als mede-afgezant bevindt zich daarbij de Portugees Urdanete. De vorst van Banggai hield verblijf op het hoofdeiland Banggaja maar beheerschte ook het grootste deel van het groote eiland en verscheidene andere. Urdanete kreeg den vorst niet te spreken, want er was hofrouw; de vorstin was weinige dagen tevoren overleden. Gedurende de veertig dagen die hij op het eiland doorbracht werden voortdurend mannen en vrouwen, vooral zij die tot haar vrienden en verwanten behoorden, ter dood gebracht om haar in de andere wereld te dienen; zoo werden er gedurende meer dan 14 weken ruim 150 menschen gedood. De executie geschiedde door worging; de lijken werden korten tijd in het paleis opgehangen en dan met een gewicht aan de voeten in zee geworpen. Pas in de vierde nieuwe maan na den dood der vorstin hield dit moorddadig bedrijf op[2]).

---

muntend, de (het) eerste. Op Celebes komt echter het woord adi voor in de beteekenis van vorst; zie Bare'e-Nederlandsch Woordenboek van dr. N. Adriani op: 2. adi (blz. 2), omschreven als een titelwoord, nog optredend in eigennamen en vertaald met vorst. Dr. Adriani verwijst tevens naar het Boegineesch adji; zie hiervoor Boegineesch-Hollandsch Woordenboek van dr. B. F. Matthes, blz. 841 waar onder 1 o.m. met het Javaansche adji; vorst, koning, verband wordt gelegd.

[1]) Op den berg Boloekan ten noorden van de baai van Banggai liggen steenresten, waarvan de traditie wil, dat zij in verband met de adi staan; o.a. wijst men hun zetel en vlaggestokhouder aan. Is wellicht een dezer brokken beschreven? Op de landtong die de baai van Loewoek van de zee scheidt kent de traditie een plek die in verband met Madjapahit staat.

[2]) P. A. Tiele, De Europeeërs in den Maleischen Archipel, B. K. I., 4e volgreeks, IIIe deel (1879), 2e stuk blz. 25—26.

Een volgende mededeeling dateert uit 1564. De Banggaiers toonden zich genegen zich te laten doopen; een zoon van den vorst („Rex Bemgaij") is op een Missieschool. Doch de sultan van Ternate Hairoen werkt dit tegen; hij ziet niet gaarne dat het Christendom zich uitbreidt en doet alles om den Islam overal in te voeren. Om nu te voorkomen dat de Banggaische prins Christen wordt laat Hairoen de dochter van den Banggaischen vorst voor zijn zoon Baab als echtgenoote verzoeken. Aldus Pater Mascarenhas [1]). Interessant is, dat mocht het huwelijk tusschen de Banggaische prinses en den lateren sultan Baab Oellah inderdaad tot stand zijn gekomen, op deze wijze een verwantschap tusschen beide vorstenhuizen is ontstaan waarvan de traditie geen weet heeft; wellicht kunnen we dan in Mandapaar een kind uit dezen echt zien.

Er is geen zekerheid wanneer Banggai onder Ternate's oppertoezicht kwam. Valentijn meldt: „Dit eiland Bangay is, waarschynelyk „met de andere daar na by gelegene eilandekens, in 't jaar 1580 door „Koning Baboe.... verovert" [2]). De Jezuiten-Pater Marta deelt in een verslag aan den Gouverneur der Filippijnen Gomez Pirez (1590—1593) mede, dat o.m. het eiland Gape door Baab is veroverd; we mogen veronderstellen dat Banggai vóór het einde der 16e eeuw reeds onderworpen was aan Ternate [3]).

Spoedig daarna vinden we zelfs reeds berichten van een Nederlander te Banggai. Als David Middleton in 1608, op 23 Maart, in de wateren van Banggai ankert (er staat: „straits of Bangaya") geniet hij een gastvrij onthaal en krijgt levensmiddelen en drinkwater; hij spreekt van een koning, doch verdere aanduidingen ontbreken. Volgend jaar, 24 Januari 1609, komt hij er weer, doch dan is de koning en een groot deel van zijn volk voor een of anderen vijand gevlucht; het ware kon Middleton niet te weten komen. Er was een Hollander, die hem vertelde dat de koning gevlucht was uit vrees voor den koning der Makassaren, die hem (als hij dacht) wou dwingen Mohamedaan te worden. Middleton dacht echter dat de Banggaische vorst weg was gegaan uit vrees voor de Hollanders, die daar een fort wilden bouwen, maar toen ze bemerkten dat het volk gevlucht was, dat plan onuitgevoerd lieten.

---

[1]) P. A. Tiele, De Europeeërs in den Maleischen Archipel, B. K. I. 4e volgreeks, IVe deel (1880), 3e stuk blz. 420.

[2]) Valentijn, deel I-b, blz. 80.

[3]) P. A. Tiele, De Europeeërs in den Maleischen Archipel, B. K. I. 4e volgreeks, Ve deel (1881), 2e stuk blz. 161/162.

Die Hollander bekleedde daar wel een zeer uitzonderlijke positie. Niemand durfde hem onaangenaam te zijn; hij had zooveel vrouwen als hem beliefde, verder twee huizen met de uitgelezen dochteren des lands en zooveel slaven en slavinnen als hij wilde. Overigens liep hij bijna naakt en was geregeld dronken. Hij zeide de koninklijke waardigheid van den sultan van Ternate waar te nemen op alle daar gelegen eilanden (sic). [1])

In 1624 verliest Ternate echter zijn bezittingen op Celebes voor een groot deel aan Makassar. De vorst van dit laatste rijk, Allah-Oedin (1592—1639) breidde allerwegen zijn gebied uit. Zoo gaat in 1624 de Banggai-Archipel, en gaan in 1626 Moena en de Soela-eilanden en in 1634 gedeelten van Noord-Celebes voor Ternate verloren [2]).

Tegenmaatregelen van Ternataansche zijde blijven niet uit; in 1628 rust de sultan van Ternate een groote vloot uit onder kaitsjil (prins) Ali, met het doel de door de Makassaren bezette Soela- en Banggai-eilanden te heroveren [3]). Veel succes heeft deze expeditie blijkbaar niet gehad, want in 1632 wordt de koning van Makassar door de V.O.C. aangemaand, de streken die onder den kroon van Ternate behooren, en nu door hem, Makassar genomen, terug te geven aan de wettige heeren, daar er anders oorlog dreigt [4]). Banggai staat blijkbaar geheel aan Makassar's zijde, want „op 23 Augustus 1634 „komt Karaëng Balambaroe de woorden van de bevolking van Soela „en Banggaë overbrengen", zooals het heet in het dagboek der vorsten van Goa en Tello; Banggai luistert dan dus naar Makassar's bevelen [5]).

Tusschen de V.O.C. en Makassar komt eenige jaren later, in 1637,

---

[1]) Samuel B. D. Purchas, Purchas his Pilgrimes, dl. III blz. 55/56; 92.

[2]) R. Blok, Beknopte geschiedenis van Makassar; Tijdschrift N. I., jaargang X, deel I blz. 11; B. Erkelens, Geschiedenis van het rijk Gowa; Verh. Bat. Genootschap deel 50 (1897), 3e stuk blz. 84.

[3]) F. W. Stapel, Het Bonggaaisch verdrag blz. 23.

[4]) Valentijn deel I-b, blz. 266.

[5]) Dagboek der vorsten van Goa en Tello. B. K. I. 4e volgreeks deel 4 (1880) blz. 95. Elders worden eenige data gegeven, die vermoedelijk eveneens in verband met de Banggai-eilanden staan, t.w. (blz. 112): Op 21 November 1652 maakt men zich gereed tot het in staatsie geleiden van een brief der Ternatanen (vermoedelijk zijn dit de Ternataansche opstandelingen); (blz. 123): Op 3 Juli 1665 worden oproepingen rondgezonden voor den tocht naar de Soela-eilanden; (blz. 124): Op 7 October 1665 worden toebereidselen getroffen voor de expeditie naar de Soela-eilanden waaraan 10.662 weerbaren deelnemen; deze vloot vertrekt 12 October. Op 17 Maart 1666 keert de vloot van de Soela-eilanden terug.

vrede tot stand[1]). Het is niet duidelijk of o.m. de Banggai-eilanden dan onder Ternate komen, doch vermoedelijk is dit wel het geval geweest als we letten op de gebeurtenissen in 1650. In dat jaar toch overlijdt sultan Hamzah van Ternate en wordt Mandarsjah tot zijn opvolger uitgeroepen. Hiermee zijn het de oudere en jongere broers, onderscheidenlijk Manila en Kalamata geheeten, niet eens; Manila wordt tot tegensultan uitgeroepen, en ook Saidi, broeder van den overleden Mandarsjah, bekleed met de functie van Ternataansch vlootvoogd, sluit zich bij de opstandelingen aan[2]). Valentijn meldt dat Banggai mede is afgevallen tijdens dezen opstand[3]). Makassar vischt in troebel water en gaat de opstandelingen steunen; in 1653 vertrekt een groote Makassaarsche vloot onder DaEng Bolikan naar de Banggai- en Soela-eilanden[4]).

In 1654 ontbrandt weer de oorlog tusschen de V.O.C. en Makassar; de kwestie van het bezit dezer eilanden stond daarbuiten. De Vlaming van Oudshoorn, kruisende langs de Oostkust van Celebes, kon nu de Makassaren aangrijpen waar hij ze maar zag, en tevens de van Ternate afvallige vazallen weer tot de orde brengen[5]). Zoo vinden we o.a. een bericht dat hij Batoei en Gapi, of Bangay, weer tot gehoorzaamheid bracht. Er wordt bij vermeld, „dat die van Bangay al „mede goed Macassars waren geworden". Ternataansche troepen namen een werkzaam aandeel aan de herovering van Banggai; de Ternataansche rijksbestierder Doewani was op Banggai aangeweest, waar hij alles vernielde of op de vlucht dreef, terwijl hij te zamen met den (wettigen) Ternataanschen zeevoogd Colofino, die daar reeds van October 1654 af achter was gebleven, de volkeren op de eilanden (ook op den Vaste-Wal?) weer onder de Ternataansche kroon bracht[6]).

In 1660 komt er vrede tot stand tusschen V.O.C. en Makassar, die echter niet van langen duur zal zijn. Men zou meenen, dat Banggai aan Ternate was toegevallen, doch hiermede in tegenspraak is een bericht uit Daghregister 1663, waarin geordonneerd wordt, dat Banggai en Gape, vroeger onder Ternate doch thans onder Makassar staande, niet aan Ternate moet worden teruggegeven[7]). In 1664 is

[1]) F. W. Stapel, Het Bonggaaisch verdrag blz. 33.
[2]) H. Bokemeyer, Die Molukken blz. 187; 192.
[3]) Valentijn, deel I-b, blz. 314.
[4]) Dagh-Register 1664, blz. 380—381.
[5]) F. W. Stapel, Het Bonggaaisch Verdrag, blz. 50.
[6]) Valentijn, deel I-b, blz. 314.
[7]) Dagh-Register 1663, blz. 9.

er nog duidelijk kwestie tusschen Ternate en Makassar over het bezit van deze en andere eilanden, want Hasan-Oedin, de Makassaarsche vorst, betwist Ternate's aanspraken op die streken [1]).

In Daghregister 1664 vinden we de verklaring van de toewijzing van Banggai aan Makassar. De bewoners van den Banggai-Archipel waren nl. in Makassar komen rooven in den tijd toen de vorsten van Goa (d.i. Makassar) nog niet tot den Islam waren overgegaan. Gezanten van Makassar waren zich hierover komen beklagen bij sultan Said van Ternate (dat is de ongelukkige Ternataansche sultan die in 1606 door de Spanjaarden opgevat en naar Manila gevoerd werd); deze Said gaf toestemming aan Makassar om Banggai te bestraffen (vond daarom Middleton in 1609 den Banggaischen vorst gevlucht?). De verovering van Banggai had eenige jaren later plaats, in 1624 nl. zooals we hooger zagen [2]).

Inmiddels is er opnieuw oorlog uitgebroken tusschen de V.O.C. en Makassar; bij de eerste heeft zich o.a. de bekende Aroe Palaka gevoegd, terwijl ook Mandarsjah, sultan van Ternate, zich bij Speelman bevindt. Bij de Makassaren verblijft de Ternataansche opstandeling Kalamata, broer van Mandarsjah, die zich weliswaar in 1653 onderworpen had, doch later — wanneer? — zich weder inliet met de vijanden der Compagnie. Vermoedelijk maakte Ternate hiervan gebruik om o.m. den Banggai-Archipel te heroveren, want in 1666 wordt gemeld, dat Makassaren onder genoemden Kalamata de „Xoela's" Banggai en Boengkoe afloopen [3]).

In Daghregister 1666 vinden we overigens teekenen, dat Ternate niet van zijn aanspraken op deze eilanden had afgezien; de sultan van Ternate beklaagt zich er bij den Gouverneur-Generaal nl. over, dat Makassar hem de Soela- en Banggai-eilanden, alsmede Boengkoe op Celebes heeft afgenomen; de expeditie onder Kalamata heeft dus blijkbaar succes opgeleverd [4]).

Bij den vrede van 1667, den 18en November door Speelman in het dorp Bonggaja (bij Makassar) gesloten, wordt o.m. bepaald (art. 17) dat de vorst van Makassar aan dien van Ternate alle gepretendeerde eigendom, o.a. van de geheele Oostkust van Celebes en ook van de eilanden Banggai, Gapij als andere bij die kust gelegen eilanden, afstaat [5]).

[1]) F. W. Stapel, Het Bonggaaisch Verdrag, blz. 79.
[2]) Dagh-Register 1664, blz. 380—381.
[3]) F. W. Stapel, Het Bonggaaisch Verdrag, blz. 85/86.
[4]) Dagh-Register 1666, blz. 111.
[5]) F. W. Stapel, Het Bonggaaisch Verdrag, bl. 243.

Rustig is het toen nog niet geworden in den Banggai-Archipel. In 1675 komt Mandarsjah's opvolger, Sibori (alias sultan Amsterdam) aan het bewind, en deze tracht zich in 1680 aan 's-Compagnies gezag te onttrekken, met het gevolg dat er weer allerlei oorlogshandelingen in Ternate's gebied plaats vinden. Pas in 1683 komt hieraan een einde, als Sibori te Batavia een nieuw contract onderteekent, waarbij hij wel zijn landen terugkrijgt, doch thans in leen van de V.O.C.; hij is met al de zijnen onderdaan geworden van dit lichaam en de eed van trouw wordt thans van allen gevorderd. Deze wijziging in de verhouding tusschen de V.O.C. en Ternate had uiteraard ook gevolgen voor Banggai [1]), want men noemt later Banggai uit dien hoofde wel een achterleen van het Gouvernement [2]).

Uit de oorlogsjaren bezitten we nog eenige berichten waarvan het onderling verband niet duidelijk is, en die zelfs met elkaar in tegenspraak zijn. Valentijn zegt eerst, dat eenigen tijd na 25 Maart 1680 een zekere Kalkeboelang als koning in plaats van den afgezetten Djangkal over Banggai is opgetreden; dit geschiedde onder ons oppergezag, namens de E. Compagnie [3]). Elders vinden we, dat als Padtbrugge in April 1681 deze streken bezoekt, hij Banggai en Gape („anders ook wel kleen Bangay genaamt") geheel ontvolkt aantreft; de inwoners waren op eigen verzoek door een lasthebber van Aroe Palaka naar Mendono (Vaste-Wal) overgebracht, nadat tevoren hun koning Caboedo door eenige Ternataansche hopmannen was omgebracht [4]). In 1682 bezoekt de hoeker de Brandgans ook deze streken; aan boord bevinden zich twee prinsen, een van Bangay en een van Gape, zoons onderscheidenlijk van den vermoorden Caboude (Caboedo?) en van radja Wangi van Peling. Banggai schijnt geheel ontvolkt te zijn, doch het is de vraag of dit ook het geval was met Gape. Wat van het Banggaische hof over was bevond zich te Lowock (Loewoek?); verder wordt gesproken van de negorij Cajoeran of Cajoela, waar de prinsen van Banggai en Gape aan land moeten worden gezet. Het blijkt verder dat de eilanders, nadat hun koning Caboedo (er staat ook: Cabonda) en zijn broer Pauleng gedood waren, bevreesd werden voor de Ternatanen; toen dan ook een Boe-

---

[1]) Valentijn, deel I-b, blz. 348; F. S. A. de Clercq, Bijdragen tot de kennis der residentie Ternate, blz. 162.

[2]) O. H. Goedhart, Drie Landschappen in Celebes, T.B.G. deel 50 (1908), blz. 443.

[3]) Valentijn, deel I-b, blz. 80.

[4]) Valentijn, deel I-b, blz. 348.

gineesche prins als afgezant van Aroe Palaka bij hen kwam en aanbood hen allen naar den Vaste-Wal van Celebes te brengen, waar het veiliger zou zijn, grepen zij dit aanbod onmiddellijk aan. Verder heeft die Boegineesche prins hun een nieuwen koning aangesteld, nl. den Banggaischen zeevoogd Kiliboerachin. Deze Banggaische koning was op dat moment op strooptocht, tezamen met zijn beschermers, tegen Boengkoe [1]).

Als we nu lezen dat in 1689 prins of kitchiel Kaloekoboelang een contract aangaat met de V.O.C. (het oudste) [2]), dan wordt de zaak daarmee niet duidelijker. We kunnen veronderstellen dat deze Kaloekoboelang en de Kalkeboelang van Maart 1680 dezelfde zijn; verder wordt het duidelijk dat naast den Banggaischen vorst er nog minstens één andere „koning" ergens in den Archipel zetelt. Overigens moeten we vermoeden, dat de Vaste-Wal reeds onder Banggaisch bestuur is gekomen, omdat de Banggaiers daar een schuilplaats zochten. Ik veronderstel dat deze Kaloekoboelang (Kalkeboelang) dezelfde is als de prins van Banggai, dien de Brandgans aan boord had; wellicht vluchtte deze prins, toen de Ternatanen zijn vader doodden, naar de V.O.C. onder wier oppergezag Kalkeboelang in 1680 immers was opgetreden. Het contract van 1689 spreekt van „prins" van Banggai. Kaloekoboelang moet jeugdig zijn geweest, want pas in 1741 wordt hij opgevolgd door kitchiel Cassim, die op 9 November van dat jaar in stede van zijn overleden vader, kitchiel Kaloekoboelang, als wettig opvolger tot subaltern koning en regent van de Banggaische eilanden verkozen en bevestigd wordt. Kaloekoboelang heeft dus 52 jaar onder contract met de V.O.C. geregeerd en wellicht vóór dien nog 9 jaar zonder (vanaf 1680), tenzij we, hetgeen onwaarschijnlijk is, in die periode twee vorsten van denzelfden naam moeten aannemen, naamsgelijkheid dus van voorganger en opvolger. Na 1683 wordt er niet meer gesproken van „koningen" andere dan die van Bangay en(of) Gape; zoo luidt de omschrijving in 1741: „Over de eylanden Bangay „of Gape-Pelin enden ressorte van dien" [3]).

De in 1741 optredende kitchiel Cassim herkennen we als den (nietlegendarischen) Aboe Kasim; hij sluit een verbond met Ternate's medevazal Boengkoe, ten overstaan van sultan Amir van Ternate. Deze laatste was aan het bewind van 1714 tot 1751, en Kasim trad in 1741 op, zoodat dit contract dat op het eiland Labobo gesloten

[1]) C. B. H. von Rosenberg, Reistogten in de afdeeling Gorontalo, blz. 135 v.
[2]) Corpus Diplomaticum N.-I., deel III, no. DXIV, blz. 480—488.
[3]) Corpus Diplomaticum N.-I., deel V, no. DCCCLXIV, blz. 325—333.

werd, gesteld moet worden tusschen 1741 en 1751. De inhoud is vooral voor het adatvolkenrecht belangrijk; er wordt een behoorlijke plaats ingeruimd aan de belangen der V.O.C. (b.v. bepalingen ter handhaving van het handelsmonopolie) [1]).

Bij zijn optreden in 1773 sluit kaitjil Bandaria een contract met de V.O.C. [2]). Deze Bandaria heeft eenige moeilijkheden veroorzaakt; hij gaat in 1782 in stilte naar Batavia, vermoedelijk om zich over een of ander te beklagen; van Batavia wordt hij teruggezonden naar Ternate, waar hij in 1784 aankomt. Er is last gegeven hem opnieuw te beëdigen en aan te stellen, doch het duurt tot 1796 voor het, op 5 Maart van dat jaar, zoover komt. Bandaria kunnen we veilig als Mandaria aanmerken (zie blz. 525 van Dr. Kruyt's in noot 2 genoemd artikel).

In 1808 wordt een nieuw contract gemeld; daar regel was dat de opvolger van een verscheiden vorst een nieuw contract onderteekende, kunnen we aannemen dat kort vóór 1808 Mandaria het leven liet (hij werd vermoord), en dat in dat jaar Atondeng aan de regeering is gekomen. Zijn bewind heeft geduurd tot 1829; hij komt in opstand tegen Ternate, neemt de wijk naar Mendono, doch wordt daar gevangen genomen en verbannen naar Galela op Halmahera, waar hij overleden is; het volk kent hem dan ook als Moemboe doi Galela. Hij is opgevolgd door Agama, die zich eveneens verzet (1846), dan in zijn vesting aan de noordzijde van de baai van Banggai belegerd wordt en met hulp van Boegineezen naar Bone vlucht (1847) waar hij is overleden; uit dien hoofde is hij ook bekend als Moemboe doi Boegis. In dezen tijd deden de Boegineesche vorsten moeite hun gezag langs de Oostkust van Celebes uit te breiden; vooral Aroem Poegi (1843—1857) [3]).

In 1850 bezoekt de zeeofficier van der Hart Banggai doch vindt daar geen vorst; de Ternataansche stedehouder neemt het bestuur waar [4]). In 1851 doet de vorst van Bone, waarschijnlijk aangespoord door den derwaarts gevluchten Agama, aanspraken gelden op Banggai en Boengkoe, die echter door de Regeering worden verworpen [5]).

In 1852 wordt een nieuwe vorst geïnstalleerd; ter gelegenheid

---

[1]) Niet gepubliceerd; het gegeven is uit Boengkoe (o.a. Kolonedale) afkomstig.
[2]) F. S. A. de Clercq, Bijdragen tot de kennis der res. Ternate blz. 125—126, 175, 178.
[3]) J. A. Bakker, Het leenvorstendom Boni. T.B.G. 15 (1886), blz. 7.
[4]) C. van der Hart, Reize rondom het eiland Celebes in 1850, blz. 88.
[5]) F. S. A. de Clercq, Bijdragen enz., blz. 180.

daarvan vertrekken de heeren Bosscher en Mathijsen derwaarts. Het is Tatoe Tonga (bij de Clerq: Tatoetong), die in 1856 komt te overlijden. Zijn opvolger Soak (bij de Clerq: Soewak) komt einde 1858 aan het bewind. Na zijn dood ontvangt Nang, alias Noerdin, in 1870 als eerste der Banggaische vorsten een acte van erkenning, waarbij de uitdrukkelijke souvereiniteit van het Nederlandsch-Indische Gouvernement wordt erkend. Nang overlijdt in 1880 en wordt in 1882 vervangen door Abdoel Aziiz (3-lettergrepig: A-zì-iz), die bij de Clerq Tatoe heet; in 1904 komt Abdoerrahman en in 1929 Hadji Awaloeddin aan het bewind [1]).

Bij vergelijking met de traditie, zooals deze door Dr. Alb. C. Kruyt in zijn opstel „De Vorsten van Banggai" is neergelegd, blijkt het dat er op eenige punten aanzienlijke verschillen bestaan tusschen deze en de hooger medegedeelde historische gegevens. Zoo spreekt de traditie van twee opvolgers van Agama vóór het optreden van Tatoe Tonga; het zijn Laoeta en Tadja. Volgens westersche mededeelingen was er gedurende vijf jaar geen vorst op Banggai; wellicht zijn beide personen door het volk als hun vorst erkende pretendenten geweest. De traditie weet verder dat beiden door den sultan van Ternate zijn afgezet.

Moemboe doi Padongko krijgt historisch geen plaats, want Kasim wordt opgevolgd door Mandaria (Bandaria).

Van Cassim (Kasim) wordt gezegd dat hij bij zijn optreden in 1741 zijn vader Kaloekoboelang na diens overlijden opvolgde. Als we met dit gegeven echter de traditie vergelijken blijkt dat Aboe Kasim niet de opvolger van zijn vader was, doch dat Moelang, Moemboe doi Balantak, die als de lijfelijke vader van Aboe Kasim bekend is, eerst opgevolgd werd door Moemboe doi Mendono, „cousin" van Moelang. In het classificatorisch stelsel van verwantschapsverhoudingen, dat ook in den Banggai-Archipel gevonden wordt, is het echter niet te verwonderen, dat vadersbroer als vader wordt aangeduid.

Kaloekoboelang herinnert men zich niet meer te Banggai; de naam heeft een slechten klank, er ligt de beteekenis van „veel graven" in; wellicht kent men dezen vorst dan ook alleen onder zijn alias; in mijn veronderstelling hebben wij hier te maken met Moemboe doi Mendono.

Als wij thans de groote lijn in den stamboom vergelijken met de

---

[1]) Alb. C. Kruyt, De Vorsten van Banggai, blz. 623 (K. T. 1931) en eigen gegevens.

historische data, treft het dat we vóór Kaloekoboelang een Moemboe doi Kintom, doi Benteng en doi Balantak vinden. Indien we Kaloekoboelang vanaf 1680 (dan wel 1689) mogen stellen, dan blijkt het dat juist in de jaren dat Banggai twistappel was tusschen Ternate en Makassar (vanaf 1624 tot 1667), en de daarop volgende zestien jaren, waarin sultan Amsterdams opstand valt, drie vorsten niet te Banggai zijn overleden; de plaats Benteng kan men thans weliswaar niet meer localiseeren, doch zij wordt in ieder geval niet op het eiland Banggai gevonden. De beide andere namen zijn plaatsaanduidingen voor rechtsgemeenschappen op den Vaste-Wal van Celebes. En de gehechtheid van den Banggaier aan zijn eilanden in aanmerking nemende, moeten er wel doorslaande redenen zijn geweest voor dit verlaten van het hoofdeiland; vermoedelijk waren deze de oorlog en de daardoor veroorzaakte onveiligheid. Ik meen dus die drie vorsten, wier namen niet bekend zijn, te mogen stellen vóór de onderwerping van sultan Amsterdam aan de V.O.C. (1683), nà het einde van het eerste Ternataansche gezag in den Banggai-Archipel (1624); Mandapaar, die van Ternate afkomstig was, moet dan gesteld worden in de jaren vóór 1624, toen Banggai dus nog een onbestreden bezitting van het sultanaat was. Met Middleton's mededeelingen kunnen wij den chaos identificeeren, ontstaan na het vertrek van Moemboe doi Djawa. En dan kan Valentijn's mededeeling dat Baab Oellah de Banggai-eilanden in 1580 veroverde, waarheid bevatten; we moeten dan in Moemboe doi Djawa een dier Javaansche avonturiers zien, wellicht van vorstelijken bloede, die indertijd met groote vloten handel dreven op Ternate[1]).

Vermoedelijk zullen meer gegevens beschikbaar komen indien eens alle Daghregisters, inzonderheid die van Ternate, gepubliceerd en bewerkt worden.

* * *

Herhaaldelijk reeds werd Banggai tezamen met Gape of Gapy genoemd; ook op dit punt hebben we geen zekerheid wat hiermee bedoeld wordt.

Het treffende is dat de naam Gapi geheel verloren is gegaan; niet alleen gebruikt men thans deze benaming nimmer meer voor eenig eiland, maar men weet zelfs niet meer waar men dan wel dat oude Gapi zou moeten aanwijzen. Toch komt het in de oude stukken geregeld voor, soms als Banggai, soms in tegenstelling hiermee; de meeste oude kaarten geven niet voldoende opheldering.

---

1) Kruyt komt in zijn opstel tot een andere veronderstelling.

Tiele vat in zijn opstellen over de vestiging van het Europeesche gezag in den Maleischen Archipel Gapi op als Peling, zulks blijkbaar vooral omdat hij erop geattendeerd werd, dat Valentijn den naam Gapi gebruikt voor Peling; ten onrechte overigens [1]).

In de Bouwstoffen, bijeengezameld door den zelfden schrijver, vinden we de namen Banggai en Gapi niet te zamen vermeld; het lijkt er op dat met Gapi hier het eiland Banggai bedoeld wordt. Zoo wordt gesproken van „Gapy, Taliabo en Xula's"; enz. [2]).

Bij de Clerq is Gapi de oude naam voor Ternate, nu nog wel bij deftige toespraken gebezigd en dan als „kië Gapi ma-toeboe", de top van den berg Gapi. Verder komt Gapi herhaaldelijk samengesteld met andere namen voor in sultanstitels (b.v. Gapi Malamo, Gapi Bagoena). Merkwaardig is echter weer, dat mica (spiesglans) dat in het maleisch „batoe banggai" genoemd wordt, in Ternate „mare gapi" heet (Mare: Tern. voor steen); dit mica wordt veel op het zuidelijk einde van Midden-Peling gevonden [3]).

In zijn Batjan-Kroniek blijkt Coolhaas dezen naam ook te kennen; hij schrijft: „In den ouden tijd waren deze streken nog niet Moloekoe „genaamd, maar alles te zamen wat er toen was werd Gapi genoemd: „Ternate, Tidore, Moti en Makjan was nog samengevoegd en heette „in zijn geheel Gapi" [4]). Treffen we het daarom in eenige oude sultansnamen aan? [5]).

Het aardrijkskundig woordenboek van Veth geeft dat Gape of Gapey een der Banggai-eilanden in de Straat der Molukken, ten Oosten van Celebes, is [6]); de Clerq zegt echter dat Peling bij het volk niet Gape heet, zulks in tegenstelling tot een mededeeling van de Hollander [7]).

Als we de auteurs uit de 17e en 18e eeuw bezien, vinden we o.m. het volgende. Valentijn spreekt van de eilanden die onder den sultan van Ternate gestaan hebben, en noemt dan: „Bangay, en de verdere „Bangaysche eilanden, wel hondert in getal; Gape, ... " enz.; elders schrijft hij: „Na dat men den hoofd-hoek van Balante voorby, en

---

[1]) P. A. Tiele, De Europeeërs in den Maleischen Archipel, B. K. I., 4e volgreeks, IIIe, IVe, Ve en VIIIe deel.

[2]) P. A. Tiele, Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlanders in den Maleischen Archipel, deel II, blz. 138, 281, 345.

[3]) F. S. A. de Clerq, Bijdragen enz. blz. 299 woordenlijst; noot 2 op blz. 123.

[4]) W. Ph. Coolhaas, Kroniek van het rijk Batjan, T.B.G. 63 (1924), blz. 475.

[5]) F. S. A. de Clerq, Bijdragen enz., blz. 148/149.

[6]) Aardrijkskundig woordenboek J. Veth (1869).

[7]) F. S. A. de Clerq, Bijdragen enz., blz. 123.

„omgeraakt is, laat men de eilanden Bangay, Gapè, Saboeboe, enz. „als verlatene, en .... ontvolkte eilanden aan bak-boord leggen" enz. Verder: „In de groote inbogt van 't eiland Gape, aan des zelfs Zuid-„zijde, legt Peling, en aan de Noordkant, tegenover Balante, ook „Balantak" enz. Elders echter: „De Veldheer van daer na Batoy, en „Gapi, of Bangay ('t geen niet ver van de Xoela's legt)", enz. Op een andere plaats heet het echter weer: „In de maand April vond „de Heer Padtbrugge de eilanden Bangay, en Gape (anders ook wel „kleen Bangay genaamt)" enz. De kaart tegenover blz. 3 van Valentijn geeft als Bangay het grootste noordelijke eiland; Gape is het kleine, zuidwaarts gelegen eilandje [1]).

Door de plaatsaanduiding Peling zou men zeggen dat met Gape het eiland Peling bedoeld is; dit klopt echter niet met de omschrijving „kleen Bangay" en niet met de door Valentijn geproduceerde kaart.

Bor, de beschrijver van de Vlaming van Oudshoorn's werkzaamheden als Superintendent in de jaren van Manila's en Saidi's opstand, schrijft: „.... om den noord van Celebes, tot Gapy, blijvende ...."; elders: „.... vonden d' inwoonders verlopen, en aen Gapy (eiland „hein Xoula) niet te verrichten". Tevoren: „.... Madira, met negen „prauwen en drie korrakorren, op Bangay en d' eilanden daer om-„trent versameld". Nog: „Sterk liep het gerugt hooch (hoe een?) „deel van de darden Makassars bijstandij omtrent Gapy noch bleef „toeven"; en: „Keler.... over Tabouko, Gapy ende daer omtrent „gelege eilanden, tot Xoula versonden" [2]).

In eenige contracten wordt Gapy genoemd; deze zijn opgenomen in Corpus Diplomaticum Neerlando-Indicum, de toelichtende notities zijn gedeeltelijk van Heeres, gedeeltelijk van Dr. Stapel. In deel II, onder no CCCVIII, is een concept-verdrag opgenomen tusschen Ternate en Tidore, waarbij de Compagnie als middelaar optrad; we vinden hier: „.... werdende daarbij namentlijk verstaan de drij landen Xula, „het land van Gapij, Bangay, Ceacea; item de negerijen op het landt" enz. Volgens de toelichtingen zijn Gapij en Bangay elk één der Banggai-eilanden, en Ceacea moet Sea-Sea op het eiland Peling zijn [3]).

In het Bonggaaisch verdrag worden „Bangay en Gapij als andere „op de zelve custen gelegen eilanden" genoemd [3]).

In het onderwerpingsverdrag met sultan Amsterdam van 7 Juli 1683 vinden we gesproken van „de landen en eylanden van Gape ofte

[1]) Valentijn, deel I-b, blz. 4, 80, 314, 348.
[2]) L. Bor, Amboinse Oorlogen door A. de Vlaming van Oudshoorn, blz. 246, 266, 185, 307.
[3]) Corpus Diplomaticum N.-I., deel II, blz. 341, 376.

„Bangay", toegelicht dat Gape een plaats op Peling zou zijn [1]).

Het verdrag met Kaloekoboelang van 26 Januari 1689 noemt in den aanhef: „.... prins off kitchiel Kaloekoboelang tot subaltern „coning of regent werd gestelt over de eylanden van Bangay of „Gape, Pelin en den resorte van dien"; in de toelichting heet het dat Gapi de hoofdplaats van de westelijke helft van Peling is; tevens valt het ons op dat hier voor de eerste maal „Pelin" wordt gebezigd [1]). Het contract van 1741 gebruikt weer een andere omschrijving, waar het spreekt over „de eylanden van Bangay of Gape-Pelin en den „resorte van dien"; dit wordt toegelicht dat Gape het zuidelijk deel van het grootste eiland (Peling) zou zijn [2]).

Uit den lastbrief aan schipper Jan van der Wal a.b. van den hoeker de Brandgans blijkt, dat hij eventueel tusschen Bangay en Gape door de bocht van Balante moet inloopen (plaatsnamen in oorspronkelijke spelling); verder wordt er gesproken van twee prinsen, zoo van Bangay als Gape, onderscheidenlijk den zoon van den vermoorden Caboude en den zoon van radja Wangi van Peling (de laatste is de jongste) [3]).

Bij vergelijking van twee oude kaarten kunnen we wellicht de oorzaak aanwijzen van deze verwarring in de naamsgeving. Op een kaart van 1643 vinden we het eiland Peling niet als één geheel, doch als een verzameling van zes eilanden van verschillende grootte. Het westelijkste daarvan heet Ouby, en de zeestraat tusschen den Vaste-Wal en dit „eiland" wordt aangeduid als Straat Ouby (thans Straat Peling); als één groot oostelijk eiland is aangegeven Oost- en Midden-Peling, en dit staat aangeduid als Gape, terwijl het huidige eiland Banggai als Pangay aangegeven is [4]). De voor dien tijd zeer onnauwkeurige kaart van Valentijn kunnen we gevoegelijk ter zijde leggen; we hebben dan weer een goede kaart uit 1760 (want die van 1643 is voor dien tijd zeer nauwkeurig). Op de kaart van 1760 vinden we het eiland Peling ongeveer juist aangegeven, en ook reeds Peling geheeten, terwijl het eiland Banggai aangeduid wordt met „gape of „bangaij" [5]).

---

1) Corpus Diplomaticum N.-I., deel III, blz. 309, 480.

2) Corpus Diplomaticum N.-I., deel V, blz. 325.

3) C. B. H. von Rosenberg, Reistogten in de afdeeling Gorontalo, blz. 135 v.

4) Rijksarchief no. 467; manuscriptkaart door Marten Gerritsz. Vries a/b fluytschip Castricum.

5) Rijksarchief no. 156 suppl. Kaart no. 19 uit het Eerste Deel van de Ligtende Zeefakkel of de Geheele Oost-Indische Water-Weereldt; manuscript get. d. G. D. Haan.

In 1643 noemt men Gape dat gedeelte van Peling, dat in de traditie als het rijk van Bongganan wordt aangegeven, terwijl een eeuw later de naam gebruikt wordt voor het eiland Banggai. Uit de contracten van 1689 en 1741 weten we, dat toen pas sprake was van een vorst die een bestuurskern vormde op Banggai. In deze opvolging van feiten past wonderwel Kruyt's hypothese, dat het vorstendom Banggai ontstaan is uit het vernietigde Bongganan [1]). Toen de vorst van Bongganan, dan wel zijn zoon naar het eiland Banggai vluchtte, nam hij wellicht den naam van zijn rijk mee; die traditie bleef op het eiland Banggai nog geruimen tijd bewaard, doch de eigenlijke naam daarvan, reeds uit de 14e eeuw bekend, liet zich tenslotte niet verdringen door de importbenaming Gape, zoodat deze later verdwenen is.

Zoo worden thans de mededeelingen van de aanwezigheid van twee prinsen ook begrijpelijk, één van Banggai en één van Gape, wier vaders door de Ternatanen vermoord zijn.

De legende zegt dat Bongganan verwoest werd door Goareezen, Ternatanen en Javanen; een wonderbaarlijk kleinood om welks bezit de oorlog begonnen was, en door de Goareezen naar hun land meegenomen, stichtte daar zooveel onheil dat men het wilde terugbrengen naar het land van herkomst; het voorwerp wilde echter naar Banggai gaan, waar het tot heden nog bewaard wordt. We kunnen dus aannemen dat Goa (Makassar) op één zijner veroveringstochten het rijk Bongganan verwoestte; in verband met het hooger medegedeelde moet dit zijn geweest na 1624. Dit kunnen we alleen met Valentijn's mededeeling, dat Baab Oellah in 1580 den Banggai-Archipel veroverde, rijmen, als we aannemen dat de veroveraar naast Banggai ook Bongganan heeft laten voortbestaan. Hieruit zou dan kunnen volgen dat Banggai, anders dan de traditie wil, indirect zijn grootheid aan Goa te danken heeft, doordat Goa aan Banggai het wonderdadig kleinood, magisch centrum van Bongganan, afstond (wegens hulp aan Goa b.v.?).

Dat Ternate, toen het wederom het gezag in deze streken vestigde, niet Bongganan herstelde doch Banggai tot grootheid bracht kunnen we opmaken uit gegevens van traditie en historie, nl. dat de vorsten van Banggai wel, die van Gapi niet aan het Ternataansche sultanshuis verwant waren.

Vermoedelijk zullen we in dezen ook meer historische zekerheid krijgen na publicatie der Ternataansche daghregisters.

1) Alb. C. Kruyt, De Vorsten van Banggai, blz. 511, 516, 697 (Kol. Tijdschr. 1931).

Naschrift.

Nadat dit artikel reeds ter perse was deelde dr. F. W. Stapel mij mede, dat zeer onlangs gevonden is het rapport door Cornelis de Houtman opgesteld na zijn tweejarig verblijf in Portugal; het dateert dus uit 1594.

In dit document, getiteld: „Corte verclaeringhe per Cornelis de „Houtman van de landen ghenaemt Oost-Indiën ofte Conquisten van „Portugal" trof dr. Stapel de volgende passage aan:

„Van het eylandt Bangay alias Gapi".

„Bynae ten oosten van Batan tsetich mylen is gelegen een cleyn „eylant Bangay oft Gapi, leege[1]) landt; mach hebben in syn cir- „cumferentie acht oft tien mylen. Dit weet ick van degeene, die er „geweest hebben. Sy hebben eenen coninck; sy zijn idolatres, zeer „belliceus, also dat niemant by haer en is te vergelycken. Desen „coninck gebiet over veel eylanden".

Dit is thans de oudste mededeeling van een Nederlandsch auteur over Banggai en Gape; de strekking van de Houtmans mededeeling is dus, dat met Gapi het eiland Banggai wordt bedoeld. Overigens verklaart dit niet hoe in latere stukken (vooral die uit het laatste deel der 17e eeuw; zie de hooger aangehaalde passages) Gape vaak in tegenstelling tot Banggai wordt genoemd.

Aan dr. F. W. Stapel mijn hartelijken dank voor zijn blijk van belangstelling in dezen.

[1]) laag, vlak land.

J. J. DORMEIER.

EEN KIND VAN JAN PIETERSZ. COEN TERECHT GEBRACHT.

DOOR

Dr. W. PH. COOLHAAS.

In een brief, dien Coen uit Amsterdam 17 April 1626 zond aan Daniel van der Leck, bewindhebber der O. I. C. ter kamer Rotterdam, die als Eerste Raad van Indië met 't Wapen van Delff 17 Januari 1626 naar Indië was vertrokken, komt deze passage voor: „Mijn vrouwe is noch even moedich totte reyse (naar Indie, Cs.) gheneghen; 't conde wel ghebeuren dat in plaetse van twee met ons dryen inbarqueerden" [1]). Op bladzijde 372 van de levensbeschrijving, die Prof. Colenbrander van Coen gaf, teekende hij in een noot hierbij aan: „Eerst 17 September 1629, eenige dagen vóór zijn dood, is Coen te Batavia een dochtertje geboren". Bedoeld is de kleine Johanna, die door zijn weduwe, Eva Ment, mee naar Nederland werd genomen en die in 1630 òf op de reis òf kort daarna is gestorven. Natuurlijk werd in den brief gezinspeeld op een andere aanstaande gezinsvermeerdering, waarvan ons verder niets bekend was.

Men meende tot dusverre, dat Coen, toen hij den 19en Maart 1627 aan boord van de „Galias" naar Indië vertrok, slechts vergezeld werd door zijn vrouw en haar zuster Lijsbeth, die later de vrouw van den Raad van Indië Dr. Pieter Vlack zou worden. De dames brachten de reis er goed af; den 30en October 1627, ruim een maand na zijn aankomst te Batavia (27 Sept.), kon Coen aan heeren XVII schrijven: „Met ons ende onse familie is 't Godtlof, op de reyse wel gegaen, sijn altoos wel te passe geweest ende hier gesont aengekomen. Vermits de Galias, overladen sijnde, vrywat ranck was, met kleyne commoditeyt, heeft het vrouwvolck al wat ongemack geleden, welcke haest vergeten is, alsoo redelijck spoedich overgekomen sijn ende de plaetse haer alhier wel bevalt" [2]). Denzelfden dag liet hij ook prins Frederik Hendrik weten dat hij met „onse familie.... in goeden doen" was

---

[1]) Dr. H. T. Colenbrander, Jan Pietersz. Coen, Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië, dl. IV, 689.

[2]) Ibid., V, p. 9.

aangekomen, „tot noch toe staet haer d' reyse ende 't lant alhier seer wel aan" [1]).

Minder gunstige mededeelingen over het reisgezelschap van Coen trof ik dezer dagen aan in een brief, waarin men ze zeker allerminst zou zoeken. Het is niet aan heeren XVII, dat hij vertelt van de verliezen, die hij geleden heeft, noch aan den prins van Oranje of aan één der vertrouwde medewerkers in Indië. Voor zoover mij bekend is, liet de schizothyme Coen zich tegenover hen niet meer over zijn familie uit. Het lag niet in zijn aard te klagen over leed, dat hem getroffen had. Hij vindt het echter noodig een Oosterschen correspondent met zijn verliezen op de hoogte te stellen, omdat hij hierdoor een gepleegd verzuim kan verklaren. Toch klinkt uit dezen „zakenbrief" een toon van verdriet duidelijk op. Het is in een brief aan „Oya Berckelangh" in Siam, dien hij den 23en Mei 1628 per 't schip de Vrede derwaarts zond, dat wij de bedoelde mededeeling vinden. Oya Berckelangh, ten rechte Phra-khlangh, is de titel van een Siameeschen grootwaardigheidsbekleeder, van den opper-schatmeester, die als tusschenpersoon tusschen zijn koning en de vreemdelingen, die Siam bezochten, optrad. Coen wil zich tegenover hem verontschuldigen over het lange uitblijven van brieven en geschenken, die de „Prince van Hollant" aan den Oosterschen vorst heeft afgezonden. Hij schrijft daarover o.a.: „Oock heeft ons 't onverwacht overlyden eerst van mijn huysvrouwen broeder ende daernae van hare waerde moeder, naedat de ongemacken ende periculen van soo een langduerigen reyse, als van Nederlandt herwaerts, met goede voorspoet ende gesondheyt uytgestaen hadden, uyttermaten seer bedroeft, doch bovenal 't onlangs verlies van ons eenich ende lieff kindeken, omtrent de 2 jaren oudt, invoegen ons den druck ende hertenleedt, over 't droevich affsterven van soo veel onser lieffster panden, (gelijck het gemeenelijck in soodanige gevallen plach toe te gaen) ons niet weynich ontset ende geen cleyne verachteringe in onse wichtige besoinges veroorsaeckt heeft" [2]).

Coen was dus, zooals ons thans blijkt, toen hij naar Indië vertrok, behalve door Eva en Lijsbeth Ment, vergezeld door zijn „lieff kindeken", waarvan ons niet naders bekend is, door zijn zwager Gerrit Ment, die 16 December 1627 te Batavia stierf [3]) en door zijn schoonmoeder Sophia Benninck, weduwe Claes Ment. Dat deze bejaarde

[1]) Ibid., p. 14.
[2]) Ibid., p. 283.
[3]) Nederlandsche Leeuw 1940, kolom 318.

vrouw — zij was 1561 te Amsterdam geboren — uit het oude, streng-Calvinistische Amsterdamsche regeeringsgeslacht der Benninck's haar schoonzoon naar Indië vergezelde, bewijst wel hoe zeer het hem ernst was met zijn wensch te Batavia een kern van burgers van goeden huize en streng-christelijke levensopvattingen om zich te verzamelen. Het is voor de Nederlandsche kolonie aldaar een groot verlies geweest, dat daarvan zoo weinig is terecht gekomen.

De brief is ongetwijfeld door Coen zelf geschreven, anders dan de meeste brieven, welke over zijn tweede ambtsperiode in deel V van Colenbrander's groote bronnenpublicatie zijn opgenomen, die namelijk, naar ik, op den stijl en de inkleeding afgaande, vermoed[1]) meerendeels van de hand van den toenmaligen Raad van Indië Antonio van Diemen zijn. De hier weergegeven passage is een van de weinige plaatsen, die ons iets leeren over het persoonlijke leven van Coen in zijn laatste jaren; een tip van het gordijn gaat op dat veel van deze laatste levensperiode in duister hulde. Coen is door meer leed getroffen dan wij wisten.

Eva Ment, de jonge vrouw, die zich voor haar vertrek uit het vaderland zoo prachtig in een rijk statiegewaad liet schilderen, alsof het slechts vreugde en eer zouden zijn, die haar in het verre Oosten te wachten stonden, heeft wel zwaar moeten boeten voor haar moedige daad, het volgen van een man naar een zóó ver en zóó ongezond oord. Binnen twee jaar verloor zij daar haar broeder, haar moeder, haar kind en haar man. Het tweede, in September 1629 geboren kind heeft, zooals wij zagen de ongemakken der thuisreis niet of maar zeer kort overleefd. Eva zal naar Indië niet terug verlangd hebben! Zij had wel reden in een tweede huwelijk vergoeding voor het doorgestane leed te zoeken.

Naschrift.

Het bovenstaande was reeds gezet, toen Dr. L. Viers zoo vriendelijk was er mijn aandacht op te vestigen, dat Mr. J. M. Fuchs op p. 18 van zijn aardige werkje Jan Pieterszoon Coen in uitspraken van hemzelf en anderen (Baarn, 1937) reeds de aandacht vestigde op de geboorte van Coen's eerste kind. In het doopboek der Gereformeerde

[1]) Op dit vermoeden hoop ik elders uitvoeriger terug te komen.

Gemeente te Hoorn, loopende van 1614—1631, No. 277 d, staat namelijk het volgende aangeteekend:

den 27 September anno 1626.

Geertruijt Sr. Jan Pietersz. Coen, Meyn Heer Generael van de Oostindische Companjie.

Geertruijt, Sr. Jan Pietersz. Coen, Meyn Heer Generael van de Oostindische Companjie.

Het kleine meisje is blijkens den brief van 23 Mei 1628 kort voor dien datum gestorven, en werd dus ongeveer één jaar en acht maanden oud.

RECTIFICATIE.

De identificatie der personen op de photo tegenover bl. 318 van dl. CI dezer *Bijdragen* is niet juist. Verleid door de sprekende gelijkenis van de persoon geheel links op wijlen Dr. J. Brandes hebben wij dezen naam er onder doen drukken; ten onrechte want de bedoelde was een der consuls te Djeddah, waar de foto moet zijn opgenomen. De persoon rechts van den heer Snouck Hurgronje is de Nederlandsche consul Kruyt; die welke geheel rechts zittend is afgebeeld is waarschijnlijk de Russische consul.

De Arabische kruik onder de tafel had ons moeten waarschuwen tegen de veronderstelling dat de photo te Batavia genomen was.

PH. S. V. RONKEL.

NOTULEN

VAN DE BESTUURS- EN ALGEMEENE
VERGADERINGEN VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE
TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE
VAN NEDERLANDSCH-INDIË

1942—1943

NOTULEN

BESTUURSVERGADERING

VAN 18 APRIL 1942

Aanwezig de Heeren Prof. Mr. J. van Kan (Voorzitter), H. T. Damsté (onder-Voorzitter), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Prof. Dr. J. Gonda, C. H. de Goeje, Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong, Prof. Dr. V. Korn en Dr. F. W. Stapel (Secretaris),

Mr. E. E. Menten (Penningmeester) had bericht van verhindering gezonden; Prof. Dr. C. C. Berg vertoeft in Indië.

De onder-Voorzitter opent de vergadering, met een woord van welkom, in het bijzonder tot de nieuw-gekozen leden, de hoogleeraren Van Kan, De Josselin de Jong en Korn. Hij spreekt er zijn vreugde over uit, dat ook de Penningmeester, Mr. E. E. Menten, herkozen is en draagt vervolgens den Voorzittershamer over aan Prof. Mr. J. van Kan. Deze dankt den onder-Voorzitter voor de tot hem gerichte woorden van welkom, en het Bestuur als geheel, dat, door zijn benoeming tot Voorzitter, zoo groot vertrouwen in hem heeft getoond. Hij spreekt de hoop uit dat een voorspoedige periode voor het Koninklijk Instituut moge aanbreken en rekent daartoe op aller medewerking.

De Secretaris leest de notulen, zoowel die der Algemeene Vergadering als die der Bestuursvergadering, gehouden op 21 Maart. Beide worden ongewijzigd goedgekeurd.

Overleden is het lid Mevr. de Weduwe E. M. van Deventer—Maas. Tot lid worden benoemd de Heeren W. A. Jellesma en J. W. Dankmeyer.

Bericht van veranderd adres is binnengekomen van Prof. Mr. Dr. Th. W. Juynboll, F. J. van der Dussen, Dr. A. D. A. de Kat Angelino, J. H. Niehof, W. J. A. Hendriks, J. R. Krol, Prof. Dr. J. H. A. Logeman en J. M. Logeman.

De Sociedade de Geografia de Lisboa heeft een nieuwe motie ter kennis van het Bestuur gebracht, thans tegen de bezetting van Portugeesch Timor door legerafdeelingen van het Japansche Keizerrijk. Voor kennisgeving aangenomen.

Gelezen wordt een schrijven van de N.V. Paul Brand's Uitgeversbedrijf te Hilversum. Daarin wordt kennis gegeven dat de druk van de Babad Tanah Djawi bijna is voltooid, en in aansluiting daarop een voorschot gevraagd op de drukkosten, ten bedrage van f 2000. Daar dit werk al van November 1939 ter drukkerij loopt, wordt dit verzoek als billijk beschouwd en ingewilligd, na advies van den Secretaris.

Aan de orde komt een rondschrijven van de Werkgemeenschap van Wetenschappelijke Organisaties in Nederland, waarbij de aangesloten vereenigingen worden aangemoedigd de leden van verwante organisaties bij hun wetenschappelijke bijeenkomsten te introduceeren. Voor kennisgeving aangenomen.

Van Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel is een schrijven ontvangen ter geleide van een tweetal artikelen voor de Bijdragen. Besloten wordt deze artikelen te zijner tijd op te nemen.

Vervolgens doet de *Secretaris* mededeeling van een tweetal verzoeken door den adjunct-Penningmeester. Het eerste betreft het nemen van maatregelen tegen een lid, dat reeds drie jaar geen contributie heeft betaald en op elke aanmaning antwoordt: „Kom zelf betalen", wat dan echter niet geschiedt. Besloten wordt een laatste aanmaning te zenden, geteekend door Voorzitter en Secretaris, en, wanneer dit geen succes mocht hebben, tot royement over te gaan.
Het tweede verzoek betreft een toegezegd subsidie voor de uitgave van Dr. H. v. d. Veen's Sadan-Toradjaasch Woordenboek. Doordat de laatste vellen van den Index niet uit Indië zijn ontvangen, kan dit werk nog niet verschijnen, maar daar de drukkosten ad ruim f 4000 reeds door ons zijn betaald, bestaat er alle reden het toegezegde subsidie aan te vragen. Daartoe wordt besloten.

Rondvraag. De Heer Damsté deelt mede dat de Heer E. Gobee te Leiden hem heeft medegedeeld, dat hij op een aanvrage om lid van het Instituut te worden gunstig zal beslissen. De Secretaris dankt voor deze mededeeling.

De Heer Kern stelt voor, het subsidie van het Instituut voor den Heer Soegiarta, Javaansch assistent te Leiden, wegens de moeielijke omstandigheden voor dit jaar met f 75 te verhoogen. Daartoe wordt besloten.

Prof. Korn dankt voor de tot hem gerichte woorden van welkom. Tevens spreekt hij de hoop uit, dat het Instituut weer geregeld zijn toezegging zal kunnen nakomen om jaarlijks een adatrechtbundel, tot een maximum van 30 vel druks, voor zijn rekening te nemen.

Prof. Gonda adviseert, mede namens Dr. W. Rassers, het voor de Bijdragen aangeboden artikel van Pater H. Geeroms, over den derden persoon in het Austronesisch, te zijner tijd op te nemen. Daartoe wordt besloten.

Boekgeschenken waren binnengekomen van de Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel, A. C. Deenik, F. M. Schnitger en A. J. de Lorm, benevens van de Uitgeverij W. van Hoeve, te Deventer. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
van 16 Mei 1942

Aanwezig de Heeren Prof. Mr. J. van Kan (Voorzitter), H. T. Damsté (onder-Voorzitter), C. H. de Goeje, Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Prof. Dr. J. Gonda, R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Prof. Dr. V. E. Korn en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heeren Mr. E. E. Menten (Penningmeester) en Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong waren verhinderd; Prof. Dr. C. C. Berg vertoeft in Indië.

De Voorzitter opent de vergadering en verzoekt den Secretaris de notulen van de vorige bijeenkomst te lezen. Ze worden ongewijzigd gearresteerd.

Het lidmaatschap is opgezegd door Prof. Dr. J. J. L. Duyvendak. Tot lid worden benoemd de Heeren E. Dunlop, Ir. N. van Helsdingen, E. Gobee en W. M. Nelissen; de laatste als student-lid.

Bericht van veranderd adres is binnengekomen van Pater H. Geeroms en Drs. J. Hardeman.

Gelezen wordt een schrijven van Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel, ten geleide van een tweetal kleine artikelen voor de Bijdragen. Besloten wordt bedoelde artikelen te zijner tijd op te nemen.

Van het Koninklijk Instituut van ingenieurs is bericht ontvangen, dat deze instelling thans genaamd is *Nederlandsch* Instituut van ingenieurs. Voor kennisgeving aangenomen.

De *Secretaris* deelt mede:

1° Dat de volontair L. Thierens zeer tot zijn spijt is vertrokken wegens het aanvaarden van een werkkring elders.

2° Dat de door het M. C. de Haan Fonds indertijd toegezegd subsidie ad f 700, voor het Sadan-Toradjaasch Woordenboek, thans is ontvangen.

3° Dat het in de vorige vergadering besproken lid niet slechts 3 jaar achterstallig is met contributie-betaling, maar ook reeds sedert 1937 een boek uit onze bibliotheek onder zich heeft en dit, ondanks herhaalde aanmaningen, niet terugzendt. Besloten wordt dit geval „aan te pakken".

Rondvraag. De Heer Kern wijst er op, dat de bibliotheek in het bezit is van een groot aantal duplicaten, waarvan een aantal zonder bezwaar kan worden gemist. Mocht het Bestuur het daarmede eens zijn, dat is het thans wel het geschikte moment, om die tegen een goeden prijs van de hand te doen.

Voorzitter en Secretaris hebben beiden bezwaren. Vele menschen koopen thans boeken, juist omdat die een zekerder waarde vertegenwoordigen dan het geld in deze tijden. Besloten wordt, dat de Heer Kern met den Secretaris-bibliothecaris zal nagaan, welke duplicaten de bibliotheek bevat en of er daar bij zijn, die zonder eenig bezwaar zouden kunnen worden gemist.

Prof. Gonda brengt verslag uit over de hem ter beoordeeling toevertrouwde lontar, waarvan de Leidsche assistent Soegiarto op zijn verzoek een beschrijving heeft opgesteld. Indien de eigenaar, het lid J. H. Maronier, bedoelde lontar wil afstaan, zal het Instituut die gaarne aanvaarden.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 20 JUNI 1942

Aanwezig de Heeren Prof. Mr. J. van Kan (Voorzitter), H. T. Damsté (onder-Voorzitter), C. H. de Goeje, Prof. Dr. J. Gonda, Dr. W. H. Rassers, Prof. Dr. J. P. M. de Josselin de Jong, Prof. Dr. V. E. Korn en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heeren Mr. E. E. Menten (Penningmeester), Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam en R. A. Kern waren verhinderd; Prof. Dr. C. C. Berg vertoeft in Indië.

Nadat de Voorzitter de vergadering heeft geopend, leest de Secretaris de notulen der Mei-vergadering; ze worden ongewijzigd gearresteerd.

Mutaties. Overleden is het buitenlandsch lid Dr. Renward Brandstetter te Luzern.

Tot gewoon lid worden benoemd de Heeren J. Kreemer, J. van der Hucht en W. G. N. de Keizer; tot student-lid de Heer J. W. van Ganswijk.

Bericht van veranderd adres is binnengekomen van de leden P. L. Dronkers, R. Treffers, M. P. C. Laban, Dr. H. J. H. Hartgerink en Dr. S. Kooyman.

Door tusschenkomst van Dr. Alb. C. Kruyt is binnengekomen een verzoek van den Heer Dr. M. Schnitger te Weenen om toezending van een aantal foto's, waarvan het Instituut de negatieven bezit. De Secretaris heeft daarop bereids geantwoord, dat dit verzoek niet in overweging kan worden genomen alvorens genoemde Heer het tweede deel der Cambridge History of India terugzendt, dat hij reeds in 1933 uit onze bibliotheek heeft geleend en ondanks meerdere aanmaningen nimmer heeft teruggezonden. De vergadering gaat hiermede accoord.

Van Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel is ontvangen een necrologie van wijlen Dr. R. Brandstetter, met bibliografie. Zal worden opgenomen in de eerstvolgende aflevering der Bijdragen.

Gelezen wordt vervolgens een schrijven van den Heer W. L. Olthoff te Leiden. Deze deelt allereerst mede, dat de beide deelen van de Babad Tanah Djawi in den loop van September zullen verschijnen.

Verder verklaart genoemde Heer zich bereid een algemeen register op onze Bijdragen samen te stellen. Daar het Instituut een volledige inhoudsopgave van de Bijdragen deel 1 tot en met 100 heeft uitgegeven, voorzien van een auteurs- en onderwerpenregister, zal nader worden geinformeerd, wat de Heer Olthoff met een „algemeen register" bedoelt.

De *Secretaris* deelt mede, dat van het lid J. H. Maronier een dankbetuiging is ontvangen voor de hem verstrekte beschrijving van een in zijn bezit zijnde lontar.

Aangezien van het in de beide laatstgehouden vergaderingen besproken lid niets meer is vernomen, ook niet op het herhaald en dringend verzoek om een geleend boek uit onze bibliotheek terug te zenden, stelt de Secretaris voor, deze zaak in handen van een advocaat te geven. Hiertoe wordt besloten.

Rondvraag. De Heer H. T. Damsté overhandigt een bladvulling voor de Bijdragen, „Nog iets over de Zeven slapers".

Prof. Korn vraagt, of de Adatrechtbundels en andere uitgaven van het Instituut alle op één plaats zijn opgeslagen, zulks in verband met de mogelijkheid tot totale vernietiging bij bominslag. De Secretaris antwoordt, dat een deel van alle uitgaven in het Instituutsgebouw, een belangrijk deel zich ook in dépot bij de firma Nijhoff bevindt.

Boekgeschenken waren binnengekomen van de Heeren Dr. H. J. H. Hartgerink, Dr. B. Vroklage S. V. D., Dr. S. Kooyman, Mr. Dr. S. van der Bij, S. A. Reitsma en Fred. Oudschans Dentz. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering, na de leden een prettige vacantie te hebben togewenscht en de hoop te hebben uitgesproken alle op de September-vergadering in gezondheid te mogen wederzien.

NOTULEN.

BESTUURSVERGADERING

VAN 5 DECEMBER 1942.

Aanwezig de Heeren Prof. Mr. J. van Kan (Voorzitter), H. T. Damsté (onder-Voorzitter), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Prof. Dr. V. E. Korn, Prof. Dr. J. Gonda, C. H. de Goeje en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heer Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong is als gijzelaar geïnterneerd, Mr. E. S. Menten (Penningmeester) was verhinderd en Prof. Dr. C. C. Berg vertoeft in Indië.

Opening. De Voorzitter opent de vergadering met een woord van welkom tot de aanwezigen. Hij herinnert er aan dat Prof. de Josselin de Jong sedert de laatstgehouden vergadering is geïnterneerd, en wijst er verder op, dat de eerste vergadering na de zomervacantie moest worden uitgesteld tot December wegens de langdurige ziekte van den Secretaris. Het verheugt de vergadering intusschen Dr. Stapel weer terug te zien en de Voorzitter spreekt de hoop uit dat hij spoedig weer geheel de oude zal zijn. Ten slotte herhaalt de Voorzitter mondeling het reeds schriftelijk tot Baron van Boetzelaer gerichte rouwbeklag naar aanleiding van het overlijden van diens echtgenoote in den afgeloopen zomer.

Notulen. Op verzoek van den Voorzitter leest de Secretaris de notulen der Juni-vergadering, die ongewijzigd worden goedgekeurd.

Mutaties. De leden R. Kylstra en E. Dunlop zijn door den dood aan het Instituut ontvallen. Het lidmaatschap is opgezegd door de leden Jhr. B. C. C. M. M. van Suchtelen, B. J. Visscher en H. Snelleman (de laatste student-lid).

Tot lid worden benoemd, met ingang van het 2de halfjaar 1942 Mevr. L. Hofland-Leber en de Heeren Dr. H. Hoogenberk, Mr. L. Kiers, M. Vierhout, Mr. S. Hamzah, H. G. Spoon, M. H. du Croo,

C. J. M. de Klerk, L. F. L. Adena, C. J. Graafland en R. M. Dj. Pratomo (de laatste drie student-lid).

En met ingang van 1 Januari: Mejuffr. H. J. Dolk (student-lid) en de Heeren C. de Rot, C. J. van Kempen, W. A. Havenkamp, Radja H. A. M. Tampoebolon en R. Meynderts (student-lid).

Wordt gelezen een correspondentie tusschen het lid Dr. M. Schnitger te Weenen en den Secretaris, naar aanleiding van het zoek raken van het tweede deel der Cambridge History of India. Voor kennisgeving aangenomen.

Op een schrijven van den Heer W. L. Olthof, d.d. 2 Juli j.l. heeft de Secretaris bereids geantwoord, dat een register op de Bijdragen, als door genoemden Heer voorgesteld, door het Bestuur niet zóó belangrijk wordt geacht als de daaraan te besteden moeiten en kosten zouden doen verwachten.

Van de gelegenheid wordt gebruik gemaakt om te informeeren naar den stand van de Babad Tanah Djawi (transscriptie en vertaling). De Secretaris deelt mede, dat de Heer Olthof hem had toegezegd dat het werk in September gereed zou zijn, wat niet geschied is. Hij zal nadere inlichtingen inwinnen.

Gelezen wordt een schrijven, waarbij Jhr. B. C. C. M. M. van Suchtelen een dossier aanbiedt aangaande zijn actie tegen het „Rubberuitvoerrecht op de bevolkingsrubber". Na bestudeering van de inhoudsopgave besluit hte Bestuur dit dossier in dank te aanvaarden, mits de schenker er mede accoord gaat, dat het voorloopig niet ter bestudeering wordt uitgegeven, aangezien er stukken in voorkomen, voor de publicatie waarvan toestemming der Regeering noodig is.

Komt aan de orde de Ontwerp-Begrooting van het Kon. Instituut voor 1943. De Secretaris licht de verschillende posten toe en wijst er ten slotte op, dat, ondanks de grootst mogelijke soberheid, het ontwerp toch nog sluit met een nadeelig saldo van f 1998. Dit tekort zal echter zeer waarschijnlijk geheel kunnen worden opgevangen door het te verwachten voordeelig saldo van het dienstjaar 1942.

Na ampele bespreking wordt besloten het ontwerp, met een geraamd uitgavenbedrag van f. 14.998, definitief vast te stellen.

Rondvraag. De Heer Kern wijst er op, dat op zijn voorstel in de

Meivergadering is besloten een lijst te doen samenstellen van alle in de bibliotheek aanwezige duplicaten, om die eventueel te verkoopen. Zoodanige lijst heeft hij nog niet ontvangen, doch Z.Ed. stelt thans voor de zaak daar voorloopig bij te laten en thans niet tot verkoop over te gaan.

Verder wijst genoemde Heer er op dat het standaardwerk van Dr. Pigaud, Javaansche Volksvertooningen, niet in de bibliotheek aanwezig is, wat als een ernstige lacune moet worden beschouwd. De Secretaris zegt, indien dit thans mogelijk is, aankoop toe.

Nog biedt de Heer Kern eenige werken aan voor de bibliotheek, benevens kopie voor de Bijdragen, wat in dank wordt aanvaard.

Dr. Rassers brengt de groeten over van Dr. Alb. C. Kruyt, die weer herstellende is.

Baron van Boetzelaer dankt den Voorzitter voor de tot hem gerichte woorden van deelneming.

Prof. Gonda wijst er op, dat enkele student-leden afleveringen van de Bijdragen bestelden en daarvoor den vollen prijs moesten betalen, wat in strijd is met de toezeggingen, aan nieuwe leden gedaan. De Secretaris zal deze zaak onderzoeken.

Dr. Stapel dankt voor de vriendelijke woorden, door den Voorzitter bij den aanvang der vergadering tot hem gericht. Hij spreekt de hoop uit weldra weer zijn volle krachten aan het Instituut te kunnen geven.

Verder stelt hij voor hen, die foto's van het Instituut voor reproduceering wenschen te gebruiken, daarvoor f 1 per stuk te doen betalen, waarmede de vergadering accoord gaat.

Op zijn klacht dat sommige leden vergeten of weigeren de porti van ter leen gezonden boeken te betalen, besluit de vergadering, dat aan dergelijke leden de uit te leenen boeken ongefrankeerd per bode zullen worden toegezonden.

Boekgeschenken zijn ontvangen van Mevr. A. B. van Gelder-Lindo benevens van de Heeren Dr. T. H. Milo, Dr. V. S. van de Wall, J. Kreemer, Dr. F. M. Schnitger, Fred. Oudschans Dentz, Jhr. B. C. C. M. M. van Suchtelen, Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Mr. J. Kunst, S. A. Reitsma, Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, Dr. W. Ph. Coolhaas en H. van Meurs. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING

VAN 16 JANUARI 1943.

Aanwezig de Heeren Prof. Mr. J. van Kan (Voorzitter), H. T. Damsté (onder-Voorzitter), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Prof. Dr. V. E. Korn, Prof. Dr. J. Gonda, C. H. de Goeje en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

Prof. Dr. C. C. Berg, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong en Mr. E. E. Menten (Penningmeester), waren niet in staat de vergadering bij te wonen.

Opening. De Voorzitter opent de vergadering met een woord van welkom tot de aanwezigen en wijst er op dat Mr. E. E. Menten thans ook tengevolge van de oorlogsomstandigheden vrijheid van beweging mist. Moge dit niet van langen duur zijn.

Notulen. Vervolgens leest de Secretaris de notulen, die worden goedgekeurd.

Mutaties. Met ingang van 1 Januari 1943 is het lidmaatschap opgezegd door de leden Prof. Dr. F. B. J. Kuiper, J. R. Krol, Jhr. Mr. C. H. J. van Haeften, Dr. P. C. Th. Lens, J. Woudstra, Mr. M. H. van Capelle, G. A. J. Geursen, H. Snelleman, W. W. Wessel en C. J. Hakman; de laatste vier waren student-lid.

Tot lid worden benoemd Drs. F. C. J. Baars, A. M. Pino, H. Raat, Pater L. A. Th. Allard en Drs. F. W. van Milaan; tot student-lid F. J. Berg jr. en V. L. Vree.

Bericht van veranderd adres is binnengekomen van de leden Mr. P. G. Bijdendijk, Dr. Alb. C. Kruyt, Prof. Mr. J. J. Schrieke, W. C. M. Vlasman, W. A. Veenhoven, W. F. Zuur, Dr. D. Schoute, Dr. H. J. H. Hartgerink, Mr. B. J. Bijleveld, P. Reineke, R. M. Koes Sardjono, H. C. van Bergen, Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, O. F. W. Baker, Pater J. Yak, J. Kreemer, Pater H. Geeroms, P. J. de Kanter, en van de student-leden J. Holsbergen, E. Haak, G. J. van Gendt, W. H. Poldermans, F. Wesseling, J. F. H. Zieck, J. F. Streur, J. H. Spits, J. M. van Klaveren, Ch. E. van Blommestein, P. H. Meyering, E. Muller en J. Schwartz.

Een schrijven van den Heer W. L. Olthof, in zake de vertraging van het gereedkomen van de Babad Tanah Djawi wordt voor kennisgeving aangenomen.

Hetzelfde is het geval met een schrijven van Jhr. B. C. C. M. M. van Suchtelen, aangaande het door hem aan het Instituut geschonken dossier Rubber-Uitvoerrecht-Bevolkingsrubber.

Ook een circulaire van het Nederl. Instituut voor Documentatie en Registratuur aangaande een ontwerp Normaalblad voor bibliographische kaarten en strooken wordt voor kennisgeving aangenomen.

Overgegaan wordt tot een voorloopige bespreking van door het Bestuur te stellen candidaten ter voorziening in de periodieke vacatures. De Secretaris zal aan enkele leden vragen of zij bereid zijn een eventueele benoeming te aanvaarden.

Volgen de *Mededeelingen van den Secretaris*. Deze legt ter tafel een exemplaar van de Babad Tanah Djawi in transscriptie, alsmede de vertaling, bewerkt door den Heer W. L. Olthof. Gezien de tijdsomstandigheden ziet het werk (papier en druk) er uitnemend uit. Bij eenige steekproeven van het register is het den Secretaris evenwel gebleken, dat dit niet voldoet aan redelijke eischen.

Sommige letters ontbreken geheel, van een aantal namen deugen de verwijzingen niet, etc. Het Bestuur zal, door vriendelijke bemiddeling van Prof. Gonda, doen onderzoeken, of met een verbetervel kan worden volstaan dan wel of herbewerking van het geheele register noodig is.

Op de klacht van Prof. Gonda, dat aan leden de volle prijs wordt berekend voor losse afleveringen der Bijdragen, in strijd met de hun gedane toezeggingen bij de aanmelding als lid, hebben de firma Nijhoff en de adjunct-Secretaris geantwoord, dat het reglement alleen spreekt van den halven prijs van de door het Instituut uitgegeven *Werken*. Dit is inderdaad het geval, maar in de praktijk zijn daar toch ook de Bijdragen mee bedoeld, zooals blijkt uit door Prof. Gonda overgelegde quitanties en in de Bijdragen no. 85 opgenomen mededeelingen.

Aangaande door den drukker in rekening gebrachte extra-zetkosten voor de artikelen van den Heer de Goeje en Prof. Gonda zal de Secretaris nadere inlichtingen inwinnen.

Ten slotte legt de Secretaris een artikel voor de Bijdragen over van Mevr. E. Du Perron-de Roos, bevattende correspondentie van en nieuwe gegevens over Dirk van Hogendorp. Voorzitter en Secretaris worden aangewezen om advies uit te brengen.

Rondvraag. De Heer Kern overhandigt wederom een geschenk voor de bibliotheek, dat in dank wordt aanvaard.

Prof. Gonda brengt ter sprake een aantal cahiers over Indonesische talen, van de hand van Dr. A. Lafeber. Publicatie in de Bijdragen is indertijd afgewezen, hoewel erkend werd dat er wel nieuws en belangrijks in stond, naast veel onbelangrijks en overbodigs evenwel. Thans zullen die cahiers grondig worden herzien en dan opnieuw aangeboden.

Boekgeschenken waren binnengekomen van de Heeren V. Obdeyn en H. van Meurs. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING

VAN 20 FEBRUARI 1943.

Aanwezig de Heeren Prof. Mr. J. van Kan (Voorzitter), H. T. Damsté (onder-Voorzitter), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, C. H. de Goeje, Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Prof. Dr. J. Gonda, Prof. Dr. V. E. Korn en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

Prof. Dr. C. C. Berg, Mr. E. E. Menten (Penningmeester) en Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong konden niet aanwezig zijn.

De Voorzitter opent de vergadering, waarna de Secretaris de notulen van de Januari-vergadering leest, die worden gearresteerd.

Mutaties. Overleden is het oudste lid van het Instituut, Prof. Dr. M. Th. Houtsma.

Het lidmaatschap is opgezegd door het student-lid J. J. V. Haak.

Tot gewoon lid wordt benoemd Ir. J. G. Stuyfzand; tot student-lid Mejuffrouw L. Stutterheim en de Heeren G. van Hansen en Mas Goenara.

Bericht van veranderd adres is binnengekomen van de leden: A. Schuit, K. W. L. Bezemer, Dr. D. Schoute, A. M. Pino, Pater J. Sleyfferss S.J., E. Kuypers, Dr. A. D. A. de Kat Angelino, J. Renes, C. de Rot, Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, Prof. Dr. G. W. J. Drewes, Pater H. Geeroms, L. J. van Kempen, A. Bakker, Pater J. W. Oudejans, O.F.M., W. Leegsma, Mr. L. A. de Waal, E. H. van Barnau Sijthoff, L. Weber, J. Kreemer, Ir. D. de Jongh Wzn. en Pater A. Burger S.V.D.

Aan de orde komt de bespreking der registers van de Babad Tanah Djawi. De Secretaris deelt mede, dat hem bij nader onderzoek gebleken is dat de ergste verwarring is ontstaan door verkeerd binden. Het 27ste vel en volgende van het register op den tekst zijn verwisseld met dezelfde vellen van het register der vertaling. Wanneer deze vellen worden uitgelicht en op hun plaats gezet, zal het ergste verholpen zijn. Echter blijven er dan toch nog een aantal fouten en omissies over, voor een deel door den Heer Olthof zelf reeds opgemerkt.

Prof. Gonda is tot dezelfde conclusie gekomen als de Secretaris. Bovendien heeft een zijner studenten nog een groot getal weglatingen en fouten, speciaal in het register op den Javaanschen tekst, gesignaleerd.

Na lange discussie wordt besloten, dat de verkeerd gebonden vellen op hun plaats zullen worden gebracht en dat verder een vel met „addenda et corrigenda" achter beide registers zal worden opgenomen. De Secretaris zal den Heer Olthoff daarvan op de hoogte stellen.

In aansluiting hierop wordt tevens de prijs van het werk vastgesteld. Gezien de hooge papier- en drukkosten, en in aanmerking genomen dat een belangrijk percentage van de opbrengst aan de firma Nijhoff en den boekhandel moet worden afgestaan, kan de prijs van een stel van 2 deelen niet lager worden gesteld dan f 16. Verder wordt nog bepaald, dat geen losse deelen zullen worden verkocht en dat op dit werk geen reductie voor Instituuts-leden kan worden verleend.

Gelezen wordt een schrijven van Prof. Dr. G. W. J. Drewes te

Sint-Michielsgestel (De Ruwenberg), waarbij Z.H.G. dank zegt voor de ontvangst der nieuwe Babad-uitgave.

Overgegaan wordt tot het opmaken van drietallen, door het Bestuur aan te bevelen bij de verkiezing van Bestuursleden op de a.s. Algemeene Vergadering.

Uit een schrijven van den Directeur der Drukkerij Smits is gebleken, dat voor de artikelen van den Heer de Goeje en Prof. Gonda geen extra-*correctie-kosten* in rekening zijn gebracht, maar extra-*zetkosten,* wegens de vele teksten in uitheemsche talen en talrijke cursiveeringen. Dit is geheel overeenkomstig het contract tusschen genoemde firma en het Instituut. Voor kennisgeving aangenomen.

Het Istituto Centrale di Statistica del Regno d'Italia heeft verzocht onze uitgaven te mogen ontvangen in ruil voor zijn publicaties.
Eerst na beëindiging van den huidigen oorlog kan zoodanig verzoek in overweging worden genomen.

Uit een ontvangen convocatie van de Werkgemeenschap van Wetenschappelijke Organisaties in Nederland blijkt, dat genoemd college wederom haar vergadering op den 3den Zaterdag van de maand heeft geplaatst, hoewel er dezerzijds reeds eenige malen op gewezen is, dat het Instituuts-Bestuur al tientallen van jaren op dien dag zijn vergaderingen houdt. Het gevolg is, dat wij wederom niet te Amsterdam vertegenwoordigd konden zijn.

Aan de orde komt de Rekening en Verantwoording van den Penningmeester over 1942. De Secretaris deelt mede, dat hij indertijd is aangewezen als vervanger van den Penningmeester, op grond waarvan hij, toen Mr. Menten werd weggevoerd, diens functie op zich heeft genomen. Thans heeft hij, met behulp van den adjunct-Penningmeester, een Rekening en Verantwoording over 1942 en een Balans per 31 December van dat jaar opgemaakt.
Nadat hij van beide documenten een aantal afschriften heeft rondgedeeld, licht hij de verschillende posten toe en beantwoordt enkele vragen, waarna de Rekening en Verantwoording wordt goedgekeurd.
Overeenkomstig het Reglement zullen nu twee leden van het Instituut, die geen zitting hebben in het Bestuur, worden aangezocht om deze stukken te onderzoeken. Als zoodanig wijst de vergadering de leden E. C. van der Ende en Th. van Erp aan.

Daar na dit punt de Heer Van Boetzelaer tot zijn spijt de vergadering moet verlaten, richt de Voorzitter zich thans — in stede van aan het eind der vergadering — tot de drie aftredende Bestuursleden, de Heeren Damsté, Van Boetzelaer en De Goeje. Hij wijst er op dat de periodieke aftreding der Bestuursleden is een „dura lex, sed lex", dankt de aftredenden voor wat zij voor het Instituut deden en spreekt de verwachting uit hen over eenigen tijd weer in het Bestuur terug te zien. Moge dat onder gunstiger omstandigheden zijn dan wij thans beleven. De Heer van Boetzelaer dankt.

Aan de orde komt thans het ontwerp-Jaarverslag van den Secretaris over 1942. Nadat de Secretaris dit heeft gelezen, blijkt dat niemand der aanwezigen op- of aanmerkingen heeft. Het wordt dus goedgekeurd en zal ter algemeene vergadering worden voorgelezen.

De *Secretaris* deelt vervolgens mede:

1o. Dat hij is opgetreden als Penningmeester;

2o. Dat voor de Bijdragen een artikel is ontvangen van den Voorzitter, Mr. J. van Kan;

3o. Dat de Heer C. Noordenbos zijn dank betuigd heeft voor de ontvangen present-exemplaren van de Babad Tanah Djawi.

Rondvraag. De Voorzitter deelt mede dat het hem niet mogelijk zal zijn den 20sten Maart te vergaderen. Besloten wordt de Algemeene zoowel als de Bestuursvergadering te houden op Zaterdag 27 Maart.

Vervolgens brengt de Voorzitter, mede namens Dr. Stapel, verslag uit over de door Mevr. Du Perron voor de Bijdragen aangeboden publicatie over Dirk van Hogendorp. Prof. van Kan deelt mede, dat de brieven van Dirk aan zijn broer, Gijsbert Karel, niet meevallen. Er staan vele onbeduidende dingen in, en de taal (Fransch) is slecht. Indien de aperte taal- en grammatische fouten worden verbeterd, het gebruik van hoofdletters en leesteekens wordt genormaliseerd, en een tweetal Bijlagen worden teruggenomen, verdient het geschrift niettemin te worden uitgegeven. Met dit advies gaat de vergadering accoord.

De Heer Damsté dankt voor de vriendelijke woorden, door den Voorzitter tot hem gericht en spreekt de beste wenschen voor het Instituut uit.

De Heer Kern vestigt de aandacht op een auctie bij Van Huffel te Utrecht, waar o.m. een serie afbeeldingen van Indië zal worden

verkocht, die mogelijk van belang is voor het Instituut. Prof. Gonda zal eens gaan kijken en den Secretaris op de hoogte brengen.

De Heer De Goeje dankt voor de afscheidswoorden van den Voorzitter.

Prof. Gonda biedt voor de Bijdragen een artikel aan, „De z.g. hulppraedicaatswoorden in Maleis en Javaans".

Boekgeschenken waren ontvangen van Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel, Dr. C. Nooteboom, de Heer J. H. Maronier en Prof. Theodor Kluge. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

ALGEMEENE VERGADERING

VAN 27 MAART 1943.

Aanwezig de Bestuursleden Prof. Mr. J. van Kan (Voorzitter), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Prof. Dr. J. Gonda, Prof. Dr. V. E. Korn, C. H. de Goeje en Dr. F. W. Stapel (Secretaris), benevens de gewone leden: A. M. Pino, E. C. van der Ende, Dr. Alb. C. Kruyt, Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, M. Vierhout, Dr. F. H. van Naerssen, J. H. Maronier, radja H. A. Tampoboelon, Ir. L. Joekes, P. J. de Kanter, K. Ouwehand, C. A. O. van Nieuwenhuyze, Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, J. J. Dormeier en Pr. J. Jak.

De Voorzitter opent te 2 uur de vergadering met een woord van welkom tot de aanwezigen en verklaart de belangstelling, welke uit die aanwezigheid spreekt, op hoogen prijs te stellen. Op zijn verzoek leest de Secretaris zijn *Jaarverslag over 1942,* welk verslag hier beneden is afgedrukt. De Heer Van der Ende zou gaarne een opmerking maken; het heeft hem getroffen dat bij de opgave der leden enz. wel gesproken wordt van een Beschermvrouwe, maar dat er niet bijstaat, wie die Beschermvrouwe is. De Secretaris antwoordt, dat dit bij verordening verboden is.

Als niemand verder op- of aanmerkingen heeft, wordt het verslag goedgekeurd, met dank aan den Secretaris voor de samenstelling.

Het volgende agenda-punt luidt: „Rekening en Verantwoording van den Penningmeester over 1942". De Voorzitter merkt op, dat *R. en V.*, als steeds, zijn behandeld in een Bestuursvergadering, en dat het agenda-punt voor de Algemeene Vergadering moet luiden: „Verslag van de Commissie, belast met het nazien der R. en V. van den Penningmeester over 1942". De Heer E. C. van der Ende, lid dier Commissie, leest het proces-verbaal van haar arbeid voor en geeft tal van toelichtingen. Zijn Ed. dringt er op aan, dat in het vervolg het betrokken punt der agenda de Commissie van Verificatie met name noemen zal. Dit mag de Commissie, die 8 à 9 arbeidsuren aan haar werk besteedde, wel vorderen. Na eenig debat gaat de vergadering accoord met het voorstel der Commissie, om den Penningmeester en den waarnemenden Penningmeester acquit en décharge te verleenen, met dankbetuiging aan hen beiden en aan den adjunct-Penningmeester voor het nauwgezette beheer. Ook brengt de vergadering dank aan de Verificatie-Commissie.

Het door deze Commissie uitgebrachte verslag luidt als volgt:

Ondergeteekenden, E. C. van der Ende en Ir. J. G. Stuyfzand, door het Bestuur van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- & Volkenkunde van Nederlandsch-Indië in Commissie gesteld tot het verifieeren van de financieele administratie over het jaar 1942, verklaren hierbij:

1. dat zij bevonden hebben, dat het geheel der aan de Commissie getoonde effecten in overeenstemming was met den daarvan opgemaakten fondsenstaat, ook wat betreft de in 1942 plaats gevonden hebbende mutaties;
2. dat de rekening en verantwoording over 1942 in groote lijn en zonder principieele afwijkingen overeenkomt met de voor genoemd jaar vastgestelde begrooting;
3. dat blijkens genomen steekproeven ten opzichte van de kasverantwoording is geconstateerd, dat het beheer met accuratesse en overzichtelijkheid is gevoerd;

redenen waarom zij Uw Bestuur in overweging geven den Penningmeester, die door force majeure was verhinderd aanwezig te zijn, den

Waarnemenden Penningmeester en den Adjunct-Penningmeester onder dank voor het gevoerde beheer acquit en décharge te verleenen.

Den Haag, 13 Maart 1943.

De Commissie:
E. C. VAN DER ENDE.
J. G. STUYFZAND.

Aan de orde komt de verkiezing van een drietal Bestuursleden. Op verzoek van den Voorzitter fungeeren de Heeren Pino en Maronier als stemopnemers. Wanneer aan de aanwezigen drie drietallen zijn aangeboden, bevattende de namen van hen, die door het Bestuur aanbevolen worden (vide art. 9 van het Reglement), vraagt de Heer Van der Ende het woord. Z.Ed. merkt allereerst op, dat een bekend lid van het Instituut nu al enkele malen als No. 2 op een aanbeveling staat, wat een vreemden indruk maakt. Waarom komt dit lid nooit als No. 1 in aanmerking?

Van de Bestuurstafel wordt geantwoord, dat dit lid al eens als No. 1 op een aanbeveling had gestaan, doch toen verzocht heeft niet gekozen te worden, daar hij moeielijk de vergaderingen zou kunnen bijwonen. Slechts indien het onmogelijk ware een anderen geschikten candidaat te vinden, zou hij een benoeming kunnen aanvaarden. Dit verklaart zijn plaats op de aanbeveling.

Verder wijst de Heer Van der Ende er op, dat onder de 9 namen, welke op de drietallen voorkomen, er 5 van hoogleeraren zijn en drie van doctoren. Voor de wetenschappelijke taak van het Instituut is dus wel zeer goed gezorgd, maar er is ook nog een andere taak. Er zijn zeer vele lieden, die niet gestudeerd hebben, doch uit een jarenlange praktijk land en volk van Indië hebben leeren kennen. Hunne ervaringen en belevenissen zijn vaak belangwekkender dan de wetenschappelijk gefundeerde conclusies van geleerden; zij kunnen ook meermalen het wetenschappelijk materiaal aanvullen. Daarom, meent de Heer Van der Ende, moeten er in het Instituuts-bestuur niet alleen geleerden zitting hebben maar ook menschen uit andere lagen der maatschappij, die Indië kennen. In dit verband wijst hij er op, dat blijkens de rede van Minister Baud bij de opening van de eerste Algemeene Vergadering en mede blijkens een recente circulaire, het Kon. Instituut zich stelt in dienst van Wetenschap en Maatschappij. Kan bij de verkiezing van Bestuursleden niet meer rekening worden gehouden met *beide* doelstellingen?

De Secretaris merkt op, dat het ieder lid, ook den Heer Van der Ende, vrij staat andere candidaten te noemen en aan te bevelen, als gevolg waarvan de Heer Van der Ende enkele namen noemt.

Uit de nu volgende stemming blijkt, dat met zeer groote meerderheid tot Bestuurslid zijn gekozen de Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel, Dr. Alb. C. Kruyt en Prof. Dr. F. D. K. Bosch, die zich allen bereid verklaren de benoeming te aanvaarden.

De Voorzitter dankt de afgetreden leden, die harde werkers waren en in moeielijke tijden veel voor het Instituut hebben gedaan; hij spreekt de hoop uit, hen over eenigen tijd weer in den kring van het Bestuur terug te zien.

Met dezelfde gevoelens verwelkomt hij de nieuw gekozenen.

Nadat de Heeren stemopnemers bedankt zijn, wordt overgegaan tot de *Rondvraag*.

De Heer Maronier wijst op het vele moois en belangwekkends, dat het Instituut bezit in zijn oude boeken, fraaie verluchting daarvan, zeldzaam Westersch en Oostersch bindwerk, en zoo voort. Het zou aanbeveling verdienen, ook om den naam van het Instituut in breeder kring bekend te maken, daarvan een tentoonstelling te organiseeren.

De Secretaris antwoordt, dat dit denkbeeld ook bij hem is opgekomen, doch dat hij de tijden daarvoor niet gunstig acht. Het lijkt hem aanbevelenswaardig thans rustig onzen weg te gaan, zonder op eenigerlei wijze de bijzondere aandacht op het Instituut te vestigen. Uitstel moet echter in deze geen afstel worden.

De Heer Van der Ende dringt er op aan, dat een commissie uit het Bestuur de mogelijkheid zal onderzoeken, of het Instituut meer kan doen voor de maatschappij.

De Voorzitter zegt dit toe, zoodra hem duidelijk zal zijn wat de Heer Van der Ende bedoelt.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter onder dank de Algemeene Vergadering.

JAARVERSLAG.

De buitengewone omstandigheden, waaronder de laatste twee jaarverslagen zijn verschenen, hebben zich nog steeds niet in gunstigen zin gewijzigd, maar zijn integendeel voor land en volk nog nijpender geworden. Ook het Instituut begint steeds meer den ongunst der tijden te ondervinden. Twee zijner Bestuursleden zijn als gijzelaars weggevoerd. Doordat de papiervoorraad steeds kleiner wordt, moesten de publicaties in omvang en aantal worden beperkt. Het gebrek aan brandstof was oorzaak, dat ook bij de felste koude nog slechts de leeszaal kon worden verwarmd en dat de rest van het gebouw, inclusief de kamers van Secretaris en adjunct-Secretaris, geheel onverwarmd moesten blijven. Nog steeds konden geen contributies en donaties uit Indië worden ontvangen, terwijl de Indische obligaties en aandeelen geen rente uitkeerden. Van eventueele mutaties onder de in Indië gevestigde leden kon geenerlei bericht worden ontvangen.

Tegenover dit alles staat als verheugend feit, dat de meeste leden ook onder de huidige moeilijke omstandigheden het Instituut trouw bleven, terwijl zich bovendien een groot aantal nieuwe leden aanmeldden. Het bezoek van de leeszaal was zeer bevredigend en er werd een groot getal boeken uitgeleend. Hopen wij, dat het Koninklijk Instituut spoedig weer onder normale omstandigheden zijn werkzaamheden zal kunnen voortzetten!

Bestuur. In Maart 1942 was de zittingsperiode van de Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel, Mr. E. E. Menten en Dr. Alb. C. Kruyt geëindigd; alleen de Penningmeester, de Heer Menten, kon worden herkozen, wat ook geschiedde. In plaats van de beide andere Heeren koos de Algemeene Vergadering Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong en Prof. Dr. V. E. Korn. Van Maart 1942 tot Maart 1943 bestond dus het Bestuur uit de volgende Heeren: Prof. Mr. J. van Kan (Voorzitter), H. T. Damsté (onder-Voorzitter), Mr. E. E. Menten (Penningmeester), Dr. F. W. Stapel (Secretaris), C. H. de Goeje, Prof. Dr. J. Gonda, Prof. Dr. C. C. Berg, Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong en Prof. Dr. V. E. Korn. Van dit twaalftal kon Prof. Berg wegens zijn verblijf in Indië

geen enkele vergadering bijwonen; Prof. de Josselin de Jong werd in Augustus als gijzelaar weggevoerd, welk lot in Januari 1943 ook Mr. Menten zou treffen.

Aangenomen mag worden, dat Dr. G. F. Pijper nog steeds in functie is als 's-Instituuts vertegenwoordiger in Nederlandsch-Indië. De Secretaris kon, wegens ernstige ongesteldheid, van medio September tot na Nieuwjaar, zijn taak niet of maar zeer ten deele verrichten. Dank zij den Voorzitter, Prof. van Kan, die de taak van den Secretaris op zich nam, konden de werkzaamheden ongestoord voortgang hebben.

Personeel. De volontair L. Thierens vertrok in Mei naar Zutphen; slechts noode zag de Secretaris hem vertrekken. Hetzelfde kan worden gezegd van Jhr. B. C. C., M. M. van Suchtelen, die in October naar Apeldoorn vertrok, maar wiens naam verbonden zal blijven aan de registratie van de foto-verzameling van het Instituut. Zijn taak als zoodanig werd overgenomen door den Heer J. H. Maronier. Het bezoldigde personeel, de adjunct-Secretaris H. van Meurs en de assistent, tevens huisbewaarder J. J. van Oudenallen, bleef onveranderd. Gezien de moeilijke tijdsomstandigheden kende het Bestuur hun beiden een toeslag van 15 % op hun salaris toe. De toelage van den adjunct-Penningmeester, J. M. C. Muller, bleef ongewijzigd.

Leden. Op 1 Januari 1943 telde het Instituut

1 Beschermvrouwe (1) [1])
1 eerelid (1)
16 buitenlandsche leden (17)
25 leden-donateurs (25)
423 gewone leden of contribueerende instellingen (396)
177 instellingen met welke, o.a. door ruil van edita, betrekkingen werden onderhouden (177)

Wij verloren dus 1 buitenlandsch lid en 1 donateur, waartegenover een winst staat van niet minder dan 27 gewone leden. Hierbij dient in aanmerking te worden genomen, dat met mutaties onder de in Indië vertoevende leden geen rekening kon worden gehouden.

Van de 423 leden zijn er 118 student-lid, een klaar bewijs, dat deze instelling ten volle aan de verwachtingen beantwoordt.

---

[1]) De cijfers tusschen ( ) geven den toestand van 1 Januari 1942 aan.

Werkzaamheden. Hierboven wezen wij er reeds op, dat door de papierschaarschte het aantal uitgaven moest worden beperkt. In 1942 verschenen slechts afl. 1, 2 en 3 van deel 101 der Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Voor het Sadan Toradjaasch Woordenboek moge verwezen worden naar het verslag over het vorige jaar. Transscriptie en vertaling van de Babad Tanah Djawi kwamen zoo goed als gereed; slechts de registers waren bij het einde van het verslagjaar nog niet in orde. Bij het uitbrengen van dit verslag is het werk intusschen reeds verschenen.

De voortzetting van den Index op de foto-collectie van het Instituut wordt thans geheel con amore en op voortreffelijke wijze verricht door den Heer J. H. Maronier, wien daarvoor te dezer plaatse dank moge worden gebracht.

Uitgaven in voorbereiding. Ter perse is afl. 4 van deel 101 der Bijdragen. Verder zullen in het loopende jaar nog enkele afleveringen van deel 102 het licht zien, evenals deel XLII van de Adatrechtbundels. Het Sadan-Toradjaasch Woordenboek kan verschijnen, zoodra de communicatie met Indië zal zijn hersteld, alswanneer de Secretaris ook weer een volledige ledenlijst en een Literatuur-overzicht hoopt te kunnen publiceeren.

Bibliotheek. Er verschenen dit jaar niet zoo veel wetenschappelijke werken over land en volk van Indië als in de voorafgaande jaren. Ook daardoor bleef het aantal schenkingen aan de bibliotheek beneden het gemiddelde. Van het beschikbare bedrag voor aankoop en onderhoud, f 1.250,—, werd slechts f 943,38 gebruikt.

Gebouwen enz. Het wordt tijd, dat zoowel het gebouw (daken en verfwerk) als het meubilair eens ernstig onder handen worden genomen. De Secretaris zal trachten het „uit te zingen" tot vreedzamer tijden.

De tuin leed ernstige schade door het omvallen van den hoogen stenen scheidingsmuur tusschen de erven van het Instituut en die van de achterburen. De muur werd op gemeenschappelijke kosten herbouwd, maar de met zooveel zorg aangekweekte border zal nog jaren de sporen van de aangerichte ravage dragen.

Financiën. Doordat zoowel het Sadan-Toradjaasch Woordenboek als de Babad Tanah Djawi in het afgeloopen jaar niet gereed kwamen

en de volledige rekeningen van de drukkosten dus nog niet werden ontvangen, terwijl bovendien van het voor aankoop van boeken bestemde bedrag slechts een gedeelte werd besteed en de inkomsten boven de raming uitkwamen, wijst de rekening en verantwoording over 1942 een overschot aan van f 4.885,08, welk bedrag in 1943 noodig zal zijn voor bovengenoemde uitgaven en gedeeltelijke dekking van het tekort op de begrooting voor 1943.

BESTUURSVERGADERING
VAN 27 MAART 1943.

Aanwezig de Heeren Prof. Mr. J. van Kan (Voorzitter), Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel, R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Dr. Alb. C. Kruyt, Prof. Dr. J. Gonda, Prof. Dr. V. I. Korn, Prof. Dr. F. D. K. Bosch en Dr. F. W. Stapel (Secretaris). De Bestuursleden Mr. E. E. Menten, Prof. Dr. J. P. de Josselin de Jong en Prof. Dr. C. C. Berg konden niet aanwezig zijn.

De Voorzitter opent de vergadering met een toespraak, waarin hij nogmaals de aftredende leden bedankt voor hun arbeid in het belang van het Instituut, en de nieuw gekozenen een welkom toeroept.

Twee hunner, Prof. van Ronkel en Dr. Kruyt, zijn oude bekenden in het Instituut. Wat de derde, Prof. Bosch betreft, deze doet voor het eerst zijn intrede in onzen kring, doch de Voorzitter heeft hem al jaren tegenover zich gezien aan de Bestuurstafel van het Kon. Bataviaasch Genootschap.

De Secretaris leest de notulen der vergadering van 20 Februari, die worden gearresteerd.

Mutaties. Overleden is het lid Dr. F. C. Wieder. Tot lid worden benoemd de Heeren M. F. J. J. Spruyt, J. Norder, Mr. E. H. 's Jacob en D. van Eck.

Bericht van veranderd adres is binnengekomen van de leden H. L. A. van Wijk, J. A. Veurman, W. A. Veenhoven, J. W. van Gans-

wijk, C. J. A. Bredius, J. G. Larive, J. J. de Zoete, Mr. T. E. T. van Koetsveld, E. H. van Barnau Sijthoff, G. J. van Gendt, Dr. P. J. Zoetmulder, S. J., Dr. A. J. Goedheer, G. Strookappe, P. Reineke, Ir. J. W. Maas, Mr. W. G. F. Jongejan en O. F. Baker.

Overgegaan wordt tot verkiezing van een Dagelijksch Bestuur. Gekozen worden: tot Voorzitter Prof. Mr. J. van Kan, tot onder-Voorzitter Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel, tot Penningmeester Mr. E. E. Menten en tot Secretaris Dr. F. W. Stapel.

De Voorzitter dankt voor het hernieuwde bewijs van vertrouwen.

Aan de orde komt wederom de kwestie der registers van de Babad Tanah Djawi. De Secretaris leest enkele brieven voor van den Heer Olthoff en van den directeur der drukkerij „Brand", die beiden de schuld op een ander werpen. Daar de Heer Olthoff zijn kopie en de duplicaten van zijn drukproeven reeds heeft vernietigd, is het voor derden niet meer uit te maken bij wien de schuld ligt. Vast staat, dat een deel der verwarring is ontstaan door verkeerd binden; hoogst waarschijnlijk is, dat de Heer Olthoff bij het corrigeeren van 1sten proef en revisie niet woord voor woord met zijn kopie heeft vergeleken, zooals dat behoort, daar hij anders de fouten en weglatingen had moeten bemerken.

Een andere vraag is, wat er nu moet geschieden. Men acht het beneden de waardigheid van het Instituut een werk uit te geven, waarvan het register krioelt van fouten. Met een verbeterblad is niets te beginnen, en daar het zetsel reeds tot pastei is gemaakt zou het geheel (bijna 200 pagina's) opnieuw moeten worden gezet, wat ruim f 1.350,— zou kosten. De vergadering acht dit een te groote uitgave, daar het werk toch al zoo duur komt. Ten slotte gaat men accoord met een voorstel van den Secretaris, om beide teksten uit te geven *zonder registers*. Op tekst en vertaling zal dan later *één gecombineerd eenvoudig register* worden gemaakt en afzonderlijk gedrukt.

Besproken wordt een correspondentie van den Secretaris met den Heer C. van den Berg van Saparoea. Deze heeft een boekje uitgegeven uitsluitend voor de familieleden, waarin de geschiedenis wordt verhaald van den gewezen resident van Saparoea, J. L. van den Berg, overgrootvader van den schrijver, en waarin stelling wordt genomen tegen de beschuldigingen, door den historicus P. H. van den Kemp

indertijd tegen genoemden resident geuit, en verschenen in onze Bijdragen. De Heer Van den Berg verzocht dit geheele boekje, 112 blz. druks, nu ook in de Bijdragen op te nemen. De Secretaris heeft daarop geantwoord, dat nimmer een verhandeling wordt opgenomen, die reeds elders is afgedrukt, maar dat de Heer Van den Berg een beknopt en zakelijk artikel kan aanbieden, dat dan, bij gebleken geschiktheid, in de Bijdragen kan worden afgedrukt.

Op voorstel van de Commissie van het Adatrecht benoemt het Bestuur tot leden dier Commissie de Heeren W. Moggenstorm, oud-resident van de Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo, en J. W. Th. Heringa, oud-resident van Tapanoeli.

De *Secretaris* deelt mede, dat door Mejuffrouw Roelofs, employée aan het Algemeen Rijks-archief, een lijvig manuscript is ingezonden ter opneming in de Verhandelingen, getiteld „De Nederlanders aan de Malabar-kust". De Heeren Prof. Bosch en Dr. Stapel verklaren zich bereid van advies te dienen.

Verder deelt de Secretaris mede, dat de Heer H. F. Hofman, candidaat in de Indonesische letteren, met den 1en April als volontair op het bureau van het Instituut zal worden werkzaam gesteld.

Rondvraag.

Prof. Bosch vraagt of en waarom het door ons Instituut eenige jaren uitgegeven Litteratuur-overzicht niet wordt voortgezet. De Secretaris antwoordt, dat het, om verschillende redenen, voor den duur van den oorlog is stopgezet. Dat gedurende ruim twee jaren de communicatie met Indië is verbroken, zou een overzicht wel zeer onvolledig maken. Ook financieele overwegingen en de papiernood hebben tot dit besluit bijgedragen.

Prof. Van Ronkel biedt voor de Bijdragen een artikel aan, getiteld: „De Maleische vertelling van den dief-schriftgeleerde en haar Arabisch origineel".

Boekgeschenken zijn binnengekomen van de Heeren S. A. Reitsma, F. Martin Schnitger, H. van Meurs en C. J. G. L. van den Berg van Saparoea. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de onder-Voorzitter, die na het

vertrek van Prof. van Kan de leiding heeft overgenomen, de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 17 APRIL 1943.

Aanwezig de Bestuursleden Prof. Mr. J. van Kan (Voorzitter), Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel, (onder-Voorzitter), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Dr. Alb. C. Kruyt, Prof. Dr. J. Gonda, Prof. Dr. V. I. Korn, Prof. Dr. F. D. K. Bosch en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Bestuursleden Prof. Dr. C. C. Berg, Mr. E. E. Menten (Penningmeester) en Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong konden niet aanwezig zijn.

Nadat de Voorzitter de vergadering heeft geopend, leest de Secretaris de notulen, zoowel van de Algemeene als van de Bestuursvergadering op 27 Maart. Ze worden na een kleine omzetting goedgekeurd.

Mutaties. Als lid heeft zich opgegeven het Nederlandsch Economisch Instituut te Rotterdam, terwijl de Directie van de Koninklijke Luchtvaart Maatschappij (K. L. M.) zich heeft doen inschrijven als donatrice voor f 50,— per jaar.

Bericht van veranderd adres is binnengekomen van de leden Mr. S. Hamzah, A. J. Wolters, A. Winkelaar, P. Reineke en de Société de Géographie de Paris, benevens van de student-leden P. H. Pott, P. L. F. Stennekes, Pater Augustinus en W. Dikkers.

Gelezen wordt een schrijven van de drukkerij De Mercuur te Hilversum, waarin wordt medegedeeld, dat verwijdering van de Indices uit de Babad Tanah Djawi zeer goed mogelijk is. Wel zou het dan wenschelijk zijn de boeken een steviger band te geven met ronden rug en rugtitel, wat voor de 1200 exemplaren f 420,— extra zal kosten. De Secretaris heef dit geaccepteerd. Nog in April zal alles gereed zijn.

Volgen de *Mededeelingen van den Secretaris:*

Binnengekomen is de verhandeling van Dr. W. Coolhaas, waarin opgenomen de brieven van de buitenkantoren aan Coen. Prof. Van Kan en Dr. Stapel nemen op zich van advies te dienen.

De Secretaris stelt voor het Instituut wegens het Paaschfeest te sluiten van Vrijdag 23 tot en met Maandag 26 April. Accoord.

Mede namens Prof. Bosch stelt Dr. Stapel voor, het handschrift van Mej. Roelofs: „De Nederlanders ter kuste Malabar" te zijner tijd in de Verhandelingen op te nemen, waarmede de vergadering accoord gaat. Over het opnemen van kaartjes en eventueele illustraties zal de Secretaris zich met Mej. Roelofs verstaan.

Rondvraag.

Prof. Gonda biedt een geschenk aan voor de bibliotheek, wat dankbaar wordt aanvaard.

Verder deelt Prof. Gonda mede, dat de student A. Teeuw bezig is met de samenstelling van een register op de Babad Tanah Djawi.

Dr. Kruyt vraagt hoe het staat met de uitgave van het Nomfoersch Woordenboek, uit te geven door het Nieuw-Guinea-Comité en staande onder de auspiciën van ons Instituut. De Secretaris zal informaties inwinnen.

Boekgeschenken waren binnengekomen van Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel, Dr. Alb. C. Kruyt, Fred. Oudschans Dentz, Prof. Dr. V. E. Korn en H. van Meurs, terwijl Dr. F. W. Stapel een aantal foto's aanbood. Aan de schenkers is dank betuigd.

Nieats meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
van 15 Mei 1943.

Aanwezig de Bestuursleden Prof. Mr. J. van Kan (Voorzitter), Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (onder-Voorzitter), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Dr. Alb. C. Kruyt, Prof. Dr. J. Gonda, Prof. Dr. V. I. Korn, Prof. Dr. F. D. K. Bosch en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Bestuursleden Prof. Dr. C. C. Berg, Mr. E. E. Menten (Penningmeester) en Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong konden nièt aanwezig zijn.

Nadat de bijeenkomst door den Voorzitter is geopend, leest de Secretaris de notulen der vergadering van 17 April; ze worden ongewijzigd gearresteerd.

Mutaties. Tot lid wordt benoemd de Heer A. van Velsen; tot student-lid de Heer A. Scheele.

Bericht van veranderd adres is binnengekomen van de leden B. Th. Ph. Sigar, Mr. S. Hamzah, P. W. van Milaan, L. Metzemaekers, A. J. Wolters, Dr. C. W. Wormser en W. Kok.

Van het Nieuw Guinea Comité is bericht ontvangen, dat het Nomfoersch Woordenboek eerst na het einde van den oorlog zal worden uitgegeven.

Op voorstel van den *Secretaris* wordt besloten den Heer J. M. C. Muller, die binnenkort tijdelijk naar Amersfoort zal worden overgeplaatst, te verzoeken het adjunct-Penningmeesterschap te blijven waarnemen.

Vervolgens vraagt de Secretaris wat hij moet doen met den Heer H. F. Hofman, die met ingang van 1 April j.l. als volontair op het bureau van het Instituut was werkzaam gesteld, doch door ziekte niet is verschenen. Aangezien studenten niet meer mogen worden te werk gesteld, beslist het Bestuur, dat de benoeming van den Heer Hofman als niet gedaan zal worden beschouwd.

Ten slotte deelt de Secretaris nog mede, dat de verzameling brieven, van de kantoren der Buitengewesten tot J. P. Coen gericht, en die door den Heer Dr. W. Coolhaas worden verzameld en toegelicht, omvangrijker wordt dan aanvankelijk was gedacht. In verband daarmede vraagt de Secretaris of het niet passender zou zijn deze brieven uit te geven als een supplement op Colenbrander's werk over Coen, dan ze als twee afzonderlijke deeltjes in de Verhandelingen uit te geven. De vergadering is het hiermede eens; de Voorzitter biedt aan daarvan mededeeling te doen aan Prof. Colenbrander.

Rondvraag. De Heer Kern wijst er op, dat in de vierde aflevering van deel 101 der Bijdragen geen omslag en inhoudsopgave voor dat

deel waren opgenomen. De Secretaris wijst er op, dat dit door den papiernood niet meer mag.

Verder geeft de Heer Kern in overweging een aantal der kostbaarste boeken uit onze bibliotheek in een safe of bomvrije kelder op te bergen. DeSecretaris zou daar ook veel voor voelen, maar ziet geen kans een dergelijke ruimte tot zijn beschikking te krijgen; hij houdt zich voor eventueele opgave aanbevolen.

Prof. Bosch wijst er op, dat bij bestelling van losse afleveringen daarvoor f 2,50 in rekening wordt gebracht, onverschillig of het een dunne of dikke aflevering betreft. De Secretaris antwoordt, dat dit in strijd is met de regeling, zooals die al jaren bestaat; hij zal een onderzoek instellen.

Boekgeschenken waren binnengekomen van de Heeren Prof. Dr. N. J. Krom, Prof. Dr. J. Gonda, H. van Meurs, Ir. W. J. Twiss en Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel, alsmede van de Technische Hoogeschool. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 26 JUNI 1943.

Aanwezig de Heeren Prof. Mr. J. van Kan (Voorzitter), Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (onder-Voorzitter), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Dr. Alb. C. Kruyt, Prof. Dr. V. I. Korn en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heeren Prof. Gonda, Prof. Berg, Mr. Menten, Prof. Bosch en Prof. de Josselin de Jong woren verhinderd.

Opening. De Voorzitter opent de vergadering met een woord van welkom tot de leden. Zooals de aanwezigen reeds vernomen zullen hebben, is in de afgeloopen week onze zeer gewaardeerde adjunct-Penningmeester, de Heer J. M. C. Muller, overleden. De Secretaris heeft een bezoek van rouwbeklag bij Mevr. Muller afgelegd en bij de begrafenis namens het Instituut woorden van dank en afscheid

gesproken. Ook hier ter plaatse wil het Bestuur hem dankbaar herdenken.

Notulen. De notulen der vergadering van 15 Mei j.l. worden door den Secretaris gelezen en goedgekeurd.

Mutaties. Tot lid worden benoemd de Heeren T. van Geuns en F. Blok; tot student-lid Mejuffr. A. Adema en de Heer A. M. Middag.

Bericht van veranderd adres is binnengekomen van de leden F. W. Bolk, D. van der Zee, E. E. Grünberg, A. Kruisheer, W. P. van Dijl, C. de Rot en Dr. E. Heldring.

Komt in bespreking de voorziening in het adjunct-Penningmeesterschap. De Secretaris deelt mede, dat voorziening urgent is, waar ook onze Penningmeester, de Heer Mr. E. E. Menten, zijn functie niet kan uitoefenen.

Er zijn twee gegadigden, en wel de Heer J. H. Maronier, lid van het Instituut en volontair op het Instituuts-bureau, alsmede de Heer Th. J. Mulder, kassier bij het bankierskantoor van Heldring en Pierson.

De Heer Maronier, oud-ambtenaar bij de Directie der Nederlandsche Spoorwegen en bekend met financieele administratie, is den geheelen dag ter beschikking van het Instituut; de Heer Mulder is kassier op het kantoor, waar het grootste deel van ons kapitaal wordt beheerd en de effecten bewaard, wat ongetwijfeld ook een voordeel is.

Nadat beide gegadigden besproken zijn, wijst de Voorzitter er op, dat in normale omstandigheden het advies van den Penningmeester den doorslag zou moeten geven. Al is Mr. Menten als gijzelaar weggevoerd, zoo bestaat toch de mogelijkheid over zaken met hem in contact te treden. De Voorzitter zal zich met hem in verbinding stellen. Inmiddels aanvaardt het Bestuur dankbaar het aanbod van den Heer Maronier, om voorloopig het adjunct-Penningmeesterschap waar te nemen.

Komt aan de orde een schrijven van de firma Nijhoff, d.d. 16 Juni 1943. Na overleg tusschen den Secretaris en genoemde firma is de voorraad van de Instituuts-uitgave over Coen, door Prof. Colenbrander, in haar geheel bij Nijhoff in dépot geplaatst. Voor deel I tot en met V zijn er gemiddeld nog 140 exemplaren over; van deel VI, de levensbeschrijving van Coen, nog slechts 5. Naar aanleiding

daarvan vraagt Nijhoff of van deel VI een herdrük in overweging wordt genomen. Het Bestuur is van oordeel dat dit niet geschieden kan zoolang de oorlog duurt.

In ditzelfde schrijven deelt de firma Nijhoff mede, dat de onkostenrekening van het „afhalen, uitzoeken en verpakken" van bovengenoemd werk ruim f 80 heeft bedragen en vraagt, of het Bestuur wellicht bereid is dat bedrag of een gedeelte ervan te vergoeden.

Afgezien van het feit dat het Bestuur dit bedrag buitensporig hoog vindt, wijst men er op dat de firma Nijhoff de uitgaven van het Instituut, welke zij in dépot neemt, steeds heeft laten afhalen, zonder daarvoor expeditiekosten in rekening te brengen. Bij de jaarlijksche afrekening ontvangt het Instituut slechts 60 procent van den verkoopsprijs, terwijl het bovendien op elke 12 verkochte exemplaren nog een dertiende gratis afstaat. Er bestaat dan ook, naar de meening van het Bestuur, geen aanleiding die f 80 geheel of gedeeltelijk te restitueeren.

Gelezen wordt een schrijven van den Heer R. A. Kern, waarin deze er op wijst, dat er zich in de Pieterskerk te Leiden een kluis bevindt, waar nog plaats is voor enkele kistjes met kostbare boeken van het Instituut, die er tegen een matige vergoeding kunnen worden ondergebracht. De Secretaris zal die gelegenheid ter plaatse gaan opnemen.

De *Secretaris* deelt mede, dat hem bij onderzoek gebleken is dot bij verkoop van losse afleveringen der Bijdragen inderdaad steeds f 2,50 per exemplaar in rekening is gebracht, onverschillig of het een dikke of dunne aflevering betreft. Dit is onjuist. De prijs moet zijn f 0,25 per vel van 16 blz. (leden de helft). Hieraan zal in het vervolg de hand worden gehouden.

Bij de *rondvraag* geeft de Heer Rassers een nieuw lid op.

Een boekgeschenk is binnengekomen van den Heer Fred. Oudschans Dentz, wien daarvoor dank is gebracht.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering, na de leden een prettige vacantie en een weerzien in gezondheid te hebben toegewenscht in September.



Indien de schrijvers in dit tijdschrift zulks verlangen, kunnen zij hun bijdragen doen volgen door een korte samenvatting van den inhoud in een door hen gewenschte wereldtaal.

De Koloniale Bibliotheek ('s-Gravenhage, Van Galenstraat 14), is op alle werkdagen — behalve op Vrijdag en Zaterdag vóór Paschen, alsmede van 1 t/m 15 Augustus — voor de leden toegankelijk van 10 tot 4 uur.

Aan hen, die de Koloniale Bibliotheek bij testament willen gedenken, wordt de volgende formule aanbevolen:

Ik verklaar te legateeren aan het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië te 's-Gravenhage, ter versterking van zijn Bibliotheekfonds, de som van ....

Desverkiezende voege men hierbij:

„Vrij van alle rechten en kosten, ook van het recht van successie".

Aan de Instituutsleden, vooral die in Indië, wordt dringend verzocht, bij verandering van woonplaats of bij niet geregelde ontvangst der „Bijdragen", daarvan kennis te geven aan het Secretariaat: 's-Gravenhage, Van Galenstraat 14.

EENIGE EIGEN UITGAVEN.

H. KERN, VERSPREIDE GESCHRIFTEN,
Deel I—XV (elk deel afzonderlijk verkrijgbaar) . . . f 6.— geb. f 7.20
REGISTER EN BIBLIOGRAFIE . . . „ 2.— geb. „ 2.50
SUPPLEMENT . . . „ 1.50
De complete serie f 65.—; geb. . . . „ 85.—

N. J. KROM, Hindoe-Javaansche geschiedenis. Tweede herziene druk. Met 2 kaarten. In linnen . . . „ 15.—

ADATRECHTBUNDELS, bezorgd door de Commissie voor het Adatrecht.
Deel I—XLII. Prijzen afwisselend van f 2.— tot „ 6.50

[JA]N PIETERSZOON COEN. Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië. Verzameld door Dr. H. T. COLENBRANDER. 6 dln. Per deel, afzonderlijk verkrijgbaar, geb. „ 15.—

[CO]RNELIS JANSZOON SPEELMAN, door Dr. F. W. STAPEL. Met portretten en platen. In linnen . . . „ 5.—

C. BERG, Bijdrage tot de kennis der Javaansche werkwoordsvormen . . . „ 10.—

[CA]TALOGUS DER BIBLIOTHEEK. 4 dln. In linnen, compleet . . . „ 13.50

H. VAN MEURS, Literatuur-Overzicht van de Taal-, Land- en Volkenkunde en Geschiedenis van Ned.-Indië. Deel III en IV (over 1938 en 1939), per deel . . . „ 1.50

Dr. C. NOOTEBOOM, Oost-Soemba, een volkenkundige studie . . . „ 3.50

I. POENIKA SERAT BABAD TANAH DJAWI WIWIT SAKING NABI ADAM DOEMOEGI ING TAOEN 1647. Kaetjap wonten ing tanah Nederlan ing taoen Welandi 1941. Jav. tekst. 362 pag.

II. BABAD TANAH DJAWI. JAVAANSCHE GESCHIEDENIS TOT HET JAAR 1647 DER JAVAANSCHE JAARTELLING. In opdracht van het Instituut, naar de uitg. van J. J. MEINSMA, in het Nederl. vert. door W. L. OLTHOF. Nederl. tekst. 380 pag. De twee dln. geb. . . . „ 16.—

M. ANTOINETTE P. ROELOFSZ, De vestiging der Nederlanders ter kuste Malabar. Met ills. . . . „ 6.—

Voor de L e d e n van het Instituut is van elk der bovengenoemde werken, uitgezonderd het werk van Prof. BERG en de Babad Tanah Djawi, één exemplaar voor de h e l f t van den prijs verkrijgbaar.

K 1147

Indien de schrijvers in dit tijdschrift zulks verlangen, kunnen zij hunne bijdragen doen volgen door eene korte samenvatting van den inhoud in een door hen gewenschte wereldtaal.

De Koloniale Bibliotheek ('s-Gravenhage, Van Galenstraat nº 14), is op alle werkdagen — behalve van 1 tot 15 Augustus — voor de leden toegankelijk van 10 tot 4 uur.

Aan hen, die de Koloniale Bibliotheek bij testament willen gedenken, wordt de volgende formule aanbevolen:

Ik verklaar te legateeren aan het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië te 's-Gravenhage, ter versterking van zijn Bibliotheekfonds, de som van ....

Desverkiezende voege men hierbij:

„Vrij van alle rechten en kosten, ook van het recht van successie".

Aan de Instituutsleden, vooral die in Indië, wordt dringend verzocht, bij verandering van woonplaats of bij niet geregelde ontvangst der „Bijdragen", daarvan kennis te geven aan het Secretariaat: 's-Gravenhage, Van Galenstraat 14.

K 1147